Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

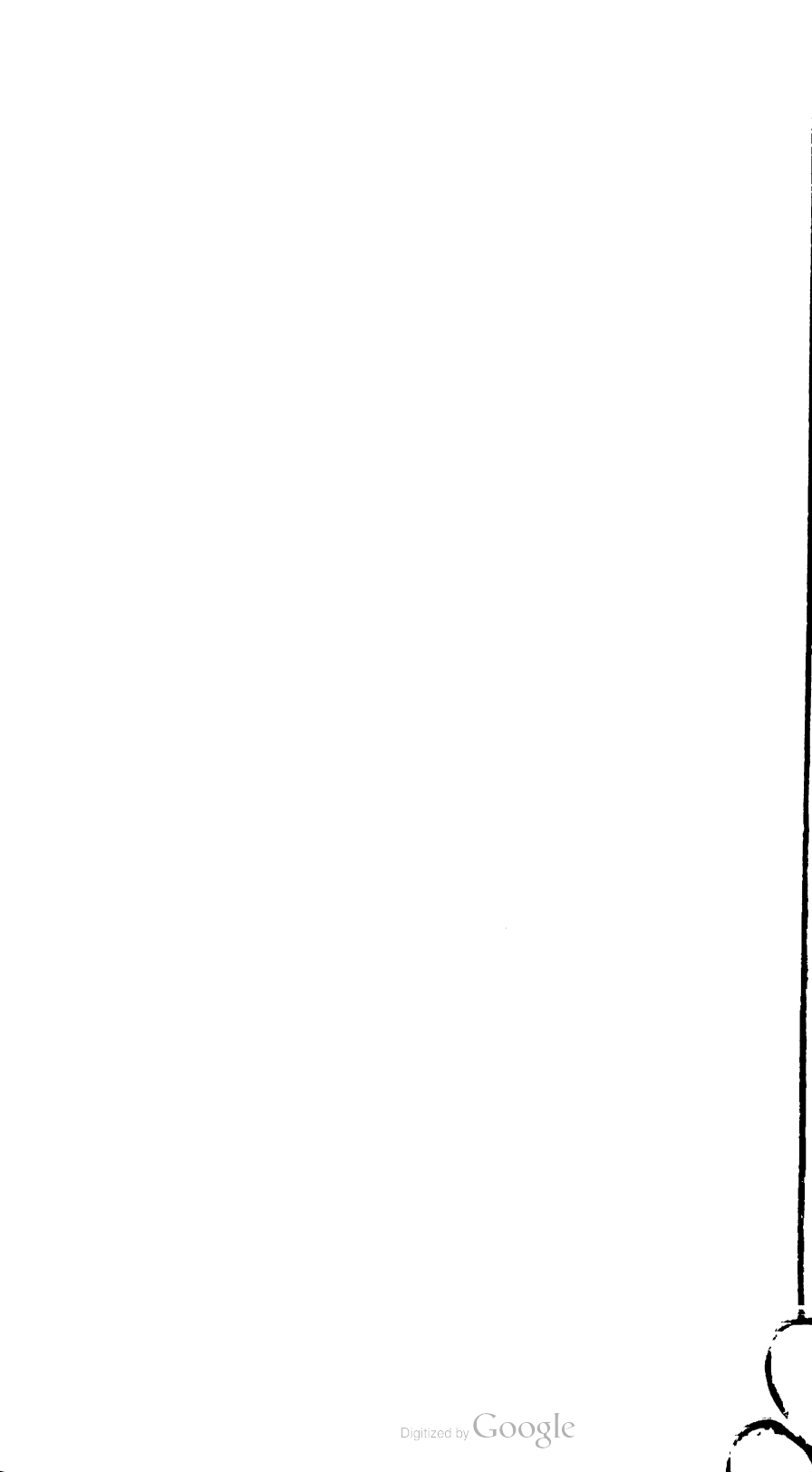
Digitized by Google

Digitized by Google

13326408 (2)
Q. V.

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

LIBRARY
JUL 26 1982
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

1
1982

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

LIBRARY
MAY 26 1982
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

Sadržaj

Godina XXV 1982 Broj 1

Studije i članci

Milivoj Oreb

Rat u socijalizmu i birokratija 3

Živojin Rakočević

Ekonomska i tehnološka određenja socijalizma 17

Slobodan M. Blagojević

Socijalistička država ili država u socijalizmu 41

Kiril Temkov

Pristup moralnoj problematici danas u svetlosti Engelsovih etičkih pogleda 62

Dragan Veselinov

Seljaci i udruživanje rada i sredstava 74

Prilozi

Aleksandar Hristov

Savremena bugarska istoriografija u odnosu na makedonsku naciju 90

Uroš Andreevski

Ekonomska stanarina neophodnost — konverzija kredita imperativ 110

Milivoje Vujačić

O neracionalnom rasporedu stručnih kadrova i korišćenju njihovog znanja 133

Aleksa Milojević

Ekonomsko značenje migracije i problem povratka 150

Prikazi 167

Digitized by Google

polje falsificiranja marksizma u ovoj toliko značajnoj oblasti socijalističke misli i prakse.

Razlozi za ovakvo stanje marksističke teorije o ratu među socijalističkim zemljama mogu se, u osnovi, tražiti u slijedećem:

Prvo, zvanična dogmatska misao u većini socijalističkih zemalja nastoji da, krijući se iza marksističke formule o klasnom karakteru rata, »prebaci« klasno, a zajedno s njim i rat, izvan socijalizma. Time se pitanje o mogućnosti rata u socijalizmu želi svesti na akademski i marginalni problem u marksističkoj teoriji.

Dogmatičari se, u stvari, isključivo ideološki odnose prema faktičkim društvenim dometima ukidanja buržoazije kao klase. Oni to čine da bi dokazali da se društvenom eksproprijacijom buržoazije, navodno, ukidaju i svi drugi društveni uvjeti u kojima je rat u socijalizmu realno moguć, kao i posljednja društvena grupa koja bi po svom društvenom biću mogla biti zainteresirana da tu mogućnost pretvori u stvarnost.

Međutim, društveni uvjeti u kojima je rat u socijalizmu realno moguć su, *mutatis mutandis*, ostali, a i društvena grupa koja je u stanju da te mogućnosti i realizira. To je, naravno, birokratija koja u većini socijalističkih zemalja čini, od društva otuđeni i osamostaljeni, vladajući društveni sloj. Ona, po svom društvenom biću, ne samo da nije imuna od takvog društvenog ponašanja, nego se i inače — već tradicionalno — a pogotovo u uvjetima etatizma, pojavljuje kao faktor koji na sebe preuzima inicijative u organiziranju društva za rat.

Do rata u socijalizmu, dakle, ne dolazi uslijed toga što bi rat bio prirodna pojava ili društvena neizbježnost, nego zbog postojanja društvenih uvjeta u kojima je on realno moguć. Socijalizam ne samo da nije prevladao te uvjete, nego ih razvojem etatističkog birokratizma, kao vladajućeg unutarnjeg odnosa i kao dominirajućeg oblika međunarodne društvene podjele rada, neprekidno nagomilava.

Drugo, idealiziranjem socijalizma kao beskonfliktnog društva problem rata prenosi se u etičku sferu. A reduciranjem rata, odnosno njegove mogućnosti u socijalizmu, na etičko pitanje — stvaraju se iluzije kako do »pravog« rata među socijalističkim zemljama ipak ne može doći, jer su one »bratske«, pa bi to bio moralni paradoks. Na toj je liniji svjesno ili podsvjesno izbjegavanje, kada su u pitanju odnosi među socijalističkim zemljama, da se čak i upotrijebi riječ rat. Umjesto nje traže se sasvim neutralne i njoj neadekvatne supstitucije, kao što su »berlinski slučaj«, »događaji u Mađarskoj«, »intervencija u Čehoslovačkoj« itd. Iluzija o moralu kao kočnici rata u socijalizmu je, međutim, kao i svaka druga iluzija, nerealna. Praksa je do sada nekoliko puta pokazala da birokratija nema moralnih kočnica kada je u pitanju rat, pa i među socijalističkim zemljama; štaviše, ona sa svakim novim »uspjehom« postaje militantnija i moralno beskrupuloznija. To je već svojevrsna tradicija, a ne samo presedan kojega bi se eventualno moglo opravdavati kao »pogrešku«. Kada se rat među

Digitized by Google

socijalističkim zemljama pokušava ideološki racionalizirati kao »zaštita socijalizma«, onda je to zaista najgrublja moralna hipokrizija. Ali, zbog toga što je to tako, mogućnost rata među socijalističkim zemljama se, na žalost, nimalo ne smanjuje i ne može smanjiti pozivanjem na moral. Štaviše, ako postoji situacija u kojoj ovakvi paradoksi mogu imati efekta makar i u odvraćanju pažnje javnosti, treba se doista zabrinuti i konstatirati da je opasnost od rata u socijalizmu mnogo veća nego što se to moglo očekivati.

Treće, utopističko je očekivanje da će radnička klasa i drugi društveni slojevi, a među njima posebno humanistička inteligencija, pružiti otpor birokratiji i spriječiti je da ostvari svoje namjere kada je u pitanju rat protiv druge socijalističke zemlje. Ovo očekivanje proizlazi iz potcjenjivanja realne moći ideološke i političke manipulacije masama, pa i radničkom klasom dok je i sama u položaju mase. Historijsko iskustvo pokazuje da je to polazilo za rukom buržoaziji, pa nema razloga da to isto ne postigne i birokratija, tim prije što ona nastupa »u ime masa« i s »revolucionarnim« parolama za »odbranu socijalizma« od »kontrarevolucije« i »imperijalističke opasnosti«, da bi se izvršio »socijalističko-internacionalistički dug« itd., itd.

Izvjesno je da u ovom slučaju birokratija ne može lako računati s podrškom radničke klase i drugih slojeva, ali, ako ih već ne može pokrenuti uobičajenim sredstvima političkog i ideološkog pritiska, odnosno savladati njihov otpor, može ih naprosto mimoići stavljajući cjelokupni ratni potencijal zemlje u akciju i bez njihove podrške, čak i nasuprot njihovoj volji. Naime, kad ovakav proces jednom počne, onda se razvija i relativno autonomno — svojom vlastitom logikom. Mase i radnička klasa ostaju zatečeni, a ako do otrežnjenja i dođe, ono dolazi obično kasno, kada se više ništa bitno ne može učiniti ili čak i *post festum*.

Posebne i opće determinante ratova

Jedan od glavnih postulata marksističke teorije o ratu jeste konkretno-historijski prilaz istraživanju ove pojave.

Konkretno-historijski prilaz podrazumijeva dvije međusobno uvjetovane razine istraživanja: posebnu i opću. Na razini posebnih istraživanja akcenat se stavlja na oblik, karakter, posebne uzroke, fizionomiju i motive rata, a na općoj (sociologijskoj i filozofijskoj) razini — na njegove opće determinante. Uvjetovanost ovih dviju razina istraživanja neposredno proizlazi iz objektivne uvjetovanosti »posebnog« i »općeg«, pri čemu je »posebno« relativno prolazno i neponovljivo, a »opće« relativno konstantno i ponovljivo.

Kao i mnoge druge društvene pojave, i ratovi su, u svojoj konkretnoj historijskoj pojavnosti, također neponovljivi. Pri tom nije riječ samo o neponovljivosti povoda i motiva, društvene i

Digitized by Google

tehničke fizionomije, nego i o neponovljivosti posebnih uzroka ratova.

Kao dosljedni dijalektičar, Hegel je pisao:

»Zakon je imanentan pojavi, ali on ne predstavlja njenu cjelokupnu sadašnjost; pod stalno drugim okolnostima zakon ima stalno neku drugu stvarnost.«[2]

Posebni historijski uvjeti ratova se ne poklapaju s društveno-ekonomskom formacijom. Oni su znatno uži i brže se mijenjaju u zavisnosti od tempa tehničkih i društveno-ekonomskih promjena unutar epoha društvenog razvitka. Stoga se ni čuvena Lenjinova marksistička analiza[3] uzroka svjetskog rata u epohi zrelog imperijalizma nije mogla primjenjivati na historijske uvjete u kojima je došlo do drugog svjetskog rata. Ona je, kao i svaka relativna historijska istina, imala ograničeno važenje. Pokazalo se, naročito poslije drugog svjetskog rata, da imperijalizam, iako je najviši stadijum kapitalizma, ipak nije nepromjenljiv, da se historijski uvjeti za rat u njegovim društvenim okvirima također mijenjaju, a da je rat, pa i osvajački, moguć i u socijalizmu, odnosno u prelaznom periodu. Kad se to ima na umu, onda više nije u pitanju samo dogmatizam, nego izravna ideološka i politička špekulacija, ako se, s pozivom na Lenjina ili bez toga, osvajački rat vezuje isključivo uz imperijalizam, kao njegovo imanentno svojstvo. Ratovi u socijalizmu su nova pojava i po svojoj pojavnosti razlikuju se od drugih ratova u suvremenoj epohi i međusobno, jer su, također, u ovom smislu neponovljivi. Nesumnjivo je da se invazija na Čehoslovačku, vijetnamsko-kineski rat i oružana intervencija u Avganistanu međusobno pojavno razlikuju.

Pojavna neponovljivost ratova u socijalizmu, svakako, iziskuje posebna znanstvena istraživanja i objašnjavanje svakog od njih posebno, ali to može stvarati privid o slučajnosti ove pojave u socijalizmu i biti vrlo pogodan okvir za različite ideološke racionalizacije i apologije upotrebe oružane sile u odnosima među socijalističkim zemljama. Jednom je to, navodno, gušenje »kontrarevolucije«, a drugi put, recimo, »internacionalistički odziv na traženje bratske pomoći«, a svaki put to je »slučaj« koji se zbiva u socijalizmu, kao njegova »unutarnja stvar«.

Marksizam, međutim, nipošto ne ostaje samo na onome što je prolazno i neponovljivo. Za razliku od empirističkih i pozitivističkih polemoloških teorija, on traga i za trajnim, ponovljivim, fundamentalnim determinantama rata. Za onim, kako bi to Hegel rekao, što je »jednaka nužnost ... u različitim formama«[4].

Među fundamentalnim determinantama ratova mogu se razlikovati ekonomsko-klasne i ekstraekonomske. U marksističkoj polemološkoj teoriji daje se, samo u krajnjoj suštini, primarnost društveno-ekonomskim i klasnim determinantama ratova.

---

[2] Hegel, *Fenomenologija duha*, BIGZ, 1974.
[3] U djelu *Imperijalizam kao najviši stadijum kapitalizma.*
[4] Hegel, op. cit.

Digitized by Google

Pri tom valja naglasiti da se u marksizmu rat ne tretira kao prirodno-historijska nužnost kakva je, na primjer, materijalna proizvodnja. U klasnoj civilizaciji rat je zakonitost, koja ima tendencijski karakter, kao i veći dio društvenih zakona. A to znači da sticajem okolnosti rat može postati u jednoj epohi neizbježan, a u drugoj izbježan. U dosadašnjem historijskom razvoju bila je izrazitija neizbježnost ratova i mir je stoga bio manje-više samo momenat rata. Danas, uglavnom zbog još uvijek negativnih povijesnih okolnosti: mogućnosti da rat dovede do uništenja civilizacije, pa i samog čovječanstva, rat postaje više nego ikada ranije izbježiv, dakle, u izvjesnom smislu, momenat mira. Danas je sasvim izvjesno da ukidanje ratova nije moguće bez dokidanja svih uvjeta klasne civilizacije. Tek tada će biti povijesno dokinut i mir, kao drugi suprotni pol rata, pa time i njihovo uzajamno pretpostavljanje čak i u socijalizmu.

Bez pretenzije na sistematičnost i iscrpnost, društveno-ekonomske i klasne determinante ratova mogu se utvrditi kao:

1) vlasnički monopol nad viškom rada;

2) njegova neravnomjerna raspodijeljenost: *unutarnja*, između društvenih klasa i slojeva (među kojima postoji društveni odnos eksploatacije) i *vanjska*, između globalnih društvenih zajednica (zbog zakonitosti njihova neravnomjerna društveno-ekonomskog razvitka u uvjetima neravnopravnih društvenih odnosa u međunarodnoj podjeli rada), i

3) postojanje takvih društvenih grupa (klasa i slojeva) koje su, ili mogu biti, društveni nosioci društvenih napetosti, uključujući i međuklasni i međudržavni rat.

O tome je u predgovoru *Razvoju slovenačkog nacionalnog pitanja* E. Kardelj pisao:

»Otkako postoji višak rada postoje ne samo klasna diferencijacija i unutrašnji društveni antagonizmi, nego i borba među plemenima, narodima, nacijama za taj višak rada... Različiti stepen društvene podele rada određivao je okvire toj borbi, od plemena i antičke države grada preko srednjovekovne komune i feudalne provincije do moderne nacije. Ova borba je istovremeno jedna od manifestacija neravnomernosti društveno-ekonomskog razvitka, koji je karakteristika svih razvojnih faza čovečanstva. Razume se, kao i sve što je i u istoriji nastalo u oblasti društveno-ekonomskih odnosa, tako gorepomenuti oblici imaju svoj početak i svoj neizbežan kraj, koji se obično povezuje sa tvrdokornim otporom reakcionarnih i konzervativnih snaga i ideologija«[5].

U ponuđenoj sistematizaciji, kao i u navedenom citatu, na koji se ona, uostalom, i oslanja, vidljiva je izvjesna ambivalentnost u tretiranju društveno-ekonomskih i socijalno-klasnih determinanti rata. Ona je, međutim, samo prividna, jer je riječ o dvije, uzajamno povezane i uvjetovane, strane jednog istog društvenog procesa. Društveno-ekonomske proturječnosti su objektivne okol-

[5] E.Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, »Kultura«, Beograd, 1958.

Digitized by Google

nosti, a plemena, narodi, nacije i, razumije se, društvene klase i slojevi su subjekti (naravno, također objektivni!) društvenih napetosti. Ističemo u prvi plan društvene klase i slojeve, jer su izravni *protagonisti zbivanja* i kada su u pitanju sukobi plemena, naroda, nacija i država. Marks i Engels su u *Manifestu* s pravom pisali:

»U meri u kojoj se ukida eksploatacija jedne individue od strane druge ukida se eksploatacija jedne nacije od strane druge. S padom suprotnosti klasa u okviru nacije pada i neprijateljski stav među narodima«[6].

U ovom smislu *svaki* rat ima klasni karakter, jer su njegovi protagonisti društvene klase ili slojevi, bez obzira na to da li pripadaju različitom ili istom klasnom tipu. U stvari, samo su revolucije i kontrarevolucije, izvedene oružanim putem, oružani sukob između antagonističkih društvenih klasa i slojeva; stoga se odigravaju *unutar* društvenih zajednica, a ne između njih. Oružani sukobi među državama, čiji su protagonisti društvene klase ili slojevi istog klasnog tipa, koji su inače ratovi u najspecifičnijem smislu, samo pokazuju složenost i univerzalnost klasne napetosti civilizacije što se temelji na klasnom ugnjetavanju. To se odnosi i na, da ga uvjetno nazovemo, »mješoviti« tip rata, kakvi su, na primjer, oslobodilački ratovi u kojima se simultano rješavaju unutarnje i vanjske društvene suprotnosti.

Rat u socijalizmu ima također klasni karakter. Nasuprot Staljinovoj i staljinističkoj idealiziranoj predstavi o socijalizmu[7] kao društvu s beskonfliktnom društveno-ekonomskom osnovom (»potpuni sklad između razvoja proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa«) i harmoničnom socijalno-klasnom strukturom (dvije »prijateljske« klase, radnička i seljačka klasa), dosadašnja historija socijalizma, a još više njegova suvremenost otkrivaju duboke društveno-ekonomske proturječnosti i socijalno-klasne napetosti. Društvene uvjete napetosti (unutarnje i vanjske) koje i u socijalizmu mogu dovesti do rata, kao i njihove socijalno-klasne nosioce (subjekte), socijalizam dijelom nasljeđuje, a dijelom stiče. Nasljeđene napetosti, kao što su relativna ekonomska i opća zaostalost na startu i neravnomjerni društveno-ekonomski razvitak, samo su *relativno* tuđe, jer nisu samo preduvjet, već postaju i sastavni dio određenog pravca razvoja društvenih odnosa. Također i stečene napetosti, kao što su novi oblici klasnih odnosa, nakon svrgavanja buržoazije i razvijanja etatističko-birokratskih društvenih odnosa unutar i među socijalističkim zemljama, samo su *relativno* socijalističke, jer ne pripadaju cijelim svojim bićem socijalizmu. Njihovo biće je socijalističko utoliko ukoliko su rudiment soci-

[6] Marks — Engels, *Izabrana dela*, tom I, »Kultura«, Beograd, 1949.

[7] Zanimljivo je da i mnogi kritičari suvremenog socijalizma polaze, u osnovi, od iste idealizirane predstave o socijalizmu kao beskonfliktnom društvu, koju onda nekritički konfrontiraju sa sasvim drukčijom objektivnom društvenom stvarnošću u većini socijalističkih zemalja, i tada dolaze do jednostranog zaključka da u njima socijalizma zbiljski zapravo i nema.

Digitized by Google

jalističke revolucije, njena vlastita malformacija i deformacija, ukoliko postoje uvjeti u historijskom razvoju prelazne epohe za socijalizam koji nije demokratski, nego je još »despotski« (Marks).

Ako su, prema marksističkoj polemološkoj teoriji, društveno-ekonomski i socijalno-klasni uvjeti *određujući*, onda se za ekstraekonomske uvjete može reći da mogu biti *odlučujući* kada je u pitanju pretvaranje mogućnosti rata u stvarnost. Marksizam ne samo da ne poriče ogroman značaj vanekonomskih činilaca, kao što su politika, ideologija, tradicija, pa i uloga istaknutih pojedinaca, naročito u sferi političkog odlučivanja, već, naprotiv, uvažava stav[8] da bez *posredovanja* politike i ideologije, odnosno bez vanekonomskog pritiska, ne može doći do rata. U stvari, riječ je o *dodatnom* pritisku ili *višku pritiska*[9], jer je ekonomska, politička i ideološka prinuda *normalna* pojava za klasno društvo, za njegov način postojanja. A tamo gde je prinuda *modus vivendi* društva, može se uvijek očekivati njeno nagomilavanje i iznad granica do kojih je postojeći poredak može podnijeti.

Rat, naime, ni u klasnom društvu, kojem je klasno nasilje inače imanentno, nije »normalno« stanje politike. Politika se, doduše, i ratom *produžava*, ali ne svojim vlastitim sredstvima. Najspecifičnije sredstvo politike je *kompromis*, a glavni atribut rata je oružana borba. Oružana borba je izravna negacija političkog kompromisa, odnosno priznanje da su društvene napetosti »ispale« iz granica poretka. U tom smislu Klauzevic definira rat kao produženje politike *drugim*, to jest nepolitičkim sredstvima, sredstvima koja ne pripadaju politici. Međutim, politika, dok može, koristi i takva, njoj tuđa sredstva sve dok se posredstvom njih može uopće produžavati. Gubitak sposobnosti za kompromis je početak otvorene i potpune krize politike u uvjetima kada je rat

---

[8] Poznato je da je Lenjin prihvatio s neznatnom dopunom Klauzevicevu definiciju rata kao produžetka politike drugim sredstvima. Lenjin je ovo »drugim« precizirao kao »nasilnim« sredstvima. Danas se još više preciziraju »druga sredstva«, kao sredstva oružane borbe.

[9] Lenjin je ukazivao na odlučujući značaj *dodatne* političke represije za izbijanje oružanog ustanka. Naime, da bi došlo do oružanog ustanka, nije dovoljna samo društvena napetost koju izaziva uobičajena materijalna oskudica i politički sistem koji mase mogu podnositi, jer su se već na njega navikle. Sigurno je da će u uvjetima pojačane materijalne oskudice sukob biti oštriji i beskompromisniji, pogotovo ako mu se pridruži pojačana politička diktatura. Do društvene napetosti bremenite oružanim sukobom, međutim, može doći, razumije se, uz višak ekstraekonomskog pritiska i u društvima relativnog materijalnog obilja. U tom slučaju se nove potrebe i novi društveni interesi, koji se razvijaju upravo na osnovama materijalnog obilja, nađu u sukobu sa starim, danas najčešće institucionalnim okvirima društvenog života i razvitka. O tome je posebno inspirativno pisao Herbert Markuze.

I za međudržavni rat, tu *drugu dimenziju unutarnje klasne napetosti*, odlučujući je dodatni pritisak, ekstrapritisak, koji se izražava kao politika s pozicija sile u međunarodnim odnosima, to jest kao gubljenje sposobnosti za politički kompromis. Takva situacija u međunarodnim odnosima naziva se i hladnim ratom, a njegov najviši stadijum je otvoreni oružani sukob.

Digitized by Google

postao tragična alternativa civilizaciji i čovječanstvu. Rješenje problema izgleda da je sve manje u samoj politici i ideologiji, a sve više u podruštvljenju politike i demistifikaciji ideologije. Podruštvljenje politike i demistifikacija ideologije podrazumijevaju, međutim, dokidanje unutarnjih klasnih napetosti u suvremenom društvu, pa i u socijalizmu. Gubitak racionalnih premisa politike s pozicija sile i sile s pozicija politike mora djelovati u pravcu otvaranja procesa idejne diferencijacije i unutar vladajućih klasa i birokracije, posebno u socijalizmu. Mir i progresivne društvene promjene se prepliću i uzajamno uvjetuju kao alternativa katastrofi politike i politici katastrofe.

Ideologije su oduvijek imale moćan uticaj na pripremanje rata, okupljanje društvenih zajednica oko, često i najsumnjivijih, ideoloških zastava, da bi pod njima gurale globalna društva u rat i to racionalizirale »višim« ciljevima.

Budući da su refleksija i nadgradnja otuđenog rada, politika i ideologija stiču ogromnu samostalnost u odnosu na društveno-ekonomsku osnovu. U tako osamostaljenim političkim i ideološkim motivima rata teško su prepoznatljivi, a ponekad i potpuno zamagljeni, njihovi dublji društveno-ekonomski i socijalno-klasni korijeni i sadržaji. Oni nisu više onako vidljivi kao što su bili već i na samoj površini zbivanja u robovlasničkim i pljačkaškim ratovima predimperijalističke epohe. Danas se oni pojavljuju, po pravilu, u vanekonomskim, a naročito u ideološkim oblicima. Radi ilustracije, pomenućemo tri primjera iz novije historije, ne uzimajući u obzir fašizam kao najekstremniji slučaj.

U ratovima za osvajanje kolonija (doba liberalnog kapitalizma) isticana je ideološka parola o »civilizatorskoj« ulozi kapitalističkih metropola u širenju kulture i naprednih društvenih odnosa, posebno na tlu afričkog i azijskog kontinenta. Privid koji je stvarala lažna ideološka svijest oko kolonijalnih osvajanja bio je, bar u početku, toliko jak da je pokolebao evropsku humanističku misao u pogledu razotkrivanja njegove prave suštine. Čak je i sam Marks u početku precjenjivao civilizatorske mogućnosti kolonijalizma, očekujući da će izazvati dublje i svestranije društveno-ekonomske i socijalno-klasne promjene, a prije svega raspadanje arhaičnih društveno-ekonomskih i socijalno-klasnih struktura i odnosa, naročito na indijskom potkontinentu. Drugi istaknuti socijaldemokrati, a naročito jedan od najistaknutijih lidera Druge internacionale, E. Bernštajn, ostali su do kraja nekritički, pa i blagonaklono raspoloženi prema kolonijalnim osvajanjima. Nije li time dio evropske ljevice pokušao opravdati *građanski bonapartizam*, kao oružanu ekspanziju evropskog kapitalizma na račun drugih društveno-ekonomskih formacija, a prije svega azijatskog načina proizvodnje. Današnja situacija na ovom području otkriva svu ograničenost i sve defektnosti evropske metropolističke vladavine.

Drugi put je humanizam Evrope, a naročito njegova ljevica, sada njen veći dio, pokleknuo pred ideološkom racionalizacijom

Digitized by Google

rata u njenoj vlastitoj sredini. Ideološka parola »odbrana svoje domovine« bila je vrlo vješti ideološki privid u imperijalističkom svjetskom sukobu među samim kapitalističkim metropolama oko »preraspodjele već podijeljenog svijeta« (Lenjin), koji je uvukao cijeli svijet u ratnu katastrofu. Nedosljedan stav liderâ Druge internacionale prema kolonijalnom pitanju uvjetovao je odsustvo marksističke teorijske orijentacije i u složenoj problematici nacionalnog pitanja i to je olakšalo pad većine rukovodilaca Internacionale na pozicije socijalšovinizma (kako je ovu pojavu nazvao V. I. Lenjin). Trijumf buržoaske ideologije nad radničkim pokretom bio je potpun: na suprotnim stranama rovova našli su se ne samo radnici, nego i socijaldemokratski rukovodioci zaraćenih zemalja. Odbrana *i dalje razvijanje* nacionalnog pitanja u marksističkoj teoriji, što je u ovom periodu sa izvanrednim uspjehom učinio Lenjin, ostaje i danas neprevaziđeno i aktualno. Može se sa sigurnošću reći da je to jedan od najblistavijih Lenjinovih doprinosa marksizmu uopće.

Kao što su u ratovima za osvajanje kolonija neki socijaldemokrati bili zaslijepljeni lažnim buržoaskim kosmopolitizmom iza kojega se krio najobičniji, ali vrlo militantni nacionalizam, u prvom svjetskom ratu bili su zavedeni lažnim nacionalnim interesom, koji se faktički ispoljio kao najgrublji nacionalni šovinizam, a danas se radnički pokret i socijalizam ponovo suočavaju s novim povijesnim iskušenjem.

Sada je oživljena avet lažnog internacionalizma; ovoga puta, i to komplicira stvar, pod socijalističkim imenom. Ponovo je riječ, naravno, o prividu čiji su korijeni opet u bonapartizmu, doduše ne više s građanskim, već sa socijalističkim znamenjem. Obično se kao začetnik socijalističkog bonapartizma navodi Trocki i njegova teorija permanentne revolucije, a zaboravljaju se pri tom Staljin i staljinisti. Između Trockog i Staljina postoji korjenita razlika: dok je Trocki u svojoj viziji permanentne revolucije postavljao oktobarsku revoluciju *u odnos* prema evropskoj i svjetskoj revoluciji, Staljin je učinio upravo suprotno. U svojoj teoriji o pobjedi socijalizma u jednoj zemlji on je evropsku i svjetsku revoluciju doveo u odnos sa oktobarskom revolucijom, odnosno sa Sovjetskim Savezom kao prvom zemljom u kojoj je, navodno, potpuno izgrađeno socijalističko društvo.

Spor oko »socijalističkog internacionalizma« nije teorijski. Neki nasjedaju teorijskom prividu koji mu ideolozi pokušavaju dati, pa misle da »teoretičari« socijalističkog internacionalizma griješe što prenaglašavaju »internacionalno« u odnosu na »nacionalno«, »opće« u odnosu na »posebno«, a vjerni apologeti socijalističkog internacionalizma bi još samo dodali da se to čini u zavisnosti od historijskog trenutka.

Međutim, odmah treba reći da, osim terminološke provenijencije, doktrina socijalističkog internacionalizma nema druge veze s marksističkom tradicijom i lenjinističkim teorijskim doprinosom u nacionalnom pitanju i njegovu rješavanju u suvremenoj

Digitized by Google

epohi, a posebno u socijalizmu. Čak je i »internacionalno« u sintagmi »socijalistički internacionalizam« također najobičniji ideološki privid iza kojega se krije hegemonistički velikodržavni nacionalizam.

Birokratija je našla podobnu formulu za ideološko prikrivanje svojih stvarnih namjera. Bolju doista nije mogla naći. Dosta atraktivni barjak za nove historijske promašaje! A čovječanstvo, po svemu sudeći, ne bi ni ulazilo u tragične avanture bez ideoloških zabluda! Treba se nadati da teške traume koje socijalizam preživljava pod parolom socijalističkog internacionalizma neće bitno izmijeniti njegov tok kao svjetsko-historijskog procesa.

Birokratija u funkciji vladajuće klase

Termini »birokratija« i »birokratizam« su višeznačni, jer su ove pojave i objektivno veoma složene.

Sa stanovišta ove teme najviše odgovara ono značenje koje »birokratiju«, u uvjetima etatizma, ne označava kao posebnu društvenu klasu, već kao osamostaljenu i od društva otuđenu društvenu grupu, koja je i sama horizontalno i vertikalno složeno strukturirana, slojevita.

Ovu grupu sačinjava, prije svega, personalni sastav državnog aparata. Ako je etatistički birokratizam vladajući društveni odnos, u ovu društvenu grupu ulaze i politička rukovodstva države i vladajuće partije, partijski aparat i rukovodstva i aparati zvaničnih društveno-političkih transmisija vladajuće političke partije.

Birokratija nije nova društvena klasa, jer u mjeri u kojoj država postaje osamostaljeni surogat društva i birokratija postaje osamostaljeni *nadomjestak* vladajuće klase.

Pod »birokratizmom« ili, tačnije, »etatističkim birokratizmom« najčešće se podrazumijevaju karakteristične manifestacije društvenog ponašanja birokratije. U novije vrijeme pod »etatističkim birokratizmom« označava se i vladajući društveni odnos u kojem je trajno odvojeno upravljanje društvom od društvenog uticaja, a sfera upravljanja postaje neprikosnoveni monopol birokratije. U prvom slučaju »birokratizam« i »birokratija« nisu identični, ali su neodvojivi. U drugom slučaju odnos između »etatističkog birokratizma« i »birokratije« znatno je složeniji. Naravno, etatističkog birokratizma kao društvenog odnosa nema bez birokratije, ali birokratija može postojati i izvan etatističkog birokratizma kao vladajućeg društvenog odnosa. To je vrlo značajno, jer od toga zavisi *društvena uloga* birokratije. Ako, naime, etatistički birokratizam nije vladajući društveni odnos, birokratija je *samo posrednik* u ime vladajuće klase. Ako je on, pak, vladajući društveni odnos, birokratija *izravno odlučuje u svoje ime*. A to nije svejedno!

Birokratija se pojavila već u osvit klasnog društva i njegov je stalni pratilac. Međutim, njeno moderno doba počinje raspadanjem feudalizma na građansko društvo i političku državu. U

Digitized by Google

permanentnom ratu egoističkih vlasnika birokratija je stekla šansu da posreduje kao nosilac javnog interesa.

U suvremenom svijetu etatistički birokratizam se učvrstio kao trajni vladajući društveni odnos u većini socijalističkih zemalja. U njima je birokratija preuzela na sebe i sve funkcije vladajuće klase, pa, prema tome, i odlučivanje o ratu i miru. S obzirom na njeno društveno biće i socijalne karakteristike, ona na ovom planu može biti samostalnija i učiniti više nego ijedna vladajuća klasa u historiji klasnog društva.

Marksovo razmišljanje o ratu svih protiv svih unutar jedne iste klase[10] ukazuje na još jedan interesantan izvor socijalnih napetosti i model socijalnog ponašanja koji rat protiv druge klase ili druge nacije čine još realnijom mogućnošću. Neosporno je da rat nije u ljudskoj prirodi, ali je u nekom obliku prisutan u svakoj većoj ćeliji klasnog društva.

Suprotno nekim očekivanjima[11], birokratija ne može prevladati ni jednu od pomenutih grupnih i međugrupnih napetosti. Prije svega, unutar nje same, između njenih slojeva, vodi se prikriveni, ali i bespoštedni *bellum omnium contra omnes* oko podjele i preraspodjele društvene moći, a, posredstvom toga, i otuđenog viška rada.

Osnovna proturječnost društvenog bića birokratije, iz koje proizlaze sve njene društvene ograničenosti, sastoji se u tome što se ona javlja kao oficijelni nosilac javnog interesa, a u stvari svoj parcijalni interes nameće društvu kao njegov opći interes. Ako to ne uspijeva, birokratija ne može opstati kao posebna društvena grupa. U socijalizmu ona se identificira s državom do te mjere da svoj društveni opstanak vezuje uz opstanak države, a pošto se država u biti izjednačava sa socijalizmom, to ona svoj društveni opstanak, u krajnjoj konzekvenciji, izjednačava sa sudbinom socijalizma.

Ova proturječnost dovodi birokratiju u permanentan (prikriveni ili otvoreni) sukob, s jedne strane, s klasama neposrednih proizvođača, koji je u biti klasni konflikt u okviru kojega ove klase i postoje kao takve u socijalizmu i nakon ukidanja buržoazije. S druge strane, birokratija se kao izrazito državni sloj, kojemu su granice državnog monopola vlasti ujedno i njegove vlastite društvene granice, može odnositi prema drugim državama i uopće globalnim zajednicama *samo* u okviru tog monopola. U načelu, birokratija ne može izaći izvan tih okvira. Za birokratiju se stoga svako međunarodno povezivanje iskazuje samo u obliku hipernacionalnog državnog sistema, pa tako i sam razvoj socijalizma. Birokratija pri tom istupa jedinstveno na unutarnjem i na međunarodnom planu: teži da poopći svaki pluralizam državnim pritiskom. Unutarnji totalitarizam ispoljava se i kao vanjski totalitarizam: kao što je javni interes, koji ona nameće društvu, u stvari lažni opći interes, tako je i njen »internacionalizam« la-

[10] K. Marx, *Grundrisse*.
[11] Kao, na primjer, Hegela, Vebera i drugih.

Digitized by Google

žni internacionalizam, a faktički nacionalizam, odnosno hipernacionalni hegemonizam. Supstitucija općeg sa parcijalnim i nametanje parcijalnog kao općeg etatističkim totalitarizmom jeste univerzalni »logos« birokratije. U prirodi je svakog, a pogotovo državnog monopola da teži širenju, ekspanziji, univerzalizaciji. Šta to znači kada je u pitanju državni monopol vlasti nije teško dokučiti. Krajnja konzekvencija hipernacionalne etatističke ekspanzije jeste svjetska država ili bar svjetski državni sistem u kojem se nacionalni suverenitet ograničava, žrtvuje »višim« interesima i ciljevima.

Socijalizam, kao međunarodni sistem, sa aspiracijom da postane svjetski sistem, odavno nije samo ideologija, nastala i razvijena u staljinizmu, nego je i dio stvarnosti. Između socijalizma kao birokratsko-etatističkog društvenog uređenja i socijalizma kao svjetskog sistema postoji visok stepen međuzavisnosti kako u pogledu njegova društvenog karaktera tako i u pogledu njegove budućnosti. Međunarodni sistem socijalizma, koji izrasta iz unutrašnjih birokratsko-etatističkih društvenih odnosa, kao njihova produžena ruka, ne može historijski prevladati model svjetskog sistema, koji je razvio kapitalizam sa karakterističnom polarizacijom svijeta na centre i periferiju, nego se uklapa u njegovu opću krizu, unoseći u historijsko raspadanje modela centar — periferija još i birokratsku subordinaciju na čijoj se osnovi razvija ideologija monocentrizma, monolitizma, ograničenog suvereniteta i socijalističkog internacionalizma. Stoga socijalistički svjetski sistem nije mogao izbjeći sudbinu prethodnog svjetskog sistema — da bude u permanentnoj krizi od samog svog nastanka. Razloge i u ovom slučaju treba tražiti, prije svega, u historijskoj borbi naroda za nacionalnu nezavisnost, samostalnost i ravnopravnost, a to znači protiv svakog oblika hegemonizma i dominacije.

Opća i permanentna kriza i ovog sistema nosi u sebi i mogućnost rata, ali i mogućnost vlastitog raspadanja, što bi se moralo povratno reflektirati mnogo jače i dublje na unutarnja kretanja u tom dijelu socijalizma nego što se odrazio raspad klasičnog kolonijalizma na unutarnje društvene odnose u kapitalističkim metropolama.

U današnje vrijeme nije više na špici aktualnosti raspadanje postojećih sistema međunarodne podjele rada, nego izgradnja novih odnosa, koji, da bi se uopće moglo izaći iz krize, moraju biti drukčiji, pa i suprotni onima koji su postojeće sisteme doveli u akutnu krizu. Stoga borba za novi ekonomski poredak i nove, ravnopravne odnose među narodima ima univerzalni karakter i ne može ostati bez unutarnjih društvenih reperkusija. Budućnost socijalizma, prema tome, ne može biti u stvaranju novog svjetskog sistema, a ponajmanje takvog koji bi imao subordinativnu prirodu i nosio u sebi društvenu polarizaciju na centre i periferiju. Također, proizvoljno je deduciranje socijalizma kao svjetskog sistema iz takozvanih općih zakonitosti socijalizma,

Digitized by Google

baš kao što je proizvoljno i svako hipostaziranje općih zakonitosti. Do socijalizma ne vode nikakve fatalne neizbježnosti. To, naravno, nipošto ne znači da on nema svoje objektivne pretpostavke. Socijalizam je zakonita tendencija koja je baš u suvremenosti dosegla svoju svjetsku univerzalizaciju, kao epoha socijalne revolucije, kao proces kojim se ukida postojeće stanje.

Zatvaranje socijalizma u sistem je ujedno i dovođenje u pitanje socijalne revolucije kao planetarnog procesa. Birokratsko-etatistički totalitarizam se, kao i u prošlosti, pokušava nametnuti kao njena alternativa ili čak i kao surogat.

U ostvarivanju etatističkog totalitarizma birokratija, kao uostalom i svaka vladajuća klasa, traži korijene u tradiciji. U tome birokratija u socijalizmu, kao i svaki drugi skorojević, nema pravu mjeru, a pored toga i ovdje ispoljava dualitet svog povijesnog bića. Podražava i produžava tradicije revolucijom svrgnutih društvenih klasa i njihovih sistema vladavine, ujedno smatrajući sebe legitimnim nasljednikom tradicija revolucije. Tradicije revolucije postaju propagandni materijal, a faktički se konformistički podešavaju prema starim revaloriziranim i reafirmiranim vrijednostima.

Birokratija i rat — perspektive

Svaka se projekcija budućnosti izlaže opasnosti od utopijskog, pa i običnog utopizma, i to utoliko više ukoliko teži biti preciznijom, dovršenijom i sveobuhvatnijom.

Smatramo da je jedno sasvim sigurno — birokratija, a pogotovo njeni oružani slojevi, veoma je militantna, ali je ipak rat u socijalizmu izbježiv. Na izbježivost rata u socijalizmu djeluju isti opći činioci koji svjetski mir čine danas stabilnijim nego u ranijim epohama. U negativnom obliku djeluje strah od atomske kataklizme i vojno-politička ravnoteža blokova. U pozitivnom obliku djeluje politika nesvrstanosti i otpor svakom obliku agresije i hegemonizma, koji je u svom narodnooslobodilačkom i nacionalno-odbrambenom obliku doživio punu afirmaciju upravo u drugoj polovici ovog vijeka. U historijskom sukobu 1948. godine Tito je dalekovidno, razotkrivajući ispod ideoloških naslaga i mistifikacija pravu bit ovog sukoba, ukazao na problem suverene samostalnosti i nezavisnosti kao na ključna pitanja odnosa među socijalističkim zemljama, naročito u epohi njihova etatističkog razvoja.

Rekli smo da je osnovni ekonomski, politički i ideološki problem birokratije osiguranje monopola državne vlasti. Također i to da birokratija može *vladati* samostalno, ali i kao posrednik. To, po našem mišljenju, ostavlja izvjestan (možda i značajan) manevarski socijalni prostor. Birokratija, naime, može značajno pomjerati osovinu svoje društvene moći, a da pri tom ne izgubi vlast. Procesi unutarnje demokratizacije pod pritiskom unutarnjih društvenih kretanja, a, prije svega, razvoja radničke klase i radne inteligencije, zatim materijalnih proizvodnih snaga i, nerazdvojno

Digitized by Google

od njih, nauke i, najzad, pozitivnih procesa u međunarodnim odnosima — neizbježno će dovoditi do unutarnjih diferencijacija same birokratije. Jačanje pozicija liberalnijih slojeva birokratije, pogotovo ako se u taj proces uključe progresivno orijentirane istaknute ličnosti, može dovesti do pomenutog pomjeranja socijalne i političke osovine birokratije u cjelini u rasponu od totalitarizma do političke reprezentacije radničke klase i ostalih radnih masa u demokratskijim uvjetima političkog života. Ni u ovom slučaju ne treba isključiti mogućnost da i lijeve snage birokratije budu nosioci ratnih sukoba u socijalizmu, jer opasnost od rata sigurnije raste približavanjem birokratskoj desnici, koja je njen najmilitantniji sloj, nego što opada kretanjem u obratnom pravcu.

Međutim, teorijski je moguć i otvoreni konflikt unutar birokratije uz savezništvo njenih lijevih snaga s radničkom klasom i drugim naprednim slojevima društva, čak i na liniji deetatizacije društva. Do koje granice? To je doista nemoguće utvrditi, jer za to nema još nikakvog historijskog iskustva izvan jugoslavenske socijalističke misli i prakse, u kojoj se tendencije birokratskog etatizma nisu nikada uspjele nametnuti kao vladajući društveni odnos. Sigurno je da ne zavisi od birokratije same koliko se može vraćati izvorima revolucije, ali danas je teško pretpostaviti da se proces uopće može otvoriti bez njezina učešća. Do sada su bili poznati pokušaji osamostaljivanja političkog rukovodstva države i partije u odnosu na aparat državne vlasti, kao i kritičkog odnosa prema njemu. Pozitivni trendovi u ovom procesu mogu samo pridonositi jačanju mira i smanjivanju ratne opasnosti u odnosima među socijalističkim zemljama.

Digitized by Google

Živojin Rakočević

Ekonomska i tehnološka određenja socijalizma

— Shvatanje celine reprodukcije društva i metod obrade ekonomsko-tehnoloških činjenica u naučnim raspravama Milentija Popovića —

Analiza ekonomsko-tehnoloških određenja savremenog (empirijskog) socijalizma u naučnim raspravama Milentija Popovića sadrži istinsko znanje o *inherentnim povezanostima* ekonomsko-političkih činjenica prelaznog perioda.

U središtu naučne analize *versus* kritičkih sinteza Milentija Popovića našli su se (a) proces »denaturalizacije« i debirokratizacije privrednog života našeg društva, (b) način i oblici povezivanja socijalizma s robnom proizvodnjom i svetskim tržištem, to jest kritičko razmatranje robnih pretpostavki i ekonomskih zakonitosti društvenog samoupravljanja, (c) zbiljske promene u tehnološkim i ekonomsko-političkim uslovima egzistencije ljudi i njihovih samoupravnih društvenih kolektiviteta (uključiv i ekonomsko-tehnološki način i oblike egzistencije nacija i empirijsku tendenciju stvaranja takozvanih nacionalnih = republičkih ekonomija), i (d) *proizvodnja vrednosti* i realitet specifičnih novčano-kreditnih odnosa i oblika — kao ključna pretpostavka, skrivena ekonomska osnovica i skup delotvornih metoda i oblika povezivanja ljudi i

Digitized by Google

njihovih radnih kolektiviteta, relativno nezavisnih i — štaviše — dijalektički suprotstavljenih ultraetatisičkim odnosima i metodima privređivanja, na jednoj, i odnosima kapitala, anarhičnom tržištu i tendenciji takozvane »tehnostrukture«, na drugoj strani.

Sažeto rečeno, u fokusu analiza Milentija Popovića nalaze se tendencija ekonomskog udruživanja rada i stvarno napredovanje ka »slobodnoj asocijaciji rada« — na mikro, mezo i makro razini društvenog života.

Reč je, dakle, o analizi — specifičnom dijalektičkom raščlanjavanju obilja društvenih fenomena i o specifičnom misaonom prodiranju u sve dublje sfere, skrivene opšte povezanosti i osnovne ekonomsko-tehnološke strukture našega društva. Reč je, slikovito predstavljeno, o spuštanju teorijske sonde do same »unutrašnje fiziologije« društva, do njegovih skrivenih ekonomsko-tehnoloških struktura.

Stvarnu logiku oblikâ robne vrednosti i kretanje prividno nesvodljivih (»bezuslovnih«) ekonomskih činjenica takozvanog prelaznog perioda sagledavao je Milentije Popović u okviru kritičkog uvida u delovanje zakona vrednosti i prometnih »matrica« društvene reprodukcije.

U takvom »kontekstu«, ekonomsko oslobađanje rada i ostvarenje socijalizma moglo se postići izvesnim (svesnim, doslednim i dalekovidim) podređivanjem političke pragmatike ekonomskim zakonima socijalizma; a ne, obrnuto, nekakvim potcenjivanjem, voluntarističkim suprotstavljanjem, ili čak flagrantnim kršenjem ekonomskih zakona.

U kritičkim razmatranjima ekonomskih problema našega društva Milentije Popović iznosi na videlo ne samo velike povezanosti društvene reprodukcije, već i brojne srazmerno oformljene ekonomske odnose i strukture. Svestan je, pouzdano zna, da bi s eventualnim razbijanjem tih novih ekonomskih oblika (struktura) bio otvoren put u haos; najpre, društvo bi se zaglibilo u zloćudne odnose »profitne privrede« i *laissez-faire* tržišta, a zatim i u birokratsku stihiju i odnose dominacije i subordinacije.

Odnos prema Marksovim teoremama i metodu

Ekonomske odnose i strukture stvaraju i menjaju ljudi. Svakodnevno. Empirijski. Po nekakvim cik-cak linijama. I vazda praktički oslonjeni na *zatečene*, »stare« ekonomske odnose i strukture.

Kroz obilje empirijskih ekonomskih odnosa i oblika probija se neka središna linija, manje ili više paralelna s linijom naučno-tehnološkog razvitka, to jest s opštim i nužnim tendencijama materijalnog načina proizvodnje.

Postoje i alternative, a ne samo »da« ili »ne« odgovori kada je reč o stvarnom izboru nekog novog metoda tehnološkog rada, kupovini inostrane licence na *know-how*, tehnički pronalazak, model itd., zajedničkom ulaganju, »udruživanju rada i sredstava«,

Digitized by Google

dimenzionisanju i »profiliranju« datog reproduktivnog preduzeća i sličnom.

Naučni pojmovi i teoreme dolaze obično »na kraju balade«. Kao kruna dela naučnih ispitivanja i diskusija. A i oni su delo ljudi; tačnije, »misaoni proizvodi stvarnog ekonomskog razvitka« (K. Marks) — uprkos tome što izvesni ekonomisti i filozofi i dalje tvrde da ti pojmovi i teoreme proističu iz »praslika« i »prvobitnih« tajanstvenih »zamisli materije«, nekakvog »prirodnog poretka« ekonomskih stvari.

Na te činjenice (istine) podseća Milentije Popović u onim svojim raspravama stvarnih ekonomskih problema kroz koje se kao crvena nit provlači njegovo ingeniozno tumačenje i razvijanje metoda apstrakcije i dijalektičkog metoda. I to poglavito zato jer se te činjenice odveć lako zaboravljaju, a podsećanje na njih može — u najmanju ruku — suziti jaz između klasične ekonomije i Marksove kritike političke ekonomije, na jednoj, i savremene (pretežno kvantitativne) ekonomske analize, na drugoj strani.

Milentije Popović ukazuje na još jedno ozbiljno zastranjivanje gledé ekonomske teorije i stvarnih »nezgodnih« ekonomskih momenata savremenog socijalizma. I to kod ekonomista, sociologa i filozofa »marksističke orijentacije«.

Reč je o čudnom shvatanju da su društveni paradoksi i stvarne suprotnosti socijalističke proizvodnje u Jugoslaviji, Poljskoj, SSSR-u, Kini itd. rezultat teorija vodećih ekonomista — »tržišnika« ili »tovarnika«, kao što su »stvarne suprotnosti kapitalističke proizvodnje u Engleskoj i drugde rezultat teorije Rikarda i drugih«[1].

Prema tim tobožnjim marksistima i »čistim« socijalistima, smetaju teorije, a ne ono »tvrdo jezgro« i protivrečnosti u ekonomskoj stvarnosti nascendnog i veoma tegobnog socijalizma. »Rđave«, »zloćudne« ekonomske teorije treba baciti preko palube broda revolucije, i kompas će namah biti upravljen prema »obećanoj zemlji« večite pravde, jednakosti i slobode.

Prema tim veselnicima, »nezgodna« je i »kriva« već i sama roba; robna proizvodnja i složena »igra razmene«. Osobito u slučaju kada taj koren ekonomske problematike nije poškropljen svetom vodicom teorije o neprotivrečnoj i transparentnoj »socijalističkoj robnoj proizvodnji«.

Stvarni problem je, međutim, na strateškoj relaciji: *realitet* produkcionih odnosa datog socijalističkog društva — svetsko »zemljište robne proizvodnje«, odnosno zakon vrednosti u njegovoj međunarodnoj primeni.

Socijalističke revolucije su u svom pobedonosnom hodu ukidale (praktički poništavale) kapital i tako reći likvidirale *Wertbestimmung* (elementarna određenja robne vrednosti). Namesto

[1] Uporedi: K. Marks, *Kapital*, I, str. 463. i izvrsne polemičke pasaže protiv Prudonove »dijalektičke fantazmagorije« i »brkanja ideje i stvari««, u Marksovom znamenitom polemičkom spisu (pamfletu) *Beda filozofije*.

Digitized by Google

kapitala (robne vrednosti kao »ekspanzivnog subjekta«) i karakteristične procesualnosti predmetnih formi robno-novčanih odnosa, socijalistička društva su nastojala postaviti državno preduzeće, administrativno centralističko planiranje s jednom linijom komandovanja, zakonu vrednosti i relativnim cenama proizvodnje suprotstaviti neposredno vlastite »vrednosne pondere«, to jest *neposredne* (administrativne, ultraetatističke) cene s unapred utvrđenim troškovima i merom državne dobiti, uvesti sisteme plata i »kombinovati« ih s takozvanim moralnim podsticajima proizvodnog stvaralaštva itd.

Apstrahovane su, međutim, zbiljske društvene protivrečnosti i tehnološke ograničenosti nascendnog socijalizma. »Preskočene« su izvesne *nužne faze* u razvitku tehnologije materijalne proizvodnje i istorijskog procesa ekonomije rada. Istina, samo u glavama ljudi, u paroli, pravnoj normi i sličnom.

Naravno, u takvom istorijskom kontekstu nije bilo teško »ukinuti« zakon vrednosti, ili ga bar neglektirati, izvući iz njegovog »fetiškog ruha«, a iz teorijskih razmatranja o delovanju *ekonomije vremena* proterati sve »metafizičke mušice« proistekle iz ranijih uvida u *otuđene* pojavne oblike robno-novčanih odnosa, to jest iz ranijih kritičkih naučnih razmatranja empirijskog mnoštva *iracionalnih* i *imaginarnih* vrednosnih odnosa i oblika.

Međutim, docniji istorijski razvitak pokazuje da napuštanje *postvareno posredovanih* društvenih oblika proizvodnje i raspodele, a »zadržavanje« zakona vrednosti u njegovim najelementarnijim odredbama: a) čisto društvenog načina ekonomisanja živim i minulim radom, i b) »*nužnosti podele* društvenog rada u određenim srazmerama«[2], ne rešava stvarni ekonomski problem socijalizma.

A taj se problem sastoji u sledećem: razvitak tehnologije materijalne proizvodnje, odnosno neprestani rast proizvodnosti društvenog rada, neizostavan je uslov socijalizma, odnosno komunističkog društva; između ostalog i zbog činjenice da svaki veći zastoj na tom planu, a da i ne spominjemo sva ona empirijska nazadovanja i periodično razaranje materijalnih i intelektualnih snaga društvenog rada, direktno vodi u *socijalizaciju nemaštine* (u nas, vrlo često i u opsegu koji uveliko zabrinjava, u takozvanu socijalizaciju poslovnih rizika i društveno »izravnavanje« gubitaka u privredi, u uravnilovku i slično). Na takvoj silaznoj putanji socijalizma nužno se »razbuktava borba za životni minimum« i oživljava »sva ona prastara zbrka« oko aporija i baštine francuske revolucije (»sloboda, jednakost i bratstvo«) i primitivno shvaćenih i praktikovanih ranih komunističkih načela, primetio bi po novo Marks.[3]

Savremeni naučno-tehnološki razvitak i transfer nove tehnologije ne mogu se ni zamisliti bez delovanja — posredovanja svet

[2] Uporedi Marksovo pismo L. Kugelmanu od 11. jula 1868.

[3] Uporedi Marksovu i Engelsovu kritiku takozvanog primitivnog odnosno »utopijskog komunizma jednakosti« — u teorijskoj i praktičkoj izvedbi Kristijana Vilhelma Vajtlinga, Etjena Kabea i drugih

Digitized by Google

skog tržišta, niti bez neprestanog vođenja računa o troškovima proizvodnje i troškovima prometa (prenosa i rasprostiranja) kakvog novog naučnog otkrića, elementa *know-how*, ili tehničkog pronalaska. Tek ekonomija (u napred naznačenom smislu) daje stvarni društveni život i »trajašnost« (prostorno-vremenski kontinuum) novoj tehnologiji, proizvodnom znanju, naučnoj proizvodnji i obrazovanju kadrova. I to kako na razini ili u okviru reproduktivnog preduzeća tako i na makroskopskom planu ove ili one nacionalne ekonomije ili supranacionalne ekonomske grupacije država.

Takav istorijski razvoj postavlja pojedine ljude na *presudna* mesta u društvenom reprodukcionom procesu; i oni taj »nalog istorije« znaju, *umeju* da izvrše. Jedan od tih, takvih ljudi bio je nesumnjivo i naš Milentije Popović.

Zahteve da se preko noći »ukinu« roba, novac, kreditni odnos s uraslom kamatom, banka, ili pak berza u nekom njenom specifičnom obliku, kritikovao je Milentije Popović kao tipičan obrazac mehanicističkog mišljenja, karakterističan za anarhizam i takozvanu novu levicu, a manir redukcionog materijalizma — po kome se za sve naše ideje, motive, moralne konsideracije, »trepćuće društvene obrasce« i ekonomske strukture mogu iznaći deterministička kauzalna objašnjenja u kretanju prirode, to jest zakonitostima *fizisa*, a zatim u genetičkim faktorima, u hemijskim ili električkim zbivanjima u čovekovim nervnim spletovima i sličnom — kritikovao je s jednakom istrajnošću i doslednošću revolucionara i dijalektičara istinske Viko-Hegel-Marksove škole.

Bio je duboko svestan krucijalne činjenice da neizbežni sudari učenja i dubljih shvatanja, na primer, Kejnzovog i Marksovog ekonomskog učenja, našeg i nekog drugog (sovjetskog, kineskog, evrokomunističkog itd.) shvatanja puteva i metoda socijalizma ne znače katastrofu, već stvarnu priliku za razvitak nauke, odnosno za poboljšice i postignuća u društvenom pogledu.

Kejnzovu »revoluciju« u nauci političke ekonomije i njegovu aksiomatsku osnovu za dirigovanu valutu, inkonvertibilni kredit i takozvano »skupno upravljanje tražnjom« Milentije Popović dovodi u vezu s tendencijom *državnog kapitalizma*, a ne samo s nekom opštom teorijskom procenom da »osnovne pretpostavke *laissez-faire* privrede iz XIX stoleća ne važe za industrijsko društvo i privredu koja se zasniva na *kreditu*« (Peter Druker), to jest na apstraktno-računskom i simboličkom novcu, te novoj ulozi centralne banke, pod kontrolom i »vlašću« državne administracije.

Kejnzov »opšti metod« uključio je specifičnu matematičko-statističku analizu stvarnih pretpostavki i momenata sinhronijske ravnoteže ekonomskih sila na makroskopskom (društvenom) planu, ali i različita individualna očekivanja i procene ekonomskih kretanja i veličina, što je stvaralo *privid* o nekom potpunom raskidu s pojmovima, postulatima, teoremama i metodom klasične političke ekonomije.

Digitized by Google

Predstava klasične političke ekonomije o učincima slobodne konkurencije kapitalâ i nepromenljivom središnom toku ekonomskih stvari bila je, međutim, definitivno pokopana.

Milentije Popović kritički sagledava taj razvojni luk u istoriji nauke političke ekonomije. Kejnzove novine i neokejnzijanske deliće novih saznanja o funkcionisanju državno-kapitalističke privrede shvata kao jednu od *mogućnosti* postavljanja novih teorija, kritičkih sinteza, verodostojnih pregleda celine društvene reprodukcije. Specijalno za obradu pitanja iskrslih na neuralgičnoj relaciji: politika — ekonomija; a u smislu tačnog reflektovanja i praktičkog pomeranja kritične »crte« između svesne (planske) aktivnosti društvenih subjekata i »realiteta produkcionih odnosa«, ukoliko pod ovim razumemo i opšte ekonomske zakone i odnose s »materijalnom težom«.

Prelaz na fundamentalnu i srazmerno konzistentnu teoriju u razumevanju ekonomske problematike socijalizma nije morao da čeka na nekog novog Rikarda ili Marksa; a najmanje na »potpuno *neuronsko* objašnjenje ljudskog mozga« u smislu moderne »Sociobiology« i njenih »novih sinteza«.

Ako se danas možemo s razlogom ograničiti na temeljni iskaz da analiza troškova proizvodnje i troškova prometa (specifičnih *faux frais)* samo *približno* utvrđuje njihovo zajedničko ishodište i volumen u kretanju *robne vrednosti* (stvarnim odnosima vrednosti); dakle, s izvesnim koeficijentom odstupanja, ili s »relacijama neodređenosti«, to, suprotno posmatrano, nipošto ne znači da više ne deluje zakon vrednosti, niti da nacionalne (relativne) cene proizvodnje više ne moraju prolaziti kroz zakon vrednosti u njegovoj međunarodnoj primeni. Naprotiv. Stvarna egzistencija i dijalektičko raščlanjavanje nacionalnih troškova proizvodnje i *faux frais* zavise od sve složenijeg svetskog prometnog procesa, a ovaj od robne proizvodnje u njenom svetsko-istorijskom smislu.

Pri svemu tome, robna proizvodnja ne postavlja granice radnom danu, ne implicira podelu radnog dana na potrebni rad i višak rada, niti ima ikakva posla s normativnim granicama razdeobe viška vrednosti u smislu egzistencije bezbrojnih empirijskih metoda i oblika proizvodne i neproizvodne upotrebe viška vrednosti. Na ovu važnu tačku vratićemo se ponovo u odseku saopštenja posvećenom problemu *specifične cene proizvodnje.*

Postavljene su granice pojmovima klasične ekonomije. Njena optika i njeni metodi analize značajno su usavršeni i dopunjeni. Dalje su razjašnjena *središna* pitanja u vezi sa (a) funkcionisanjem svetskog tržišta kada se u ovo uključuju elementi kontingencije i diskontinuiteta koji dolaze sa strane države i gigantskih industrijskih i finansijskih preduzeća, ukoliko ova deluju *izvan* granica respektivnih nacionalnih ekonomija, (b) »metodičkim vladanjem totaliteta« — *celine* društvene reprodukcije nad pojedinačnim ekonomskim momentima i reproduktivnim preduzećima, (c) *promenama* u linijama tehnološkog razvitka i industrijskog (poslovnog) ciklusa — tog »paklenog kruga« kapitalističke repro-

Digitized by Google

dukcije itd. Na dnevni red su došla i pitanja takozvanog sistemskog pristupa ekonomskim stvarima, a napose problem planiranja. Težilo se ka uspostavljanju kontrole nad društvenom reprodukcijom i za makar minimalnim korekcijama onih linija ekonomsko-tehnološkog razvitka.

Pri svemu tome, *transformaciona* svojstva robne proizvodnje i svetskog tržišta došla su više do izraza.

Društvena osnova i geneza teorijske misli Milentija Popovića

Na izvesnom stupnju opšteg društvenog i, napose, intelektualnog razvitka; dakle, u nekom kritičnom trenutku sazrevanja društvenih procesa i misli o njima — Milentije Popović shvata jednu staru i gotovo potpuno zaboravljenu radnu ili »nultu« hipotezu Đambatista Vikoa i Karla Marksa.

Hipoteza glasi: »Nešto se *zna* pod uslovom da se to *zna napraviti.*« Hipoteza je proistekla iz kritičko-empiričkog saznanja da je istina *delo (verum factum)*, bitan društveni rekonstruktivni čin. U ovome činu neki konkretni delatni individuum ima ne samo »osvešćeni instinkt«, intuiciju, iskustvo, moć zapažanja i praktičnog rasuđivanja, već i dragocenu sposobnost naučno-apstraktnog i dijalektičkog mišljenja — što se sve u istoj toj praksi rada (malo-pomalo, korak po korak) zadobija, srazmerno učvršćuje i neprestano razvija.

Razvijenije oblike ili »izvode« iz ove hipoteze nalazi Milentije Popović u Marksovim *Tezama o Fojerbahu* i u Marksovom *kritičkom dokazivanju* naučnih otkrića o proizvodnji vrednosti, specifičnoj metafizici i genezi oblikâ robne vrednosti i o dvorodnom karakteru rada koji proizvodi robu, novac, kapital itd.

»Društveni život je u suštini *praktičan.* Sve misterije koje navode teoriju na misticizam nalaze svoje racionalno rešenje u ljudskoj praksi i u razumevanju te prakse« (Osma teza o Fojerbahu). »Filozofi su svet samo različito *tumačili,* ali radi se o tome da se on *izmeni*« (Jedanaesta, poslednja teza).

Milentije Popović je u različitim »referentnim kontekstima« duhovito formulisao i naučno dokazivao vlastiti originalni »izvod« iz te epohalne »nulte hipoteze«. Tačnije rečeno, verodostojno i metaforički nam je predstavljao tu klasičnu formulu — najdelotvorniji obrazac naučnoistraživačkog procesa i vrlo složenog naučno-apstraktnog i dijalektičkog mišljenja.

Pomenuta hipoteza i značajni komponujući elementi njenoga »izvoda« (rasuti u opsežnom naučnom delu Milentija Popovića) ostali su, međutim, nezapaženi.

Elementi »izvoda«

Ključni motiv, odnosno ideja-vodilja pomenutog »izvoda«: putem filozofije i nauke političke ekonomije dospeti do srži ekonomskog problema savremenog socijalizma; »postati svestan zakonâ dru-

Digitized by Google

štvenih kretanja« i naznačiti osnovni pravac kretanja ka »slobodno udruženom radu« i slobodnom prisvajanju i humanizovanoj dokolici.

Kritičko razmatranje *celine* društvene reprodukcije treba da u ovoj otkrije njene »korenite elemente« i unutrašnje povezanosti. U prvom redu, da na svetlo dana iznese same ekonomske korene, srednje momente, »mehanizme«« i motive (interese) koji zakonito i »nemo« pritiskuju u smislu uspostavljanja i razvijanja socijalističke demokratije i tehnološko-ekonomskog povezivanja rada.

1. Celina društvene reprodukcije nije mehanički zbir reproduktivnih preduzeća, banaka, ustanova, samostalnih (privatnih) i kolektivno-privatnih robnih producenata i tako dalje. Nije statistička suma bezbrojnih raspršenih društvenih »atoma«.

Društvena reprodukcija nije ni neko nemo i fatalno »vladanje totaliteta« nad istim tim individuumima, pojedinačnim ekonomsko-političkim momentima, »mikro« i »mezo« nivoima, partikularnim ekonomskim odnosima i interesima.

Obe ove krajnosti u »tumačenju« društvenih pojava i tendencija neglektirane su i argumentovano odbačene u brojnim naučnim raspravama Milentija Popovića. To je ne samo logička posledica stvaralačke primene Viko-Marksove »formule« naučnog saznanja, već i jedan od opštih rezultata istraživanja jugoslovenskih marksista, što ga obelodanjuju i sažeto formulišu Program SKJ, Ustav SFRJ (pretežno u njegovim osnovnim načelima i opštim odredbama) i Zakon o udruženom radu — ta naša *Magna Charta* zakonskog ograničavanja političke birokratije i tehnokratije *vis-à-vis* relativno udružene radničke klase.

Naime, sama srž, univerzalnost, delotvornost i *relativna* nadmoć logike te i takve celine nad konkretnim subjektima (ljudima) ne znači praktično ništa *izvan* delovanja izvesnih »međučlanova« i »međuuputa«, izvan delovanja srednjih momenata (datih u zakonitostima i empirijskim oblicima tehnološkog rada, u zakonu vrednosti, u »specifičnoj ceni proizvodnje« i njenim pokretljivim članovima i unutrašnjim povezanostima), a to znači da ta celina — opšte i specifične zakonitosti društvene reprodukcije — mora proći kroz glave ljudi. Ona se u njihovoj svesti mora na neki način »prelomiti«, reflektovati. I tek pod takvom pretpostavkom mogući su kontrola, planiranje i praktično vladanje celinom društvene reprodukcije.

Reč je, dakle, o vrlo složenim i protivrečnim subjekt-objekt odnosima u našem pretežno samoupravnom i socijalističkom društvu, i o značajnom pomeranju one »crte« između žive prakse rada novih društvenih subjekata i »realiteta produkcionih odnosa«.

2. Opšti društveni plan deluje preko sistema mera i instrumenata ekonomske politike, posredstvom teorijskih i empirijskih cifara (pokazatelja) u sferi »međugranskih« ili »međusektorskih« (input-output) odnosa i, nadasve, posredstvom pravilâ, odnosâ i parametara u okviru ekonomskog (privrednog) sistema u užem smislu.

Digitized by Google

a) Takozvane osnovne proporcije (empirijska ekonomska kvanta) date su u najtešnjoj vezi s »teorijskim ciframa« (nekad sa razgranatim sistemom stopâ akumulacije i fondova). Oni »daju radnim kolektivima opštu predstavu i svest o *ekonomskoj celini*«, kao i osnovne informacije i »međuupute« o delovanju relativno slobodnog tržišta, proizvodnje vrednosti i dohotka kao društvene izvedenice — *zakrivljene forme* robne vrednosti.

b) Sistem doprinosâ i poreza (uključiv i sadašnje »samoupravne naknade« u oblasti »slobodne razmene rada«) jesu ekonomski uslovi i modusi opstanka (reprodukcije) države (od njenog opštinskog nivoa pa do federacije) i takozvanih društvenih delatnosti, odnosno ustanova i radnih organizacija u oblasti »proizvodnje« nauke, umetnosti, obrazovanja itd., ali su ujedno i bitni (neizostavni) »elementi regulisanja društvenih odnosa«.

c) Sistemom novčane i stvarne akumulacije, te razvitkom metodâ i oblikâ inherentnih specifičnoj bankarskoj ekonomiji i novčano-kreditnom sistemu uopšte, postižu se izvesne srazmere u finansiranju i autofinansiranju investicija i u postavljanju (relativne) granice do koje finansiranje *novih* investicionih poduhvata ne može ozbiljnije da ugrozi *postojeće* (manje ili više »propulzivne«) industrije, odnosno reproduktivna preduzeća.

Uz sve to ide i formiranje amortizacionih i drugih fondova unutar različitih ćelijskih oblika društvene reprodukcije — kao dalji konkretni »izvodi« proizvodnje vrednosti i društvenog dohotka, i kao bitni »komponujući elementi« njihovih prodajnih cena i »ravnotežne«, odnosno »specifične cene proizvodnje« uopšte.

d) Planiranjem se dalje razvijaju (poboljšavaju) oblici i metodi »nagrađivanja rada«, odnosno sistem interne raspodele dohotka prema efektivno uloženom radu i kvalitetu proizvodnje.

3. Problem kalkulacije (proračunavanja) materijalnih troškova i »ekonomskih viškova« (inverzno postavljenog odnosa dobitka — gubitka), procene tehnološkog i ekonomskog (»moralnog«) zastarevanja oruđa rada — u okviru problema amortizacije i slično — mogu se valjano postaviti i rešavati jedino na osnovu pouzdanog knjigovodstva (verodostojnih »radnih zapisa«) i razvijene statistike; i uz pretpostavku da i sami proizvodni radnici imaju ekonomsko i tehnološko znanje na višoj društvenoj potenciji, a da odgovarajuće stručne službe u preduzeću preduzimaju opsežne *analize kalkulacija*, te da neprestano proračunavaju vlastite mogućnosti u pogledu isplativosti nove tehnologije, položaja na domaćem i inostranim tržištima, viših oblika i modusa industrijske i poslovne saradnje s drugim organizacijama udruženog rada i inostranim partnerima itd.

4. Problem rentabiliteta proizvodnje, (relativna) stabilizacija primarnih i izvedenih odnosa proizvodnje vrednosti, prosečni i ekstradohoci, premiranje izvoznih roba i proizvodnih usluga itd. imaju opštu novčano-kreditnu dimenziju datu u srazmerno stabilnom »transferabilnom« dinaru i jedinstvenom deviznom kursu.

Digitized by Google

Nekad takozvani zlatni paritet dinara (1951—1953), a docnije realni i jedinstveni kurs razmene dinara za »ključne« valute, jeste srazmerno pouzdan i trajan način da se uspostave zbiljske (empirijske i nužne) veze između našeg sve slobodnijeg i — u opštim povezanostima — društvenim planiranjem kontrolisanog (regulisanog) jugoslovenskog tržišta i svetskog tržišta.

5. Uporedo s procesom »denaturalizacije« i »monetarizacije« našeg privrednog života razvija se i specifična uloga (funkcije) poslovnih banaka i centralnog bankarstva. Banke nisu, niti mogu biti, vlasnici apstraktnog društvenog bogatstva. Banke nisu novi »finansijeri« u našem privrednom sistemu. U njihovim rukama nisu finansijska sredstva društva, već sredstva i mehanizmi društveno merodavnog prikupljanja i raspoređivanja (alokacije) bezbrojnih »novčanih sila« (odnosno preduzetnih i ostalih fondova u novčano-kreditnom obliku) plus specifični oblici i metodi *kontrole* celokupnog društvenog reprodukcionog procesa.

6. Razvijaju se, i treba da dobiju veće dimenzije, specifične robne i devizne berze — »otvorena tržišta«. Na ovima se uspostavljaju »*žive tekuće cene*« za mnogobrojne strateški važne robe i proizvodne usluge i uspostavlja realni paritet domaćeg novca i domicilnih relativnih cena *vis-à-vis* inostranih, odnosno svetskih cena proizvodnje pomenutih roba i usluga.

Proces stvaranja srazmerno slobodne, kontinuirane i složene »igre razmene« (koju ne može da likvidira država niti društveno planiranje) jeste — u izloženom smislu, u opštim povezanostima društvene reprodukcije — i svesni akt društva. Društvo se time oslobađa stega starog administrativnog sistema, na jednoj, a ne upada u zamke i iracionalnosti *laissez-faire* tržišta i berzanske spekulacije, na drugoj strani.

Razvitak naučno-apstraktne misli

»Kod analize ekonomskih oblika ne možemo se poslužiti ni mikroskopom ni hemijskim reagencijama. Njih mora zameniti *moć apstrahovanja*...«[4] Ovu ključnu Marksovu misao o *differentia specifica* analitičkog metoda primenjenog u nauci političke ekonomije citira Milentije Popović u studiji *Aktuelni društveni smisao Marksovog učenja o proizvodnji i odnosima proizvodnje.* U kontekstu vlastitog shvatanja, odnosno kritičke interpretacije Marksovih sintagmi »proizvodnja vrednosti« i »društvena proizvodnja svoga života«, i uz navođenje niza telegrafski sročenih Marksovih misli o dvorodnom karakteru rada koji proizvodi robu, karakterističnom *quid pro quo*, ili »đavolskim« deobama na dvoje, kada je reč o stvarnoj protivrečnosti između upotrebne vrednosti i razmenske vrednosti robe, procesu udvostručavanja robe u robu i novac, materijalno-tehnološkim određenjima i vrednosnoj dimenziji proizvodnog kapitala itd.

[4] K. Marks, *Kapital*, I, *Predgovor* prvom izdanju, »Kultura«, Beograd, 1947, str. XLIII.

Digitized by Google

Iscrpnije ćemo ovde navesti samo misao o stvarnoj unutrašnjoj povezanosti između čovekove sposobnosti da naučno-apstraktno misli i tendencije proizvodnje vrednosti, to jest empirijskog razvitka robne proizvodnje i igre razmene. Reč je *de facto* o originalnoj i možda ključnoj tezi Milentija Popovića u njegovom pristupu ekonomskim stvarima, a ujedno i o odlučno važnoj komponenti njegove veoma visoke metodološke svesti.

»Tek sa proizvodnjom vrednosti društveni odnosi postaju u principu univerzalni; međutim, oni to stvarno postaju u kapitalističkom načinu robne proizvodnje.

Sa proizvodnjom vrednosti pokreću se i razvijaju različite proizvođačke sposobnosti u čoveka, kao i stvaralačke sposobnosti čoveka kako u materijalnoj proizvodnji tako i u oblasti društvenog stvaralaštva.

Tek na onom stepenu društvenog razvoja kada i ukoliko je 'u društvenoj proizvodnji svoga života' *proizvedena (robna) vrednost*, i kada se i ukoliko odnosi proizvodnje i drugi odnosi u društvu konstituišu i kao *odnosi proizvodnje vrednosti*, tek na tom nivou *rađa se i čovekova sposobnost da apstraktno misli*.«[5]

I još jedna krucijalna tačka, gde je reč o bitnom i tako reći »startnom« razlikovanju između čovekove moći apstrahovanja u ekonomskom životu društva, odnosno, tačnije, u nauci političke ekonomije, i u njegovom fenomenološkom posmatranju prirode.

»Spoljnu prirodu čovek saznaje preko *čula*, tj. onim svojim osobinama koje su mu kao prirodnom biću date. Ali novu supstancu, *(robnu) vrednost* kao čulno natčulnu supstancu, kao društvenu supstancu, on nije mogao čulno, empirijski saznati. U svakodnevnoj vezi s njom, u društvenom životu u kome je proizvodio vrednost kada je ova postala *odlučujuća* za život samog čoveka, a on postao društveno biće, morala se pojaviti i razviti posebna osobina čoveka, *osobina apstraktnog mišljenja, svest zasnovana na apstraktnom mišljenju*.«[6]

Docnije, s razvitkom pravih prirodnih nauka, a osobito u okviru opštih tendencija moderne fizike i molekularne biologije, ubrzano se razvija naučno-apstraktno i dijalektičko mišljenje. Dakle, apstraktno mišljenje i čak spekulativni dijalektički metod nalaze primenu i *izvan* sfera ekonomskog života. S čisto fenomenološkog posmatranja i pozitivističkog razvrstavanja i merenja prirodnih fenomena prelazi se na spekulativno istraživanje unutrašnjih povezanosti i matematičkih struktura makro i mikro-kosmosa. A o tome problemu su kompetentno raspravljali, i učinili niz ozbiljnih »misaonih eksperimenata« i otkrića, Demokrit, Platon, Aristotel, Aristarh, Galilej, Njutn, Ajnštajn i Hajzenberg. Da ovde, u specifičnom kontekstu, spomenemo samo najznačajnije mislioce.

---

[5] Milentije Popović, *Neposredna socijalistička demokratija*, »Kultura«, Beograd, 1966, str. 117—118 *(kurziv — Ž. R.)*.

[6] Ibid., str. 118—119 *(kurziv — Ž. R.)*.

Digitized by Google

U konsideracijama o apstraktnom mišljenju, presudnim u gnoseološkom i metodološkom pogledu, Milentije Popović uzima u obzir i *istorijski element*. Dakle, razvitak načinâ proizvodnje, odnosno saznanja *kritičke* istorije tehnologije, smenjivanje društvenih formacija, najznačajnije epohe u razvitku kulture i civilizacije uopšte, nacionalne odnose, postanak i razvitak religiozne svesti (osobito jevrejske i hrišćanske religije) itd. Veoma ga interesuje misao stare Helade i doba renesanse.

Nastaju i *prekidi* u tome razvitku. Osetna nazadovanja. Krajnji konzervativizam u shvatanjima i pogledima na društvo i prirodu nastaje u svim većim društvenim krizama, konvulzijama i sukobima.

»Naturalna privreda ranog feudalizma značila je neku vrstu prekida u evoluciji proizvodnje vrednosti, vraćanje ka naturalnoj proizvodnji i razmeni. U oblasti kulture i duhovnog života tome odgovara neka vrsta prekida, u mnogim oblastima, sa naučnom mišlju i sa umetnošću starih Grka.«[7]

Začeci kapitalističkih odnosa u srednjovekovnim evropskim gradovima-republikama, proširenje svetskog tržišta Kolumbovim otkrićem Amerike, evropska renesansa, seljački ratovi, građanske revolucije i različiti oblici takozvane prvobitne akumulacije kapitala, te mnoge druge istorijske okolnosti i ekonomsko-tehnološki momenti, stvarna su istorijska osnova za obnovu i ubrzaniji razvitak naučno-apstraktnog mišljenja. Štaviše, postanak nauke političke ekonomije, a pre ove i specifične političke aritmetike i statistike, pada upravo u to doba.

Svet, društveni odnosi i oblici postaju sve komplikovaniji, neprozirni i tajanstveniji. Ljudi nastoje da sebi polože računa o vlastitim odnosima i društvenim simbolima. U tu — takvu aktivnost spada i teško dešifrovanje robno-novčanih »hijeroglifa«.

»Sposobnost apstraktnog mišljenja, a posebno naučno-apstraktnog mišljenja, osnova je da se dublje i istinitije uđe i shvati objektivna realnost — i prirode, i društva i društvenih zakonitosti.«[8]

U takvom društvenom miljeu, na osnovi šarolikih prelaznih oblika i stupnjeva, i *umetničko-estetski život* čoveka »dobija novi kvalitet i novi podsticaj, pa se celokupno umetničko stvaralaštvo počinje bujnije razvijati, jer je pojava apstraktnog mišljenja uticala na celokupni psihički život čoveka, a time i na razvijanje svih njegovih prirodnih osobina, njegovih čula«[9]. Čovekova čula bivaju kultivisana; ona »hvataju« i »osećaju« apstraktne linije u slikarstvu, simetriju prirodnih fenomena, pravilno ili neskladno spajanje tonova u muzici itd.

Reč je ovde ne samo o *reverberaciji* umetničke delatnosti na čovekova čula, već i o međusobno povratnim (reverzibilnim) odnosima između čoveka i prirode, čoveka i društva; i to posred-

[7] Ibid., str. 119—120.
[8] Ibid., str. 120.
[9] Ibid.

Digitized by Google

stvom mentalnih slika, apstraktnog mišljenja, »slobodne invencije ljudskog duha«, umetničkog stvaralaštva i igre.

»Čovek se odvojio od prirode, od prirodnog stanja tek onda kad je proizveo vrednost, 'društvenu stvar', 'čulno natčulnu supstancu'. S proizvodnjom vrednosti čovek je proizveo i odnose proizvodnje i odgovarajuću društvenu strukturu. To je *odlučujući korak* u razvijanju društvenog života čoveka, jer on više ne dolazi u neposredan dodir s prirodom, već preko *društva* i posredstvom *društvene organizacije svog proizvodnog rada.*«[10] Dakle, čovekov odnos prema prirodi zavisi odsad presudno od *tehnologije* materijalne proizvodnje; od sistematskog primenjivanja prirodnih nauka na industriju, poljoprivredu itd., kao što njegov odnos prema drugom čoveku, grupi, klasi, ili naciji, presudno zavisi od datih odnosa proizvodnje i proizvodnje vrednosti.

No te krucijalne činjenice društvenog života često zaboravljamo. Ili se iluzorno sporimo oko njih, ne razumevajući njihovu pravu suštinu i inherentnu povezanost. Ne uzimamo ih kao svojevrstan pokazatelj i zbiljsku meru našeg poimanja tehnologije, ekonomije, svetskog tržišta. Zbog toga trpe, podnose ograničenja, naša »politika privrednog razvoja«, naše shvatanje i primenjivanje takozvanih stabilizacionih programa, naše »samoupravno društveno planiranje«, različiti društveni dogovori i samoupravni sporazumi itd.

Velika odgovornost za to leži na takozvanim subjektivnim faktorima socijalizma; u prvom redu na Savezu komunista.

Opravdanje, ili čak »alibi« za taj moćni i pretežno ideološki zaborav mogli bismo možda potražiti i u okolnosti što ni sami »klasici marksizma« nisu rešenje tog đavolski teškog (teorijsko-saznajnog i metodološkog) problema doveli do kraja, odnosno do takvog logičkog oblika koji bi i danas »držao vodu«, koji ne bi ostavio mnogo prostora za neizračunljive »relacije neodređenosti«, za veću sumnju, nevericu i čak dramatične nedoumice i »dizanje ruku«.

Ovde je bilo moguće samo najopštije podsećanje na istorijsku stranu datog problema. Ali i jedno savremeno poređenje s tim problemom u prirodnim naukama, što prekoračuje granicu puke analogije.

Naime, razmišljanje o *velikim povezanostima* i matematičkim strukturama fizisa *preneto* je u naše doba iz teorijske fizike u molekularnu biologiju. U prvom redu zahvaljujući otkrićima *kvantne* mehanike, *opštoj teoriji relativiteta*, »jedinstvenoj teoriji polja« i drugim velikim dostignućima moderne fizike.

Sâm Verner Hajzenberg, jedan od najvećih fizičara našega doba, govori o specifičnom *istorijskom elementu* koji bi se (pri)dodao zakonima kvantne fizike, što bi sve zajedno, prema njegovom shvatanju, doprinelo razjašnjavanju velikih tajni života, ili bar onih oblika života koji su »oprobani« na ovoj našoj maloj planeti.

[10] Ibid., str. 122 *(kurziv — Ž. R.)*.

Digitized by Google

Darvinova teorija evolucije pretrpela je zbog svega toga veoma ozbiljne promene. U nekim elementima ta teorija uveliko prekoračuje granicu o koju je udario njen autor.

A upravo u rezultatima Darvinovih istraživanja, i napose u njegovoj knjizi *Natural Selection*, nalazi Marks »prirodno-istorijsku osnovu za naše (njegovo i Engelsovo) shvatanje društvenog razvitka«, te žuri da to saopšti Engelsu u pismu od 19. decembra 1860. godine.[11]

Pored toga, na više mesta u *Kapitalu* i u *Teorijama o višku vrednosti* možemo naći Marksove nedvosmislene, a ponegde i evazivne iskaze o »potvrđivanju tačnosti zakonâ« *uzajamnog delovanja silâ*, atrakcije i repulzije, kvantitativnih promena koje na izvesnoj tački prouzrokuju kvalitativne razlike, »deljenja na dvoje« itd., što su ih Hegel, Marks, Engels i drugi mislioci toga vremena otkrivali u prirodnim naukama.[12]

Naravno, nije tu bilo govora o obnavljanju mehanističkog materijalizma XVIII stoleća, ili o nekom novom obliku redukcionog materijalizma; materijalizmu »unatrag« — kako je tu (tada i danas) rasprostranjenu misaonu tendenciju duhovito označio Engels. Marksov i Engelsov materijalizam bio je okrenut i natrag i napred, i prema društvenoj fenomenologiji i unutrašnjim ekonomskim strukturama s genezom; i to prvenstveno zato jer je u svom središtu imao *dijalektiku*, to fascinantno i trajno vredno Platonovo, Aristotelovo, Hegelovo itd. kritičko mišljenje. I jer su oni sami, a osobito Marks, značajno doprinosili unapređenju gnoseologije i naučnog mišljenja uopšte.

Milentije Popović ne zastaje na ovom ili onom principu naučnog socijalizma. Marksove, Engelsove itd. teoreme, pojmove i metode analize ne uzima zdravo za gotovo. Neprestano nastoji da se i sâm *teorijski* drži stvarnih činjenica; da kritički pronikne u njihove unutrašnje povezanosti i sukobe. Ne preza od toga da »zrnca soli« pribira i iz Kejnzovog naučnog dela i literature njegovih brojnih sledbenika. Čak i pogrešno postavljena pitanja naše epohe, i brojne lažne, ili nedovoljno utemeljene i konzistentne teorije savremenog kapitalizma, ekonomike prelaznog perioda, društvene osnove naučnoistraživačkog rada itd. ne izmiču njegovoj pažnji i gotovo poslovičnoj težnji da goruće sporna društvena pitanja što savesnije i svestranije kritički razmotri.

Živo ga interesuju i specifični »odnosi između nauke, privrednog razvoja i proizvodnje«. Stvarni i referentni kontekst u kojima razmatra ova pitanja uveliko se razlikuju od Marksovih ili Lenjinovih. Mnogo su obimniji, svestraniji, bogatiji stvarnim i misaonim alternativama, mogućnostima, dijalektičkim prelaznim oblicima.

»U istoriji savremenog društva, od industrijske revolucije pa nadalje, naučna istraživanja su uvek bila vrlo značajan element

[11] Uporedi: Marx — Engels, *Prepiska*, II, str. 583.

[12] Kuriozitet je, a možda i nešto više od toga, da je Marks drugi tom *Kapitala* hteo da posveti upravo Čarlsu Darvinu.

Digitized by Google

tehnološkog, privrednog i, na toj osnovi, društvenog razvitka. U modernom industrijskom razvitku nauka je nalazila podstrek za sopstveni razvitak, a sama je pak bila jedna od bitnih karika u razvoju moderne tehnologije. Stalni porast tehnologije, koji je iz toga proizišao, otvarao je sve nova i nova polja za naučnoistraživački rad... U oblasti prirodnih nauka razvile su se mnoge samostalne naučne discipline — iz osnovnih oblasti matematike, fizike, hemije i biologije. Sa svoje strane pak, razvoj tehnologije i proizvodnih sredstava jačao je ukupne proizvodne sposobnosti društva i istovremeno stavljao na raspolaganje naučnoistraživačkom radu sve nova i nova savršenija i efikasnija sredstva za istraživanje, za naučna merenja i opažanja — što je samo po sebi stvaralo vanredno široke mogućnosti za samu nauku.

U ovakvom međusobnom odnosu između nauke, privrednog razvoja i proizvodnje upravo i jeste motorna snaga društvenog razvoja uopšte.«[13]

Prema ovom, ovakvom shvatanju Milentija Popovića, *velika promena* koja se pred našim očima »odigrala u poslednje dve ili tri decenije« ne obuhvata samo impresivni kvantitativni rast proizvodnih kapaciteta, ekstenzivno rasprostiranje tehnologije, povećanje broja proizvodnih radnika i rukovodilaca industrijske proizvodnje, neprestano rastenje materijalnog bogatstva i životnog standarda ljudi itd., već i niz kvalitativnih promena u smislu (a) tešnjeg, i čak presudno važnog povezivanja nauke s tehnologijom materijalne proizvodnje; (b) »sve kompleksnijeg uvlačenja *svih* prirodnih nauka kao *celine*, a ne samo pojedinih grana, u privredna, pa i opštedruštvena kretanja« i (c) »sve većeg značaja društvenih nauka i aktivnosti, zasnovanih na sve široj primeni naučnog istraživanja u raznim oblastima društvenih nauka, za dalji privredni i opšti razvitak društva«[14].

Milentije Popović je nastojao da moderna prirodnonaučna i ekonomsko-dijalektička misao prodru u sva partijsko-politička i državna rukovodstva u našoj zemlji, a sâm njegov etos i složene strukture njegove teorijske misli svedoče o tim velikim sintezama i uzajamnom delovanju misli i dela.

Pred svojim duhovnim očima nije imao samo takozvani pluralitet samoupravnih interesa — u kojem je još reč o tome da se ti oprečni interesi nekako izmire, izravnaju, međusobno povežu — već i najdublji društveni »ponor« u kojem zrcale protivrečnosti produkcionih odnosa i tehnološkog razvitka i »prebiva istina« o savremenom socijalizmu.

Milentije Popović je znao i tačno razumevao savremene krilatice: »naučno-tehnološka revolucija«, »kibernetska tehnologija«, »biološka tehnologija«, »genetski inženjering«, »upravljanje velikim sistemima« i druge, ali nije ostajao na tome da ih tačno razume, i eventualno negde i sâm korektno navede, »primeni«,

[13] Milentije Popović, *Neposredna socijalistička demokratija*, cit. izd., str. 311—312.

[14] Ibid., str. 312—313.

Digitized by Google

već je nastojao da ih sagleda u njihovoj opštoj međusobnoj povezanosti i dubljoj društvenoj zasnovanosti.

Isto je tako postupao i s Marksovim ekonomskim pojmovima, teoremama i »matricama« društvene reprodukcije. Znao je da je za ekonomsku analizu društvene reprodukcije veoma važno da operiše sa što je moguće manjim brojem »varijabli«, a da su za tako nešto podjednako važne (nezaobilazne) analize novčano-kreditnih procesa i takozvana agregatna ekonomska analiza, odnosno makroskopska analiza društvenog proizvoda, nacionalnog dohotka, kretanja takozvanih primarnih i izvedenih dohodaka, formiranja novčane akumulacije u društvenim razmerama, tehničkih investicija, reprodukcije fiksnog kapitala itd. I trajno »savezništvo« ili komplementarnost ovih analiza i njihovih specifičnih metoda.

Na svakom tom planu misaone i društvene delatnosti — na kojima su se tako uspešno ogledali i svakodnevno potvrđivali Boris Kidrič, Milentije Popović, Edvard Kardelj i drugi iz galaksije najdarovitijih revolucionara i teoretičara — zapažamo u poslednje vreme znake zamora, prekida, opadanja. Uz to, i elemente eklektičke kontingencije, konfuzije, prenaglašenog i čak besramnog pragmatizma, pozitivističkog negiranja marksizma i stvarno shvatajućeg teorijskog mišljenja; i to kao nekakvo popunjavanje nastale praznine, i kao nešto što je odista skrojeno po meri tehnokrata, skorojevića, malograđana, karijerista; ukratko, »rentijera sistema«.

»Naučno, apstraktno mišljenje i naučno pristupanje problemima nije nešto sa čim se čovek rađa — pa ni najtalentovaniji. *Ono se uči i nauči.* Naučno, apstraktno mišljenje je plod, rezultat duge istorije razvoja ljudske misli. Tek na jednom višem, tačnije rečeno, visokom stupnju razvoja, ljudska misao popela se na nivo apstraktne naučne misli. Ali samim tim *čovek je postao sposobniji da shvata unutrašnju suštinu i zakone kretanja prirode i društva,* materijalnog pa i idejnog sveta i, još važnije, tek na osnovu toga *čovek postaje sposoban da ove zakone koristi u tehničke svrhe u širem smislu.*«[15]

Možemo se nadati tome da će ova kristalno jasna i konzistentna shvatanja Milentija Popovića o naučno-apstraktnom i dijalektičkom mišljenju dopreti i do svesti nekog od onih moćnih i »sveznajućih« tehnobirokrata, političkih pragmatičara, »rentijera sistema«, koji danas ne znaju šta će s naukom, a pogotovu s Marksovim, ili čak s Hegelovim učenjem. Neće se valjda dogoditi to da im, kao i praktičnim buržujima, dijalektiku i samu potrebu za naučno-apstraktnim mišljenjem u glave uteruju krize i oluje na svetskom tržištu, nezgodni ekonomski momenti u svetskom transferu nove tehnologije, dramatični sukobi u vezi s akumulacijom, investicijama, razdeobom dohotka itd.

Ako je, prema Marksu, i samoj državi, odnosno političkoj birokratiji »potrebno vrlo surovo vaspitanje od strane naroda«, što se u naše vreme osobito pokazuje u politički obojenim rad-

[15] Ibid., str. 325—326 *(kurziv* — Ž. R.).

Digitized by Google

ničkim štrajkovima diljem zemaljskoga šara — nije li za naše birokrate i tehnomenadžere uputnije da se i sami oko toga malo potrude?!

Privredni sistem utemeljen na samoupravljanju i proizvodnji vrednosti

Poznate su polazne »pregnantne« tačke novog, odnosno sadašnjeg privrednog sistema. Isto tako i njegove osnovne strukture s genezom.

Nije, međutim, dovoljno rasvetljeno pitanje zašto je sistem s tolikim elementima kontingencije; i zato nedosledan. Zašto pod svojim okriljem ima tolike hibridne etatističko-samoupravljačke odnose, zašto »dopušta« da uporedo egzistiraju proizvodnja vrednosti i »tvrdi« odnosi naturalno-tehničkog bilansiranja i distribucije? Zašto ima posla s živim (tržišnim) cenama, i u isto vreme »toleriše« neposredne (administrativne) cene i pseudotroškove? Zašto »dopušta« koegzistenciju banaka kao specifičnih finansijskih asocijacija reproduktivnih organizacija udruženog rada (OUR) i tobožnjih, odnosno političkih banaka, uključiv i egzistenciju centralne banke kao ultraetatističke finansijske ustanove, pod apsolutnom vlašću federacije itd.?

Milentije Popović se hvatao ukoštac s tim odista složenim i teškim pitanjima. Teorijski i praktično-politički. I srazmerno uspešno, delotvorno.

Prema njegovom shvatanju, trebalo je najpre kritički proniknuti u sâm veliki istorijski zaokret od materijalne proizvodnje usredsređene na *neposredno* podmirivanje različitih ljudskih i društvenih potreba ka proizvodnji za tržište (domaće i svetsko), to jest shvatiti stvarne razloge i motive procesa »denaturalizacije« privređivanja i zakonitosti proizvodnje vrednosti, uključiv i specifične novčano-kreditne odnose i oblike, to jest specifičan proces »monetarizacije«.

Sledilo je *principijelno raspravljanje* (već davne 1950. godine) o stvarnoj ulozi zakona vrednosti u našem društvu; kako u pogledu na društvo kao celinu tako i na njegove specifične ekonomske odnose i oblike.

»Međutim se još ništa određeno ne kaže (nije tada reklo — prim. Ž. R.) o prirodi ekonomskih zakonitosti u našem društvu, niti o društvenoj prirodi same društvene reprodukcije niti o prirodi odnosa i konkretnih oblika u njoj«, primećuje kritički Milentije Popović u brošuri *O ustavnom sistemu SFRJ*, 1963. godine.[16]

Raspravu o osnovnim principima našeg privrednog sistema dovodi Milentije Popović u vezu s tri osnovna pitanja: (a) problemom socijalističke demokratije; načinom i oblicima uspostavljanja sve neposrednije demokratije na mikro, mezo i makro-nivou društvenog života, uključiv i tendenciju takozvanog dele-

[16] Milentije Popović, *Društveno-ekonomski sistem*, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 347.

Digitized by Google

gatskog sistema; (b) sa samoupravljanjem radnih ljudi; onih koji se nalaze u radnom odnosu i koji proizvode vrednost, odnosno stvaraju dohodak; i (c) s problemom formiranja novčane akumulacije, tehnološkim investicijama, ekonomskim isplativošću ulaganja.

Stvarno teški i komplikovani problemi iskrsavaju u procesu »operacionalizacije« osnovnih zamisli i načela privrednog sistema. Reč je tu i o takozvanim srednjim momentima, ili međučlanovima, u kojima je skrivena osnovna masa »vezivne energije« datog privrednog sistema.

Proizvodnja vrednosti ne determiniše sistem; ne bar striktno, ili na način na koji je u doba *laissez-faire* tržišta delovala ona »nevidljiva ruka«, odnosno zakon vrednosti u njegovoj međunarodnoj dimenziji. Ni teorija vrednosti nije više deterministička. Takozvana apsolutna vrednost i rad *in abstracto* (odnosno »čulno natčulna supstanca« robne vrednosti) ne podležu merenju, kvantificiranju. Osim, naravno, u smislu onih regulativnih ekonomskih proseka, tendencije, skrivene gravitacione tačke, odnosno »jedinstvenog polja« za žive (tržišne) cene. Matematički ekonomisti proglašavaju ih zato »metafizičkim bićem«« u ekonomici. Teoriju vrednosti nazivaju ukrasnim predmetom u nauci političke ekonomije, bez stvarne funkcije. Tako postupa čak i Jozef Šumpeter. Donekle i Džon Majnard Kejnz.

Međutim, proizvodnja vrednosti deluje u okvirima odnosa samoupravljanja i datog privrednog sistema Njeno delovanje može se zapaziti ukoliko se kritički i podrobno razmatra kretanje troškova proizvodnje, u okviru *proizvođačkih* organizacija udruženog rada, i ukoliko se na verodostojan način raščlanjavaju elementi *faux frais* u okviru eliminatornih tržišnih procesa i unutar robno-trgovinskih i bankarskih preduzeća.

Proizvodnja vrednosti postavlja ekonomsku granicu za obe vrste troškova. S tim što se respektivne veličine ovih troškova i masa »ekonomskog viška« (u nas, akumulacija reproduktivne OUR plus porezi plus samoupravni doprinosi) ne mogu u *isto* vreme tačno odrediti. Posredi su i veoma važne inverzije stalnih i relativnih odredaba dohodaka i troškova, što samo komplikuje problem.

Specifična cena proizvodnje, a u njenom okviru pomenuti troškovi; a osobito specifična (nezavisno promenljiva) »cena rada« ili takozvani programirani bruto lični dohoci i »ekonomski višak« s plus minus predznakom imaju stvarno društveno važenje. Naročito kad je reč o izvozu robâ i proizvodnih usluga; uopšte, kad domaće cene robâ i usluga moraju — direktno ili indirektno — proći kroz zakon vrednosti u njegovoj međunarodnoj primeni.

To i takvo prolaženje cena skopčano je s većim rizicima i prekidima. Nije reč samo o poslovičnom »smrtnom skoku robe«, to jest o apsolutnoj važnosti da se roba proda; pretvori u efektivni novac, ili makar u zajamčeno obećanje plaćanja, već i o vrlo složenim proračunima troškova i stope rentabiliteta datog posla.

Digitized by Google

A sve to naposletku treba da pokaže koliko je pravu liniju proizvodnje vrednosti »uvažilo« svetsko tržište; ili, drukčije postavljeno pitanje: kako su na tom tržištu prošle *krive* linije onih troškova i *relativnih* (eksportnih) cena.

Iz iskustva znamo da su te cene najčešće *impostirane*. Uglavnom, prekomernim porezima i samoupravnim doprinosiranjem. U mnogim slučajevima ne pomažu poreske refakcije, retencija ostvarenih deviza, smanjivanje ili čak oslobađanje od samoupravnog doprinosiranja. A kad i pomogne, ne zna se *koliko* i *kome* pomaže.

Gungulu, stisku oko deviza, pojačava u poslednje vreme naša abnormalno velika finansijska zaduženost u svetu. Pretežno kod zapadnih zemalja, IBRD i IMF-a. Situaciju uveliko otežava porast kamata na takozvanom evrodolarskom tržištu, tiha revalvacija dolara i drugi momenti u oblasti bankarske ekonomije i berzanske delatnosti.

Dublji, najdublji uzrok pomenute stiske i drugih naših neprilika sa svetskim tržištem valja tražiti u onom društvenom »ponoru«, »unutrašnjoj fiziologiji« našeg društva. Pre svega, u nedoslednosti sistema kad je reč o »denaturalizaciji« privređivanja, odnosno razvitku proizvodnje vrednosti i procesu »monetarizacije«, to jest kretanju ka konvertibilnom dinaru i realnom kursu razmene dinara za svetske valute.

Neki odlučniji i dosledniji kurs ka *konvertibilnosti* dinara, ka transcendiranju granične »crte« do koje dinar još ne važi za svetsko tržište (a *de facto* ni za našu centralnu banku, SIV itd.), rešio bi u osnovi te probleme. Naravno, uz napuštanje krute etatističke podloge sistema; posebno kad je reč o »socijalizaciji gubitaka« u privredi, stvarnoj preorijentaciji na nove metode tehnološkog rada, zbiljskom (efektivnom) podsticanju proizvodnog rada i istinskog tehnološkog, naučnog itd. stvaralaštva, vođenju računa o svakom elementu proizvodnih troškova i *faux frais* itd.

Milentije Popović se nedvosmisleno i dosledno zalagao za takva rešenja. Kao teoretičar, kao savezni ministar za spoljnu trgovinu i finansije, kao predsednik Odbora za perspektivno društveno planiranje, kao predsednik Savezne skupštine (u toku sprovođenja u delo zamisli i načelâ druge privredne reforme) itd., kao vrsni revolucionar i marksist-teoretičar.

Na žalost, nije u tom pogledu bio uvek shvaćen. Niti svesrdno podržan. Reforma je bila kratkoga daha. Ali, uprkos tome, njena najveća tekovina je ona sama, to jest njen duh, njene intencije, nešto od njenih iskustvenih pojmova, obrazaca i metoda, njen uticaj na neke ljude u privredi, novinarstvu, obrazovanju ... I tužno priznanje visokih državnih i partijskih funkcionera da tada, uglavnom, nisu izdržali naši nervi.

Na nekim presudnim tačkama sistema nismo bili spremni da napustimo njegovu etatističku podlogu. Put u još »neispitanu zemlju« doslednog samoupravljanja, proizvodnje vrednosti i novih metoda tehnološkog rada zahtevao je da se promene i neke

Digitized by Google

strukture mišljenja, ako se htelo da se shvate i isprobaju društvene novine. Isto tako, trebalo je menjati i proces obrazovanja, ali ne na način i u smislu (poznije-sadašnje) reforme školstva koja je pošla od izvesne forme redukcionog materijalizma u samom pristupu problematici školstva i nužnosti da se proces obrazovanja poveže s materijalnom proizvodnjom i ostalim sferama društvenog rada, a posebno kad je reč o njenom nastojanju da u izvesnom smislu izjednači neproizvodni i proizvodni rad, ili kad je reč o shvatanju njenih gorljivih zastupnika i protagonista u pogledu same pripreme mladih za proizvodni rad, te o pseudorevolucionarnom isticanju u prvi plan pragmatičkog mišljenja i oblika proizvodnog rada koji su dominirali u XVIII i XIX stoleću.

Aktuelno je saznanje da takozvani stabilizacioni programi imaju smisla ukoliko se bar po nekim elementima i paradigmi približuju zamišljenoj strateškoj liniji reforme iz 1965.

Može se s razlogom reći da bi se Milentije Popović i danas zalagao za doslednu deetatizaciju privrednog sistema; čak i uz nešto usporenije menjanje zatečenih ekonomskih odnosa i oblika, ali s čvrstim držanjem osnovnog reformskog kursa, u napred naznačenom smislu i fundamentalnim određenjima.

Kritikovao bi i danas takozvano »respektovanje ekonomske nužnosti«; tobožnje »uvažavanje objektivnih ekonomskih zakonitosti« prelazne epohe. »Samo administrator-planer (ne ekonomista — analitičar — planer) može izmisliti ove termine i njima pokušavati da dâ neki stvarni naučni značaj. Kad je on u poziciji da *tehnički* sračunava različite elemente radi *distribucije*, njemu se u glavi, u *iskrivljenom* vidu, u krivom ogledalu, javlja kao 'respektovanje ekonomske nužnosti' ono što se naučno jedino može formulisati kao *'delovanje* objektivnih ekonomskih zakonitosti'. Znači, ne 'respektovanje' (pojam koji izražava jednu *subjektivističku poziciju)*, već *shvatanje da je ekonomska zakonitost u prirodi stvari*, da je to osnov kretanja *društva*, da ona postoji nezavisno od bilo čije *proizvoljne* volje, od toga da li je ovaj ili onaj administrator-planer respektuje.«[17] To dalje znači da, umesto naučno nejasnog i krajnje neodređenog termina (danas već i prigodne birokratske poštapalice i floskule) »respektovanje ekonomskih zakonitosti«, treba u društvenu komunikaciju uvesti izraz *»zakon vrednosti*, odnosno — određenije i konkretnije — *specifična cena proizvodnje*, a to znači zakonitost sasvim *određena* i sasvim *data*, ugrađena, imanentna samoj radnoj organizaciji — i celom sistemu društvene reprodukcije«[18].

Prema doslednom shvatanju Milentija Popovića »samoupravljanje proizvođača pretpostavlja nužno i njihovo vladanje *celinom* društvene proizvodnje.« »Kroz sistem samoupravljanja radni ljudi moraju biti stavljeni sve više u takav društveno-ekonomski položaj da se, ostvarujući svoj neposredni interes, moraju odnositi

[17] M. Popović, *Društveno-ekonomski sistem*, str. 370 *(kurziv* — Ž. R.).

[18] Ibid., str. 370 *(kurziv* — Ž. R.).

Digitized by Google

prema društvenoj reprodukciji kao *jedinstvenoj celini* i *sami uspostavljati društvene veze i odnose u proizvodnji i raspodeli koji osiguravaju vladanje celinom u interesu i svakog pojedinca i svih zajedno.*«[19]

U takvom sistemu egzistira roba, robna proizvodnja, i ona dijalektička »deoba na dvoje« — u smislu novca kao »dovršenog oblika prometne vrednosti« robe, ali sama »roba nije vlasništvo proizvođača, ona je *oblik društvene protivrečnosti* između individualne svojine neposrednog proizvođača nad proizvodima njegova rada i opštenacionalnog obima podruštvljenog ljudskog rada«[20].

Egzistencija »vrednosne predmetnosti« robe, novca itd., ili predmetna procesualnost robno-novčanih odnosa u okviru socijalističkog samoupravljanja, znači da se celinom društvene reprodukcije ne upravlja iz *jednog* centra; linija komandovanja više ne vodi strogo sa hilijastičkih visova državne političke vlasti — prema preduzećima i ljudima, odnosno radnim kolektivima u njima; i ovi više nisu puki izvršitelji naloga i uputstava onih koji se nalaze »gore« i koji »razumeju sve i znaju sve«, već postoje mnoge, nebrojene »linije komandovanja« koje idu s mnogobrojnih empirijskih tačaka jugoslovenskog ekonomskog prostora. Na tim se tačkama pripremaju, donose i sprovode različite privredne odluke i mere. Ima ih zapravo toliko koliko i proizvodno-kontrolnih jedinica; danas, osnovnih organizacija udruženog rada.

Zbog toga se u procesu društvenog planiranja događaju bitne promene. To planiranje treba i dalje da evoluira u smislu kontinuiranog i susretnog planiranja *mnogih*, u smislu uključivanja specifičnih vrednosnih odnosa i pokazatelja, to jest u smislu doslednijeg povezivanja s proizvodnjom vrednosti i zakonom vrednosti u njegovoj međunarodnoj primeni.

U robi, novcu, specifičnoj ceni proizvodnje itd. sadrži se ekonomska, odnosno društvena moć samoupravljača. Ako bi te specifične forme ekonomskih odnosa (relativno) udruženog rada na neki način bile »ukinute«, praktički poništene, ta bi se moć i »vezivna energija« sistema našla ponovo u rukama »naročitih osoba nad osobama« (Marx, *Grundrisse* ...), to jest u rukama političkih birokrata i tehnomenadžera.

Pri svemu tome, ne sme se ispustiti iz vida da, prvo, nove ekonomske odnose i veze treba *proizvesti*, da bi bili *podređeni* udruženim samoupravljačima, i, drugo, da društvena svojina *izvan* stvarnih odnosa u proizvodnji i raspodeli i izvan onih opštih povezanosti i zakonitosti društvene reprodukcije jeste — u najboljem slučaju — konstanta političko-pravnog sistema, a *de facto* samo rđava metafizika i gigantska pravna iluzija.

---

[19] Ibid., str. 376 *(kurziv — Ž. R.)*.

[20] Milentije Popović, *Razmatranja o pitanjima savremenog društva*, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 30 *(kurziv — Ž. R.)*.

Digitized by Google

»Princip dohotka« i problem ravnoteže u društvenom reprodukcionom procesu

Našu *tezu* o problemu kritičke revalorizacije i oživotvorenja izvesnih ideja i zamisli Milentija Popovića možemo pokazati i na »primeru« kretanja »društvenog dohotka« i uspostavljanja (relativne) ravnoteže u društvenom reprodukcionom procesu.

U odgovorima na pitanja »Ekonomske politike« *o društveno-političkim reperkusijama ekonomske neravnoteže* (»EP«, 17. oktobra 1964) Milentije Popović sažeto i dalekovido kaže:

1. Termin i pojam »inflatorno kretanje« »nije dovoljan da objasni o čemu se u ovom trenutku kod nas radi«.

2. Naša privreda je izišla iz »realnih okvira i odnosa u kojima jedino može da se *dugoročnije* kreće i da se *najbrže* kreće«.

3. Neravnoteža nije samo u sferi robno-novčanih odnosa. Ona se rasprostire, zahvata oblasti gde radni ljudi razvijaju svoju materijalnu proizvodnju (odnosno metode i oblike tehnološkog rada) i u kojima oni menjaju svoje međusobne »materijalne dodire« i kontakte s prirodom (dakle, menjaju *tehnologiju)* — zajedno sa ekonomskom stvarnošću.

4. *Neravnoteža* i čak simptomi krize i dekompozicije privrede i društva imaju političku stranu i »određenu političku težinu«.

»Taj aspekt — zapravo ta složena i veoma neposredna i na 'najmanji dodir' osetljiva povezanost ekonomskih kretanja i društvenopolitičkih odnosa — jedan je od najvažnijih u nizu argumenata za tezu da uravnotežena kretanja moraju biti postulat naše ekonomske politike i rukovođenja privredom.« Uključiv i postulat o takozvanom administrativnom vođenju privrede; uvek kada ma i za trenutak »otkažu« zakonitosti specifične cene proizvodnje, ili kada imamo kakve veće neprilike sa svetskim tržištem.

5. U uzročnike privrednih neravnoteža valja uvrstiti: a) prenaglašeni kreditni odnos, to jest predimenzionirani reeskont centralne banke i umnožavanje fiktivnih depozita u aranžmanu poslovnih banaka, i b) »princip dohotka« — u čijoj prirodi »leži težnja da se najpre kroz visoke cene stiče dohodak«, ako to, naravno, dopuštaju opšte (ne)prilike na jugoslovenskom tržištu, a zatim i dohodak kroz »kreditni monopol« i administrativnu distribuciju deviza, ekstenzivnu proizvodnju i ekstenzivne investicije. »Zbog toga, po pravilu, svako za sebe računa, preračunava i dokazuje da 'ne može da se uklopi'.«

Tek *proizvodnja vrednosti* i relativno slobodno *tržište* mogu zaustaviti te negativne trendove. Borbu — neprestano nadboravanje »neuravnoteženih« i »složenih« dinarskih i deviznih dohodaka zamenjuju tada praktični koraci i mere u smislu podizanja produktivnosti rada, usavršavanja tehnologije materijalne proizvodnje itd.

6. Takozvani »brzi tempo rasta« znači veliku iluziju. Naravno, ako zahtevi u tom smislu znače preinaku starih, administrativno-centralističkih metoda »pretakanja akumulacije«, ako su postav-

Digitized by Google

ljeni »*izvan* kruga društvenog bića« relativno udružene radničke klase, ako previđaju, ili se pak suprotstavljaju zakonu vrednosti i »realitetu produkcionih odnosa« unutar »zakonâ specifične cene proizvodnje«.

7. Merama i instrumentima državne ekonomske politike »može se manevrisati samo do izvesne granice«. Za koliko proces udruživanja rada i društvenog planiranja koraknu napred, za toliko se ova pretežno pragmatična granica državne ekonomske politike povlači nazad.

8. »Zakonitost specifične cene proizvodnje proizlazi, konstituiše se na bazi naturalnih i vrednosnih odnosa.« Ukoliko ovi odnosi nisu među sobom (relativno) »usaglašeni«, unutra logički povezani — »objektivna sila kretanja (specifična cena proizvodnje) ne deluje konzistentno u željenom pravcu; ona tada deluje i levo i desno, napred i nazad, i sama izaziva poremećaj«. Umesto da se delotvorno i efikasno služimo tom »silom kretanja« u *rukovođenju ekonomikom*, ova — naprotiv — upravlja našim konkretnim akcijama i postupcima; ona nas tako reći ima u svojim nevidljivim, ali utoliko nezgodnijim rukama.

Tada smo, »po pravilu, prinuđeni da preduzimamo mere koje znače *nasilje* nad delovanjem te ekonomske zakonitosti i u izvesnoj meri je *gušimo* umesto da je — u uslovima ravnoteže u kretanjima — *usmeravamo*« — zaključuje Milentije Popović.

Planiranje kao društveni odnos
i specifičan način »udruživanja razuma«
neposrednih proizvođača i ostalih
društvenih subjekata

Planiranje u našem društvu, prema shvatanju Milentija Popovića, nije moguće bez neprestanih kritičko-empirijskih pretraga ekonomsko-tehnoloških određenja samoupravnog socijalizma. Ta specifična društvena delatnost uključuje analizu proizvodnje vrednosti, procesa »implementacije« i razvitka novih metoda tehnološkog rada, zbiljskih procesa uključivanja reproduktivnih preduzeća, »nacionalnih ekonomija« i celokupne jugoslovenske privrede u svetski transfer nove tehnologije i u procese i odnose svetske privrede uopšte itd.

»Specifična cena proizvodnje« u takvom istorijskom »kontekstu« doživljuje izvesne promene; u prvom redu zbog tendencije društvenog planiranja, dakle, usled delovanja svih onih momenata i odnosa društvenog razuma *ex ante*.

Takvo planiranje i one napred pominjane *radnikove* »analize kalkulacija«, to jest neprestano proračunavanje svih relevantnih elemenata društvene proizvodnje, nisu mogući bez planerâ koji srazmerno sigurno (a u izvesnim specijalnim slučajevima i virtuozno!) vladaju osnovnim ekonomskim pojmovima, teoremama, »trepćućim« društvenim obrascima i nadasve specifičnom (dijalektičkom) metodologijom i modernom matematičkom ekonomijom.

Digitized by Google

Kako je napred isticano, i sami radni kolektivi, odnosno svaki konkretni (relativno) udruženi individuum, društveni subjekt, treba da teže tom i takvom »udruživanju razuma«. Jedino se tim putem oni mogu oslobađati okoštalih i preživelih ultraetatističkih odnosa privređivanja, na jednoj, i odnosâ kapitala, na drugoj strani. Jedino u takvom složenom i dijalektički protivrečnom društvenom procesu mogu se oslobađati latentne snage i interesi ljudi — samoupravljača — u smislu ostvarivanja »slobodne asocijacije rada«, a pre ove društvene situacije — može se izvesti praktička negacija »robnog fetišizma«, kao i niz praktičkih društvenih koraka u smislu odumiranja države u ekonomsko-tehnološkoj oblasti našega društva. Tek u okviru tog i takvog društvenog procesa mogući su *humanitet* i nova *socijalistička kultura* radnih ljudi-samoupravljača.

Radi svega toga našem društvu je potrebno *više* ekonomije *(doslednije* zbiljske ekonomske logike i *nauke* političke ekonomije) u svakidašnjoj ekonomskoj praksi, to jest u proračunavanju troškova proizvodnje, utvrđivanju empirijskih stopa »rentabilnosti« postojećih i novih etablismana »društvenog kapitala«, proračunavanju bruto i neto investicija itd., ali i sve viši stepen »udruživanja pameti«, sve smišljenije povezivanje i praktičko svođenje na pravu društvenu meru različitih samoupravnih interesa i praktičkih aktivnosti ljudi, samoupravnih kolektiviteta i takozvanih nacionalnih, odnosno republičkih ekonomija.

Sva ova saznanja Milentija Popovića važe u sadašnjoj (veoma složenoj i naglašenije protivrečnoj) ekonomskoj situaciji još u višem stepenu. Naše društvo »mora naglo likvidirati svoje račune« (Marx, *Grundrisse...*) prema nizu inostranih nacionalnih ekonomija. Posebno prema zapadnoevropskoj supranacionalnoj ekonomskoj grupaciji država i prema onim zemljama iz kojih dobavljamo naftu i izvesne strateške sirovine mineralnog i agrarnog porekla.

Nastala je velika stiska oko deviznih sredstava. Dinar se uhvatio u »vrzino kolo« različitih deviznih kurseva, te opisuje kretanja čiji uzroci i motivi leže više u specifičnim sferama svetskog tržišta novca i kreditnog kapitala nego u reproduktivnoj oblasti, odnosno ekonomsko-tehnološkim određenjima našeg samoupravnog društva.

Zbog svega toga neophodni su dublji kritički uvidi u *celinu* društvene reprodukcije i u one inherentne povezanosti robne ekonomije udruženog rada sa svetskim tržištem, odnosno inostranim ekonomskim stvarnostima niza zemalja, naime supranacionalnih grupacija.

Vrlo složena i teška privredna situacija, kroz koju srazmerno dugo nekako prolazimo, upućuje nas na doslednije kritičke uvide u naučno delo Milentija Popovića. Po izvesnim svojim elementima i karakteristikama, njegovo nam delo dolazi i »iz budućnosti našega pokreta«; analogno, i možda istovetno onome što je — na svetsko-istorijskom planu — za Marksovo učenje ustvrdio (svojevremeno) Ernst Bloh.

Digitized by Google

Slobodan M. Blagojević

Socijalistička država ili država u socijalizmu

I

Socijalistička država predmet je društvene teorijske misli i prije svoga realnog istorijskog postojanja, koje nastupa kao posljedica uspješno izvedene socijalističke proleterske revolucije. Tu misao nalazimo kao ljudi socijalističke orijentacije, posebno klasika marksizma koji su u negaciji buržoaske (kapitalističke) države vidjeli uslov daljeg progresivnog razvoja ljudskog društva. Organizovanje socijalističkih, proleterskih država, njihova istorijska i socijalno-politička egzistencija, njihovo funkcionisanje i ispoljavanje pružaju ne malu iskustvenu osnovu i okvir za spoznaju prirode, karaktera i funkcije te države. Druga je stvar da li je i koliko misaona refleksija empirijskih zbivanja na području socijalističke državnosti bila uspješna s gledišta stepena njene naučnosti, to jest koliko je pružala i koliko pruža stvarnih saznanja o njenoj prirodi i zakonitostima koje na tom području vladaju. Zato i *Pledoaje za dijalog o državi u socijalizmu* Nece Jovanova* ne shvatamo kao početak rasprave o socijalističkoj državi, nego kao ukazivanje na potrebu drugačijeg pristupa analizi fenomena

* »Socijalizam«, br. 7—8/1980, str. 79.

Digitized by Google

državnosti u socijalizmu, njenog socijalnog prostora, njenog ishodišta, puteva njene transformacije i, konačno, njene prirode, karaktera i istorijske perspektive.

Nesumnjivo da je u tome adekvatan metodološki pristup od odlučujućeg značaja da bi se dospjelo do naučnih rezultata koji su socijalističkom društvu neophodni u istorijskoj borbi koju vodi za promjenu ljudskog društva, za promjenu odnosa u njemu. U tom pogledu je dosljedan marksistički epistemološko-etiološki pristup jedini put i orijentacija koji vode saznanju koje je ponekad i za ponekoga i »neprijatnost«, jer djeluje u pravcu promjene položaja, odnosa stanja. Realna opasnost za socijalizam jesu eufemizam i društvena kozmetika, koji skrivaju realna (istinita) stanja, što nužno vodi zadržavanju starih odnosa i pojavi novih otuđenja. Opravdano Jovanov ističe da se samo na objektivnoj analizi realnih društveno-ekonomskih odnosa može stvarati misaono-pojmovna slika (predstava), pored ostalog i o državi u socijalizmu, bez kontemplacije koja nema svoj osnov i okvir u društvenoj praksi. Treba iza pojava vidjeti svijet, stvarnost. Stvarnost je izrazito kulturna kategorija i kidanjem veze sa njom mislilac ostaje bez stvarne analitičke snage i sposobnosti.

Iako se u *Pledoajeu* naglašava orijentacija da se piše »o problemima socijalističke države u savremenom jugoslovenskom društvu«, ipak autor nije mogao izbjeći nužnost interpretizacije prakse i drugih socijalističkih zemalja, bar u pojedinim njenim fazama, kao i zaključaka koji su vezani za poimanje socijalističke države uopšte. To je sasvim prirodno. Spoznati jednu pojavu znači spoznati vrstu kojoj ona pripada, njen *genus proximum*, kao i njeno razlikovanje od drugih pojava te iste vrste, njenu *differentia specifica*. Dok se u pojavi ne spozna opšte i osnovno, to jest rod kojem ona pripada, a oslanjamo se samo na njene specifičnosti, saznanje će biti nepotpuno. Izučavanje države jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva ima puno osnova i opravdanja. U pitanju je društvo koje prvo u istoriji prelazi crvenu liniju koja je odvajala proizvođača od sredstava rada, rezultata rada i uslova rada. Spajanje funkcije rada sa funkcijama prisvajanja i upravljanja u društvu — koje je klasno društvo privatne svojine odvojilo u korist vlasnika sredstava za proizvodnju — i to u korist radnika, tvorca materijalnih i duhovnih dobara, realna je karakteristika jugoslovenskog društva. Iako je naznačeni proces u fazi grčevitog nastojanja sopstvenog ostvarivanja, ipak on objektivno unosi nove elemente u osnovne društveno-ekonomske odnose, to jest produkcione odnose jugoslovenskog društva. Zato i nadgradnja toga društva, pa i država, dobija nova svojstva. U tom smislu opravdano je govoriti o državi samoupravnog (jugoslovenskog) društva i socijalističkoj državi koja se zasniva na državnoj svojini i raspodjeli. Pa ipak, ostaje problem socijalističke države uopšte, jer je teško, čak nemoguće, izdvojiti razvoj pojedine socijalističke države, pa i države samoupravnog društva, od opšteg toka razvoja socijalizma kao svjetskog procesa, pa i

Digitized by Google

od razvoja savremenog ljudskog društva uopšte, jer se oni povezuju kao interakcijski faktori u opštem sklopu društveno-istorijskog kretanja. Ostaje, dakako, za svaku državu posebno njena društveno-ekonomska determinanta koju treba analizirati, pa na osnovu toga i analize drugih faktora uticaja »spoljnog« karaktera pokušati identifikovati prirodu, karakter i funkciju socijalističke države.

Odnos između saznanja i stvarnosti u socijalizmu je krupan njegov problem. Proletkultovski i romantičarsko-utopijski uzleti marksističke teorije su realne karakteristike njenog razvoja. To se odrazilo i na teoriju socijalističke države, koja, i pored sve svoje naučne mladosti, nije dosegla one naučne visine koje se s pravom očekuju. Osnovni uzrok takvom stanju u objašnjavanju socijalističke države je pretjerana primjena deontološko-političkog metoda, metoda koji je po svojoj prirodi suviše afirmativan, odnosno apologetski. Analize i viđenja države odviše su vođeni političkim oportunizmom. Tako su dobijana ideološko-politička tumačenja koja su dovodila i dovode do diskrepancije teorijskog i stvarnosnog modela socijalističke države. Ipak, iskaz mora imati ishodište u činjenicama, iskaz tako nastao nosi u sebi znanje. Ali tu nije kraj. Znanje bez saznavanja je kraj znanja. Nastaju nova praksa, nova iskustva, nova empirija, koja kao objektivna stvarnost traži nove subjektivne izraze, nove naučne spoznaje, otkrivanje novih naučnih pojmova i naučnih zakona. Zato zadatak marksističke misli danas vidimo u utvrđivanju, pronalaženju savremenog smisla, značenja Marksove misli o državi, u skladu sa novom stvarnošću, praksom. Prema tome, trajno u Marksovoj misli je upravo metod, a ne i rezultat do kojeg se pomoću tog metoda došlo. Marksistička nauka stalno je otvorena za nova saznanja. U razvoju marksističke misli, naročito u dogmatsko-staljinističkom periodu, postupalo se sasvim suprotno. Osnovano se primjećuje da se mnogi odnose prema marksizmu kao što se srednji vijek dogmatski odnosio prema Svetom pismu, Aristotelovoj filozofiji i Rimskom pravu. Marksistička misao, pak, mora stalno povlačiti razliku između naučnog znanja i idealizovanih interesa.

Ukupno stanje teorije socijalističke države karakterišu saznanje o toj državi, koje je natopljeno vrednosnim sadržajima, iznošenje njenih ideološko-političkih prednosti u odnosu na buržoasku državu. Znači, opredjeljujući metod je bio aksiološki, koji vrednuje, daje sudove o vrijednosti. Takav pristup je posljedica politiziranog, »ideološkog« vremena u kojem se živi, što je opet izraz zaoštrene klasne borbe. Ipak, etiološka povezanost pojava i njihov epistemološki redosljed u istorijsko-materijalističkom smislu, što će reći metod koji polazi od stvarnosti i njenog dosljednog naučnog tumačenja, može biti jedini osnov spoznaje socijalističke države uopšte, kao i svake socijalističke države posebno. Država sama po sebi objektivno postaje izvor i oblik određenih pojava i manifestacija kroz koje se izražavaju određene protivurječnosti

Digitized by Google

i deformacije. Tragovi države nalaze se u svim sferama socijalnog života. Sve je pod neodoljivim pritiskom njene prisutnosti. Njena hronična bolest je hipertrofija. Ona stalno teži za tim da se širi u sve socijalne prostore. Ima stalnu volju za postizanjem moći i teško prima svaki pokušaj vezanosti i ograničenja. To je, rekli bismo, istorijski »nagon« i »instinkt« države. Ona postaje moderan politički mit. Sve to ne mimoilazi ni socijalističku državu. Zašto? O tome treba da govori marksistička teorija države.

Dubina promjena koje vrijeme donosi utiče na državu. Koje i kakve su promjene u pitanju, ko su njihovi nosioci i kako one konstantno utiču na državnopravni poredak, u kojem ih pravcu usmjeravaju i sa kojom socijalnom sadržinom — otvorena su pitanja koja stoje pred teorijom socijalističke države. Sa gledišta klasne teorije države treba izgrađivati teoriju socijalističke države. To zahtijeva traženje društvene uslovljenosti, sociološke osnove i političke usmjerenosti institucija, akata, mjera, pa i države. Treba se pitati i preispitati da li nove pojave objašnjavamo na stari način — starim kategorijama, pojmovima i gledištima. Socijalističko društvo, više nego što se to očekivalo, zašlo je u komplikovanu socijalnu diferencijaciju. Kao dio savremene socio-političke stvarnosti i egzistencije, socijalistička država doživljava ili treba da doživljava istorijsku promjenu svoje sadržine. U kojem pravcu su usmjereni ti tokovi može se spoznati samo studioznim naučnim izučavanjem postojeće društvene prakse.

Zalažući se za izučavanje socijalističke države koje vodi otkrivanju njene prave »ontološke dubine«, svjesni smo činjenice da to, prije svega, znači da treba tumačiti situaciju našeg (današnjeg) vremena, posmatrajući je iz perspektive istorije, teorije, pa i filozofije. Moramo znati šta je sve savremena država, da bismo mogli objašnjavati kako ona djeluje i kako treba da djeluje. Za takav napor potrebno je složeno teorijsko objašnjenje koje za osnov i okvir ima realnu društvenu praksu. Iza pojmova o državi, i ispod njih, nalazi se i otkriva dublji sloj socijalne egzistencije na koji se ne obraća dovoljno pažnje ili se ne želi takvo obraćanje, odnosno čija se važnost ne shvata potpuno. Teorija socijalističke države osvjetljavala je izvjesne sektore problema, ne pokrivajući cijelo polje izražavanja države. Znači, problem socijalističke države nije zahvatan u njegovom totalitetu. Nauka mora davati univerzum znanja (pojmova) i univerzum zakonitosti (zakona) pojave koju izučava. Takav put saznanja vodi kroz napore, pa i sumnje, i njih se ne treba plašiti, jer one nijesu rušilačka, već graditeljska komponenta u čovjekovom intelektualnom životu. Treba otvoriti vrata prema istini, a ona nikada ne može biti štetna, pogotovu ne u čovjekovom istorijskom i društvenom životu.

Bez određenog ontološkog statusa države, bez identifikovanog njenog mjesta u stvarnosti, naučno interesovanje za državu ne daje, niti može dati, prave rezultate. Tražeći njen ontološki status i dubinu u odgovarajućim istorijsko-socijalnim i prostorno-vremenskim koordinatama, što će reći u vremenu i razvitku,

Digitized by Google

marksistička misao mora na kritički način provjeravati ideje, teorijska uvjerenja i sudove o državi, kojih je masa različitih provenijencija, pa i marksističke. Tražeći istinu o svojoj državi, a traganje za njom mora biti stalno, neprekidno, socijalističko društvo i na taj način odbacuje svoje zablude i iluzije, služeći se istinama u revolucionarnom hodu svoga razvoja. Za Marksa je misao istinita ne zato što je korisna, nego zato što je istinita ona je korisna.

Teorijski i praktični interesi za stalnu spoznaju socijalističke države ne bi trebalo da budu sporni. Druga je stvar da li nivo tipološkog zahvata omogućuje utvrđivanje savremenog stanja socijalističke države, njenog strukturnog kauzaliteta, njene društveno-istorijske i političke prirode. Treba objašnjavati smisao onoga što se danas dešava u socijalističkoj državi. Mora se suditi i zaključivati o državi, o njenoj nužnosti i prirodi, ne na osnovu onoga što ona tvrdi da jeste, niti na osnovu onoga što želimo da jeste, ili pretpostavljamo da treba da bude, nego na osnovu onoga što postoji u realnim odnosima kao sadržina svakodnevnog života.

Izrazi klasne vladavine proletarijata u prelaznom periodu jesu država i pravo. Je li time rečeno sve o socijalističkoj državi? Da li je to njena pretpostavljena priroda i njena stvarna priroda? To su pitanja koja marksistička nauka mora objašnjavati. Javljaju se u vezi sa socijalističkom državom nova pitanja povodom prirode državnog života koja traže nove odgovore. Čim smo postavili ova pitanja, htjeli to ili ne, ušli smo u veliku bitku polivalentnih i kontroverznih gledišta. Kao da iz toga mnoštva proizlazi i lebdi jedno i osnovno pitanje: da li je dosadašnja definicija države dovoljna ili nedovoljna i ograničena? Da li nova društveno-istorijska praksa utiče na prirodu države i državnog života nešto drugačije nego što je to činila prethodna praksa? To je neki mogući novi društveno-istorijski prostor egzistencije države, koji nameće dilemu o mogućem raskoraku između njene vizije i stvarnosti.

Marksistička teorija, pod pritiskom složenosti fenomena proleterske državnosti, u izražavanju elemenata njene istorijske i socijalno-političke egzistencije upotrebljava dvojaku terminologiju — socijalistička država i država u socijalizmu. Kod nekih autora ovi termini imaju sinonimno značenje, što će reći da sadržinske različitosti među njima nema. Kada bismo kod svih autora nailazili na ovakvu identifikaciju, onda uopšte ne bismo skretali pažnju na dvojnost terminologije. Ne mali broj autora ovu dihotomiju objašnjava različitošću sadržaja koju oni u sebi nose, te tako označavaju, bolje rečeno izražavaju, različitost prirode socijalističke države. Drugim riječima, upotreba termina »socijalistička država« sadržinski implicira pojavu jedne sasvim nove države, novog tipa i prirode, koji je dijametralno razlikuju od klasične klasne države. To nije više poznati istorijski tip države, već novi kvalitet, tako da se čak može govoriti da to nije država u

Digitized by Google

pravom smislu riječi. Drugi pak termin — »država u socijalizmu« izražava poimanje te države kao i svake druge države, ona je nasljeđe buržoaske države, ona je »buržoaska država« bez buržoazije.

Izučavanje države, njenog razvoja, s gledišta horizonta njene prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, u svjetlosti dijalektičkog zakona kontinuiteta i diskontinuiteta, ne može dovesti do zaključka o postojanju samo »socijalističke države«, a ne i »države u socijalizmu«. Novo se razvija iz starog, u njemu je nastalo i dugo nosi njegove karakteristike. Marks je to označio mišlju da socijalističko društvo dugo nosi na svom tijelu mladeži starog buržoaskog društva, a jedna od tih mladeži je i država. Zato izučavanje socijalističke državnosti mora počivati na toj istini i, shodno tome, ustanovljavati, u skladu sa realnim procesom razvoja, koliko su koji elementi, novi i stari, izraženi u konkretnoj državi.

U svom razmišljanju o problemima socijalističke države, u ovom dijelu našeg priloga, ukazali smo na neke aspekte i elemente koji bi trebalo da pokažu u čemu ima svoju prolegomenu izučavanje, analiza socijalističke države. U našem viđenju, na osnovu tih elemenata, ukazuje se određena premisa od koje se, pomoću adekvatnog metoda, koji uvijek participira u naučnom rezultatu, dolazi do određenog zaključka, za koji možemo naznačiti samo neke momente koji mogu doprinijeti iniciranju prostora u kojem treba ili bi, po našem mišljenju, trebalo voditi raspravu o socijalističkoj državi. Drugih pretenzija nemamo, kao što ih jedan prilog ovog obima ne može ni imati.

Da bismo odgovorili zadatku koji smo sebi postavili, u narednim dijelovima ovog priloga bavićemo se problemima: pokret — poredak; građanski i politički oblik socijalističkog društva; elementi klasno-slojevne strukture socijalističkog društva. Čini nam se da ukazivanje na ove probleme može bitno doprinijeti spoznaji i razumijevanju socijalističke države. Daleko smo od pomisli da nema i drugih problema čije rasvjetljavanje pomaže shvatanju socijalističke države. Naprotiv. Mi smo se odlučili samo za neke, priznajemo, pod priličnim uticajem sadržine *Predloga*.

Polazimo od najopštije funkcije države, koja se sastoji u uspostavljanju i održavanju socijalne zajednice života, razumije se, u načelu, u interesu vladajuće klase. Znači, država je forma socijalnog života, socijalni život socijalističkog društva se mijenja. Da li toliko da se već danas može govoriti da se priroda te forme toliko izmijenila da ona ranijim takvim formama nije slična. Ako je forma socijalističke države u nekim svojim elementima, u većem ili manjem stepenu, identična buržoaskoj formi države, onda teorija treba to da utvrdi. Čini nam se da su to pitanja koja se u savremenosti nužno nameću, jer socijalistička praksa traži odgovore na njih. Nije posredi samo teorijski interes socijalističke zajednice da se dobiju odgovori na ta i druga pitanja vezana za socijalističku državu, već i njen praktičan interes, interes organizovanja i razvoja i svojih društvenih odnosa i društvene nad-

Digitized by Google

gradnje. Problem socijalističke države nije samo dat, nego i zadat. U stalnom razvoju on će se stalno pojavljivati i tražiti svoje razrešenje na nov način.

II

Odlučujuća determinanta državnopravnog poretka je klasna i ekonomska struktura društva, pa i socijalističkog društva. Pod dejstvom tih struktura, odnosno njihovog razvoja i promjena, i njihove prirode koja otuda proizlazi, nastaju u globalnom društvu različite sfere, oblici, procesi, odnosi i institucije. Svi oni, na svoj način, utiču na uspostavljanje odnosa između države kao jedne od bitnih izražajnih formi klasne i ekonomske strukture, s jedne, i društva, odnosno naroda, s druge strane. Istorijski dualizam društvo — država rađao je problem odnosa država — čovjek, sloboda — prinuda. Sa nastajanjem državnog oblika i sa njegovim sve većim razvojem i promjenom javljao se i problem uspostavljanja odnosa između tog oblika socijalnog (klasnog) organizovanja i naroda, živih ljudi, koji su u uspostavljanju svog socijalnog i ekonomskog života stalno težili za tim da stvaranje takvog odnosa bude što više u njihovom interesu. Državno-politička dominacija u uspostavljanju tog odnosa istorijska je karakteristika društvenog razvoja. Osnovni poznati oblici uspostavljanja odnosa između države i naroda jesu demokratija i autokratija. Kroz borbu, grčeve i drame stvaran je taj odnos, označavajući svojim prisustvom i ostvarivanjem socijalnu dijagonalu stvarnih teža i protivteža, dostignuti stepen ograničavanja državnog apsolutizma, autokratije, arbitrarnosti i uspostavljanja prava i sloboda naroda i čovjeka. Ta dijagonala uvijek je nosila na sebi snažno utisnut pečat klasnosti, klasne borbe i klasnih interesa. Kroz taj i takav proces stvarale su se, mijenjale i nestajale razne sfere, oblici, procesi, odnosi i institucije. Uspostavljao se i mijenjao i pokret i poredak u kojima su egzistirali različiti zahtjevi, napori, aktivnosti, s jedne, i različiti oblici, institucije i forme, s druge strane.

I socijalističko društvo je, u osnovi, pod dejstvom istih zakonitosti kao i prethodna (klasna) društva. I u njemu se postavlja problem uspostavljanja odnosa između mehanizma države i naroda, između živih ljudi i funkcija vršenja vlasti, upravljanja društvenim poslovima. Ova konstatacija odgovara stvarnosti socijalističkog društva, stvarnosti koja je, dakako, pod uticajem novog istorijskog interesa vladajuće (radničke) klase, koji se ne izražava u reprodukovanju klasne strukture, nego u njenom prevazilaženju, pa i nestajanju nje kao klase. Taj proces je dosta složen, a teče u uslovima nedovoljno razvijene materijalne baze socijalističkog društva, njegove kulture, nauke, tehnologije, kao i drugih oblika njegove nadgradnje. Kada se tome doda loše stanje međunarodnih odnosa, kao i odnosa između pojedinih socijalističkih zemalja, što može imati za posljedicu nuklearnu katastrofu ljudskog roda i njegove prirodne sredine, onda treba konstatovati

Digitized by Google

da državno-politička represija u tim stanjima i odnosima ima povoljne uslove za svoje održavanje i reprodukovanje. Nedovoljna materijalna i kulturna razvijenost, intenzitet socijalne i klasne konfliktnosti, zaoštreni međunarodni odnosi hrane državu, njeno prisustvo, njenu afirmaciju i ispoljavanje, kao i nivo tog ispoljavanja, u svim prostorima socijalnog života. To se mora stalno imati na umu kada se raspravlja o političkom obliku, o državi, o njenim funkcijama.

Pokret — poredak su proces i oblik uspostavljanja i ispoljavanja odnosa između političkog oblika socijalističkog društva i širokih narodnih masa, prije svega radnika (radničke klase). Proleterska revolucija je oblik istorijske subjektivizacije radničke klase, pa i poslije oružanog dijela te revolucije treba da se nastavi ta subjektivizacija, u smislu uspostavljanja te klase kao osnovnog aktera cjelokupnog socijalnog, ekonomskog i političkog života. Društvena praksa socijalizma, pak, ukazuje na druga stanja, u kojima politički oblik, naročito država, pokazuje visok stepen otuđenosti i odvojenosti od realnih interesa radničke klase. Kao posljedicu toga imamo sukob između radničke klase i njene države, što potvrđuje iskustvo socijalističkih zemalja.

Shvatamo kauzalitet pojavnosti pokreta i poretka, značaj njihovog međusobnog odnosa za socijalističko društvo i njegovu državu, za odnose između njih, za položaj radničke klase u tom društvu i državi, pa ipak ne možemo da se složimo sa profilacijom koju pokretu — poretku daje autor *Pledoajea*. Može se steći utisak da se smatra da je odnos pokret — poredak odlučujući za položaj radničke klase u socijalizmu, da od prirode i funkcionisanja tog odnosa zavisi koliko je radnička klasa u socijalizmu odlučujući politički i ekonomski subjekt. Daleko smo od toga da u tom odnosu ne vidimo faktor subjektivizacije radničke klase. Naprotiv. Ipak, pokret — poredak su posljedica, a ne uzrok. Posljedica su polarizacije i socijalističkog društva na, kako je to Marks, poslije Hegela, nazvao, »građansko« i »političko« društvo, o čemu ćemo govoriti u narednom dijelu ovoga priloga.

Posebno ne vidimo da se odnos pokret — poredak može razmatrati jedino na njihovoj antitezi, mada time ne želimo reći da među njima nema razlike, da nemaju različita obilježja, da ipak nijesu različiti dijelovi jedne iste društvene stvarnosti. Oni su tipično dijalektičko jedinstvo suprotnosti. Nema pokreta bez poretka, kao što nema poretka bez pokreta. Pokret postoji zato što mu je potreban poredak, on se bori za svoj poredak, kao što poredak može postojati samo ako postoji i pokret. Za nas ne postoji antiteza pokret — poredak. Oni su dijalektička simbioza, čije istovremeno postojanje obezbjeđuje i njihovo »pojedinačno« postojanje. Teško je utvrditi gdje prestaje pokret a počinje poredak, i obrnuto. Duboki su međusobni komplementarni procesi. Ali oni se ipak ne mogu identifikovati, kao što se ne može ni tvrditi da između njih nema protivrječnosti, suprotnosti i »sukoba«.

Digitized by Google

Antiteza pokret — poredak inherentno počiva na konstataciji da je sve što je u »pokretu« progresivno, a što je u »poretku« — konzervativno. Takva konstatacija ne može proizaći iz društvene stvarnosti. Vrhovni štab NOV i POJ i CK KPJ pripadali su »poretku«, pa su ipak svojim stavovima sprečavali negativne pojave lijevog skretanja, sektašenja, oportunizma i defetizma koji su se javljali u »pokretu«. Tako se i danas državni i partijski organi bore protiv pojave uravnilovke koju takođe rađa »pokret«. Po svom habitusu, pokret ima više progresivnog nego poredak. Poredak se izražava u institucionalizaciji, fiksiranju, normiranju, pa se, pod pritiskom procesa u pokretu, teško mijenja, prilagođava. Zato postoji problem odnosa pokreta i poretka. To društvena praksa i stvarnost potvrđuju.

Ishodište pokreta i poretka u socijalističkom društvu jeste u podvojenosti (pocijepanosti) tog društva na političko i nepolitičko društvo. Otuda se i suprotnosti između ova dva društva reflektuju kao suprotnosti između društvenog pokreta i društvenog poretka. Međutim, suprotnosti ne postoje samo između pokreta i poretka, nego i unutar njih. To se ne smije prenebregavati ako se želi saznati prava suština odnosa između njih. Pokret nastoji da razriješi suprotnosti unutar poretka, kao što poredak to isto čini unutar pokreta, u težnji da razriješe i odnose između sebe. To je sve u čvrstoj dijalektičkoj povezanosti totaliteta pojave pokret — poredak.

Rješavanje odnosa pokreta i poretka je složena društveno-politička problematika socijalizma. Ti se odnosi razrješavaju u uslovima naslijeđenih starih odnosa i pogleda, uspostavljenih centara društveno-političke i ekonomske moći, političkog profesionalizma i ideologiziranja stvarnosti. Treba konstantno utvrđivati koja i kakva borba se vodi između pokreta i poretka, povodom kojih pitanja, sa kojim ideološko-političkim ciljevima i da li se sva pitanja socijalizma mogu razriješiti ovom borbom u kojoj, u tome se slažemo, pokret mora imati autonomiju i političku dominaciju. Ako se poredak klase ne ostvaruje, ona prestaje biti vladajuća klasa. Stvaranje i ostvarivanje poretka vladajuće klase, s gledišta društvenog pokreta, procesa i strujanja u njemu, aktuelan je problem socijalizma, pa i samoupravnog socijalizma. Čiji su interesi dominantni u tim procesima, čiji interesi odlučujuće utiču na karakter poretka, na njegovu suštinu i na njegovu primenu, to su realna idejna i društveno-politička pitanja i problemi izgradnje socijalizma. Ima ne malo pojava prikrivanja društvene stvarnosti njenim ideologiziranjem i uljepšavanjem.

Socijalističko društvo traži i stvara državnopravni poredak, što je njegova nužnost koja ima ishodište u uslovima u kojima se to društvo razvija. To kao da nije sporno. Sporno je, ili može biti sporno, što od pokreta treba da bude poredak. Po nama, to je konkretno društveno-istorijsko pitanje i zavisi od niza faktora — stepena materijalnog i kulturnog razvoja, odnosa snaga, organizovanosti i efikasnosti subjektivnih snaga itd. Pokret u cjelini

Digitized by Google

ne može se pretvoriti u poredak. Kada se oni budu poklapali, tada ih više neće ni biti, jer su oni u korelativnom odnosu. Oblici pretvaranja pokreta u poredak mogu biti različiti. Nekada se oni izražavaju u centralizovanom ili decentralizovanom vidu, nekada u demokratskom, birokratskom, kolegijalnom, inokosnom, samoupravnom, nesamoupravnom itd. Institucije i oblici poretka izraz su stvarno uspostavljenih društveno-ekonomskih, produkcionih odnosa. Tu postoji odnos zavisnosti i uslovljenosti.

Društveno-politička moć i stvarni uticaj pokreta u socijalističkom društvu zavisi od organizovanosti i revolucionarne dosljednosti organizovanih subjektivnih socijalističkih snaga, prije svega avangarde radničke klase. Odnos radničke klase, kao klase, prema svojoj partiji i državi bio je u dosadašnjoj praksi izgradnje socijalizma ponekad i odnos suprotstavljanja i sukoba. To i današnji događaji potvrđuju. Otkuda ti sukobi, na kojim odnosima oni izrastaju, šta je uzrok njihov kada se zna da je ukinuta dominacija privatne svojine koja je porobljavala i ekonomski i politički radničku klasu. Odgovor na ova pitanja traži temeljnu sociološku analizu koja bi ukazala na stvarne odnose koji su izvor tih sukoba. Uputno je, s gledišta istorijske prakse, upitati se da li je buržoazija imala sukobe takvog intenziteta sa svojom državom i partijom. Imala je sukoba, iako taj intenzitet nikada nije dovodio u pitanje osnovne pravce u razvoju buržoaske države u pojedinim njenim fazama, kao što su: liberalizam, državni intervencionizam i njudilizam, centralizacija i koncentracija kapitala i njegova depersonalizacija.

Osamostaljivanje poretka od pokreta posljedica je otuđivanja političkog društva od onog dijela koji to nije, to jest od građanskog društva. Politički oblik socijalističkog društva faktički ima dominaciju nad društvenim oblikom tog istog društva. To se izražava i ostvaruje kroz niz realnih oblika i odnosa političke prirode. Razrješenje ovih suprotnosti u pojedinim socijalističkim zemljama traži se u raznim formama, bilo državno-političkog, bilo društveno-samoupravnog karaktera. U Jugoslaviji put njihovog razrješavanja je samoupravljanje, koje treba da omogući samoupravno organizovanim radnicima i radnim ljudima u njihovim samoupravnim organizacijama i zajednicama da samoupravno, demokratski, ravnopravno i slobodno izraze svoje interese i potrebe i da ih preko svojih delegacija i delegata, znači kroz delegatski odnos kao društveni odnos u kojem su interesi svih neposredno ispoljeni na svim nivoima, ostvare u organima i tijelima u kojima se odluke donose. Druga je stvar da li se ovakav sistem ostvaruje, da li delegatski odnos funkcioniše. Po našem mišljenju, taj odnos guši politički oblik društva koji se zasniva na političkom profesionalizmu, pa se kao takav objektivno konstituiše u posebno izdvojenu sferu interesa, pogleda, stavova i odlučivanja. Tako se dešava da poredak negira pokret.

Samoupravljanje ima za istorijski cilj da obezbijedi samoupravnu integraciju pokreta i poretka, da spriječi otuđivanje drugog od prvog, iako oni i dalje ostaju »pokret« i »poredak«. Po-

Digitized by Google

kret i poredak su klasno uslovljene i usmjerene kategorije, oni imaju klasnu sadržinu i ciljeve, i sve dok u socijalizmu postoji klasno-slojevna struktura koja obezbjeđuje održavanje države, prava i politike, postojaće društveni pokret i društveni poredak. Zato će odnos pokreta i poretka biti dugoročniji problem socijalističkog društva. Dugo će se ono sa njim susretati na putu svoga razvoja i izgradnje. U razrješavanju problema tog odnosa socijalističko društvo ima zadatak da stalno i na nov način obezbjeđuje »radničko-klasnu autentičnost i autonomiju revolucionarnog pokreta«.

Kritički odnos prema pokretu je stalna revolucionarna obaveza socijalističkog društva, uslov njegovog razvoja u pravcu uspostavljanja društvenih odnosa u kojima dolazi do izražaja suverenitet rada, a ne suverenitet svojine i politike. Formirajući društvo u kojem su rad i rezultati rada jedina osnova uspostavljanja društvenog i materijalnog položaja čovjeka, stvara se nevlasnička vlast, vlast rada, umjesto vlasti svojine, vlasničke vlasti. I ne samo to. Uspostavljajući vlast rada, odnosno udruženih radnika, treba sprečavati sve oblike vlasti i dominacije, koji se više ne zasnivaju na privatnoj svojinskoj dominaciji, nego na dominaciji uspostavljenih položaja iz kojih nastaje ne mala društveno-politička i ekonomska moć grupa i pojedinaca, van ustavnopravnog sistema i protivno njemu. Oni faktički postaju i suprakonstitucionalni i ekstrakonstitucionalni. Njihova faktička vlast derogira ustavnopravni i politički sistem.

III

Objektivni istorijski razvoj pocijepao je ljudsko društvo na, kako je govorio Hegel, političko društvo (političku državu) i na građansko društvo. Političko društvo je sfera društva u kojoj se vrši funkcija vlasti, funkcija upravljanja društvom, društvenim poslovima, po određenim načelima, manje-više odvojeno od drugog dijela društva — građanskog društva. Građansko društvo je, po Marksu, konkretna sveukupnost koja se razlikuje od političkog društva. Tu sveukupnost izražava društvo u svom socijalnom i radno-ekonomskom smislu, životu koji teče van političkog oblika, političkog društva, van državne političke vlasti. Sa ovog gledišta i buržoasko i socijalističko društvo (kao i prethodna) imaju svoj oblik građanskog društva, oblik svoje konkretne sveukupnosti. Zato pojam »građansko društvo« u ovom prilogu nema značenje »buržoasko društvo«, kako se to često poistovećuje.

Dualizam političko društvo — građansko društvo jedan je od izraza pojave društvene podjele rada. Proizvodni odnosi se objektivno ispoljavaju u obliku političkih i pravnih odnosa, što je, sa svoje strane, uticalo na to da se ljudsko društvo sve više diferenciralo na svoj politički oblik, oblik upravljanja društvom, i na svoj građanski oblik kroz koji su se ostvarivali odnosi i aktivnosti radno-ekonomskog i socijalnog života lišenog funkcije uprav-

Digitized by Google

ljanja, odlučivanja. Građansko društvo ili, kratko, društvo, kao konkretna sveukupnost, uvijek je »radno-ekonomsko«, dok je država uvijek »politička«. Politički oblik rađa i ostvaruje moć, građanski oblik podnosi tu moć.

I socijalizam se počeo razvijati i izgrađivati u uslovima naslijeđenog istorijskog dualizma države i društva, države i čovjeka, društva i čovjeka, što je posljedica pocijepanosti društva na njegovu političku i društvenu sferu života. Politički sistem je oblik uspostavljanja odnosa između čovjeka (naroda) i vlasti, države i društva. Pošto najveći broj društvenih potreba još prolazi kroz »državnu volju«, kako bi dobile opšte značenje i opštu važnost, odnos čovjeka i državne vlasti posebno je značajan i osjetljiv. Zato se i za socijalizam, posebno za samoupravni, postavlja aktuelno pitanje — kroz koje i kakve odnose treba i mogu da se ostvaruju potrebe čovjeka i društva, a da se spriječi njihovo otuđivanje koje izaziva podijeljenost na političko i građansko društvo.

Istorija je puna primjera identifikacije institucije, odnosno funkcije sa njenim nosiocem. Donošenje odluke pretvaralo se u pravu mistifikaciju. Na to ukazuje istorijski razvoj društveno-političke misli. Još su Platon i Aristotel zapazili da svaki politički sistem neizbježno rađa svoju suprotnost, jer je, kako su oni govorili, politička istorija podložna »gvozdenom zakonu« kvarenja. Oni su nam ostavili objašnjenje da društveno i moralno kvarenje nastupa onda kada se pravila jednog društva pretvore u manipulisanje u korist jednih protiv drugih, kad sebičnost i samoživost zamijene građansku ljudsku vrlinu, a naročito kada se opšti pretvore u pojedinačne interese i privilegije. Platon je smatrao da upravljači (vlastodršci) moraju postati sloj koji će se od ostalih članova društva razlikovati po tome što neće imati nikakve posebne interese. Tu težnju i potrebu za depersonalizacijom vlasti Platon je izrazio u stanovištu da vlastodršci treba da budu lišeni svake svojine, pa i porodice, jer to su, po njemu, osnovi izdvajanja posebnih interesa. Treba podsjetiti i na misao Monteskijea da svako ko ima vlast prirodno teži da je zloupotrebi.

Odnos između političkog i građanskog oblika socijalističkog društva ne može se postavljati na iste osnove i načela na kojima taj odnos počiva u buržoaskom društvu. Istorijska praksa izgradnje socijalizma — to je činjenica — pošla je u izgradnji svog političkog oblika, u okviru toga i svoje države, od buržoaskog iskustva, od buržoaskih predstava o organizacionoj strukturi državnih organa, njihovih međusobnih odnosa, od odgovarajućih državnopravnih oblika. Oblici vršenja državne vlasti ili pravne funkcije države — zakonodavstvo, uprava i sudstvo u socijalističkoj misli i praksi nijesu doživjeli drugačiji tretman s gledišta njihove prirode, značaja međusobnih odnosa. U socijalizmu se uspostavljala klasična državna vlast parlamentarnog i profesionalnog tipa. Sudska i upravna vlast takođe su bile pod uticajem starih shvatanja o njihovom karakteru, načinu rada i njihovom odnosu prema zakonodavnoj vlasti. Opravdano se može postaviti

Digitized by Google

pitanje da li je u tolikoj mjeri to bilo nužno. Ili je bilo moguće pristupiti radikalnijoj promjeni sistema vlasti u socijalizmu? U ovim razmatranjima ne posmatramo državu samo kao sistem ideja, kao poimanje, nego državu kao sistem realnih odnosa. U tom smislu, smatramo, socijalistička država se ne može izražavati samo u ustanovama i oblicima buržoaske države. Naprotiv, ona mora, s obzirom na svog klasnog nosioca i njegove istorijske klasne interese, postajati nova tvorevina, novi klasno-politički kvalitet. Egzistencija države zavisi od određenih društvenih (klasnih) činjenica, što će reći da je njen postanak i njeno postojanje dovedeno u zavisnost od određenih društvenih uslova. U socijalizmu ti se uslovi mijenjaju i stiču nova svojstva.

U ljudskom društvu, pa i u socijalističkom, vodi se stalna borba oko raspodjele i preraspodjele društvenog bogatstva, društvene moći i tereta. U raspodjeli društvenog bogatstva i društvene moći žele svi da učestvuju u što većem stepenu, a u raspodjeli tereta, pak, u što manjoj mjeri. Država se objektivno uključuje u te procese, jer je ona još uvijek jedan od bitnih uslova razvoja proizvodnih snaga, kao i određenog sistema produkcionih odnosa i, u tom okviru, sistema raspodjele. Znači, država je uslov razvitka određenog nivoa proizvodnih snaga i produkcionih odnosa. Van toga nema bitne egzistencije države. Urastajući u strukturu društva, ona je i njen izraz u političkom obliku toga društva, kao politička funkcija, funkcija vlasti.

Socijalistička država, posebno država samoupravnog socijalističkog društva, za razliku od ranijih istorijskih i klasnih tipova i oblika države, ne može počivati na polarizaciji onih koji vladaju i onih kojima se vlada. Rekli bismo da je to osnovni problem socijalističke države, njenog postojanja i funkcionisanja. Moraju se stvarati uslovi da takva deoba nestane. Ekonomija je opruga istorije, istorijskog razvoja. Stepen razvoja materijalnih proizvodnih snaga je uslov razvoja odnosa u društvu. U tom smislu, sadašnji materijalni stepen razvoja socijalizma omogućuje da se postepeno pristupi prevazilaženju navedene podjele. Jedini je put samoupravna integracija političkog i građanskog oblika, koji se u jugoslovenskoj praksi počeo ostvarivati kroz delegatski odnos. Socijalna i politička organizacija socijalističkog samoupravnog društva mora stalno dobijati političke oblike koji omogućuju ostvarivanje interesa i potreba samoupravno organizovanih radnika, radnih ljudi i građana. Socijalističko samoupravno društvo u društvenoj svojini, kao društveno-samoupravnom obliku produkcionog odnosa, ima prednost u odnosu na državni socijalizam, u kojem je državna svojina oblik produkcionog odnosa, u pogledu uspostavljanja svog političkog oblika.

Deprofesionalizacija vlasti i odlučivanja u samoupravnom socijalizmu je njegov zahtjev i potreba. Pod političkom profesionalizacijom podrazumijevamo takvu društvenu podjelu rada u kojoj jedan, ne mali dio članova društva, obavlja poslove vlasti (upravljanja), učestvuje u odlučivanju, u vidu zanimanja, u vidu pro-

Digitized by Google

fesije, što je osnov njihove materijalne egzistencije. Politički profesionalizam je rezultat društvene podjele rada i socijalističko društvo ga može prevazilaziti onako i onoliko kako i koliko ta podjela dozvoljava. To nije sporno. Sporno je da li socijalističko društvo otvara proces deprofesionalizacije, prevazilaženja političkog profesionalizma, odnosno da li to čini u nužnom i potrebnom stepenu, ili svojom praksom afirmiše i reprodukuje politički profesionalizam. Dosadašnja praksa pokazuje da se politički profesionalizam učvršćuje i reprodukuje iz samoga sebe.

Iako je politički profesionalizam u prvoj fazi revolucije objektivno uslovljen i potreban, on u sebi nosi i velike opasnosti po socijalizam. Staljinizam, kao i drugi oblici deformacija u socijalističkom društvu, u njegovom političkom životu i razvoju, nanosili su socijalizmu ogromne štete. Politički profesionalizam, ukoliko se ne bude prevazilazio, stvara i stvaraće psihološko-emotivni odnos i osjećaj privatne svojine, privatnog vlasništva nad funkcijom, nad vlašću. Velika vlast je opasna kao i veliko bogatstvo. Stvaraju se ne samo psihološka stanja, nego i realna socijalna stanja u kojima se pojedinci tako i ponašaju. Pojave borbe za vlast, liderstva, zloupotrebe vlasti u takvim stanjima se prirodno razvijaju. Lenjinov stav da svi budemo pomalo birokrati da ne bi bilo birokratije, poučno zvuči i orijentiše. Tehnokratizam i birokratizam su bolesti od kojih pati i socijalističko društvo. Realne analize pokazuju da se oni u znatnoj mjeri naslanjaju na politički profesionalizam i da se njime hrane. Budući da svako odlučivanje ima određeni socijalni sadržaj, odlučivanje u socijalističkom samoupravnom društvu mora organizaciono, funkcionalno i interesno proizlaziti iz oblika samoupravnog organizovanja radnika, radnih ljudi i građana. Čim se tako vezuje, odnos odlučivanja prestaje da trpi profesionalizaciju u smislu kako smo pojmovno ovu pojavu odredili. Tempo i granice deprofesionalizacije zavise od istorijskih, političkih, kulturnih i društveno-materijalnih uslova i pretpostavki, ali subjektivne socijalističke snage moraju na tom kursu istrajati.

U uslovima jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva, čini nam se, treba radikalnije ići na to da način na koji neko dolazi u organizacije i tijela u kojima se donose odluke sve manje bude profesionalan, a sve više način neposrednog delegiranja, gdje i onaj koji je delegiran i društvo znaju da se on, poslije izvjesnog broja godina, vraća u svoju samoupravnu organizaciju i zajednicu, što nije politički profesionalizam. Tako se interesno povezuje samoupravna socijalna baza i sfera odlučivanja, integrišući se na samoupravan način. Onaj koji određeni broj godina učestvuje u odlučivanju zainteresovan je da to radi na najbolji mogući način, jer od toga zavisi i stanje u njegovoj samoupravnoj organizaciji, odnosno zajednici u koju će se on poslije određenog vremena vratiti. Politički profesionalizam u tom smislu objektivno odvaja sferu odlučivanja od društva i čovjeka, budući da sfera odlučivanja postaje osnova i okvir izdvajanja,

Digitized by Google

konstituisanja i ostvarivanja posebnih interesa upravljačkog sloja. Samo kada odlučivanje bude neposredno proizašlo iz samoupravne baze društva, kako smo to već naveli, nestaće i posebnih interesa upravljačkih struktura. Sve dok tako ne bude, važiće konstatacija da se dohodak otuđuje od radnika, da se neke odluke donose protivno stavovima i interesima radnika i građana, da u društvu postoje privilegije, luksuzi, previsoki izdaci u korist pojedinaca i grupa. To su sve posljedice jednog globalnog odnosa u društvu koji se izražava kao njegova pocijepanost na građansko i političko društvo.

Naša kratka analiza samo djelimično ukazuje na to koliko je društveni poredak zavisan od polarizacije: politički oblik — društveni oblik. Deformacije poretka su deformacije političkog oblika. Socijalističkom društvu nije, niti treba da bude, inherentno otuđivanje političkog oblika, političke — državne vlasti od društva. Zato je socijalizam u situaciji kada mora reći ne samo šta predstavlja nešto, nego i zašto je to nešto takvo. Transformacijom produkcionih odnosa dolazi do transformacije i drugih odnosa. Ako izostaje transformacija u odnosima socijalističkog društva u svim njegovim domenima, pa i u državi, prirodno se postavlja pitanje da li je došlo do suštinske transformacije produkcionih odnosa. Stanje društvenog zdravlja poretka, u tom sklopu, zavisiće od odnosa između političkog i društvenog oblika. Zato treba što dublje prodreti u skrivene slojeve društva i tako dolaziti do naučne misli koju stalno valja prenositi u objektivnost, u stvarnost.

IV

U državi, odnosno njenoj suštini, ogleda se duboka socijalno-ekonomska i politička stvarnost društva, koja na nju utiče i iz koje ona nastaje. Drugim riječima, u državi se ogleda realna klasna struktura društva iz koje ona proističe. Zato, da bi se dala i opšta i posebna definicija države, mora se spoznati njena društvena (klasna) sredina. Proučavanje socijalističke države uopšte i pojedinih socijalističkih država posebno ima za pretpostavku spoznaju socijalno-klasne strukture socijalizma, kao i socijalno-klasne strukture pojedinih socijalističkih zemalja. Ovom pitanju se pristupalo dosta bojažljivo, pod uticajem idealizirane predstave o postojanju prijateljstva klasa u socijalizmu i njegovoj nekonfliktnosti. Klasno-slojevna struktura socijalističke zemlje postaje domen političko-idejne osjetljivosti, što, opet, ima svoje razloge u toj i takvoj strukturi. Ipak, nema države, kao ni prava i politike, u društvu u kojem se ne vodi klasna borba, u kojem nema klasnih sukoba. Besklasnom društvu nije potrebna država.

Realna, konkretna socijalno-klasna struktura konkretne socijalističke zemlje jeste ishodište njene države. Radnička klasa kao da nije sporan element te strukture. Drugi elementi dosta su neodređeni. Pominje se svrgnuta buržoaska klasa, kao i tehno-

Digitized by Google

kratija i birokratija. Nužno se postavlja pitanje: ima li radnička klasa kontraklasu i u kojoj je klasi ona oličena? Je li to svrgnuta buržoazija, ili je tehnokratija, odnosno birokratija? Ili radnička klasa nema kontraklasu. Izrazimo to i na drugačiji način. Da li je socijalističko društvo jednoklasno, dvoklasno, višeklasno ili besklasno društvo? O besklasnosti se ne može govoriti jer je država znak da je nema. Znači, može se govoriti samo o klasnosti. O kojoj i kakvoj, to je pitanje na koje treba da odgovori marksistička naučno-teorijska optika na osnovi realnog sociološkog istraživanja i analize.

Stratifikacija socijalističkog društva vrši se pod uticajem njegovih društveno-ekonomskih i političkih tokova. Kao rezultat tih tokova, socijalističko društvo je u priličnoj mjeri strukturalno podvojeno i sukobljeno. Niz primjera iz prakse socijalističkog razvoja to potvrđuje. To je socijalna osnova iz koje se socijalistička država uzdiže i hrani. Država ne proizlazi iz svijesti, ideja, misli, nego iz društvenih odnosa, bolje rečeno iz njihove prirode, karaktera, suštine.

Država je, kao i pravo, oblik klasne kontrole, klasnog disciplinovanja, klasnog usmjeravanja. Unutrašnje protivrječnosti socijalne strukture socijalističke zemlje uslovljavaju pojavu državnog klasnog oblika usmjeravanja, u odnosu na druge faktore te strukture, koji takođe imaju pretenziju da nametnu svoj klasni oblik kontrole i usmjeravanja. Buržoasko društvo je kulminaciona tačka u razvoju klasnosti ljudskog društva. Sa proleterskim revolucijama počinje proces stvaranja uslova za prevazilaženje klasne strukture, podvojenosti i sukobljenosti. To povlači za sobom preobražaj koji se ostvaruje na više načina. Pa ipak, rezultat empirijske indukcije govori da socijalno-klasna sukobljenost u socijalističkom društvu ima duboke korijene i da će takvo stanje duže potrajati. Pokazuje se da su istorijski neostvarena neka predviđanja klasika marksizma o sadržaju, obimu i tempu odumiranja državno-političkog i pravnog poretka socijalizma. Istorijska promjenljivost sadržine državnopravnog poretka pokazuje se sporijom nego što se to očekivalo, posebno u periodima revolucionarnih oduševljenja izvazvanih uspješno izvedenom proleterskom revolucijom, to jest svrgavanjem buržoazije sa vlasti.

U istorijskom društvenom razvoju djeluju i konfliktne i integracione snage. Proces diferencijacije i konfliktnosti, s jedne, i proces integracije, s druge strane, naizmjenični su i stalni dijalektički procesi razvoja ljudskog društva. Tu zakonitost ne može izbjeći socijalističko društvo. U tom i takvom istorijskom procesu alijenacija — dezalijenacija — nova alijenacija su put u razvitku i socijalističkog društva. I ono proizvodi nove alijenacije. Društvena suština čovjeka je, kako je to Marks primijetio, skup društvenih odnosa u koje on stupa. U kakve će odnose stupati zavisi od sindroma uslova. Zamišljeni i normirani odnosi su pod uticajem prakse, koja često vrši prave prevrate. Ti prevrati su

Digitized by Google

ponekad konzervativni i reakcionarni i iz takvog stanja proizlaze odnosi novih otuđenja čovjeka.

Izvori otuđenja čovjeka u socijalizmu se nalaze u samom socijalističkom društvu. Jačanje uloge socijalističke države u socijalnom i privrednom životu imalo je za posljedicu birokratizaciju. Ona svoju društvenu dominaciju zasniva na državnoj svojini sredstava za proizvodnju (u socijalističkim zemljama u kojima postoji ovaj oblik svojine) ili na premoćnosti državne vlasti koja se izražava u njenoj faktičkoj političkoj moći i normativnoj sili u odnosu na oblast socijalnog i privrednog života. Tako i u Jugoslaviji, zemlji društvene svojine sredstava za proizvodnju, uspostavljaju se oblici dominacije birokratije, ne na osnovi svojine, nego na temelju stvarne političke moći i dominacije države, obima njenih ingerencija i njene normativne sile. To je specifična nevlasnička, nesvojinska vlast, koja niče iz faktičke i normativne dominacije države, iz faktičke dominacije upravljačkih struktura udruženog rada i iz dominacije upravljačkih struktura u oblicima društveno-političkog organizovanja. Birokratija i birokratizam ispunjavaju prostore državnog, političkog i socijalno-ekonomskog života i rada. Javlja se kao državno-upravna birokratija, politička birokratija i kao društveno-privredna birokratija. Koristeći svoju funkciju, birokratija vrlo vješto i uspješno plasira i ostvaruje svoje interese, potrebe i aspiracije. Nju interesuje ljestvica socijalne promocije, privilegije i dominacija, mada nikada ne ističe svoju ideologiju, niti priznaje da je ima. Ona, u svome viđenju, uvijek ima svoga gazdu za kojega radi i čiju ideologiju ostvaruje.

Tehničko-tehnološka revolucija stvara povoljno tle za jačanje pozicije birokratije. Ali ne samo nje. Tehnokratija se pojavljuje kao sloj koji razvoj socijalizma vidi u usvajanju tehničkih pravila do kojih se dolazi primjenom naučnih rezultata prirodnih nauka. Izgradnja socijalizma je nesumnjivo vezana i za postizanje rezultata prirodnih nauka, ali izgrađivanje međusobnih ljudskih odnosa mora biti stvar samih ljudi, njihovih pogleda, interesa, potreba, njihove borbe. U socijalizmu radnička klasa mora imati odlučujući uticaj pri uspostavljanju društvenih odnosa, posebno produkcionih odnosa. Međutim, na ostvarivanje te njene funkcije snažan uticaj imaju birokratija i tehnokratija, udaljavanjem radničke klase od bitnih tokova odlučivanja. Birokratija i tehnokratija, logikom svojih interesa i potreba, načina i mogućnosti njihovog ostvarivanja, sve se više prožimaju, dobijajući sve više oblik interesne društvene simbioze, čvrsto povezane sa sferom političkog profesionalizma. Tako se može reći da se u izražavanju i ostvarivanju svojih interesa, u pomjeranju centara (mjesta) odlučivanja, birokratija i tehnokratija sve više pojavljuju kao jedinstveni segment društvene strukture. Iz te strukture proističe statusna orijentacija koja toliko snažno utiče na savremenog čovjeka. Trka za novcem, za statusom, za vlašću, preokupacija su birokratsko-tehnokratskih struktura i one su u tome najuporније i najbeskrupuloznije.

Digitized by Google

Birokratsko-tehnokratski segment društva u faktičkim odnosima stiče društveno-političku snagu i moć na osnovu čega gradi određeni odnos prema raspodjeli koji mu omogućuje eksploataciju. Eksploatacija je konstitutivni element postojanja i egzistencije klase, i birokratija — tehnokratija uspostavlja takav odnos u društvu. Birokratsko-tehnokratski segment društva »sopstvenik« je društveno-političke moći, što proizlazi iz njene pozicije i funkcije, na temelju kojih utiče na ekonomske, materijalne odnose u društvu i ako formalno-pravno nije nosilac svojine. Do degeneracije socijalističke revolucije dolazi u slučaju ako je državno-birokratski aparat osnovni akter izgradnje socijalizma. Ekonomski interes birokratsko-tehnokratskog segmenta postaje vitalna snaga koja je infiltrirana u državno-politički i privredni organizam socijalističkog društva i koji ga na tih, perfidan i patološki način ruši, deformiše. Nije kontrarevolucija samo ustanak, demonstracija ili drugi vid fizičkog obračuna, da bi se došlo na vlast, nego i tiho, nekad neprimjetno, uspostavljanje odnosa u kojima radnička klasa nije ni politička ni ekonomska snaga koja odlučuje. Birokratsko-tehnokratski segment, u takvim uslovima, ne samo da se kreće prema društvenoj dominaciji, nego postaje i njen stvarni nosilac. Verbalni radikalizam, kao ni humanistički protesti, ne oslobađaju ljude. Stvarnost se prevazilazi stvarnošću i socijalističko društvo se mora boriti i izboriti za novu stvarnost.

Svrgnuta buržoazija, realno, u današnjim uslovima nije ozbiljan klasni protivnik radničkoj klasi, iako njeni ostaci još postoje. Sopstvena birokratija je osnovna opasnost radničkoj klasi na putu izgradnje socijalizma. Birokratija u najširem smislu riječi je — upravna, politička, privredna. Ona nije sama. Njeno prožimanje sa tehnokratijom je sve snažnije i očiglednije, na što upućuje analiza unutrašnjih odnosa u socijalizmu, otkrivajući u njima sukobe interesa pojedinih klasa i slojeva. Birokratija crpi svoju snagu iz državne svojine sredstava za proizvodnju ili iz funkcije koju vrši kroz spregu sa upravljačkim strukturama. Tehnokratija tu moć crpi iz grupne svojine ili iz, takođe, funkcije koju vrši kroz spregu sa upravljačkim strukturama.

Ako se želi doći do istorijsko-sociološkog, stvarnosnog pojma socijalističke države, do njene prave socijalne sadržine, onda se mora uvažavati realna društvena snaga birokratsko-tehnokratskog segmenta, koji, naročito u zemljama državno-svojinskog oblika produkcionog odnosa, sve više postaje »klasa po sebi« i »klasa za sebe«, jer prisvaja rad radničke klase »zahvaljujući njihovom različitom položaju«. Kako drugačije objasniti otpore koji su pružani uspostavljanju položaja udruženog rada, radnika u njemu i u društvu, u novom ustavnom sistemu i otpore ostvarivanju toga sistema u realnim društvenim odnosima. U klasno-slojevnoj strukturi socijalističke države, kao i u drugim takvim strukturama, uspostavlja se društveni poredak. Sa gledišta stvarnosti, postavlja se pitanje ko je nominalni, a ko stvarni nosilac tog poretka, odnosno ko je njegov klasni nosilac. Ukoliko se ne ostvaruje us-

Digitized by Google

postavljeni poredak klase, utoliko ta klasa nije ni vladajuća. Nezakonitost u najširem smislu riječi jeste pokazatelj stanja društvenih odnosa, što se izražava kao odnos moći i snaga u društvu. Izgradnja socijalizma pokazuje da se društvena moć i snaga ne moraju uvijek zasnivati na svojini, svojinskoj dominaciji. Izvor društveno-političke dominacije i moći jeste i funkcija, odnosno priroda te funkcije koja se vrši, ostvaruje.

V

Socijalističko društvo je od početka izloženo tendenciji sopstvene stratifikacije, sopstvenog raslojavanja. Ono nije klasično klasno društvo, nego novo klasno društvo, koje gradi svoju strukturu pod uticajem njegovih socijalnih i ekonomskih tokova. Socijalizam je prelazni period od klasnog ka besklasnom društvu, pa, prema tome, nije besklasno, nego društvo specifične klasno-slojevne strukture. Prelazni period biće relativno dug proces. Takvom društvu je neophodna država, socijalistička država, za čije neodumiranje nije krivo to društvo i ta država, nego su »krivi« objektivni uslovi koji djeluju u pravcu postojanja države. Postojanje države, njena funkcija, odnosno priroda te funkcije, posljedica su uzroka koji se nalaze u temeljima društvene, odnosno klasne strukture. U tom pogledu nije izuzetak ni socijalistička država.

Preobražaj socijalističke države na putu njenog odumiranja jeste centralni problem socijalističkog društva, odnosno njegovog političkog oblika, političkog sistema. S jedne strane, potrebno je da se država radničke klase prilagođava i prilagodi objektivnom društvenom razvoju, dok, s druge strane, treba stalno da se transformiše u skladu sa istorijskim i društvenim interesima te klase. Praksa izgradnje socijalističke državnosti pruža osnov za zaključak da se država socijalističkog društva zatvara u sebe, da predstavlja sferu svoje posebne egzistencije, što je otuđuje od društva, posebno radničke klase. Dok su ranije revolucije za posljedicu imale smjenu eksploatatorske vladajuće klase takođe eksploatatorskom (feudalna je smijenila robovlasničku, buržoaska — feudalnu), proleterska revolucija predstavlja smjenu eksploatatorske klase eksploatisanom i neeksploatatorskom klasom (radnička klasa smjenjuje buržoasku). To mora da ima odraza na socijalističku državu.

Stvaranje besklasnog društva nije akt, moment, nego proces, trajanje. U tom dugom procesu država je prinuđena da intervenište u socijalno-politički i ekonomski život. Pitanje je samo u čijem interesu ona to stvarno radi. Činjenica je da je radnička klasa najprije izvela političku revoluciju, uzela vlast od buržoazije, pa tek poslije toga pristupila osvajanju ekonomske vlasti. To kao da je istorijski hendikep radničke klase. Osvajanje ekonomske vlasti, što će reći upravljanje sredstvima rada, rezultatima rada i uslovima rada od strane radničke klase, u praksi nailazi

Digitized by Google

na mnogo prepreka. Na to — kako smo djelimično ukazali u prethodnom dijelu ovoga priloga — utiče klasno-slojevna struktura socijalističkog društva, koja rađa specifične oblike odnosa snaga i moći. Država u takvim odnosima može dobiti ulogu instrumenta za ostvarivanje interesa drugih dijelova društvene strukture socijalističkog društva, van radničke klase. To je istorijska opasnost koja prati socijalističku državu, njenu egzistenciju, njen razvoj. Klasna država uvijek štiti vladajući položaj ekonomski i politički vladajuće klase.

Međutim, poredak, red i mir potrebni su cjelokupnom društvu, a ne samo vladajućoj klasi. Država u tome ima veliku ulogu, naročito socijalistička država, pa se bez nje i ne može, to jest bez njenog monopola fizičke sile. Država u socijalizmu nije isključivo klasno usmjerena, klasno opredijeljena. Ima u ostvarivanju njene funkcije i opšteg, društvenog, koje prevazilazi klasne okvire i interese. To je pojava koja je karakteristična za socijalističku državu, odnosno za njen preobražaj na putu odumiranja. U bavljenju opštedruštvenim poslovima socijalistička država takođe istupa kao predstavnik interesa radničke klase, pošto se ti interesi, gledano sa stanovišta razvoja i procesa, jedino tako i mogu ostvarivati i treba da se tako ostvaruju.

Jugoslovensko socijalističko samoupravno društvo je u osnovi, u svom razvoju, bilo izloženo istim tendencijama razvoja. Njegova posebnost — društvena svojina i samoupravljanje — utiču i na njegovu državnost, u uslovima takođe konfliktne klasno-socijalne strukture u kojoj birokratsko-tehnokratski segment pokazuje elemente, snagu i uticaj društvene klase. Jugoslovensko društvo je multigrupno društvo tržišnog, konkurentnog oblika. Sve to utiče na njegovu državu, na njenu realnu, stvarnu socijalnu sadržinu. Tendencije društvenih promjena sve više vode tome da se ta sadržina izražava u interesima radničke klase i ako ima i ispoljavanja drugih interesa koji su vezani za pojedine elemente društvene strukture, koji ponekad pokazuju ne malu snagu, uticaj, pa čak dobijaju prevagu.

Ako bi se mogao izvesti zaključak na bazi sasvim kratkih analiza koje smo do sada s gledišta naslova ovog priloga dali, onda bi on glasio: država radničke klase još je uvijek više »država u socijalizmu« nego »socijalistička država«. Objektivno ta država, po svojoj organizacionoj strukturi i oblicima, po načinu vršenja svojih pravnih funkcija, po svom ispoljavanju, bliža je staroj klasičnoj državi nego što je uspjela da, u skladu sa svojom socijalno-klasnom sadržinom, izgradi nov organizaciono-funkcionalni oblik različit od starog. Sa homogenizacijom klasno-slojevne strukture, u kojoj odlučujuću ulogu mora imati radnička klasa, vjerovatno ćemo dobiti i izraz jedne nove državnosti čije će ispoljavanje kroz funkciju vlasti pokazivati nova svojstva, nove elemente, nov kvalitet.

Potpuna teorija, potpuna misao o pojavi može se dati tek kada stvarnost »dovrši« proces obrazovanja. Svjesni smo toga.

Digitized by Google

Ipak, svaka generacija, svaka epoha, svako društvo ima objektivnu potrebu da se izrazi u svojim mislima, u svojoj teoriji, u svojoj nauci. Ta misao u socijalizmu mora zahvatati i objašnjavati stvarnost onakvu kakva je, mora izvršavati svoju misiju *sine ira et studio*, jer se samo tako dolazi do istine. To je socijalizmu i potrebno. U tom pogledu marksistička socijalistička misao mora stalno biti i kreativna i kritička ako ne želi da ostane na nivou epigona i eklektičara, što bi joj oduzelo naučni domet i praktičnu vrijednost.

Digitized by Google

Kiril Temkov

Pristup moralnoj problematici danas u svetlosti Engelsovih etičkih pogleda

Na prekretnicama civilizacijâ etički problem se uvek postavlja usijano, bez mogućnosti racionalnog dijaloga između bar dve konfrontirane strane — moralnog dogmatizma i moralnog skepticizma. Pomeranja ljudi, stvaranje nove zajednice, zatim zajedničko prisustvo, međusobno upoznavanje i prožimanje moralnih vrednosti više do tada suštinski nepovezanih i nepoznatih svetova — sve to dovodi do uzdrmavanja starih i prostorno parcijalnih moralnih sistema.

Međutim, to ne znači da na ovim prekretnicama nema morala. Možda ga ima čak i više nego ranije. Ali to ne zavisi od same promene, već od mnogih drugih stvari. Pri tome je za samu etičku teoriju indikativno da se u vreme civilizacijskih promena ona, uglavnom, bavi normativnom delatnošću, čija svrha nije sagledavanje smisla moralnih odnosa među ljudima, nego preporučivanje, ili propovedanje — najčešće, veoma ograničenog broja — konkretnih moralnih postupaka. Isto tako, vrednosni sistem se u takvim vremenima sužava, često se svodi samo na jednu vrednost.

Dvadeseti vek je upravo poučan u ovom smislu. Dugo trajanje nove civilizacijske promene, njena socijalna radikalnost, izlazak na svetsku pozornicu mnogih do tada međusobno zatvorenih svetova, racionalizacija svih ljudskih odnosa, povećanje broja

Digitized by Google

ljudskih jedinki čiji značaj u njihovoj zajednici raste itd. — sve to utiče da u našem veku, u stvari, nemamo ni jednu validnu veliku etičku teoriju koja bi odgovarala novim moralnim i socijalnim promenama (pri čemu postoji i teorijski problem da li je takva teorija uopšte ubuduće moguća). Kao da etika postupa logikom prirodnih nauka, kao da joj je potreban dugi period ustaljenosti nekog fenomena da bi o njemu nešto mogla zaključivati.

Međutim, teorijske diskusije stvarno imaju malo uticaja na život. Dok je etika postala najnerazvijenija filozofska disciplina današnjice, u životu se sve češće i bučnije lamentira o krizi morala, koja, eto, »traje« već celo jedno stoleće, a nikako da se smiri i stiša, već sve više buja, dovodeći »u opasnost« i same osnove sveta i ljudskih odnosa.

I kod nas se sa svih strana čuje da je moral u krizi, i čak — što je za nas kao društvo još važnije — da je naš moralni sistem u velikoj krizi. Ono što se obično ne dešava, etička skepsa i moralna ortodoksija stvorile su veliko udruženje.

Veliko pitanje *naše* etike je da li može ponuditi odgovor na pitanje: je li naše društvo u stvarnoj moralnoj krizi, kako se ona manifestuje, postoji li izlaz iz nje, koji je put do toga? Znači, dajući odgovor na konkretna pitanja morala, ujedno bi trebalo da govori i o sebi samoj, da pronađe svoje čvrste — ili bar čvršće nego što su sada — teorijske osnove.

O tome da se sva teorijska pitanja razrešavaju u praksi moći ćemo govoriti tek kada budemo postavili teoriju koja je u skladu s novom praksom. Inače ćemo ostati na svakodnevnom, pragmatističkom moralnom saznanju i vizijama, koji će nas onda po životnim prostorima bacati tamo-amo, ne omogućujući nam — osim individualno, a ne naučno — da racionalno upravljamo procesima u kojima je racionalnost osnova delovanja. Tada će nam se dešavati ono što je postalo praksa naše etičke misli — ili da je nema, ili da konkretnoj moralnoj stvarnosti »govori« sa pozicije »večitih« moralnih zahteva, ne dajući time, u stvari, nikakav validan odgovor o smislu ljudskih odnosa u našoj epohi. Jer, prosuđujući odnose sa stanovišta »večnosti«, ili sa stanovišta »proverene (dobre) prošlosti« ili »idealne budućnosti«, radi se sve, ali se ne govori o sadašnjosti — ona je uvek u domenu negativnog prosuđivanja. A pitanje, najverovatnije, nije da li nam je moralna praksa dobra, nego — da li nam je postojeća moralna praksa primerena drugim formama ljudske prakse? I — koje su to vrednosti danas vrednije, znači koje od njih je uputnije prihvatati?

Dijalektička materijalistička teorija može nam pomoći u ovoj orijentaciji u sadašnjem vremenu. Pri tome smo mogući odgovor na pitanje *kako* danas pristupiti moralnoj problematici potražili u delu Fridriha Engelsa[1], u čijem se opusu »stroga« etička nauka

[1] Eksplikacija Engelsovih etičkih stavova pred istraživače postavlja poprilične prepreke. One se izražavaju, pre svega, u već poslovičnom nepostojanju celovitih »klasičnih« etičkih dela Marksa i Engelsa, a zatim i u nedostajanju bilo kakvih posebnih rasprava o etičkim stavovima ovog »drugog« klasika marksizma. Tako o Engelso-

Digitized by Google

veoma kompaktno povezuje sa ličnim moralnim stavom svoga autora.

Engels pristupa moralnom fenomenu raspravljajući o problemu »večitih moralnih istina«, »večne pravde«. Etičari pre njega isključivo nastoje da uspostave jedan jedini i jedinstveni moralni sistem za sve ljude, za sve svetove. Istraživači tako postaju moralisti, isključivi u (istorijskoj) nužnosti ograničenog saznanja i apsolutizacije vrednosti. Jer, kaže Engels, ako »... ideje o moralu i pravdi važe za sve *svetove*, onda će se njihovo važenje moći ... proširiti i na sva *vremena*«[2], znači — bila bi reč o nekoj »konačnoj istini bez priziva«. Odatle, primetiće Engels, nema ni pola koraka do zaključka da moralni svet ima iste stalne principe kao i svet opšteg znanja, da moralni principi stoje iznad istorije.

Diringu, a time i svoj dotadašnjoj etičkoj tradiciji, Engels odgovara da društveni oblici »postoje samo u jednom datom vremenu i za date narode« i da su »po svojoj prirodi prolazni«, a da onaj koji traži nekakve večite i konačne istine, nekakve »prave istine koje se nikako ne menjaju«, dolazi samo do »plitkih fraza i opštih mesta najgore vrste«. Ovakvi čovekoljupci, otkrivači večnih vrlina, pri tome će »prvom prilikom izjaviti kako su svi raniji fabrikanti večitih istina više ili manje... šarlatani, kako su svi bili u zabludi« itd. Sama činjenica da su oni grešili za etičara bi ujedno bio dokaz da je upravo on došao do istine, te zato on, kao prorok, objavljuje »konačnu istinu bez priziva, večiti moral, večitu pravdu«[3].

Međutim, predstave o dobru i zlu toliko su se menjale od jednog do drugog naroda, i od jedne do druge epohe, da su često protivrečile jedna drugoj.[4] Zbog toga, kaže Engels, misleći na sebe i Marksa, mi odbacujemo svaku pretenziju da se »bilo koja moralna dogmatika naturi kao večiti, konačni moralni zakon koji se više ne može menjati, pod izgovorom kako i moralni svet ima svoje postojane principe koji stoje iznad istorije i razlikâ među narodima«[5].

---

vim etičkim pogledima, koliko smo mogli ustanoviti, i u svetskoj i u jugoslovenskoj literaturi postoje samo fragmentarni, parcijalni iskazi, nema ni jedne celovitije studije, čak ni posebnog članka (u jugoslovenskoj literaturi pronašli smo samo dva članka, jedan G. Zaječaranovića, drugi J. Štera, ali se oba odnose na zajedničke poglede Marksa i Engelsa na posebna etička pitanja). Međutim, istraživanja su pokazala da se iz, po raznim delima razbacanih, Engelsovih iskazivanja o moralu može ustanoviti njegov etički sistem, razume se, razvijen analogno sistematskim istraživanjima posebnih filozofskih disciplina u duhu marksizma. Ovaj rad zbog toga i treba posmatrati samo kao *pokušaj* sistematskog prikazivanja Engelsovih etičkih pogleda, kao mogućeg načina etičkog mišljenja u našem vremenu. Opravdanost našeg uverenja potvrđuje i Franc Mering, za kojega (vidi njegov rad *O istorijskom materijalizmu*, izdat 1893. godine, još za Engelsova života) ne postoji nikakva dilema — da li marksizam ima svoju etiku, i u tome se najviše poziva upravo na Engelsa.

[2] F. Engels, *Anti-Diring*, »Kultura«, Beograd, 1959, str. 96.
[3] Ibid., str. 100—101.
[4] Ibid., str. 104.
[5] Ibid., str. 105.

Digitized by Google

Engels, zato, sa odlučnom naučnom indignacijom odbacuje Prudonovu »pravdu, ništa do pravdu«[6], Diringov »večiti moral, večitu pravdu«[7], Lasalovu »'ideju prava', apsolutno pravo«[8] itd., ukazujući na okolnost da su čak i kod svih socijalista i prvih komunista, znači kod mislilaca slične idejne usmerenosti, »apsolutna istina, razum i pravda« različiti, pošto su uslovljeni njihovim subjektivnim razumom, njihovim životnim uslovima, razmerama njihovog znanja i sposobnošću mišljenja.[9]

Ograničenost moralista — kao da kaže Engels — u tome je što oni stvaraju krut moralni izraz (stav, normu), koji primenjuju na okolnosti koje se bez prestanka menjaju. Već samo površan pogled na moralnu praksu nam omogućuje da nađemo »predstave koje se iscelo razlikuju od naših i čak im često i protivreče«.

U svemu ovome je najbitnije to što Engels ne želi, moralistički, od čoveka koji je u odnosima, od morala *čoveka*, da pravi čoveka *morala*, odvajajući od njega moral kao neki apsolutno izdvojeni entitet, kao nešto zasebno od čoveka i osamostaljujući to nešto kao takvo. Takvim pretvaranjem predikata u subjekt sva određenja i manifestacije bića čoveka preoblikuju se u nebiće, u otuđenje bića. Ako moralisti od morala kao predikata i delatnosti čoveka prave zaseban — nadvremenski i vanvremenski subjekt, onda oni, u stvari, u čoveku ne vide čoveka, nego od čoveka prave predmet (i zato, konsekventno, od predmeta — čoveka). Pravi moral, pak, čoveka pretvara u pravi objekt[10], i to u stvarni, određeni objekt, objekt sa svim ljudskim svojstvima (to nije neki apstraktni »drugi«), objekt koji je i sam čulni, istorijski subjekt, a ne neki vanvremenski i nadvremenski apstraktan i nečulan »individuum«.

Pri tome, ako želimo da stvarno humanistički istražimo pravog, realnog, individualnog čoveka[11], jedini metod je istorijski, a jedina etička propedeutika — istorija morala. Zato, kaže Engels, »morao sam da se bavim... prolaznom prirodom moralnih ideja...«[12]

S druge strane, klasični etički pristup — prebacuje Engels — izvodi stvarnost ne iz same stvarnosti, već iz predstave o njoj.[13] Verujući da stvara moralnu teoriju za sve svetove i za sva vremena[14], klasična etika operiše sa dva čoveka, a njih toliko lišava

---

[6] Vidi: K. Marks — F. Engels, *Sveta porodica*, »Kultura«, Beograd, str. 22—23.

[7] Vidi: F. Engels, *Anti-Diring*, cit. izd., str. 95—119 (glava 9. i 10, odeljak 1).

[8] Vidi Engelsovo *Pismo Marksu od 2. decembra 1861. godine*, u: Marx — Engels, *Prepiska, III*, »Kultura«, Beograd, 1959, str. 55.

[9] Vidi: F. Engels, *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, u: Marx — Engels, *Izabrana djela, II*, »Kultura«, Zagreb, 1950, str. 118.

[10] Uporedi: K. Marks — F. Engels, *Sveta porodica*, cit. izd., str. 18—20.

[11] Vidi Marksov predgovor *Svetoj porodici*, cit. izd., str. 3.

[12] F. Engels, *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, cit. izd., str. 86.

[13] Vidi: F. Engels, *Anti-Diring*, cit. izd., str. 109.

[14] Ibid., str. 108.

Digitized by Google

»svake stvarnosti, svih nacionalnih, ekonomskih, političkih, religioznih odnosa koji postoje na zemlji, svih polnih i ličnih osobenosti, da ni od jednog ni od drugog ne ostaje ništa drugo do goli pojam 'čovek' ... Oni su ... dve potpune sablasti«, koje »moraju činiti sve što od njih zahteva onaj koji ih je prizvao i baš zbog toga su sve njihove veštačke tvorevine potpuno bez značaja za ostali svet«[15].

Moralne fenomene i procese takva etika shvata u njihovoj izolovanosti, van njihove velike opšte povezanosti, ne u njihovom kretanju, već u njihovom mirovanju, ne kao suštinski promenljive, već kao stabilne, ne žive, već mrtve.[16] Engelsova i Marksova teorija, pak, kao što kaže sam Engels, nije dogma, već prikaz evolucionog procesa[17], ili: »Naša teorija je teorija razvitka, nikakva dogma...«[18]

Moralisti ignorišu stvarno postojeće odnose — zbog toga što su nesposobni da shvate istorijski razvitak. Istorija čovečanstva je proces razvitka samog čovečanstva i zadatak mišljenja je da sledi postupni put tog procesa i da dokaže njegovu unutrašnju zakonitost.[19] A rezultat istorijskog ispitivanja ljudskih odnosa biće logički razvitak saznanja o njihovoj savremenoj suštini, odnosno stvaranje zaista naučnog pristupa moralnom fenomenu.[20]

Upravo ovakva, istorijska i logička dijalektička analiza morala otkriva da je on jedna od formi društvene svesti, koja na poseban način izražava društvenu suštinu, isto kao i druge forme društvene nadgradnje. Moral je, kao da kaže Engels, »materijalist«. Čovek se potvrđuje u odnosu prema drugome čoveku, ali ne samo što se potvrđuje, već se i definitivno i konačno oglašava u svojoj istorijskoj i društvenoj suštini. (Ako se prema drugome odnosim kao prema stvari, sâm sebe smatram za stvar, ako su

---

[15] Ibid., str. 109—110.

[16] Uporedi: F. Engels, *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, cit. izd., str. 120.

[17] Vidi Engelsovo *Pismo gđi Višnjevckoj od 28. decembra 1886. godine*, u: Marx — Engels, *Odabrana pisma*, »Kultura«, Zagreb, 1955, str. 294.

[18] Engelsovo *Pismo gđi Višnjeveckoj od 27. januara 1887. godine*, u: Marx — Engels, *Odabrana pisma*, cit. izd., str. 296.

[19] Vidi: F. Engels, *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, cit. izd., str. 122. — Engelsov socijalni — kroz istorijsku genezu — pristup moralnom fenomenu rezultirao je razmatranjem moralâ »jednog za drugim«. Dotadašnji etičari — a to se odnosi, pre svega, na Loka (koji se, isto tako, borio sa problemom »večitih moralnih istina«, »urođenih moralnih principa«) i na druge realističke filozofe — razmatrali su ovaj problem u njegovoj individualnosti, a isključivo kroz individualnu genezu, izvlačeći odatle, u najboljem slučaju, konsekvence o moralima »jednog pored drugoga«. Uporedi: F. Engels, *Anti-Diring*, Predgovor drugom izdanju, cit. izd., str. 15.

[20] Specifičnost marksističkog etičkog pristupa je u jedinstvu istorijskog i logičkog, u dijalektičkom razmatranju moralnog fenomena. Dok ogoljeni istorijski pristup, u formi evolucionizma, ne zna šta da radi sa izuzetnom činjeničnom moralnom statičnošću *grosso modo*, ogoljeni logički pristup, u formi pozitivizma, ne zna šta da radi sa apsolutnom moralnom dinamičnošću, sa beskrajnim razvojnim mogućnostima morala.

Digitized by Google

mi ljudi i čovečanstvo polje, na primer, za egoističnu delatnost, ako su mi oni sredstvo, sâm sam, u stvari, sredstvo.[21])

Tako, u celini uzevši, moralna stvarnost nije neka nezavisna stvarnost. Moral, moralne norme su izraz socijalnih tekovina, oni su socijalne tekovine izražene u moralnoj sferi, moralnim jezikom.[22]

Moralnu krizu moralisti tumače opadanjem moralne svesti, kao da i sama moralna kriza nije izraz stvarne socijalne krize. »Ekonomska struktura društva — ističe Engels — uvijek čini realnu osnovu kojom se, u krajnjoj liniji, objašnjava cjelokupna nadgradnja«[23], pravne i političke institucije, religija, filozofija, moral i druge predstave u svakom istorijskom periodu. Zbog toga krajnje uzroke svih društvenih promena »ne treba tražiti u glavama ljudi, u njihovom sve većem razumijevanju istine i pravde, nego u promjenama u načinu proizvodnje i razmjene... Kada se probudi spoznaja da su postojeće društvene ustanove nerazumne i nepravedne... to je samo znak da su se u metodama proizvodnje i u oblicima razmjene neprimjetno izvršile promjene, kojima više ne odgovara društveni poredak skrojen prema ranijim ekonomskim uvjetima«[24].

Ovakva Engelsova analiza otkriva da u svakom društvu postoji svojevrstan sistem odnosâ koji se naziva moralom i da je on, pre svega, odraz osnovnog društvenog odnosa. I dalje, da i u ovoj oblasti, kao i u svim oblastima društvenog života, uvek vlada strogi zakon.[25] (I moralni zakon prostitucije je, tako, strogi zakon prostituirajućih odnosa u društvu itd.)

Istorijska analiza, u ovom smislu, evidentno utvrđuje promenljivost morala, ali i to da u svakom istorijskom moralnom sistemu vlada stroga zakonitost (normiranost odnosâ). Istorijska analiza, dalje, otkriva kontinuitet morala, ali ne i njegovu večnost. U moralnim teorijama feudalnog aristokratizma, buržoazije i proletarijata, kaže Engels, postoje zajedničke karakteristike. One su različiti stepeni istog društvenog razvitka, znači imaju zajedničku istorijsku pozadinu. Međutim, da li je imperativ »Ne kradi!« večan? On je samo izraz društva u kojem postoji pokretna privatna sopstvenost. Kako će se ovom principu smejati u onom društvu, podsmeva se Engels, u kojem će biti ukinuti motivi za krađu.[26]

Zato Engels sa punim pravom ističe: »Mi... tvrdimo da su sve dosadašnje moralne teorije u poslednjoj instanci proizvod ekonomskog položaja društva u datom vremenu«[27].

---

[21] Uporedi: K. Marks — F. Engels, *Sveta porodica*, cit. izd., str. 18—20.

[22] Uporedi: F. Engels, *Anti-Diring*, cit. izd., str. 121—122.

[23] F. Engels, *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, cit. izd., str. 124.

[24] Ibid., str. 126.

[25] »Tamo gde Evropljanin vidi nemoralnost i bezakonje, u stvari vlada strogi zakon.« F. Engels, *Poreklo porodice, privatne svojine i države*, BIGZ, Beograd, 1960, str. 43.

[26] Vidi: F. Engels, *Anti-Diring*, cit. izd., str. 105. Uporedi i napomenu 4.

[27] Ibid.

Digitized by Google

Kao ilustraciju za ovaj svoj fundamentalni stav Engels daje konkretne analize, od kojih su za etiku naročito značajne one o moralu u kapitalističkom društvu. »Meni je... stalo... — kaže on još 1844. godine — da dokažem proširenje konkurencije i na moralno područje i da pokažem do kakve je duboke degradacije dovelo čovjeka privatno vlasništvo.«[28] I dalje: »Konkurencija je prožela sve naše životne odnose... Konkurencija je velika pokretačka sila koja neprestano... podstiče... naš... socijalni poredak... Konkurencija vlada brojčanim napretkom čovječanstva, ona vlada i njegovim moralnim progresom.«[29] Prirodno stanje životinja, konstatuje Engels, u kapitalizmu se predstavlja kao vrhunski domet ljudskog napretka.[30] Pri tome je radikalni egoizam Štirnera, do tada ipak nezamisliv u etici, »samo do svesti dovedena suština sadašnjeg društva i sadašnjeg čoveka, poslednje što sadašnje društvo može... da kaže...«[31]

U ovom kontekstu, s druge strane, Engels navodi nekoliko primera takvih socijalnih odnosa u kojima su stvoreni odgovarajući pozitivni moralni odnosi. Takvi su, za njega, odnosi kod Kelta i starih Germana pre njihovog susreta sa rimskom civilizacijom[32], polni odnosi u staroj Sparti[33], a naročito moralni i uopšte međuljudski odnosi u irokeškom gensu[34]. Tako su izgledali ljudi i ljudsko društvo — uzvikuje Engels — pre podele na klase![35] Da bi, međutim, pokazao da ova njegova simpatija nije

---

[28] F. Engels, *Nacrt za kritiku političke ekonomije*, u: F. Engels, *Izbor iz ranijih radova*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1964, str. 230. Uporedi i Engelsovo *Pismo Marksu od 19. novembra 1844. godine:* »Pred celim svetom optužujem englesku buržoaziju za ubistva, pljačku i sve ostale masovne zločine«, u: Marx — Engels, *Prepiska, I*, »Kultura«, Beograd, 1956, str. 7.

[29] F. Engels, *Nacrt za kritiku političke ekonomije*, cit. izd., str. 229. — Ovaj »progres« Engels na drugom mestu ovako opisuje: »Broj zločina rastao je iz godine u godinu. Dok su feudalni poroci... bili — ako ne uništeni, a ono bar za neko vrijeme potisnuti u pozadinu, sad su utoliko bujnije procvali buržoaski poroci kojima su se ranije ljudi odavali samo potajno... Namjesto nasilnog ugnjetavanja došla je korupcija, namjesto mača kao glavne poluge društvene vlasti došao je novac. »Pravo prve noći« prešlo je sa feudalnih gospodara na buržoaske tvorničare. Prostitucija se raširila u dotle nečuvenim razmjerama. Sam brak ostao je kao i ranije zakonom priznati oblik prostitucije, njen službeni plašt, a uz to je bio obilno dopunjen brakolomstvom...« (F. Engels, *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, cit. izd., str. 110).

[30] Vidi: F. Engels, *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, cit. izd., str. 132.

[31] Engelsovo *Pismo Marksu od 19. novembra 1844. godine*, u: Marx — Engels, *Prepiska, I*, cit. izd., str. 8.

[32] Vidi: F. Engels, *Poreklo porodice, privatne svojine i države*, cit. izd., str. 64—65. i 127.

[33] Ibid., str. 60.

[34] Ibid., str. 84. Uporedi i Engelsov iskaz: »Kakve muškarce i žene stvara takvo društvo potvrđuje divljenje svih belih ljudi koji su došli u dodir s neiskvarenim Indijancem — zbog ličnog dostojanstva, iskrenosti, jačine karaktera i hrabrosti ovih varvara« (ibid., str. 93).

[35] Ibid.

Digitized by Google

neka »atlantidska« žal za prošlošću, Engels odmah ističe i principijelnu moralnu ograničenost ovih prvobitnih odnosa — da su oni koji su bili van indijanskog plemena u stvari bili van prava, zatim izuzetnu surovost ovih ljudi u ratu, a naročito da se oni individualno nisu razlikovali jedan od drugoga.

U istraživanju ove zakonitosti vrstâ i sadržina postupanja od naročitog je značaja Engelsovo ukazivanje na stvarne mogućnosti racionalnog uticaja na međuljudske odnose: »Ukoliko više društvena delatnost, niz društvenih pojava, izmiče svesnoj kontroli ljudi, ... ukoliko ona više izgleda ostavljena pukom slučaju, utoliko se više u tom slučaju kao prirodnom nužnošću manifestuju unutrašnji zakoni koji su svojstveni toj delatnosti.«[36] Ovo naročito važi za moral.

Pri tome Engels ukazuje na to da civilizacija sve što stvara — stvara dvostrano, dvolično, protivrečno. »Nemoguće je imati jednu stranu protivrečnosti bez druge.«[37] Tako, u monogamom braku kapitalističkog društva, ono što je za ženu prestup, čak zločin, za muškarca je najviše mala moralna mrlja. U tom smislu Engels i ističe Furijeov stav da se u buržoaskom bračnom moralu dve prostitucije smatraju vrlinom.[38]

Međutim, Engels se ne zadržava na ovoj imanentnoj unutrašnjoj dihotomiji moralnih fenomena. Polazeći od stvarne dihotomije društva, on čini pravo epohalno otkriće — otkriva socijalnu dihotomiju morala, otkriva klasnost morala, klasni moral.

»Ljudi, svesno ili nesvesno, svoje moralne poglede — kaže Engels — crpu u poslednjoj instanci iz praktičnih odnosa na kojima je zasnovan njihov klasni položaj, iz ekonomskih odnosa u kojima proizvode i razmenjuju... Kako se do danas društvo kretalo u klasnim suprotnostima, to je i moral uvek bio klasni moral; on je opravdavao vlast i interes vladajuće klase, ili je, čim bi potčinjena klasa postala dovoljno snažna, predstavljao pobunu protiv te vlasti i buduće interese ugnjetenih.«[39]

Stvarnost je, međutim, uvek stvarnija, konkretnija, bolnija od onoga što teorija uopšte može reći.[40] Tako, pravi prikaz klasnog morala je, u stvari, sadržan u Engelsovoj analizi licemerja morala klasnog buržoaskog društva: kao moralno vredno ističe se, na primer, pravo na dobrovoljno zaključivanje radnog i bračnog ugovora, ali nije potrebno mnogo čeprkati ispod površine da bi se pokazalo da je slobodna volja rezervisana samo za eksploatatora, a nedostižna za eksploatisanog i ekonomski zavisnog.[41] Ame-

[36] Ibid., str. 170.
[37] Ibid., str. 63.
[38] Ibid., str. 67.
[39] F. Engels, *Anti-Diring*, cit. izd., str. 105.
[40] »Nagomilavanje bogatstva na jednom polu je u isti mah nagomilavanje bijede, mučnog rada, ropstva, neznanja, podivljavanja i moralnog pada na suprotnom polu« — navodi Engels ovaj Marksov stav iz prvog toma *Kapitala* (F. Engels, *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, cit. izd., str. 133).
[41] Vidi: F. Engels, *Poreklo porodice, privatne svojine i države*, cit. izd., str. 68—69.

Digitized by Google

rički stav, iznosi Engels, osuđuje klasne (aristokratske) povlastice, ali zato sankcioniše rasne, upravo one na kojima se tada temeljio američki ekonomski sistem.[42]

Ova Engelsova indigniranost moralnom praksom u klasnim, a naročito u kapitalističkom društvu, veoma je lepo izražena u jednom njegovom pismu iz mladosti: »Orden, zlatna burmutica, počasni pehar od jednog kralja (ono što je za Loka bila jedna od moralnih sankcija, u stvari, nagrada za dobro, ispravno ispunjavanje takozvanih »državnih zakona« — K. T.), danas je to prije sramota nego čast, ...žig servilnosti. Koliko je netko danas nepošteniji, puzaviji, servilniji, toliko više ordena dobiva.«[43] Upravo zbog takvog stava prema buržoaskim vrednostima, piše Engels Marksu, filistri im ne uzimaju za greh *odium generis humani* (mržnju prema ljudskom rodu), nego *odium generis burgeois* (mržnju prema buržoaskom rodu), što je za buržuje jedno te isto.[44]

Možda su ovo Marksu i Engelsu pripisivali u greh upravo zbog toga što oni nisu bili moralisti, upravo zbog toga što — ne zadirući u suštinske odnose — nisu tvrdili da se moralnim merama može popraviti društvo, upravo zbog toga što nisu propovedali i moralizirali — što društvena svest i javno mnenje najčešće prihvataju čak sa simpatijama. U tom smislu Engels kaže da »za ulogu propovjednika u pustinji mi... nismo bili sposobni: zato smo odveć dobro proučili utopiste i nismo za tako nešto bili sastavili svoj program«[45]. Utopist Furije, ističe Engels, briljantno razmatra moralnu bedu buržoaskog sveta i njoj suprotstavlja sjajna obećanja ranijih prosvetitelja o društvu u kojem će vladati razum, o civilizaciji koja će usrećiti sve.[46] Međutim, proroci niti ispituju, niti kritički i naučno rasuđuju, nego — prebacuje im Engels — prosto moralno grome.[47]

Marksov i Engelsov stav je mnogo životniji od stava moralista. S hladnom naučnošću Engels konstatuje: »Ono svojstvo krupne industrije koje u današnjem društvu proizvodi svu bijedu... je upravo isto svojstvo koje će pod drugom društvenom organizacijom uništiti baš tu bijedu... Tako je sasvim jasno dokazano: (1) da od sada sva... zla treba pripisati samo društvenom ure-

---

[42] Vidi: F. Engels, *Anti-Diring*, cit. izd., str. 117.

[43] Engelsovo *Pismo F. Greberu od 22. februara 1841. godine*, u: Marx — Engels, *Odabrana pisma*, cit. izd., str. 46. U vezi sa ovim treba istaći jedno pitanje od osobitog značaja za našu etičku teoriju: nedovoljno se istražuje povezanost ličnog stava i etičke misli, ili — etičke teorije i moralnog stava, kao da je marksizam pozitivizam najgore vrste.

[44] Vidi: Engelsovo *Pismo Marksu od 2. februara 1860. godine*, u: Marx — Engels, *Prepiska, II*, »Kultura«, Beograd, 1958, str. 504

[45] F. Engels, *Marx i »Nove rajnske novine« 1848—1849*, »Naprijed«, Zagreb, 1973, str. 183—184.

[46] F. Engels, *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, cit. izd. str. 114.

[47] Vidi: F. Engels. *Anti-Diring*, cit. izd., str. 101.

Digitized by Google

đenju..., i (2) da postoje sredstva da se potpuno otklone ta zla pomoću novog društvenog uređenja.«[48]

Definitivno razrešenje moralnog fenomena tako, u stvari, zavisi od razrešenja socijalnog problema, koje se izražava u ukidanju starih i uspostavljanju novih društvenih odnosa.[49] Put ka ovom oslobođenju je kategorički imperativno izražen, ali u ovoj novoj etici to nije nikakav formalan, već sadržinski, konkretan i vanredno jasan kategorički imperativ. On (u Marksovoj formulaciji) glasi: *Da se ukinu svi odnosi u kojima je čovek ugnjeteno, poniženo... biće!*, ili, još konkretnije i decidnije: *Uvek i svuda, oslobođenje radničke klase i oslobađanje rada.*[50]

Tek zatim dolazi na red posebni problem morala. Koja je moralna teorija istinita? — pita se Engels, i odgovara: »Nijedna, u smislu apsolutne konačnosti; ali onaj moral koji u sadašnjosti predstavlja prevrat sadašnjosti, koji izražava budućnost, dakle proleterski moral, zacelo sadrži najviše elemenata koji obećavaju da budu trajni.«[51] A ovaj moral uopšte ne može doživeti ostvarenje dok se ne ukine i ne prevaziđe glavno zlo, koje je, prema Engelsu, kapital, znači — klasna suprotnost između kapitalista i najamnih radnika. Tek ukidanje kapitalizma kao socijalni prevrat omogućiće i prevrat u posebnim sferama društvenog života, pa tako i u moralu.[52]

Stvarno ljudski odnosi, a time i stvarno ljudski moral, kaže zato Engels, »postaće mogući tek na onom društvenom stupnju kada klasna suprotnost bude ne samo savladana, nego i zaboravljena u praktičnom životu«[53]. I, treba ponoviti, nije reč o ostvarivanju nikakvih uzvišenih moralnih principa, već jedino i jednostavno o izmeni ukupnih odnosa iz kojih će proizići odgovarajuće moralne ideje ili, tačnije, na osnovu kojih će se oblikovati novi moralni principi.[54]

---

[48] F. Engels, *Principi komunizma* (odgovor na 13. pitanje), u: F. Engels, *Izbor iz ranijih radova*, cit. izd., str. 314. — Ne začuđuje što je već 1851. godine Gotfrid Kinkel u Americi tvrdio da Marksova partija daje »nagrade za poroke da čovek ne bi postao »moralni junak«« (Engelsovo *Pismo Dženi Marks od 8. januara 1852. godine*, u: Marx — Engels, *Prepiska, I*, cit. izd., str. 316).

[49] Uporedi napomenu 38.

[50] Uporedi Engelsov prikaz delatnosti »Novih rajnskih novina«, prvog modernog komunističkog lista u svetu, u: F. Engels, *Marx i »Nove rajnske novine« 1848—1849*, cit.izd., str. 189.

[51] F. Engels, *Anti-Diring*, cit. izd., str. 104—105.

[52] Uporedi Engelsovo *Pismo Teodoru Kunou od 24. januara 1872. godine*, u: Marx — Engels, *Odabrana pisma*, cit. izd., str. 229.

[53] F. Engels, *Anti-Diring*, cit. izd., str. 106.

[54] U ovom radu — radi primarne potrebe da se uspostavi osnovna nit Engelsovih etičkih razmišljanja — nije čak mogao biti ni dodirnut niz etičkih tema o kojima govori Engels: problem povratnog dejstva i uticaja morala na ukupne društvene odnose, značaj moralne indignacije za njihovu promenu, pitanje postojanosti moralne svesti, odnosa morala i drugih oblika nadgradnje (politike, religije, umetnosti) itd. Od neizloženih problema naročito je interesantan — a za našu temu može biti i veoma važan — ideološki fenomen da se

Digitized by Google

Pravo značenje Engelsovog dela za etiku je u metodološkom i sadržinskom otrežnjavanju etičke teorije, u radikalnom odbacivanju moraliziranja u etičkom pristupu i, na kraju, u uspostavljanju jednog pravog *kriterijuma* za osnovno moralno vrednovanje[55], kojim se kao merilo moralnog nivoa svake određene zajednice ili epohe utvrđuje upravo stepen eksploatacije u njima, odnosno u njima ostvareni stepen oslobođenja čoveka od eksploatacije. Stepen humanizacije i humaniziranja odnosa u jednom društvu — da izrazimo drugim rečima ovaj kriterijum — merilo je za njegova moralna dostignuća i vrednosti.[56]

Međutim, iako ističe da će i u novom društvu moral produžiti da postoji, Engels dosledno odbija da odgovori na pitanje kako će izgledati budući, komunistički moral, jer o svim vrstama ovakvog predviđanja kaže: »O tome možemo danas... postavljati samo prilično jalove hipoteze.«[57] On kritikuje Diringa što već u starom društvu, pre socijalne revolucije (a ovde treba ukazati na marksističko shvatanje revolucije kao stvaralaštvo), želi da budućem besklasnom društvu nametne nekakav večiti moral, koji ne zavisi od vremena, niti od realnih promena[58], pri čemu ističe da i mnogi drugi na socijalističko društvo ne gledaju kao na nešto živo što će se bez prestanka menjati i napredovati, nego kao na nešto stabilno, jednom zauvek utvrđeno.[59] Najviše što se može utvrditi, kaže Engels, o vrstama odnosa posle rušenja kapitalističkog društva je »pretežno negativnog karaktera, ograničava se najviše na ono što nestaje. A šta će novo doći? To će se rešiti kada poraste novo pokolenje... Kad se pojave ti ljudi, biće im poslednja briga šta se danas zamišlja da bi oni trebalo da čine; oni će stvoriti svoju sopstvenu praksu i svoje odgovarajuće javno mnenje o praksi svakog pojedinca — i tačka«[60]. Sasvim je razum-

klasna borba u iskrivljenoj svesti predstavlja kao borba moralnih principa. Isto tako, za nauku može biti interesantno pitanje odnosa između Marksovih i Engelsovih etičkih stavova.

[55] Pred ovim problemom se danas nalazi etička teorija, koju je aktualna moralna stvarnost — njenim neverovatno brzim i neočekivanim promenama u našem veku — stavila pred neke nerazrešive dileme. Engels je, u stvari, još pre više od jednog stoleća pokazao *nužnost vrednosnog razlikovanja*, nužnost razlikovanja — po značaju — moralnih efemernosti i svakodnevnosti od suštinskog etičkog problema naše savremenosti.

[56] Na primer, upravo su ovo — da produžimo Engelsovu kritiku buržoaske moralne prakse — do krajnosti pokazali moralna degradacija i zločini u epohi fašističkog imperijalizma. Engelsov je kriterijum, *quod erat demonstrandum*, stvarnost proverila i potvrdila na njoj svojstven brutalan način.

[57] Engelsovo *Pismo K. Kauckom od 12 septembra 1882. godine*, u: Marx — Engels, *Odabrana pisma*, cit. izd., str. 243. (beleška).

[58] Vidi: F. Engels, *Anti-Diring*, cit. izd., str. 106.

[59] Vidi Engelsovo *Pismo Konradu Šmitu od 5. augusta 1890. godine*, u: Marx — Engels, *Odabrana pisma*, cit. izd., str. 303.

[60] F. Engels, *Poreklo porodice, privatne svojine i države*, cit. izd., str. 78.

Digitized by Google

jivo da Engels, konsekventno rezultatima celog svog opusa, pred principijelnom nezavršenošću ukupnog društvenog razvitka ne uspostavlja niti želi, a kaže da ni ne može da uspostavi neki definitivno validan moralni sistem.[61] Tā, po njemu, moral je čedo društvenog sistema, odražava stepen njegovog razvitka i zbog toga je nemoguće proreći kakva će biti priroda njegovog naslednika.[62]

Međutim, verujemo da bismo iz različitih Engelsovih iskaza mogli zaključiti kakvi će, prema njegovom verovanju, biti moralni odnosi u budućem društvu. Na primer, u analizi, jedine pre njega sačinjene, komunističke (zaista mikro, ali komunističke) zajednice — Ovenove kolonije[63], Engels ističe da tamo nije bilo potrebe za vrlinom i milosrđem, i to prosto zbog toga što su ljudi bili postavljeni u *okolnosti dostojne čoveka.*[64]

Za ovo se Engels i borio celog svog života: da čovečanstvo proširi i osvoji vlast nad prirodom i nad proizvodnjom, da se ostvare uslovi za slobodno asociranje (proizvodno, socijalno, porodično), da se obezbede mogućnosti za svestrani razvitak svih čovekovih unutrašnjih snaga i sposobnosti i uopšte njegove individualnosti, da se uspostavi harmoničan odnos između društvenih i individualnih interesa itd.

U kontekstu teme o kojoj raspravljamo upravo su ovo (to je i Engels ubedljivo dokazao) zadaci jednog modernog etičara i uopšte savremenog moralnog sistema — ne moraliziranje, nego *komuniziranje.*

---

[61] Filozofija stvarnosti može se izvoditi samo iz same stvarnosti, ne iz predstave o njoj. Uporedi: F. Engels, *Anti-Diring,* cit. izd., str. 107.

[62] Uporedi: F. Engels, *Poreklo porodice, privatne svojine i države,* cit. izd., str. 79.

[63] Vidi: F. Engels, *Razvitak socijalizma od utopije do nauke,* cit. izd., str. 115.

[64] *Okolnosti* su najverovatnije onaj naučni fakt koji je moguće istovremeno meriti prema prošlosti i očekivanoj budućnosti, a istovremeno i samog po sebi, što je jedan od preduslova naučnog pristupa. Ocenjivati moralne vrednosti po sebi, a, još više, ocenjivati vrednost društva i kvalitet njegove moralne prakse po vrednostima koje ono smatra svojima, predstavlja prilično jalov posao bez upoređenja sa stvarnim okolnostima ljudskog života i odnosima u konkretnom društvu.

Digitized by Google

Dragan Veselinov

Seljaci i udruživanje rada i sredstava

Analiza podruštvljavanja reprodukcije seljaka i zemljišno-svojinskih odnosa posle 1970. godine ukazuje na to da se ekonomske pretpostavke tog procesa nisu radikalno izmenile u odnosu na kooperativni koncept (1957—1970), nezavisno od daljeg povećavanja obima proizvodnje i programsko-institucionalnih rešenja o udruživanju (Prva konferencija SKJ iz 1970, Ustav iz 1974. i Zakon o udruženom radu iz 1976). Izvesna revalorizacija ciljeva privredne reforme, dogovorima društveno-političkih zajednica — takozvanim »zelenim planom« sa važnošću od 1973—1975. godine — o razvoju poljoprivrede i njenim odnosima prema industriji, kao i Društvenim planom razvoja SFRJ za period 1976—1980. godine — još nije doprinela svestranom ostvarivanju njene strategije. Ne samo da nije postignut rebalans u primarnoj raspodeli kao prvoj slaboj tački ekonomskog položaja poljoprivrede, već je nastavljen debalans sa tendencijom kontinuiteta (na primer, niskom otkupnom cenom pšenice), dok je u oblasti primarne proizvodnje iskazana nestabilnost kako u biljnoj tako i u stočarskoj proizvodnji. Ovo prati i veoma izražen niz slabosti u teoriji i ekonomskoj praksi udruživanja seljaka, uz vrlo brzi pad zadrugarstva.

Na drugoj strani, društveni sektor nije obezbedio natprosečnu akumulaciju niti je oslobođen nepovoljnih obaveza u pogledu

Digitized by Google

doprinosa, niti visoke kreditne zaduženosti. Sistem razvojnih premija (za pšenicu, suncokret, šećernu repu i mleko), cene (minimalne i otkupne), regresi (za mineralna đubriva), stimulacije (za izvoz mesa, kukuruza, vina itd.), investiciona politika (iz budžeta društveno-političkih zajednica — 1.310,9 milijardi dinara), krediti iz domaćih i stranih izvora (2 milijarde dinara — domaća sredstva), kontrola uvoza, pojačana uloga materijalnih rezervi (naročito takozvanih živih rezervi u brdsko-planinskim krajevima) — doneli su tek polovične rezultate. Oni se ne odnose toliko na obim proizvodnje, koji je u osnovi ostvaren (predviđen rast je 2,8% godišnje), koliko na poremećaje u strukturi produkcije.

Ako bi se analizi pripojili i efekti Društvenog plana razvoja 1976—1980 (predviđen rast proizvodnje na društvenom sektoru od 8% godišnje, a na individualnom od 3%), tada bi se moglo uočiti da je struktura produkcije ispod planirane. Doduše, obim proizvodnje dostiže izvanrednih 4% godišnje (društveni sektor je ostvario svih 8%, a individualni 1,6%, sa tendencijom recesije), ali naša produkcija nije široko stabilna, već obuhvata manji broj kultura — pšenicu, kukuruz, šećernu repu, soju (povećana proizvodnja za 60% u odnosu na 1975. godinu, ali na osnovu proste preraspodele zasejanih površina), dok je suncokreta manje u odnosu na plan, voćarska proizvodnja opada (nezavisno od povećanja proizvodnje jabuka, kajsija, bresaka i višanja), a u povrtarstvu je ispoljena izrazita nestabilnost.

U stočarstvu i dalje stoje otvorena dugogodišnja pitanja razvoja — najviše u pogledu nedovoljnog ili neredovnog snabdevanja svinjskim i junećim mesom[1], uz stihijsko uništavanje stočnog fonda i podmlatka, uz česte padove kvaliteta mesnih prerađevina. Ovde su ključni problemi vezani za primarnu raspodelu dohotka na relaciji otkupnih i maloprodajnih cena (kao na izgled problem primarnih proizvođača i prerađivača), za monopolski položaj prometa i neekonomski stečene superiorne pozicije proizvođača reprodukcionog materijala.

Nezavisno od postignutih određenih uspeha, a pre svega u biljnoj proizvodnji, društveni sektor i dalje ima visoke zakonske obaveze, povećane gubitke za 31% (u 1976. godini), a umanjena mu je reprodukciona sposobnost za 24%, uprkos nominalnom povećavanju akumulacije. Time su mu znatno umanjene sposobnosti za koncentraciju proizvodnje i udruživanje.

Potrošnja investicionih i kreditnih sredstava »zelenog plana« na seljačkim gazdinstvima je dobila izrazito regionalno obeležje. Tako su, na primer, u Sloveniji ona potpuno iscrpljena, dok je u Srbiji (uže područje) iskorišćeno 32% kreditnih sredstava, a svega 12% od ukupnih kreditno-investicionih sredstava.[2] Osnov-

[1] U drugoj godini sprovođenja »zelenog plana« u 1974. došlo je do povećanja uzgoja svinja u odnosu na 1973, sa 1,064.000 na 1,525.000, ali je opala proizvodnja goveda sa 531.000 na 517.000, a ovaca sa 17.000 na 4.000.

[2] Svetolik Popović, *Agrarna politika posle donošenja Ustava na području SR Srbije van socijalističkih autonomnih pokrajina*, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, 1975.

Digitized by Google

ni uzrok tome je visoka inferiornost seljaka prema društvenom sektoru prilikom ugovaranja međusobnih odnosa u proizvodnji i isporuci gotovog proizvoda, što je, u suštini, samo odraz nepovoljne pozicije poljoprivrede prema industriji u primarnoj raspodeli. Stepen udruženosti privatnog i društvenog sektora je utoliko čvršći ukoliko se preuzete obaveze korektno izvršavaju, saglasno ekonomskim interesima obe strane. Otuda, recimo, svaljivanje rizika proizvodnje zbog dispariteta između administrativno priznate i stvarne cene koštanja na seljačko gazdinstvo od strane društvenog sektora ne može biti trajan metod niti njegove, niti seljakove ekonomske egzistencije, niti je to način unapređenja poljoprivredne proizvodnje, menjanja njene strukture i povećanja njenog obima.

Ovo manipulisanje rizikom poslovanja je, inače, naročito došlo do izražaja u stočarskoj proizvodnji gde postoje dva različita standarda za obrazovanje cene koštanja — jedan kada se stočna hrana i trajni materijal za reprodukciju prodaju seljaku, a drugi kada se od njega taj materijal otkupljuje u obliku gotovog proizvoda. Kako je ovo danas jedno od centralnih pitanja udruživanja (i u biljnoj i u stočarskoj proizvodnji), onda i od načina njegovog rešavanja zavisi obim potrošnje kreditnih sredstava i uspešna proizvodnja.

Razvoj udruživanja. — Što se tiče udruživanja, bez sumnje je tačno da se najčvršće jezgro podruštvljavanja poljoprivredne proizvodnje kod nas može uspostaviti tek sa integracijom primarne proizvodnje, prerade i prometa. Kada je u pitanju seljak, onda treba imati na umu da će se on najviše udruživati u oblasti prometa. Za to u osnovi postoje dva razloga:

a) Konkurentnost sitne robne proizvodnje parcelnog seljaka. Treba konstatovati da je u 1979. godini individualni sektor dao 54% jugoslovenskog agrarnog otkupa[3] i da je u većem stepenu naglašena njegova transportna samodovoljnost. Oba ova kvaliteta se ogledaju u sposbnosti seljaka da:

— oformljuje i strukturira zelene pijace, i

— sâm prenosi svoje proizvode na tržište i da ih prodaje.

Ovo su, nesumnjivo, ostaci feudalnog načina snabdevanja gradova koji ukazuju na to da seljak još nije konačno obezvređen u samostalnom trgovanju (snižavanjem čistih prometnih troškova i troškova čuvanja), a ni u transportu (obaranjem prevoznih troškova). Ako se ima na umu da podruštvljavanje seljaka započinje u prometnoj sferi, obuhvatajući trgovinu, transport i novac (kredit), a da ono ni ovde ni izdaleka nije iscrpilo sve svoje mogućnosti, jer se zadrugarstvo veštački gasi, onda je razumljivije otkuda labave spone u povezivanju proizvodnje, prerade i prometa, i otkuda tek embrionalne veze u konstituciji agroindustrijskog kompleksa. Stoga se nepostojanje jednog tako krupnog ekonomsko-organizacionog individuuma u liku agroindustrijskog reprezentanta robne proizvodnje objašnjava ne samo elementima

[3] »SGJ«, 1980, str. 225.

Digitized by Google

proizvodne snage rada koja je za njega na mnogim tačkama reprodukcije preniska, već i elementima subjektivizma agrarne politike i neodgovarajućih formi udruživanja.

b) Depresirani položaj jugoslovenske poljoprivrede u privrednoj strukturi. Ako se konstatuje da je podruštvljavanje seljačke reprodukcije i zemljišno-svojinskih odnosa funkcija ekonomske obezvređenosti individualnog živog i minulog rada u poljoprivredi, onda svako dugoročno vanekonomsko obezvređenje akumulacije seljaka ujedno znači i sužavanje materijalne osnove podruštvljavanja. Ono se svodi na relativnu konzervaciju produktivnosti rada kojoj je onemogućen svaki naredni oblik koncentracije kapitala, jer drži subjekta reprodukcije ispod nivoa koji uslovljava integraciju. Ako se subjekti nekim putem (po pravilu vanekonomskim) udruže ispod tog nivoa, onda će njihovi rezultati produktivnosti, po pravilu, biti ispod individualnih rezultata.

Ovo uslovljava da se masa seljaštva vanekonomski diferencira u pogledu sposobnosti udruživanja, i to tako da svaki sloj kasnije ulazi u proces podruštvljavanja i da se svaki nalazi na nižem nivou oblika koncentracije kapitala od mogućeg (što zavisi od stepena obezvređenja), dok je određeni broj gazdinstava *a priori* odstranjen iz tog procesa, kao što je vanekonomski izvlašćen i od reprodukcije. To ujedno znači da se takozvani »niži« oblici udruživanja vanekonomski zadržavaju duže no što je potrebno, a da se zasnivanje »viših« oblika vanekonomski usporava ili sprečava. Stoga dominaciju udruživanja u prometu ne treba tumačiti samo kao znak dostignutog stepena odnosa između produktivnosti rada u sitnoj robnoj proizvodnji u poljoprivredi i krupnoj robnoj u industriji (uključujući i društveni sektor u poljoprivredi), već i kao veštačku nužnost nametnutu od strane agrarne politike, koja baš zbog toga što je veštačka sužava polje udruživanja i dodajno ga tera da se ostvaruje samo u prometu. Time ona ne samo da guši druge oblike udruživanja, već i to sâmo prometno udruživanje razvija u smanjenom obimu nego što bi se pod regularnim okolnostima ostvarivalo, budući da ograničava ekonomsku snagu reprodukcije poljoprivrede, a time i seljaka.

Ona, već pomenuta, različita regionalna potrošnja investiciono-kreditnih sredstava za razvitak poljoprivrede ukazuje na to da su nestabilni uslovi reprodukcije[4], a pre svega razmene, doprineli tome da je seljak na nižem nivou robne proizvodnje od mogućeg, ako se ima na umu maksimalizacija njegovih potencija u produktivnosti rada (sem onih regiona gde su uslovi reprodukcije približni tom nivou). U situaciji kada je zakonito istorijski uspostavljena finansijska nesposobnost seljaka za autoakumulaciju, izrazito nepovoljno deluju na parcelnu poljoprivredu i njenu kreditnu zainteresovanost sva kratkoročna određivanja uslova reprodukcije

[4] Mereno industrijskim kriterijumima, u poljoprivredi su njeni kratkoročni uslovi proizvodnje za industriju srednjoročni. Ako industrija nema sopstvene stabilne srednjoročne uslove reprodukcije, onda to još teže pogađa robnu proizvodnju poljoprivrede.

Digitized by Google

koja supstancijalno obezvređuju kreditna sredstva u parcelnoj poljoprivredi. To se posebno ispoljava kada se međusobno suprotstavljaju novčana i realna akumulacija, gde se prva nudi seljaku, a druga od njega uzima, niskim otkupnim cenama (na primer, pšenice u 1980—81. godini).

Uopšte uzev, u svakom onom slučaju kada se seljaku ne priznaje cena koštanja ugrađenog materijala pri preuzetim kreditima, a koja je prethodno planski anticipirana i garantovana, to predstavlja način da se seljak vanekonomski obezvredi. Ali to se takođe može smatrati načinom da prvi korisnik otkupljenog proizvoda pokaže da je on sâm ispod društvenih proseka reprodukcije — ma ko on bio. Kako je u ovom trenutku, pre svega, prerađivačka prehrambena industrija prvi korisnik primarnih poljoprivrednih proizvoda, onda je njena, već od ranije stvorena monopolska pozicija prema seljaku, način da kompenzira svoju inferiornu produktivnost rada u sferi krupne robne proizvodnje (na primer, šećerane ili klanice koje rade sa 50% kapaciteta), ili, i pod pretpostavkom da se reprodukuje pod prosečnim uslovima, da kompenzira svoju vanekonomsku inferiornu poziciju prema industriji — u razmeni sa njom. U svakom slučaju, tu inferiornost plaća seljak, što se konačno mora odraziti i na obim, strukturu i kvalitet proizvodnje, kao i na reprodukcionu potenciju poljoprivrede, zainteresovanost seljaka za proizvodnju, na obim i nivo podruštvljavanja, neproduktivno napuštanje poljoprivrede, pojačani uvoz (čak i tradicionalnih jugoslovenskih proizvoda) itd.

Bliža analiza ubrzanog razvoja prerađivačkih kapaciteta za proizvodnju hrane u poljoprivrednim regionima se, bez sumnje, mora objasniti porastom tražnje nepoljoprivrednog stanovništva za polugotovom i gotovom hranom, ali bi se njihov monopolski položaj prema seljaku mogao objasniti, pre svega, dvema činjenicama:

Prvo, novoizgrađeni prerađivački pogoni (kada iskorišćavaju sve kapacitete) u startu reprodukcije imaju natprosečni organski sastav sredstava i produktivnost rada, koja bi po zakonima razmene morala dovesti do prelivanja akumulacije iz industrije. Kako bi to za industriju bio oblik liferovanja gubitaka, a kako se ona i inače prema poljoprivredi drži van svoje produktivnosti rada, to se sistemima primarne i sekundarne raspodele ne dozvoljava rebalans u korist prerađivača. To kod njih izaziva potrebu kompenzacija, gde izvor popunjavanja vanekonomski obezvređenog dohotka nalaze u seljaku, koji predstavlja njihovo i sirovinsko i akumulativno područje. Ovaj ne može odustati od robne proizvodnje i veza sa proizvođačima, jer bi regresirao na nivo naturalne proizvodnje, niti može samostalnim snagama da obezbedi realizaciju celokupnog robnog proizvoda, ili, pak, preradu. Stoga se on s obzirom na razliku gubitaka između naturalne i robne proizvodnje odlučuje za ove druge i svojom društveno-ekonomskom inferiornošću podržava superiornost industrijalizovane prerade.

Digitized by Google

Drugo, prerađivački kapaciteti za industrijske kulture i industriju hrane ne bi se mogli shvatiti samo kao težnja za rešavanjem problema zapošljavanja, i to državnom i regionalnom autarkijom u poljoprivredi i oslobađanjem od uvoza, već bi se smisao njihovog osnivanja mogao protumačiti i kao tendencija da se deo industrijalizacije poljoprivrednih regiona izvede i po cenu vanekonomskog obezvređenja »sopstvenog« seljaka, budući da je uspostavljanje ekonomskog rebalansa industrija — poljoprivreda ionako sasvim neizvesno. To je način da se deo seljakove akumulacije zadrži u okviru regiona i da se ne prelije u druge oblasti (teritorijalno) kao ranije, a da se uz pomoć prerađivača smanji prelivanje predašnjeg obima akumulacije. Tu bi prerađivači, dakle, mogli imati ulogu »trojanskog konja«, kako prema industriji sa različitih teritorija tako i prema seljaštvu, gde se krajnji smisao njihovog osnivanja sadrži u tome da se pokuša da se industriji uskrati predašnji obim vantržišne akumulacije u razmeni sa seljakom, a da se od »sopstvenog« seljaka naplati industrijalizacija regionalne prerađivačke industrije poljoprivrednih proizvoda i rešavaju dalji problemi privredne izgradnje. Teško bi se tu mogla obezbediti drukčija pozicija seljaka dokle god nepoljoprivredna industrija ne uspostavi drukčiji odnos prema prerađivačima agrarnih proizvoda. Naravno, ovde se ni u kom slučaju ne bi moglo pretpostaviti da udruživanje seljaštva ima veću istorijsku perspektivu od one kada postojeće uloge prerađivača ne bi bilo[5], već samo to da ovi, sa takvom, relativno negativističkom ulogom, usporavaju udruživanje, ali ga ne sprečavaju.

Zadrugarstvo i udruživanje. — Što se tiče daljih teorijskih istraživanja zakona i karakteristika robne proizvodnje sitnog parcelnog seljaka i podruštvljavanja zemljišno-svojinskih odnosa, dolazi se do zaključka da se i u našim uslovima zadrugarstvo nameće kao neosporno prva forma udruživanja seljaštva, zaključno sa jedinicama za kooperaciju, pogonima za kooperaciju, osnovnim organizacijama udruženog rada za kooperaciju, sve do osnovnih organizacija kooperanata. Izraženo u procentima, učešće nosilaca kooperacije izgleda ovako[6]:

Nosioci kategorije	Tip gazdinstva		
	Čisto	Mešovito	Ukupno
Kombinati	40,6	25,4	33,4
Zadruge	54,6	67,5	60,7
Ostale organizacije	4,8	7,1	5,9
Ukupno:	100,0	100,0	100,0

[5] Poznati su, na primer, slučajevi da je seljaštvo sprečavano da osnuje prerađivačke zadruge pod izgovorom da time začinje nelojalnu konkurenciju naspram formiranog društvenog sektora na odgovarajućem području aktivnosti.

[6] Centar za sociologiju sela, grada i prostora Sveučilišta u Zagrebu, *Mešovita gospodarstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji*, Zagreb, 1977, tom II, str. 379.

Digitized by Google

Međutim, zadrugarstvo u Jugoslaviji, iako je najpogodniji oblik masovnog podruštvljavanja seljaka, gasi se vanredno brzo[7]:

Godina	Broj zadruga	Radnici u zadrugama	Zadružna zemlja u ha
1971.	993	60.086	506.102
1972.	905	56.545	465.351
1973.	832	52.441	462.768
1974.	813	52.725	421.900
1975.	841	49.539	394.312
1976.	639	33.630	313.575
1977.	626	32.154	108.788
1978.	447	19.998	91.480
1979.	499	20.571	86.285

Bez sumnje, ovaj pad zadrugarstva kod nas (uprkos povećanju broja zadruga u 1979. godini), koji je brži od deagrarizacije sela, ne može se objašnjavati zakonitostima reprodukcije parcelne poljoprivrede, jer bi bilo apsurdno da do 2010. godine, po nekim procenama, možemo očekivati da imamo još oko 1,500.000 radno aktivnih ljudi na selu, a da do 1986. ugasimo zadrugarstvo (ako bi se vladajuća tendencija pada zadrugarstva u poslednjoj deceniji nastavila).

U suštini, pad zadrugarstva (sa stagnacijom drugih oblika udruživanja) kod nas je izazvan trima osnovnim uzrocima:

Prvi je u dugogodišnjem inferiornom tretmanu poljoprivrede prema industriji, koji se najviše ogledao, i još se ogleda u nepovoljnoj primarnoj raspodeli na njenu štetu (sekundarna nema izraženog nepovoljnog uticaja) i kreditno-investicionoj politici. Pri ovome, posebno negativan uticaj ima primarna raspodela koja se vanekonomski vrši još od 1945. godine (mada sa kratkim prekidima i različitim ciljnim opredeljenjima) i koja se danas, za razliku od prošlosti, stihijski seli iz kulture u kulturu. Njome se veštački branila (i danas se brani) veštački stvorena visoka lična i zajednička potrošnja radničke klase depresijacijom cena osnovnih agrarnih proizvoda (i drugim merama). Kao takva, ona radničkoj klasi omogućava veću potrošnju nego što joj to ekonomski sleduje, a seljaštvu manju od ekonomski zakonite. Posledice toga jesu da, na jednoj strani, dolazi do veštački brze deagrarizacije sela sa slabom stimulacijom poljoprivredne proizvodnje, pa time i udruživanja, a na drugoj — time je dobijen neizdrživo visok nivo industrijske prenaseljenosti (procenjuje se čak na 1,300.000 lica), nastale na toj vanekonomskoj inferiornosti poljoprivrede.

Drugi se svodi na odsustvo teorijskog istraživanja reprodukcionog bića zadrugarstva i, sledstveno tome, na jako izražen voluntarizam u vođenju agrarne politike prema zadrugarstvu. Ova se politika danas ogleda u ravnodušnom ili, često, i negativističkom stavu prema osnivanju i razvoju zadrugarstva. Osnovni mo-

[7] »SGJ«, 1976. i 1980, str. 172, odnosno 241.

Digitized by Google

tiv takve politike je nekritička težnja da se uspostavlja socijalistički (društveni) sektor u poljoprivredi i da se seljak vezuje za njega, a ne da se udružuje putem zadruga. Ovaj pristup — danas tako snažno izražen — zasniva se kako na neznanju da prvenstvene mogućnosti udruživanja seljaka nisu vezane za njegovu integraciju sa društvenim sektorom (kao krupnim robnim proizvođačem), već sa zadrugama (kao sitnim robnim proizvođačima), tako i na nepoverenju (pre svega političkom) prema ekonomskom jačanju sitne parcelne proizvodnje i njenim oblicima udruživanja.

I, konačno, *treći* je uzrok slabo koncipirano zadrugarstvo u kojem su naročito ispoljene ove slabosti: a) zadruge se osnivaju »odozgo«; b) insistira se na »višim« oblicima zadrugarstva, to jest na proizvodnom; c) dominiraju ekonomski interesi radnika zadruge nad seljačkim; i d) teorijsko nepoznavanje vrsta seljaka koje treba udruživati.

Prvo, osnovna je greška što autonomni seljački pokret — zadrugarstvo — mora da se »afirmiše« najmanje na, već nepoverljivom, opštinskom nivou, dobijanjem »dozvola« za institucionalizaciju, umesto da bude podsticano na svim nivoima.

Drugo, nedostatak je u tome što se insistiranjem na proizvodnom zadrugarstvu zapostavlja prometno zadrugarstvo koje je ekonomski daleko značajnije i masovnije.

Treće, greška je u tome što se ne uviđa da se radnici u zadruzi moraju podređivati dugoročnim ekonomskim interesima seljaka, jer su zadruge oblik seljakovog podruštvljavanja u okviru njegovog opsega ekonomije rada — sitne robne proizvodnje. Zaboravlja se da radnička zadruga uopšte ne može da postoji, a ako i postoji, onda je njeno poslovanje špekulativnog karaktera i zasniva se na prometnim mahinacijama suprotnim interesima seljaka (i ne samo njihovim).

I, najzad, četvrto, greška je u tome što mi teorijski slabo poznajemo vrste seljaka koje imamo, kao i zakone njihove reprodukcije. Za nas je od izuzetnog značaja da to područje istražujemo, jer ćemo time sagledavati veći broj reprodukcionih kretanja seljaka na osnovu kojih možemo graditi uspešniju agrarnu politiku u oblasti udruživanja. Tu bi, na primer, bilo od izuzetnog značaja da se zna gde se udružuju mešovita a gde čista poljoprivredna gazdinstva, koja se gazdinstva i kada udružuju u prometu a koja u proizvodnji, kako napreduje udruživanje po kulturama u poljoprivredi, a kako u stočarstvu, kako ide s udruživanjem po faktorima reprodukcije (zemljište, živi i minuli rad), koja će se gazdinstva udruživati sa zadružnim, a koja sa društvenim sektorom, kako će se udruživanje ostvarivati u agrarnim regionima itd.

Dalje, prilikom istraživanja ekonomske uloge zadruga kod nas treba reći da one i dalje ostaju najpogodniji ekonomski oblik podruštvljavanja zemljišno-svojinskih odnosa, planskog povećavanja obima proizvodnje i poboljšavanja njene strukture, podizanja produktivnosti rada, razvoja samoupravljanja, jačanja dru-

Digitized by Google

štvene svesti, pa i političke stabilnosti. U stvari, prvenstvena pogodnost zadruge u pogledu koncentracije proizvodnje i, upored s tim, koncentracije i centralizacije zemljišta u sitnom parcelnom vlasništvu, u tome je što je ona središnjica produktivnosti rada između sitne i krupne robne proizvodnje. To nije slučaj sa ostalim privrednim i prometnim organizacijama koje ne samo da su subjekti krupne robne proizvodnje, nego i njihova predmetna delatnost nije vezana za obradu zemljišta i poljoprivredu. Iako to ne važi za društveni sektor u poljoprivredi, on nema ekonomskog interesa za masovno podruštvljavanje seljakâ, niti njihovog zemljišta. On može (kao što i čini) da ih u određenoj meri reproduk-ciono veže za sebe, ali nipošto neće podruštviti onaj obim reprodukcije ni onoliko zemljišta koliko to mogu zadruge. Stvar je u tome što — iako zvuči paradoksalno — zadruge podruštvljavaju seljaka na nižem nivou produktivnosti rada od društvenog sektora, gde su one izraz »seljačkog samospasa«, dok je udruživanje seljaštva sa društvenim sektorom daleko više potreba samog tog sektora, dakle relativno je nezavisno od potreba seljaka. Tu, razume se, može postojati razlika između stepena udruženosti, ali nije mogućno dokazati da društveni sektor ima veću ekonomsku potrebu za tim da udruži seljake nego što je ima samo seljaštvo putem zadruga.

U svakom slučaju, iz veće podruštvljenosti seljačke proizvodnje i zemljišta u zadrugama, naspram podruštvljavanja te proizvodnje i zemlje preko društvenog sektora, ne sledi zaključak o višoj ekonomskoj potenciji zadruga u poređenju sa društvenim sektorom. To se potvrđuje upravo time što su kod zadruga živi rad i masa zemljišta cenjeniji činioci reprodukcije nego kod društvenog sektora. Ovaj počiva na većoj masi minulog rada i nikada neće okupiti više seljaka niti koncentrisati onoliko zemlje koliko će to učiniti zadruge, jer su ove izraz njihove sopstvene produktivnosti rada i ekonomskih nužnosti.

Isto tako, zadruge su suženi oblik seljakove višedimenzionalne proizvodnje, dok je vezanost seljaka za društveni sektor (pogotovo za prerađivače) oblik njegove specijalizacije i gubljenja svake naturalne autarkije. Zadruga je, u stvari, poslednji okvir seljačke ekonomije rada, dok je vezanost seljaka za prerađivače oblik njegove industrijske egzistencije, gde ova ne zahteva ni toliku masu živog rada niti zemljišta koliko može prihvatiti zadruga. Stoga je zadruga »logičnija« ekonomska stepenica podruštvljavanja seljaštva od društvenog sektora i sjedinjava veće zemljišne komplekse seljaka nego što to čini društveni sektor u poljoprivredi.[8]

Ovaj se zaključak može korigovati sa stanovišta regionalnih razlika u razvijenosti zadrugarstva i društvenog sektora, gde može doći do inverzije značaja ova dva aktera podruštvljavanja, ali

[8] Rezolucija Prve konferencije SKJ procenila je zadrugarstvo kao prvenstveni oblik zadovoljavanja ekonomskih potreba poljoprivrednika u razvijanju robne proizvodnje i samoupravljanja (Bilten Predsedništva SKJ, br. 22/1970, str. 6).

Digitized by Google

samo usled specifičnih situacija. Tamo gde se društveni sektor pojavljuje kao glavni subjekt podruštvljavanja zemljišno-svojinskih odnosa, namernim zapostavljanjem zadrugarstva, tamo se može kao sigurno uzeti da će on biti ili na »zadrugarskom nivou« ili će vanekonomski bivati unapređivan u pijemonta udruživanja posebnim merama agrarne politike. Međutim, to će tada biti oblik podruštvljavanja seljaštva koji »košta« društvenih sredstava, za razliku od zadrugarstva koje je izraz samofinansiranja seljaka i njihov je autonomni pokret. Stoga je ono najjeftiniji način koncentracije proizvodnje, zemljišta i podruštvljavanja sitnog parcelnog vlasništva, koje je uz to sjedinjeno i sa mnogim drugim pozitivnim privrednim i socijalnim efektima udruženog seljaka.

Obim podruštvljavanja seljaka i zemljišne svojine. — Kod podruštvljavanja agrarne reprodukcije i zemljišno-svojinskih odnosa sitnog parcelnog vlasništva ima osnova da se utvrdi teorijski »obim« podruštvljavanja seljaštva i vrste seljaka koji u taj proces ulaze.

Ovde je od prvenstvene važnosti da se konstatuje da krupna robna proizvodnja u poljoprivredi i industriji nema zakonitu potrebu da podruštvi seljaka, već ga ona ekonomski razara. Njen privredni »*output*« nije podruštvljavanje seljaštva (mada ga uslovljava), već njegovo reprodukciono izvlašćenje. Podruštvljavanje seljaka je u najvećoj meri njegova sopstvena potreba, i on je onoliko subjekt podruštvljavanja koliko manje uspeva da se odbrani od krupne robne proizvodnje. Doduše, on aktima podruštvljavanja podiže produktivnost rada i obim proizvodnje, ali to nije način da se održi u poljoprivredi, već da se samo privremeno u njoj zadrži.

Od podruštvljavanja reprodukcije su unapred odsečena sva gazdinstva čija proizvodnja predstavlja isključivi naturalni oblik ekonomske egzistencije ili dopune dohotka stečenog izvan poljoprivrede. Tu valja, pre svega, podrazumevati gazdinstva veličine do 3 ha zemljišnog poseda koja su, po pravilu, naturalna, zatim staračka, kao i nerobna mešovita gazdinstva, koja su u suštini najinferiorniji privredni individuumi. Za njihov iznos podruštvljavanje neće obuhvatiti seljaštvo (sem sporadičnih slučajeva i efemernog dela proizvodnje koji ne opredeljuje privrednu egzistenciju gazdinstva), već će se samo svoditi na eventualni akt zakupa ili kupovine vlasništva nad njihovim zemljištem. Kako sa stanovišta krupne robne proizvodnje neće biti potrebno da se otkupi ceo fond ponuđenog zemljišta, treba zaključiti da deo seljaka nikada neće biti obuhvaćen podruštvljavanjem niti će im cena zemlje biti revalorizovana zakupom, odnosno kupovinom.

Ovo sa zemljištem se neće ostvariti jedino ako društveno-političke zajednice ili radne organizacije imaju posebnog interesa i finansijskih sredstava da ovaj — u perspektivi — neagrarni fond zemljišta upotrebe u vanpoljoprivredne svrhe (građevinsko zemljište, rekreativni prostori itd.).

Digitized by Google

Ovom broju gazdinstava se mogu pridružiti i ona čija je robnost vezana za tako visoke troškove proizvodnje da se ona nalaze na ivici »regularnog« kvantuma gazdinstava koja zadovoljavaju društveno potrebnu tražnju za agrarnim proizvodima, pa im udruživanje ne može obezbediti »regulatornu« produktivnost rada. To ne znači da će celokupan fond njihovog zemljišta biti otkupljen.

U svakom slučaju, podruštvljavanje zemljišne svojine ne mora uvek imati u vidu nekakav kooperativan odnos, kao što se ni kooperacija ne mora završiti podruštvljavanjem sitne parcelne svojine. Podruštvljavanje reprodukcije i zemljišne svojine nisu po »obimu« uporedne tendencije. Sa stanovišta seljaštva, podruštvljavanje se završava centralizacijom svojine a ne radne snage, odnosno reprodukcije. Konačni efekt podruštvljavanja sitne parcelne reprodukcije nije udruženi seljak (kao industrijski radnik u poljoprivredi), već njegova zemljišna svojina. Otuda se svojina i apsolutno i relativno više podruštvljava od parcelnih nosilaca agrarne reprodukcije, gde se to dokazuje prevođenjem i rastom mase zemljišta u društvenoj svojini, nasuprot padu seljačke populacije (ni podruštvljavanje minulog rada seljaštva nema kontradejstvo na deklarisani zakon).

Obim udruživanja primarne proizvodnje. — Proces podruštvljavanja primarne proizvodnje seljaka nikada ne može obuhvatiti sve vrste delatnosti kojima se gazdinstvo bavi — budući da mnoge od njih imaju važnost samo za način života naturalnog gazdinstva — niti ga može obuhvatiti u svim faznim procesima rada. Ako bi to moglo, onda bi seljaštvo u punom broju ostalo trajna reprodukciona kategorija poljoprivrede. Podruštvljavanje seljaštva uvek ostaje ili samo na određenim vrstama radova ili na određenim delovima procesa rada. Bez obzira na svoj predmet i oblik, podruštvljavanje ovde uvek znači istiskivanje seljaka iz proizvodnje, a ne njihovo trajno vezivanje za industriju. Stoga se ni kod nas ne može očekivati inkorporiranje seljaka u agrarnu industriju, već samo njihovo delimično vezivanje za nju. Trajna vezanost seljaka za industriju u poljoprivredi podrazumeva njegovu specijalizaciju i apsolutnu podređenost ekonomiji, organizaciji i planiranju rada nosilaca krupne robne proizvodnje. Zemljišno vlasništvo je tu puki privid privredne autonomije, dok se samostalnost upravljanja gazdinstvom zamenjuje društvenim samoupravljanjem u kolektivu. Ova trajna vezanost seljaka za društveni sektor je onoliko uža koliko je obim kooperacije manji, i određena je nivoom produktivnosti rada svih aktera agrarne ekonomije, privrednim ambijentom, tradicijom, psihologijom itd.

Mi ovde možemo očekivati da se, generalno uzev, podruštvljavanje kreće od zemljoradnje ka krupnom stočarstvu. U sâmoj zemljoradnji taj će proces teći od ratarstva ka povrtarstvu, to jest od radno ekstenzivnih kultura ka radno intenzivnim. Znači, od pšenice ka kukuruzu, a zatim prema suncokretu i šećernoj repi (ka takozvanim industrijskim biljkama) i dalje prema povr-

Digitized by Google

tarskom voćarstvu, odnosno klasičnom povrtarstvu. Ova se tendencija može pratiti i na sledećoj tabeli[9]:

(u 000)

Godina	Kooperanti u biljnoj proizvodnji	Kooperanti u stočarskoj proizvodnji
1971.	671	331
1972.	611	287
1973.	530	275
1974.	524	273
1975.	527	312
1976.	543	399
1977.	563	422
1978.	533	432
1979.	526	417

U tumačenju ovih kretanja (prelazak udruživanja od zemljoradnje ka stočarstvu), prikazanih u tabeli, treba imati na umu da su ona u dobroj meri proizvod i čestih kratkoročnih uticaja agrarne politike koja je remetila »čistije« ispoljavanje zakonitosti u podruštvljavanju sitne parcelne reprodukcije. Stoga prikazane tendencije nemaju upečatljive brojčane vrednosti, ali su ipak dovoljno uočljive i poučne.

Obim i kvalitet samoupravljanja seljaka. — Van svake je sumnje da samoupravljanje seljaka u kooperaciji nikada ne može imati onaj predmetni obim rasprostiranja i kvalitet koji odlikuje agrarnu industriju, kao što ni kooperacija nije kvalitativno identična industriji i krupnoj robnoj proizvodnji. Broj aktera krupne robne proizvodnje u poljoprivredi Jugoslavije (društveni sektor) ne prelazi 4% ukupnog broja agrarnog stanovništva, te je to empirijski dokaz teorijske konstatacije da podruštvljavanje seljaštva ne znači njegovo prevođenje u agrarnu industriju, već samo privremeno spajanje sa njom. Ono se ostvaruje na marginama produktivnosti rada te industrije, odnosno na području gde ova još nije razvila svoje generičke (u potenciji) tehno-ekonomske prednosti nad seljakom. Stoga, do tog trenutka, valja uvažavati privredni značaj seljaka u agrarnoj reprodukciji Jugoslavije koji valja maksimalno ekonomski iscrpsti, uz sve pretpostavke razvoja odgovarajućeg samoupravnog proizvodnog odnosa.

Međutim, ovo samoupravljanje seljaka u zadrugama, kao i drugim privrednim asocijacijama, ne samo da ne može imati onaj predmetni obim rasprostiranja kao što ga ima radničko samoupravljanje, već ne može biti ni kvalitativno njemu jednako. Niži predmetni obim samoupravljanja u zadrugama se može uočiti na temelju manje mase fondovskih sredstava po jednom zadrugaru (ako se uzmu seljaci i radnici zadruge zajedno) u odnosu na tu masu po radniku u industriji. Ova manja masa sredstava pro-

[9] Statistički godišnjak Jugoslavije za 1976, odnosno 1980, str. 175—176. i 243—244. Na žalost, naša statistika ne prati udruživanje po pojedinim kulturama (predmetno), niti po delovima reprodukcije (fazno).

Digitized by Google

ističe iz slabijih ekonomskih mogućnosti seljaka u robnoj proizvodnji da efektuira svoj rad od radnika, što se ogleda i u njegovoj nesposobnosti da ceo proizvod pretvori u robu, već to može učiniti samo sa delom proizvoda.

Isto tako, samoupravljanje u zadrugama se teško može razviti u nekim oblastima u kojima je radničko samoupravljanje vrlo razvijeno. To je slučaj, na primer, sa zajedničkom potrošnjom, gde su retki slučajevi izdvajanja sredstava za stambenu izgradnju seljaka, odmarališta itd., dok je to, na drugoj strani, elementarno područje »neproizvodnog« samoupravljanja radnika.

Što se tiče kvaliteta samoupravljanja u zadrugama, ono nužno mora biti slabije od radničkog, budući da se u okviru njega rešava samo deo reprodukcionih interesa seljaka (samo oni koji su vezani za robnu proizvodnju), čime je interesna povezanost seljaka daleko manja od radničke. Upravo zbog toga je radnikov interes i dominantan u društvu, a ne seljakov, što i uslovljava da se agrarna politika, u suštini, vodi sa stanovišta interesa radnika, a ne seljaka. Istovremeno, na niži kvalitativni nivo seljačkog samoupravljanja utiču i istorijski oblici nedovoljno sazrele svesti sela, izražene u zastarelom mentalitetu i psihologiji. Svi ovi činioci se moraju uvažavati kada je u pitanju kvalitet samoupravljanja seljaka u udruživanju i nipošto ne smeju biti prenebregnuti u korist mehaničkog izjednačavanja mogućnosti seljaka i radnika u tom pogledu i, na toj osnovi, zatim postavljati seljaku iste zadatke kao i radnicima.

Udruživanje i agrarna prenaseljenost. — Ekonomska suština podruštvljavanja sitne robne proizvodnje u poljoprivredi nije samo u podizanju produktivnosti rada, povećanju obima proizvodnje i poboljšanju njene strukture, nego i u zadržavanju agrarnog stanovništva da što kasnije optereti industrijske kapacitete van poljoprivrede, budući da industrijalizacija same poljoprivrede ne podrazumeva industrijalizaciju seljaka u njoj, kao industrijskog agrarnog radnika. To, dalje, znači: ako se uspostave takvi odnosi proizvodnje i raspodele između industrije i sitne parcelne poljoprivrede u kojima neće doći do prelivanja dohotka iz poljoprivrede sem usled razlika u produktivnosti rada, onda bi nepotrebni transfer agrarnog stanovništva mogao biti u određenoj, intenzivnijoj meri zaustavljen samo vraćanjem dela ekstra i prosečnog dohotka industrije poljoprivredi, najrazličitijim oblicima subvencionisanja seljaštva.[10]

Za Jugoslaviju bi od izvanrednog značaja bilo da uspostavi makar i ekonomski debalans u produktivnosti rada između industrije i poljoprivrede, ali bi u daljem toku bilo još delotvornije kada bi se uočilo da nepotrebni transfer stanovništva ne može da se usporava drukčije do da industrija plati produženi boravak seljaštva u poljoprivredi. To, naravno, pretpostavlja »kopernikanski obrt« u odnosima industrije i poljoprivrede i on je

[10] U situaciji agrarne prenaseljenosti industrija uvek otvara manje radnih mesta nego što ih u poljoprivredi obezvređuje.

Digitized by Google

onoliko izvesniji koliko je akumulativna potencija industrije obimnija, odnosno njen dohodak veći. Taj obrt se svodi na sposobnost industrijskog radnika da, zanemarujući produktivnost rada seljaka, »plati seljaka«, kao što je i seljak vanvrednosno platio industrijalizaciju privrede. Sa stanovišta cilja i efekta tog odnosa, on se uvek realizuje u smislu brže i obimnije industrijalizacije zemlje, a ne stvaranja neradnog seljačkog balasta, mada ovaj postoji. Međutim, on bi postojao i kada bi se seljak prividno zaposlio u industriji, što znači da će naše udruživanje u poljoprivredi moći da dobije onoliko racionalniju društveno-ekonomsku osnovu koliko industrija svoj razvoj bude omogućavala isplatom poljoprivrede. I to samo do one granice do koje su to manji troškovi od iznosa bruto-dohotka neproduktivno zaposlenog radnika koji je stigao iz poljoprivrede.

Do sada je udruživanje u poljoprivredi ostvareno seljakovim sredstvima, i to manjim nego što je vanekonomski preliveno u industriju. Sada ćemo morati da ga realizujemo sa delom ekstra i prosečnog dohotka industrije. U suštini, to će po poreklu u dobroj meri biti bivši seljakov dohodak, ali mu se on sada ne vraća u poljoprivredu samo zato da bi je on produktivno unapredio, već i da bi privremeno rasteretio industriju svog neproduktivnog pritiska.

Teorijska je greška i promašaj agrarne politike ako se privredni progres izvodi i dokazuje bržim razaranjem tradicionalne poljoprivrede od mogućnosti industrije da suvišno agrarno stanovništvo produktivno zaposli — mada ona u uslovima agrarne prenaseljenosti nikada ne otvara toliki broj mesta da bi zaposlila celokupno oslobođeno stanovništvo. Jugoslavija je tu grešku napravila, što kao zaključak stoji nezavisno od objektivnih okolnosti koje su je u određenoj meri nagnale na to, i nezavisno od postignutih privrednih uspeha. Smisao sadašnjeg podruštvljavanja u poljoprivredi ne bi trebalo da bude vezan samo za njene razvojne ciljeve u pogledu obima i strukture proizvodnje, već i što kasnijeg transfera agrarnog stanovništva u industriju i društvene delatnosti. Nerealno je očekivati da seljak ostane u poljoprivredi a da mu se vantržišno (a ipak ekonomski) ne plati njegova skupa proizvodnja. U suštini, seljak je još »skuplji« kada se vanekonomski zaposli van poljoprivrede, te se stoga ovde sada nameće pitanje kako pronaći društveno-ekonomsku meru subvencionisanja poljoprivrede u skladu sa privrednim mogućnostima i potrebama industrije, odnosno zemlje. Seljak u svim uslovima robne proizvodnje ostaje njen balast — ne računajući njene početne faze.

Vrste seljaka u udruživanju. — Pri analizi vrste seljaka koje imamo da podruštvimo treba poći od konstatacije da se u Jugoslaviji, sa stanovišta proizvodnih snaga i odgovarajućih odnosa, ne može govoriti o postojanju srednjeg i krupnog gazdinstva, bar ne u Engelsovom poimanju kvaliteta njihove reprodukcije. Kod nas apsolutno dominira sitno seljačko gazdinstvo, koje po svom kvalitetu predstavlja spoj naturalnog i robnog privređivanja, sa

Digitized by Google

jasno izraženom primenom porodične radne snage koja se neprekidno krnji. Na određenoj tački razvoja to dovodi do apsolutnog pada produktivnosti rada (naročito kod staračkih domaćinstava) jer se izvlašćenje živoga rada ne može kompenzirati prodorom mrtvog rada.

Naše, više statističko poimanje krupnog, srednjeg i sitnog gazdinstva se, po prirodi statistike, pretežno rukovodi pojedinačnim kvantitativnim odrednicama reprodukcije (kao, na primer: veličina posedovane zemljišne površine, opremljenost sredstvima za proizvodnju, stočni fond, obim porodične radne snage, a često za procenu tipa gazdinstva služi procentualni deo proizvodnje namenjen tržištu, ili apsolutna masa roba itd.), koja ipak kvalitativno ne daju ništa drugo do Engelsovog sitnog seljaka.

Upotrebljavajući produktivnost rada i efekte u robnoj proizvodnji kao nesumnjivo najrealnije političko-ekonomske kriterijume za određivanje privrednog bića njenih subjekata, zaključak će biti da je naš kvantitativni pojam »krupnog« gazdinstva u protivrečnosti sa njegovim kvalitativnim osobenostima u toj proizvodnji. Naše krupno gazdinstvo — pod njim se, po pravilu, podrazumeva posed veći od 8 ha, dok se, još uz to, drugi činioci zanemaruju — u stvari je reprodukcioni individuum sa najvišim stepenom naturalne samodovoljnosti, kod kojeg je značaj robne proizvodnje u obrnutoj srazmeri prema Engelsovom poimanju političko-ekonomskih karakteristika krupnog robnog gazdinstva. Zaključak ne remeti činjenica da su gazdinstva iznad 8 ha u apsolutnom iznosu najveći snabdevači tržišta. Ali u njihovoj ukupnoj proizvodnji »procenat sposobnosti« da budu naturalna (a takva su i u praksi) veći je nego kod bilo koje druge vrste gazdinstva. Ona će se najkasnije »proletarizovati«, i to zato što su najsposobnija da se reprodukuju i po zakonima robne proizvodnje i što su sposobna da se autarkijom izoluju od nje. A to proizlazi iz njihove ekonomske sposobnosti da se snabdeju većom masom oruđa za rad od drugih gazdinstava i podižu obim robnosti. Ako se upotrebi Engelsova shema (sa neophodnom uslovnošću istorijske distance), onda se naše krupno gazdinstvo može svrstati negde blizu srednjeg gazdinstva, i to, pre svega, zato što je sposobno da u određenom obimu zapošljava sezonsku radnu snagu — mada i tu daleko manje od obima poslova radne snage gazdinstva. U biti bi, sa stanovišta ekonomske perspektivnosti, trebalo uočiti da je upravo ovaj tip gazdinstva najznačajniji akter udruživanja. To ne znači da će ga u udruživanju biti i najviše, ali će (sa rastom obezvređenja svoje produktivnosti rada) imati veću ekonomsku snagu od drugih udruženih gazdinstava, i to nezavisno od toga da li će se njegov broj apsolutno i relativno uvećavati ili neće. Ovaj tip gazdinstva će ujedno biti i poslednji subjekt udruživanja u seljačkoj strukturi i može se smatrati da ekonomski period njegovog podruštvljavanja tek dolazi.

Isto se tako naš pojam »sitnog« gazdinstva, pod kojim se obično podrazumeva posed najviše do 3 ha poljoprivredne povr-

Digitized by Google

šine, izgrađuje na razlici njegove kvantitativne opremljenosti činiocima agrarne reprodukcije naspram »krupnog« gazdinstva (onog iznad 8 ha). Međutim, političko-ekonomska analiza pokazuje da ovo gazdinstvo ne gradi svoju ekonomsku egzistencijalnost u agrarnoj reprodukciji, već sticanjem dohotka van poljoprivrede. Njemu je zemljišni posed sve više samo efemerni reprodukcioni dodatak. To se jedino ne odnosi na ona gazdinstva kojima je takav posed zaista prvenstvena podloga životne egzistencije, ali je njima zato zemljište do 3 ha na granici dovoljnosti i za prostu reprodukciju, što inače podrazumeva Engelsov pojam sitnog gazdinstva. U suštini bi se naše poimanje »sitnog« gazdinstva pre moglo odnositi na ekonomski izvlašćenog seljaka nego što označava samodovoljni naturalni proizvođačko-potrošački integritet u kvalitetu proste reprodukcije.

Tipovi gazdinstava u jugoslovenskoj poljoprivredi su, u stvari, varijacije reprodukcionih potencija i stanja sitnog parcelnog seljaka[11], koje iskazuju objektivne efekte zakona vrednosti u raslojavanju seljaštva, koji, sem incidentnih slučajeva, ne može izvesti seljaka na drugi put reprodukcije osim radne reprodukcije. Stoga se i raslojavanje seljaka zadržava u njihovom okviru, gde se prava krupna robna gazdinstva ne mogu videti kao evolucioni rezultat sitne parcelne poljoprivrede, već kao njen paralelno stvaran pandan, koji je imao drukčije istorijsko-ekonomske uslove obrazovanja. Krupno gazdinstvo nije stvoreno iz sitnog, već je ono sitno koristilo da bi se održalo ili i dalje razvijalo.

U svakom slučaju, može se konstatovati da proces podruštvljavanja ima onoliko više smisla koliko više obuhvata produktivno najsposobnija gazdinstva, uključujući i ona čije bi podruštvljavanje bilo vezano za ekonomsko zadržavanje nepotrebnog transfera agrarnog stanovništva u industriju i društvene delatnosti. Ako se imaju na umu sadašnje ekonomske potencije gazdinstava za reprodukciju u robnoj proizvodnji, onda bi verovatno bilo nerealno očekivati da proces podruštvljavanja obuhvati više od 30% ukupnog broja gazdinstava i aktivne radne snage i više od 25—30% vrednosti ukupne robne proizvodnje na selu. Ali to se ne odnosi i na zemljišta seljaka koja će se verovatno »podruštviti« u većem obimu od radne snage za svrhe reprodukcije društvenog sektora, dok se u perspektivi može očekivati sve intenzivnije podruštvljavanje zemljišta u vanpoljoprivredne svrhe.

Svakako, može se očekivati da će se tendencija podruštvljavanja reprodukcije seljaka sve više širiti i na zemljište u privatnoj svojini i da će obim podruštvljenog zemljišta nadmašiti obim bilo kog drugog reprodukcionog činioca u parcelnoj poljoprivredi.

[11] Na izvestan način bi se moglo tvrditi da krupni seljak ne samo da nema pojmovne veze sa načinom reprodukcije seljaštva, već i da sam naziv za njega — krupni seljak — nema terminološku opravdanost. Ali je svakako tačno i to da je pojam seljaka evoluirao u robnoj proizvodnji nasuprot naturalnoj, mada se naziv zadržao uprkos pokušajima da se nađe i upotrebi nov termin.

Digitized by Google

Aleksandar Hristov

Savremena bugarska istoriografija u odnosu na makedonsku naciju

Poznato je da su pojedina istorijska zbivanja u nekim zemljama često predstavljala izazov za mnoge naučnike, ne retko i svetskog ugleda, da pristupe širim naučnim proučavanjima i istraživanjima. Nauka nije ničim sprečena da to čini, jer ona ne zna za strogo utvrđen okvir istraživanja, to jest za nju nema prostornih ograničenja. Ona ne priznaje monopol na »tržište« niti ograničavanje područja proučavanja. Takvom komunikacijom širi se istina o istorijskim zbivanjima za koja svet pokazuje posebno interesovanje.

S tim u vezi treba shvatiti da ne postoji nikakva prepreka da istoriju jednog naroda proučavaju naučnici, timovi naučnika ili celih naučnih instituta iz drugih nacionalnih sredina. To može biti samo dokaz privlačnosti određenih istorijskih zbivanja koja navode zainteresovane na izradu naučnih sinteza.

Savremena bugarska istoriografija godinama kontinuirano »proučava« istoriju makedonskog naroda, pa je stoga bilo prirodno očekivanje da će ona — kao svaka prava nauka — pri tome imati jedini cilj: *da otkriva istinu o makedonskom narodu koji je vekovima težio ka slobodi i vodio borbu za svoje socijalno i nacionalno oslobođenje i izgradnju vlastite nacionalne države.*

Istorijsko-politički naučni zahvati savremene Bugarske na ovom tematskom području poslednjih decenija postaju sve dub-

Digitized by Google

lji i češći. I to se može shvatiti, jer tokom traganja za istinom povećava se interesovanje naučnika, naročito ukoliko je njegov istraživački rad sveobuhvatniji: jer uvek ostaju praznine koje treba popunjavati i osvetljavati.

Ova »istraživanja« i »proučavanja« dobijaju šire razmere u tom smislu što su rezultati proučavanja prevashodno namenjeni inostranstvu i široj javnosti izvan Bugarske. I ova okolnost bi mogla samo da raduje, jer se time svet bliže upoznaje sa istorijom makedonskog naroda, i to ne treba nikoga da pogađa, a najmanje makedonski narod.

Međutim, savremena bugarska nauka kada sve ovo čini pristupa tome poslu sa određenim namerama. Ciljevi su unapred utvrđeni: naime, koncepcija istraživanja i njeni rezultati svode se na negiranje istorije makedonskog naroda i samog pojma makedonske nacije. Samim tim nauka odustaje od toga da ostvaruje svoju stvarno humanitarnu funkciju: da izlaže istinu i da na istorijskim iskustvima širi nova saznanja. U tim pregnućima naučnikâ sve je podređeno jednom cilju: da se makedonski narod prikaže kao deo bugarskog naroda, a njegova istorija kao integralni deo bugarske nacionalne istorije.

U izvršavanju tog zadatka nauka se služi posebnim metodom, a svoje poglede izvodi iz poznate buržoaske bugarske istoriografije i na njoj dograđuje svoja »naučna« otkrića.

I

Istorija beleži da se makedonski narod vekovima borio protiv Otomanske imperije za svoje oslobođenje i za svoje samostalno življenje. Pri razmatranju brojnih revolucionarnih zbivanja i razotkrivanju njihove suštine nauka može uočiti različite oblike zahteva makedonskog naroda za postizanjem prava na nacionalno samoopredeljenje: od borbe za crkveno-školsku samoupravu, administrativnu i političku autonomiju sve do zahteva za stvaranjem sopstvene nacionalne države.

Svim ovim istorijskim pojavama bugarska buržoaska istoriografija je pridavala značaj koji je bio u skladu s velikobugarskim osvajačkim ambicijama. Ona ih je interpretirala u svetlosti zavojevačkih stremljenja vlastodržaca i objašnjavala ih kao težnju makedonskog naroda za prisajedinjenjem Bugarskoj. Akcije, pak, bugarske vlade usmerene protiv oslobodilačkog pokreta makedonskog naroda objašnjavane su kao ostvarivanje »nacionalnih ideala« bugarskog naroda.

Ni savremena bugarska istoriografija ne prestaje da na ovim »idealima« i »stečenim nacionalnim pravima« gradi svoje poglede na istoriju borbe makedonskog naroda za oslobođenje. Ona se upinje da daleku prošlost makedonskog naroda prikaže kao privlačniju i svetliju od njegovog sadašnjeg položaja. Ona ne samo što ne osuđuje velikobugarsko suprotstavljanje nacionalnooslobodilačkom pokretu makedonskog naroda, nego, naprotiv, čini sve

Digitized by Google

da takve intervencije predstavi kao neminovne i korisne za očuvanje »nacionalnog identiteta« makedonskog naroda, kao dela bugarskog. Tako se najmračnije strane bugarske zavojevačke politike sada prikazuju kao najsvetlija strana »oslobodilačke« misli carske Bugarske.

Međutim, usledili su istorijski događaji, kao posledica fašističkih osvajanja i nove podele sveta. U toj novoj svetskoj konstelaciji Makedonija se našla pod vlašću različitih okupatora, ali njen veći deo bio je pod neposrednom okupacijom carske Bugarske. Vođena voljom i nadom u oslobođenje, koje će mu obezbediti samostalno življenje, makedonski narod postaje u najvećoj meri svestan svoga položaja i potrebe oružane borbe protiv tuđinske vlasti i novih porobljivača. Nastupila je jedna *neponovljiva epoha* u istoriji revolucije i revolucionarne borbe makedonskog naroda za očuvanje svoje nacionalne samosvojnosti.

Makedonska narodnooslobodilačka vojska, sa svojim Glavnim štabom, a pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije, nadahnuta oslobodilačkom borbom ostalih jugoslovenskih naroda i narodnosti protiv zajedničkih porobljivača, u okviru te zajedničke borbe oslobađala je delove svoje teritorije i na njoj uspostavljala narodnu vlast, koja je pobedom revolucije izrasla u sistem vlasti nove makedonske države u sklopu jugoslovenske federacije.

Oslobodilačka borba i revolucija makedonskog naroda nije rezultat neke odluke nametnute spolja. Oslobodilačka borba makedonskog naroda bila je izraz njegove težnje za izvojevanjem nezavisnosti, a podstaknuta nagomilanim iskustvima i poukama njegove istorije. Sva ova iskustva navela su makedonski narod da se opredeli za pružanje odlučnog otpora svakoj stranoj dominaciji i tuđinskoj vlasti.

Od samog izbijanja makedonske revolucije njen cilj je bio izvojevanje slobode i nezavisnosti, uz jačanje bratstva i jedinstva sa ostalim narodima i narodnostima Jugoslavije. U ovoj revoluciji makedonski narod je odlučnije nego ikada izrazio svoju spremnost da snagom oružja sačuva svoj nacionalni identitet i da se neopozivo izbori za svoju nacionalnu državu.

Lekcija koju je u ovoj revoluciji istorija dala bila je *neumoljivo stroga*. Naime, svi zavojevači makedonske zemlje dobili su jednu novu lekciju, koja se ne može tako lako zaboraviti. Sve generacije, one koje su revoluciju izvele i one koje danas njene plodove uživaju, imaju pravo da ponosno ustanu u njenu odbranu i da odlučno protestuju protiv svih onih koji na bilo koji način pokušavaju da ugroze velike tekovine oslobodilačkog rata i revolucije.

Revolucija u Jugoslaviji je pomutila račune svima onima koji su imali u planu osvajanje Makedonije ili njenu podelu, i stoga ih je ona u svakom pogledu zabrinula. Naime, naša revolucija potpuno je raspršila i pokopala sve nade u *povratak prošlosti*. One društvene snage u Bugarskoj koje žele da se prošlost vrati insistiraju na tome da se ovaj revolucionarni period — ako se

Digitized by Google

već ne može izbrisati, bar — negira. Ali i jedno i drugo priželjkivanje danas je neostvarljivo, pa se zato u pomoć poziva »nauka« istorije — da revoluciju ospori, da po svaku cenu umanji njenu vrednost i njen istorijski značaj.

Kako deo bugarske istoriografije u sadašnjim uslovima prilazi izvršavanju ovog zadatka? Uz pomoć kakvih konstrukcija ona nastoji da to postigne?

Moramo odmah istaći da je ova istoriografija iznenađujuće dugo angažovana, i to kontinuirano, uz manje oscilacije, da uporno gradi razne konstrukcije kako bi odgovorila obavezi koja joj je nametnuta. Putevi ove nauke i iz nje izvedene konstrukcije povodom svih pitanja koja se odnose na makedonsku naciju zahvataju nekoliko perioda.

Prvo. Početni period karakteriše proučavanje istorije makedonskog naroda, uz nastojanje da se ona predstavi kao integralni deo bugarske nacionalne istorije. Sve što je bilo autentično makedonsko, svi događaji i ličnosti, sve društvene pojave koje su označavale prelomna razdoblja u borbi makedonskog naroda za oslobođenje zemlje, za njenu nezavisnost, za afirmisanje nacionalno-oslobodilačke ideje, za izvojevanje i stvaranje sopstvene makedonske države — sve je to savremena bugarska istoriografija *revidirala* ili potpuno odbacila iz razloga što je bilo suprotno njenim unapred utvrđenim istraživačkim koncepcijama o makedonskoj naciji.

Budući da je to činila i na isti način postupala sa istorijom makedonskog naroda i bugarska buržoaska istoriografija, sasvim je jasno zašto savremena istoriografija ostaje na njenim naučnim pozicijama. Naime, u realizaciji svojih zamisli u pogledu makedonske nacije ona danas mora polaziti isključivo od izvorne građe buržoaske istoriografije. I ne samo to. Pošto se ta prošlost osvetljava nekritički, a to znači da se uopšte ne osuđuju nacionalistička stremljenja Bugarske niti njene osvajačke pretenzije u odnosu na Makedoniju, nova bugarska istoriografija, što smo već istakli, mora se, u krajnjoj liniji, svemu tome učiti od građanskih istoričara, a i njima inspirisati u prikazivanju istorije bugarske osvajačke politike spram Makedonije.

Drugo. Savremena bugarska istoriografija u ovom periodu bezrezervno *rehabilituje* sve zavojevačke akcije koje je bugarska buržoazija preduzimala s ciljem da zadrži Makedoniju u svojim državnim granicama, odnosno da učestvuje u njenoj podeli sa pravom prvenstva u prisvajanju njenog većeg dela. Ona je pri tome isticala i pozivala se na svoje isključivo i legitimno »pravo« da zastupa vitalne nacionalne interese makedonskog naroda. Taj »legitimitet« bio je potreban bugarskoj buržoaziji kao mogućnost za revandikaciju u slučaju da ne uspe da se nagodi sa svojim partnerima koji su smatrali da imaju isto takvo »pravo« na Makedoniju. Karakteristično je da prilikom rehabilitacije prošlosti savremena istoriografija ne zazire od toga da brani i njene najmračnije strane, poput nasrtaja na nezavisnost, na oslobodilački

Digitized by Google

pokret makedonskog naroda i na sâm opstanak makedonske nacije.

Treće. U ovom periodu istoriografija je počela da pokazuje sve vidnije interesovanje za nastanak makedonske nacije. Tu se nauka, istina, nije baš najbolje snašla jer i zvanični politički stav prema ovom pitanju nije bio dovoljno određen, već pomalo neuhvatljiv. Tako se došlo do »saznanja« da je makedonska nacija nastala pred sam početak revolucije u Jugoslaviji, kao plod političkog oportuniteta i tome slično. Odmah zatim, izražavano je odlučno shvatanje da je makedonska nacija stvarana u toku revolucije i da se njeni koreni upravo u njoj mogu naći. Tražeći te »korene«, istoriografija je logikom »nasilja nad nacijom« sve više pomerala datum »osnivanja« makedonske nacije. Tako je nauka najzad otišla toliko daleko da je jednostavno izjavila da *makedonska nacija ne postoji.* A u situaciji kada se njeno postojanje sve više naučno potkrepljuje bugarska nauka tvrdi da je sve to delo »skopskih istoričara« koji ovo čine na »antibugarskoj osnovi«. Savremeni bugarski istoričari navode da se osnova i izvor osmišljenja makedonske nacije nalazi u bugarskoj naciji, koja je matična, pa se ona sada »napušta« i na toj osnovi »gradi« nova.

II

Na temelju analize tekstova koji se javljaju u okviru savremene bugarske istoriografije o jugoslovenskoj narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji nameće se zaključak da njihovi autori uopšte ne shvataju karakter borbe, njenu osnovnu strategiju koju je u nju ugradila KPJ, zahvaljujući veličini zamisli druga Tita. Poznato je da je još u prvim danima oružane borbe, koju su na poziv CK KPJ poveli jugoslovenski narodi i narodnosti, bilo nedvosmisleno jasno rečeno da će pobedonosni ustanak protiv fašističkih porobljivača učiniti ujedno i kraj nacionalnom ugnjetavanju, jer će biti izgrađena nova Jugoslavija, zajednica zbratimljenih naroda i narodnosti. Tom strategijom stvarane su, više na delu nego na rečima, realne političko-pravne pretpostavke za to da pobedonosna oslobodilačka borba i revolucija nužno dovedu do izvojevanja nacionalne slobode. Makedonski narod je bio posebno podstican da u sebi nađe snage da se u ovoj borbi čvrsto poveže sa svim antifašističkim snagama u zemlji i da svojom oružanom borbom stvori i ostvari realne preduslove za sopstveno nacionalno oslobođenje i izvojevanje prava na samoopredeljenje.

Odlučujući uslov za svoju pobedu u ovoj revoluciji i za uspostavljanje nove makedonske države na Balkanu u okviru jugoslovenske federacije makedonski narod je video u beskompromisnoj borbi koju su vodile KPJ i KPM protiv svih neprijatelja makedonske nacije, kao i protiv onih koji su mu neprekidno savetovali da s postavljanjem makedonskog pitanja sačeka, odnosno da se ono počne rešavati tek po završetku rata. Kako se mogu izjednačiti ove dve dijametralno suprotne programske koncepcije?

Digitized by Google

Kako pomiriti i naučno objasniti zahtev kojim se ističe potreba da se Makedonija već u toku revolucije konstituiše u posebnu državu u okviru jugoslovenske federacije sa »odlukom« da se čeka da neko drugi rešava o tome šta Makedonija »može dobiti« posle pobede nad fašizmom.

Osnovni uslov za odlučujuću pobedu jugoslovenske, a time i makedonske revolucije, makedonski je narod, kao i ostali jugoslovenski narodi i narodnosti, video u borbi za stvaranje nove, federativne Jugoslavije u kojoj bi se Makedonija konstituisala kao jedna od federalnih jedinica. Tu stranu, tako značajnu sa gledišta borbe makedonskog naroda protiv fašističkih osvajača, CK BRP(k) je u toku rata potpuno prenebregao.

Zašto je on tako postupao prilikom postavljanja pitanja stvaranja makedonske države?

Bez sumnje, razlog tome treba tražiti u shvatanju i nastojanju CK BRP(k) da se Makedonija zadrži u granicama Bugarske i posle okončanja antifašističkog rata. Naime, carska Bugarska je okupirala Makedoniju, koja je bila aneksijom uključena u bugarsku državu. Ova okolnost je uticala i na stav CK BRP(k) prema pitanju borbe makedonskog naroda protiv bugarske administrativno-vojne i policijske uprave. CK BRP(k) nije želeo da oružani otpor u Makedoniji preraste u svenarodni ustanak koji će biti doveden do kraja, a predstavljaće vođenje dosledne, odlučne i nemilosrdne borbe protiv okupatora, odnosno za menjanje postojećeg stanja.

Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Makedoniji nesporno su vodile ka tome da se Makedonija učvrsti kao samostalna nacionalna, suverena država na Balkanu. U ovom slučaju postaju izlišne sve ranije kombinacije kako da se ona sačuva u okviru carske Bugarske, odnosno podeli, ili da bilo kakav drugi status dobije njen državno-pravni subjektivitet u posleratnom periodu. Iz tih razloga je razumljivo što CK BRP(k) u tom istorijskom razdoblju nije ni u jednom svom pozivu ili u svojim rezolucijama i uputstvima bugarskim komunistima istakao parolu o stvaranju Makedonije kao slobodnog i nezavisnog državno-pravnog subjekta. Naprotiv, tokom cele okupacije svim silama se trudio da onemogući oslobodilačku borbu u Makedoniji, čime je želeo da spreči njeno konstituisanje kao nacionalne države u jugoslovenskoj federaciji.

Nauka je pozvana da temeljito razmotri stav CK BRP(k) i njegov odnos prema ovim pojavama. U našim istorijskim istraživanjima prenaglašava se jedna strana ovog pitanja, a to je da je CK BRP(k) bio protiv oružanog ustanka, odnosno protiv revolucije i borbe makedonskih komunista protiv okupatora, iako je ovo pitanje direktno povezano sa negiranjem makedonske nacije od strane bugarskog CK. Naime, CK BRP(k) je, umesto odlučne borbe protiv okupatora, sugerisao tipičan put reformi i sva njegova uputstva radničkoj klasi Makedonije bila su u tom smislu.

Sasvim je jasno bilo da se revolucija u Makedoniji nije mogla uklopiti u zahteve za većim ili manjim pravima i slobodama,

Digitized by Google

na kojima je insistirao CK BRP(k). Nasuprot tome, CK KPJ, kao što je već rečeno, u brojnim svojim direktivama i proglasima ističe parolu ostvarivanja nacionalnog prava makedonskog naroda. Pri tom posebno upozorava makedonske komuniste da moraju učiniti sve da se makedonski narod uveri u to da će se posle oslobođenja zemlje naći u svojoj suverenoj nacionalnoj državi, kao slobodan i ravnopravan narod u bratskoj jugoslovenskoj zajednici.

Uz čvrsto oslanjanje na takvu revolucionarnu osnovu makedonski narod je ušao u okršaj protiv okupatora. Ali ne samo protiv okupatora, već i protiv svih njegovih pomagača i saradnika, svih protivnika makedonskih nacionalnooslobodilačkih težnji. Prema tome, morao se obračunati sa svim onim društvenim snagama koje su ispoljavale nedoslednost u rešavanju nacionalnog pitanja.

U uslovima revolucije ovakav obračun se ne svodi na vođenje dijaloga o ideološkom programu ili o stavovima prema makedonskom nacionalnom pitanju koji su formulisani u partijskim dokumentima. U revoluciji obračun je daleko širi, svestraniji i dublji, jer u njemu učestvuju ne samo komunisti, kao rukovodeća i idejna snaga oslobodilačkog pokreta, već ceo makedonksi narod. A on u tom času više nije želeo dijalog, već revolucionarnu akciju, da se u toku same revolucije suzbiju ona shvatanja koja su oslobođenje naroda svodila isključivo na idejno-političko pitanje, o kome neko drugi treba da donese meritornu odluku.

U kakvom je položaju nacija kada neko drugi preuzima na sebe rešavanje njenog nacionalnog statusa, u poređenju sa situacijom kada je nacija spremna da se u revoluciji izbori za svoje oslobođenje, i to u uslovima borbe u kojoj radnička klasa ima rukovodeću ulogu? To je upravo pitanje na koje nauka mora dati nedvosmisleno jasan odgovor. Objektivno naučno marksističko razmatranje ovog pitanja bilo bi od velikog značaja i za teoriju revolucije i za istoriju revolucionarnih borbi makedonskog naroda.

III

CK BRP(k), koji je odbijao da prihvati oružanu borbu protiv okupatora u Makedoniji, sasvim logično, nije se mogao pomiriti ni sa svim tekovinama makedonskog naroda izvojevanim u toku revolucije. Radnička klasa, sa svojom avangardom KPJ-KPM, dala je revoluciji određen smer, kako u nacionalnom tako i u klasnom pogledu, rešavajući istovremeno nacionalno i klasno pitanje. Ovakav kurs revolucije izazvao je zabrinutost Bugarske radničke partije (komunista), jer se time zadavao snažan udarac svima onima koji su želeli da Makedoniju prisvoje, s tim da je prisajedine određenoj državnoj teritoriji, a Makedonce pretvore u deo ove ili one nacije. Ove snage nisu mogle da se pomire ni sa najsvetlijim tekovinama jugoslovenske revolucije, iako su one značile vidan doprinos marksističkoj teoriji revolucije. Iz tih razloga

Digitized by Google

i sadašnji napad savremene bugarske istorijske nauke nije mogao da se ograniči isključivo na sâm čin revolucije, već je morao ići i dalje, sve do osporavanja svih revolucionarnih institucija nastalih u tom periodu.

Pri osporavanju revolucije i njenih institucija bugarska nauka ne polazi sa stanovišta klasne borbe i, posebno, sa stanovišta interesâ radničke klase koja je u revoluciji izvojevala dvostruku pobedu: naciji omogućila slobodan život, a radničkoj klasi otvorila put ka izgradnji socijalizma.

Doslednost s kojom se razvija i razrađuje u okviru savremene bugarske istoriografije ovo pitanje navodi na zaključak da nauka preuzima na sebe ulogu koja joj je, u suštini, tuđa. Naime, osnovnu tezu, koju je u svoje vreme isticao CK BRP(k) protiv oružane borbe makedonskih komunista, sada prihvata savremena istorijska nauka, nastojeći da joj obezbedi »naučnu podlogu«. Time je nauka dovedena u položaj da, braneći ove stavove, izneverava materijalističko shvatanje istorije.

Bugarska istorijska nauka se tako našla u situaciji da prenebregava ne samo revoluciju, već i ulogu radničke klase i makedonskih komunista u borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje makedonskog naroda. Uporedo s tim nauka se nužno suočava s posebnim fenomenom koji u svom pragmatističkom pristupu razvoju makedonske nacije nikako ne može izbeći. Reč je, naime, o tome da treba objasniti na koji je način u procesu revolucije radnička klasa uspela da oko sebe ujedini sve progresivne slojeve makedonskog društva, a posebno seljaštvo, koje je revoluciju prihvatilo celim svojim bićem i u njoj učestvovalo. Prema tome, u razmatranju revolucionarnih zbivanja savremena bugarska istoriografija ne može zaobići činjenicu da je okupator protiv sebe imao celu makedonsku naciju.

Postavlja se pitanje — da li se ova nauka, tako silno angažovana na odbrani starog stanja i prošlosti iz perioda carske Bugarske, u cilju »preispitivanja« i »dograđivanja« razvoja »makedonske« nacije, obračunava sa makedonskom nacijom u celini. Da li svesno prenebregava činjenicu da se ona, u nastojanju da negira makedonsku naciju, obračunava sa onim masama koje su se odazvale pozivu Komunističke partije i izvele revoluciju, da bi izvršile svoj internacionalistički zadatak, koji su bile dužne da ostvare. Da li nauka može sebi dozvoliti da u ovim svojim napadima na revoluciju ne vidi one mase koje su je izvele: a to je ceo makedonski narod — makedonska nacija, predvođena svojom radničkom klasom i njenom avangardom KPJ i KPM, koja je time ispunila svoj internacionalistički dug u borbi protiv fašističkih agresora.

Potpuno ograđivanje savremene bugarske istoriografije od svih dostignuća naše revolucije, odbijanje da se prihvati činjenica da je, zahvaljujući toj revoluciji, narodima Jugoslavije omogućeno da pristupe izgradnji socijalizma u svojoj zemlji, naziva se polemikom sa »skopskim istoričarima«. Time bugarska istoriografija, u stvari, ispoljava bes i ogorčenost protiv svih onih koji

Digitized by Google

afirmišu pobedu i plodove revolucije na čijem je čelu bila radnička klasa sa svojom avangardom, KPJ-KPM. Međutim, njeni napadi na »skopske istoričare« u stvari su atak na samu makedonsku naciju, predstavljaju nastojanje da se ugrozi njen rast i dalji razvoj. Zato se u prilozima iz oblasti bugarske istoriografije i danas najdirektnije ističu zahtevi za *revandikacijom*, za ponovnim uspostavljanjem stanja kad je makedonski narod stenjao pod ropstvom tuđina.

Takvim pristupom bugarska istoriografija samoj sebi počinje da protivreči, jer se svojim tvrđenjima potpuno izoluje i od progresivnih snaga u samoj Bugarskoj koje su učestvovale u borbi protiv monarhofašističke politike carske Bugarske, kako unutrašnje tako i spoljne. Bugarski proletarijat koji je ispisao slavne stranice istorije borbe za slobodu radnog čoveka, za život dostojan čoveka, za uspostavljanje bratskih odnosa među narodima i narodnostima, ne može prihvatiti stalne i pri tom neosnovane napade na makedonsku naciju, koja ne želi ništa drugo već da u miru i u atmosferi dobrosusedskih odnosa živi i ostvaruje svoj nacionalni, kulturni i opštedruštveni razvoj. Zar u ovom pitanju nije postignuta nedvosmislena saglasnost? Zar ne postoji solidarnost radničke klase Bugarske sa radnim ljudima i celim makedonkim narodom?

Zato se opravdano postavlja pitanje — kome služi ova istoriografija u Bugarskoj? Čije ona interese zastupa i šta, zapravo, očekuje od svojih, navodno, naučnih rezultata istraživanja »stanja« i »razvoja« makedonske nacije.

IV

Ovde naučna polemika i prestaje, jer bugarska nauka istorije i ne pokušava da izgradi teorijski pristup naciji, pa samim tim nije ni u mogućnosti da doprinese sagledavanju razvoja revolucije i revolucionarne prakse izgrađivane tokom 1941—1945. godine u Jugoslaviji. Naučnici koji ne ulaze dublje u analizu karaktera i specifičnosti naše revolucije i, posebno, koji ne istražuju stvarno rešavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji i, naročito, makedonskog, ne mogu do naučnih saznanja ni doći, niti izvoditi prave naučne zaključke. Svestrana analiza praktičnog političkog rešavanja određenih pitanja, čiji je cilj bio stvaranje neophodnih društveno-političkih uslova da se u procesu revolucije svakoj naciji omogući u budućnosti slobodan život i razvoj, pomogla bi i bugarskoj istoriografiji da objektivno sagleda specifičnosti i rezultate postignute rešavanjem nacionalnog pitanja u Jugoslaviji.

Naša revolucija, kao i svaka istinska revolucija, pruža obilje činjenica koje objašnjavaju na koji je način ona omogućila da se, bez nagodbi i koncesija, potpuno reši makedonsko nacionalno pitanje. U okviru razmatranja pitanja prava nacija na samoopredeljenje stečenog u periodu revolucije primer Makedonije obogaćuje teoriju revolucije i doprinosi unapređivanju proučavanja

Digitized by Google

istorije oslobodilačkih i revolucionarnih pokreta. Nauka koja se temelji na marksističkoj teoriji dužna je da dublje analizira istorijsko-društvene pojave koje afirmišu i obogaćuju marksističku misao. To je njena obaveza prema istoriji sopstvenog naroda i sopstvenom unapređivanju naučne misli. Analize društveno-političkih okolnosti u kojima je ostvarivano nacionalno oslobođenje makedonskog naroda više su nego poučne i za narode koji danas vode oslobodilački rat radi izvojevanja nacionalne slobode.

Zastupajući i danas političke i klasne interese bugarske buržoazije i prihvatajući njene interpretacije svih zbivanja u prošlosti oko Makedonije, savremena bugarska istoriografija ne može ni doći do širih naučnih saznanja o razvoju makedonske nacije i stvaranju makedonske države. Ona nije u stanju da shvati proces revolucionarnog preuzimanja vlasti, značaj razbijanja okupatorovog državnog mehanizma i stvaranje slobodnih teritorija na kojima se uspostavljaju organi nove, revolucionarne vlasti radnog naroda, kojima rukovode revolucionarne mase koje u tome vide garanciju svoje slobode i ostvarivanja svoga prava na samoopredeljenje.

A priori odbacujući činjenicu da je makedonska nacija istorijska realnost, bugarska savremena istoriografija sva revolucionarna zbivanja u Jugoslaviji odbija da analizira, te da dublje teorijski i idejno-kritički ocenjuje stav buržoaske istoriografije, nego se srozava na nivo građanske teorijske misli. U tom kontekstu treba razumeti njen »naučni« prilaz oceni značaja sazivanja Drugog zasedanja AVNOJ-a i Prvog zasedanja ASNOM-a na kojima se konstituiše nova makedonska država u okviru jugoslovenske federacije.

V

Federalizam, proklamovan odlukama AVNOJ-a, predstavlja istorijski realan oblik ostvarivanja prava nacija na samoopredeljenje u okviru Jugoslavije. Uređivanju buduće države pristupalo se od idejno-političkih osnova da se svakoj naciji garantuje pravo da sama uređuje svoj državno-pravni život u demokratskoj federativnoj Jugoslaviji. Ova istorijska okolnost unosi nove značajne komponente u biće jugoslovenske revolucije.

Prema odlukama AVNOJ-a Makedonija postaje jedna od federalnih jedinica. Prvi put u svojoj dugogodišnjoj borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje makedonski narod je izvojevao pravo na samostalni nacionalni život i razvoj. Odluke AVNOJ-a odale su priznanje makedonskom narodu i potvrdile njegov nacionalni subjektivitet i novi državno-pravni položaj koji je izvojevao u toku revolucije. Time je učvršćen njegov državno-pravni i međunarodnopravni subjektivitet, tako da niko drugi osim izabranih predstavnika naroda ne može više pretendovati na pravo da zastupa vitalne interese makedonske nacije.

Digitized by Google

Iz tih razloga se ceo makedonski narod čvrsto ujedinio oko svoje radničke klase i njene avangarde KPJ-KPM, jer se odlukama AVNOJ-a ne prave nikakve koncesije i ni sa kim u pogledu položaja Makedonije. Revolucija u Makedoniji time je dobila nove podsticaje, a ceo narod je zahvaćen najsnažnijim oduševljenjem, što se odrazilo u borbi za proterivanje okupatora, odbacivanje svake tuđinske dominacije.

Time je još jednom potvrđeno da oslobodilačka borba jugoslovenskih naroda i narodnosti, pod rukovodstvom KPJ, od samog početka dobija obeležje socijalističke revolucije. To nije bio samo rat protiv tuđinske vlasti i za proterivanje okupatora. Oslobodilački rat nosio je sobom duboke revolucionarne preobražaje, u njemu se rešavalo kako klasno tako i nacionalno pitanje.

Značajan element dubokih revolucionarnih preobražaja, koji se ostvaruju u Makedoniji i koji su oslobodilačkoj borbi dali karakter socijalističke revolucije, bilo je uspostavljanje narodnooslobodilačkih odbora na oslobođenim i poluoslobođenim teritorijama, kao organa nove, narodne vlasti. Od ovih početnih oblika narodne vlasti u toku revolucije konstituišu se revolucionarne institucije buduće nove makedonske države, sa ASNOM-om na prvom mestu.

Konstituiranjem ASNOM-a kao vrhovnog zakonodavnog, predstavničkog i izvršnog tela makedonskog naroda i proglašenjem Makedonije za federalnu državu u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije, ustavno-pravno su bili položeni temelji nove makedonske države izgrađivane u toku revolucije. Ovim istorijskim aktom makedonski narod je sprečio pokušaj da se njegov državno-pravni položaj i subjektivitet utvrđuju u nekakvim međunarodnim diplomatskim kombinacijama nezavisno od njega i najčešće suprotno njegovim nacionalnim interesima. Time se ujedno takozvano makedonsko pitanje isključivalo iz sfere spoljnih intervencija. Otklonjena je svaka mogućnost da drugi prisvajaju sebi pravo da odlučuju o sudbini makedonskog naroda i njegovom državno-pravnom položaju.

Na taj način učinjen je kraj istorijskoj nepravdi koja je decenijama dominirala međunarodnim odnosima kad god bi se postavilo pitanje obezbeđivanja makedonskom narodu prava na samoopredeljenje. Prekinuto je jedno teško nasleđe iz prošlosti kada su makedonsko pitanje rešavale velike sile i šovinističke vlade susednih balkanskih država, međusobnim nagodbama na uštrb vitalnih nacionalnih interesa makedonskog naroda.

Ova veličanstvena istorijska dostignuća izrazili su u svom Manifestu upućenom makedonskom narodu delegati Prvog zasedanja ASNOM-a u kome se, pored ostalog, kaže: »Iz teških borbi i prolivene krvi najboljih makedonskih sinova danas je nastalo prvo narodno sobranje, *simbol tvoje slobode i nosilac tvog suvereniteta.* Vekovni ideali makedonskog naroda su ostvareni...«

Mesto i značaj ASNOM-a u istoriji i revoluciji makedonskog naroda istinska nauka ne može prenebreći ako stvarno shvata

Digitized by Google

suštinu revolucionarnih procesa koji su doveli do konstituisanja toga tela. Nije na odmet ovde pomenuti, pa i podsetiti se kako je bugarska buržoaska nauka svojatala sve revolucionarne tekovine borbe makedonskog naroda za svoje nacionalno i socijalno oslobođenje ostvarene u bližoj prošlosti. Tako ustanak makedonskog naroda iz 1878. godine, u kome su ustanici nedvosmisleno iskazali svoju spremnost da se izbore za svoju autonomiju i obezbede nesmetani nacionalni razvoj, bugarska istoriografija jednostavno *prisvaja* ističući da su ustanici težili za tim da Makedoniju prisajedine Bugarskoj i da su ustaničke akcije usledile kao izraz negodovanja makedonskog naroda zbog odredbi Berlinskog ugovora. Sličan postupak je primenjen i pri davanju ocene ilindenskog ustanka i stvaranja Kruševske republike. Građanska bugarska istoriografija (a to sada čini i savremena) preuzima sve ustaničke akcije makedonskog naroda nastojeći da ih po svaku cenu prikaže kao delo bugarskog naroda u borbi za stvaranje sanstefanske Bugarske. Isto tako se postupa i u svim ocenama i analizama revolucionarnih akcija što su ih u toku nacionalnooslobodilačke borbe pokrenuli i njima rukovodili VMRO i Goce Delčev. Naime, građanska bugarska istoriografija isključuje mogućnost da istorijski događaji iz ovog perioda svedoče o samostalnosti makedonske nacije i njenim težnjama za ostvarivanjem sopstvene slobode.

U sadašnjem metodološkom pristupu savremene bugarske istoriografije ima mnogo sličnosti sa onim koji je primenjivala građanska istoriografija. Ipak, ovde postoji jedna suštinska razlika. Savremena bugarska istoriografija ne može da prisvoji ASNOM, jer je on revoluciju doveo do kraja; bugarska istoriografija ne može, kao u nekim ranijim slučajevima, da u svojim arhivskim fondovima krije izvornu dokumentaciju o zahtevima makedonskih ustanika i revolucionara iz pojedinih perioda njihove borbe za nacionalno oslobođenje. Iz tih razloga savremena bugarska istoriografija insistira na prenebregavanju ASNOM-a i AVNOJ-a, jer se njihovo postojanje nikako ne može uklopiti u opšti koncept o Makedoniji kao kolevci bugarske nacije. Nezahvalan je posao kojega su se poduhvatili neki javni radnici i naučnici iz Bugarske, naime, da iz istorije makedonskog naroda izbrišu revoluciju i sve institucije, posebno AVNOJ i ASNOM, koje su tokom nje stvorene.

VI

Savremena naučna misao u Bugarskoj, napuštajući marksističku teoriju revolucije, opredeljuje se za pozitivističko ocenjivanje borbe makedonskog naroda za sopstveno oslobođenje i sticanje prava na samoopredeljenje. Tražiti od revolucije poštovanje svih proceduralnih normi, kako bi se moglo priznati konstituisanje nove države, i »prigovarati« da nedostaje »kvorum«, u času kad taj legitimni kvorum čine borci na ratištu koji, boreći se sa oružjem

Digitized by Google

u ruci protiv okupatora, ispusuju nove stranice sopstvene istorije — nije ništa drugo do pokušaj da se pravnim konstrukcijama negiraju revolucionarne tekovine makedonskog naroda.

Tako Cola Dragojčeva smatra da su odluke AVNOJ-a o Makedoniji »jednostrano nametnute, i to sa pozicija sile...«. Ona ih smatra »aktom kojim se makedonsko pitanje rešava sa stanovišta unutrašnje jugoslovenske politike i, u suštini, sa nacionalističkog, velikojugoslovenskog stanovišta«.

Na sličan način Dragojčeva osporava i zakonitost odluka donetih na Prvom zasedanju ASNOM-a održanom 2. avgusta 1944 godine. Ona zahteva takozvanu kvalifikovanu većinu, kao uslov da ASNOM donosi zakonite odluke. Njoj smeta obična većina prisutnih delegata, koji su donosili istorijske odluke u toku same revolucije. Ona ističe da se »obična većina ne može smatrati dovoljnom za donošenje odluka, niti se te odluke mogu prihvatiti kao zakonite«.

Primenjujući ovaj pristup u tumačenju i prihvatanju istorijskih odluka jednog naroda, koji revolucionarnom borbom rešava svoj nacionalni status i svoj nacionalni opstanak, povezujući je sa beskompromisnom borbom protiv tuđinske vlasti, savremeni bugarski istoričari zahtevaju da zasedanju ASNOM-a mora prisustvovati bar jedan delegat više od 50% njihovog ukupnog broja. Ovo pravilo istoričar Mičev izvodi, ni manje ni više, nego iz »međunarodne politike«, želeći time da istakne da u ovom slučaju — usled nedostajanja kvoruma — priznavanje makedonske države kao dela jugoslovenske federacije, sa gledišta međunarodnog prava, nikoga ne obavezuje.

Prenebregavaju se istorijske komponente koje uvek imaju udela pri revolucionarnom preuzimanju vlasti, pri izvođenju revolucije, a što prihvataju i sve savremene teorije o konstituisanju nove države.

Za revoluciju od 1941. godine neposredno su vezane tri konstante koje istorijsko-politička nauka u Bugarskoj odbija da shvati i prihvati. Prvo, 1941. godine makedonski narod nije gledao na okupaciju od strane carske Bugarske kao na akt oslobođenja zemlje. KPJ, pozivajući sve jugoslovenske narode i narodnosti na ustanak, otkrivala je ujedno i stvarnost koja je nastala razbijanjem stare Jugoslavije i okupacijom zemlje od strane fašističkih agresora. Pozivajući na oružanu borbu, KPJ je ukazala i makedonskom narodu omogućila da jasnije sagleda tu stvarnost i da shvati da će samo oružanom borbom protiv tuđinske vlasti uspeti da stekne pravo na samoopredeljenje i stvaranje svoje državno-pravne zajednice. U tom smislu revolucija od 1941. godine pruža porobljenom makedonskom narodu neotuđivo pravo na nacionalnu slobodu. Iz tih razloga oni koji su sugerisali najpre njeno odlaganje, potom osporili i negirali njeno ostvarivanje, u stvari, nastavljaju da negiraju samu makedonsku naciju i njeno pravo na samoopredeljenje.

Drugo. Poznata je istorijska činjenica da vlade balkanskih država u prošlosti nisu nikad htele da priznaju makedonsku re-

Digitized by Google

volucionarnu organizaciju kao zastupnika interesâ makedonskog naroda i kao njegovog jedinog legitimnog predstavnika. Takav je stav naročito podržavala bugarska vlada, preuzimajući na sebe ulogu patrona i tutora koji se stara o sudbini makedonskog naroda. Takva njena diplomatska uloga dovela je Bugarsku i do negiranja i same makedonske nacije i makedonskog nacionalno-oslobodilačkog pokreta. U tome je otišla toliko daleko da je u međunarodnim pregovorima prihvatila i samu deobu Makedonije, čime je potpuno razotkrivena njena »velikodušnost« u rešavanju takozvanog nacionalnog pitanja.

Tu ulogu patrona i tutora Bugarska je htela da zadrži i u drugom svetskom ratu. Makedonska revolucija je ostvarivanje tog nastojanja Bugarske potpuno onemogućila, tako da je svaka spoljna intervencija, usmerena na razbijanje revolucionarnog pokreta makedonskog naroda, mogla jedino da doživi totalni slom.

Iz tih razloga se može tvrditi da sadašnji napadi na osnovne tekovine makedonske revolucije od 1941. godine imaju duboke korene i da njih treba što više isticati da bi se sagledao jedan koliko nerazuman toliko i nedoličan i naučno neodrživ postupak da se tutorstvo nameće narodu koji je u revoluciji odbacio svaku tuđu dominaciju.

Ovakvo nekritičko preuzimanje od strane savremene naučne bugarske misli zaostavštine bugarske buržoaske istoriografije o Makedoniji i makedonskom narodu predstavlja anahronizam i pokazuje nemoć jedne nauke koja želi da dekretima negira postojanje jedne nacije.

Treće. Naučna misao u savremenoj Bugarskoj ne razmatra institucionalne i strukturne promene koje je revolucija 1941. godine izvršila u fazi ostvarivanja slobode makedonskog naroda. Revolucija od 1941. godine je sama pokazala da se neće zadovoljiti formalnim proklamovanjem slobode. Naime, tokom revolucije stekli su se uslovi za ostvarivanje nacionalne i socijalne slobode, a isključena je svaka mogućnost novog porobljavanja.

Nauka mora proučiti zakonitosti procesa revolucije u kojoj narod svoju sudbinu uzima u vlastite ruke. Oni koji su revoluciju pokrenuli i u nju se svesno uključili nikad neće dozvoliti da njene plodove uživa neko drugi. Revolucija, kao što su mnogi njeni teoretičari isticali, *otkriva nas nama samima*, a učešće naroda u oružanoj borbi jača njegovu društvenu, nacionalnu i političku svest. Svi ovi oblici samopotvrđivanja nacije u procesu revolucije dovode do nacionalne nezavisnosti i slobode, kao i do neslućenog učvršćenja zajedništva sa ostalim narodima i narodnostima Jugoslavije, koji su isto tako ostvarivali svoju nacionalnu slobodu u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. Bugarska naučna misao uopšte ne vodi računa o ovim zakonitostima revolucije. Ona kao da ne oseća potrebu za pristupanjem istorijskoj i sociološkoj analizi kada proučava makedonsku revoluciju i ne uočava promene koje su se u njoj zbile. Ona se, naime, zadovoljava time da formalno-pravnim konstrukcijama ospori revoluciju, izbegavajući da sagleda uticaj koji ona vrši na razvijanje nacionalne svesti.

Digitized by Google

Savremena bugarska naučna misao ujedno se prihvatila i jedne nje nedostojne uloge koju je nekada imala bugarska buržoaska istoriografija. Ona, naime, pokušava i postavila je sebi zadatak da brojnim napisima izoluje makedonsku revoluciju i njene tekovine na međunarodnom planu. Ona to čini na način koji je ne samo neuobičajen u međunarodnoj praksi, nego i nedopustiv sa stanovišta nezavisnosti i suvereniteta nacije. Povodeći se za diplomatijom carske Bugarske, savremena naučna misao priprema i utire put ka tome da se već izvojevana sloboda i uspostavljeni državno-pravni suverenitet Makedonije u okviru jugoslovenske federacije ne samo ospori, već da se dovede u pitanje legalitet konstituisane makedonske države.

Neodrživost ove tako često isticane teze više je nego očigledna. Dva argumenta, kojima se savremena bugarska nauka obilno služi u ovoj neslavnoj i krajnje nepopularnoj akciji radi ostvarivanja velikobugarskih pretenzija, treba ovde posebno istaći. Prvi je da su ciljevi makedonske revolucije morali biti usaglašeni sa stavovima BRP(k); da makedonski narod svoj državno-pravni status u okviru jugoslovenske federacije nije mogao rešavati bez prethodno dobijenog odobrenja i saglasnosti BRP(k); da rešenje ovog pitanja, izraženo u donetim odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a i Prvog zasedanja ASNOM-a, nije u duhu »međunarodnih« pravila ponašanja i da je druga strana (misli se na KPJ) u ovom slučaju bila rukovođena hegemonističkim interesima i tome slično.

Da bi ova argumentacija postala »snošljiva« i koliko-toliko bila dovedena u sklad s »logikom« negacije svega što je makedonski narod izvojevao u toku revolucije, pod rukovodstvom KPJ i druga Tita, ističe se i argument — teza da su Makedonci deo bugarskog naroda i da oni ne mogu graditi zajedništvo sa drugim narodima, već isključivo sa svojom maticom zemljom, to jest Bugarskom, jer se oni, navodno, samo u tom slučaju mogu smatrati slobodnim narodom.

Kako se na ovoj osnovi i sa ovakvim argumentima može jedan narod koji je revolucijom izvojevao svoju nacionalnu slobodu navesti da se nje odrekne, i to u ime velikobugarskih aspiracija?! Zašto se zaboravlja da je makedonski narod krenuo u oružanu borbu kao zrela nacija sa jasnim ciljem — da mu se obezbedi nesmetani razvoj u svim oblastima društvenog života. Kako vratiti tu naciju u prošlost i od nje zahtevati da prihvati tezu o tome da je ona »greškom« »uvučena« u revoluciju?

Nacionalna dimenzija naše revolucije bila je nedvosmisleno izražena u času kada je makedonski narod odbio tutorstvo BRP(k) i odlučio se na oružanu borbu protiv fašističkog agresora, kojom je rukovodila KPJ. Bili smo i onda i sada ostajemo ponosna nacija i niko se ne može više poigravati sa nacionalnom svešću makedonskog naroda. Tuđe su nam nacionalistička euforija i nacionalna netrpeljivost, ali isto tako je tuđ samom našem nacionalnom biću svaki pokušaj da nas, Makedonce, ponovo osporavaju

Digitized by Google

i prisvajaju, da nas svojataju i određuju i da nam se nameću neka druga, strana nacionalna osećanja.

VII

Konstituisanjem Makedonije kao nacionalne države makedonskog naroda u jugoslovenskoj federaciji susedne države su bile suočene s neophodnošću da izmene svoj odnos prema makedonskoj nacionalnoj grupaciji, koja im je osvajanjima i podelama pripala, kao anektirani deo Makedonije. Na osnovi opštih načela koja je proklamovala međunarodna zajednica, neke od tih država prilagodile su svoje pravne odredbe novom istorijskom položaju Makedonije i izvršile radikalne promene u pogledu statusa makedonske nacionalne manjine u svojoj zemlji.

U tom smislu značajna su iskustva NR Bugarske. Ona je u jednom periodu svoje posleratne istorije donela brojne zakonodavno-pravne akte kojima je Makedoncima u Pirinskoj Makedoniji priznat status nacionalne manjine i preduzela je odlučujuće korake za ostvarivanje nacionalnog jedinstva makedonskog naroda.

Međutim, takva orijentacija ubrzo je napuštena, naime, potpuno su izmenjeni politički stavovi prema makedonskoj naciji. Napuštanje Dimitrovljeve politike u pogledu makedonskog nacionalnog pitanja u NR Bugarskoj je bilo praćeno pojavom novih političkih stavova i ocena kojima se potpuno negirao nacionalni identitet makedonskog naroda.

U čemu je suština takvih stavova i ocena?

U toku revolucije započete 1941. godine Bugarska (kao država sa svojom diplomatijom) prvi put u istoriji oslobodilačke borbe makedonskog naroda nije bila u položaju predstavnika ili sagovornika, odnosno pregovarača pri određivanju državno-pravnog statusa Makedonije posle završetka drugog svetskog rata. Bugarska i svi ostali pretendenti na delove Makedonije otpali su tokom revolucije kao mogući sagovornici u konačnom odlučivanju o oblicima državno-pravnog uređenja Makedonije, pošto je sam makedonski narod — pod neposrednim rukovodstvom KPJ i KPM kao njenog sastavnog dela — preuzeo ulogu isključivog i jedinog predstavnika koji legitimno odlučuje o svojim nacionalnim pravima, uključujući i pravo na stvaranje sopstvene države.

Ova okolnost bila je od presudnog značaja za ostvarivanje suverene volje makedonskog naroda u isticanju i zadovoljavanju njegovih vitalnih nacionalnih interesa, pošto je time bila isključena svaka mogućnost da se bilo koji spoljni faktori jave kao njegovi »zastupnici«. Jugoslovenska, i u tom kontekstu makedonska revolucija, započeta 1941. godine, obezbedila je da odlučujuću ulogu u određivanju ciljeva revolucije preuzme radnička klasa Makedonije, sa makedonskim komunistima na čelu, a pod rukovodstvom KPJ. Time je bila ne samo isključena svaka mogućnost da se spoljni faktori nametnu kao hegemoni revolucije i da legitimno preuzmu na sebe predstavljanje makedonskog naroda —

Digitized by Google

lako je to uporno nastojala BRP(k) — već su zauvek sprečeni takvi pokušaji u budućnosti.

Ocenama kojima se navodno »otkrivaju« elementi nelegitimnosti revolucije iz 1941. godine čine se pokušaji da se spoljni faktori, a posebno NR Bugarska, ponovo stave u poziciju da budu »zastupnici« i »opunomoćenici« u tumačenju legitimnih interesa makedonske nacije. U okviru takvih istupanja ističu se i određeni zahtevi za revizijom postojećeg stanja, i to od strane Bugarske, od koje nije tražena »*saglasnost*« kada se rešavalo makedonsko pitanje na osnovi odluka AVNOJ-a, odnosno ASNOM-a.

Šta sadrži ovaj zahtev i šta on znači sa stanovišta međunarodne doktrine?

Prvo. U ovim političkim ocenama i razmatranjima sadržana je težnja da se makedonskom narodu ospori pravo da suvereno izražava svoju volju o tome kako zamišlja državne okvire u kojima se obezbeđuje egzistencija i razvitak cele nacije. Uz sve ostalo, ovde dolaze do izražaja i specifične revandikacije i u potpuno novim, izmenjenim istorijskim uslovima oživljavaju se stari metodi kojima je tako često pribegavala bugarska diplomatija uvek kada je Bugarska gubila šanse da proširuje državne granice na račun Makedonije.

Takve su revandikacije, naime, u prošlosti uvek isticane posle zaključenih mirovnih ugovora u kojima je više država raspravljalo o podeli Makedonije. U tim uslovima revandikacije su izražavale težnju za novom preraspodelom Makedonije, što je često bilo propraćeno i organizovanim oružanim provokacijama, čije je teške posledice najviše osećao sâm makedonski narod.

U sadašnjim istorijskim okolnostima svaka vrsta revandikacija znači direktan atak na makedonski narod, odnosno na njegova već ostvarena nacionalna prava. Otuda revandikacija bilo koje vrste danas predstavlja neposrednu ideološku agresiju, obračun sa celom nacijom. U tom kontekstu akt revandikacije uperen je i protiv prava makedonskog naroda na samoopredeljenje i protiv njegove nezavisnosti.

Drugo. U političkim stavovima o makedonskom pitanju i u ocenama o revoluciji u Makedoniji 1941. godine sadržana je i misao da u rešavanju makedonskog pitanja pravo »prvenstva« uvek ima druga strana (Bugarska), a ne isključivo makedonski narod. Osporavajući legalnost odluka donetih tokom revolucije, Bugarska se poziva na odredbe onih međunarodnih dogovora kojima je vršena podela Makedonije. Time se nastoji postići da se točak istorije vrati unazad, a da se Makedonija stavi u poziciju kada je bila isključivo *objekt* osvajanja i podele.

Ističući misao da Bugarska ima pravo da bude *sagovornik* u određivanju statusa i državno-pravnog položaja Makedonije, nagoveštava se i to da je u ovom navodnom pravu Bugarske sadržano i pravo veta na sve ono što postiže makedonski narod u svojoj borbi za ostvarivanje svojih nacionalnih prava, uključujući i pravo na sopstvenu državu.

Digitized by Google

Pokazuje se da konfrontacija NR Bugarske sa makedonskom oslobodilačkom revolucijom (odricanje svakog legitimiteta njenih institucija) ima šire dimenzije i sračunata je na ostvarivanje dalekosežnijih ciljeva. Naime, ovi stavovi se ne vezuju samo za »naučne« poglede na pitanje kada se i u kojim slučajevima jednoj novoj državi, stvorenoj *de facto*, priznaje njeno *de iure* konstituisanje i njen međunarodni subjektivitet. Ovde se ide do osporavanja svega onoga što je stvorio makedonski narod, i to u uslovima kada su za sve vreme trajanja njegove oslobodilačke borbe i revolucije bugarska vojska i administrativna vlast imale status okupacione sile u Makedoniji.

Objektivni analitičar se s pravom može upitati da li se u svemu tome ne kriju pretenzije da se opravda sama okupacija, da ona postane legitimna, a da njena vlast dobije status legalne institucije.

Analiza nekih najnovijih političkih i »naučnih« pogleda na makedonsku naciju uvodi nas u sferu međunarodnih odnosa koji zahtevaju posebnu naučnu razradu. U uslovima kada je Makedonija konstituisana kao nacionalna država osporavanje atributa nacije i konstitutivnih elemenata makedonske države javlja se kao vrsta spoljne intervencije. Sve je to suprotno međunarodnim principima i opštim normama prihvaćenim u međunarodnoj zajednici, prema kojima pravo na samoopredeljenje ima dominantno mesto i značaj.

Ove političke misli i ocene, u kontekstu konfliktnih situacija između CK BRP(k) i makedonskih komunista 1941. godine, otkrivaju nove aspekte situacije iz tog perioda, koje treba uzeti u obzir prilikom proučavanja toga razdoblja.

Stavovi o makedonskom pitanju, koji se iznose u NR Bugarskoj, osvetljavaju i ciljeve uzurpacije makedonske organizacije KPJ od strane BRP(k) za vreme okupacije Makedonije. Otpor koji su pružili makedonski komunisti, ustajući u odbranu stavova KPJ o oružanoj borbi protiv okupatora, nije posledica nekog navodnog rivalstva dveju partija u pogledu dominacije nad partijskom organizacijom u Makedoniji, već predstavlja akt odlučne odbrane makedonske nacije.

Makedonski komunisti nisu imali iluzija o tome šta bi značilo da se revoluciji u Makedoniji nametnuo spoljni faktor kao njen hegemon, makar se to činilo i u ime radničke klase Bugarske. Makedonski komunisti — u tome je njihova istorijska zasluga — shvatili su da su ovim svojim suprotstavljanjem branili nacionalne interese makedonskog naroda. U pitanju je bila odbrana nacionalnog identiteta, a zatim i obezbeđivanje prava makedonskom narodu na samoopredeljenje i stvaranje sopstvene države.

Još jednom se izražava sva apsurdnost situacije: da se makedonsko pitanje u sadašnjim istorijskim uslovima tretira kao »otvoreno« pitanje, samo da bi se ostvarili velikodržavni ciljevi jedne strane sile. S druge strane, svako negiranje prava makedonskom

Digitized by Google

narodu na samoopredeljenje, posebno kada je ono već izvojevano dugotrajnom borbom, znači direktno suprotstavljanje i konfrontiranje sa osnovnim principima koje je proklamovala međunarodna zajednica.

*

Deo savremene bugarske istorijske nauke se danas nepotrebno iscrpljuje u nastojanju da zadrži proces razvitka makedonske nacionalne svesti, koji je nezadrživ. Kada, pak, služi političkom sistemu koji etatističkim sredstvima želi da reguliše tokove života makedonske nacije, onda istorijska nauka sama zaoštrava krizu tog sistema.

Ovu kriznu pojavu, koja je aktuelna više decenija u odnosu na ovo pitanje, ne može razrešiti sama istorijska nauka. Uzaludno bi bilo optuživati je za ono što ona mora prihvatati, iako je to tuđe i samoj njenoj prirodi i funkciji kao nauci koja treba da teži otkrivanju istine. Njeno je delovanje, međutim, danas uslovljeno razvojem etatizma, koji zahteva i nastoji da povrati »ugled« bugarskih hanova i careva. Ako se shvati da su ove krizne situacije proizvod jednog u osnovi radikalnog nacionalizma, onda postaje razumljivo da se on mora reflektovati i na položaj makedonske nacionalne manjine u Bugarskoj.

U kontekstu svega ovoga razumljivo je zašto je sve podređeno širenju ideja velikodržavnog bugarskog nacionalizma. Na osnovu konstruisanih istorijskih postavki i premisa — ne zalazeći sada u ocenu brojnih međunarodnih faktora koji su sprečavali da se Makedonija izbori za svoj državno-pravni subjektivitet — savremena bugarska istoriografija ne libi se toga da i dalje tvrdi da isključivo bugarska država ima zakonito pravo zastupanja vitalnih interesa makedonske nacije. Ona danas ide i dalje do toga, pa sebi postavlja i šire zadatke — da ospori i legalitet makedonske države stvorene u toku jugoslovenske revolucije.

Sve ovo nauka ne bi morala da podržava, a još manje da sama bude izvor ovakvih pogleda kad etatizam zemlje to izričito ne bi zahtevao od nje. Iz tih razloga bespredmetno je polemisati sa »naukom« koja sama, svojim statusom, ne može mnogo doprineti nalaženju »izlaza« iz ove krizne situacije.

Odgovor naše nauke je — strpljiva naučna razrada brojnih tema koje sa svih strana osvetljavaju autentičnost makedonskog revolucionarnog pokreta i revolucionarnih tekovina s kojima je makedonski narod ušao u svoju najnoviju istoriju.

Ne treba imati iluzije da će ovakav stav makedonske naučne misli dovesti do toga da i savremena bugarska istoriografija prihvati, u istorijskom pogledu, koncept potpuno suprotan sadašnjem. Ali ovim će se doprinositi da ona postane sama sebi sudija, da potraži i pronađe u sebi snage da se sve više suprotstavlja konstruisanim pogledima na jednu naciju koja je sebe učinila subjektom istorije.

Digitized by Google

Makedonski narod danas živi u punoj nacionalnoj slobodi i ravnopravnosti sa ostalim jugoslovenskim narodima i narodnostima i gradi svoj politički sistem socijalističkog samoupravljanja, i niko sa strane ne može niti ima pravo da dovodi u sumnju i menja njegov revolucijom izvojevani državno-pravni status. Kome je bilo potrebno da takav neprihvatljiv zadatak sebi postavi savremena bugarska istoriografija prilikom obrade najnovije istorije makedonskog naroda!?

Da li će bugarska istoriografija u dogledno vreme sagledati nužnost revizije, preispitivanja ideoloških stavova kojima je opravdavala nasrtaje na nezavisnost makedonske nacije? To je pitanje na koje treba da odgovori sama bugarska nauka. Može li se očekivati da će ona učiniti napor da se odrekne prenebregavanja stvarnih istorijskih zbivanja iz bliže i dalje prošlosti makedonskog naroda, kako se kao nauka ne bi potpuno kompromitovala?

Vremenom se ova nauka mora opredeliti za kritičku misao i, demokratizacijom svojih pogleda i shvatanja o novim pitanjima i temama koje se danas pokreću u istinskoj nauci, smoći snage da učini nužni preokret u svojoj globalnoj koncepciji o takozvanom makedonskom pitanju. Ona će, naime, morati kao izvor za svoje proučavanje koristiti stvarni život i, uz to, svoju pažnju usmeriti na duboke ljudske i humane revolucionarne ideje kojima se inspirišu svi revolucionarni pokreti. Savremena bugarska nauka, pristupajući ovakvim zahvatima, moraće da nađe u sebi dovoljno snage da sve odlučnije odbacuje one poglede kojima se vrši nasilje nad celom jednom nacijom i njenom herojskom istorijom.

Ukoliko i dalje zadrži stare poglede o makedonskoj naciji, direktno preuzimajući buržoasko-nacionalističke ocene o makedonskoj naciji, bugarska naučna misao neće zazirati ni od toga da proglašava za istinito sve ono što ide u prilog opravdavanju velikobugarskih pretenzija u odnosu na Makedoniju. Savremena bugarska istoriografija sve zasniva na tome da se izvuče određena korist, bez obzira na rezultate proučavanja i analiza istorijskih i društvenih pojava u životu makedonske nacije. Takva nauka ne može nikako doprineti daljem razvijanju marksističke misli. A to vodi bespuću, stvara konfuziju i u naučnom delanju dovodi do praznina, a ne do sticanja novih saznanja. Sadašnje »sopstveno saznanje« savremene bugarske nauke o makedonskoj naciji ne osvetljava ono što se uočava na »horizontu budućnosti«, već se njime izražava želja da se točak istorije vrati unazad. Tu prestaje da postoji realna dimenzija naučne istine i istine u istoriji, u Marksovom smislu reči.

Digitized by Google

Uroš Andreevski

Ekonomska stanarina neophodnost — konverzija kredita imperativ

Ukoliko se civilizacija kretala uzlaznom linijom — a to kretanje predstavlja kontinuirani proces, čak i u periodima rata i drugih kataklizmi — utoliko je stanovanje postajalo sve složeniji problem ljudi. Neminovna sve veća urbanizacija će i ubuduće biti jedno od osnovnih obeležja novijeg vremena. To za sobom povlači mnogobrojne promene domicila, sve veće razlike između stope nataliteta i mortaliteta, produženje životnog veka čoveka itd. Posledica je — veća potreba *krova nad glavom.* Da li su i do koje mere ova kretanja racionalna ili iracionalna — u to se u ovom trenutku ne upuštamo, i pored toga što se o ovoj oblasti i o ovim relacijama može mnogo šta reći (počev od vremenske sinhronizacije migracionih kretanja, uglavnom selo — grad, pa sve do prostornog rasporeda stanovništva). U ovom članku biće reči o sadašnjem stanju u našoj zemlji i o rešenjima koja se predlažu u oblasti stanovanja, jer je ono jedna od elementarnih potreba čoveka, s kojom se mogu uporediti samo ishrana i, u izvesnoj meri, odevanje. Biće, dakle, govora o stanovanju onakvom kakvo je u datom trenutku, kakav uticaj ono ima na stanje u zemlji i kakav je tretman ovog pitanja, kao segmenta produkcionih odnosa, u nas.

Relativno učešće stanarina u ukupnim troškovima života (pre tri godine) u nordijskim zemljama kretalo se od 30 do 32 pro-

Digitized by Google

centa — doduše, u kvalitetnim stanovima, ali i u uslovima visokih prihoda stanara. Na nekim geografskim tačkama sveta, usled guste naseljenosti, stanarina je još veća. Na primer, u Istambulu dostiže 34 procenta ukupnih izdataka jedne porodice. No, da ne uzimamo u obzir ekstremne slučajeve Istambula, Tokija, Seula ili Njujorka, gde su te veličine rezultat ekonomske nužnosti, to jest cene formirane pod dejstvom slobodnih objektivnih ekonomskih zakonitosti.

Mogućno je, i u svetu je poznata pojava da se čine izvesna odstupanja od kategorije ekonomske stanarine, naime, ona je niža ili izrazito niska i, obrnuto, viša ili izrazito visoka, zavisno od toga šta se takvom politikom želi postići. Ako je brži razvoj jedne zemlje uslovljen, pre svega, ekonomskom sferom, pa joj je u interesu da se gradovi ubrzano povećavaju prilivom stanovnika ili da se stvaraju novi gradovi i ruralna područja vezana za razvoj neke privredne grane koja će povući napred celu nacionalnu ekonomiju, predstavljati garanciju i uslov ukupnog nacionalnog progresa, i u svemu tome je sadržan ekonomski i društveni oportunitet — u tom slučaju država će ne samo podržati, već i podstaći migraciona kretanja. Pri tom će stanarinu nižu od ekonomske iskoristiti kao instrument tekuće dugoročne politike, kao atraktivnu komponentu za ovakva kretanja. U drugom slučaju, kada zemlja oseća demografsku prenapetost u gradovima i industrijskim naseljima, a pogotovu kada je ova pojava propraćena i većim stepenom nezaposlenosti ili se iz bilo kojih drugih razloga ne žele narušiti proporcije prostornog rasporeda stanovništva, postupa se upravo suprotno. Preduzimaju se čak takve mere i koriste mnogi instrumenti iz državnog arsenala, kao što su oštrije oporezivanje stambenih kapaciteta, uvođenje raznih taksa koje otežavaju podizanje stambenih zgrada i slično. Jednom rečju, stanarine time postaju toliko visoke da odbijaju one koji imaju nameru da pređu iz sela u grad, ili iz malog u veliki grad. Problem stanovanja i stanarina nije zaobišao nikoga u svetu, i ovo područje biće još dugo opsesija svakog društva, ono se nameće kao objektivna neminovnost.

No razmotrimo pitanje stanovanja u našoj zemlji, koje predstavlja jedno od veoma složenih područja, s obzirom na to da je stan osnovni uslov za život svake porodice.

Tek protekla osma decenija je donela mnogo promena i preokreta u celom svetu, u prvom redu ekonomske prirode. U nas ovaj period karakterišu veoma nestabilna ekonomska kretanja. Ekonomska nestabilnost, kojom nikako ne možemo biti zadovoljni, posledica je našeg ponašanja u svim sferama života u ovom vremenskom periodu, pa i na području stanovanja. Ovakvo stanje već odavno zaokuplja pažnju celog našeg društva, pa prevazilaženje sadašnje ekonomske situacije nije nerealno ako ga shvatamo kao imperativ. Zaustavljanje određenih destabilizacionih trendova neminovno zahteva otklanjanje uzroka takvog razvoja, otkrivanje žarišta koja su postala agregati koji produkuju nesta-

Digitized by Google

bilnost u nacionalnoj ekonomiji. Takvih žarišta je sigurno mnogo, ali jedno od njih je svakako i područje stanovanja. Namera nam je da se tretman stanovanja u ovom napisu shvati i svrsta u kontekst niza napora usmerenih u pravcu otkrivanja i uklanjanja izvora i uzroka ekonomske nestabilnosti.

Umesto da zalazimo u istoriju problema stanovanja kod nas, daćemo samo nekoliko napomena pre nego što pređemo na suštinu pitanja. Neposredno posle rata, zbog opšte oskudice, država je stavila ruku na sve oblasti svakodnevnog života — od hleba i soli do stanovanja (ponašanje neizbežno u takvim uslovima). To vreme je poznato kao period distribucije. Razrađivano je ko koliko može da potroši i po kojoj ceni. Uz ostale potrebe, i stanovanje je bilo strogo administrativno regulisano. Razlozi su bili opravdani: oskudan stambeni fond, delimično uništen u ratu; a, s druge strane, velika potreba za ljudima u gradovima, radi obnove najvažnijih privrednih grana, bar za normalan život. Stambeni fond u društvenoj svojini, koji su činili objekti eksproprisani po bilo kom osnovu, bio je minimalan, a potrebe velike, pa je racionisanje celokupnog stambenog fonda, bez obzira na oblik svojine, predstavljalo neizbežnost. Sasvim opravdano u tim prilikama, našao se pod udarom distribucije i stambeni fond u ličnoj svojini, pa su se i na tom fondu stvorila stanarska prava kao i u društvenom sektoru. Stanarska prava su gotovo izjednačena sa svojinskim sve do danas, bez obzira na to u čijem je vlasništvu stambena jedinica. Ovaj deo stambenog fonda je i dan-danas povod stalnim raspravama između vlasnikâ i korisnikâ stana. S opštim rastom privrede i drugih oblasti društvenog života išla je ukorak i dinamika stambene izgradnje, iako po visokoj ceni, za ostalim razvojem. Međutim, razvoj područja stanovanja, po svojim modalitetima, nije sledio opšti razvoj društva.

Naime, kad su se naša privreda i druge oblasti društvenog života na odgovarajući način konsolidovale, administrativni sistem je postupno ali sigurno povlačio svoju vlast nad njima. Posle 1960. godine regulisanje mnogih potreba čovekovog života — od ishrane, oblačenja, od faze proizvodnje, pa do krajnje potrošnje, prepušteno je delovanju ekonomskih zakonitosti. Od 1965. godine (prva ekonomska reforma) gotovo sasvim preovladavaju zakoni tržišta, uz manje izuzetke, na svim potrošačkim pozicijama stanovništva. Neke evidencije govore da su se, posle ukidanja snabdevanja na bonove, izvesni artikli manje trošili nego ranije. Struktura potrošnje u porodicama se izmenila, a to je za tržište značilo najsigurniju orijentaciju u kom pravcu i u kom obimu treba forsirati odgovarajuće grane čiji su proizvodi namenjeni zadovoljavanju potreba ljudi. Više se ne pitamo zašto se neko ovako ili onako oblači, šta i koliko jede itd., iz jednostavnog razloga što je ta zadovoljstva određeni građanin platio, a kupovanje je svakome podjednako dostupno. Međutim, stanovanje se nije kretalo ovim kolosekom — najpreciznije rečeno, zadržalo je ostatke administrativnog perioda, i to u prilično meri. Doduše, s vremena

Digitized by Google

na vreme se nastojalo postići da cena stanovanja, kao potrošačka kategorija, dobije obeležja ekonomske nužnosti, kao i druge kategorije potrošnje, no ono je i dalje zaostajalo i kaskalo za ostalim vidovima potrošnje. Kada se pominje ekonomska nužnost, u stvari se misli na tržišnu cenu stana, formiranu pod dejstvom ekonomskih zakonitosti; u konkretnom slučaju, ima se na umu ekonomska stanarina, odnosno njeno odsustvo na području stanovanja. Ovo je, konačno, dovelo do toga da gotovo za sve vidove potrošnje stanovništva važe ekonomski kriterijumi, dok za stanovanje administrativni, i to prilično neujednačeni. To stanje ima za posledicu da na određen način kategorizuje građane u odnosu na stambeni status.

U prvu kategoriju bi se mogli svrstati oni stanari koji poseduju stan u društvenoj svojini, uz niske i neekonomske stanarine. U ovoj celini ima kategorija koje poseduju sasvim skromne, dovoljne i velike, pa i prevelike stambene površine. Ne može se, dakle, reći da svi u okviru ove kategorije stanuju u istim uslovima, osobito ako se uzme u obzir dobar kvalitet i različita cena stanarine, iako je administrativna ili poluadministrativna. Ovoj kategoriji pripada gotovo jedna trećina stanovništva gradskih i drugih urbanih područja, odnosno toliki je udeo stambenog fonda u društvenoj svojini.

U drugoj kategoriji su oni građani koji su došli do krova nad glavom društvenim sredstvima ili pretežno raznim kreditima iz drugih izvora. Ne retko, tu su visokokvalitetni stanovi čija je otplata vremenom postala neznatna, tako da su ovi građani u veoma povoljnom položaju u odnosu na ostale, o čemu će biti reči kasnije. Ovoj kategoriji pripadaju i oni građani koji žive u stanovima nasleđenim od starijih generacija.

Treću kategoriju čine građani koji su do stana došli isključivo sopstvenim sredstvima; oni nisu u tako povoljnom položaju kao oni iz prethodne kategorije, ali su se zato zaštitili od udara inflacije poslednjih godina, o čemu će takođe biti reči.

Četvrtu kategoriju predstavljaju oni stanari koji imaju stanarsko pravo u stanovima čiji su sopstvenici druga lica i u stalnom su strahu da im prvom prilikom ne bude anulirano pomenuto stanarsko pravo. Ova kategorija stanara, uopšte uzev, živi u nekvalitetnim stanovima, sem nekih izuzetaka, no zato, po pravilu, plaća niske stanarine.

Petoj kategoriji pripadaju oni građani koji ne poseduju ni društveni stan, ni stanarsko pravo u stanu koji je privatna svojina, već žive kao podstanari kod nekog iz pomenute četiri kategorije. Među njima nije malo onih koji su izdvajali i izdvajaju sredstva iz minulog i tekućeg rada za stambenu izgradnju. Interesantno je da se ovaj broj iz godine u godinu povećava, i pored pojačane stambene izgradnje.

Bez sumnje, šira analiza, s pretenzijom bližeg i sistematičnijeg kategorisanja stanovništva, kad je reč o stanovanju, dala

Digitized by Google

bi mnogo verniju sliku i omogućila izvlačenje daleko realnijih zaključaka nego što su ovi najgrublji, koji su obuhvatili samo ovih nekoliko kategorija. No ovde nam nije cilj precizna analiza stanja, već apostrofiranje pojedinih pitanja, kako bi se ukazalo na potrebu menjanja sadašnje situacije, radi ubrzanja procesa stabilizacije i radikalnijih izmena u oblasti stanovanja, kao dela produkcionih odnosa. To je jasno određeno ne samo u našim idejnim opredeljenjima, već je i sankcionisano u najvažnijim dokumentima, od Ustava SFRJ i ustavâ republika i pokrajina do kongresnih rezolucija i Zakona o udruženom radu.

Stanje na području stanovanja se u kvalitativnom i kvantitativnom smislu bitno razlikuje od onoga na početku.

»U periodu 1952—1979. godine izgrađeno je ukupno 2.900 hiljada stanova — u društvenom sektoru 1,1 hiljada, a u privatnom 1,8 hiljada stanova. Intenzivnija izgradnja je započela pedesetih godina: od 1952. do 1960. godine završavano je prosečno 46 hiljada stanova godišnje, odnosno 2,6 stanova je dolazilo na 1.000 stanovnika. Od 1961. do 1970. godine izgrađeno je gotovo trostruko više stanova, prosečno godišnje 119 hiljada, odnosno 6,1 stan na 1.000 stanovnika. U periodu 1971—1979. godine podizano je prosečno godišnje 143 hiljade stanova, odnosno 6,6 stanova na 1.000 stanovnika. Međutim, od 1976. godine intenzitet stambene izgradnje nešto je opao: u 1976. izgrađeno je 6,95 stanova na 1.000 stanovnika, u 1977 — 6,5, u 1979 — 6,6 stanova na 1.000 stanovnika.«[1]

Ovako intenzivna stambena izgradnja, sasvim logično, angažuje mnogo sredstava, ne samo zbog širokog fronta izgradnje, već i usled nesrazmerno skuplje izgradnje u poređenju sa drugim zemljama, a poslednjih godina i zbog preterano luksuzne izgradnje. Sve to poslednjih godina opterećuje nacionalni dohodak zemlje sa 10%, a u društvenom sektoru 6%. To je ogromna masa sredstava što se ulažu u područje koje, kao što smo već istakli, nije u stanju ni samo sebe da reprodukuje, a iz godine u godinu se povećavaju i sredstva neophodna za tekuće održavanje. Kvalitet ukupnog stambenog fonda u proseku se povećava — uočljive su razlike između 1975. i 1980. godine. Da bismo ukazali na sve veću neskromnost u izgradnji, kako po veličini tako i po opremljenosti stanova, upućujemo na tabelu (str. 115).

Karakteristično je da se, uprkos ovako velikoj stambenoj izgradnji, broj zahteva za dobijanjem stana povećava, tako da ih je u 1975. godini bilo 440.000; već u 1978. ovaj broj se povećava za 18,4%, ili na apsolutnu cifru od 522,1 hiljadu. Broj radnika u organizacijama udruženog rada koji čekaju na stan u ovom vremenskom intervalu povećava se sa 12,6 na 13,4%. Savezno izvršno veće je u materijalu »Ostvarivanje stambene politike u SFRJ (analiza), Beograd, oktobar 1980. godine« konstatovalo da svi podneseni zahtevi za dodeljivanjem stana nisu akutni: naime, 45% podnosilaca takvih zahteva je bez stana, neki žive kao su-

[1] Analiza SIV-a 1980: »Ostvarivanje stambene politike«, str. 1.

Digitized by Google

Osnovni pokazatelji standarda stanovanja

	1975.	1978.	1979.	1980.
Broj stanova (u hiljadama)	5,654	6.061	6.193	6.430
Površina stanova (u mil. m²)	289	316	325	339
Prosečna površina jednog stana (u m²)	51,1	52,2	52,6	52,7
Prosečna površina stana za jedno lice (u m²)	13,5	14,4	14,7	15,2
Prosečan broj osoba na jedan stan	3,8	3,6	3,6	3,5
Prosečan broj osoba na jednu sobu	1,9	1,8	...	1,6
Broj domaćinstava u jednom stanu	1,03	1,00	...	0,98
Broj stanova na 1.000 stanovnika	265	278	279	288
Broj izgrađenih stanova na 1.000 stanovnika	6,8	6,3	6,6	8,1
Broj domaćinstava (u hiljadama)	5.489	6.127	6.277	6.330

Izvor: STJ — 1980.

stanari (8%), kod roditelja ili s odraslom decom (19%), u nehigijenskim i dotrajalim stanovima (10%) i u stanovima sa neodgovarajućom površinom (18%). Ipak, jasno je da se povećava broj zainteresovanih za dobijanje stana, što upućuje na potrebu još intenzivnije stambene izgradnje.

Postavlja se pitanje da li je mudra ovakva orijentacija na zadovoljavanje sve većih zahteva, i pored ovakve već intenzivne izgradnje, koja angažuje sredstva iz nacionalnog dohotka do granica više nego kritičnih? Ili, možda, treba bliže sagledati stvari i utvrditi zašto nastaju ovakva stanja, i to u vreme kada su gradovi i veća mesta već prenaseljeni, što je već deset godina praćeno značajnom nezaposlenošću. U svakom slučaju, jednostavan zahtev za još većom eskalacijom stambene izgradnje nije »put u raj«. Zato ćemo pokušati da u daljem našem izlaganju nešto kažemo i o tome.

I pored svesrdne želje da ovaj tekst ne bude opterećen mnogim brojkama i tabelama koje zamaraju čitaoca, ovoga puta to neće moći da bude izbegnuto, iz prostog razloga što čitalac treba da se posluži odgovarajućim brojkama pre nego što izvede sopstveni zaključak iz teksta koji mu se nudi, a čija je pretenzija nedvosmislen poziv na odgovarajuće promene stanja u oblasti stanovanja. U celom tekstu upotrebljava se termin *stanovanje*, što sigurno nije adekvatan pojam. On se, doduše, može zameniti mnogim drugim terminima, jedino ne pojmom *stambena privreda* — koji se ne retko sreće u štampi i u nekim službenim dokumentima — iz jednostavnog razloga: da bi se neko područje ili delatnost nazvalo privredom, ono bi moralo posedovati osnovni atribut, to jest sposobnost da sebi obezbedi bar prostu, ako ne i proširenu reprodukciju. U datom slučaju pomenuti atribut ne postoji, pa odatle ovo područje ne može ni biti nazvano stambena privreda, već jednostavno — stanovanje, što je realniji izraz tretmana i opšteg stanja. Ovo je samo kratko objašnjenje, s obzirom na to da nije nepoznata izreka: »Ko greši u izrazima, greši i u

Digitized by Google

pojmovima«. Ovog puta nije u pitanju nikakav pojmovi nesporazum.

Dajemo kratak pregled nekih stanja od vitalnog značaja za ovo područje: u tabeli se navode brojke o stanju stanarina i o sudbini stambenih kredita u proteklom periodu i u datom trenutku.

Stanarine[2]

	Iznos po 1m² (u dinarima)						Indeksi
1	2	3	4	5	6	7	8
Srbija	4,65	5,25	8,05	7,01	112,9	115,2	115,9
BiH	3,10	3,26	3,58	4,19	105,2	109,8	117,0
Crna Gora	3,47	3,93	4,07	4,32	113,3	103,5	106,1
Hrvatska	3,99	4,58	5,37	6,34	114,8	117,2	118,1
Makedonija	3,84	4,13	4,49	5,18	107,5	108,7	115,4
Slovenija	4,60	6,09	7,81	8,59	132,4	128,2	110,0
Srbija	5,85	6,37	7,18	8,41	108,9	112,7	117,1
Srbija van SAP	5,98	6,51	7,48	8,70	108,8	114,9	116,3
Vojvodina	5,98	6,49	6,79	8,18	108,5	104,6	120,5
Kosovo	3,28	3,53	4,18	4,60	107,6	118,4	110,0
Sarajevo	2,90	3,19	3,51	4,14	110,0	110,0	117,9
Titograd	2,99	3,20	3,20	3,20	107,0	100,0	100,0
Zagreb	4,20	5,38	6,01	7,01	128,1	111,7	116,6
Skoplje	3,97	3,97	4,36	5,08	100,0	100,8	116,5
Ljubljana	4,46	5,88	7,61	7,60	131,8	129,4	99,9
Beograd	6,40	6,95	7,98	9,27	108,6	114,8	116,2
Novi Sad	6,28	7,32	7,32	8,56	107,3	100,0	116,9
Priština	3,43	3,77	4,52	4,97	109,9	119,8	110,0

Ove brojke su uključene u tabelu 2 u već pomenutoj analizi SIV-a od decembra 1981. godine.

Nije potrebno komentarisati ove brojeve, jer oni sami za sebe govore jasno i dovoljno. Osim teritorijalnog odstupanja cena, ovde ne smemo izgubiti iz vida ni pretpostavku o različitom kvalitetu stana. Takođe se zapaža neujednačeni rast stanarine u pojedinim područjima, uz sporiju dinamiku u odnosu na rast drugih troškova života. Konačno, ovako spori rast stanarina poslednjih godina i izrazito nizak start od ranije, u celokupnoj konstelaciji životnih troškova, minimizirani su, što je jedan od uzroka i preterano neskromnih zahteva za ovakvim oblikom stanovanja, pa se dobija nerealan utisak o stvarnim potrebama stanovanja. Svakako da nije malo onih čija je stambena situacija više nego teška. To ni za trenutak ne smemo smetnuti s uma.

Dalje, brojevi iz tabele upućuju na zaključak da je visina stanarina na tako niskom nivou da se njome ne može pokriti ni tekuće održavanje stambenog fonda, a posebno u onim objektima gde su zakupnine stana ispod navedenih proseka. Lako je zamisliti kako se može održavati stan u Skoplju od 100 m² za

[2] Isto, str. 44, tabela 4.

Digitized by Google

koji mesečna stanarina iznosi 508 dinara ili, pak, u Sarajevu 414, a u Titogradu samo 320 dinara.

Širi komentar ovakvom stanju je nepotreban i on se svodi na rečenicu: stanje postaje neodrživo.

Pokušaj grube kategorizacije stanovanja i kratak komentar ukazali su na to da je u najpovoljnijoj situaciji ona kategorija ljudi koja poseduje stanarsko pravo, bilo u društvenoj ili privatnoj svojini, što se, uostalom, jasno vidi iz navedene tabele. Međutim, ni u kojoj meri nisu u nepovoljnijem položaju ni oni građani koji su svoje stanove izgradili društvenim kreditima. Pre nego što vidimo koliko je ova kategorija privilegovana i pre nego što damo komentar i izvedemo zaključak o tome, pogledajmo sledeću tabelu:

Kredit = 100 dinara
Otplata — 10 godina
Stopa inflacije — 30

Godine	Nominalna vrednost		Realna vrednost	
	Glavnica	Godišnji anuitet	Glavnica	Godišnji anuitet
1	100	10	70	7
2	90	10	49	4,9
3	80	10	35	3,5
4	70	10	24,5	2,5
5	60	10	17,2	1,7
6	50	10	12,1	1,2
7	40	10	8,5	0,85
8	30	10	6	0,6
9	20	10	4,2	0,42
10	10	10	3	22,97

Ako na brojke iz tabele baci pogled ne samo laik, već čovek koji uopšte ne poseduje opštu i ekonomsku kulturu, doći će do zaključka da je reč o najobičnijoj, vulgarno rečeno, krađi, ili, učeno rečeno — o otvorenom i intenzivnom procesu denacionalizacije sredstava iz društvene svojine u korist pojedinaca. Ljudi već dugo reaguju na ovu pojavu, ali to se svodi na verbalna ukazivanja, najčešće kao protivargument kada se raspravlja o odlučnijem prelazu na ekonomsku stanarinu.

Svaki pokušaj da se bilo kakvim izgovorom opravda postojeće stanje u oblasti kreditiranja, uz zamašne sume i dugi rok otplate, bio bi obična farsa. Primer iz priložene tabele govori da se od uzetog kredita u visini od 100 miliona starih dinara realno društvu vraća samo 22,97 miliona starih dinara, a razlika od 77,03 miliona jednostavno je društvu eksproprisana. Ovakvim potezima, a oni nisu retki, ljudi zarađuju, to jest stavljaju na stranu bogatstvo koje bi u celom svom radnom veku teško prikupili, jer je ovaj efekt u datom primeru približno jednak ukupnim neto

Digitized by Google

primanjima koja bi za 10 do 11 godina radnog veka, pod uslovom da ništa ne troši, radnik ostavljao na stranu. Stoga neka nas ne čudi, kada je u pitanju dodela kredita, posebno dugoročnih, što nastaju borbe i sukobi slični, ako ne i žešći od onih kada se dodeljuju stanovi i stanarska prava. Ovde se ne upuštamo u to na koju kategoriju korisnika se odnosi ova »bagatela«, no sigurno je da nije reč o građanima čiji je socio-ekonomski položaj takav da jedva vezuju kraj s krajem. Uostalom, da je u pitanju čak i takva kategorija, ne treba izgubiti iz vida da je Jugoslavija, pre svega, socijalistička, a uz to i socijalna zemlja. Konačno, u Ustavu Jugoslavije i u ustavima svih republika i pokrajina proklamovano je da »jedino rad i rezultati rada određuju društveni i materijalni položaj čoveka« i da Ustav ne dopušta »bilo kakvo sticanje sredstava posredno ili neposredno putem eksploatacije...« Postavlja se pitanje — ako se ovo stanje stavi u korelaciju samo sa navedenom ustavnom odredbom, a da ne govorimo i o odredbama u mnogim našim zvaničnim dokumentima koje određuju fizionomiju našeg, socijalističkog samoupravnog društva, ni najveći maher ne bi mogao naći ama baš nikakvu dodirnu tačku između jednog i drugog. Uostalom, ako nađe, neka izvoli da to napiše i obelodani pred našom javnošću. Međutim, čudno je što svaki pokušaj da se eliminiše ova pojava nailazi na tihi otpor — ističe se, kao njegova protivteža, argument o nepostojanju ekonomske stanarine, o čemu je već bilo reči. Stoga, da bi stvari dostigle bar približno tolerantni nivo odnosa na oba ova područja, nije dovoljno da se smelije krene ka postepenom uvođenju ekonomske cene stanarina, već je nužno pristupiti i konverziji kredita.

Za postizanje prihvatljivog stanja u oblasti stanovanja nije dovoljno primeniti formulu da (stanarina) dostigne nivo koji će obezbediti tekuće održavanje stambenog fonda za utvrđeni vek trajanja, plus amortizacija koja će osigurati proširenu reprodukciju, plus vrednost, odnosno prosečna stopa rentabiliteta koju daju sredstva uložena i u najnerentabilnije grane privrede, ili pak stopa koju u vidu kamate ubire banka. Ova formula je uistinu najbliža ekonomskoj stanarini, odnosno ekonomskoj ceni stanovanja, ali ne znači put i izlaz kad je u pitanju otklanjanje očiglednih deformacija u ovoj oblasti. Prava formula bi glasila: sve ono što je rečeno u prethodnoj rečenici, plus konverzija kredita, to jest njihova otplata u realnoj, a ne nominalnoj vrednosti. U ovako proširenoj formuli može se staviti znak jednakosti, ili, prosto rečeno, ekonomska stanarina + konverzija kredita = pravedni odnosi.

Svaki pokušaj zaobilaženja ove formule jednak je pokušaju da se zaobiđe istina. Konačno, ekonomska stanarina nije ništa drugo do ekonomska cena, formirana pod uticajem nepisanih objektivnih ekonomskih zakonitosti na temelju ponude i potražnje. Ovo nismo izmislili mi. Iza ove formulacije oduvek su stajali najveći umovi.

Digitized by Google

I jedan ovako površan pogled je dovoljan da se izvuče zaključak da oblast stanovanja predstavlja konglomerat koji odudara od drugih životnih i u prvom redu ekonomskih tokova: istovremeno, to je područje koje je često povod za mnoga trvenja i neslaganja, pa je otuda sazrela situacija da se zahteva menjanje stanja. Konačno, socijalistička revolucija je kontinuirani proces, s jednim jedinim ciljem — da se stvari menjaju u pozitivnom pravcu, u materijalnom, duhovnom i u društvenom smislu. Društveni tretman ovog područja nije išao ukorak s promenama u drugim oblastima društvenog života, tako da ga odlikuje tvrdokornost; postao je sve odbojniji prema pokušajima radikalnijih promena. Upravo zbog naše inertnosti, linije manjeg otpora, ovo područje dobija status tabu-teme, u koju ne bi trebalo dirati. Da se razumemo: hod revolucije ne priznaje nikakve tabue. Ona preko našeg objektivno datog ne zaobilazi ništa što sprečava njen razvoj, ne pitajući čak i po koju cenu. Otuda je eventualno zaobilaženje područja stanovanja samo iluzija, jer nema te sile koja može zaustaviti hod revolucije, i pored mogućnih otpora u određenim sredinama. Jer strategija razvoja nedvosmisleno teži ka uspostavljanju pravednih produkcionih odnosa, koji isključuju svaki oblik sticanja materijalnih sredstava i drugih privilegija koji nisu zasnovani niti su u kauzalnoj vezi s rezultatima rada. Konačno, ovaj princip je kamen temeljac našeg socijalističkog samoupravnog društva, na koji se nadograđuju i drugi segmenti celokupnog života i budućeg razvoja. Možda će se neko upitati zašto se zanemaruju stvari od fundamentalnog značaja za socijalističku revoluciju i da li je to na mestu kada je reč o prozaičnom problemu kao što je stanovanje. Evo odgovora: stanovanje nije tako nevažan i usputan problem, već prvorazredna, egzistencijalna, predominantna potreba za bitisanje čoveka i uslov razvoja celog društva. Uostalom, nije slučajno što je ovo područje našlo mesto i u Ustavu i u mnogim drugim zvaničnim dokumentima. Ovo poslednje povlači i drugo pitanje: naime, ako je ovo područje dobilo odgovarajuće mesto i odgovarajući tretman u najvažnijim dokumentima koji utvrđuju model našeg društvenog sistema, zašto onda ovo pitanje ostaje otvoreno i zašto je toliko buke oko njega. I ovde je odgovor jednostavan. Reč je o nedoslednom primenjivanju proklamovanih principa i o ne baš prikrivenim otporima njihovoj realizaciji. Uostalom, u brzom hodu, koji je osnovna karakteristika prelaznog perioda iz klasnog u besklasno društvo, može doći i do zaostajanja nekog područja u odnosu na druga, ali takva pojava se u određenoj meri i za određeno vreme može tolerisati. Jer sa hodom vremena moraju se uskladiti ostali tokovi od vitalnog značaja za društvo i razvoj.

Pređimo sada na suštinu problema stanovanja.

Problem stanovanja moramo posmatrati sa više aspekata, a pre svega polazeći od sadašnjeg stanja i onog koje se očekuje u najbližoj budućnosti. To su sledeći aspekti: društveno-ekonomski, socijalni i društveno-politički.

Digitized by Google

A. *Društveno-ekonomski aspekti stanovanja*

Da bi se bolje osvetlio ovaj aspekt, neophodno je šire sagledati neka stanja koja su u neposrednoj vezi sa stanovanjem:

1. Kakva je situacija u pogledu veličine i kvaliteta stambenog fonda u zemlji?

2. Da li saniranje tokova koji su doveli do nepovoljnog stanja — u prvom redu mislimo na dosadašnji ekonomski razvoj, s jedne, i brži ekonomski razvoj u neposrednoj budućnosti, s druge strane — zahteva nastavljanje dosadašnjeg trenda migracionih kretanja, usmerenih uglavnom u pravcu gradova?

3. Da li treba nastaviti trend, ispoljen poslednjih godina, po obimu tako intenzivne stambene izgradnje koja angažuje sredstva iz nacionalnog dohotka od blizu 10%, a u kojima je, neposredno i posredno, iz organizacija udruženog rada blizu 6%?

4. Da li je postojeći stambeni fond u stanju da sam sebe reprodukuje i obezbedi sredstva za novu izgradnju, srazmerno novonastalim realnim potrebama?

5. Kako stoje stvari sa ekonomskom zainteresovanošću ljudi kad je reč o načinu upotrebe stambenog fonda i do kog stepena su ta ponašanja domaćinska i društveno-ekonomski oportuna?

B. *Socijalni aspekt stanovanja*

1. Da li dato stanje u oblasti stanovanja, takvo kakvo je u ovom trenutku, ima dovoljno obeležja socijalnosti i do koje mere?

2. Koji i kakvi kriterijumi socijalne politike treba da se imaju na umu na sadašnjem stepenu društveno-ekonomskog razvoja kod nas na području stanovanja?

3. Kakav treba da bude selektivni prilaz tretiranju visine stanarine kao instrumenta dugoročne i tekuće ekonomske politike?

4. Šta sve i do koje mere treba ugraditi na ovom području u instituciju solidarnosti?

5. Do koje mere odnose na području stanovanja valja rešavati merama regulative?

6. Do koje mere treba da dođu do izražaja specifičnosti socio-ekonomskih stanja u datom prostoru i vremenskom periodu?

7. Do koje mere i za koliko vremena važi borački status u odnosu na pravo stanovanja i na prioritet u rešavanju stambenog pitanja?

C. *Društveno-politički aspekt stanovanja*

1. Da li usled sadašnjeg stanja, polazeći od intenziteta izdvajanja sredstava za područje stanovanja pa sve do odnosa koji vladaju u sferi korišćenja raspoloživog stambenog fonda, dolazi i do problema političke prirode?

Digitized by Google

2. Do koje mere se stanje u oblasti stanovanja negativno ili pozitivno odražava u najširim masama i kakva se politička klima stvara njegovim uticajem u svim sredinama?

Pre nego što damo konačne ocene stanja i sugerišemo neke radikalnije zahvate koji treba da unesu promene u oblast stanovanja, pokušaćemo da damo odgovore na postavljena pitanja sa sva tri aspekta, i to istim redosledom:

A.1. Stambeni kapaciteti u Jugoslaviji po obimu i kvalitetu još uvek nisu dostigli nivo koji bi zadovoljavao potrebe zemlje sa više od 22 miliona stanovnika. Međutim, na datom stepenu društveno-ekonomskog razvoja zemlje stanje u ovoj oblasti, po obimu i kvalitetu stanova, ne samo što, gledano u celini, nije akutno, već u priličnoj meri može zadovolijti potrebe (isključujući neskromne ili preterano neskromne). Intenzivna stambena izgradnja posle rata, a posebno u poslednje dve decenije, koja se približava broju od dva miliona stanova, jednaka je celokupnom stambenom fondu u gradovima, na primer, susedne Grčke. U stvari, nedavno sprovedeni popis nam je pokazao da broj stanova u našoj zemlji zaostaje samo za oko 42.000 za brojem domaćinstava, ne računajući 335.000 vikendica. A ako dodamo ovaj broj, onda imamo veći broj »krovova nad glavom« od broja porodica. Kakvo je stanje po republikama, može se videti iz priložene sheme:

Broj stanovnika u SFRJ
1981 — 22,352.000
1971 — 20,523.000
— 8,9%

Rezultati popisa stanovništva, stanova i domaćinstava sprovedenog do 31. marta 1981. godine

	Domaćinstva	Stanovi	Vikendice	Prosečno članova domaćinstva
SR BiH	1.032.000	1.021.000	34.000	4,00
SR Crna Gora	143.000	138.000	15.000	4,08
SR Hrvatska	1.419.000	1.382.000	114.000	3,23
SR Makedonija	436.000	439.000	17.000	4,39
SR Slovenija	595.000	585.000	26.000	3,17
SR Srbija (van teritorija SAP)	1.655.000	1.689.000	92.000	3,42
SAP Vojvodina	677.000	661.000	31.000	3,00
SAP Kosovo	230.000	231.000	6.000	6,89
SFRJ	6.187.000	6.146.000	335.000	

Zaključak je nesporan: veličina stambenog fonda nije toliko u pitanju, a kvalitet mu je veoma poboljšan, kako po komforu tako i po opremi stanova. U to smo se uverili u već datom

Digitized by Google

pregledu na početku, a kvalitet stanova pokazuje tendenciju stalnog uspona.

2. Ako su potrebe stambenog prostora pretežno rezultat migracionih kretanja, a ne prirodnog prirasta stanovništva, bez mnogo dvoumljenja ova žarišta treba da se ugase, utoliko pre što su gradovi već prenaseljeni, a iz godine u godinu broj radno sposobnih a nezaposlenih u njima raste, pa je očigledna kolizija između njih, s jedne, i apsorpcione moći zapošljavanja, s druge strane, nasuprot tome što u proteklom periodu stopa zapošljavanja nije bila baš toliko skromna, bar ne u odnosu na druge parametre našeg razvoja. Dalje nastavljanje s dosadašnjim intenzitetom trenda transfera stanovništva na relaciji selo — grad i iz manjih ka većim gradovima stvara nove veoma skupe hipoteke za društvo, povezane ne samo sa novodošlim, već i s postojećim stanovnicima u gradovima, jer povećavanje gradova poskupljuje život, otežava snabdevanje i negativno se odražava na odbranu. Broj stanovnika u gradovima ne predstavlja usko grlo, a još manje kritičan element za ekonomski razvoj zemlje, bar ne za sledećih pet do deset godina. Pri tom moramo imati na umu postojeće latentne rezerve i kod zaposlenih, a o tome govori sintetički pokazatelj da je produktivnost u zemlji gotovo tri puta niža (u SR Sloveniji dva puta) od one u zemljama s kojima imamo intenzivnu razmenu rada. Na mnogim mestima se ukazuje da je stepen radnog steriliteta kod fakultetski obrazovanih zaposlenih kadrova oko 30%. Sve to pokazuje da se naš razvoj ne sme temeljiti na ekstenzivnom, već na intenzivnom zapošljavanju u produktivnom smislu. Otuda je stvaranje novih žarišta u nerešenim stambenim problemima veoma štetno.

3. Videli smo da intenzitet stambene izgradnje poslednjih decenija angažuje blizu 10% nacionalnog dohotka (6% u društvenom sektoru). Tolika potrošna pozicija u nacionalnom dohotku nije mogla a da, sa svoje strane, ne izazove eskalaciju nestabilnih kretanja. Pošto je ugrozila sredstva za proširenu reprodukciju, ona je bila upućena, u ogromnoj meri, da traži izlaz u pozajmicama iz inostranstva. Ova komponenta konkurentne inferiornosti naše privrede još se održala. A verovatno će tako biti i u budućnosti. U sadašnjem trenutku glavna okosnica za prevazilaženje teškog ekonomskog stanja je izvoz. Međutim, nastavljanje s postojećim intenzitetom stambene izgradnje ne samo što angažuje lavovski deo nacionalnog dohotka, već u finalnoj potrošnji vrši pritisak na one pozicije koje su mnogo atraktivnije za uvoznike iz naše zemlje, kao što su cement i drugi građevinski materijal, a da ne govorimo o tome da se za ne mali deo stambene izgradnje, posebno luksuzne, koristi i deo uvoznog materijala.

Vratimo se konačnom odgovoru na pitanje: da li treba da se nastave dosadašnji trendovi na području stanovanja — kako po intenzitetu izgradnje stanova tako i po njihovom korišćenju, polazeći od stanarine, pa do dodeljivanja stanarskog prava. Ovog puta odgovor na ovo pitanje mogao bi se pružiti postavljanjem

Digitized by Google

drugog pitanja: u ovo doba složene, posebno ekonomske situacije u zemlji, koja pliva u dugovima i bori se s ogromnim teškoćama da ne dođe do zatvaranja nekih proizvodnih kapaciteta od vitalnog interesa ne samo za razvoj, već i za svakodnevno bitisanje, zbog nedostajanja sredstava, posebno deviznih — da li su se stekli svi uslovi za bitnije promene i radikalnije zahvate? Razume se da je to, trezveno i hladnokrvno gledano, ekonomski oportuno. Treba potražiti neka rešenja koja ne samo što će smanjiti odliv sredstava s ovog područja, već će učiniti da se pritekne u pomoć privredi, od koje se skoro četiri decenije samo uzimalo, a ništa joj se nije vraćalo. Bar u onoj meri koja neće izazvati ne samo ekonomske potrese, već će i ukinuti neka žarišta koja produkuju svojevrsne implikacije? Neka svako sâm da odgovor na to pitanje.

4. Postojeći stambeni fond, sa više od 6 miliona stanova, od čega više od milion u društvenom sektoru, sigurno bi mogao u izvesnoj meri sâm sebe reprodukovati, a da se samo razlika do faktičkih potreba, i to u što manjoj meri, nadoknađuje iz privrede. To bi privredu uveliko rasteretilo u trenutku kada je njeno breme ionako preteško. Visina sadašnjih stanarina iznosi 1% vrednosti stambenih objekata. To je prosek zemlje, negde je niži. Za normalno održavanje stanova potrebno je dva i po puta više[3]. Postojeće stanje, međutim, ne samo da ne nagoveštava plodonosno oplođavanje ovog mamutskog kapitala uloženog u ovaj sektor, kao dela nacionalnog blaga, već on sam sebe razjeda i iz godine u godinu se topi. Na Desetom kongresu SKJ je usvojen stav da »stanarina obezbedi prostu reprodukciju stambenog fonda i, u granicama mogućnosti, deo sredstava za novu stambenu izgradnju«. Ova orijentacija je podržana i na Jedanaestom kongresu SKJ, kao i na Osmom kongresu SSJ. U istom vremenskom periodu se već odustaje od ovog stava u Društvenom planu Jugoslavije za period 1976—1980. godine. Unesena je, naime, formulacija »da se politika stanarine vodi tako da obezbedi sredstva za normalno održavanje i prostu reprodukciju stambenog fonda, uz diferencirano subvencionisanje stanarina kod domaćinstava sa nižim prihodima«. Već ovaj oficijelni dokument odstupa od kongresnih opredeljenja, tako da i zvanično anulira mogućnosti i nastojanja da se, pored održavanja, stvori bar simbolična mogućnost da deo stanarina bude izvor nove izgradnje. Praksa, pak, bespoštedno degradira stanarinu do stepena nedopustivosti, što vodi ka razjedanju stambenog fonda koji predstavlja nacionalno bogatstvo. Ali ovo materijalno dobro ne razjeda celokupno stanovništvo, kojem ovo bogatstvo pripada, već samo jedna petina, ili jedna trećina gradskog stanovništva, pa čak i ova petina, odnosno trećina ne u istoj srazmeri, već ko se gde našao i ko se kako snašao. Razjeda se nacionalno bogatstvo, odnosno plaća se visoka cena da bi se postigla idejno-politička iritiranja kojima se flagrantno narušavaju proklamovana idejno-politička opredeljenja. Kuda to vodi i kome služi?

[3] Isto, str. 17, fusnota 1.

Digitized by Google

5. Što se tiče ekonomske zainteresovanosti i osećaja za domaćinski odnos i racionalnost korišćenja stambenog fonda, kod naših ljudi je to svedeno na nultu veličinu. Ovih nekoliko godina, a posebno ove, možda ne sva domaćinstva, ali sigurno ogromna većina, preslišala se i u velikoj meri revidirala sve izdatke, kako po broju tako i po veličini, koje nazivamo životnim troškovima, no verovatno nikome nije palo na pamet da se stesni u stanovanju ili da zameni preveliki stan (u odnosu na broj članova porodice) za nešto manji ili skromniji. Koraci u tom pravcu, pri sadašnjim stanarinama, ne mogu se očekivati ni u budućnosti. Visina stanarine pri kraju prošle godine prosečno u jednoj porodici u našoj zemlji učestvovala je u ukupnim troškovima života manje od izdataka namenjenih za piće i cigarete. Ovaj udeo je još manji, i to u korist stanarine, jer ona stagnira, a drugi izdaci u porodici, pod uticajem ekonomskih zakonitosti, iz meseca u mesec rastu. I lična primanja slede tu dinamiku. Iako poslednjih nekoliko godina, a posebno minule, poprilično zaostaju, lični dohoci su daleko ispred rasta stanarina. Ovakva dinamika relativno potiskuje stanarinu do začuđujućih razmera. Na primer: prenoćište u hotelu »B« kategorije, za jednu noć, skuplje je od visine mesečne stanarine za stan površine 100 m². Ovaj odnos se dobija ako se uporede prosečne stanarine. Ako se ima na umu da su posebno poslednjih godina podignute zgrade koje su prilično visoke, možemo pretpostaviti da za dvosoban stan, čak i u republičkim centrima, stanarine iznose između 200 i 300 dinara, a samo zamena jednog bojlera, što opterećuje sredstva stanarine, zajedno s montiranjem, košta okruglo 5.000 dinara. To je vrednost jednaka dvogodišnjoj stanarini. U dnevnoj štampi čitamo da neki stanari traže pravni savet zašto SIZ za stanovanje neki put odbija zahteve, uz objašnjenje da nema sredstava za zamenu nekih instalacija. Nije li razlog ovakvom stanju okolnost da je u 1975. godini u Jugoslaviji stan tražilo 440.800 ljudi. Ovaj broj se povećava već 1978. godine na 552.100, a u međuvremenu do kraja 1979. podignuto je više od 700.000 stanova?! Nije zabeležen slučaj — bar javnosti nije poznat — da je bilo koji građanin u našoj zemlji odbio stan zato što je prevelik ili što je suviše luksuzan. Ako se ovako nastavi, to se u budućnosti još manje može očekivati. Nisu retki ni slučajevi da društveni stanovi predstavljaju pozamašan izvor prihoda, izdavanjem pod najam jednog njihovog dela za sume koje su nekoliko puta veće od stanarine za taj stan. Najredovniji čitalac rubrike »Verovali ili ne« nije još pročitao da neka porodica koja je u svoje vreme dobila velik i komforan stan, posle smanjenja broja članova zbog udaje i ženidbe, usled čega su roditelji ostali sami, ponudi ključ tako velikog stana za eventualno nešto manji i skromniji, što bi odgovarao dvočlanoj porodici. Ovakvu vest ova rubrika još dugo neće ponuditi svojim čitaocima. Poređenja i primera svako može navesti na stotine i hiljade. No istina ostaje istina, a to je: borba da se dođe do stana u društvenoj svojini uz minimalnu stanarinu. To omogućava dobro stanovanje, pa i neki dodatni prihod. Ljudi ne biraju sred-

Digitized by Google

stva i puteve da se dokopaju stana u društvenoj svojini, po mogućnosti što većeg i što luksuznijeg, pa se u takvim okolnostima logično i gubi osećaj za normalno i realno. Ne zaboravimo da stanovanje kao potreba, životna kategorija, nema granica. Jer kod nekih vidova potreba postoje granice. Na primer, koliko god da je izobilje prehrambenih artikala, pod uslovom da stanovništvo ne oskudeva u novčanim sredstvima, potrošnja ima određene granice, jer čovek ne može konzumirati više od određenog broja kalorija na dan. Takve granice u stanovanju ne postoje. One mogu biti nesagledivih razmera, a sve se to ipak tretira kao potreba. Život ljudi je neprestana borba ne samo za opstanak, već i za bolji život. To je u mnogo navrata rekao nobelovac Ivo Andrić, pozivajući se na stare filozofe pre naše ere, na jednu istinu koja će važiti sve dok bude ljudi.

B.1. Trebalo bi uložiti vanredno veliki trud da bi se utvrdila socijalna obeležja na području stanovanja. No sa sigurnošću se može tvrditi jedno: u tom pogledu stanje je pozitivno, posmatrano sa sociološkog stanovišta; za ogroman broj ljudi stanovanje predstavlja podnošljiv izdatak. Ako bi stanarina bila podložna ekonomskim zakonitostima, mnogi od ovih ljudi našli bi se među socijalno ugroženima, što je svakako nepoželjno i odudara od naših idejnih i sistemskih opredeljenja. Očigledno je reč o svesno prihvaćenim normama ponašanja koje omogućuju socijalnu sigurnost ljudi. To je sasvim u redu i malo je onih koji bi tome prigovorili, a još manje kritikovali, kada bi bile u pitanju porodice prema kojima društvo do maksimuma treba da ispolji svoju solidarnost. Međutim, pod ovom kapom se nalaze gotovo svi, pa pravo da koristi niske stanarine stiče i ona kategorija ljudi čiji prihodi na kraju godine čak podležu oporezivanju. Ovde je naše društvo izgubilo osećaj za meru, za selekciju — kojoj kategoriji ljudi treba učiniti ustupak u materijalnom smislu, do koje mere i za koje vreme.

Kada nastaje potreba da jedna porodica dobije tretman socijalno ugrožene, to mora da bude izraženo egzaktnim merilima. Socijalna sigurnost u Ustavu je načelno proklamovana, no postojećom normativnom regulativom — koja je inače preobimna i šarolika — status porodica koje treba da budu subvencionisane nije utvrđen. Kada je reč o vremenu, misli se na već utvrđeni status jedne porodice, to jest da on ne bude trajan, već promenljiv, u zavisnosti od nastalih promena u njoj. Na primer, jedna petočlana porodica u kojoj je zaposlen jedan član, čiji je dohodak skroman i nedovoljan da obezbedi normalnu egzistenciju, svakako će u datom trenutku dobiti tretman socijalnog slučaja. No tokom vremena, ako se zaposli još neki član porodice, ona ne može imati isti status kao ranije. O ovome se malo vodi računa, pa porodica, jednom proglašena za socijalno ugroženu, biva tretirana kao takva zauvek. Normalni su i logični zahtevi za tretmanom socijalne ugroženosti, no gotovo nigde nema zahteva da takav status i prestane. Ukratko, u ovom sektoru ne postoji bliže utvrđeni red, uz odgovarajuće približne kriterijume.

Digitized by Google

2. Kada je reč o stanarinama i o eventualnim izmenama njihove visine, nije propušten momenat, odnosno potreba subvencionisanja stanarina za one porodice čiji su ukupni prihodi niski. To je istaknuto i u Društvenom planu Jugoslavije i u društvenim planovima republika i pokrajina. Međutim, do sada nije učinjen ni jedan praktičan korak, već se ostalo na proklamovanom, i pored toga što je, ovde-onde, u nekim radnim organizacijama napravljen neki skroman pokušaj, pa i odlučniji korak, započinjanjem izgradnje stanova solidarnosti. No sve to ni izdaleka ne stavlja stvari na svoje mesto. Pre svega, neophodno je utvrđivanje zajedničkih kriterijuma za sticanje prava na tretman socijalno ugrožene porodice, da bi se na osnovu toga koristila subvencija za pokrivanje dela stanarine. Dalje, koliki će biti taj deo i u kakvim uslovima stanovanja? Trenutna situacija je takva da jednostavno nema uvida u ovu problematiku, pa se često ovom kategorijom stanovništva paušalno manipuliše, pre svega kao »kontraargumentom« pri svakom pokušaju povećavanja stanarine. Odmah se postavlja pitanje: ako se ide na povećanje stanarine, čime će je platiti radnik koji je i inače previše optrećen troškovima života? Iza ovakvog pitanja u suštini stoje sopstveni interesi, radnikom se samo manipuliše. Zašto se pitanje ne bi postavilo nešto drugačije?

Povećanje stanarine je više nego realna potreba. Ali postoje kategorije stanara koji nisu u stanju da podnesu tu promenu a da pri tome ne ugroze svoj osnovni životni standard. Isto tako, može se postaviti i pitanje šta je s onom kategorijom stanovnika sa niskim primanjima (a ona po obimu nije mala) koji uopšte ne poseduju stanarsko pravo, već se snalaze kako znaju i umeju, a kao i svi ostali izdvajali su i izdvajaju sredstva za stambenu izgradnju. Prema tome, pitanje visine stanarine i socijalne komponente ne može se i ne sme postavljati u jednoj dimenziji, već šire i strogo diferencirano. U stvari, ne sme se izgubiti iz vida da je u pitanju samo jedna trećina stanovništva u gradovima koja živi u stanovima u društvenoj svojini. Ne bi bila daleko od istine ni konstatacija da ova trećina socio-ekonomski nije na nižoj skali od druge dve trećine, već, naprotiv, ona je i najuticajnija u donošenju odgovarajućih odluka, o čemu će dalje biti reči. Konačno, iz ovoga bi proizašlo da je socijalni moment, bez sumnje, izražen u celom kompleksu stanovanja, ali on ne sme da bude, kao protivteža, u tolikoj meri predimenzioniran, jer bi to blokiralo svaki pokušaj preduzimanja radikalnijih promena na ovom području. Socijalni moment treba da dobije odgovarajuće mesto i pravu dimenziju, a da stvari idu normalnim tokom.

3. Pri selektivnom prilazu neophodna je trezvenost i osećaj realnosti, što će, s jedne strane, zaštititi životni standard određenih porodica, no, s druge strane, to ne sme biti povod za krajnju nezainteresovanost za održavanje postojećih prostorija i za ekonomisanje ovim dobrima. Treba na određen način istaći da subvencija, kao institucija solidarnosti, za jednu porodicu nije večna. Mora se podsticati aktivan odnos prema socijalnim slučajevima,

Digitized by Google

pre svega stremljenjem ka sticanju većih sredstava — ličnih prihoda, i to većom produktivnošću i zalaganjem.

4. Institucija solidarnosti na području stanovanja treba da se shvati i postavi, pre svega, kao privremena i palijativna intervencija u datim okolnostima, koje treba što pre da budu prevaziđene aktivnim odnosom društva, ali pretežno onoga na koga se ona primenjuje. Uostalom, solidarnost kao institucija postoji i u drugim pozicijama finalne potrošnje. Sve češća upotreba institucije kompenzacije u potrošačkoj sferi, koja se koristi kao instrument tekuće politike, nije ništa drugo nego iskazana solidarnost kojom se nastoje postići što manje socio-ekonomske razlike među ljudima. Ali ovde postoji i odgovarajuća mera ovakve intervencije, što se mora poštovati i na području stanovanja.

5. S obzirom na značaj i složenost problema stanovanja, logično je što u ovom vidu potrošnje postoji najširа regulativa — od zakonskih akata koji važe za celu zemlju, posebnih zakona za republike i pokrajine do mnogih dogovora i samoupravnih sporazuma osnovnih ćelija društva — organizacija udruženog rada i mesnih zajednica. Ali, i pored ovako silno razvijene regulative, stanje ne zadovoljava i nikad neće zadovoljavati, jer ponašanje u ovom sektoru odudara od onog u ostalim područjima života, gde se odnosi regulišu pod dejstvom ekonomskih zakonitosti. No, kada već postoji tolika regulativa, od nje treba očekivati, a tako je i postaviti, da u ovoj oblasti ne dozvolimo veće deformacije. Inače, ova regulativa se u budućnosti svakako mora smanjivati, sve do njenog konačnog gašenja.

6. U sredinama gde su izraženiji društveno-socijalni problemi kao objektivno data stvarnost regulativa neminovno mora postojati kao nužno zlo. I u sredinama i prostorima gde su samoupravni odnosi zbog subjektivnih propusta manje razvijeni regulativa je izraženija.

7. U oblasti stanovanja u celom posleratnom periodu bio je ispoljen stambeni problem boraca narodnooslobodilačkog rata. Ovom problemu je poklanjana pažnja, negde više, negde manje, ali nigde nikada nije bio zapostavljen ili do kraja nerešen iz određenih razloga, makar i ne uvek sasvim opravdanih. Odgovarajuće odredbe, kako Ustava SFRJ tako i ustavâ republika i pokrajina, decidirano govore da je obaveza društva da se rešavaju stambeni problemi ove kategorije zaslužnih ljudi i njihovih porodica. U ovom pravcu je dosta učinjeno i još treba da se učini do potpunog gašenja ove hipoteke za društvo. Međutim, indikativno je što iz godine u godinu potrebe po ovom osnovu ne samo što se ne smanjuju, već se u nekim regijama čak i povećavaju. Naša se javnost s pravom pita: kako može da se povećava ovaj broj tri i po decenije posle završetka rata?! U dnevnom listu »Politika ekspres« od 22. oktobra 1981. godine naša javnost je imala mogućnost da pročita članak pod naslovom: *Generale, niste u pravu,* u kome se govori o vođenju ovakvih javnih polemika u boračkim sredinama u SR Hrvatskoj, što ne znači da su u ostalim područjima u zemlji stvari sasvim u redu. Ovde su ljudi imali više sme-

Digitized by Google

losti, pa su ovaj problem obelodanili. Naime, konkretnije, u pomenutom članku je reč o tome kako se veoma lako i nepromišljeno daju izjave kojima se promovišu u »borce« i ljudi koji to nisu bili, pa čak i oni (verovatno sasvim retki) što su se nalazili na drugoj strani za vreme oružane revolucije. Svako bi na ovo rekao: »Davanje za dušu sa tuđom pšenicom«, ovoga puta sa društvenom. Svakako da je jedan od motiva da se po svaku cenu dobije status borca i Ustavom garantovano pravo na rešenje stambenog problema[4], a odsustvo ekonomske stanarine je velika materijalna privilegija. Treba svakako napomenuti da nisu izuzeci pojave preteranog korišćenja ovog prava, čak i po nekoliko puta u toku protekle tri i po decenije. Uistinu, u Ustavu je decidirano rečeno: »borci i njihove porodice«. No, u praksi, šta se podrazumeva pod porodicom? Da li u tu porodicu treba da se ubrajaju i pokolenja i kad su punoletna? Jer u Ustavu se takođe kaže da lica koja navrše 18 godina stiču mnoga prava, počev od prava glasa, prava na rad, pa sve do mogućnosti da biraju i da budu birana na funkcije u zemlji. Iz toga proizlazi da i deca boraca treba sama da rešavaju svoje probleme, kao i njihovi vršnjaci, uključujući i stambeni. U suprotnom slučaju stavljaju se u mnogo privilegovaniji položaj u odnosu na druge, čiji roditelji nemaju status borca. Nije mala privilegija provesti detinjstvo uz svoje roditelje u ne tako lošim uslovima. Teško se može naći logično pokriće da se ova privilegija koristi i posle punoletstva. Ne zaboravimo da čovek u svom životu može birati profesiju, bračnog druga, nacionalnost, državljanstvo, političku pripadnost, versku ispovest itd., samo ne može roditelje. U Ustavu SFRJ nije slučajno rečeno čak i sledeće: »Nasleđivanje imovine lica koje je uživalo socijalnu ili drugu pomoć društvene zajednice može da se ograniči zakonom« (član 194).

Konačno, kada su odredbe Ustava bile stavljene na uvid našoj najširoj javnosti, na odredbe koje regulišu prava boraca iz NOR nije bilo nikakvih primedbi, pa je čak u svim sredinama zauzet pozitivan stav. Sada, kada se te odredbe sprovode, isto tako nema pojava ni najmanje opstrukcije ni u jednoj sredini kada su u pitanju sredstva za rešavanje ovih problema, ako su upućene na pravu adresu, pravo mesto i u realno dozvoljenoj meri, što ne bi izlazilo iz okvira etičkih normi svojstvenih našem socijalističkom samoupravnom poretku. Reagovanja se javljaju tamo gde se probijaju pomenuti okviri.

C.1. Intenzitet usmerenih sredstava za stambenu izgradnju već smo pomenuli i ocenili da ovakav kakav je bio do sada predstavlja hendikep za privredni razvoj. Stanje u privredi, kao primarnoj oblasti na koju se oslanjaju sve druge koje čine celokupni društveni život, ne može a da se na odgovarajući način

[4] Član 198, stav 1 Ustava glasi: »borcima, ratnim invalidima ili članovima porodica palih boraca garantuju se prava kojima se obezbeđuje njihova socijalna sigurnost i posebna prava koja se utvrđuju zakonom«.

Digitized by Google

ne reperkutuje u svim oblastima. Logično je da nije moguće da se problemi i teškoće na ekonomskom planu ne odraze i na političko stanje i raspoloženje u datim sredinama. Ovo moramo imati na umu kada se opredeljujemo za intenzitet ovog vida potrošnje u određenom vremenskom periodu i u datom prostoru.

2. Politička strana ovog vida potrošnje — stanovanja, kada je u pitanju tretman upotrebe-korišćenja stanova, nešto je šira, pa je neophodan trezveniji i realniji pristup, utoliko pre što je očigledno da su radni ljudi i svi građani naše zemlje do te mere politički svesni i, bez mnogo razmišljanja se može reći, obrazovani da s tom komponentom čak i naš unutrašnji i spoljni neprijatelj mora u svojim namerama računati kao s negativnom komponentom u svojim eventualnim zahvatima. To je neosporno jedna od najvažnijih tekovina naše revolucije, koju i dalje treba produbljivati, pre svega kao uslov i garanciju u njenom dinamičnom hodu. Odgovarajuća reagovanja ljudi koji su bezrezervno prihvatili idejna opredeljenja fundirana na samoupravljanju moramo shvatiti kao pokušaj i nastojanje da se otklone neka negativna stanja i pojave, od čega socijalističko društvo u svom prelaznom periodu nije pošteđeno, a osobito ne ono koje je startovalo sa skromnom ili nerazvijenom ekonomskom bazom. Odgovarajuće teškoće, pa i otvorene deformacije, najčešće su produkt dinamičnog razvoja kakav je bio naš. Zato ne smemo ostati gluvi za konstruktivne i dobronamerne primedbe, koje imaju za cilj otklanjanje nekih pojava i negativnih stanja što sprečavaju ili bi sprečila brži hod našeg društva. Retko ko se ne bi složio s ocenom da je na području stanovanja situacija takva da su nužne promene u tom pravcu da stanovanje bude otvoreno ili latentno žarište koje produkuje ili koje može da produkuje i odgovarajuće političke implikacije u određenim sredinama. Potreba za eventualnim korekcijama na području stanovanja, kako u tekućoj tako i u dugoročnoj politici, ima i odgovarajući politički oportunitet, a što se tiče ekonomskog, on je više nego očigledan.

Zamerke i kritike u određenim sredinama ne zaobilaze ni funkcionere u privredi i van nje, od opštine do federacije.

Zamerke privrednim rukovodećim kadrovima se svode na često menjanje stanova, da su oni preterano komforni i vrlo skupi, ili da se angažuju obimna sredstva u vidu kredita i tome slično, do te mere da je stambeno pitanje rešeno njihovim budućim generacijama, a sve to na račun slabljenja privrede i njene reproduktivne moći u prvom redu. Ovakva stanja su više izražena u privrednim sredinama koje raspolažu obilnim sredstvima, što nije uvek isključivo njihova zasluga. A u tim sredinama, po pravilu, ni lična primanja nisu baš toliko skromna.

Zamerke na račun funkcionera van privrede uglavnom se svode na ono što je maločas rečeno. Pri tome se navode i poznati »opštinski slučajevi« koje i problem stanovanja nije zaobišao. Ovakve kritike se često upućuju i republikama, pokrajinama i federaciji. Ne retko se daju paušalne ocene, pa se stvari do te mere

Digitized by Google

uopštavaju da se svi funkcioneri u privredi i van nje stavljaju u isti koš, kako kome odgovara. Pri tom se čak gubi iz vida da i primanja najviših državnih i drugih funkcionera (i ako ih je previše), kao relativne veličine, nisu paritetne, kako u odnosu na ostale u zemlji koji isto tako plaćaju neekonomske stanarine, tako i u odnosu na one na strani, gde je ekonomska stanarina regulator stanovanja. Ovo se ne može prenebreći. Time se ne želi opravdati sadašnje stanje, već se ukazuje na moment s kojim bi se moralo računati u prelaznom periodu do konačnog uvođenja ekonomskih stanarina, kada će sve ovo samo po sebi postati nepotrebno. No, u međuvremenu, moramo posvetiti više pažnje tome kako se raspolaže, po visokoj ceni stečenim, stambenim fondom, kao opštenarodnim blagom, tim više što neekonomska stanarina čini stanovanje velikom privilegijom. Zato i tim pre ovu privilegiju moramo svesti u realne i ekonomski opravdane okvire, kako se ona ne bi pretvorila u determinantu osnovnog produkcionog odnosa: od svakog prema sposobnostima — svakom prema zaslugama, s jedne, i, s druge strane, nužno je lišiti neprijatelja jednog »aduta« u njegovom nastojanju da po svaku cenu diskredituje naš društveni poredak, ne birajući pri tom sredstva i načine.

Poruka

Ovo što je do sada rečeno, mada na ne baš malom prostoru, ipak je dosta površno, pa je možda u izvesnoj meri i plod emotivne opterećenosti, tako da treba da se uzme uslovno!

Međutim, bezuslovno moramo prihvatiti potrebu:

prvo, iznalaženja puteva i načina za zatvaranje svih ventila ili dovođenja u položaj protoka u realnoj meri, što nas neće isrpljivati i smanjivati kondiciju naše ekonomike do malaksalosti, uz nastojanje za što manje ili podnošljive potrese, a pri tome ne gubeći osećaj za socio-ekonomsku pravednost;

drugo, iznalaženja, otkrivanja svih mogućih izvora sredstava i ekonomski najoportunijeg usmeravanja u pravcu saniranja trenutnih teškoća nacionalne ekonomije i sondiranja terena za njen brži hod u mirnije vode.

Ova dva uslova su glavna okosnica svih nastojanja za ostvarivanje našeg primarnog cilja, zvanično nazvanog stabilizacija.

Područje stanovanja, bez sumnje, u datom trenutku ima dosta ventila kroz koje otiču sredstva, a istovremeno i mogućnosti za otkrivanje novih izvora koji treba da upute u reproduktivne tokove u privredi. Ako se stanarina poveća samo do visine potrebne za normalno održavanje postojećeg stambenog fonda, bez proste reprodukcije, bio bi zatvoren jedan ventil od 1.200 milijardi starih dinara. To je efekt koji odgovara gotovo polovini jednogodišnjeg rasta nacionalnog dohotka. To se ne sme potceniti. Očigledna je potreba da napori koji se ulažu u svim sektorima života ne zaobiđu ovo područje u iznalaženju pravih i najbezbolnjih puteva do realizovanja postavljenog cilja — stabilizacije.

Digitized by Google

Da završimo onim čime smo započeli, odnosno naslovom ovog napisa — ekonomskom stanarinom i konverzijom kredita.

Ekonomska stanarina bi stavila *»ad acta«* najveći deo problema iz ovog područja. Ono bi se transformisalo od »stanovanja« u stambenu privredu, pri čemu ni u kom slučaju ne bi bio doveden u pitanje ekonomski i politički oportunitet, jer bi se stanovanje kretalo kolosekom i tempom ekonomskih zakonitosti, kao što se kreću i druge privredne oblasti. Čak i kada bi se cene stanarina formirale pod dejstvom tržišnih ekonomskih zakonitosti u klasičnom smislu reči, nije tačno da bi poprimile hipertrofirane razmere, već bi ostale na određenoj visini, u strogo paritetnom odnosu sa visinom cena ostalih vidova potrošnje. Ovo tim pre što je neizbežno postojanje *ekvilibriuma* između obima raspoloživih robnih fondova i svih vidova usluga, s jedne, i raspoložive kupovne moći društva na datom prostoru u određenom vremenskom periodu, s druge strane. Ovo je ipak nešto dalja perspektiva, a ne i trenutno rešenje. Trebalo je mnogo ranije da počne proces transformacije, bar do Desetog kongresa SKJ, koji je to pitanje jasno načeo. Da se ovo respektovalo, već bismo do sada prešli dobar deo puta.

Da zaključimo: moramo jednom krenuti s mrtve tačke, jer razvoj ne trpi inertnost, već traži brze promene koje vuku napred. Zato je krajnje vreme da stanarina prestane da bude kočnica razvoja, već da se postupno ali sigurno transformiše u polugu koja će pokrenuti taj razvoj. To predstavlja neophodnost za naš budući razvoj i za uspostavljanje što pravednijih produkcionih odnosa u našem društvu. Ovo poslednje čak ima veću idejnu težinu.

Kakvim intenzitetom treba da se ostvaruje ova transformacija u narednom periodu i u kojim modalitetima? Davanje recepta za to bi, najblaže rečeno, predstavljalo pretencioznost i neskromnost. Ovde se pretenduje na to da se stvari pokrenu s mrtve tačke, a kada se to učini — započne, svakako će se naći oportuna rešenja ekonomske, socijalne i političke prirode. Važno je da se krene.

Što se tiče konverzije kredita, ovaj napis ima za cilj prvenstveno da ukaže na potrebu hitne intervencije, kako bi se zaustavio proces koji je u ekonomskim doktrinama poznat pod pojmom proces denacionalizacije sredstava ili kapitala, ili, prosto rečeno, prelaženja novčanih i drugih materijalnih sredstava iz društvene u privatnu svojinu. Na koji način ovaj proces teče, bilo je egzaktno prikazano u odgovarajućim tabelama. Intenzitet je nepoznat s obzirom na veličinu, ali bilo bi zanimljivo da se utvrdi, pa kao veličina da se uporedi s obimom vrednosti sprovedene nacionalizacije stambenih objekata takozvane bivše buržoazije, posle drugog svetskog rata. Ovakvo upoređenje bliže bi ukazalo na težinu ovog problema u ekonomskom i političkom smislu, i u izvesnoj meri bi poslužilo i kao orijentacija za utvrđivanje eventualnih smernica, društveno-ekonomski i politički opravdanih.

Digitized by Google

Kada se postavi pitanje konverzije dugova, oni što se protive ovom nastojanju nalaze pokriće za svoj stav u članu 394. Zakona o obligacionim odnosima i u njegovom načelu monetarnog nominalizma. Taj član glasi: »Kad obaveza ima za predmet svotu novca, dužnik je dužan isplatiti onaj broj novčanih jedinica na koji obaveza glasi, izuzev kad Zakon određuje nešto drugo.«

Komentar ovom članu nije potreban, ali kao da, pri tom, zaboravljamo da ga do kraja primenimo. Jasno je da se u načelu poštuje princip monetarnog nominalizma, ali Zakon istovremeno ukazuje i pruža određenu mogućnost kada kaže: »... izuzev kad Zakon određuje nešto drugo«.

Kako drugačije shvatiti reč »izuzev« ako ne kao mogućnost da se, kada nastane izuzetna situacija, drugim zakonom odrede drugačije norme ponašanja. Konačno, kod nas je nastala takva situacija eskalacijom cena, odnosno već niz godina stopa inflacije dobija zabrinjavajuće razmere. Setimo se potpuno tačnog poznatog pravnog načela: *Lex specialis derogat lex generali* (Specijalan zakon ukida opšti zakon). Uostalom, i već pomenuto načelo monetarnog nominalizma ne proizlazi iz nekih međunarodnih konvencija, već je plod izražene volje našeg društva, pa se samim tim može i menjati, jer zakoni kod nas nisu verski kanoni, a njihove odredbe večite dogme kojima je nužno robovati. Naposletku, prelazni period od klasnog ka besklasnom društvu karakterističan je po dinamičnom hodu društva, kada novo ruši ono staro.

Uostalom, ne primenjuju se slučajno indeksne klauzule u međunarodnim plaćanjima poznate pod imenom robna ili zlatna klauzula, da bi se zajmodavci zaštitili od eventualnog pada kupovne vrednosti određene valute.

I ovoga puta je davanje recepata za to kakva treba da budu rešenja za promenu stvorenih stanja, kao posledicâ ovog fenomena (ilustrovan je u već pomenutoj shemi), i za njegovu eliminaciju u narednom periodu — nezahvalan posao. Ali jedno je istina: naše društvo je na svom do sad pređenom putu pronalazilo oportuna rešenja i za mnogo složenija stanja, pa je logičan zaključak da ni ovoga puta — suočeno sa ovim i sličnim problemima — neće zatajiti.

Digitized by Google

Milivoje Vujačić

O neracionalnom rasporedu stručnih kadrova i korišćenju njihovog znanja

U sklopu brzog društveno-ekonomskog razvoja naša zemlja je u proteklom periodu socijalističke izgradnje i u pogledu obrazovanja i poboljšanja kvalifikacione strukture zaposlenih postigla krupne rezultate. Oni bi se mogli na sintetički način iskazati i navođenjem činjenice da danas stručni i kvalifikovani kadrovi, uz povećanje ukupnog broja zaposlenih u društvenom sektoru na oko 5,7 miliona, čine oko 63% svih zaposlenih. Nema sumnje da je kontinuirano podizanje nivoa obrazovanja stanovništva i poboljšavanje kvalifikacione strukture zaposlenih bio i jedan od najbitnijih činilaca svega onog pozitivnog što smo u posleratnom periodu ostvarili u društvenom, ekonomskom i socijalnom razvoju.

Ove intenzivne strukturne promene, međutim, bile su praćene određenim problemima i slabostima. Među njima, svojom aktuelnošću se, već dugi niz godina, svakako ističu i neracionalni raspored i neoptimalna koncentracija stručnih i kvalifikovanih kadrova — posmatrano kako sa granskog tako i sa regionalnog stanovišta — što se, pored ostalog, ispoljava i u nedovoljno racionalnom korišćenju stručnih znanja i sposobnosti zaposlenih. Posledice takvog stanja prvenstveno su imale negativnog odraza na kretanje produktivnosti rada i efikasnosti privređivanja; to, na određen način, potvrđuje i okolnost da je u protekloj deceniji

Digitized by Google

ostvaren znatno brži rast investicija i tehničke opremljenosti rada u odnosu na povećanje društvenog proizvoda i produktivnosti rada; prosečna godišnja stopa rasta investicija u periodu 1971—1980. bila je za oko 1/4 veća od prosečne stope rasta društvenog proizvoda. Tako se doprinos obrazovanja i znanja — posmatran kroz dostignuti nivo profesionalne i kvalifikacione strukture zaposlenih, s jedne, i rezultate razvoja iskazane kroz povećanje dohotka i produktivnosti, s druge strane — ne bi mogao okarakterisati zadovoljavajućim, posebno ne u poslednjih desetak godina.

Za Jugoslaviju i njenu privredu ne bi se moglo reći da oskudevaju u ljudskom faktoru, odnosno — još preciznije — da oskudevaju u stručnim i kvalifikovanim kadrovima. Posebno je danas stanje ukupne kvalifikacione strukture zaposlenih — gledano sa stanovišta učešća stručnih radnika u ukupnom broju zaposlenih ili pojedinih kategorija struka — veoma povoljno. Može se slobodno reći da u tom pogledu ne zaostajemo za razvijenijim zemljama[1]. I trend kretanja promena u kvalifikacionoj strukturi zaposlenih u proteklom periodu bio je veoma pozitivan. Međutim, uporedo sa poboljšanjem kvalifikacione strukture zaposlenih javljale su se i značajne disproporcije i neusklađenosti na tom planu. Među njima se, pored ostalih, posebno ističe neracionalni granski i teritorijalni raspored stručnih kadrova, zatim nedovoljno (i sve manje) angažovanje i neefikasno korišćenje znanja i sposobnosti stručnih kadrova, neusklađenost pojedinih struka sa potrebama privrede i društva, zaostajanje znanja za potrebama rada, neracionalan odlazak stručnjaka u inostranstvo itd.

Neracionalan sektorski raspored kadrova

1. Uvid u »raspodelu« stručnih kadrova između privrede i neprivrede, bez obzira na specifičnosti ovih delatnosti, svakako da pruža osnovu za ocenu određenog stepena (ne)racionalnosti razmeštaja kadrova. Iako ni u teoriji, a ni u praksi, ne postoje precizni kriterijumi i merila u tom smislu — koji bi se kvantitativni odnosi mogli smatrati kao optimalni — ipak je moguće, na temelju pojedinih relevantnih ekonomskih i društvenih kriterijuma, izvesti neke opštije ocene i konstatacije, posebno ako se te ocene zasnivaju na uspostavljenim tendencijama i nastalim promenama tokom određenog vremena.

Stave li se, pak, u prvi plan uspostavljeni trendovi u razmeštaju stručnih kadrova tokom minulih petnaestak godina, treba

[1] Još početkom 60-tih godina grupa američkih autora, ispitujući razvijenost profesionalne strukture, utvrdila je da je profesionalna struktura zaposlenih lica bila u pojedinim elementima čak i povoljnija kod nas nego u razvijenim zemljama (ipak, s tim u vezi, treba imati određene rezerve, kako iz metodoloških tako i drugih razloga). Prema toj analizi, u Jugoslaviji je na 10.000 zaposlenih dolazilo 686 stručnjaka, a u razvijenim zemljama oko 663 stručnjaka (izvor: elaborat »Kadrovi i obrazovanje«, Savezni zavod za društveno planiranje, 1975).

Digitized by Google

odmah reći da oni nisu bili nimalo pozitivni ni saglasni sa osnovnim opredeljenjima našeg društveno-ekonomskog razvoja — pre svega u smislu uspostavljanja određene optimalne kombinacije svih činilaca kojima se opredeljuje uspešan društveni i ekonomski razvoj.

Struktura zaposlenih prema stepenu stručnog obrazovanja
(u procentima)

	Privreda					Neprivreda				
	1966.	1970.	1974.	1978.	1966.	1970.	1974.	1978.		
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0		
1. Stručni kadrovi	45,2	51,7	56,3	59,6	63,0	69,4	74,6	77,5		
— Visoka SS	2,1	2,6	2,7	3,2	16,2	16,2	17,0	19,1		
— Viša SS	1,1	1,7	2,1	2,6	9,8	13,4	16,0	17,4		
— Srednja SS	8,2	9,9	11,4	13,4	31,0	33,7	34,4	32,9		
— VKV radnici	6,5	7,6	8,3	7,8	1,9	2,0	2,1	2,0		
— KV radnici	27,2	29,9	31,8	32,6	4,0	4,1	5,1	6,1		
2. Ostali[a]	54,8	48,3	43,7	40,4	37,0	30,6	25,4	22,5		

Izvor: Statistički godišnjak SFRJ i Saopštenje, br. 18/1981, SZS.

Struktura zaposlenih prema stepenu stručnog obrazovanja
(u procentima)

	Industrija					Trgovina				
	1966.	1970.	1974.	1978.	1966.	1970.	1974.	1978.		
Ukupno zaposleni	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0		
1. Stručni kadrovi	41,3	48,0	51,4	52,9	56,6	64,2	68,7	70,4		
— Visoka SS	2,0	2,5	2,7	2,7	2,0	2,9	2,9	2,8		
— Viša SS	0,9	1,6	2,0	2,3	1,9	2,6	2,9	3,1		
— Srednja SS	6,6	8,7	10,0	10,9	10,1	13,5	15,0	15,8		
— VKV radnici	6,0	7,0	7,6	6,7	8,1	9,0	9,1	8,1		
— KV radnici	25,8	28,1	29,1	30,3	34,5	36,2	38,8	40,6		
2. Ostali	58,7	52,0	48,6	47,1	43,4	35,8	31,3	29,6		

Izvor: Statistički godišnjak SFRJ i Saopštenje br. 18/1981, SZS.

Na osnovu upoređenja kvalifikacione strukture zaposlenih u privredi i neprivredi i promena koje su se u posmatranom periodu dešavale, može se, pored ostalog, konstatovati sledeće:

[a] Kategorija »ostali« obuhvata: nižu stručnu spremu, PKV radnike i nekvalifikovane radnike.

Digitized by Google

— U svim posmatranim godinama neprivreda je, u odnosu na privredu, imala relativno osetno veće učešće stručnih kadrova u ukupnom broju zaposlenih; ta razlika, izražena u procentnim poenima, iznosila je 17,8 u 1966, odnosno 17,9 poena u 1978. godini.

— Imajući na umu »raspodelu« ukupnog broja zaposlenih stručnih kadrova između privrede i neprivrede, ne može se označiti kao pozitivna tendencija što je učešće prve delatnosti smanjeno sa 79,2% u 1966. na 78,3% u 1978, dok je istovremeno učešće druge povećano sa 20,8% na 21,7%. Ova preraspodela može se objašnjavati povoljnijim ekonomskim položajem neprivrednih delatnosti (o čemu će kasnije biti više reči), ekstenzivnim razvojem nekih od neprivrednih delatnosti, zatim uslovima rada, (koji su, po pravilu, manje povoljni u privredi), formiranim shvatanjima — o superiornosti neproizvodnih zanimanja itd.

— Superiornost neprivrednih delatnosti naročito je izražena u pojedinim strukama, pa čak i u apsolutnom smislu. Prema stanju u 1978, broj zaposlenih sa visokom stručnom spremom u neprivredi bio je za 27% veći nego u privredi, a u slučaju zaposlenih sa višom stručnom spremom — za 42%. No, ima li se na umu da su prethodne razlike bile izrazito veće na početku posmatranog perioda (1966. one su iznosile 41%, odnosno 56%), tada bi se određeno smanjivanje tog raskoraka između neprivrede i privrede ipak moglo označiti kao pozitivna tendencija.

Prethodna superiornost neprivrede u odnosu na privredu može se, međutim, samo jednim delom pravdati objektivnim razlozima, kao što je činjenica da neprivreda obuhvata delatnosti obrazovanja, nauke i kulture, koje po svojoj prirodi zahtevaju znatno viši nivo obrazovanja zaposlenih. No i ovde se mogu identifikovati vidne neracionalnosti. Kako, na primer, objasniti okolnost da više od 9/10 naučnoistraživačkih kadrova radi u neprivredi, a 1/10 u privredi. Prema stanju u 1978. godini, od 26.243 naučnoistraživačka radnika 12.110 je bilo angažovano u samostalnim naučnoistraživačkim organizacijama, 12.495 u naučnim jedinicama u sastavu akademija nauka, a svega 1.638 u okviru istraživačko-razvojnih jedinica u sastavu radnih organizacija.[3]

2. Za ilustraciju neracionalnog rasporeda stručnih kadrova u samoj privredi mogu da posluže, pored ostalog, poređenja kvalifikacione strukture zaposlenih (uključujući promene u tom pogledu koje vremenom nastaju) u industriji i trgovini (uključujući i ugostiteljstvo). Ta poređenja su reprezentativna i s obzirom na značaj ovih delatnosti[4], njihov karakter i prirodu, njihove međusobne veze u procesu društvene reprodukcije, razlike u ekonomskom položaju itd.

---

[3] Prema podacima iz publikacije *Trideset godina samoupravnog razvoja Jugoslavije 1950—1980*, Savezni zavod za statistiku, 1981.

[4] Prema podacima za 1979. godinu u formiranju društvenog proizvoda učešće industrije iznosilo je 44,6%, a trgovine i ugostiteljstva 23,6%.

Digitized by Google

Gledano po učešću stručnih kadrova u ukupnom broju zaposlenih, trgovina je u sve četiri posmatrane godine bila relativno u znatno povoljnijem položaju u poređenju sa industrijom, kao i privredom u celini. Pored toga što su i industrija i trgovina, iz godine u godinu, povećavale učešće stručnih kadrova u ukupnom broju zaposlenih, superiornost druge delatnosti, u odnosu na prvu, neprekidno se povećavala. Jer, u 1966. godini trgovina je imala za 15,3 procentna poena veći udeo stručnih kadrova u ukupnom broju zaposlenih nego industrija, u 1970. za 16,2, u 1974. godini za 17,3 procentna poena, a u 1978. za 17,5 procentnih poena. Prema tome, očigledno je, i uz nepovoljne »startne« pozicije ove dve delatnosti, dalje relativno zaostajanje industrije za trgovinom.

Posmatrano i po pojedinim stepenima stručne spreme u okviru ukupnog broja stručnih kadrova, trgovina je u sve četiri posmatrane godine, i to kod svih stručnih stepena, bila u relativno povoljnijem položaju od industrije. Posebno je karakteristično i relativno veće učešće zaposlenih sa visokom stručnom spremom u trgovini (istina, ta relativna razlika se postepeno smanjivala) nego u industriji; u apsolutnim brojkama: trgovina je, prema stanju 1978. godine, imala 19.624 zaposlena sa visokom stručnom spremom, a industrija 55.645.

Moglo bi se govoriti i o prenaglašenom broju zaposlenih sa višim i srednjim obrazovanjem, kao i visokokvalifikovanih i kvalifikovanih radnika u trgovini u odnosu na industriju. Jer, od ukupnog broja zaposlenih u privredi sa višim obrazovanjem trgovina je učestvovala sa oko 1/5, a industrija sa oko 40%, odnosno kod visokokvalifikovanih kadrova trgovina sa 17%, a industrija sa 40%.

Prethodna superiornost trgovine u kvalifikacionoj strukturi zaposlenih, a naročito u pogledu pojedinih struka, u poređenju sa industrijom, teško bi se mogla potpuno objasniti nekim objektivnim razlozima. Jer svi relevantni elementi u opredeljivanju potreba za stručnim i kvalifikovanim kadrovima, kao što su: tehničke, tehnološke, razvojne, ekonomske i druge karakteristike ovih delatnosti, a, u vezi s tim, i razlike u značaju tih delatnosti za celokupni društveno-ekonomski razvoj, posebno na njegovom sadašnjem nivou — daleko više idu u prilog industriji nego trgovini. To je nesumnjivo i kada se imaju na umu funkcije ove dve delatnosti u društvenoj reprodukciji. Poznato je da je Marks vrlo često naglašavao da je trgovina samo produžena »ruka« proizvodnje. Samim tim, iz te činjenice, jasna je i njena funkcija (koja, naravno, nije beznačajna) u društvenoj reprodukciji. Tek kada se uloženom radu u proizvodnji — koja ima primarni značaj i čini većinu društvenog rada — doda još malo specifičnog rada — rada trgovine, onda se ta roba valorizuje na tržištu. Naravno, ovim se ne želi umanjiti uloga i značaj trgovine koja je i te kako velika, posebno u današnjim uslovima kada bi mogla važiti deviza: teško je ne samo proizvesti, nego i prodati (ali ne i ona deviza koja je bila svojevremeno lansirana: lako je proizvesti, a teško je prodati).

Digitized by Google

3. Neracionalnosti u rasporedu stručnih kadrova, odnosno pojedinih struka, mogle bi se dalje dezagregirati — pre svega u smislu uvida u to kako su i gde raspoređeni pojedini profili kadrova — na primer, inženjeri, ekonomisti, tehničari itd. U tom smislu vrlo su indikativni podaci o zaposlenima prema školskoj spremi. Međutim, oni se odnose na stanje u 1972. godini; na žalost, Savezni zavod za statistiku nije, makar zvanično, objavljivao takve podatke za kasnije godine. Ipak, mnogo je indicija da se situacija posle 1972. u većem broju slučajeva pre morala pogoršati nego poboljšati.

Na osnovu podataka za 1972. godinu, ilustracije radi, navodi se samo nekoliko karakterističnih primera nedovoljno racionalnog rasporeda zaposlenih prema školskoj spremi:

— Vrlo je indikativno da je od ukupnog broja zaposlenih ekonomista (29.730 lica) njih 39,1% radilo u neprivredi, a 60,9% u privredi. U tom okviru, karakteristično je da je od ukupnog broja diplomiranih ekonomista zaposlenih u privredi njih 50% bilo angažovano u industriji, 28% u trgovini (s tim što su trgovina na veliko i spoljna trgovina »apsorbovale« gotovo 60% zaposlenih ekonomista u ovoj delatnosti), u saobraćaju samo 7%, a u poljoprivredi svega 3,5% (ili 625 lica).

— Od ukupno zaposlenih sa završenim elektrotehničkim fakultetom (8.381 lice), njih 61,9% je radilo u privredi, a 38,1% u neprivredi. Veliko je, na primer, pitanje da li je i koliko racionalno što spoljna trgovina i trgovina na veliko (uzete zajedno) zapošljavaju za 51,5% više elektroinženjera nego železnički saobraćaj, ili 10% više nego crna i obojena metalurgija, uzete zajedno!

— Na drugoj strani, nije jasno šta rade i koliko doprinose 53 zaposlena elektroinženjera u delatnosti: finansije i osiguranje.

— Teško je naći i opravdanje što broj zaposlenih sa završenim saobraćajnim fakultetom u železničkom saobraćaju nije bio mnogo veći (93 ukupno zaposlena) u odnosu na broj takvih stručnjaka zaposlenih u organima uprave (73 zaposlena).

— Od ukupnog broja zaposlenih agronoma privreda je angažovala 70%, a neprivreda ostalih 30%; pri tome, karakteristično je da je poljoprivreda zapošljavala samo 3,7 puta više agronoma nego trgovina; ili da je u organima uprave radilo više od 1.000, a u ribarstvu i vodoprivredi zajedno samo 130 agronoma.

— Nema dovoljno valjanih razloga ni za to što je šumarstvo zapošljavalo samo 2,9 puta više šumarskih inženjera nego trgovina, ili ne mnogo više (za 43%) od neprivrede u celini.

— Dilema se može javiti i u pogledu toga šta rade i koliko doprinose 53 zaposlena lica sa filozofskim i fakultetom istorijskih nauka utrgovini, ili, pak, 12 zaposlenih sa istim fakultetima u saobraćaju itd.

Nesumnjivo je da prethodni primeri — sličnih bi bilo moguće još i više navesti — ukazuju, na određen način, na dimenzije nedovoljno racionalne »distribucije« visokostručnih kadrova

Digitized by Google

— pre svega u smislu njihove preterane koncentracije u pojedinim delatnostima, odnosno njihove nedovoljnosti u drugim granama i delatnostima, po pravilu manje atraktivnim.

4. Ni za potencijalno najkvalifikovanije kadrove — doktore i magistre nauka — ne bi se moglo reći da su dovoljno racionalno raspoređeni. Prema podacima za 1976. godinu, bilo je zaposlenih 16.121 doktor i magistar nauka. Od toga je samo 2.700 (ili 16,7%) radilo u privredi. Industrija je zapošljavala 34% od ukupnog broja pomenute kategorije zaposlenih u privredi, iako ona sa znatno većim procentom doprinosi stvaranju ukupnog društvenog proizvoda. Nema dovoljno logike ni to što trgovina i ugostiteljstvo zapošljavaju (378 lica) daleko veći broj doktora i magistara nego, na primer, građevinarstvo i saobraćaj, uzeti zajedno (156 lica). Ili, čime objasniti — ako ne prvenstveno razlikama u ekonomskom položaju i visinom ličnih dohodaka — da broj zaposlenih doktora i magistara nauka u delatnosti »finansijske i druge usluge« nije bio mnogo manji (za 17% u odnosu na istu kategoriju zaposlenih u industriji.

I kod neprivrednih delatnosti, koje angažuju neopravdano visok procent ukupnog broja zaposlenih doktora i magistara nauka — više od 83% — takođe se može govoriti o preteranoj koncentraciji ovih kadrova, naročito u pojedinim delatnostima. Ilustracije radi, više od 11% doktora i magistara zaposleno je u društveno-političkim zajednicama i društveno-političkim organizacijama.

Značajne neracionalnosti mogle bi se identifikovati i u pogledu strukture profila zaposlenih doktora i magistara nauka. Naime, poznato je da u toj strukturi dominiraju društvene i humanitarne nauke, a inferiorne su, odnosno deficitarne, pre svega tehničke struke. To nimalo nije povoljno, posmatrano sa aspekta njihovog doprinosa povećanju proizvodnje i produktivnosti rada. Primera radi, u 1979. godini rudarstvo je doktoriralo samo 4 lica, mašinstvo 12, metalurgiju 5, mehaniku 4, tehnologiju 9, a ekonomiju 73, pravo 24, političke nauke 20, sociologiju 21, istoriju umetnosti 19 lica itd.

O uzrocima neracionalnog sektorskog rasporeda kadrova

1. Prethodno konstatovane neracionalnosti u sektorskom rasporedu stručnih kadrova — ilustrovane na primerima privrede i neprivrede, odnosno na primerima industrije i trgovine i slično — mogu se objašnjavati sa nekoliko razloga.

Prvi i osnovni razlog nalazi se svakako u sferi sticanja dohotka, odnosno u sferi takozvane primarne i sekundarne raspodele.

Superiornost neprivrednih delatnosti, u prethodnom smislu, može se najbolje ilustrovati podacima o višegodišnjoj tendenciji sve veće preraspodele društvenog proizvoda u njihovu korist, a na

Digitized by Google

štetu privrede. Tako se učešće prihoda namenjenih opštoj i zajedničkoj potrošnji, u društvenom proizvodu, povećavalo — od 32,8% u 1973. na 38,7% u 1978. godini; istina, u naredne dve godine — pod uticajem preduzetih mera — došlo je do relativnog usporavanja rasta tih prihoda, mada su oni i dalje u raskoraku — s obzirom na uspostavljena prava i već formirani nivo te potrošnje — sa realnim mogućnostima privrede i opredeljenjima ekonomske politike.

Povoljniji položaj neprivrednih delatnosti u takozvanoj primarnoj raspodeli pruža zaposlenima u njima ne samo povoljnije pretpostavke za formiranje ličnih dohodaka, za viši nivo zajedničke potrošnje, već i za brže i uspešnije rešavanje stambenih problema[5] i slično; uz sve to, ne treba zanemarivati ni uticaj uslova rada, koji su, po pravilu, u ovim delatnostima povoljniji itd.

U sličnoj poziciji je i industrija, u poređenju sa trgovinom. Naime, meri li se položaj u primarnoj raspodeli prema nivoima ostvarenog dohotka, onda je trgovina (bez ugostiteljstva i turizma), u odnosu na industriju, ostvarivala, na primer, u periodu 1976—1979. godine u proseku za oko 20% veći dohodak[6]; u ranijim godinama ove razlike su bile i veće.

2. Razumljivo je da se povoljniji ekonomski položaj, po pravilu, odražava na viši nivo ličnih dohodaka. To potvrđuje i najjednostavnije poređenje nivoa ličnih dohodaka po zaposlenom u pojedinim delatnostima, u odnosu na prosečan nivo ličnog dohotka zaposlenih, na primer, u privredi (tabela na str. 142).

U poređenju sa prosekom privrede industrija je jedino u 1966. godini imala neznatno viši (1,8%) nivo prosečnog ličnog dohotka po zaposlenom. Međutim, u ostale tri posmatrane godine industrija zaostaje za prosekom privrede, s tim što je to zaostajanje bilo najveće u 1978.

U trgovini i ugostiteljstvu prosečni čisti lični dohodak po zaposlenom u prve tri posmatrane godine je bio znatno veći nego u privredi; u 1978. registrovano je izvesno zaostajanje (za nepuna 2 poena), što je posledica, verovatno, izvesnog pogoršanja položaja ove delatnosti u primarnoj raspodeli (ograničene su marže u apsolutnom iznosu). Međutim, uporede li se nivoi ličnih dohodaka u trgovini i ugostiteljstvu sa industrijom, onda je prva delatnost u svim godinama bila u znatno povoljnijoj situaciji. Pored toga, ukoliko bi predmet poređenja bila samo delatnost trgovine (bez ugostiteljstva i turizma), onda bi ta superiornost bila i mnogo izraženija, budući da je grana ugostiteljstva i turizma imala, na primer, u 1978. godini za oko 15% niži lični dohodak po zaposlenom u odnosu na trgovinu.

---

[5] S tim u vezi treba imati na umu da su pojedina sociološka istraživanja pokazala da se najčešće rešavanju stambenog problema daje prednost čak i u odnosu na zaposlenje.

[6] Izračunato na osnovi podataka iz studije *Objektivizacija ekonomskog položaja privrednih grana i grupacija u sticanju i raspodeli dohotka*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1980, str. 79.

Digitized by Google

Inače, ukoliko bi se uporedila i primanja po osnovu fondova zajedničke potrošnje, onda bi se, opet, pokazalo da su zaposleni u industriji, po pravilu, bili u daleko povoljnijem položaju. Ilustracije radi, zajednička potrošnja po radniku u spoljnoj trgovini bila je u 1980. godini gotovo za 50% veća nego u proizvodnji uglja. Naravno, i u okviru same industrije — posmatrano po granama i grupacijama — postoje ogromne razlike u nivoima zajedničke potrošnje, kao i u nivoima ličnih dohodaka. Te razlike su u vrlo tesnoj funkcionalnoj zavisnosti od razlika u ekonomskom položaju.

Naglašena prednost u nivou ličnih dohodaka posebno je karakteristična za zaposlene u neprivrednim delatnostima, bilo da se upoređuju sa prosekom privrede ili sa prosekom industrije (u tom slučaju razlike su i veće). U posmatrane četiri godine razlike u nivou ličnih dohodaka u korist neprivrede, u odnosu na privredu, iznosile su u proseku oko 18 indeksnih poena.

3. Realniji uvid u razlike nivoa ličnih dohodaka dobija se ukoliko se oni posmatraju po pojedinim stepenima stručne spreme. U tom slučaju, uzimaju se u obzir razlike u kvalifikacionoj strukturi zaposlenih koje, manje ili više, utiču na razlike u prosečnim ličnim dohocima po zaposlenom (vidi tabelu na str. 142).

Upoređujući industriju i trgovinu, vidi se da su sve tri kategorije struka, u svim posmatranim godinama, imale više nivoe ličnih dohodaka u onoj drugoj. Sem toga, u trgovini u svim slučajevima, i u svim godinama (izuzev kod srednje spreme za 1978), nivo ličnih dohodaka je bio iznad proseka privrede. Međutim, industrija je, uglavnom, zaostajala za prosekom privrede.

Prethodne razlike su očigledne i kada se poredi visina ličnih dohodaka za određena zanimanja. Primera radi, prema podacima za 1973. godinu (novijih nema), nivo ličnog dohotka za isto zanimanje bio je viši u trgovini nego u industriji: kod ekonomista za oko 6%, mašinskih inženjera oko 8%, elektroinženjera oko 4%, mašinskih tehničara oko 23%, fakturista za oko 3% itd.; ako bi se poredila, na primer, samo spoljna trgovina sa industrijom, onda bi te razlike bile i daleko veće.

Kod visokokvalifikovanih i kvalifikovanih radnika situacija je nešto drugačija, tj. relativno povoljnija. Jer su oni u industriji u proseku imali u svim godinama nešto veće lične dohotke nego u trgovini. No treba imati na umu da, pre svega, uslovi rada i složenost rada imaju daleko veću težinu u industriji nego u trgovini i da ti elementi sigurno nisu našli adekvatnog odraza, ukoliko se razlike u nivoima ličnih dohodaka između ovih delatnosti, za posmatrane dve kategorije zaposlenih, kreću između 9 i 4% (kao što je to bio slučaj u 1978. godini).

Inače, pri poređenju nivoa ličnih dohodaka između industrije i trgovine nikako se ne sme gubiti iz vida činjenica da je složenost poslova daleko veća u prvoj nego u drugoj delatnosti, da su uslovi rada mnogo nepovoljniji u industriji, zatim, da u industriji preovlađuje tehničko osoblje, organizatori proizvodnje

Digitized by Google

i drugi. Sve su to razlozi koji govore da bi bilo normalno da iste struke zaposlenih u industriji imaju ne samo iste, nego i osetno veće lične dohotke od onih u trgovini ili nekoj drugoj sličnoj delatnosti.

Nivo prosečnih ličnih dohodaka po zaposlenom
(privreda = 100)

	1966.	1970.	1974.	1978.
Privreda	100,0	100,0	100,0	100,0
— Industrija	101,8	98,6	99,7	96,1
— trgovina i ugostiteljstvo	107,4	110,0	102,0	98,1
Neprivreda	117,1	120,2	113,2	120,1

Izvor: Statistički godišnjak SFRJ i Saopštenje br. XXV/1981.

Relativni odnosi prosečnih ličnih dohodaka prema stepenu stručne spreme

	Visoka stručna sprema				Viša stručna sprema				Srednja stručna sprema			
	1966.	1970.	1974.	1978.	1966.	1970.	1974.	1978.	1966.	1970.	1974.	1978.
Privreda	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
— Industrija	99,1	100,7	99,2	95,8	99,0	96,7	98,5	97,3	99,9	101,5	100,0	97,3
— Trgovina	106,4	101,8	103,1	100,1	107,6	106,5	104,4	101,4	103,8	102,3	101,0	97,4
Neprivredne delatnosti	93,7	95,6	95,3	98,6	79,5	76,7	82,6	86,5	93,6	89,9	91,5	97,1

Izvor: Statistički godišnjak SFRJ, SZS.

Digitized by Google

Prethodni činioci posebno važe, imaju čak i još veću specifičnu težinu, ukoliko se porede odnosi nivoa ličnih dohodaka između privrede i neprivrede. Gledano sa tog aspekta, iako su sve tri posmatrane kategorije zaposlenih u neprivredi imale nešto niže nivoe ličnih dohodaka u odnosu na iste kategorije u privredi, ipak su te razlike nedovoljne, odnosno one se ne mogu smatrati racionalnim ni sa stanovišta nekakvog društvenog optimuma. To tim pre ako se zna da jedna od najznačajnijih neprivrednih delatnosti — obrazovanje — po nivou ličnih dohodaka značajno zaostaje u odnosu na pretežan broj ostalih (na primer, zaposleni sa visokom spremom imali su u 1979. godini za oko 13% niži lični dohodak u poređenju sa istom kategorijom zaposlenih u neprivredi u celini, odnosno za 14% niži u odnosu na privredu).

Ako je reč o poziciji neprivrednih delatnosti, onda osim složenosti poslova, težine uslova rada — po čemu su one u relativno povoljnijoj situaciji u poređenju sa privrednim delatnostima — ne treba zanemarivati ni njihovu sigurnost u pogledu obezbeđivanja sredstava za lične dohotke (i dan-danas tu je prevashodno reč o budžetskom finansiranju, bilo da su u pitanju organi uprave ili društvene delatnosti), brže i povoljnije rešavanje stambenih problema itd. Sve to ima i te kako veliki značaj za atraktivnost ili neatraktivnost pojedinih delatnosti, odnosno za položaj zaposlenih u njima.

O neadekvatnom teritorijalnom rasporedu kadrova

1. Uz neracionalan granski raspored, u dosadašnjem razvoju ispoljili su se i problemi neravnomernog teritorijalnog rasporeda stručnih i kvalifikovanih kadrova. Stvar je u tome da je u pojedinim regionima, odnosno u pojedinim značajnim gradskim centrima, izvršena preterana koncentracija tih kadrova. Istovremeno, na drugoj strani, pojedina područja, čak i značajniji privredni centri, u tom pogledu su se našli u inferiornoj poziciji. Ta vrsta neusklađenosti može se pokazati na nizu primera. Ipak, za ilustraciju preterane koncentracije stručnih kadrova možda najbolje može da posluži slučaj Beograda. Za tu ocenu mogu se koristiti, na primer, uporedni podaci o učešću Beograda u narodnom dohotku Jugoslavije i SR Srbije (uže područje), odnosno njegovo učešće u ukupnom broju zaposlenih sa visokom i višom stručnom spremom.

U vezi s prethodnim, prema podacima za 1978. godinu, dobijaju se sledeći odnosi:

— Učešće Beograda u ukupnom broju zaposlenih sa visokom stručnom spremom u Jugoslaviji iznosilo je 18,7% (a sa višom spremom 10,6%); ukoliko su predmet posmatranja samo zaposleni sa visokom stručnom spremom u privredi, onda je to učešće Beograda iznosilo 17,2% (odnosno sa višom spremom 13,9%).

Digitized by Google

Istovremeno, Beograd je u toj godini ostvario 10,9% vrednosti nacionalnog dohotka Jugoslavije.

— Beograd je zapošljavao oko 60,2% visokostručnih kadrova u SR Srbiji (uže područje), odnosno 39,4% sa višom spremom; samo u privredi Beograda zaposleno je bilo 59,2% ukupnog visokostručnog kadra SR Srbije (uže područje), odnosno 49,5% sa višom spremom. U toj istoj godini ostvareni dohodak u privredi Beograda činio je oko 44% dohotka privrede SR Srbije (uže područje).

I pored određenih rezervi koje se mogu imati prema ovakvim poređenjima, ipak je evidentan određeni raskorak između učešća Beograda u stručnim kadrovima SR Srbije (uže područje) i Jugoslavije, na jednoj strani, i njegovog udela u ostvarenom dohotku, na drugoj. Taj raskorak je naročito izražen kada se za meru neracionalnog rasporeda uzme učešće zaposlenih sa visokom stručnom spremom i udeo u nacionalnom dohotku.

Prema tome, ostvareni ekonomski rezultati, mereni učešćem u nacionalnom dohotku, ne opravdavaju u potpunosti ovako visoku koncentraciju zaposlenih stručnih kadrova u privredi Beograda (ili u ukupnoj zaposlenosti), posebno ne zaposlenih sa visokom stručnom spremom. Treba naglasiti i to da privreda Beograda ima znatno povoljniju ukupnu kvalifikacionu strukturu zaposlenih u poređenju sa prosekom za Jugoslaviju i SR Srbiju.

Ovakve nesrazmere mogle bi se, naravno, posmatrati i u drugom svetlu. Naime, u analizi se može poći i takvom logikom da stručni i kvalifikovani kadrovi u privredi Beograda nisu dovoljno produktivni (mada ne samo oni), pa njihov doprinos, izražen u ostvarenim ekonomskim rezultatima — nije adekvatan. Sigurno je da istine ima i u jednim i u drugim konstatacijama.

2. Sem prethodnog, na neracionalan teritorijalni raspored kadrova ukazuju i podaci o broju stručnih lica koja su nezaposlena. Tako se, prema podacima za 1979. godinu, od ukupnog broja lica sa visokom stručnom spremom (6.403 lica) koja su tražila posao na području uže Srbije više od 80% (ili 5.154) njih nalazilo se, odnosno bilo prijavljeno u Beogradu, a oko 56% sa višom stručnom spremom.

Slična je situacija i u drugim republikama i autonomnim pokrajinama. Tako, od ukupnog broja prijavljenih nezaposlenih lica sa visokom stručnom spremom na Zagreb je otpadalo više od 60% te kategorije nezaposlenih u SR Hrvatskoj, na Ljubljanu više od 78%, Sarajevo 70%, Titograd više od 81%, Skoplje više od 75%, Prištinu čak 96%, Novi Sad više od 73%. Istovremeno, sasvim sigurno, potrebe manjih privrednih centara za visokostručnim kadrovima su takve da su oni mogli apsorbovati značajan deo nezaposlenih kadrova koji su tražili posao u republičko-pokrajinskim centrima. Inače, u pretežnom delu većih gradova i značajnijih industrijskih centara broj prijavljenih lica sa visokom stručnom spremom koja traže posao bio je zanemarljivo mali u odnosu na glavne gradove republika i autonomnih pokrajina. Ilustracije

Digitized by Google

radi, krajem 1979. godine u Zenici je bez zaposlenja bilo svega 21 lice, Mariboru isto toliko, Titovom Užicu 52, u Kosovskoj Mitrovici samo su 2 lica tražila posao itd.

Prema tome, očigledna je koncentracija i dalji pritisak stručnih kadrova na velike privredne i administrativne centre (drugi je, opet, problem kakva je struktura tih kadrova i koliko ona odgovara potrebama privrede). Istina, uporedi li se stanje iz 1979. sa onim, na primer, u 1975. godini, može se konstatovati da je pomenuti pritisak na republičke i pokrajinske centre relativno oslabio, ali ne i apsolutno (apsolutno se čak i povećao). Jer, procenat lica sa visokim stručnim obrazovanjem u tim centrima, u odnosu na ukupan broj tih lica u republikama i autonomnim pokrajinama, bio je niži za 6 do 13 procentnih poena; najveće smanjenje zabeleženo je u Ljubljani (za 13 poena). Međutim, na drugoj strani, uočljivo je, u posmatranom periodu, osetnije povećanje nezaposlenih visokostručnih kadrova u većem broju drugih gradova, što je, jednim delom, posledica prenaglašene i ekstenzivne ekspanzije visokog školstva. Broj studenata samo na visokim školama povećao se od 1971. do 1980. čak više od dva puta (indeks 207).

Osnovni razlog ovako neravnomernog teritorijalnog rasporeda stručnih kadrova mogao bi se tražiti u činjenici što regionalni privredni i društveni razvoj (a i sam razvoj obrazovanja) nisu bili u zadovoljavajućoj meri društveno, odnosno planski usmeravani; postoje vrlo velike regionalne razlike u nivou razvijenosti. Bitan razlog treba tražiti i u mentalitetu naših ljudi koji smisao života i rada isključivo vide u velikim ekonomskim, administrativnim i društvenim centrima. Posebno je nedovoljna orijentacija na policentrični ekonomski i društveni razvoj (koja tek u poslednje vreme dobija na značaju i aktuelnosti) imala niz negativnih implikacija na tokove društveno-ekonomskog razvoja, pa i na raspored stručnih kadrova.

O nedovoljnom korišćenju znanja stručnih kadrova

1. Postoji više indikacija da i stepen iskorišćenosti i angažovanosti znanja stručnih kadrova kod nas nije zadovoljavajući niti adekvatan.

Nema sumnje da tome bitno doprinose neracionalnosti u sektorskom i teritorijalnom rasporedu stručnih kadrova. Jer, logična posledica preterane koncentracije stručnih kadrova, odnosno pojedinih profila kadrova u pojedinim delatnostima — po pravilu, to su one atraktivnije — jeste njihova nedovoljna iskorišćenost — u tom smislu što ne daju optimalne rezultate u privređivanju. Primera radi, znanje elektroinženjera, ukoliko je on zaposlen u spoljnotrgovinskoj organizaciji, po pravilu, ne može biti iskorišćeno tako dobro i potpuno kao što bi to moglo biti da je angažovan u proizvodnoj organizaciji udruženog rada. Naravno, mera

Digitized by Google

te neracionalnosti u tesnoj je zavisnosti od broja takvih kadrova koji se ne nalaze na pravim mestima. S druge strane, nedostajanje takvih istih kadrova u pojedinim manje atraktivnim delatnostima — a kojima su takvi stručnjaci neophodni — odražava se, što je sasvim prirodno, na rezultate njihovog poslovanja i razvoja; takvih primera moglo bi se navesti veoma mnogo, počev od rudnika uglja pa do turističkih organizacija.

Slične, a možda i još nepovoljnije efekte izaziva i nepravilna teritorijalna distribucija stručnih kadrova. Jer, po pravilu, stručni kadrovi maksimalno nastoje da izbegnu društveno, ekonomski i kulturno manje razvijene sredine — iako bi upravo takve sredine mogle predstavljati izazov, naročito za relativno mlađe kadrove, to jest za njihovu afirmaciju, za primenu njihovog znanja; to su sredine gde se svesrdnim angažovanjem mogu napraviti značajni skokovi, ako ne i preokreti u poslovanju i razvoju pojedinih organizacija; za takve sredine, i ne samo za njih, daleko veću težinu može imati znanje, inventivnost nego, pak, sam novčani kapital, što je i razumljivo. No zna se da je pokretljivost naših kadrova u tom smeru veoma slaba, iako se u poslednje vreme preduzimaju i određene društvene mere, pre svega u smislu obezbeđivanja materijalne stimulacije.

Tako, dok mnoge nedovoljno razvijene sredine prosto vapiju za kadrovima, u drugima, pak, dolazi do preterane koncentracije kadrova, bilo da su oni neracionalno zaposleni, ili se nalaze na evidenciji biroa za zapošljavanje. Bilo bi društveno veoma korisno kada bi statistika ustanovila koliko zaposlenih sa visokom stručnom spremom obavlja poslove za koje je sasvim dovoljna i srednja stručna sprema, odnosno koliko ovih drugih obavlja poslove onih prvih.

2. Razumljivo je da nedovoljno i neadekvatno korišćenje znanja zaposlenih prouzrokuju i drugi činioci, mada su oni delom u međuzavisnosti sa granskom i teritorijalnom distribucijom stručnih kadrova. Na te aspekte problema veoma tačno ukazuju uzastopna istraživanja Privredne komore Jugoslavije, odnosno njene stručne službe za obrazovanje, rad i kadrove.

Ove analize su, pored ostalog, pokazale[7]:

— Stepen prosečne vremenske iskorišćenosti zaposlenih sa visokom stručnom spremom ne može se ni u kom slučaju smatrati ni približno optimalnim. Posebno je nepovoljna činjenica što je vremenska iskorišćenost stručnjaka tokom minule decenije neprekidno opadala: sa 75% u 1972. na 71% u 1976, odnosno na svega 68% u 1980. godini. Takođe je nepovoljna okolnost što je industrija, po ovom vidu iskorišćenosti stručnjaka, u daleko gorem položaju u odnosu na prosek privrede ili u poređenju sa drugim delatnostima.

Ukoliko se, pak, posmatra vremenska iskorišćenost po pojedinim strukama, onda se zapažaju, na primer, slabiji rezultati kod diplomiranih inženjera u odnosu na diplomirane pravnike i eko-

[7] »Glasnik« Privredne komore Jugoslavije, br. 44/1980.

Digitized by Google

nomiste, što se takođe ne može okarakterisati kao pozitivno — gledano prvenstveno sa aspekta povećanja produktivnosti rada i potreba ubrzanog tehnološkog razvoja.

— Kod zaposlenih sa višom stručnom spremom pogoršavala sa vremenska iskorišćenost znanja (sa 75,3 u 1976. na 74% u 1980. godini), mada je ona nešto povoljnija nego u slučaju visoke stručne spreme.

— Stepen angažovanosti stručnjaka sa visokom stručnom spremom još je niži — gledano sa aspekta složenosti poslova za koje je potrebna ova sprema. Tako je u 1980. svega 59,1% tih stručnjaka obavljalo poslove za koje je potrebna visoka stručna sprema, odnosno 40,9% tih stručnjaka obavlja poslove za koje je — s obzirom na njihovu složenost — dovoljna viša, srednja, pa čak i niža sprema (26,4%). Još je nepovoljnija situacija ako se ima na umu da je i u ovom slučaju (s obzirom na složenost poslova) stepen iskorišćenosti stručnjaka sa visokom stručnom spremom bio znatno niži u 1980 (59,1%) nego u 1982. godini (66%); slaba je uteha što je, u odnosu na 1976, taj stepen neznatno viši (za 0,2 procentna poena) u 1980. Okolnost da je vremenom rastao udeo poslova niže spreme, koje obavljaju kadrovi sa visokim obrazovanjem (sa 14,8% u 1976. čak na 26,4% u 1980), krajnje je negativna; to ukazuje na potpunu neracionalnost u korišćenju najbitnijeg faktora razvoja — naime, znanja. S druge strane, činjenica da vrlo visok procenat zaposlenih sa visokom stručnom spremom ne obavlja takve poslove za koje je upravo neophodan taj stepen obrazovanja, opravdano nameće pitanje: koliko je bilo racionalno što je društvo ulagalo značajna sredstva u obrazovanje takvih kadrova. Naravno, neadekvatna iskorišćenost kadrova je sasvim sigurno uslovljena i neadekvatnom organizacijom rada.

— U 51,6% slučajeva zaposleni sa višom spremom stvarno obavljaju poslove za koje je potreban taj nivo znanja. Ostali zaposleni sa višom spremom obavljaju poslove za koje je neophodna visoka, srednja ili niža sprema, što se, po pravilu, ne bi nikako moglo smatrati racionalnim. Danas znatno više stručnjaka sa višom spremom obavlja poslove niže stručne spreme nego u 1976. ili 1972. godini.

3. Analiza za 1980. godinu je pokazala da je među uzrocima nedovoljne iskorišćenosti stručnjaka i njihovog znanja jedan od prvih neraspolaganje odgovarajućim saradnicima sa nižim obrazovanjem, zatim slaba organizacija i koordinacija rada i poslova, opterećenost nestručnim poslovima, nedovoljno prihvatanje i shvatanje rada stručnjaka, neorganizovan timski rad i drugo. S obzirom na činjenicu da je problem saradnika sa nižim nivoom obrazovanja stavljen na prvo mesto kad je reč o uzrocima nedovoljnog korišćenja znanja stručnjaka sa visokim i višim obrazovanjem, može se izvesti sledeći zaključak: vremenom je došlo do izrazite disproporcije u strukturi obrazovanja kadrova, pa nedostaje tehničko osoblje, visokokvalifikovani i kvalifikovani radnici. Da stvari tako stoje, potvrđuje i činjenica da istovremeno imamo

Digitized by Google

velik broj nezaposlenih stručnjaka i situaciju da znatan deo potreba privrede za odgovarajućim kadrovima ostaje nezadovoljen.

Ukoliko se upoređuje redosled uzroka nedovoljne iskorišćenosti stručnjaka u 1972, 1976. i 1980, uočava se, na primer, da je 1972. godine na prvom mestu bilo nestimulativno nagrađivanje, dok je taj uzrok 1976. bio na petom mestu, a u 1980. čak na desetom. Međutim, u sve tri posmatrane godine na drugom mestu je od navedenih uzroka bila: slaba organizacija i koordinacija rada. S jedne strane, prethodno pomenuta konstatacija ukazuje na to da danas nagrađivanje nije toliko bitan uzrok nedovoljne iskorišćenosti znanja zaposlenih, kao što je to bio slučaj ranije, a to svakako predstavlja promenu nabolje. Međutim, s druge strane, problem organizacije i koordinacije rada se konstantno nalazi pri samom vrhu uzroka. To nimalo ne iznenađuje, s obzirom na činjenicu da ima mnogo indicija da su problemi organizacije rada i poslova i njihove koordinacije bitan činilac nedovoljne efikasnosti i niske produktivnosti u našoj privredi i društvu. Mi ne retko gubimo iz vida da je organizacija rada — shvaćena prvenstveno u tehničko-tehnološkom i poslovnom smislu — jedan od bitnih faktora uspešnog i efikasnog društveno-ekonomskog razvoja.

*

Nepovoljan granski i teritorijalni raspored stručnih kadrova, a u vezi s tim nedovoljno i neadekvatno korišćenje njihovih znanja i sposobnosti, svakako da se mogu, pored ostalih, uvrstiti u uzroke nezadovoljavajućih rezultata i tendencija u pogledu kretanja produktivnosti rada, efikasnosti privređivanja i drugih kvalitativnih elemenata u našem dosadašnjem društveno-ekonomskom razvoju. Zato se pomenutim problemima u narednom periodu mora posvećivati daleko veća pažnja nego do sada.

Dostignut nivo ekonomske razvijenosti i aktuelni problemi ekonomske stabilizacije već duže vreme zahtevaju prevagu kvalitativnih faktora (u odnosu na kvantitativne) u daljem razvoju proizvodnih snaga. U tome, naravno, poseban značaj i veliku specifičnu težinu ima i uspostavljanje mnogo adekvatnije »raspodele« stručnih kadrova — posmatrano kako sa granskog tako i sa regionalnog aspekta — i potpunija i svrsishodnija primena njihovog znanja u praksi; u tom kontekstu, veoma je bitno obezbeđivati daleko veću fluktuaciju stručnih kadrova, ali ne samo u okviru delatnosti, već i između grana i delatnosti, posebno između neprivrede i privrednih delatnosti — između kojih je, inače, do sada takva cirkulacija bila nedovoljna, a kada je do nje i dolazilo — ona je bila pretežno jednosmerna, kadrovi iz privrede odlazili su u neprivredu.

Za intenziviranje prethodnih procesa vrlo je bitno obezbediti ravnopravnije uslove privređivanja u pojedinim granama i delatnostima, a naročito u privredi u odnosu na neprivredne delatnosti. Dosadašnja atraktivnost i superiornost neprivrednih delatnosti

Digitized by Google

morala bi se svesti na pravu, to jest na društveno opravdanu meru — bilo da je u pitanju materijalna dimenzija ili društveno i moralno vrednovanje rada u ovim delatnostima; težište tog višestrukog vrednovanja rada moralo bi se mnogo intenzivnije prenositi, i to prvenstveno na proizvodni rad. To je, inače, opredeljenje koje je u našem društvu već odavno prihvaćeno, ali u praksi još uvek nije došlo do punog izražaja (istina, u poslednje vreme sve je više pojedinačnih pozitivnih primera).

I odlučna orijentacija na policentrični društveno-ekonomski razvoj (umesto dosadašnjeg izrazito urbanog razvoja u određenom broju krupnijih centara), pri čemu se mora voditi računa o paralelnom razvoju svih društvenih i ekonomskih aspekata — veoma je bitna pretpostavka za realizovanje optimalnijeg rasporeda stručnih kadrova i za efikasnije korišćenje njihovog znanja. Sem toga, planiranje i usmeravanje obrazovanja i usklađivanje njegove strukture sa stvarnim potrebama privrede i društva — jedna je od nezaobilaznih pretpostavki efikasnijeg i intenzivnijeg društveno-ekonomskog razvoja. Prevazilaženje naglašene ekstenzivnosti i stihijnosti u sistemu obrazovanja jedan je od ključnih elemenata za ostvarivanje kvalitativnih promena u daljem razvoju.

Radi realizovanja povoljnijeg rasporeda stručnih kadrova u odnosu na sadašnje stanje moraće se u znatno većoj meri koristiti i određene stimulativne mere (veći lični dohoci, brže rešavanje stambenih problema i druge beneficije), kojima je moguće postići racionalnije usmeravanje kadrova, pa i svih zaposlenih.

Digitized by Google

Aleksa Milojević

Ekonomsko značenje migracije i problem povratka

Povratak je završni akt u migraciji. Odlazi se privremeno da bi se trajno i uspješno nastanilo u domovini. Privremeni odlazak i trajan, uspješan povratak osnovni su atributi savremene međunarodne ekonomske migracije. Ovdje se naglašava ekonomska. Da bi se vratili, migranti zahtijevaju zaposlenje i određenu visinu zarada. Ekonomsko je uvijek u središtu ekonomske migracije. U odlasku oni traže zaposlenje i veću zaradu, a slično i u povratku. Za diskusiju o povratku to je veoma značajno. Da bi došlo do uspješnog i masovnog povratka, potrebno je obezbijediti adekvatna ekonomska rješenja. U suštini, potrebno je osigurati uspješan i brz razvoj emigracijskih zemalja, u čemu su garancije rasta zaposlenosti i visine zarada. Ukupna diskusija o povratku ne bi trebalo ni najmanje da gubi iz vida ovaj centralni problem. Da bi uslijedio masovan povratak radnika, potrebno je obezbijediti brz razvoj nacionalne privrede. Ovdje se naglašava nacionalna privreda. Uspješno migracijsko rješenje nije moguće graditi izdvojeno od nacionalnog. Tu su ekonomske granice određenih »olakšica« za povratak, što privlači ne malu pažnju.

Osnovni problem povratka i mjera koje je potrebno poduzeti odnosi se na ekonomsku interpretaciju migracije. Potrebno je odmah upozoriti na početne uspjehe ove vrste diskusije. Pitanje

Digitized by Google

migracije još uvijek nije dobilo svoju potpuniju ekonomsku interpretaciju. Još uvijek su bez svojih potpunijih obrazloženja ostali uticaji migracije na razvoj manje razvijenih, emigracijskih, i razvijenih, imigracijskih zemalja i područja. Nesaglasnost u mišljenjima postoji i na području osnovnih ekonomskih uticaja — uticaja migracije na rast produktivnosti, zaposlenosti, tehničkog progresa, na inflatorna kretanja i slično. Pa ipak, uspjesi ove vrste nisu mali.

Potpunija ekonomska interpretacija migracije osnova je izgradnje i usavršavanja mjera povratka radnika. U suštini, povratak je ovdje moguće shvatiti kao skup mjera za otklanjanje negativnih migracijskih uticaja na razvoj domaće privrede. Ova razmatranja polaze upravo sa tog stanovišta.

Novčane radničke doznake i njihovi uticaji su jedno od najspornijih migracijskih pitanja. Rašireno je stanovište o njihovim pozitivnim uticajima, dok ekonomska analiza pruža drugu vrstu argumentacije. Ovdje će se osnovna pažnja posvetiti ispitivanju mogućnosti upotrebe ovih sredstava, odnosno njihovoj štednji, kao skupu mjera i postupaka za otklanjanje negativnih migracijskih ekonomskih uticaja na razvoj manje razvijenih. Otklanjanjem ovih negativnih uticaja stiču se mogućnosti ubrzanja privrednog rasta, odnosno ubrzanja povratka radnika. Istina, to je samo jedna u nizu aktivnosti koje je potrebno sprovesti, a što podrazumijeva napor usmjeren na izgrađivanje adekvatne politike povratka radnika. Imajući na umu njen visok značaj, ovdje joj se poklanja posebna pažnja. Polazno stanovište je: ostvarivanjem adekvatne štednje prispjelih radničkih (deviznih) doznaka olakšava se privredni rast, odnosno povratak radnika. Tako se migracija javlja u ulozi aktivnog faktora privrednog rasta.

Suprotno raširenim teorijskim stanovištima, migracija se nije javila u ulozi faktora transfera ekonomskog razvoja u pravcu manje razvijenih. Vrijeme masovne migracije donosi porast razlika u razvijenosti između manje razvijenih, emigracijskih, i razvijenih, imigracijskih zemalja.[1]

To je polazna činjenica koja ima svog značajnog uticaja na ukupnu diskusiju o problemu povratka radnika. Rast razlika u razvijenosti predstavlja osnovnu prepreku realizaciji nastojanja masovnog povratka. Radnici stalno odlažu vrijeme povratka, odnosno svoj boravak produžavaju. Emigracijska zemlja porijekla radnika nailazi na ekonomske teškoće u realizaciji vlastite politike njihova povratka. I što vrijeme više odmiče teškoće se uvećavaju. Povratak radnika je, uglavnom, posljedica konjunkturnih cikličnih pomjeranja na tržištu rada zemlje zaposlenja. U vrijeme konjunkturne ekonomske oskudice svjedoci smo masovnih povratnih tokova, i obrnuto. Manje razvijena emigracijska zemlja tako je uključena u ciklične ekonomske uticaje razvijenih, gdje pod-

[1] Razlika u produktivnosti između SR Njemačke i Jugoslavije u vrijeme masovne migracije raste: 1972. je za 2,55, a u 1978. godini 2,76 puta veća (SGJ—75, str. 668, 671; SGJ—80, str. 718, 721).

Digitized by Google

nosi značajan dio tereta. Razvijeni migracijskim cikličnim povratkom radnikâ uspješno »izvoze« dio vlastitih ekonomskih teškoća u manje razvijene, emigracijske zemlje.

Činjenica da se migracija ne javlja kao faktor transfera razvoja u manje razvijene zemlje pokazuje svoje pravo lice i na polju zaposlenosti. Teorijska postavka da je migracija osnovni faktor rješenja problema nezaposlenosti u krugu manje razvijenih ne dobija svoju empirijsku potvrdu. Ne dolazi do značajnijih olakšanja u stvaranju mogućnosti zapošljavanja, što je jedna od prepreka povratku.[2] Migracija se ne javlja kao faktor olakšanja i rasta zaposlenosti u manje razvijenim emigracijskim zemljama.

Monetarne promjene su dosta složen mehanizam širenja negativnih ekonomskih uticaja iz razvijenih, imigracijskih, na razvoj manje razvijenih, emigracijskih zemalja. U središtu su radničke doznake i njihovi ekonomski efekti. I dok je negativne uticaje migracije na rast produktivnosti zasnovane, prije svega, na odlasku kvalifikovanih radnika dosta lako shvatiti, u pogledu radničkih doznaka i njihovih ekonomskih uticaja stavovi su u priličnoj mjeri neusaglašeni. Rašireni su vrlo pozitivna mišljenja o tome.

Ovdje je odmah moguće i potrebno primijetiti jednu činjenicu. Kada bi radničke doznake predstavljale pozitivan ekonomski faktor, bilo bi uveliko pronađeno rješenje za razvoj manje razvijenih. Obim uticaja je takav da ne ostaje mjesta za sumnje. U 1978. godini radničke doznake su u Jugoslaviji iznosile ukupno 99.951 milion dinara, odnosno 19% ukupnih primanja stanovništva u novcu, odnosno 27,6% iznosa čistih ličnih dohodaka i drugih primanja zaposlenih u proizvodnim djelatnostima.[3] U slučaju pozitivnih uticaja, to bi predstavljalo kamatnu stopu čija bi visina nužno vodila značajnom ubrzanju razvoja. Pa ipak, umjesto ubrzanja, u manje razvijenim zemljama razvoj je usporen. I to upravo u vrijeme pristizanja ogromnih iznosa radničkih doznaka. Umjesto stabilnosti, nastupa nestabilnost privrednog razvoja.

---

[2] Prije početka masove migracije (1967. godine) stopa nezaposlenosti u Jugoslaviji (lica koja traže zaposlenje u odnosu na zaposlene) iznosila je 6,6%. U godinama masovne migracije ona se penje na 8,9% (1968), 9,1% (1969), 8,5 (1970) i 9,1% (1973. godine). Od tada raste na 13,9% (1977), kada stagnira i u 1979. počinje opadati.

Broj kandidata za jedno slobodno radno mjesto ukazuje na isti smjer kretanja. U 1965. njihov broj iznosi 4,45, od kada do 1968. narasta na 8,76. U godinama masovne migracije se nešto smanjuje, ali se održava na dosta visokom nivou. U godini najmasovnije migracije (1973. godine) ovaj broj je znatno veći (7,2) od onog na njenom početku. Od tada dolazi do postupnog rasta sve do 11,87 na jedno slobadno radno mjesto kada slijedi skretanje naniže.

Nakon masovne migracije, u zemlji je izražen rast nezaposlenosti. Tek se sa usporenjem broja odlazaka i povratnim tokovima smanjuje obim nezaposlenosti. To su kretanja koja su sasvim suprotna raširenim uticajnim teorijskim stavovima. U godinama masovne migracije stopa ukupne zaposlenosti stanovništva čak se smanjila sa 20,27% u 1972. na 20,10% u 1973. godini. (SGJ—80, str. 80, 156; SGJ——79, str. 124).

[3] Vlastita ocjena učešća doznaka u deviznim računima građana kao u 1974. godini (SGJ—75, str. 125. i 128; SGJ—80, str. 147. i 150).

Digitized by Google

Javlja se rast inflacije, što je jedan od osnovnih pokazatelja ekonomskih uticaja radničkih doznaka. Umjesto rasta proizvodnje, raste novčana masa. Praksa pokazuje da se radničke doznake ne javljaju kao inicijalni, stimulativni faktor ekonomskog rasta manje razvijenih. U ime postojeće prakse potrebno je napustiti neosnovana teorijska stanovišta o pozitivnim uticajima radničkih doznaka na razvoj manje razvijenih. Neosnovano je tvrditi da je praksa pogrešna, a teorija ispravna.

Dva su osnovna pravca negativnog uticaja radničkih doznaka na razvoj manje razvijene, emigracijske zemlje:

a) one doprinose rastu uvoza, odnosno rastu ekonomske zavisnosti, i

b) one su faktor koji doprinosi rastu izdataka za radnu snagu.

Poseban značaj migracije za razvoj razvijenih je u tome što doprinosi rastu njihovog izvoza. A stalno širenje tržišta je jedna od prvorazrednih ekonomskih potreba razvijenih. Tu su izvori tradicije u zapošljavanju stranaca (dok je privremenost samo zavodljivi privid i izraz specifičnih ekonomskih i društvenih pritisaka u ime ostvarivanja viših profita). Razvoj razvijenih nije više moguće zamisliti bez prisustva stranaca. Njihov broj se značajnije ne smanjuje ni u kriznim ekonomskim, pa ni političkim situacijama.

Stranci se zadržavaju, i pored značajnije nezaposlenosti domaćih radnika. Razlozi nisu proizvodne, nego tržišne prirode. Doznake koje stranci šalju svojim kućama osnov su povećanih kupovina (izvoza) u inostranstvu. I što je značajno, nije riječ o izvozu koji je jednak iznosima radničkih doznaka. Obim izvoza je daleko veći. Radničke doznake imaju inicijalnu ulogu. Njihov je zadatak da pokrenu izvoz, da dovedu do rasta obima ekonomske zavisnosti manje razvijenih, da razviju potrebu za uvozom, što vodi rastu obimu izvoza znatno iznad radničkih doznaka. Jedan od zadataka migracije je upravo u tome da radničkim doznakama stalno održava određeni nivo inostrane tražnje. Krizni ciklični poremećaji i smanjenje obima međunarodne migracije ujedno su trenuci smanjenja obima međunarodne razmjene. Širenjem obima izvoza migracija radničkim doznakama ostvaruje značajan dio ciljeva razvijenih.[4]

Izvoz SR Njemačke, obim radničkih doznaka u inostranstvu i visina trgovačkog salda[5]

(u mil. njemačkih maraka)

Godina	Obim radničkih doznaka	Izvoz	Saldo trgovinskog bilansa
1962.	— 900	52.974	+ 3.477
1972.	—6.700	151.842	+20.278

[4] U vrijeme masovne migracije obim izvoza SR Njemačke se održava na veoma visokom nivou. Učešće izvoza u nacionalnom dohotku raste sa 24,4% u 1968. na 24,8% u 1978. godini (SGJ—1980. i SGJ—1970).

[5] Statistisches Jahrbuch für die BRD, 1964. i 1977.

Digitized by Google

Učešće radničkih doznaka u ukupnom izvozu SR Njemačke poraslo je sa 1,7% (1962) na 4,4% (1972. godine).

Značaj radničkih doznaka za rast izvoza još se potpunije uočava na primjeru usmjeravanja izvoza. Izvoz se usmjerava u zemlje u koje su upućene radničke doznake.

U vrijeme skromnih migracijskih kretanja u Evropi (1960. godine) učešće šest mediteranskih zemalja u evropskom izvozu SR Njemačke iznosilo je svega 15,8%. U 1962. ostvareno je učešće od 17,5%, u 1972. godini 18,3%, da bi u 1976. gotovo četvrtina (23,1%) evropskog izvoza bila usmjerena u ovom pravcu.

Događaju se promjene i u stepenu pokrivenosti izvoza radničkim doznakama. Na početku (1962. godine) stepen pokrivenosti je nizak (13,5%), ali je i obim izvoza mali. Rast doznaka dovodi do rasta izvoza, a stepen pokrivenosti izvoza doznakama penje se u 1972. godini (u vrijeme najmasovnije migracije) na svoj maksimalni iznos od 33,1%. Od tada izvoz i dalje raste, a stepen pokrivenosti naglo pada, tako da u 1976. godini iznosi svega 15,1%. Dolazi do dva suprotna kretanja — povećava se obim izvoza uz rast njegove nepokrivenosti radničkim doznakama. To je jedan od osnovnih problema u međunarodnim ekonomskim odnosima.

Slično se događa i u Jugoslaviji. Početak masovnije migracije i skromniji iznosi novčanih doznaka ujedno je i vrijeme njihovog niskog učešća u ostvarenom uvozu. U 1970. godini, kada je migracija iz Jugoslavije već zakoračila na prag masovnosti, pokrivenost ukupnog uvoza radničkim doznakama je dosta skromna i iznosi 13%. Pokrivenost uvoza iz zemlje naše najmasovnije zaposlenosti doznakama koje stižu iz tog pravca (SR Njemačka) dostiže 41%. U vrijeme naše masovne migracije (1972. godine) pokrivenost ukupnog uvoza radničkim doznakama iznosi 35%, a uvoz iz SR Njemačke pokriven je čak sa 97% doznakama što stižu odatle. Tada nastaje zaokret i učešće novčanih doznaka u ostvarenom uvozu postepeno opada. U 1977. godini pokrivenost ukupnog uvoza je 21%, a onog iz SR Njemačke — 53%.[6]

Nije odlika radničkih doznaka da djeluju u pravcu rasta pokrivenosti uvoza zemalja porijekla radnikâ. Njihova je uloga drugačija i odnosi se na stimulisanje izvoza iz pravca razvijenih.

Radničke doznake i jednostavnost uvoza koji stalno raste imaju višestruke negativne posljedice po razvoj manje razvijenih. Usljed jednostavnosti uvoza prenebregava se razvoj domaće privrede. Potrebe se uspješno zadovoljavaju uvozom. To se odnosi kako na kupovinu robe široke potrošnje tako i tehničke proizvodne opreme i reprodukcionog materijala. Rast uvoza na osnovi radničkih doznaka sigurno vodi ka rastu uvozne zavisnosti domaće privrede. Ovdje je vjerovatno jedan od značajnih izvora

[6] Promjena kursa dinara dovodi do povećane vrijednosti novčanih doznaka, odnosno do povećane pokrivenosti uvoza. Računato za SR Njemačku, u markama, pokrivenost našeg uvoza iz ovog pravca radničkim doznakama koje odatle stižu 1970. godine iznosila je 50%, 1972. godine 77%, a 1976. godine 47%.

Digitized by Google

naših aktuelnih privrednih teškoća. Za stabilnost privrede u uslovima migracije od izuzetnog je značaja izgrađivanje kriterijuma u korišćenju radničkih doznaka. Nepokrivenost uvoza izvozom, odnosno rast uvoza na osnovi prispjelih radničkih doznaka, vodi, pored ostalog, i obezvređivanju domaće valute. Pad deviznih kurseva pojava je koja se redovno susreće u zemljama emigracije.

Pored doprinosa rastu uvozne zavisnosti, radničke doznake izazivaju još jednu vrstu privrednih poremećaja u zemlji porijekla radnikâ. One dovode do rasta obima izdataka za rad. Time se stiže do, da ga tako nazovemo, »migracijskog privrednog paradoksa«. U okolnostima visoke nezaposlenosti i postojanja radne snage nižih proizvodnih karakteristika rastu izdaci za radnu snagu. To je sasvim suprotno od slučaja zemlje zaposlenja radnikâ. Tamo, u okolnostima pune zaposlenosti i postojanja kvalitetne radne snage, dolazi do pada izdataka za radnu snagu. To ima bitne posljedice po akumulativnu i reproduktivnu sposobnost privrede. U zemlji porijekla radnikâ stanje se pogoršava, a u zemlji njihovog zaposlenja ono se poboljšava.

Mehanizam djelovanja radničkih doznaka na rast obima izdataka za radnu snagu je slijedeći:

Inflatorni uticaji radničkih doznaka dovode do rasta troškova života. To izaziva smanjenje realnih zarada zaposlenih. Da bi se takvo stanje spriječilo, nameće se potreba povećavanja nominalnih iznosa isplata za radnu snagu.[7] Mijenja se odnos između ostvarene produktivnosti i obima isplata za radnu snagu. Isplate za radnu snagu se povećavaju nezavisno od nivoa ostvarene produktivnosti, a ne rijetko je i nadmašuju. To je već vrijeme kada se pitanje reprodukcije ozbiljnije postavlja. Za ovakvo stanje uveliko se duguje migraciji i njenim ekonomskim uticajima.[8]

Rast učešća isplata za lične dohotke, na osnovi inflatornog uticaja radničkih doznaka (rast troškova života), doprinosi bitnom pogoršanju reproduktivnih i akumulativnih sposobnosti privrede. Ostatak za investicije se smanjuje.[9] Pritisak razvijenih na razvoj manje razvijenih zemalja pokazuje svoje pravo lice. Ovdje se to ostvaruje na temelju migracijskih ekonomskih uticaja, odnosno uticaja radničkih doznaka na rast inflacije, rast troškova života

---

[7] U vrijeme beznačajne migracije u Jugoslaviji (1959. godine) učešće čistog ličnog dohotka u privredi u dohotku iznosilo je 42,1%, a u vrijeme masovne migracije (1970) 49,5% (SGJ—1961. i 1972).

[8] U zemljama zaposlenja vlada sasvim druga situacija. U vrijeme minimalne migracije (1965. godine) učešće nadnica u dohotku u SR Njemačkoj iznosi 47,4%. Otvaranjem granica i masovnim uvozom stranaca učešće nadnica se smanjuje — 1969. godine na 44,8%, 1973. na 43,1%, a 1976. na 41,0%. U toj mjeri rastu profiti *(Arbeits — und Sozialstatistik*, 1972, str. 54, i 1977, str. 49).

[9] Učešće fondova u nacionalnom dohotku društvenog sektora privrede smanjilo se sa 17,2% u 1971. na 15,61% u 1973. Fond akumulacije se smanjuje sa 10,5% u 1972. na 8,1% u 1978. godini.

Videti: Božidar Cerović, *Raspodjela i akumulativna sposobnost jugoslovenske privrede. Akumulativna i reproduktivna sposobnost privrede*, »Marksistički centar« CK SK Srbije, »Privredni pregled«, Beograd, 1978, str. 36.

Digitized by Google

i, na toj osnovi, na rast izdataka za radnu snagu. Razvijeni su za svoj razvoj koristili jeftinu radnu snagu. To je privilegija koja im i danas, internacionalizacijom tržišta rada, to omogućava. Uporedo s tim manje razvijeni su upućeni na to da se razvijaju u okolnostima rasta izdataka za radnu snagu niske produktivnosti. To je »migracijski privredni paradoks« koji sputava privredni razvoj, odnosno izražava specifičan vid ekonomskog pritiska razvijenih na razvoj manje razvijenih. Suština je u internacionalizaciji tržišta rada.

Jedno je od raširenih uvjerenja, i uz to opasna migracijska zabluda, da radničke doznake povećavaju mogućnosti investicione aktivnosti u zemlji koja te doznake prima. Kada bi stvari tako stajale, onda bi migracija uveliko predstavljala pozitivnu razvojnu pojavu. Umjesto inflacije i privredne nestabilnosti, dolazilo bi do razvoja i rasta privredne stabilnosti.

Nije riječ o poklonima, nego o radničkim doznakama. To je polazna i osnovna činjenica koju je potrebno uočiti, a koja omogućava da se otkloni ova opasna zabluda. Radničke doznake stižu u zemlju u cilju izdržavanja članova porodice, gdje doživljavaju svoju deviznu zamjenu. Ova devizna zamjena u suštini je akt emisije novca. Novčani dinarski dio pliva na tržištu bez svog materijalnog pokrića. Ono je ostalo u zemlji zaposlenja radnika. Aktom uvoza i isplatom iznosa deviznog dijela radničkih doznaka nastaje uravnoteženje robnih i novčanih fondova, ali u prilog zemlje zaposlenja. Akt uvoza ujedno znači spajanje novčane (devizne) mase sa svojim materijalnim pokrićem. Dinarski iznos devizne zamjene u zemlji porijekla radnika i dalje ostaje nepokriven. Tu je upravo izvor inflatornih uticaja radničkih doznaka.[10] Ovim se, međutim, još uvijek nije pribavio odgovor na pitanje koje se odnosi na radničke doznake kao faktore rasta investicionih mogućnosti. A ta vrsta uvjerenja je snažna i veoma raširena. U suštini, traži se odgovor na pitanje: da li je elastičnost u potrošnji, ostvarena na osnovi prispjelih radničkih doznaka, u stanju da izazove elastičnost u proizvodnji? U slučaju potvrdnog odgovora stvar bi bila dosta povoljna. Nestalo bi inflatornih uticaja radničkih doznaka. Na rast tražnje, ovdje zasnovane na radničkim doznakama, odgovorilo bi se rastom proizvodnje. Radničke doznake bi se javile kao inicijalni proizvodni faktor. Rast proizvodnje bi stalno vodio ka izravnanju sa uvećanom novčanom masom.

---

[10] Na obim inflacije u određenoj privredi može ukazati razlika stopa rasta fizičkog obima proizvodnje i onog koji se izražava u tekućim cijenama. U periodu 1969—1979. narodni dohodak po stalnim cijenama je rastao po stopi od 5,9%, a po tekućim 24,2%. U ranijem desetogodištu (1959—1969) ove stope dostižu 6,3% i 18,1%. Razlika između stope rasta narodnog dohotka u stalnim cijenama i onog u tekućim u 1969—1979. je 18,3 procentna poena, a u periodu 1959—1969. godine 11,7. Razlika je 6,6 procentnih poena. Približno (5,9%) učestvuju radničke doznake u nacionalnom dohotku u vremenu 1969—1979. godine. Vjerovatno da nije riječ o slučajnom podudaranju, nego o inflatornim uticajima radničkih doznaka.

Digitized by Google

Kada bi to bilo moguće, a to treba odmah primijetiti, problem privrednog razvoja bi bio dosta jednostavan. Povećanje novčane mase, odnosno povećanje tražnje, vodilo bi rastu proizvodnje. Inflacija bi bila nepoznata pojava ili bi trajala kratko vrijeme — do materijalnog izravnanja. Doveden do kraja, cio problem bi se svodio na upravljanje potrošnjom. Želi li se veća proizvodnja, bilo bi potrebno povećati potrošnju, u krajnjem slučaju bilo bi nužno povećati novčanu masu. Ovaj apsurdan prizvuk zahtijeva da se stvari pogledaju s druge strane, sa strane proizvodnje.

Problem radničkih doznaka, odnosno njihovih pozitivnih ekonomskih uticaja, upravo je u ograničenim mogućnostima da se rastom potrošnje izazove rast proizvodnje. Razlog je u oskudnoj akumulaciji. Narasla tražnja na osnovi prispjelih radničkih doznaka susreće se sa oskudnim reprodukcionim (investicionim) fondovima u privredi. Ona nije u mogućnosti da poveća proizvodnju u skladu s naraslom tražnjom. Na elastičnost u potrošnji nije moguće odgovoriti elastičnošću u proizvodnji. Izravnanja se postižu procesom inflacije. Umjesto rasta proizvodnje, dolazi do rasta cijena, sve do nivoa postojeće novčane mase.

Nemogućnost privrede da na naraslu tražnju odgovori rastom proizvodnje ima dva svoja osnovna izvora:

a) U zemlju porijekla radnika transferira se, u obliku radničkih doznaka, samo dio ostvarene vrijednosti. Drugi dio, koji je vezan za višak rada i služi za reprodukcione potrebe u privredi, ostao je u zemlji zaposlenja. U suštini, to je akt razdvajanja reprodukcije od potrošnje, gdje su upravo izvori migracijskih ekonomskih opterećenja za razvoj manje razvijenih. Rast potrošnje se transferira u područja koja imaju skučene mogućnosti materijalne reprodukcije (što je izvor ekonomskih teškoća), dok se povoljnosti za proširenje proizvodnje zadržavaju u vlastitoj zemlji. Govoriti o pozitivnim ekonomskim uticajima radničkih doznaka na rast proizvodnje u zemlji porijekla radnika bilo bi moguće samo u slučaju kada bi se, pored radničkih doznaka, transferirao i ostvareni višak rada. A takve mogućnosti su krajnje nerealne.

b) Neuravnoteženost između potrošnih i reprodukcionih fondova, nastala na osnovi zadržavanja viška rada u zemlji zaposlenja, samo je dio teškoća sa kojima se susreće razvoj manje razvijene emigracijske zemlje. Drugi izvor čine negativni uticaji radničkih doznaka na uslove vlastite materijalne reprodukcije. To se odnosi, prije svega, na rast izdataka za radnu snagu, što umanjuje reprodukcione materijalne fondove. Mogućnost da se na rast potrošnje odgovori rastom proizvodnje ovim se još više smanjuje. Riječ je o pogoršanju uslovâ proizvodnje u odnosu na uslove prije migracije. Kada bi izostala ova vrsta pogoršanja, odnos između produktivnosti i izdataka za radnu snagu bio bi povoljniji. Privreda bi raspolagala većom akumulacijom, što bi joj omogućilo veću elastičnost u proizvodnji. Obim inflacionih uticaja radničkih doznaka bi tada bio manji. Na naraslu tražnju

Digitized by Google

(na osnovi prispjelih radničkih doznaka) privreda bi, raspolažući većim investicionim iznosima, bila u mogućnosti da u većem stepenu odgovori elastičnošću u proizvodnji, njenim rastom.

Pitanje povratka, bar što se tiče dijela njegovog ekonomskog razmatranja, u suštini znači nastojanje maksimalnog otklanjanja ovih negativnih migracijskih uticaja na razvoj domaće privrede. Zavisno od postignutog uspjeha, stvaraju se uslovi za povratak radnika. Ostvaruju se olakšice za privredni razvoj, što privredu vodi na put uspjeha. U svojoj suštini, povratak radnika znači nastojanje da se privreda maksimalno oslobodi negativnih migracijskih ekonomskih uticaja.[11] Osnovni pravci djelovanja bi mogli biti:

a) izgradnja vlastitih kriterijuma odlaska radnikâ, kako bi se spriječio odlazak radnikâ viših stepena kvalifikovanosti, odnosno onemogućilo prekomjerno razređivanje radne snage;

b) izgradnja uslova i kriterijuma upotrebe radničkih doznaka, sa ciljem njihovog maksimalnog povlačenja iz sfere potrošnje.

Da bi se to ostvarilo, jedno pitanje u ukupnoj migracijskoj diskusiji zaslužuje posebnu pažnju. Potrebno je promijeniti predmet posmatranja. Sa veoma raširenih razmatranja migranata i njihove migracijske životne sudbine potrebno je okrenuti se nacionalnim privrednim razmatranjima. To je način da se napuste raširena površna, pogrešna tumačenja migracije i njenih ekonomskih posljedica koje dovode do zabluda. U suštini, potrebno je uočiti suprotnost između individualnog i šireg društvenog u migraciji. Bez toga ukupna diskusija o migraciji, a posebno diskusija o povratku, kreće se u pogrešnom pravcu.

Uglavnom, migracija je individualno korisna, ali je društveno štetna. Korisno je zaposliti se u inostranstvu i ostvariti veću zaradu. Izostao je, međutim, odgovor na pitanje obeštećenja društvene zajednice. Ostaju neplaćeni računi na iznos sredstava koja je društvena zajednica uložila za školovanje radnika, odnosno izostaje obeštećenje za iznos smanjenja produktivnosti. Korisno je zarađivati u razvijenoj, a dio zarada trošiti u manje razvijenoj zemlji. I što je obim ove potrošnje veći, odnosno što su veći inflacioni uticaji na razvoj zemlje porijekla, individualni migracijski račun se uvećava. Raste iznos devizne zamjene, što uvećava iznos sredstava transferiranih u zemlju. Što je obim migracijskih pritisaka na privredu zemlje porijekla radnika veći, individualni račun u migraciji se uvećava.

Individualni element u migraciji i podrška njegovoj racionalizaciji — osnova je neposrednije pomoći koja se, u krajnjoj

[11] U ukupnoj migracijskoj diskusiji otvoreno je i pitanje mogućnosti pozitivnih migracijskih uticaja na razvoj zemlje porijekla radnika. Upuštanja u ta pitanja odvela bi ova razmatranja veoma daleko, odnosno udaljila bi nas od teme ovoga rada. Ovdje se samo iznosi zaključak da nije moguće govoriti o pozitivnim uticajima migracije na privredni razvoj manje razvijene emigracijske zemlje. U pitanju su negativni uticaji i mjere migracijske ekonomske politike treba samo da olakšaju teret tih negativnosti. Maksimalni efekti se postižu ako migracija uopšte ne bi postojala.

Digitized by Google

konsekvenci, pruža zemlji zaposlenja. U pitanju su određene migracijske olakšice koje joj uveliko koriste. To se odnosi na sve aspekte migracijskih individualnih djelovanja, što u pogledu povratka dolazi posebno do izražaja. Tako, na primjer, davanje određenih »popusta«, »pomoći« za povratak oslobađa zemlju zaposlenja da to sama učini. A poznato je da se, uglavnom, vraća starija i manje kvalifikovana radna snaga, ona koja je mahom »odradila« svoj migracijski staž i koje se zemlja zaposlenja nastoji i želi osloboditi. Pružanjem određenih individualnih »povlastica« za povratak manje razvijena emigracijska zemlja podnosi tako materijalne izdatke i poduzima aktivnosti koje su u funkciji ciljeva razvijenih.

Ovaj rad se ne upušta u cjelokupnu veoma složenu problematiku povratka radnikâ. Pred očima su radničke doznake kao jedna od osnova stimulisanja povratka. Razmatraju se mogućnosti da se ostvarivanjem određenih promjena u korišćenju i raspolaganju ovim sredstvima umanji obim njihovih negativnih ekonomskih (inflatornih) uticaja i time doprinese stimulisanju povratka. Cio problem se svodi na slijedeće: *potrebno je povećati elastičnost u proizvodnji migracijske privrede, odnosno otkloniti prijetnje njenog konstantnog smanjenja, što vodi rastu inflacije.* Rastom elastičnosti u proizvodnji stiču se mogućnosti da se na povećanje potrošnje, na osnovi radničkih doznaka, odgovori rastom proizvodnje. U suštini, razmatraju se mogućnosti i rješenja da radničke doznake, promjenom načina njihove upotrebe, dijelom nadomjeste nedostajanje akumulacije, koja se umanjila pod pritiskom negativnih migracijskih uticaja.

A to umanjenje akumulacije ima više izvora: (a) uticaj migracije na smanjenje produktivnosti u zemlji; (b) direktan odliv nacionalne materijalne vrijednosti za iznose sredstava školovanja i izdržavanja do radnog doba; (c) inflatorni uticaj radničkih doznaka na rast izdataka za radnu snagu, što umanjuje ostatak za reprodukciju; i (d) razdvajanje proizvodnje od potrošnje, odnosno transfer dijela zarada u zemlju porijekla radnika, dok se u zemlji zaposlenja zadržava ostvareni višak rada.

Zadatak je promjena u korišćenju radničkih doznaka da se otklone njihovi negativni uticaji na: (a) rast uvoza, odnosno rast zaduženosti u inostranstvu i (b) da se maksimalnim smanjenjem dijela koji odlazi u potrošnju umanji obim njihovih inflatornih uticaja na rast izdataka za radnu snagu. Ideja je da je to moguće postići prelaskom sa *postojeće nenamjenske na namjensku štednju u svrhu povratka.* Štednja ovdje ima uslovan karakter. Riječ je, u stvari, o promjeni cilja doznačivanja novca u zemlju. Umjesto (sada) glavnog cilja: izdržavanja i pomaganja članova porodice u zemlji (potrošnja), sve značajnije mjesto bi trebalo da zauzme cilj povratka u zemlju i doznačivanje dijela novca za zadovoljenje te potrebe. A ta potreba, prema stečenim migracijskim saznanjima (anketiranje) i iskustvima, nije mala. To je i osnova

Digitized by Google

privremenosti odlaska i boravka. Odlazi se da bi se vratilo i nema sumnje da je to opredjeljenje najvećeg broja ljudi. To što produžavaju boravak, ostaju ili se pak na kraju gube (asimiliraju), tome su razlog teškoće povratka.

Promjena u upotrebi radničkih doznaka treba da doprinese ostvarivanju osnovnog funkcionalnog ciljnog opredjeljenja privremene radne migracije. Potrebno je stvoriti mogućnosti da se odlaskom i privremenim boravkom u inostranstvu gradi pouzdana perspektiva povratka. A te mogućnosti treba da budu poznate u trenutku odlaska. Nužno je, u stvari, obezbijediti mogućnosti da se odlazi radi povratka, radi osiguranja zaposlenja u zemlji.[12] Izražena potreba povratka predstavlja osnovu promjena u strukturi potražnje. Stvaranje mogućnosti da se odlazi radi povratka — osnova je opredjeljenja da se u tu svrhu i ulaže. Od ukupno transferiranih zarada samo bi dio odlazio na zadovoljenje svakodnevnih potreba (u potrošnju), dok bi se drugi dio ulagao za — povratak. Pretpostavka je da bi ovaj drugi dio bio značajan. Time bi se ujedno doprinijelo racionalnosti migracijske potrošnje. Poznato je, naime, da je ona neracionalna i da je značajan dio ulaganja odraz socijalnog prestiža, da se neracionalno ulaže u stambenu izgradnju, kupovinu mašina i opreme koje se zatim ne koriste i slično.

Snažni individualni motivi za povratak osnova su ovih promjena u korišćenju raspoloživih sredstava. Migranti tako postaju »saveznici« i nosioci nacionalne politike o povratku radnika. Od nacionalne migracijske politike se zahtijeva da pruži adekvatna rješenja za proizvodna ulaganja ostvarenih ušteda.

Pružanje ovih mogućnosti migrantima da odluče da značajan dio ostvarenih i transferiranih ušteda usmjere u samu svrhu povratka (proizvodna ulaganja) uveliko znači korekciju negativnih migracijskih ekonomskih uticaja. Smanjenjem dijela koji odlazi u potrošnju postaje manji obim inflatornih uticaja, gdje su obuhvaćene i korekcije u rastu troškova života, odnosno rastu izdataka za radnu snagu. Povećavaju se mogućnosti ostvarivanja sklada između produktivnosti i ličnih dohodaka, što je u postojećim migracijskim ekonomskim uticajima značajno narušeno.

Smanjenjem dijela zarada koji odlazi u potrošnju slabi pritisak na tržište, odnosno pritisak na uvoz roba koje nije u stanju da obezbijedi domaća proizvodnja. Ova promjena u korišćenju radničkih doznaka time znači slabljenje pritiska na uvoz, što je veoma važno.

Istovremeno, porast sklonosti vlasnikâ sredstava da se njihov značajan dio proizvodno upotrijebi (u svrhu povratka) uvećava oskudnu akumulaciju, koja se u migracijskim privrednim uslovima značajno umanjuje. Mogućnosti da se na rast potrošnje odgovori rastom proizvodnje povećavaju se, što je pretpostavka

[12] Dalja razrada ovog stava, kao jedne od osnova izgradnje migracijske politike, značila bi opredjeljenje da se u inostranstvo ne bi moglo ići radi zarade, nego samo usljed nezaposlenosti.

Digitized by Google

uspješnijeg i stabilnijeg privrednog rasta. Istina, ova sredstva imaju svoju cijenu (kamatu) i ne znače isto što i ostvareni višak rada u zemlji. Sredstva je potrebno vratiti uz određenu nadoknadu. Imajući, međutim, na umu snažan motiv i cilj povratka, ovi kreditni uslovi bi mogli biti veoma povoljni. Stepen povoljnosti zavisi od sigurnosti povratka. A ta sigurnost, što vrijeme više odmiče, trebalo bi da bude sve pouzdanija. Između ostalog, i zbog usavršavanja organizacionih rješenja za ovu vrstu štednje.

Koji oblik štednje zadovoljava ove ciljeve, odnosno šta je to, zapravo, namjenska štednja za radno mjesto? Koji su odlučujući društveni činioci, tijela i institucije pod čijim uticajima je potrebno ova rješenja ostvariti?

Odmah valja reći da nije moguće očekivati detaljne i potpune odgovore. Ovdje se iznosi osnovna ideja, skiciraju osnovna rješenja sa neophodnim obrazloženjima. Dalja razrada i društvena diskusija koja bi se vodila trebalo bi da ukažu na cjelovitost odluke.

Prvo pitanje koje se postavlja i na koje je potrebno pružiti odgovor je mjesto ovih aktivnosti u ukupnom društveno-političkom sistemu. Ko su osnovni nosioci ovih aktivnosti?

Sveobuhvatnija razrada složenog problema povratka radnikâ brzo bi ukazala na potrebu participacije svih dijelova društveno-političkog sistema. Rješenje migracijskog problema i problema povratka podrazumijeva postojanje nacionalnog ekonomskog i društvenog interesa koji je potrebno normirati do praktičnih detalja u okviru opštine, mjesne zajednice, samoupravne interesne zajednice i slično. Kvalitativna razlikovanja problema povratka, zavisno od nivoa posmatranja, osnova su njegove raširenosti u cjelokupnom društveno-političkom i ekonomskom sistemu.

Sigurno je da je značajan dio rješenja potrebno donijeti na nacionalnom nivou. Razlog je jednostavan. Migracija je međunarodni ekonomski i politički odnos, pa je na tom nivou neophodna regulativa saveznih organa. Republičke nadležnosti bi se odnosile na izgrađivanje određenih migracijskih struktura, u skladu sa ciljevima razvoja koji se nastoje ostvariti. Najveći dio rješenja operativne prirode vezan je za nadležnosti opština i mjesnih zajednica.

Naglašena uloga opštine u vraćanju radnikâ proističe iz jednostavne činjenice. To je mjesto gdje radnici zadovoljavaju najveći dio svojih potreba, uključujući i potrebu za povratkom i zaposlenjem. Akt povratka i zaposlenja u suštini se realizuje u opštini. Rješenja u federaciji i republici samo su širi okvir ove operativne realizacije.

Ne može se reći da je položaj opštine u ukupnom problemu povratka dovoljno konzistentno tretiran. Izgleda da je njena definisana uloga daleko ispod one koja joj objektivno i stvarno pripada, a koja je moguća. Ukoliko je to tačno, onda je u istoj mjeri izgubljena značajna rezerva povratka. Nisu iscrpene mogućnosti povratka koje su date u društveno-političkom sistemu. Rezerve opštine su ostale nedovoljno iskorištene.

Digitized by Google

U dosadašnjoj praksi i opredjeljenjima izgleda da je preveliko povjerenje dato radnoj organizaciji — povjerenje koje nema svoju realnu osnovu. Povratak je daleko kompleksniji fenomen od kruga aktivnosti kojima se prirodno bavi radna organizacija. Tek je opština instanca na kojoj se zadovoljava značajniji krug potreba, a uključuje i donošenje odluke o povratku. Imajući to na umu, ovdje će se osnovna pažnja posvetiti opštini i razradi njene uloge u vraćanju radnikâ. To će se učiniti postupkom razrade ideje o namjenskoj štednji za radno mjesto.

Opština je, u odnosu na radnu organizaciju, daleko složeniji društveni, socijalni, ekonomski i politički mehanizam. Stavljanjem opštine u središte problema povratka mogućnosti donošenja adekvatnih i merodavnih odluka znatno se povećavaju. Migrantu se pruža znatno širi krug alternativa, što je značajno za donošenje konačne odluke. On je u poziciji da vrši izbor pravaca povratka: povratak u udruženi rad, u malu privredu sa sredstvima u individualnoj svojini, u poljoprivredu, da pristupi osnivanju ugovorne organizacije udruženog rada i slično. Opština (komuna) je sa svojim organima u mogućnosti da definiše uslove povratka u ove pojedine pravce i da ti uslovi budu poznati u trenutku odlaska radnika ili pak onda kada se razmišlja i donosi odluka o povratku. To bi bio dio cjelovitih mjera povratka radnikâ što ih preduzima opština. Zavisno od svojih razvijenih opredjeljenja i mogućnosti, opština je u stanju da ostvari različit stepen stimulacije povratka u određenim pravcima. To je osnova diferencirane politike povratka u pojedinim opštinama.

Obezbjeđenje radnog mjesta samo je dio problema povratka. Zadatak opštine kao osnovnog nosioca aktivnosti na vraćanju radnikâ proizlazi iz njene velike društveno-ekonomske kompleksnosti, odnosno mogućnosti da uveliko udovolji zahtjevima kompleksnosti samog problema povratka radnikâ. Pored radnog mjesta, migrant ima još niz potreba, od čijeg zadovoljenja zavisi uspješan povratak, odnosno donošenje odluke o povratku. Jedna od značajnih potreba je pitanje stana i olakšice za njegovo dobijanje. Nadležnost opštine u stambeno-komunalnoj sferi omogućava da se na ovom području predvide značajne stimulacije, odnosno olakša povratak. Olakšice su povezane za dodjelu građevinskog zemljišta, davanje raznih odobrenja, za povoljne uslove gradnje i slično. Problem povratka je takav akt da uveliko angažuje gotovo sve funkcije opštine.

Odatle i neosnovanost prenošenja ovih »nadležnosti« na radne organizacije i slično.

Ovdje je odmah moguće pružiti određeno objašnjenje, kako bi se otklonile nepotrebne zabune. Nema sumnje da je i do sada u politici povratka opštini davana odlučujuća uloga. Ona je donosila programe mjera za povratak i slično. No potrebno je sagledati razliku između normativnog i stvarnog. Normativno, opština je nadležna za brojne funkcije i sadržaje, uključujući i povratak radnikâ. Opredjeljenje da je opština osnovni nosilac po-

Digitized by Google

vratka zbog toga je prirodno i lako razumljivo. Problem nastaje kada se sa normativnog pređe na stvarno. Naime, opštine su se, u okviru postojećeg modela povratka radnikâ, našle u dosta neugodnoj situaciji. One nisu raspolagale materijalnom podlogom za sprovođenje mjera i ostvarivanje uticaja na povratak. To je uveliko djelovalo na definisanje samog sadržaja programa mjera. U znatnom dijelu je u suštini isticana potreba i društveno opredjeljenje za povratak. Kako to praktično ostvariti, odnosno kako društveno opredjeljenje pretvoriti u operativnu praksu — ostalo je najmanje razrađeno i poznato. U stvari, opština se našla pred ozbiljnim iskušenjima da praktično realizuje društvena opredjeljenja koja su joj stavljena u nadležnost. Dogodilo se ono što je realno i logično očekivati. Nedostajanje dodatnih, »vlastitih« sredstava navelo je opštinu da se okrene tamo gdje postoje materijalna sredstva za reprodukciju. Opština se obratila vlastitoj privredi. Ispoljeno je nastojanje da se u postojećim radnim organizacijama obezbijedi što više mjesta za povratnike.

Drugi pravac djelovanja odnosi se na pružanje određenih materijalnih olakšica za povratak, a što je u direktnoj nadležnosti opštine. U nastojanju da maksimalno realizuju društveno opredjeljenje u smislu stimulisanja povratka, opštine su, da bi taj stav sprovele, počele da daju određene poreske olakšice, oslobađaju povratnike obaveza uplate dijela određenih doprinosa i slično. U praksi se pristupilo uvođenju stimulansa za povratak, i to izvan sfere udruženog rada, prihvatanjem mogućnosti individualnog poduzetništva, što mora da privuče potrebnu pažnju. Povratak se posmatra kao poseban, izdvojen problem, izvan konteksta ukupne nacionalne privrede. Podgrijava se misao o društvenoj rentabilnosti »individualnog poduzetništva« i o mogućnosti da se u tom pravcu postigne uspješan povratak radnikâ. To je vezano uz materijalne stimulacije koje se daju. Praksa upravo upozorava na neizvjesnost i neosnovanost ovih rješenja. Pored toga, bila bi umjesna i šira sistemska rasprava o ovakvoj praksi. Između ostalog, imajući na umu i njen ekonomski i društveni sadržaj. Ujedno, to je način uvećanja negativnih migracijskih ekonomskih efekata.

Pritješnjene materijalnom oskudicom opštine su predvidjele različita rješenja u programima mjera za povratak radnikâ. Jedan dio njih je donio samostalan program, drugi dio se oslonio na svoje planove razvoja, a znatan broj opština nije uopšte razradio mjere povratka. Pri ocjeni ovakvog stanja potrebno je imati na umu jednu činjenicu. Mogućnosti za povratak su obrnuto proporcionalne postojećim potrebama. U opštinama odakle je otišao najveći broj radnika, odnosno gdje je najveći broj potencijalnih povratnika, najslabije su mogućnosti za njihov povratak. Materijalna oskudica koja sprečava otvaranje novih radnih mjesta ovdje je najveća. Zbog toga i mnoga rješenja i ciljevi utvrđeni u programima mjera nemaju realnu osnovu. Povratak znatno zaostaje za programiranjem.

Digitized by Google

Idejom o migracijskoj štednji za radno mjesto nastoje se ovi nedostaci prevazići. Prije svega, nastoje se pribaviti (a) sredstva za povratak, i (b) da ta sredstva rastu sa povećanjem broja potencijalnih povratnika. Mogućnosti za povratak bi se bitno izmijenile.

Polazna ideja je u migracijskim izvorima povratka. Ukoliko se želi povratak, onda je za to potrebno obezbijediti dodatna sredstva neophodna za efikasno proširenje materijalne baze. Migracijska privreda, dijelom i zbog negativnih ekonomskih posljedica odlaska radnika (i transfera ušteda), ne raspolaže ovim sredstvima. Što vrijeme više odmiče, uslovi reprodukcije se pogoršavaju, a reprodukciona sredstva su sve manja. Pri tom jednu bitnu činjenicu treba imati na umu. *Nije izlaz, kad je riječ o davanju materijalnih privrednih stimulacija (u migracijskim uslovima), u pribavljanju dodatnih kreditnih sredstava (i iz inostranstva), nego u otklanjanju negativnih migracijskih uticaja i, na toj osnovi, pribavljanju potrebnih sredstava. Težište rješenja je u maksimalnoj korekciji potrošnog dijela radničkih ušteda, u kojoj mjeri se smanjuje obim inflatornih negativnih efekata.* Namjenskom štednjom za radno mjesto izgleda da bi bilo moguće ostvariti dva značajna migracijska ekonomska cilja:

a) moguće je umanjiti obim potrošnog dijela radničkih ušteda, odnosno znatno uvećati dio koji bi se ulagao u materijalnu reprodukciju, i

b) moguće bi bilo uvećati obim transfera ušteda iz inostranstva.[13]

Najizdašniji materijalni izvor za povratak je u samoj migraciji. Pitanje koje stoji otvoreno i koje je potrebno uspješno riješiti jeste usmjeravanje maksimalnog dijela radničkih ušteda u materijalnu reprodukciju. Izgleda da bi to bilo moguće postići na osnovi ostvarenja određenih odluka u opštini.

Osnova ostvarenja namjenske štednje za radno mjesto se nalazi u odlukama opštine o upotrebi uštođenih sredstava za povratak. Garancije ovakve upotrebe sredstava osnova su odluka radnikâ da ulože uštođena sredstva u tu svrhu, odnosno njihov značajan dio. To su izvori dodatnog transfera iz inostranstva. A opština bi trebalo da svojim odlukama garantuje ovakvu upotrebu sredstava. Sredstva koja bi stizala u banku, u svrhu povratka, koristila bi se za proširenje materijalne baze u opštini. Programi

[13] Prema istraživanju Savezne banke SR Njemačke, 44% Jugoslovena drži svoje uštede u ovoj zemlji sa iznosom prosječnih uštođevina od 5.110 DM (1973. godine). Od toga 85,4% realizuje svoje uštede u SR Njemačkoj. Računajući sa ovim procentom inostranih štedišta, za ukupnu jugoslovensku migraciju koja je u 1978. godini obuhvatala 730.000 radnika, kao i sa prosječnim iznosom ušteda u toj godini od 6.600 DM, uštede naših radnika realizovane u inostranstvu iznose 178 milijardi dinara (po kursu DM iz 1978. godine od 987,9 dinara). To je 1,8 puta više od iznosa koji je u toj godini stigao u zemlju. (Videti: Günter Schiller, *Iskustva u korištenju ušteda migranata za povećanje zaposlenosti u zemljama porijekla — Rasprave o migracijama*, sv. 37, Centar za istraživanje migracija, Zagreb, 1977, SGJ — 1980).

Digitized by Google

povratka bi tada izmijenili svoj sadržaj. Bilo bi potrebno definisati uslove štednje. Zavisno od toga da li je riječ o povratku u udruženi rad, u individualni sektor privrede i slično, bilo bi potrebno odrediti vrijeme štednje, iznose ušteda koje je nužno ostvariti, uslove štednje, uslove dobijanja posla itd. Dalja razrada bi se odnosila na uslove granskog privrednog ulaganja, to jest na visinu učešća ovih uštođenih sredstava u sredstvima društvene zajednice (banke) i slično. Povratak radnikâ i mjere za povratak postale bi tako sastavni dio politike privrednog razvoja u opštini. Povratak se ne bi tretirao kao izdvojena kategorija, nego kao sastavni dio ukupne materijalne reprodukcije. No bitno je da bi se raspolagalo dodatnim materijalnim sredstvima kao osnovom donošenja odluka. Opština sa svojim aktivnostima i programom mjera za povratak radnikâ raspolagala bi »vlastitom« materijalnom bazom. Obim sredstava za reprodukciju bi se uvećao. Ta dodatna sredstva »pribavila« bi opština svojim aktivnostima usmjerenim na povratak radnikâ. Umjesto aktivnosti koje se odnose na neku vrstu zahtjeva i isticanje društvenih potreba da se među novozaposlenima nađe što veći broj povratnika, ovdje bi se pojavila dodatna materijalna sredstva kao garancija njihovog uspješnog povratka. Radnim organizacijama bi stajala na raspolaganju materijalna sredstva — da ih upotrijebe u svrhu vlastitog razvoja, rasta zaposlenosti i povratka radnikâ. I ono što je bitno to je da bi obim ovih sredstava rastao uporedo sa rastom potreba za povratkom. Privredno manje razvijene opštine, odakle je otišao najveći broj radnika u inostranstvo i gdje su potrebe za povratkom najveće, raspolagale bi najvećom masom ovih deviznih sredstava. Dale bi se značajne materijalne stimulacije za njihov privredni razvoj.

Da bi se ostvarila namjenska štednja za radno mjesto, odnosno razvila ova vrsta motiva kod radnikâ, potrebno je da opština, određivanjem uslovâ štednje, garantuje zaposlenje onome ko te uslove ispuni. U banci opštine bi se prikupljala ova sredstva koja bi privredi stajala na raspolaganju. Korištenje ovih sredstava vezano je za uslov zapošljavanja njihovog vlasnika. Slična je situacija i sa dijelom migranata koji bi željeli da ostvare svoju radnu aktivnost izvan udruženog rada. Određeni iznos uštođenih sredstava pružio bi mogućnost zasnivanja individualne privredne aktivnosti, ostvarivanja kooperativnog odnosa u poljoprivredi i slično. Jedna od značajnih stavki štednje i osnova povratka mogla bi biti stambena izgradnja. Ostvarenjem namjenske štednje bilo bi moguće dati značajne olakšice u stambenoj izgradnji (oko obezbjeđenja lokacije, pribavljanja potrebne dokumentacije, izgradnje objekta do određenog stepena i slično).

Moguće je pretpostaviti da bi uslovi štednje bili veoma povoljni. U slučaju sigurnih garancija zaposlenja kamate bi mogle biti dosta niske, a otplate dugoročne. Uz to, bilo bi moguće predvidjeti da se značajan dio vrati u dinarskim iznosima.

Zapaža se, međutim, jednostavnost ovog rješenja. Umjesto »traganja« za radnicima koji bi željeli da ostvare »štednju za po-

Digitized by Google

vratak«, ovdje je rješenje jednostavno. Sredstva bi u banku stizala na osnovi opštevažeće i poznate odluke opštine o ovoj vrsti štednje. U inostranstvo bi se odlazilo sa već poznatim mogućnostima povratka, što je od posebnog značaja. Istovremeno, ovdje je još jedna vrsta olakšanja. Povećavaju se mogućnosti da se dobije posao koji je u skladu sa stručnim i ostalim sposobnostima vlasnika sredstava. Ukupna struktura privrede u opštini daleko je veća garancija da se to ostvari nego što je to postojeće rješenje kada sredstva prikuplja određena radna organizacija.

Na kraju, potrebno je još jednom upozoriti na nacionalno-privredni značaj ostvarivanja promjena u strukturi potrošnje radničkih ušteda. Kreditna sredstva za materijalnu reprodukciju iz ovog izvora nemaju isti značaj kao pribavljanje sredstava iz drugih izvora (zaduživanjem u inostranstvu i slično). Njihova ekonomska težina je daleko veća. U mjeri rasta ovog izvora materijalnih proizvodnih ulaganja umanjuju se negativni migracijski ekonomski efekti. Smanjuje se obim inflatornih pritisaka radničkih doznaka. Odatle potreba da se traga za rješenjima koja bi značila rast ove vrste ulaganja.

*

Da bi se ostvario uspješan povratak radnikâ, potrebno je obezbijediti određenu dinamiku materijalnog rasta i zapošljavanja. U migracijskim ekonomskim uslovima javlja se, prije svega, potreba za otklanjanjem negativnih razvojnih efekata zapošljavanja radnikâ u inostranstvu i transfera njihovih ušteda. U okviru ovog posljednjeg potrebno je korigovati intenzitet njihovih inflatornih uticaja. To je moguće postići rastom dijela koji je namijenjen materijalnim privrednim ulaganjima. Namjenska štednja za radno mjesto, na osnovi određenih odluka opštine, izgleda da je povoljno rješenje. Garancije povratka na osnovi ostvarenja određenih iznosa štednje za dio materijalnih ulaganja privukle bi pažnju radnikâ i razvile motive ovakve upotrebe sredstava i dodatnog njihovog transfera iz inostranstva. Umjesto sadašnje nenamjenske štednje, koja uglavnom završava u neproizvodnoj potrošnji sa svojim inflatornim pritiscima na tržište i uvoz, javila bi se namjenska štednja, uz rast dijela reproduktivne potrošnje.

Digitized by Google

Nesvrstanost u suvremenom svijetu — Zbornik priloga i dokumenata

(RO »Vjesnik«, Zagreb, 1979)

Ovaj zbornik predstavlja dosad u nas, pa i u svijetu, najpotpuniju publikaciju posvećenu pokretu i politici nesvrstanih, koji tematikom sadržaja priloga i dokumenata obuhvaća tri osnovna dijela: teorijsko-povijesni, publicističko-esejistički i dokumentacijsko-informativni. Sve to čini jednu cjelinu, s ciljem da se sa više aspekata našoj i svjetskoj javnosti prezentiraju geneza, povijesni razvoj, sadašnje stanje i naznače perspektive politike i pokreta nesvrstanih, u kontekstu cjelokupnih međunarodnih odnosa nakon drugog svjetskog rata, sve do posljednje konferencije. Navedena publikacija doista predstavlja izuzetno važno štivo kojim se u cjelini s više aspekata osmišljava problematika nesvrstanosti, bez čijeg se aktivnog sudjelovanja danas ne može riješiti nijedano vitalno pitanje čovječanstva.

U prvom, teorijsko-povijesnom dijelu ovog zbornika objavljeni su svi govori koje je Josip Broz Tito u svojstvu predsjednika SFRJ i osnivača pokreta, održao na konferencijama nesvrstanih zemalja na vrhu, od Beograda do Havane. U uvodnom je dijelu s pravom objavljen i integralni tekst studije E. Kardelja *Istorijski koreni nesvrstavanja,* u kojoj je putem marksističke analize osmišljena i eksplicirana politika nesvrstanih. U navedenim su prilozima objavljenim u uvodnom dijelu zbornika razjašnjeni geneza, smisao i bit politike i pokreta nesvrstanih, što dakako pridonosi boljem upoznavanju i daljem akcionom usmjeravanju pokreta nesvrstanih.

Digitized by Google

U drugom dijelu zbornika nalaze se slijedeći prilozi: Josip Vrhovec, *Nesvrstanost — mir, nezavisnost i napredak svijeta;* Miloš Minić, *Trajne komponente političke usmerenosti pokreta nesvrstanosti;* Ranko Petković, *Nesvrstanost — nosilac demokratije međunarodnih odnosa;* Aleksandar Grličkov, *Nesvrstanost i socijalizam kao svetski proces;* Rikard Štajner, *Nesvrstanost i novi međunarodni ekonomski poredak;* Lazar Mojsov, *Nesvrstane zemlje u Ujedinjenim nacijama;* Leo Mates, *Velike sile i nesvrstanost — uzajamni odnosi i delovanje;* Miljan Komatina, *Krize žarišta — mogućnost rješavanja mirnim putem;* Radovan Vukadinović, *Nesvrstani i detant;* Toma Martelanc, *Borba za novi međunarodni poredak u oblasti informacija;* Mišo Pavićević, *Dekolonizacija i pokret nesvrstanosti;* Gavro Altman, *Pretpostavke i problemi ostvarivanja jedinstva nesvrstanih zemalja* i Andrej Novak, *Nesvrstani u osamdesetim godinama.* Objavljeno je, dakle, trinaest studija naših meritornih političara i znanstvenika u kojima se sa svih aspekata nastoji eksplicirati i pojasniti politika, akcije i cijela problematika pokreta nesvrstanih, sagledavajući je u kontekstu međunarodnih odnosa u cjelini.

U trećem su dijelu objavljeni najvažniji dokumenti sa svih konferencija nesvrstanih zemalja održanih na vrhu od Prve u Beogradu do Šeste u Havani, kojoj su prisustvovali šefovi država ili vlada iz više od stotine zemalja sa svih kontinenata. Tu je kronologija nesvrstanih, osnovni podaci o nesvrstanima, s datumima prijema u UN, podaci o zemljama koje su stekle nezavisnost nakon 1946. godine i o teritorijama koje još nisu stekle nezavisnost. Zatim popis zemalja (rang-lista) prema nacionalnom dohotku iz 1977. i prosječna godišnja stopa rasta, podaci o pomoći razvijenih nerazvijenima i o vojnim izdacima.

Pokret nesvrstanih formiran je održavanjem Prve (historijske) konferencije šefova država ili vlada osnivača nesvrstanih zemalja 1961. godine u Beogradu. Kao prethodnica Beogradske konferencije, u Bagdadu je održana konferencija nekih afro-azijskih zemalja, što (pored sukoba KPJ sa staljinizmom) predstavlja najznačajniji događaj prije formiranja pokreta nesvrstanih u Beogradu 1961. godine. Stoga Minić s pravom ističe da, iako Bandunška konferencija jest »najznačajniji preteča politike nesvrstanih«, ipak osnovne korijene i stvarne začetke pokreta nesvrstanih moramo — kako to naglašava Vrhovec — smjestiti u »one tokove drugog svjetskog rata koji su taj rat činili oslobodilačkim i u kojima je u stvari i započela antiimperijalistička i antikolonijalna revolucija. Tu je zapravo počelo rušenje starih odnosa koji su bili zasnovani na privilegijama, na interesnim sferama, na hegemoniji velikih i moćnih. Tu je začeta snažna struja oslobođenja i emancipacije naroda« (str. 139).

Emancipatorski procesi naroda i narodnosti nakon drugog svjetskog rata, zbog novih hladnoratovskih odnosa sila pobjednica, težnji da se drugima nametne vlastita volja i, na toj osnovi, formiranih vojno-političkih blokova, nisu tekli pravocrtno, već su na sve načine kočeni i onemogućavani. Javljaju se novi oblici hegemonije i nasilja u formi neokolonijalizma i neoimperijalizma, pa donekle i pod izlikom pogrešno shvaćenog i primijenjenog »socijalističkog internacionalizma«. Velike se sile, dakle, ne odriču hegemonije, već vrše snažan pritisak na antikolonijalne i druge nacionalnooslobodilačke pokrete, radi postizanja dominacije nad njima ili usmjeravanja prema cilju koji njima (velikim silama) odgovara.

Radnička klasa i narodi Jugoslavije pokazali su na vlastitom iskustvu da je borba za nezavisnost osnovna zaloga slobode. Zato je cjelovit koncept vanjske politike Jugoslavije kontinuirano i dosljedno temeljen na neotuđivim pravima svake nacije i svake zemlje, odnosno oslobodilačkog i antikolonijalnog pokreta na vlastiti put razvoja i ravnopravne međunarodne koegzistencije. Jer se budućnost čovječanstva ne može graditi na sukobima, već jedino miroljubivom saradnjom, i to ne samo između država istog, nego i

Digitized by Google

različitih društvenih sistema. Sukobi očito ne vode, ističe se u prilozima zbornika, razrješavanju suprotnosti, već njihovu još većem zaoštravanju, hegemoniji i potčinjavanju, i tako predstavljaju kočnicu razvoja socijalizma kao svjetskog procesa. Drugim riječima, doprinos socijalističkom procesu nisu sukobi, već miroljubiva koegzistencija, uzajamna pomoć i ravnopravna suradnja zasnovana na principima slobode i nezavisnosti svih međunarodnih subjekata. Nezavisnost je bila od početka i »ostaje jedan od bitnih motivacija, opcija i komponenti politike nesvrstanosti, koja je nastala kao otpor naslijeđenom poretku zavisnosti, nerazvijenosti, dominacije, hegemonije, blokovske podjele uticajnih sfera i eksploatacije« (str. 487).

Takva je politika, a posebno blokovska podjela, uzrok nastajanju politike i pokreta nesvrstanih. No, i pored toga što je bez dvojbe jedan od bitnih uzroka nastajanju pokreta nesvrstanih vojnoblokovska konfrontacija i politički antagonizam, zbog kojih je svijet međusobno podijeljen i oštro suprotstavljen, ipak nesvrstanost znači mnogo više od pukog suprotstavljanja blokovskoj politici ili zauzimanja neke vrste »ekvidistancije između blokova, pa iako je kod nekih nesvrstanih zemalja i takva politika u većoj ili manjoj meri dolazila do izražaja...« (str. 115). Cilj politike i pokreta nesvrstanih nije nikad bila težnja za jednostavnim izdvajanjem iz blokova i ostajanje po strani, već aktivno nastojanje da se realiziraju težnje oslobodilačko-progresivnih snaga društva uopće.

Politika nesvrstanih proizlazi iz antiblokovske politike i emancipatorskih težnji »probuđene svijesti naroda u kolonijama ili u podređenim i porobljenim zemljama...« (str. 358), iako se na njima ne zadržava, jer bi ograničavanje politike nesvrstanih samo na vojno-političke blokove svelo ulogu pokreta na političku konfrontaciju s vodećim silama blokova na jednoj — kako reče Kardelj — potpuno neprincipijelnoj osnovi. Svijet se i međunarodni odnosi u njemu neće izmijeniti raspuštanjem blokova, već će potrebe za blokovima i svakom podjelom svijeta nestati stalnim mijenjanjem i humanizacijom odnosa među ljudima i narodima. Samo se takvim procesima izmjena mogu prevladati brojne proturječnosti u suvremenom svijetu, naglašava se u tekstovima zbornika. Upravo to i dokazuje je pokret nesvrstanih nastao kao potreba, izraz i putokaz dugoročnije društveno-povijesne tendencije suvremenog čovječanstva, koja se javila i ranije, jako je u toku narodnooslobodilačke i drugih oblika revolucionarnih antifašističkih borbi nastala, a zatim se u antikolonijalnim i drugim oslobodilačkim borbama i pokretima za nezavisnost razvijala, da bi se 1961. na Prvoj konferenciji u Beogradu oblikovala u pokret i politiku nesvrstanih.

Politika nesvrstavanja nije slučajna pojava ni subjektivna konstrukcija pojedinaca, već nastaje kao rezultat objektivnog i dosta dugog razvoja tendencija u međunarodnim odnosima i kao nužna potreba današnje epohe razvoja čovječanstva. Istaknute će potrebe i tendencije takvima ostati sve dok se ne realiziraju osnovni ciljevi politike nesvrstanih: izgradnja novog sistema međunarodnih odnosa bez kolonijalne eksploatacije, političke hegemonije i dominacije velikih, bez prijetnji i nasilnog miješanja u poslove drugih naroda i narodnosti.

Navedeni ciljevi politike nesvrstanih i tendencije za uspostavljanje novih ljudskijih odnosa među državama i narodima obavezuju sve nesvrstane i sve napredne snage cijelog svijeta naše epohe da stalno pronalaze nove mogućnosti i metode daljeg jačanja politike aktivne miroljubive koegzistencije i nesvrstanosti. Upravo jačanjem takvih političkih nastojanja nesvrstani pridonose revolucionarnoj borbi radničke klase i svih progresivnih snaga čovječanstva za ostvarivanje potpune emancipacije naroda, radničke klase, čovjeka i čovječanstva uopće.

Jer takva politika i na njoj osnovana aktivnost u interesu je ne samo nesvrstanih zemalja, već i svih naprednih slobodoljubivih snaga svijeta. Bit te politike ni-

Digitized by Google

je da samo uočava i pasivno promatra otvorene svjetske probleme, već da poduzima odlučne i dosljedne akcije za ostvarenje ekonomske, kulturne i političke nezavisnosti i slobode svih naroda. Drugim riječima, pokret nesvrstanih se zalaže za to da svaki narod, na osnovi vlastitih i općeljudskih interesa, postane slobodan i samostalan graditelj, samostalan subjekt, a ne objekt strane politike, interesa i dominacije.

Drug Tito je na skupovima nesvrstanih i u drugim prigodama često upozoravao da »glavni uzrok negativnih zbivanja u međunarodnim odnosima leži u onom što danas čine snage imperijalizma, kolonijalizma i svih oblika dominacije i potčinjavanja, koje atakuju na nezavisnost zemalja i dovode u pitanje mir u svijetu. Jedna od najvećih opasnosti danas su nastojanja da se historijski nužni socijalni preobražaji, borba naroda za oslobođenje, problemi u međusobnim odnosima pojedinih zemalja i slično iskoriste za blokovsko nadmetanje ili pomjeranje granica interesnih sfera blokova i velikih sila uopšte. U tome posebnu opasnost predstavlja pribjegavanje vojnim akcijama, kao i pokušaji da se ova ili ona pozicija zadobije silom, miješanjem ili intervencijom spolja« (str. 373).

Takve se tendencije još izrazitije očituju i danas i zato se takvoj praksi mora energično suprotstaviti politika i pokret nesvrstanih, koji se kontinuirano bori protiv svih oblika socijalnog i nacionalnog ugnjetavanja, a za učvršćenje mira, sigurnosti i ravnopravnu suradnju među narodima svih zemalja. Zato politika nesvrstavanja treba da ostane — prema riječima druga Tita — trajna orijentacija politike, prakse i akcije naše zemlje i Saveza komunista Jugoslavije, jer ona i proizlazi iz suštine bića samoupravnih socijalističkih odnosa i, na njima osnovane, međunacionalne ravnopravnosti svih naroda i narodnosti unutar naše višenacionalne zajednice.

Logično je da nacije i nacionalnosti u Jugoslaviji, koje izravno, slobodno odlučuju i upravljaju u vlastitoj zemlji, ne mogu u međunarodnim odnosima voditi drugu politiku nego politiku i borbu za ravnopravnost, nezavisnost i slobodu. Upravo je naša odlučna i dosljedna borba za to da slobodno biramo vlastiti put socijalističkog razvitka logičan i prirodan izbor puta i borbe za politiku i akcije nesvrstavanja u svjetskim razmjerima, jer bez stalnog organiziranog djelovanja pokreta nesvrstanih danas se ne bi moglo ni zamisliti jačanje demokratskih i progresivnih sadržaja u razvoju poslijeratnih međunarodnih odnosa, naime antikolonijalnih i drugih oslobodilačkih pokreta, kojima je Jugoslavija pružila i pruža nesebičnu pomoć, ističe se u prilozima zbornika.

Dajući snažnu podršku i svu moguću pomoć oslobodilačkim pokretima i slobodnom nezavisnom razvoju svake zemlje, Jugoslavija pridonosi akcionom ujedinjavanju i jačanju svih progresivnih snaga na općem progresu za mir, nezavisnost, slobodu i progres, što je, dakako, u interesu velikog dijela čovječanstva i radničke klase svih zemalja. Stoga aktivnost Jugoslavije u pokretu nesvrstanih nije samo, kako reče Kardelj, »trenutna politička potreba i taktika, već izraz naših socijalističkih opredeljenja« i marksističkog pristupa osmišljavanju problema i proturječnosti suvremenog čovječanstva u međunarodnim odnosima uopće, što, dakako, proizlazi iz same biti samoupravnog bića jugoslavenske socijalističke samoupravne demokracije.

Prema tome, osnovica politike pokreta nesvrstanih nalazi se u širokoj antifašističkoj oslobodilačkoj borbi i socijalističkoj samoupravnoj demokraciji što se razvija pod rukovodstvom Saveza komunista na čijem je čelu dugi niz godina bio drug Tito, tvorac, inspirator, organizator i kreator politike i pokreta nesvrstanih, koji je do svoje smrti na izuzetno uspješan način, do kraja principijelno i dosljedno demokratski promovirao ideje pokreta i svojim osobnim zalaganjem neprestano pridonosio njegovom jačanju i razvoju. Upravo je tu izuzetno veliku ulogu Tita i skup nesvrs-

Digitized by Google

tanih u Havani 1979. godine istakao odajući drugu Titu posebno priznanje, koje je, uz prigodni govor Seku Turea, dato u uvodnom dijelu zbornika.

Nesvrstani su se kvantitativno i organizacijski razvili i izrasli u snažnog partnera na svim područjima međunarodnih odnosa, što se očituje i u radu Ujedinjenih nacija. Samo se organiziranom akcijom nesvrstanih može napraviti bitno kvalitativni zaokret u otvaranju perspektive za istinsku demokraciju međunarodnih odnosa i za stvaranje povoljnih uvjeta i sklonosti za očuvanje mira i osiguranje progresa čovječanstva. Zbog toga se nesvrstanost stalno nalazi pod snažnim pritiskom politike s pozicija sile, koja je usmjerena protiv svake socijalne i nacionalne emancipacije, protiv demokratskih sloboda i progresa.

Nesvrstanost je ne samo jedan od oblika današnje međunarodne politike, već je u svojoj biti i jedna od formi društvenih, klasnih, političkih i kulturnih prestrojavanja suvremenog svijeta u cjelini i predstavlja suprotstavljanje svim oblicima nasilja i hegemonije. Politika nesvrstanih svojim stavovima potiče i omogućava slobodnije izražavanje objektivno uvjetovanih tendencija društvenih preobražaja kao nužnih pretpostavki za slobodniji proces socijalističkih odnosa u svim zemljama. Riječ je, dakle, o slobodnom izboru socijalističkog uređenja, u kojem nerazvijeni mogu brže ostvarivati svoju društveno-ekonomsku emancipaciju, jer je borba za društveni preobražaj i obezbjeđivanje uvjeta za socijalizam u dijalektičkom odnosu s borbom za mir, nezavisnost, slobodu i miroljubivu suradnju, što se postiže djelovanjem brojnih međusobno povezanih činilaca.

Nesvrstanost se danas po svojim osnovnim nastojanjima i bitnim obilježjima nalazi, po Vrhovčevim riječima, »na magistralnom pravcu jačanja socijalizma kao općeg procesa u svijetu«, iako se korelacija između socijalizma i nesvrstanosti, dakako, ne može podići na razinu općeg identiteta. Nesvrstanima je potrebna fleksibilnija politika i dinamičnije jedinstvo, jedinstvo koje se očituje u akcijama na ostvarivanju zajedničkih interesa. Iako s različitim društveno-ekonomskim odnosima, nesvrstane su zemlje postizale i postižu veće akciono jedinstvo nego zemlje s istim ili sličnim političkim sistemima.

Upravo se u tezi postizanja jedinstva u različitom implicira Marxovo poimanje dijalektičkog jedinstva u suprotnostima, što znači da su otvorenost, tolerantnost i gostoljubivost, a ne isključivost, pretpostavke za jedinstvo pokreta nesvrstanih, kojima je svaka zatvorenost u sopstvene okvire neprihvatljiva. Jer bi zatvaranjem u sebe i ograđivanjem od historijskih procesa pokret nesvrstanih upravo sebe osudio na propast, pošto se budućnost čovječanstva ne sastoji u zatvaranju i izolaciji, već u sve većoj općeljudskoj integraciji utemeljenoj na osnovama nacionalne ravnopravnosti i demokratskog ujedinjavanja naroda, a ne u stvaranju hegemonističkih sistema i podjeli njihovih sfera utjecaja podjelom svijeta na blokove.

Na kraju valja istaknuti da je izuzetno važan dokumentacijsko-informativni dio zbornika u kojem je sveobuhvatno dat izbor informacijsko-sintetičkih podataka o nesvrstanim zemljama, novooslobođenim, s datumima sticanja nezavisnosti i podacima o privrednom razvoju. U tom su dijelu objavljeni i osnovni kvantitativni pokazatelji sudionika svih konferencija, promatrača i gostiju. Na kraju je prezentirana izdata literatura na našem i stranim jezicima o nesvrstanima, što omogućava širu informiranost i svestranije upoznavanje s politikom i pokretom nesvrstanih.

Savo Pešić

Digitized by Google

Dr Lazar Đurovski: Opština i komunalni sistem Jugoslavije 1941—1978 — Bibliografija

(Institut za sociološka i političko-pravna istraživanja, Skoplje, 1981, strana 658)

Mnoge su ideje i aspiracije iz bogatog fonda marksističke misli i prakse revolucionarnog radničkog pokreta zaokupljale političku misao i širu društvenu pažnju kao veoma značajne i aktuelne teme u našem društvenom razvitku. Ali je sasvim sigurno da su, kao retko koje druge, ideje o samoupravnoj komuni i samoupravljanju, kao i društvene težnje ka njihovoj realizaciji bile središne u evokacijama revolucionarnih kretanja naše socijalističke revolucije. A to je bitno uticalo na to da pravac i sadržina tih kretanja budu neprekidno i prvenstveno usmereni ka jačanju osnova socijalističkog demokratizma, to jest ka stalnom obogaćivanju i razgranavanju formi socijalističke demokratije koje omogućavaju čoveku da on sve više i potpunije, gradeći socijalizam, o sudbini svog i društvenog života i rada sâm odlučuje. To je obezbedilo da u socijalističkom razvoju Jugoslavije ideje i praksa samoupravne komune i samoupravljanja — te fundamentalne ideje marksizma i socijalizma — budu ne samo obnovljene u svom izvornom vidu, kako su sadržane u delima Marksa, Engelsa i Lenjina, nego i da se dalje razvijaju kao novo, marksističko stvaralaštvo i rešenje koje socijalizam omogućava u svojim raznovrsnim formama svetsko-istorijskog procesa. Zbog toga, sistematsko traganje za činjenicama razvitka ideje i prakse komune, komunalnog sistema i samoupravljanja i naučno, kritičko upoznavanje njene geneze, oblika, sadržine i značenja u razvitku našeg društva i njegovog političkog sistema, rečju — traganje za istorijskom istinom o svekolikim društvenim naporima uloženim u razradu i ostvarivanje tih ideja u uslovima izgradnje i razvoja socijalizma u našoj zemlji ima izvanredan značaj. Prvenstveno radi nas samih, da saznamo što više o jednoj borbi za socijalizam, složenoj i protivrečnoj, u čijem su ostvarivanju, istorijskim kretanjima i težnjama ideja i praksa komune učinili mnogo toga da se i sama ideja i smisao socijalizma »sa izdignutog i, po pravilu, neizvesnog državnog i političkog spusti na društveni, životni i neposredni plan ljudskog doživljavanja i učestvovanja« (Dr Jovan Đorđević, *Polivalentnost komune*, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, br. 2/1975, Beograd, str. 155—156). Ali, upravo zato, i radi drugih u svetu, koji se, isto tako, bore za jedan novi svet, za svet socijalizma, koji očigledno pruža veoma široke i raznovrsne mogućnosti na liniji ostvarivanja najplemenitijih težnji čoveka: za sopstvenim oslobođenjem od raznih njegovih udruženih, ali otuđenih ekonomskih, političkih i društvenih sila uopšte.

Na žalost, sve doskora nije bilo ozbiljnijeg pokušaja da se to akumulirano bogatstvo reči i dela o komuni i komunalnom sistemu u našem društvu prikupi i sredi na jednom mestu, kako bi se omogućilo da ono bude od pomoći ne samo u daljim naučno produbljenim, kritičkim istraživanjima ove oblasti, već i u socijalističkim refleksijama o daljem razvoju i izgradnji našeg društva i njegovog političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Zato, i pored toga što imamo niz vrednih dela iz ove oblasti, koja s pravom zaslužuju i šira društvena priznanja, može se reći da istorijski put komune i komunalnog sistema Jugoslavije još nije u potpunosti naučno izučen i osvetljen (ili bar ne svestrano i u dovoljnoj meri), na osnovu kritičke analize istorijskih činjenica, a to znači sa svim onim društvenim, ekonomskim, kulturnim, političkim, ideološkim i drugim manifestacijama, protivrečnostima, sukobljavanjima i dilemama sa kojima je komunalna ideja bi-

Digitized by Google

la suočavana tokom istorije razvitka našeg socijalističkog društva sve do današnjih dana. Takva izučavanja, međutim, zahtevaju mnogo veće i organizovanije istraživačke napore, tokom dužeg perioda vremena, interdisciplinarni pristup, timski rad i slično, što se, međutim, još nedovoljno neguje u mnogim oblastima, pa i u izučavanju komune i komunalnog sistema.

Iz tih i drugih razloga rad dr Lazara Đurovskog *Opština i komunalni sistem Jugoslavije 1941—1978*, koji je krajem prošle godine objavljen u izdanju Instituta za sociološka i političko-pravna istraživanja u Skoplju, opravdano izaziva pažnju i interesovanje naše stručne, naučne i šire političke i društvene javnosti.

To je, pre svega, jedinstveno delo te vrste u našoj zemlji, pa i šire, koje na jednom mestu sistematski prezentira gotovo celokupnu bibliografsku građu o komuni i komunalnom sistemu Jugoslavije, stvorenu u celom, skoro četrdesetogodišnjem periodu nastajanja i stvaranja naše socijalističke društvene zajednice i njenog političkog sistema — od istorijske 1941, u kojoj nastaju prvi dokumenti o narodnooslobodilačkim odborima kao privremenim, ali istinskim organima nove, narodne vlasti, pa skoro do danas.

Pred nama je obimno delo koje na više od 650 strana prezentira oko 7.500 bibliografskih jedinica, na osnovu konsultovanja zaista impresivnog broja izvora informacija (više od 530 izvora), odnosno istraživanja veoma obimne izdavačke delatnosti, raznovrsne kako po tematici tako i po broju autora i izdavačkih kuća, odnosno glasila u kojima su objavljivani radovi iz ove oblasti, u vremenu od 1941. do 1978. godine. Mnogi izvori koje obuhvata ova knjiga o komuni pripadaju svakako prošlosti, delu istorije i vremena u kojem su nastali i sa kojim su nestajali. Sama ta činjenica, uz podatak da se u ovoj knjizi kao bibliografske jedinice pojavljuju i mnogi široj javnosti manje poznati ili ranije neobjavljeni ili nezabeleženi radovi iz ove oblasti, kao i to da se u njoj daju bibliografske jedinice objavljene u izvorima na jezicima svih naroda i narodnosti Jugoslavije, govori ne samo o kompleksnom i celovitom obuhvatanju građe, nego i o izvanredno velikom naporu koji je autor ove bibliografije uložio u prikupljanje, sređivanje i analiziranje dokumentacione građe. Zahvaljujući takvom istraživačkom naporu njenog autora, ovom bibliografijom je, s jedne strane, mnogo toga što je u našem društvu učinjeno za komunalnu ideju i o komuni napisano otrgnuto od zaborava i, s druge, sve što je stvoreno tokom istorije razvoja komune, uključujući i radove pripadnikâ svih naroda i narodnosti Jugoslavije, pojavljuje se kao jedinstveni fond stvaralaštva i saznanja u kontinuitetu geneze i razvoja same ideje komune i komunalnog sistema, odnosno razvoja našeg socijalističkog samoupravnog društva u celini. U tome je već nesumnjiva vrednost i prednost ove bibliografije o opštini i komunalnom sistemu Jugoslavije u odnosu na mnoga dela slične vrste u ovoj oblasti.

Bibliografija *Opština i komunalni sistem Jugoslavije 1941—1978* nije, međutim, jednostavno poduži »spisak literature«, »tematska bibliografija« ili tome sličan rad, koji se najčešće, mada ne i uvek, objavljuje kao samostalno delo pojedinog autora ili na kraju neke značajnije knjige. To je svojevrsno novo, pažnje vredno delo jednog »od najkompetentnijih i najstrastvenijih poznavalaca literature o našem komunalnom sistemu«, kako prof. Jovan Đorđević u predgovoru ove knjige označava njenog autora, metodološki i teorijski zasnovano i osmišljeno, kako bi ona njenim korisnicima omogućila sagledavanje osnovnog trenda nastajanja, razvoja i izgradnje opštine, koji se, uz sve zastoje i povremene stagnacije, kretao u pravcu njenog konstituisanja u samoupravnu i osnovnu društveno-političku zajednicu.

Stvaranju ovog dela nesumnjivo su doprineli i rezultati i saznanja do kojih je autor došao du-

Digitized by Google

gogodišnjim naučnim, istraživačkim i analitičkim radom, izraženim i u njegovim prethodnim radovima i studijama iz ove oblasti. Tako, već u studiji *Evolucija opštine Jugoslavije*, (u izdanju Instituta za političke studije FPN, Beograd, 1967, str. 309), Đurovski, prevazilazeći uobičajeni teorijski nivo mnogih dotadašnjih radova o komuni, na osnovu istorijskih dokumenata i činjenica, sistematizuje iskustva i znanja o komuni i dokumentovano analizira njen teorijski i praktični istorijski razvitak od 1941. godine do savremenog oblika, nastalog donošenjem Ustava SFRJ, 1974. godine. Tragajući za izvornim idejama koncepcije opštine, odnosno komune i komunalnog sistema, kako bi ih što više uključio u tadašnje rasprave, pre desetak godina, isti autor objavljuje i veoma značajan *Izbor stavova o komuni i komunalnom sistemu*, u »Jugoslovenskom pregledu«, oktobra 1971, koji su u posleratnom periodu bili izloženi u ustavima, zakonima i drugim dokumentima organa i tela društveno-političkih zajednica i organizacija, kao i u radovima pojedinih istaknutih jugoslovenskih pisaca u ovoj oblasti. Konačni oblik i konceptualnu shemu ova bibliografija je, prema rečima samog autora, dobila tek u okviru i u toku ostvarivanja međurepubličkog i pokrajinskog projekta »Zakonitosti razvoja jugoslovenske komune kao samoupravne i osnovne društveno-političke zajednice«, na kojem se, počev od 1977. godine, radi u deset naučnih i istraživačkih organizacija, i to u svim republikama i autonomnim pokrajinama.

Oblik i konceptualna shema ove bibliografije zasnovani su na metodu kombinovane primene vremenskog i tematskog načina prezentiranja celokupne građe koji, svojom teorijskom osmišljenošću i zasnovanošću, omogućava da se osnovne ideje, žarišne tačke i problemi geneze komune i komunalnog sistema relativno lako prikazuju i prate hronološki i sadržinski istovremeno. Kao izuzetan poznavalac komune i njenog mesta u istorijskom razvitku političkog sistema i u borbi za samoupravljanje u Jugoslaviji, autor nam to obezbeđuje tako što sve bibliografske jedinice grupiše, najpre, po određenim razdobljima (koja, u stvari, čine posebna poglavlja u ovoj bibliografiji), a zatim, u okviru toga, i tematski. Pri tom bibliografske jedinice sa određenom tematikom on ne svrstava prvenstveno prema vremenu u kojem su nastale, već prema periodu čije probleme one sadržinski obuhvataju i obrađuju (na primer, jedinice koje obrađuju teme o narodnooslobodilačkim odborima, bez obzira na to što su nastale kasnije, svrstane su u tematski okvir perioda u kome su stvarani i delovali narodnooslobodilački odbori itd.). To je, svakako, vredno pažnje, jer time Đurovski ne dokazuje samo svoj izvrsni smisao za selekciju i sistematizaciju građe i izuzetno poznavanje materije koju obrađuje, nego, pre svega, omogućava čitaocu i korisniku ove knjige potpuniji i pregledniji uvid u to koliko su naučne, političke i društvene snage u jednom periodu našeg društvenog razvitka bile zaokupljene temama iz prethodnog perioda (dakle, uočavanje jedne kontinuirane prisutnosti ideje i prakse komune od samih njenih nastajanja, pa dalje), ali i pregledan uvid i u sve promene koje je koncept opštine, odnosno komune i komunalnog sistema, doživljavao u određenim periodima našeg društvenog razvitka.

Autor nam sve to obezbeđuje, pre svega, veoma razuđenom i razgovetnom strukturom, vremenskom i sadržinskom, koja je u ovakvim radovima zaista neophodna kao sredstvo za selekciju i sistematizaciju veoma obimne bibliografske građe, raznovrsne, kao što je rečeno, po vremenu, tematici, karakteru izvora i slično.

U pogledu vremenske periodizacije, a samim tim i tematske sistematizacije i selekcije jedinica, autor se, kako ističe, opredelio za »uobičajenu« u ovoj oblasti, a koja je utvrđena i u navedenom naučnoistraživačkom projektu. To su, pre svega, tri najbitnija razdoblja u našem razvitku, omeđena najkrupnijim istorijskim zbivanjima i promenama u našem društvenom razvitku. Prvo

Digitized by Google

obuhvata vreme od 1941. do 1945. godine, dakle, narodnooslobodilački rat i oružanu socijalističku revoluciju do njenog završetka. Drugo, najduže razdoblje u našem razvitku je vreme naše posleratne izgradnje, koje počinje donošenjem prvog Ustava FNRJ, 1946. godine, i traje sve do usvajanja Ustava iz 1974. godine. Pri tom treba napomenuti da autor u okviru ovog, tri decenije dugog razdoblja izdvaja još i tri uže, posebne celine: prva je od 1946. do 1955, druga — od 1955. do 1963. i treća — od 1963. do 1974. godine. Treće, i poslednje razdoblje koje ova bibliografija obrađuje, obuhvata izvore, to jest radove o komuni i komunalnom sistemu nakon donošenja Ustava SFRJ iz 1974. godine sve do 1978, godine u kojoj je održan izuzetno značajan Jedanaesti kongres SKJ i kada se u našem društvu intenzivno otpočelo sa raspravama i aktivnostima na razradi i daljem razvoju političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Dakle, relativno kraći, ali, svakako, istorijski posmatrano, veoma značajan period daljeg građenja i razvijanja koncepcije i strategije borbe u našem društvu za socijalizam, na osnovama samoupravljanja.

Svaka periodizacija je, razume se, prvenstveno metodološko sredstvo kojim se pojedini autori služe radi lakšeg i preglednijeg iskazivanja svojih rezultata istraživanja. U tom smislu ona je subjektivna, zavisna od viđenja problema i cilja autora koji on želi postići iskazivanjem rezultata svojih istraživanja. Ali, upravo sa tog stanovišta, ona može biti i veoma podložna kritičkom sudu drugih, pre svega korisnika kojima je delo i namenjeno. Zato nam se čini da bi i ovakva vremenska, a time i tematska, periodizacija, koju je Đurovski prihvatio u bibliografiji o opštini i komunalnom sistemu, mogla biti i drukčije data.

Međutim, jedna od značajnih vrednosti ove bibliografije upravo je u tome što njena razgranata i veoma razuđena struktura (vremenska i tematska) ne zatvara, već otvara široke mogućnosti svakom korisniku za „uređivanje" celokupne bibliografske građe o komuni i komunalnom sistemu i na neki drugi način, zavisno od njegovih potreba. Time ona, uz pružanje svih potrebnih informacija o svakoj bibliografskoj jedinici (o delu, autoru, izdavaču, godini izdanja i sličnim elementima najnovijih međunarodnih bibliografskih normi), daje svakom njenom korisniku ne samo putokaz za iznalaženje neophodne dokumentacione građe za dalje izučavanje određenog pitanja o komuni i komunalnom sistemu, nego i to da, na osnovu ove bibliografije, koja sama po sebi predstavlja neposrednu izvornu građu, vrši brojne druge analize i sinteze u ovoj oblasti. Tako, na primer, već na osnovu ove bibliografije može se lako i reljefno uočiti ne samo to koliko je izdavačka delatnost u ovoj oblasti pratila razvoj opštine i komunalnog sistema u određenom periodu, nego i koje su teme, problemi i pitanja komune i komunalnog sistema zaokupljali političku misao i širu društvenu političku praksu u određenom periodu. Upoređujući ta saznanja sa nekim ocenama ili dilemama u našem društvu danas (kao, na primer, da li se komuna zapostavlja ili ne, kuda vode određeni procesi u komuni i slično), verovatno bi se moglo doći i do veoma interesantnih zaključaka, korisnih kako za dalja naučna izučavanja komune kao složene samoupravne zajednice tako i za neposrednu političku praksu, njeno usmeravanje, korigovanje itd. A ova knjiga, svojom tematikom, metodološko-teorijski osmišljenom, podstiče na mnoga razmišljanja. U stvari, sam susret sa ovom bibliografijom izaziva kod korisnika osećaj da se problemima komune i komunalnog sistema mora zaista prići kritički i svestranije, sa raznih aspekata, imajući uvek pred sobom ono što je urađeno i što je kao tendencija ispoljeno, i to uvek u konkretno-istorijskom smislu.

U vezi s tim, prof. dr Jovan Đorđević u predgovoru ove bibliografije opravdano ističe i sledeće: „Ovaj rad koji nam se danas pruža je ne samo pionirski, već ima i karakteristike jednog primera, da ne kažemo modela. To

Digitized by Google

je potrebno istaći s obzirom na još postojeću jednostranost u istraživanjima i u naučnom radu na tom području u Jugoslaviji. Ta jednostranost se ogleda, najpre, u opštoj sklonosti da gotovo svako počinje od početka, a to znači da zapostavlja ono što je pre njega urađeno i postignuto i time svesno ili nesvesno odbacuje naučni zahtev, koji je Marks ponavljao, da se do saznanja istine i suštine jedne društvene institucije mora poći od njene geneze, i to konkretno, istorijski. Nedovoljno primenjivanje ovakvog naučnog postupka svodi analize društvenih pojava i institucija na puke i često formalističke i apstraktne opise.

U tom smislu dokumentacija i bibliografije su neophodne našem naučnom radu i mišljenju.

Radovi, kao što je najnovija bibliografija dr Đurovskog, podstiču prelaz na nove, više, naučne i kritičke postupke istraživanja i načine naučnog rada uopšte. To se može očekivati od ovog rada utoliko više što je on ne samo bibliografski, odnosno stručno, već i teorijski osmišljen."

Veliki značaj za korišćenje ove knjige, naročito za brže i lakše dolaženje do određenih informacija, imaju i registi koji, kao posebni instrumenti, čine sastavni deo ove bibliografije. To su: registar glasila u kojima su objavljeni izvori, registar autora, registar ličnih imena i hronološki registar.

Najzad, od ne malog značaja za njeno šire korišćenje je i okolnost da se neki bitni komunikacioni delovi u ovoj bibliografiji Lazara Đurovskog (predgovor prof. J. Đorđevića, uvodno objašnjenje autora i sadržaj) objavljuju, osim na srpskohrvatskom, i na makedonskom i engleskom jeziku.

Sve to čini ovu bibliografiju ne samo još dragocenijom za korišćenje, već i jedinstvenim delom u našoj zemlji, pa i šire. Njeno objavljivanje svakako ide u susret i očigledno povećanoj zainteresovanosti naše naučne, političke i šire društvene javnosti za produbljeniji i sistematičniji zahvat teorijskih problema i uopštavanje izuzetno bogate prakse razvoja i funkcionisanja komunalnog sistema, što je već dugo naša objektivna potreba — kako je to ocenjeno i na prošlogodišnjem *okruglom stolu* posvećenom aktuelnim pitanjima komune danas, koji je organizovala redakcija „Socijalizma".

Zbog svega toga smatramo da je objavljivanje knjige dr Lazara Đurovskog *Opština i komunalni sistem Jugoslavije 1941—1978* događaj koji ima izuzetno veliko naučno i društveno značenje.

Daja Petrović

Grupa autora: Zaposlenost u Beogradu

(SIZ zapošljavanja grada Beograda, Beograd, 1981, strana 220)

Jugoslovensko društvo nosi se već deceniju i više sa dva bitna socijalna problema, koji po svome značaju i reperkusijama prevazilaze sve ostale. To su: zapošljavanje i stanovi. Onaj ko je u stalnom radnom odnosu i ima stan na korišćenje, bilo društveni ili u privatnoj svojini, u velikoj je prednosti nad onim koji čeka posao i rešenje za stan. Ta prednost nije samo materijalne prirode, mada je i materijalna strana izuzetno važna, već i statusne, zatim psihološke, pa time i zdravstvene. Zaposlenost i stan predstavljaju i sigurnost i uslov za biološku reprodukciju, i obrnuto: nezaposlenost i nemanje stana su bitne prepreke sklapanju braka i stvaranju porodice. Pred ovim realnim problemima, koje snažno oseća svako ko je hendikepiran, pogođen njima, jednostavno blede sve ostale društvene neravnopravnosti, nepravičnosti... Bilo bi netačno tvrditi da se jugoslovensko društvo, da se vodeće subjektivne snage ovoga društva ne hvataju ukoštac s ovim problemima, da se njima ne poklanja dužna pažnja, pa, sledstveno tome, da se i ne postižu i određe-

Digitized by Google

ni uspesi. Međutim, isto bi tako i toliko bilo netačno tvrditi da se snage jugoslovenskog društva možda nepotrebno mnogo iscrpljuju na nekim drugim područjima, koja nemaju prevashodno socijalni, klasni karakter, pa da zbog toga i ova dva krucijalna i životno važna problema za milione Jugoslovena direktno, a za sve nas, za 22 miliona žitelja, posredno nisu poslednjih godina, možda deceniju i više, potisnuta u drugi plan, svedena na problem pretežno onih koje oni direktno i svom snagom pogađaju. Neopravdane socijalne razlike najizraženije su i najveće upravo na ovim područjima, ali, kako je implicite napred već rečeno, zaposlenost i stanovi nisu samo niti pre svega socijalna pitanja, već prvorazredna ekonomska i društvena, u najširem smislu te reči.

Poslednje dve-tri godine sve je više analiza, ekonomskih i socijalnih eksperata koji snagom činjenica i svojom reputacijom upozoravaju na ozbiljne i raznorodne implikacije od enormno visokog broja onih koji čekaju zaposlenje, koji su na spiskovima zavodâ za zapošljavanje, ili se nalaze na listama za koje treba, kako se to kaže, rešiti stambeni problem. Te analize, ako je reč o zaposlenosti i zapošljavanju, tačnije, o nezaposlenosti, govore i o nekoliko novih momenata na ovom području. Prvo, više nije reč prevashodno, još manje isključivo, o nezaposlenima sa sela, licima koja bi želela da napuste poljoprivredu, mada i takvih još ima, posebno u nekim krajevima Jugoslavije. Sada su, pre svega, nezaposleni mladi ljudi iz gradova i industrijskih centara. Drugo, više nije reč pretežno o nekvalifikovanim licima — nezaposlenima, već se među nezaposlenima nalazi sve više onih koji su stekli srednje, ili više i visoko obrazovanje, kao i kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika. Treće, poslednjih godina osetno se povećao raskorak između kvalifikacione strukture, tačnije, specijalizacije i profila nezaposlenih i specijalnosti i profila slobodnih radnih mesta, koja su takođe u porastu u privredi. Drugim rečima, povećan je raskorak između strukture srednjoškolskih i visokoškolskih institucija i strukture privrede, odnosno strukture potražnje za novim kadrovima, što je posledica neplanskog rada i „nepostojanja povezanosti" obrazovnih institucija s organizacijama udruženoga rada, odnosno s privredom u celini. I četvrto, veliki je raskorak i između, da tako kažemo, regionalne „ponude i potražnje radne snage". Nezaposleni, u mnogo slučajeva, radije ostaju bez posla u gradovima, posebno velikim, nego što odu u manje gradove u kojima ima slobodnih radnih mesta. To, pored ostaloga, sigurno znači i sledeće: uslovi života i rada u manjim mestima su mnogo manje povoljni u odnosu na one u velikim gradovima, posebno za mlađu populaciju; drugo, nezaposleni u velikim gradovima, u proseku, nisu u bezizlaznom materijalnom položaju, pre svega jer su im roditelji zaposleni, penzioneri s većim primanjima i slično. Štaviše, veliki gradovi, poput Beograda, poslednjih godina izloženi su pritisku nezaposlenih „iz unutrašnjosti", koji dolaze u velike gradove, postaju njegovi žitelji, s namerom da se u njima zaposle. A to znači da veliki gradovi postepeno postaju mesta s apsolutno, pa donekle i relativno, najvećim brojem nezaposlenih, što poslednje decenije nedvosmisleno pokazuje primer Beograda.

U knjizi *Zaposlenost u Beogradu — tendencije, problemi i perspektive*, koja je sredinom 1981. godine izišla u izdanju Samoupravne interesne zajednice zapošljavanja grada Beograda, a koja je napisana u Ekonomskom institutu u Beogradu, nalazimo mnogo toga. To je, inače, veoma uspela i veoma temeljna analiza stanja i problema i zaposlenosti i nezaposlenosti u Beogradu. To je rad poznatih eksperata za ovu vrstu analize, zapravo delo istraživačkog tima, u sastavu: dr Miloš Macura, Miroslav Macura, Ruža Petrović, Bojan Popović i Miroslav Rašević, a u redakciji Miloša Macure.

Zaposlenost u Beogradu veoma je aktuelan rad, a osim toga napisan je tako da po primenjenom metodu, svestranim analizama i

Digitized by Google

detaljnim sugestijama — šta i kako činiti u neposrednoj i daljoj budućnosti — slobodno se to može reći, predstavlja i svojevrstan obrazac kako problematiku zaposlenosti i nezaposlenosti treba posmatrati, analizovati itd. uopšte, dakle i u okviru širih društveno-političkih zajednica: republika i cele Jugoslavije.

Knjiga je podeljena na devet poglavlja, sadrži oko 70 tabelarnih pregleda i osam grafičkih prikaza; tehnička oprema zadovoljava; štampana je u 5.000 primeraka.

U prvom i drugom poglavlju autori su prikazali opšte tendencije i probleme zaposlenosti i nezaposlenosti u Beogradu; u trećem su osvetlili strukturu aktivnog stanovništva i stanje zaposlenosti i nezaposlenosti u 1979. godini, kao poslednjoj godini koju obuhvata analiza; u četvrtom poglavlju prikazane su strukturne promene i kretanja u minulom periodu, odnosno do 1980. godine; u petom poglavlju izvršena je ekonomska analiza činilaca zaposlenosti u društvenom sektoru; u šestom poglavlju analizovani su, kvalitativno, socijalni i demografski činioci zaposlenosti i nezaposlenosti; u sedmom poglavlju autori su dali perspektivu zaposlenosti u Beogradu do 1985. godine, a u svetlu alternativnih projekcija stanovništva i zaposlenosti do kraja ovoga veka definisani su ciljevi i prioriteti zaposlenosti; u osmom poglavlju iznesena je projekcija stanovništva, aktivnog stanovništva, i osnovnih kategorija zaposlenosti do 1985. godine; i najzad, u devetom poglavlju autori su detaljno i pedantno izložili 28 pitanja koja su vezana za sistem, institucije i mere koje je neophodno preduzeti da bi se ostvario skicirani trend i uspon zaposlenosti po obimu i strukturi, i da bi se teret nezaposlenosti u Beogradu sveo na realni i prihvatljivi nivo.

Problem zaposlenosti (i nezaposlenosti) u Beogradu, slično kao i u celoj zemlji, sa izuzetkom Slovenije, počeo je jače da se ispoljava posle privredne reforme 1965. godine. Naravno, autori samo konstatuju ovu činjenicu, odnosno koincidenciju, ne upuštajući se u analizu i odgovor: da li bi se problem nezaposlenosti zaoštrio u tolikoj meri da nije bilo reforme 1965. godine? To je jedno od još nedovoljno razjašnjenih pitanja u vezi sa reformom 1965. godine, za koju mnogi veruju i tvrde da je naš promašaj, s velikim reperkusijama ne samo na ekonomskom planu, nego i na čisto društvenom, uključujući i područje motivacije i etike ljudi i celokupnog društva.

U Beogradu je, prema oceni i dokazima autorâ, ovaj problem to jest zaposlenost i nezaposlenost, bio čak i potenciran činjenicom da je prirast stanovništva, naročito mehanički prirast stanovništva (doseljavanje) u Beogradu, bio iznad prosečnog za Jugoslaviju i Srbiju, odnosno za mnoge druge gradove u zemlji. Zbog naglog i kontinuiranog prirasta stanovništva povećala se u Beogradu i nezaposlenost, uprkos tome što je sedamdesetih godina porast zaposlenosti u gradu počeo da raste po relativno visokoj stopi. Drugi, možda i teži problem u vezi sa zaposlenošću i nezaposlenošću u Beogradu ,koji je izražen dugi niz godina, sastoji se u nepovoljnoj kvalifikacionoj strukturi zaposlenih u gradu. Ta struktura, kažu autori, poboljšana je i stalno se poboljšava, naročito pristizanjem mlađih, školovanih generacija, omladine sa završenom srednjom, višom i visokom školom. Međutim, to napredovanje ni izdaleka nije u skladu sa mestom i ulogom Beograda kao glavnog grada federacije i SR Srbije, tako da se, zaključuju autori, oko kvalifikacione strukture zaposlenih u Beogradu svijaju mnogi problemi i protivrečnosti ukupnog privrednog i društvenog razvoja Beograda i kvaliteta života u njemu.

Suočen s ovakvim tendencijama i problemima, Beograd je u proteklim godinama preduzimao niz mera da ih — te tendencije i probleme — koliko-toliko prepredi, ublaži, ako ne i potpuno prevaziđe. Jedan od koraka na tome putu bilo je i uključivanje u sastav Beograda šest okolnih opština: Mladenovac, Sopot, Barajevo, Lazarevac, Obrenovac i Grocka, sa ciljem da te opštine omoguće

Digitized by Google

usporavanje velikog mehaničkog priliva stanovništva u Beograd, stvarajući u tim prigradskim opštinama uslove za porast zaposlenosti i prihvatanje dela stanovništva koje je želelo da se doseli na uže područje grada Beograda. Ta zamisao je — pokazuje se i numerički u knjizi — dala određene rezultate, ali oni nisu po obimu ravni očekivanjima. U periodu od 1971. do 1980. godine od ukupnog prirasta stanovništva na području Srbije van teritorije pokrajina — 65% se slilo u Beograd! I u prethodnom desetogodišnjem razdoblju (od popisa stanovništva 1961. i 1971) desilo se slično — zapravo celokupan prirast stanovništva u Srbiji u tom desetleću slio se u okolinu Beograda, Smedereva i Kragujevca.

Usled ovakvih i niza drugih sličnih okolnosti Beograd je, po oceni autorâ, dospeo u paradoksalnu situaciju. Naime, stanovništvo u Beogradu raste po znatno većoj stopi od prirasta stanovništva u užem delu Srbije, i ne samo na toj teritoriji, zaposlenost raste po gotovo istoj stopi, nezaposlenost po većoj, a privredna aktivnost, merena stopom rasta društvenog proizvoda — koji je jedini uslov za porast zaposlenosti i odgovarajuće uslove života u gradu — raste po nižoj stopi! Pa, i pored toga, Beograd snagom svoje privlačnosti i koncentracije i dalje odvlači stanovništvo, i posebno stanovništvo sposobno za rad, iz nerazvijenih područja Srbije, pa i Jugoslavije, lišavajući na taj način ta područja jednog od ključnih činilaca ubrzanja društveno-ekonomskog razvoja. U uslovima koji danas preovlađuju, Beograd, konstatuju autori, privlači i nezaposlene, mada ni sam postojeću nezaposlenost ne može uspešno rešavati ni rešiti.

Autori su vrlo reljefno prikazali i okolnosti koje proizlaze iz činjenice da je Beograd glavni grad federacije i SR Srbije, značajan univerzitetski i obrazovni centar, naučnoistraživački i zdravstveni centar, saobraćajni i trgovački, konačno i industrijski; sada je Beograd najveći, mada ne i najjači, industrijski centar Jugoslavije. U saveznim i republičkim organima uprave u Beogradu je zaposleno više od 10.000 lica, a u gradskim i opštinskim još 6.000. Zatim, u pravosuđu, društveno-političkim organizacijama, samoupravnim interesnim zajednicama i srodnim organizacijama zaposleno je daljih 12.000 lica. Samo u ovim delatnostima Beograd ima više zaposlenih nego što iznosi ukupan broj zaposlenih u ma kojoj drugoj opštini u Srbiji, osim Niša i Kragujevca, a dve trećine funkcija koje obavlja ovaj broj ljudi čine takozvane eksternalizovane, to jest ne odnose se na žitelje Beograda. Slično je i sa funkcijama Beograda kao univerzitetskog, obrazovnog, naučnog, zdravstvenog i kulturnog centra; naime, u odgovarajućim institucijama radi oko 75-80 hiljada lica. Ako, pak, posmatramo glavne gradove republika i položaj Beograda u toj skupini, kao karakteristične zapazićemo sledeće podatke: po broju stanovnika Beograd čini oko 35%, a u njemu je zaposleno oko 38% od ukupno zaposlenih u društvenom sektoru, ali samo 31% u industriji od svih zaposlenih u industriji glavnih gradova republika; u saobraćaju 43%, obrazovanju 42%, upravno-političkim institucijama 40% itd., ali u ukupnom broju nezaposlenih u ovim gradovima Beograd učestvuje sa 52%, a ako je reč samo o nezaposlenim ženama — sa 53% (svi podaci iz 1978. godine, osim o broju stanovnika koji su dati prema popisu 1971), što jasno ilustruje probleme o kojima je ranije bilo reči i koji čine okosnicu ove knjige — obim i struktura zaposlenih i nezaposlenih u Beogradu.

Zanimljivi su podaci i analiza autorâ o zaposlenosti i nezaposlenosti u Beogradu i razvoju uslužnih delatnosti, pa time i o kvalitetu života u ovoj velikoj gradskoj aglomeraciji. Naime, autori primećuju da Beograd ima veoma malo zaposlenih u zanatstvu, naročito uslužnom, bilo da je reč o društvenom ili privatnom sektoru, isto tako relativno malo u socijalnim institucijama, komunalnoj delatnosti, zatim u bankarskim institucijama, gradskom sao-

Digitized by Google

braćaju i u PTT ustanovama. Verovatno, rukovođeni i principom maksimalizacije dohotka po radniku, a ne ukupnog dohotka, i ne vodeći dovoljno računa o vremenu stranaka-korisnika, ustanove PTT, banaka i gradskog saobraćaja nisu toliko razvijene niti zapošljavaju potreban broj osoba, zbog čega se na usluge u ovim delatnostima dugo čeka, rasipa se vreme miliona građana Beograda. Uz to, kvalitet usluga nije na potrebnom nivou, a ni čistoća u ovim institucijama. Kad je reč o čistoći, to jest društvenoj higijeni, zanimljivo je konstatovati da je u Gradskoj čistoći u Beogradu zaposleno 42% svih zaposlenih u ovoj delatnosti u svih šest glavnih gradova republika, pa bi bilo normalno da je i čistoća beogradskih ulica i drugih delova grada u skladu s tim!

Pomenute i niz drugih tendencija i problema u vezi sa zaposlenošću i nezaposlenošću u Beogradu, a u odgovarajućoj meri i van Beograda, to jest u okviru SR Srbije i Jugoslavije u celini, autori su svestrano analizovali i prikazali i u prikladnim tabelarnim i uspelim grafičkim prilozima. Posle analiza niza okolnosti u pojedinim poglavljima, u završnim delovima knjige, autori decidirano konstatuju da se u vezi sa ovim i ovakvim, dosad ispoljenim tendencijama na području zaposlenosti, ali i s razvojem privrednih i vanprivrednih delatnosti u Beogradu, a s obzirom na demografske i socijalne okolnosti i posledice, pa i psihološke činioce, koji svi zajedno oblikuju savremeni milje Beograda — u narednim godinama mora: prvo, doprinositi slabljenju ovih tendencija, drugo, učiniti odlučan zaokret, koji bi trebalo da dovede do normalnih i za jedan velegrad kakav je Beograd poželjnijih kretanja na području zaposlenosti, a time i do poboljšanja života u Beogradu. Autori, međutim, ističu da ni prvi ni drugi zadatak neće biti laki ni jednostavni, i da se, osim Beograda, u rešavanju ovih problema, po logici stvari, moraju angažovati i drugi mikrorejoni, pa i SR Srbija u celini.

U želji da doprinesu izvršavanju ovih zadataka, autori su, kako je pomenuto, u poslednjem poglavlju izložili svoje sugestije, pa su naveli 28 područja na kojima bi trebalo dejstvovati, a i kako bi trebalo dejstvovati, u sledećim godinama da bi se pomenuti generalni zaključci sproveli u vezi sa zaposlenošću, a time, posredno, i na drugim područjima života Beograda. I u ovom delu knjige, kao najvažnije, ističe se da je poželjno uložiti posebne napore da se izmeni kvalifikaciona struktura zaposlenih, da se kvalitetu zaposlenih posveti veća pažnja, jer — naglašavaju autori — samo radnici s velikim znanjem i visokom produktivnošću mogu poboljšavati sve kvalitativne strane života u gradu i omogućiti Beogradu da uspešno izvršava mnogobrojne funkcije.

Na kraju se čini potrebnim istaći, potrebnim u našim uslovima i prilikama, mada bi bilo normalno tako nešto podrazumevati: knjiga je pisana vrlo jasno i zanimljivo, tako da se u ovoj dosta delikatnoj, a trenutno i sumornoj problematici — zaposlenost i nezaposlenost u Beogradu — svaki čitalac može relativno lako snaći i s njom se upoznati.

Milentije Pešaković

Džoan Robinson: Ekonomska filozofija

(Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1981, strana 138)

Knjiga *Ekonomska filozofija* posvećena je razvoju ekonomske misli, sa stanovišta odnosa ideologija — ekonomija. Džoan Robinson pokušava da razluči ideološko (metafizičko) i ekonomsko i da pri tom ideološke elemente odstrani iz ekonomske nauke. Po njenom mišljenju, u osnovi svake velike ekonomske ideje, teorije ili pravca leži metafizički iskaz

Digitized by Google

čije je osnovno obeležje da se ne može proveriti. Tako se ideja ili teorija pokazuje kao zatvorena struktura u odnosu na prethodnu teoriju, i svaki pokušaj da se dokaže netačnost je bezuspešan, jer se mora poći od pretpostavki da bi se proniklo u zatvorenu strukturu teorije, a njihova tačnost se ne može proveriti. Otuda autor zaključuje da je svakom ekonomskom sistemu potrebna ideologija koja će ga pravdati. Problem se još više komplikuje utoliko što u društvenim naukama nema društvenog standarda za opovrgavanje hipoteza, pa to, kako ističe autor, unosi nešto lično u ekonomske rasprave, koje se tada najčešće pretvaraju u »dijalog gluvih«.

Odnos ekonomskog, političkog i ideološkog faktora predmet je velikih rasprava. S jedne strane, dokazuje se da je ekonomsku nauku potrebno očistiti od ideologije i politike, dok se, s druge, dokazuje nušnost da ekonomska nauka bude prožeta ideološko-političkim elementima. Možda bi objašnjenje za različit pristup odnosima ideološkog, političkog i ekonomskog faktora mogla biti koncepcija dominacije/determinacije ekonomskog, odnosno političkog faktora u društvenoj formaciji. Prema ovoj strukturalističkoj koncepciji, društvena formacija je spoj tri instance/nivoa (ekonomskog, političkog i ideološkog); u određenim društvima (zapadnoevropski kapitalizam) ekonomska instanca dominira (»po površini«) i determinira (»u poslednjoj instanci«), dok u nekim drugim društvima (pretkapitalistička društva, azijski način proizvodnje posebno) ekonomija determinira, ali politika dominira. Izgleda da različita uloga pojedinih faktora utiče u većoj ili manjoj meri i na opredeljenja pisaca da li treba odstraniti ili zadržati ideološko-političko u ekonomskim istraživanjima. Džoan Robinson u tom pogledu jasno iznosi svoj stav: »ekonomisti hramaju jednom nogom u neproverenim hipotezama, a drugom u neproverljivim parolama. Naš zadatak je da što uspešnije razdvojimo ovu smešu ideologije i nauke«.

Razmatrajući velike etape u razvoju ekonomske misli Džoan Robinson otkriva u svakoj od njih onu metafizičku »ideju« koja je u osnovi celokupne zatvorene teorijske strukture. Njeno shvatanje razvoja nauke odgovara shvatanjima Tomasa Kuna, prema kojem nema neprekidnog razvoja »normalne nauke«. Postoje lomovi, krize u tom razvoju, i tada se pojavljuju nove škole, pravci, teorijski sistemi. Probleme više nije moguće rešiti na osnovama starih pretpostavki, pa su potrebne nove pretpostavke za nove probleme. Upravo su te pretpostavke metafizički iskazi o kojima piše Džoan Robinson, i one su u osnovi svake velike teorije. Za klasičare (Smit, Rikardo) to je vrednost, za marginaliste to je korisnost, za Kejnza je to puna zaposlenost, za teoretičare razvoja — dugoročni nacionalni razvoj. Po autorovom mišljenju, to su istovremeno i velike etape u razvoju ekonomske misli i njima su posvećena i odgovarajuća poglavlja knjige.

Za klasičnu političku ekonomiju taj metafizički iskaz koji leži u osnovi cele teorijske strukture je vrednost. Džoan Robinson polazi od čuvenog ekonomskog paradoksa kojim se objašnjava da upotrebna vrednost nije determinanta vrednosti. Navodeći Smitov tekst iz *Bogatstva naroda*, u kome Smit piše kako teorija radne vrednosti važi za stanje do kapitalizma, a teorija troškova proizvodnje u kapitalizmu, autor pokazuje kako je taj stav u stvari metafizički iskaz koji bi valjalo proveriti. Međutim, nastavlja autor, taj stav nije izveden »niti iz posmatranja niti iz analize«, pa tako mnogo više pripada oblasti mita. Kada se govori o Rikardovoj teoriji vrednosti (teorija radne vrednosti), tada na prvi pogled, kako ističe autor, traganje za apsolutnom vrednošću nije nosilo sa sobom ideološke premise. Međutim, to što je rad determinanta vrednosti samo po sebi nosi ideološke implikacije da je »profit namet radnicima«. Stoga se rasprava, kako ističe Džoan Robinson, pomerila od osetljivog

Digitized by Google

problema vrednosti ka problemu relativnih cena.

Marksova teorija radne vrednosti je, na osnovu distinkcije rada i radne snage, objasnila eksploataciju na temelju rada kao determinante vrednosti. Izvanrednom logikom Džoan Robinson ističe da je Marks sa »logičkim sarkazmom« branio kapitalizam(!) jer je pokazao da, ukoliko se sve razmenjuje po vrednostima, onda nema prevare, jer je sve u skladu sa osnovama sistema. Džoan Robinson piše: »Ideološki gledano, to je daleko jači otrov nego direktan napad na nepravdu. Sistem nije nepravedan u granicama sopstvenih pravila.« Jedino je moguće ukinuti kapitalizam, budući da ni velike teorije nije moguće zameniti na osnovama njihovih ideoloških (metafizičkih) postavki, jer bi nas to dovelo do iste teorijske strukture. Razmatrajući tezu o udelu najamnine u proizvodu rada, autor dokazuje da se teza o apsolutnom siromašenju radničke klase u kapitalizmu pokazala netačnom, što samo potvrđuje njen način, a ne ideološki karakter. Metafizičko verovanje u zakon vrednosti ne može biti nepravilno, ali se iz tog verovanja malo šta može naučiti jer, »kada je zabranjeno priznati grešku, tada ne može biti napretka«.

Po mišljenju Džoan Robinson, teorija radne vrednosti otvara sledeće probleme: merenje nacionalnog dohotka na osnovama rada, razlikovanje proizvodnog i neproizvodnog rada, kvalitet rada, društveno potrebno radno vreme kao mera vrednosti i udeo prenete vrednosti u nacionalnom proizvodu.

U sledećem poglavlju (»Neoklasičari — korisnost«) autor razmatra sledeću veliku etapu u razvoju ekonomske misli koja se temelji na subjektivističkoj teoriji vrednosti po kojoj su korisnost, odnosno retkost, determinante vrednosti. Vezana za Dževonsove, Mengerove i Valrasove radove, ova teorija je isto tako zatvoreni teorijski sistem, struktura zasnovana na korisnosti koja je u ovom slučaju onaj osnovni metafizički iskaz. Zato autor o takvoj teoriji vrednosti piše: »*Korisnost* je metafizički koncept neprobojne cirkularnosti: korisnost je svojstvo robâ koje čine da pojedinci žele da ih kupe, a činjenica da pojedinci žele da kupe robe pokazuje da one poseduju *korisnost*.« Krug je na taj način zatvoren i nemoguće je negirati polazne premise a da se ne odbace i zaključci, i obrnuto.

Temelj marginalističke teorije vrednosti je zakon opadajuće korisnosti, po kome ukupna korisnost raste, ali sve sporije, odnosno dodatna (marginalna) korisnost opada. I u ovom zatvorenom teorijskom sistemu Džoan Robinson otkriva ideološke elemente: koncepcija korisnosti ima za cilj da opravda *laissez-faire* sistem, jer svako troši prema svojim potrebama, maksimizirajući individualnu korisnost; tada će biti maksimizirana i društvena korisnost, jer je društvo zbir pojedinaca. Po autorovim rečima, ideologija korisnosti u potpunosti je napustila moralni problem klasičara i u prvi plan isturila egoizam pojedinaca.

Egoizam, a ne altruizam otkrivamo još kod Adama Smita, koji je pisao: »Mi ne očekujemo ručak od naklonosti mesara, pivara ili pekara, već od njihovog čuvanja vlastitog interesa.« Taj sopstveni interes je ona metafizička ideja na kojoj počiva celokupna struktura liberalizma. I ovde, kao i kod Marksove teorije eksploatacije utemeljene na teoriji radne vrednosti, možemo utvrditi da je sve logično u okvirima date pretpostavke o maksimiziranju individualne korisnosti.

Neoklasičnu (marginalističku) teoriju, po mišljenju Džoan Robinson, karakteriše sterilnost: (a) razmatrana pitanja nisu imala nikakav praktični značaj jer se preporučivala *laissez-faire* politika; (b) koncepcija ravnoteže značila je da je tu ravnotežu moguće ostvariti jedino u slučaju savršenog ponašanja privrednih subjekata, a pošto je to teško ostvarivo, i ovu hipotezu ne možemo proveriti, pa tako, namesto naučne, ona postaje ideološka.

Digitized by Google

Četvrto poglavlje *Ekonomske filozofije* (»Kejnzovska revolucija«) bavi se novom velikom etapom koja je poremetila tok »normalne nauke« uvodeći nove hipoteze, način dokazivanja i zaključke. Ocenjujući značaj Kejnzove teorije, Džoan Robinson ističe da je Kejnz povratio nešto od trezvenosti klasičara koji su kapitalizam posmatrali kao prolazni sistem. Kejnz je učinio sve da njegov vek što više produži. Zato u punoj meri važi izreka da Marks pokazuje pod kojim će uslovima kapitalizam propasti, a Kejnz pod kojim uslovima se to neće desiti.

Kejnz je ugrozio metafizičko neoklasično shvatanje profita time što je ukazao na to da štednja nije uvek vrlina i da postoji podvojenost štednje od investicija, što znači da kapitalizam sam po sebi ne može da izađe iz depresije. Džoan Robinson o tome piše: »Potresnije od saznanja da su privatni poroci društveno korisni bilo je da novoj doktrini pripada zbunjujući iskaz da su privatne vrline (štedljivost i domaćinsko gazdovanje) javni porok.« Time je Kejnz, kako ističe autor, u ekonomiju vratio problem morala jer je ukazao na protivrečnost privatnog egoizma i društvenog blagostanja.

I Kejnzova teorija je zasnovana na metafizičkom iskazu: »Veliki i noseći ideološki koncept u *Opštoj teoriji* jeste sama puna zaposlenost.« Sam koncept, sa stanovišta definicije, nejasan je, a od početka je bilo jasno da je teško uskladiti punu zaposlenost i stabilnost cena, što se danas u uslovima stagflacije pokazuje kao tačno. Smanjimo li nezaposlenost, cene će rasti, i obrnuto. Džoan Robinson podseća na svoju davno izrečenu ocenu: »Tačka pune zaposlenosti ne samo da ne predstavlja stanje mirne ravnoteže, već pre podseća na provaliju sa čije se ivice, onog momenta kada na nju stigne, vrednost novca mora sunovratiti u ponor bez dna.«

Ocenjujući značaj Kejnzove teorije u kontekstu odnosa ideologija — nauka, autor ističe da je kejnzijanska revolucija razorila stare uspavljujuće doktrine, ali je i njena metafizika tanka i providna. Ta metafizika pune zaposlenosti *versus* stabilnost cena danas dolazi potpuno do izražaja kroz sukob kejnzijanaca i monetarista. Kejnzijanci insistiraju na punoj zaposlenosti (metafizička ideja), a monetaristi na stabilnosti cena (metafizička ideja). I u ovom slučaju reč je o neproverljivim premisama, pa ta početna neproverljivost onemogućava proveravanje i sučeljavanje zatvorenih teorijskih struktura. Čine se pokušaji da se ove teorije danas spoje (Samjuelson: neoklasična sinteza), a jedan od najnovijih pokušaja je Lejdžonhufvudova »Z teorija« po kojoj: (a) samo na nivou pune zaposlenosti postoji pritisak u smislu korigovanja »neprirodne« kamatne stope, i (b) samo na »prirodnom« nivou kamatne stope moguće je i nezaposlenost dovesti na »prirodni« nivo. Ovaj pokušaj pokazuje da je spoj međusobno suprotstavljenih teorija moguć jedino uz spajanje njihovih metafizičkih iskaza: pune zaposlenosti (makro teorija) i kamatne stope (mikro teorija).

U poslednjim poglavljima (»Razvoj i nedovoljna razvijenost« i »Koja su pravila igre«) autor razmatra teorije razvoja koje su zasnovane na ideji dugoročnog nacionalnog razvoja koja je u ovom slučaju osnovna metafizička ideja. O toj problematici Džoan Robinson piše i u svojoj knjizi *Aspekti razvijenosti i nerazvijenosti.*

Zaključujući analizu razvoja ekonomske teorije, autor iznosi svoje uverenje da, i pored potrebe da se iznađu »novi bunari« iz kojih bi se zahvatala voda, tih »bunara« nema. Moralni problem je večit i ni jedno metafizičko rešenje (bilo na osnovama vrednosti, korisnosti, pune zaposlenosti, nacionalnog razvoja) nije trajno i zadovoljavajuće. Međutim, takva situacija ne može biti osnovica pesimizma jer će »ekonomska nauka učiniti napredak ka nauci«. Najvažnije je, a to se u punoj meri odnosi na neke naše ekonomske rasprave, da se izbegne »razgovor gluvih«. Sve dok se teorijske koncepcije o modelu privređivanja i putevima rešavanja pojedinih problema budu izlagale kao zaokružene teorijske zatvorene

Digitized by Google

strukture (i te kako zasnovane na polaznim »metafizičkim« premisama) saglasnost neće biti moguće ostvariti, svako će ostati na svojim pozicijama, a polazne hipoteze i zaključci kao neproverljivi neće se moći proveriti. Ta poruka ekonomskoj nauci, pa i našoj, od izuzetnog je značaja. Uostalom, dolazi nam od jednog od najznačajnijih marksističkih ekonomista današnjice — Džoan Robinson.

Miomir Jakšić

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

LIBRARY
JUN 7 1982
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

2
1982

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

LIBRARY
JUN 7 1982
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

Sadržaj

Godina XXV 1982 Broj 2

Studije i članci

Stojan Babić

Politička ekonomija svetskog tržišta i teorija nejednake razmene 187

Ljubiša S. Adamović

Svetska inflacija i tržište sirovina 216

Gavro Cerović

Kriza i strukturne promjene u razvijenim zemljama 231

Dušan Dinkić

Principi stimulativnog sistema sticanja i raspodele sredstava za lične dohotke 240

Vojan Rus

Komunisti, moral i samoupravljanje 257

Branislav Krstić

Ekspanzija najvećih gradova — zaoštravanje protivrječnosti u društvu i prostoru 272

Prilozi

Esad Zgodić

Svjetski saobraćaj i nacionalni identitet 298

Darko Marinković

Posebni oblici spontanog izražavanja interesa radničke klase 310

Severin M. Franić

Film i društvena kritika 326

Osvrti

Vančo Andonov

Makedonci u Harvardskoj etničkoj enciklopediji 342

Prikazi 350

Digitized by Google

Содержание

Научные работы и статьи

Стоян Бабич
Политическая экономия мирового рынка и теории неравномерного обмена 187

Любиша С. Адамович
Мировая инфляция и сырьевой рынок 216

Гавро Церович
Кризис и структурные перемены в развитых странах 231

Душан Динкич
Принципы стимулятивной системы создания и распределения средств, предназначаемых для личных доходов 240

Воян Рус
Коммунисты, мораль и самоуправление 257

Бранислав Крстич
Бурный рост крупнейших городов — обострение общественных и региональных противоречий 272

Очерки

Эсад Згодич
Международный транспорт и национальная самобытность 298

Дарко Маринкович
Особые разновидности спонтанного проявления интересов рабочего класса 310

Северин М. Франич
Кинофильм и общественная критика 326

Обзоры

Ванчо Андонов
Македонцы в Гарвардской этнической энциклопедии 342

Рецензии 350

Contents

Studies and Articles

Stojan Babić
The Political Economy of the World Market and Theory of Unequal Trade 187

Ljubiša S. Adamović
World Inflation and the Raw Material Market 216

Gavro Cerović
Crisis and Structural Changes in the Developed Countries 231

Dušan Dinkić
Principles of the Incentive-Giving System of Acquisition and Distribution of Funds for Personal Incomes 240

Vojan Rus
Communists, Morality and Self-Management 257

Branislav Krstić
Expansion of the Biggest Towns — Sharpening of Contradictions in Society and Space 272

Contributions

Esad Zgodić
World Traffic and National Identity 298

Darko Marinković
Special Forms of Spontaneous Expression of the Interests of the Working Class 310

Severin M. Franić
Film and Social Critique 326

Surveys

Vančo Andonov
The Macedonians in the Harvard Ethnic Encyclopaedia 342

Reviews 350

Digitized by Google

Stojan Babić

Politička ekonomija svetskog tržišta i teorija nejednake razmene

Istorijski razvoj kapitalističkog načina proizvodnje praćen je paralelnim procesom razvoja svetskog kapitalističkog tržišta. Kada je, pak, reč o pojmu *svetskog tržišta*, neizbežno se postavlja i pitanje njegovih distributivnih i alokativnih funkcija. Bez analize njegovih funkcija distribucije dohotka na pojedine subjekte i alokacije proizvodnih činilaca na alternativne upotrebe pojam tržišta ostaje bez svog designata. Dakle, bez obzira na to da li je reč o svetskom ili unutrašnjem tržištu, da bi se objasnila njegova funkcija neizbežno se postavlja pitanje zakonâ formiranja cena proizvodnih činilaca i zakonâ njihove alokacije. Kako je, s druge strane, logika formiranja odgovarajućeg sistema ravnotežnih (»normalnih«, »prirodnih« itd.) cena, koje svojom unutrašnjom strukturom obeležavaju zakone formiranja cena proizvodnih činilaca (pa time objašnjavaju i obrasce raspodele dohotka na njegove osnovne agregate), a svojim promenama izazivaju njihovu realokaciju između alternativnih upotreba, upravo sâm predmet političke ekonomije, raspodelu dohotka posredstvom svetskog tržišta i otuda izvedeno međunarodno kretanje proizvodnih činilaca moguće je objasniti samo u kategorijama *političke ekonomije svetskog tržišta*. Time se sistem međunarodne trgovine i međunarodnih ekonomskih odnosa uopšte posmatra kao logička celina sa određenom unutrašnjom strukturom koja dopušta iznošenje

Digitized by Google

pretpostavki o kauzalitetu koji postoji između analiziranih kategorija i unošenje određenog normativizma u analizu empirijskih problema.

U analizi problema »nejednake razmene«, odnosno fenomena međunarodne eksploatacije posredstvom svetskog tržišta, poslednji moment o normativizmu je od posebnog značaja. Svaka ekonomska doktrina, izvedena iz aksiomatskih postavki njoj korespondentne teorije cena (vrednosti), formira i skup »čistih« teorijskih standarda koji služe kao *mera* stvarnih empirijskih kretanja. Ovo dozvoljava iznošenje normativnih stavova o »savršenosti«, odnosno »nesavršenosti« realnih stanja. U teoriji međunarodne trgovine ovaj normativizam se ispoljava kao donošenje sudova o (ne)postojanju međunarodne eksploatacije posredstvom imanentnih mehanizama međunarodne trgovine.

Svaka teorija međunarodne trgovine neposredno je izvedena iz odgovarajućih teorija vrednosti. Ona analizira isti skup problema raspodele dohotka i alokacije činilaca u uslovima svetskog tržišta, a koje se od unutrašnjeg tržišta razlikuje skupom dodatnih specifičnih ograničenja. I pored toga, međutim, analitičko-kategorijalni aparat ostaje u biti nepromenjen. Otuda i ne začuđuje što politekonomske doktrine, koje nisu obuhvatile pojam eksploatacije u domenu nacionalne ekonomije, ovaj pojam nisu mogle sagledati ni u oblasti međunarodnog tržišta.

Kao što je to slučaj kod svake racionalizacije u osnovi društvenih odnosa, i prilikom analize politekonomskih doktrina, i iz njih izvedenih teorija međunarodne trgovine, neophodno je eksplicitno istaći da je svaka ovakva racionalizacija *de facto* prihvatanje određenog vrednosnog suda o prirodi postojećih odnosa. Ova izabrana epistemološka skala određena je, pre svega, asimetričnim objektivnim položajima svakog od učesnika u konkretnom istorijskom društveno-ekonomskom odnosu i ne može biti analizirana nezavisno od njih. Tako se i razlike u normativnim ciljevima različitih doktrina pojavljuju kao odraz razlika u odgovarajućim epistemološkim sistemima. Sam, pak, razvoj različitih doktrina međunarodne vrednosti trgovine potvrđuje ovaj stav.

Osnovni zadatak ovog rada jeste da ispita mogućnost zasnivanja konzistentne teorije međunarodne eksploatacije posredstvom svetskog tržišta, odnosno da pruži kritički pregled postojećih teorija »nejednake razmene« i odredi njihov eksplanatorni domet.

1. Teorija komparativnih prednosti i njena neoklasična generalizacija

Sam nastanak doktrine komparativnih troškova osvetljava njenu praktičnu svrhu odbrane konkretnih klasnih interesa. Naime, mada je Ricardo svoju doktrinu izložio u vidu univerzalnih opštih načela[1], njena stvarna istorijska geneza pokazuje da je slobodna

[1] D. Ricardo, *Načela političke ekonomije*, Zagreb, 1953, str. 68—82.

Digitized by Google

trgovina, kao osnovni operacionalni postulat doktrine komparativnih troškova, onaj institucionalni okvir u kojem vladajuća klasa razvijenog kapitalizma XIX veka »obezbeđuje svetski monopol u trgovini i industriji«[2]. Tako se i teorija komparativnih troškova, odnosno teorija slobodne trgovine kao njen dualni izraz, svođenjem na njene konstitutivne klasne interese, pokazuje kao ideološka racionalizacija postojećih odnosa, naime, kao njihova apologetika. Uostalom, treba reći da je malo ekonomskih doktrina čija su se teorijska predviđanja tako drastično razišla sa stvarnim istorijskim procesima.

Poput mnogih drugih disciplina buržoaske ekonomske teorije, i teorija komparativnih prednosti pretpostavlja postojanje »prirodnih« ili »večnih« istina. Fundamentalni, pak, zaključak ove teorije u ovom svetlu jeste onaj koji *međunarodnu podelu rada smatra prirodnom posledicom (nedruštvenih) uslova proizvodnje.*

Formalno, teorija komparativnih troškova pretpostavlja postojanje razlika u *relativnim* odnosima troškova proizvodnje različitih roba između pojedinih zemalja. Pri tome, odnosi apsolutnih nivoa produktivnosti između zemalja ne igraju nikakvu ulogu i ne mogu ni na koji način opredeliti tokove svetske trgovine, to jest obrasce specijalizacije pojedinih zemalja. Uz malo aritmetike, lako se pokazuje da specijalizacija zemalja učesnica u svetskoj podeli rada doprinosi povećanom blagostanju kako cele »svetske zajednice« tako i svakog pojedinačnog učesnika u trgovini, pod uslovom da je specijalizacija zemalja sprovedena prema njihovoj *relativnoj* prednosti u proizvodnji određenih roba. *Odnosi razmene* mogu se, prema ovoj teoriji, kretati jedino unutar granica relativnih troškova proizvodnje svake od zemalja učesnica, pošto u suprotnom slučaju prestaje delovanje uslova koji su do otvaranja trgovine i doveli.

Rešenje teorijskog problema raspodele dobitaka od spoljne trgovine u okviru teorije komparativnih troškova buržoaska ekonomska misao dala je teorijom o recipročnim elasticitetima tražnje[3]. Time je ukinuta teorijska neodređenost odnosa razmene u okviru polazne teorije komparativnih troškova, mada je sačuvan njen aksiomatski stav da svi učesnici u trgovini dobijaju (mada raspodela ovog dobitka može biti asimetrična).

---

[2] F. Engels, *Istorija engleskih zakona o žitu*, str. 249—253, u: Karl Marx — Friedrich Engels, *Dela*, tom 5, Beograd, 1968. — Interesantno je napomenuti da je Ricardo bio glavni glasnogovornik u britanskom parlamentu u prilog slobodnoj trgovini, pa time i slobodnom uvozu žita. Liberalizacija uvoza žita donela je engleskoj buržoaziji višestruke koristi: a) omogućeno je dalje jeftino plaćanje radne snage i, zbog već postojeće prednosti u stepenu industrijalizacije, engleskom industrijskom kapitalu obezbeđen je monopol na svetskom tržištu; b) došlo je do izmenjenog odnosa unutrašnjih političkih snaga dveju posredničkih klasa — buržoazije i zemljoposednika — tako što je prvoj osigurana trajna hegemonija.

[3] A. Marshall, *The Pure Theory of Foreign Trade, Money, Credit and Commerce*, Appendix H&J, London, 1923.

Digitized by Google

Fundamentalni metodološki nedostatak Ricardove teorije komparativnih troškova sadržan je u pretpostavci postojanja samo jednog faktora proizvodnje — rada. Generalizacija teorije komparativnih troškova sadržana je u neoklasičnoj teoriji spoljne trgovine. Mada uz promenjen kategorijalni aparat u odnosu na Ricardovu početnu analizu, neoklasična generalizacija sačuvala je sve fundamentalne postulate prvobitne teorije i tako pružila jednu od brojnih takozvanih »neoklasičnih sinteza«.

Osnovna je ideja neoklasične teorije spoljne trgovine, koja je formulisana u pionirskom radu Heckachera[4], da slobodna trgovina, odnosno međunarodni promet robom, ima identičan efekat kao i slobodno kretanje proizvodnih faktora na raspodelu dohotka. U hipotetičnoj situaciji slobodnog internacionalnog kretanja *svih* proizvodnih činilaca došlo bi do međunarodnog izjednačavanja dohodaka svakog pojedinačnog faktora, usled njegovog kretanja iz zemalja sa nižim u zemlje sa višim prinosima (cenom) datog faktora. Kako usled delovanja istorijskih, institucionalnih itd. faktora postoje određene barijere ovakvom kretanju činilaca proizvodnje, cirkulacija roba posredstvom svetskog tržišta vrši funkciju supstitutivnog mehanizma.

Kao i Ricardova teorija komparativnih troškova, i njena neoklasična generalizacija nameće određene aksiomatske potrebne uslove za otvaranje trgovine. Prvi uslov zahteva različitost tehničkog (organskog) sastava kapitala u proizvodnji različitih grana, bez obzira na to o kojoj je zemlji reč. Poznato je, naime, da u uslovima jednakosti organskih sastava kapitala između različitih oblasti proizvodnje nivo faktorskih cena i njihov relativni odnos ne utiču na strukturu relativnih cena, odnosno strukturu relativnih troškova proizvodnje ovih oblasti. Ovaj zahtev je nezavisan od teorije raspodele koja se uzima u objašnjavanju nivoa i međusobnog odnosa faktorskih dohodaka. Drugi zahtev je da postoji *različito relativno raspolaganje proizvodnim faktorima.* Ovaj zahtev proističe iz aksiomatske pretpostavke neoklasične teorije raspodele da relativan odnos proizvodnih faktora određuje odnose faktorskih cena, zahvaljujući delovanju zakona o opadajućim prinosima i postojanju agregatne proizvodne funkcije[5]. Kako je pretpostavljeno da su proizvodne funkcije u svim zemljama *identične,*

---

[4] E. Heckacher, *The Effect of Foreign Trade on the Distribution of Income,* »Ekonomisk Tidskrift«, sv. XXI, 1919, str. 497—512, preštampano u H.S. Ellis, L.A. Metzler (ed.), *Readings in the Theory of International Trade,* str. 272-300, 1950, Homewood, Illinois.

[5] Naravno, ovaj zahtev ima smisla jedino ukoliko se pretpostavi postojanje agregatne proizvodne funkcije jer je tek u tom slučaju moguće definisati cenu faktora kao njegovu graničnu produktivnost. Da bi, s druge strane, relativno raspolaganje faktorima jednoznačno određivalo odnose faktorskih cena, potrebno je da ova proizvodna funkcija bude linearno homogena. Za eksplicitan dokaz videti svako standardno delo neoklasične teorije raspodele.

Digitized by Google

za datu zemlju komparativna prednost nalaziće se u onim oblastima u kojima je upošleno relativno više obilnog faktora jer će on biti i relativno jeftiniji u odnosu na sve druge zemlje.

Jedna je od implikacija neoklasične doktrine spoljne trgovine da je proces specijalizacije između različitih zemalja, saglasno njihovom različitom relativnom raspolaganju faktorima proizvodnje, i odatle rezultirajućim razlikama u komparativnim troškovima proizvodnje, povezan sa paralelnim procesom unutrašnje realokacije proizvodnih činilaca u svakoj od posmatranih zemalja. Ova realokacija trebalo bi da sledi logiku komparativnih prednosti i da se ostvaruje seljenjem faktora iz grana koje relativno malo upošljavaju najobilnije faktore u grane koje ih upošljavaju u relativno većoj proporciji. Sve dok postoji razlika između relativnih cena proizvodnih faktora u pojedinim zemljama ovaj proces unutrašnjeg kretanja faktora mora teći jer one predstavljaju izvor povećanja produktivnosti svih faktora proizvodnje. Očigledno, sa izjednačavanjem ovih relativnih cena proizvodnih faktora prestaje i proces unutrašnje realokacije proizvodnih faktora. Kako je ceo proces povezan sa povećanjem tražnje za relativno najobilnijim faktorima, uz njihovu fiksnu ponudu, rezultat mora biti porast njihove cene. Potpuno simetričan proces u realokaciji proizvodnih faktora odigrava se u drugoj zemlji u kojoj dolazi do porasta relativne cene drugog (ili drugih) relativno obilnijeg faktora proizvodnje. Kao što je već istaknuto, u slučaju izjednačavanja ovih relativnih cena dolazi do izjednačavanja komparativnih troškova, odnosno do momenta kada je dalje širenje trgovine, uz ostale jednake uslove, neracionalno.

Na kraju se može zaključiti da u okviru pretpostavki čistog modela neoklasične analize[6] otvaranje spoljne trgovine smanjuje, i na kraju ukida, razlike između siromašnih i bogatih zemalja u pogledu cene koju svaka jedinica nekog faktora proizvodnje istog kvaliteta dobija. Razlika između zemalja će pre biti u većoj ili manjoj *količini* specifičnog faktora proizvodnje kojim ona raspolaže. Uz već navedenu pretpostavku jednakosti tehnika proizvodnje u svim zemljama sledi da ništa nije izgubljeno bilo u svakoj pojedinačnoj zemlji ili u svetu kao celini zbog činjenice da su faktori proizvodnje ostali tamo gde su geografski prvobitno locirani. U odsustvu njihove mobilnosti proizvodnja će biti smeštena tamo gde su oni locirani, te umesto kretanja faktora imamo kretanje proizvodnih kapaciteta, to jest međunarodnu podelu rada. Posmatrano prema kriterijumu visine faktorskih cena u različitim zemljama, može se simtetički reći da neoklasična doktrina spoljne trgovine implicira stav o postojanju *tendencije spoljne trgovine da kreira jednake uslove u različitim zemljama.*

[6] Do sada je bilo reči o čistom neoklasičnom modelu. Međutim, sve modifikacije čistog modela, odnosno uvođenje raznih elemenata imperfektnosti ne menja suštinu neoklasične teorije.

Digitized by Google

2. Kritika međunarodnih ekonomskih odnosa na osnovu empirijskih kretanja i prvi pokušaji formulisanja alternativnog modela

Uprkos dugogodišnjoj hegemoniji neoklasične »sinteze« teorije spoljne trgovine, sâm razvoj savremene političke ekonomije, a pre svega stvarni procesi istorijskog razvoja, stavili su osnovne postulate ove doktrine pod ozbiljan znak pitanja, a osnovnu dogmu o opštoj blagotvornosti spoljne trgovine za sve zemlje učesnice praktično stavili van snage.

Na mogućnost pauperizacije neke zemlje usled uključivanja u međunarodnu podelu rada ukazala je još buržoaska ekonomska nauka, mada na jednom apstraktnom, čisto deduktivnom nivou. Ovde je reč, pre svega, o posledicama ublažavanja određenih, veoma restriktivnih, pretpostavki originalne doktrine. Tako, na primer, ukidanjem pretpostavke o konstantnosti prinosa na obim proizvodnje dovodi do logičke mogućnosti neto gubitaka neke zemlje, usled uključivanja u međunarodnu podelu rada. Ovaj fenomen, nazvan »Grahamov paradoks«[7], samo je indicirao ozbiljne potencijalne metodološke slabosti vladajuće doktrine[8]. S druge strane, ukidanje osnovnih aksioma neoklasične teorije raspodele u toku oživljavanja tradicija klasične političke ekonomije od strane neorikardijanskog pravca[9] nije moglo ostaviti netaknutim ni neoklasičnu teoriju spoljne trgovine čije smo osnovne karakteristike upravo opisali[10]. Tako je jedna doktrina pokazala svoju nekonzistentnost već na nivou uvođenja realističnijih aksiomatskih pretpostavki[11].

Bez obzira na važnost samih metodoloških momenata, daleko ubedljivije i bitnije opovrgavanje doktrine komparativnih prednosti dao je sâm istorijski razvitak u vidu asimetričnih uticaja postojeće međunarodne podele rada na privredni razvoj pojedinih grupa zemalja.

Prvu indikaciju nepodudaranja stvarnih procesa i teorijskih aksioma teorije komparativnih prednosti pružila je analiza dugo-

---

[7] F. Graham, *Some Aspects of Protection Further Considered*, »Quarterly Journal of Economics«, sv. XXVIII, str. 199-227, 1923. i, od istog autora, *The Theory of International Values Re-Examined*, »Quarterly Journal of Economics«, sv. XXVIII, str. 54-86, 1923.

[8] Noviju varijantu Grahamovog paradoksa predstavlja »osiromašujući rast«. Videti, na primer, J. Bhagwati, (ed.), *International Trade*, London, 1969.

[9] P. Sraffa, *Production of Commodities by Means of Commodities*, Cambridge, 1960; M. Brown, et. al. (ed.), *Essays in Modern Capital Theory*, Amsterdam, 1976, i mnoga druga dela iz oblasti teorije kapitala.

[10] I. Steedman, J. S. Metcalfe, *Reswitching, Primary Inputs and the Heckscher — Ohlin — Samuelson Theory of Trade*, »Journal of International Economics«, str. 38-46, 1977.

[11] Ovde je, pre svega, reč o centralnoj tački obaranja neoklasične teorije raspodele — uvođenjem pretpostavke o postojanju proizvedenih kapitalnih dobara, umesto neoklasične pretpostavke o njihovoj homogenosti.

Digitized by Google

ročnih trendova odnosa razmene između nerazvijenih i razvijenih zemalja. Suprotno optimističkim predviđanjima teorije, na primer, Colina Clarka[12], prema kojima je usled bržeg porasta produktivnosti u proizvodnji industrijskih proizvoda od porasta produktivnosti u proizvodnji primarnih proizvoda (sirovina i poljoprivrednih artikala) trebalo očekivati veoma stabilno i brzo poboljšavanje odnosa razmene u korist nerazvijenih zemalja, stvarni trendovi pokazali su upravo suprotno — stalno pogoršavanje odnosa razmene proizvoda nerazvijenih zemalja sa proizvodima razvijenih kapitalističkih zemalja. Empirijske činjenice takođe su ukazivale, a i dalje ukazuju, upravo na suprotan trend u odnosima razmene i da je ukupan privredni razvoj zemalja u razvoju daleko sporiji od očekivanog i da se jaz prema razvijenim zemljama stalno povećava, meren i u apsolutnom i u relativnom izrazu.

Radovi Singera, Lewisa i Prebischa[13] moraju se oceniti kao prvi odlučan prodor izvan granica tradicionalne doktrine međunarodne podele rada. Njihov uticaj na danas već veoma razgranat pravac ekonomske teorije koja se bavi delovanjem svetskog tržišta na privredni razvoj nerazvijenih zemalja, odnosom zavisnosti zemalja u razvoju od razvijenih zemalja koji se posredstvom mehanizma svetskog tržišta, to jest međunarodne podele rada, reprodukuje, takođe se mora oceniti kao presudan. Osnovne ideje teorije nejednake razmene, dependencije, klasnih saveza na periferiji i slično, koje formiraju osnovnu maticu savremene teorije ekonomske nerazvijenosti zemalja u razvoju, u svom embrionalnom obliku sadržane su u pionirskim radovima ovih ekonomista[14].

(a) *H. W. Singer — raspodela dobiti od izvoza kapitala između razvijenih i nerazvijenih zemalja*

Rad H. W. Singera[15] hronološki predstavlja početak razvoja nove teorije međunarodnih ekonomskih odnosa. U Singerovom prvobitnom modelu međunarodna podela rada između razvijenih i

[12] A. Lewis, *The Evolution of the International Economic Order*, Princeton, University Press, 1978, *Growth and Fluctuations 1870—1913*, London, 1978.

[13] H. W. Singer, *The Distribution of Gains between Investing and Borrowing Countries*, »American Economic Review«, P&P, sv. 40, br. 2; str. 469-481; A. Lewis, *Economic Development with Unlimited Supplies of Labour*, »The Manchester School«, sv. 22, maj 1954, str. 139—191.

[14] Mada je marksistička literatura radovima Lenjina, Buharina i Rose Luxemburg analizirala proces imperijalističkog širenja svetskog tržišta, njena ishodišna tačka nije bila teorija vrednosti svetskog tržišta, već priroda društveno-ekonomske formacije centra. Otuda akcentiranje imperijalizma, kolonijalnih osvajanja kao oblika prvobitne akumulacije centra, povezivanje izvoza kapitala sa problemom realizacije, odnosno ekonomskog suviška i slično. U tom smislu to su meta-teorije u odnosu na metod političke ekonomije — to su teorije evolucije kapitalističkog načina proizvodnje.

[15] H. W. Singer, op. cit.

Digitized by Google

nerazvijenih zemalja tesno je povezana sa procesom izvoza kapitala u nerazvijene zemlje. Tokovi trgovine između ove dve osnovne grupe zemalja samo odražavaju postojeću međunarodnu podelu rada koja, sa svoje strane, ima različite implikacije na razvojne procese u posmatranim zemljama.

Singer postavlja zadatak revalorizacije teorije komparativnih troškova u tom smislu da međunarodnu podelu rada ne vrednuje prema statičnom konceptu originalnog modela, već, pre svega, u kontekstu kumulativnih efekata koje produkuje međunarodna podela rada, odnosno u dinamičkom kontekstu ekonomskog razvoja i evolucije same ekonomske strukture. On u svojoj analizi polazi od pretpostavke da je osnovna posledica delovanja međunarodne podele rada na formiranje privrednih struktura nerazvijenih zemalja stvaranje velikih razlika u produktivnosti izvoznog i tradicionalnog sektora. Dok je tradicionalni sektor, orijentisan na zadovoljavanje domaće tražnje, uglavnom sastavljen od niskoproduktivnih delatnosti u kojima preovlađuje proizvodnja naturalnog tipa i nekapitalistički odnosi proizvodnje, dotle je izvozni sektor, izgrađen najčešće na osnovu izvoza kapitala razvijenih zemalja, visokoproduktivan i orijentisan na strano tržište. Iz ove velike razlike u produktivnosti dva osnovna segmenta privrede nerazvijenih zemalja definisan je pojam *dualne ekonomske strukture* koji i danas predstavlja polaznu osnovu u mnogim teorijama razvoja nerazvijenih zemalja[16].

U Singerovom radu nije samo bitno ukazivanje na različit značaj spoljne trgovine za razvijenu i nerazvijenu zemlju, već, pre svega, ukazivanje na odsustvo pozitivnih efekata spoljne trgovine na ukupan privredni razvoj nerazvijenih zemalja. Naime, teorija razvoja je pretpostavljala da izvozni sektor svojom modernom tehnologijom, tehničkim progresom i visokom produktivnošću ima pozitivan efekat multiplikatora i akceleratora razvoja. Konkretna praksa funkcionisanja međunarodnog ekonomskog poretka dala je upravo suprotne rezultate[17]. Orijentisanost izvoznog sektora zemalja u razvoju ka privredama industrijalizovanih zemalja i formiranje dualističke privredne strukture daju modernom sektoru funkciju *enklava*, bez funkcionalnih veza sa drugima, tradicionalnim sektorom privrede. Otuda i monokultura iz-

[16] Videti, na primer, S. Amin, *Imperialism and Unequal Development*, Harvester Press, 1977.

[17] »ukoliko je pravi ekonomski test investicija (u izvoznom sektoru zemalja u razvoju — S. B.) multiplikativni efekat u vidu kumulativnog porasta dohotka, zaposlenosti, kapitala, tehnološkog znanja i rasta eksternih ekonomija, onda se dobar deo investicija koje mi obično smatramo »stranim« u stvari mora smatrati domaćim investicijama industrijalizovanih zemalja. Kada je svrha investicija otvaranje novih izvora hrane za ljude i sirovina za mašine u industrijalizovanim zemljama, onda imamo striktno domaće investicije u relevantnom ekonomskom smislu, mada zbog razloga fizičke geografije, klime itd. one moraju biti izvršene u inostranstvu« (H. W. Singer, op. cit., str. 475).

Digitized by Google

voza, tako karakteristična za privrede nerazvijenih zemalja. Ova monokultura izvoza dovela je, prema kriterijumu oportunitetnih troškova, do nedostataka prerađivačkih industrija i, sa njima povezanih, eksternih efekata. Dakle, ne samo prema kriterijumu neposrednog proizvoda, niti pak neposrednih društvenih koristi, već, pre svega, prema opštem nivou zaposlenosti, kvalifikovanosti, načina života, inicijativnosti, običaja, nagomilavanja tehnologije, kreiranja nove tražnje i slično, pokazuje se da su investicije razvijenih u zemlje u razvoju bile praktično bez efekata na njihov privredni razvoj.

Postavlja se, međutim, pitanje od ključnog značaja — kojim su se mehanizmom efekti izgradnje modernih industrijskih izvoznih sektora u zemljama u razvoju prelili u privredu razvijenih zemalja? Ovim dolazimo na centralni deo Singerove teorije dualističke privredne strukture — na pitanje *uzroka pogoršavanja odnosa razmene* na štetu zemalja u razvoju. Naime, ukoliko se odnosi razmene ne bi pogoršavali, svaki porast produktivnosti izvoznog sektora ispoljio bi se kao porast realnog dohotka tog sektora te bi, uz ostale nepromenjene uslove, došlo do porasta stope akumulacije nerazvijenih zemalja, bez obzira na njenu međusektorsku distribuciju. Upravo porast realnog dohotka izvoznog sektora u Singerovom modelu predstavlja sadržinu transfera dobiti od investicija u izvozne sektore nerazvijenih zemalja — ka privredama razvijenih zemalja, delovanjem mehanizama odnosa razmene.

Singer u svom modelu polazi od načelnog stava ekonomske teorije da se plodovi tehničkog progresa mogu efektuirati na dva načina — bilo u obliku rastućih dohodaka koje prisvajaju proizvođači, bilo u vidu opadajućih cena, kada efekti pripadaju potrošačima. U slučaju prerađivačkih izvoznih industrija razvijenih zemalja tehnički progres se ispoljavao kao porast realnih dohodaka proizvođača, dok se u slučaju izvoza primarnih proizvoda iz nerazvijenih zemalja on manifestovao kao pad prodajnih cena[18], odnosno porast realnih dohodaka potrošača.

Dok je ukupan porast realnog dohotka usled delovanja tehničkog progresa u zatvorenoj privredi identičan, bez obzira na koje se načine prikazuje, u slučaju svetske privrede, odnosno raspodele dobiti između različitih zemalja, stvari stoje upravo obrnuto[19]. Ovde način efektuiranja tehničkog progresa određuje da

[18] Op. cit., str. 478.

[19] »Tako se može reći da su strane investicije tradicionalnog tipa koje su svoje otplate videle kao direktno stimulisanje izvoza primarnih proizvoda... imale ne samo povoljan kumulativan efekat za zemlju investitora, već su i njeni ljudi svojim sposobnostima kao potrošači takođe uživali plodove tehničkog progresa u proizvodnji primarnih proizvoda koja je na ovaj način podsticana, i u isto vreme kao... proizvođači uživali su plodove tehničkog progresa u proizvodnji industrijskih proizvoda. Industrijske zemlje imale su najbolje od oba sveta, bilo kao proizvođači industrijskih proizvoda, bilo kao potrošači primarnih proizvoda, dok su nerazvijene zemlje imale najgore od oba sveta, kao potrošači industrijskih proizvoda i kao pro-

Digitized by Google

li će neka zemlja imati ili ne koristi od uključivanja u međunarodnu podelu rada.

Ovim je objašnjen mehanizam transfera dohotka iz zemalja u razvoju u razvijene. Što se tiče faktora, odnosno *determinanti* pogoršavanja odnosa razmene između razvijenih i nerazvijenih zemalja, Singer polazi od karakteristika njihovih tržišta i prirode savremenih tehnoloških pronalazaka, te izdvaja četiri osnovna faktora:

(1) neelastičnost tražnje na tržištu primarnih proizvoda;

(2) izostajanje pritiska proizvođača za većim cenama[20];

(3) razlike u dohodovnim elastičnostima tražnje[21];

(4) priroda savremenog tehničkog progresa je takva da smanjuje učešće primarnih proizvoda po jedinici outputa prerađivačke industrije, odnosno usled delovanja efekta tehnološke supstitucije.

Ovi faktori koji dovode do nedostajanja automatske multiplikacije tražnje zajedno sa niskom elastičnošću tražnje kako za primarnim proizvodima tako i za hranom rezultiraju velikim padom odnosa razmene, koji nije samo ciklične, već je prvenstveno strukturne prirode.

Singer je navedene faktore pogoršavanja odnosa razmene zemalja u razvoju samo naveo, ne ulazeći u njihovu evaluaciju. Poenta njegove analize sastoji se u stavu da upravo *vrsta proizvoda* (elastičnost tražnje, tehnički progres i slično) određuje, u krajnjoj liniji, raspodelu dobiti od trgovine između razvijenih i nerazvijenih zemalja, sa dalekosežnim izvedenim posledicama po formiranje odgovarajućih privrednih struktura na oba pola[22].

Kao što je istakao Emmanuel u svom radu, nije reč o različitim proizvodima, već pre o različitim zemljama. Singer u radu iz 1975. to i sam potvrđuje, mada unutar različitog konceptualnog okvira, ističući da nije bitan proizvod, već *način* njegove proizvodnje, drugim rečima, tehnologija. Monopol tehnologije koja je kreirana u razvijenim zemljama i tehnološki jaz su determinante pogoršavanja odnosa razmene — da bi se to uočilo, bio je neophodan istorijski razvoj posle drugog svetskog rata.

---

izvođači sirovina. Ovde je verovatno legitimna klica istine u optužbi da su investicije tradicionalnog tipa formirale sistem »ekonomskog imperijalizma« i »eksploatacije« (H. W. Singer, op. cit., str. 479).

[20] Ako se pretpostavi jednakost profitnih stopa i razlike u realnim najamninama u centru i periferiji, ovo je očigledno embrionalni element teorije nejednake razmene. O tome videti deo rada o nejednakoj razmeni.

[21] Ovaj element razvio je Paul Prebisch na primeru zemalja Latinske Amerike. Videti: P. Prebisch, *Commercial Policy in Under-Developed Countries*, »American Economic Review«, str. 251-273, P&P, 1959.

[22] U tom pogledu je signifikantan Singerov rad u kome se težište prebacuje sa prirode proizvoda na razvijenost zemlje kao osnovne determinante kretanja dugoročnih odnosa razmene, u čemu razvoj tehnologije ima centralnu ulogu. Videti: H. W. Singer, *The Distribution of Gains from Trade and Investment — Revisited*, »Journal of Development Studies«, 1975, str. 377—382.

Digitized by Google

(b) *Prebischeva teorija neto-transfera realnog dohotka preko mehanizma spoljne trgovine*

Prebischev rad[23] predstavlja teorijsku reformulaciju Singerovog originalnog modela. Mada tretira sličan spektar praktičnih problema sa kojima se suočavaju nerazvijene zemlje u međunarodnoj podeli rada — monokultura izvoza, pogoršavanje odnosa razmene, odsustvo sekundarnih efekata porasta produktivnosti u izvoznom sektoru na šire procese privrednog razvoja itd., — Prebisch u središte svog istraživanja stavlja formulaciju odgovarajućeg teorijskog modela koji na konzistentan način objašnjava zapažene i očigledne međuzavisne fenomene.

Kao i Singer, i Prebisch polazi od konstatacije neravnomernog tempa tehničkog progresa u različitim industrijskim granama i delatnostima, što dovodi do neravnomernog tempa porasta realnog dohotka na periferiji i u centru svetskog kapitalističkog ekonomskog sistema. U nerazvijenim zemljama ovaj niži nivo prosečnog tehničkog progresa u celoj privredi je rezultat nedostajanja veza između visokoproduktivnog izvoznog sektora sa brzim tehničkim progresom i onog dela tih privreda koji zadovoljava domaću tražnju. Otuda, po Prebischu, i neophodnost industrijalizacije zemalja u razvoju. Iz istih razloga se ni alokacija resursa u visokoproduktivni sektor ne može smatrati dobrom strategijom razvoja, bez obzira na visok tehnološki nivo ovog sektora, jer će se efekti porasta produktivnosti, kao i u Singerovom modelu, preliti u inostranstvo. Ovde je reč, pre svega, kaže Prebisch, o nepovoljnoj dohodovnoj elastičnosti tražnje za proizvodima izvoznog sektora zemalja u razvoju. Kako je, pre svega, reč o primarnim proizvodima, za njih je karakteristična niska dohodovna elastičnost tražnje u razvijenim zemljama u koje zemlje u razvoju svoje proizvode izvoze. S druge strane, suprotno od ove situacije, dohodovna elastičnost tražnje za industrijskim proizvodima, koje nerazvijene zemlje uvoze iz razvijenih kapitalističkih zemalja, veoma je visoka. Na taj način, u svojoj ekonomskoj ekspanziji nerazvijene zemlje su suočene sa gorkom alternativom izbora između niže stope rasta uz uravnoteženi platni bilans i približno jednakih stopa rasta sa dugoročno rastućim spoljnim dugom. Jedini način da se ovakva situacija izbegne jeste razvoj industrija supstitucije, odnosno industrijalizacija zemalja u razvoju[24]. Uzi-

[23] P. Prebisch, op. cit.

[24] Ovde je karakterističan, kaže Prebisch, primer razvoja zemalja Latinske Amerike, koja inače predstavlja razvijeni deo nerazvijenog sveta. Tako je, recimo, u slučaju Argentine zabeležen sledeći problem. Dohodovna elastičnost tražnje za njenim izvozom iznosila je u posleratnom periodu 1,1, dok je dohodovna elastičnost uvoza iznosila 1,4. Na taj način Argentina je bila suočena ili sa porastom spoljnog duga ili, pak, sa nižim stopama ekonomskog rasta. U opštem slučaju, neka su stope rasta stanovništva iste na periferiji i u centru sa stopom rasta realnog dohotka u centru od 3%, a dohodovna elastičnost uvoza iz periferije neka je 0,80. Tada će ovaj uvoz ekspandirati po godišnjoj stopi od 2,4%. Ukoliko, s druge strane, periferija ima do-

Digitized by Google

majući ove disparitete u dohodovnim elastičnostima tražnje kao polaznu empirijsku činjenicu, Prebisch zaključuje da je industrijalizacija (razvoj industrija supstitucije uvoza industrijskih prerađevina i proizvoda) jedini način da se ekonomski jaz između centra i periferije smanji. Međutim, ovo vodi napuštanju koncepta slobodnog delovanja tržišnih snaga, koje, po definiciji, ovu supstituciju onemogućavaju i doprinose transferu realnog dohotka sa periferije u centar. U procesu industrijalizacije bitno je *poređenje alternativnih porasta dohotka u novootvorenim domaćim industrijama i porasta dohotka usled daljeg proširenja izvoznog sektora* upotrebom istih ekonomskih resursa. Slobodna igra tržišnih snaga, nepostojanje zaštite domaće industrije, bilo u vidu kretanja valutnih kurseva, bilo kao prilagođavanje nivoa realnih nadnica, ne dovodi do optimalnog rešenja. Iz jednostavnog razloga što su nadnice tada određene produktivnošću u domaćem sektoru, pa time izvozni sektor, sa jednakom produktivnošću kao i centar, preliva neto dohodak u inostranstvo. Prema tome, kao i u Singerovom modelu, dolazi do prelivanja efekata tehničkog progresa iz izvoznog sektora u inostranstvo[25].

(c) *A. Lewis-model dualne privrede sa neograničenom ponudom radne snage*

Koncept dualne privrede osnova je i analize Arthura Lewisa[26]. Za njegovu analizu nerazvijenosti određene grupe zemalja karakterističan je naglasak na empirijskoj činjenici o neograničenoj ponudi radne snage.

U neoklasičnom modelu, počinje Lewisova analiza, angažovanje radne snage u jednom sektoru zahteva njeno povlačenje iz nekog drugog sektora proizvodnje. Granična produktivnost rada

---

hodovnu elastičnost uvoza industrijskih proizvoda iz centra 1,30, tada će maksimalni rast izvoznog sektora iznositi 2,4:1,3=1,845%; u suprotnom slučaju mora doći do porasta spoljnog duga. Prema tome, supstitucija uvoza je jedini put da se koriguju efekti disparitета elastičnosti spoljne trgovine između centra i periferije (P. Prebisch, op. cit., str. 253).

[25] U slobodnoj igri tržišnih snaga ravnoteža je dostignuta kada se prinosi u izvozu izjednače s prinosima u domaćoj novoj industriji. Međutim, za periferiju ovo ne može biti optimalno rešenje. Zbog neelastične tražnje za njenim izvoznim proizvodima granični porast dohotka u izvoznom sektoru *opada brže* od graničnog porasta dohotka otvaranjem novih industrija. Jer, u okviru klasičnog mehanizma, kao varijanta opadanja realnih nadnica, bilo kao savremena varijanta devalvacije valutnih kurseva, nivo nadnica u stranoj valuti mora opasti u cilju svođenja industrijskih troškova do nivoa koji je konkurentan sa uvozom.

Prebisch ukazuje na uvozne i izvozne takse kao industrijsku zaštitu razvoja domaće industrije i način sprečavanja odliva (transfera) neto dohotka sa periferije u centar. Međutim, ovo je primer delovanja ekonomske politike, a ne slobodnog delovanja tržišnih snaga.

[26] A. Lewis, *Economic Development with Unlimited Supplies of Labour.*

Digitized by Google

jednaka je njegovoj ceni, odnosno najamnini, te se u ravnoteži neoklasičnog modela izjednačavaju granične produktivnosti rada u alternativnim upotrebama. Međutim, unutar specifične strukture dualne privrede ne postoji puna zaposlenost faktora »rada«, te se granični proizvod rada u sektoru održanja praktično svodi na nulu. Minimalna nadnica u industrijskom, modernom sektoru određena je *prosečnom*, a ne graničnom produktivnošću rada u sektoru održanja. Mada postojanje zemljišne rente može modifikovati ovako određen objektivni nivo minimalne nadnice u sektoru industrije, rezultat je isti — postojanje neograničene ponude radne snage iz sektora održanja industrijskom sektoru, uz *konstantnu* minimalnu najamninu[27].

Iz navedenih elemenata sledi i središna poenta Lewisove analize formiranja kapitala u dualnoj privredi. Naime, ukoliko je granična produktivnost rada jednaka nuli i ako se rad može kombinovati sa kapitalom i zemljom bez njegovog povlačenja iz alternativnih upotreba, onda se i kapital može formirati (kreirati) *bez smanjenja* proizvodnje potrošnih dobara, *što je neophodna pretpostavka u neoklasičnom modelu.*

Opisana uloga tradicionalnog sektora u utvrđivanju najamnina u izvoznom industrijskom sektoru u Lewisovom modelu određuje i osnovni aksiom u analizi odnosa razmene dualne privrede i razvijenog centra. Ovaj aksiom glasi da jedna zemlja može poboljšati svoje odnose razmene jedino u slučaju ako poveća produktivnost u sektoru održanja, odnosno ukoliko poveća realne najamnine. Otuda i Lewisovo objašnjenje stalnog pogoršavanja odnosa razmene nerazvijenih zemalja[28].

---

[27] Po Lewisovom mišljenju, ovaj stav ima ogromne političke implikacije: »Činjenica da nivo nadnica u kapitalističkom sektoru zavisi od zarada u sektoru održanja nekada je od ogromnog političkog značaja pošto je njen efekat u tome da kapitalisti imaju direktan interes za očuvanje niske produktivnosti u sektoru održanja« (op. cit., str. 165-166).

Ovaj fundamentalni načelni stav preuzeo je Samir Amin u svojoj teoriji akumulacije na nivou svetske privrede, razvijajući teoriju o ulozi sektora održanja u nerazvijenim zemljama u procesu formiranja akumulacije centra. U tom pogledu originalna ideja mora se pripisati Lewisu, a ne Aminu, mada se često u teorijskim interpretacijama problema postupa suprotno.

[28] U citiranom radu Lewis daje sledeću ilustraciju. Mada je proizvodnja šećera zabeležila neuporediv porast produktivnosti rada u poređenju, na primer, sa takođe prehrambenim proizvodom, proizvodnjom žita, radnici zaposleni u proizvodnji šećera i dalje žive na ivici bede, dok radnici koji proizvode žito uživaju najviši standard na svetu (Amerika, Kanada, Australija). Objašnjenje leži u supsistencijalnom sektoru. Realne najamnine radnika koji proizvode šećer nisu određene produktivnošću u proizvodnji šećera, već produktivnošću u proizvodnji tropskih proizvoda koja je veoma niska. Suprotno tome, u zemljama izvoznicama žita sektor supsistencije svojom enormnom produktivnošću obezbeđuje visoke najamnine u tim privredama, pa i u izvoznom sektoru koji beleži porast produktivnosti, uz istovremeno povećanje realnih najamnina. Time Lewis, za razliku od predstavnikâ škole nejednake razmene, vezuje kretanje odnosa razmene i visinu realne najamnine za *objektivne*

Digitized by Google

3. Teorija nejednake razmene

Pored konkretnog istorijskog razvoja ekonomskih odnosa između kapitalističkih privreda na bitno različitim nivoima privrednog razvoja, na formulisanje teorije nejednake razmene snažan uticaj izvršilo je i zatečeno teorijsko nasleđe. Već analizirani Singer-Lewis-Prebischev pravac dualnih privreda ukazao je na mogućnost postojanja potpune asimetrije u raspodeli dobitaka od uključivanja u međunarodnu podelu rada, gde se svi dobici slivaju u privrede razvijenijih partnera. Koncentrisanje na pitanja kao što su recipročni elasticiteti tražnje za dobrima koja se pojavljuju u razmeni, mogućnosti tehnološke supstitucije sirovinskih materijala poreklom iz zemalja u razvoju i slično, ovom pravcu daje, međutim, snažan empiricistički pečat. Upravo je isticanje ovakvih ekonomskih pojmova koji opisuju fenomene tržišta ili, drugim rečima, sferu cirkulacije roba i njihove razmene osnovno metodološko ograničenje ovog pravca. Klasifikacijom mogućih odnosa između zemalja učesnica u razmeni, determinanti odnosa razmene, ovaj pravac analize uspeo je da, manje ili više potpuno, opiše *status quo* odnosa međunarodne trgovine, ali nije uspeo da u ravni političke ekonomije pruži konzistentnu teoriju njihove geneze.

Rad Arghirija Emmanuela *Nejednaka razmena* predstavlja prvi sistematski pokušaj da se problematika međunarodne razmene roba premesti iz oblasti empirizma u oblast političke ekonomije, te da se na osnovu odgovarajućeg teorijskog modela objasne konkretne istorijske pojave. Na narednim stranicama biće izvršena analiza varijanti Emmanuelovog modela i biće učinjen pokušaj da se eksplicitno ukaže na pretpostavke koje čine logičku osnovu njihovog formulisanja.

(a) *Model nejednake razmene na osnovu Marxove teorije vrednosti*[29]

Formalno, Emmanuel se opredelio za Marxovu teoriju radne vrednosti kao teorijsku osnovu svoje analize. Kako je način njegovog korišćenja Marxovog kategorijalnog aparata izazvao velike teorijske kontroverze, Emmanuel je formulisao i svoj neorikardijanski model nejednake razmene. Usled veoma značajnih teorijskih implikacija koje ima korišćenje ove dve različite teorije vrednosti i cena, svaki od modela zahteva posebnu analizu. Zbog toga ćemo prvo analizirati Emmanuelov model nejednake razmene zasnovan na Marxovoj teoriji radne vrednosti i dati detaljne primedbe na primenjeni postupak. Posebno ćemo analizirati i ne-

---

razlike u produktivnosti supsistencijalnog sektora, a ne za njihove egzogene, institucijalno određene razlike.

[29] Ovaj model je dat u radu: A. Emmanuel, *Nejednaka razmena*, Beograd, 1972.

Digitized by Google

ortkardijansku varijantu ove teorije koja ujedno osvetljava i suštinu njenih aksioma.

U Ricardovoj teoriji vrednosti najamnina je određena takozvanim egzistencijalnim minimumom. Drugim rečima, najamnina sadrži onu količinu roba koja je neophodna za reprodukciju radne snage. Ova pretpostavka u Ricardovoj ekonomskoj teoriji izražena je kako u njegovoj analizi domaćeg tržišta radne snage tako i u formulaciji njegovog aksioma o komparativnim prednostima. Ovim se obezbeđuje delovanje mehanizama povratne sprege u slučajevima kada odnosi razmene između zemalja izađu van okvira koji je određen komparativnim troškovima, odnosno utroščima radnog vremena u zemljama koje stupaju u trgovinu. Na taj način realna najamnina radnika ista je u svim zemljama, što u uslovima konvertibilnih valuta i zlatnog standarda obezbeđuje da se razmena uvek ostvaruje u okvirima koje određuju komparativni troškovi. Pretpostavka o identičnim egzistencijalnim najamninama u zemljama između kojih se razvija trgovina je ključna za analizu »normalne cene« na svetskom kapitalističkom tržištu. Tačnije, u uslovima međunarodne mobilnosti kapitala i nemobilnosti rada, kao dva osnovna faktora proizvodnje, pretpostavka o identičnosti realnih najamnina je neophodan i dovoljan uslov koji obezbeđuje da svi učesnici u razmeni dobijaju u okviru granica komparativnih vrednosti, s jedne, i da uloženi kapital ostvaruje jednake prinose, što je osigurano pretpostavkom o međunarodnoj mobilnosti kapitala, s druge strane.

Polazna tačka, koja ujedno determiniše i sâm finalni rezultat analize, u Emmanuelovoj teoriji nejednake razmene jeste pretpostavka o *razlikama* u realnim najamninama između zemalja koje učestvuju u razmeni, u uslovima međunarodne pokretljivosti kapitala i međunarodne nepokretljivosti rada. Međunarodna mobilnost kapitala dovodi do izjednačavanja profitnih stopa, dok međunarodna imobilnost rada dovodi do mogućnosti razlika u realnim najamninama. Ovim pretpostavkama je, kao što će se kasnije videti, prejudicirana teorema međunarodne eksploatacije, odnosno teorija nejednake razmene.

Objašnjenje, pak, samih razlika u realnim najamninama, prema Emmanuelu, treba tražiti u istorijskim i moralnim faktorima koji određuju visinu realne najamnine. Na ovom mestu Emmanuel se poziva na Marxa i na njegovo tretiranje najamnine kao varijabilne veličine i ukazivanje na navedene moralne i istorijske elemente koji određuju njenu veličinu. Njena neujednačenost između nacija objašnjava se logički i u prvoj instanci razlikama u delovanju sledećih moralnih i istorijskih elemenata — surovost klime, plodnost tla, razvoj sindikalnog pokreta i slično. Tek u drugoj instanci, kaže Emmanuel, razlike nacionalnih najamnina određene su nejednakim razvojem proizvodnih snaga, odnosno nejednakom produktivnošću jedinice rada između različitih zemalja (nacija).

U okviru standarda Marxove teorije vrednosti sâmo postojanje nejednakosti u organskom sastavu kapitala dve proizvodne

Digitized by Google

jedinice prejudicira prelivanje viška vrednosti iz mesta sa nižim organskim sastavom kapitala u mesto gde je ovaj sastav viši, što se, u krajnjoj instanci, svodi na to da u procesu razmene biva razmenjena nejednaka količina neposredno uloženog živog rada. Ovo je rezultat delovanja zakona vrednosti u vidu obrazovanja kapitalističke cene proizvodnje na konkurentnom tržištu. I pored toga što su neki marksistički pisci, kao što su O. Bauer i H. Grossmann, ukazivali na slučaj razlika u organskom sastavu kapitala kao na primer eksploatacije radnika jedne zemlje — pokrajine od strane druge[30], Emmanuel ne prihvata tumačenje ovakvog odnosa stanjem međusobne eksploatacije, s obzirom na činjenicu *identičnosti stopa viška vrednosti* u svim alternativnim angažovanjima radne snage. Emmanuel smatra da slučaj razlika u organskom sastavu kapitala uz jednakost realnih najamnina i profitnih stopa predstavlja nejednaku razmenu samo u širem smislu, dok se nejednaka razmena u užem smislu, koja je predmet njegove teorije, pojavljuje samo u uslovima kada postoje razlike u realnim najamninama, odnosno razlike u stopama viška vrednosti.

Suština Emmanuelove teorije nejednake razmene upravo se, izgleda, iscrpljuje u transformaciji cena obrazovanih prema vrednostima roba u kapitalističke cene proizvodnje, putem mehanizama svetskog kapitalističkog tržišta i mobilnosti kapitala i imobilnosti rada u svetskim razmerama. Neposredna posledica razlika u realnim najamninama jesu rezultirajuće razlike u stepenu eksploatacije radnika u zemljama koje se uključuju u trgovinu[31].

---

[30] Prvi ukazuje na odnos radnika Slovačke i Austrije, drugi na odnos radnika severne i južne Nemačke.

[31] Da li je razlika u stopi eksploatacije uvek veća od razlika u nivou realnih najamnina, u okviru radnog dana jednake dužine, može se pokazati jednostavnom analizom podele radnog dana, analogno Marxovoj analizi proizvodnje relativnog viška vrednosti.

Pretpostavimo da je dužina radnog dana y. Neka su realne najamnine x, te se radni dan deli na potreban rad x i višak rada (y-x). Stopa viška vrednosti je tada (y-x)/x, što istovremeno predstavlja Marxovu meru eksploatacije rada. Podela radnog dana predstavljena je jednostavnim jednodimenzionalnim dijagramom:

$$\frac{|\ x\ |\ y\text{-}x\ |}{y}$$

Neka je u okviru nepromenjene dužine radnog dana došlo do porasta realne najamnine za n puta, te sada ona iznosi nx. Odgovarajući višak vrednosti sada dostiže (y-nx), a stopa eksploatacije, odnosno stopa viška vrednosti je m'=(y-nx)/nx. Grafički, analogno prvom slučaju, imamo:

$$\frac{|\ nx\ |\ y\text{-}nx\ |}{y}$$

Odnos stopa eksploatacije pre i posle porasta najamnina je:

$$(ynx\text{-}nx^2)/(yx\text{-}nx^2).$$

Da bi ovaj odnos stopa eksploatacije bio veći od razlika u najamninama, to jest da bi bio veći od n, potrebno je da ono bude veće od jedan. Međutim, kako se pretpostavlja upravo da su najamnine nejednake, to jest da je n veće od jedan, to neposredno sledi da je

Digitized by Google

Gornji stav o većim razlikama u stopama eksploatacije u odnosu na razlike u najamninama je značajan kada se imaju na umu neki pogledi Emmanuelovih kritičara u vezi s prirodom eksploatacije radnika u razvijenim i zemljama u razvoju. Oni polaze od pretpostavke da su razlike u prosečnim nacionalnim produktivnostima između dve navedene grupe zemalja tolike da, i pored velikih razlika u realnim najamninama, još postoje mogućnosti da je relativni višak vrednosti u razvijenim kapitalističkim zemljama toliko veći nego u nerazvijenim zemljama da je još uvek moguće govoriti čak i o većoj eksploataciji radnika razvijenih kapitalističkih zemalja nego onih u zemljama u razvoju[32]. Ovakva kritika, odnosno ovakav stav ne može se prihvatiti u okviru Emmanuelovih eksplicitnih i implicitnih pretpostavki na osnovu kojih je izveo svoju teoriju nejednake razmene. Tretiranjem odnosa viška vrednosti i realnih najamnina Emmanuel je (negde implicitno, negde eksplicitno) uklonio ove razlike u nacionalnim produktivnostima, svodeći različite nacionalne radove na homogene jedinice radnog vremena, kao meru vrednosti, na osnovu koga je izvršena modifikacija vrednosnih cena u cene proizvodnje. Dakle, Emmanuel je dobio korektne rezultate u okviru svojih polaznih pretpostavki, pa se u tom smislu nikako ne može govoriti da je eksploatacija radnika u razvijenim kapitalističkim zemljama veća od eksploatacije radnika u zemljama u razvoju. Svaka diskusija o ovom problemu mora se svesti, na kraju krajeva, na raspravu o realnosti samih aksiomatskih stavova Emmanuelove teorije nejednake razmene.

Emmanuelovom postupku izvođenja teoreme nejednake razmene, na osnovu Marxove teorije radne vrednosti, mogu se uputiti ozbiljne metodološke primedbe. Mada različite specifične težine, one pomažu da se bolje sagleda i odredi suština primenjenog kategorijalnog i analitičkog aparata i da se preciznije utvrdi teorijski domašaj modela nejednake razmene.

Po našem mišljenju, centralno kontroverzno pitanje u Emmanuelovoj teoriji nejednake razmene predstavlja korišćenje Marxove teorije vrednosti za analizu odnosa razmene i izvedenih odnosa eksploatacije jedne zemlje od strane druge posredstvom svetskog tržišta. Ovde se ne misli u prvom redu na poznata pitanja koja su inače vezana za Marxovu teoriju cena proizvodnje, već, pre svega, na tretiranje pojma vrednosti na svetskom tržištu.

U Emmanuelovom modelu nejednake razmene implicitno je pretpostavljeno postojanje univerzalnog merila vrednosti, odnosno merila vrednosti pomoću kojeg smo u stanju da poredimo radove različitog kvaliteta i intenziteta, ne samo u datoj nacionalnoj privredi, već i različite radove, različite složenosti i kvali-

odnos stopa eksploatacije uvek veći od odnosa realnih najamnina. U ovom slučaju se još može reći da sa porastom razlika u realnim najamninama razlike u stopama eksploatacije rastu više nego proporcionalno.

[32] Ovakav stav zastupa, veoma izričito, francuski marksist Charles Bettelheim.

Digitized by Google

fikovanosti, u privredama sa bitno različitim proizvodnim strukturama, različitim produktivnostima u pojedinim odeljcima društvene reprodukcije i slično. Kažemo implicitno, jer Emmanuel ni na jednom mestu ne govori o metodologiji, teorijskom standardu svođenja ovih različitih radova[33]. Problem svođenja radova utoliko je komplikovaniji što je reč o privredama sa bitno različitim međusektorskim rasporedima produktivnosti rada.

Pažljivim uvidom u Emmanuelov originalni rad dolazi se do zaključka da njemu, zapravo, nije ni neophodan odgovor na ovako postavljeno pitanje. Prvo, u modelu se pojavljuje samo kategorija prostog rada (mada kasnije tretira razlike u »organskim sastavima rada«, prihvatajući da se u okviru nacionalnih privreda ovo svođenje vrši preko mehanizama tržišta radne snage kako ga je sam Marx opisao u *Bedi filozofije*. Drugo, time što je pretpostavio da su jedinice prostog rada u različitim privredama identične, Emmanuel je, *de facto*, istovremeno pretpostavio i *integrisanost nacionalnih privreda u svetski kapitalistički privredni sistem u tom stepenu da je reč o jedinstvenoj svetskoj privredi u kojoj nacionalni okviri predstavljaju supraekonomske determinante razlika u nivou najamnina i jedinice posmatranja svetskog prometa proizvedenog viška vrednosti.* Samo i jedino na toj osnovi može se pretpostavljati eksploatacija na temelju nejednake razmene jedne nacije od strane druge, što se, na kraju, u Emmanuelovoj teoriji svodi na eksploataciju radnika nerazvijenih zemalja od strane radnika razvijenih kapitalističkih zemalja.

Ispravan vrednosni sud o Emmanuelovoj teoriji nejednake razmene ne može se doneti bez prihvatanja gornjeg stava o ključnoj implicitnoj pretpostavci njegove analize, pretpostavci o fundamentalnom jedinstvu kapitalističke privrede. O naučnoj opravdanosti stava o integrisanosti privreda nerazvijenih zemalja sa privredama razvijenih kapitalističkih zemalja, do koje je došlo, ili se pretpostavlja da je došlo, širenjem kapitalističkog načina proizvodnje, može se, naravno, diskutovati. Ali u okviru Emmanuelovih pretpostavki o ostvarenom jedinstvu nacionalnih privreda *nužno* se nameće tretiranje različitih nivoa nacionalnih najamnina kao tretiranje *pravičnosti ili moralnosti* postojećeg stanja u međunarodnoj privredi. Jer jedino se primenom sile, delovanjem institucionalnih monopola i drugih supraekonomskih snaga može objasniti činjenica da se radovi koji *jednako doprinose* kreiranju novostvorene vrednosti, odnosno novostvorenog bogatstva, toliko drastično različito vrednuju.

Ostale implikacije teorije nejednake razmene neposredno slede. Pre svega, nejednaka razmena se manifestuje u sferi cirkulacije, a ne u sferi proizvodnje. Jer u sferi proizvodnje vrednosti vladaju odnosi jednakosti različitih nacionalnih radova, dok se odnosi nejednakosti javljaju upravo u sferi raspodele, sferi

[33] Pitanje o ovakvom univerzalnom merilu vrednosti staro je koliko i politička ekonomija. Koliko je nama poznato, do sada na njega nije nađen odgovor.

Digitized by Google

cirkulacije, odnosno u onome što Emmanuel tako jednoznačno naziva — u sferi »uspostavljenih prava faktora na učešće u novostvorenom proizvodu«. Dok je u političkoj ekonomiji nacionalne privrede faktor rad dezagregiran prema stepenu kvalifikovanosti i umešnosti, na osnovu čega se uspostavlja različito učešće ovih radova u raspodeli novostvorene vrednosti (proizvoda), dotle u političkoj ekonomiji *svetske* integrisane privrede postoji još jedan faktor dezagregacije rada — faktor nacionalne pripadnosti radnika. Otuda i povezivanje pitanja nejednake razmene sa pitanjem moralnosti, simbioza političke ekonomije i etike. I uprkos zamerkama[34], o vrednosti Emmanuelove teorije nejednake razmene moguće je prosuditi tek pošto se oceni pretpostavka, doduše, u njegovoj teoriji samo implicitno sadržana, o stanju-tendenciji integracije svetske privrede.

Sledeća krupna zamerka Emmanuelovom metodu analize nejednake razmene odnosi se na primenjeni postupak transformacije vrednosnih cena u cene proizvodnje. Tačnije rečeno, reč je o istom problemu koji je u marksističkoj političkoj ekonomiji poznat pod opštim nazivom »transformacioni problem«. Bez posebnih pretenzija da se u ovom radu podrobno analizira pitanje transformacije jednog sistema relativnih cena (u ovom slučaju vrednosnih cena) u neki drugi sistem relativnih cena (u ovom slučaju cena proizvodnje), ukratko ćemo podsetiti na suštinu problema.

Emmanuel u svojim shemama polazi od pretpostavke da su elementi predujmljenog kapitala već izraženi u jedinicama cene proizvodnje. Ovo je krupan metodološki promašaj jer se tada ne može govoriti o homogenom sistemu, pošto je višak vrednosti, koji je osnova proračuna prelivanja rada iz jedne zemlje u drugu, bilo u slučaju nejednake razmene u širem ili u užem smislu, izražen u časovima tekućeg živog rada. Ne može se govoriti ni o korektnoj aproksimaciji transformacije cena iz vrednosnog oblika u oblik cena proizvodnje, jer je moguće, u slučaju više od dve robe, da se odnosi razmene ne poboljšavaju za zemlju koja ima viši organski sastav kapitala od prosečnog (usled transformacije vrednosti u cenu proizvodnje). Drugim rečima, nije isključena, u principu, ni inverzna kauzalnost veze između visine organskog sastava kapitala i odnosa razmene koji se menjaju pod dejstvom mehanizma obrazovanja svetske cene proizvodnje[35].

Logička struktura Emmanuelovog modela nejednake razmene u potpunosti dozvoljava pretpostavku da su u prvoj instanci određene cene proizvoda na svetskom tržištu — bilo karakteristikama tražnje, kao što je slučaj kod teoretičara recipročnih ela-

[34] Na primer, Bettelheima da je suština teorije nejednake razmene pitanje »pravične cene«, čime se ova teorija svrstava u red nenaučnih ekonomskih doktrina, uz učenje skolastika Tome Akvinskog ili, pak, uz Prudonove zahteve za pravičnom cenom.

[35] U principu nije neizbežna ni nejednaka razmena u širem smislu!

Digitized by Google

sticiteta tražnje i dualne privrede, bilo delovanjem monopola na svetskom tržištu koji su sa svojim centralama locirani u razvijenim kapitalističkim zemljama. Polazeći od ove pretpostavke o cenama kao determinanti razlika u nacionalnim nivoima realnih najamnina, Oskar Brown[36] je dao eksplicitan analitički model nejednake razmene, dovodeći na taj način u pitanje mnoge izvedene stavove Emmanuelove teorije. Ovo proširuje polje neodređenosti Emmanuelove teorije na taj način što izbor egzogeno zadate promenljive u modelu prepušta dopunskoj istorijskoj analizi, za koju, po našem utisku, još ne postoje elementi koji bi ovaj izbor jednoznačno odredili. Stvaranje monopola na svetskom tržištu karakteristika je već od samih početaka trgovine razvijenih kapitalističkih zemalja na novootkrivenom svetskom tržištu, a širenje trgovine često je koincidiralo sa jačanjem ovih monopolskih organizacija i struktura, ne samo na svetskom tržištu, i sa prerastanjem domaćih konkurentnih tržišnih struktura u monopolske, oligopolske i ostale oblike nesavršene konkurencije. Kada se tome doda uporednost procesa porasta realnih najamnina u razvijenim kapitalističkim zemljama, šanse za jednoznačnu istorijsko-logičku rekonstrukciju uzročno-posledičnih veza zaista su veoma smanjene.

Na kraju, ostaje i principijelan problem interpretacije Marxovih stavova o odnosu nacionalnih i internacionalnih vrednosti. Za mnoge interpretatore Emmanuelove teorije internacionalno tržište je postalo osnova determinisanja vrednosti roba. Ovo je logična posledica implicitne pretpostavke o postojanju svetske kapitalističke privrede. Suprotno tome, Marx je na više mesta isticao (*Kapital*, I, glava 20, *Kapital*, III, glava 14, *Teorije o višku vrednosti*) da je nacionalno tržište osnova obrazovanja vrednosti roba na svetskom tržištu, a takođe je naglašavao i postojanje nejednakih profitnih stopa. Ricardo je tu čak, za razliku od Marxa, nedvosmislen, i odbacuje proširivanje teorije vrednosti na analizu međunarodne trgovine, oslanjajući se na svoju doktrinu komparativnih troškova.

Naše je mišljenje: o tome koliko je Emmanuelova pretpostavka o međunarodnoj determinisanosti vrednosti individualnih roba opravdana ne može se suditi na osnovu uporedne analize sa Marxovim sporadičnim opaskama povodom te teme. Jednostavno, kapitalizam kraja XIX nije kapitalizam kraja XX veka niti je karakter povezanosti nacionalnih privreda sa svetskim tržištem ostao nepromenjen. S druge strane, jednakost profitnih stopa u različitim nacionalnim privredama u Emmanuelovoj teoriji predstavlja *aksiomatski* stav i u skladu je sa rezultatima logičke analize odgovarajućeg modela nejednake razmene. Validnost ove pretpostavke o jednakosti profitnih stopa može se proveriti jedino na osnovu analize konkretnog istorijskog materijala.

---

[36] O. Brown, *Uneqal Exchange* (mimeo), Dakar, UN African Institute for Economic Development and Planning, 1972.

Digitized by Google

(b) *Neorikardijanski model nejednake razmene*

Teorija nejednake razmene izvedena je iz teorije raspodele, koja je, opet, izvedena iz pojma faktora proizvodnje. Definišući faktor proizvodnje kao *uspostavljeno pravo učešća u raspodeli društvenog proizvoda*, Emmanuel teoriju raspodele locira u sferu prometa, za razliku od Marxove teorije koja raspodelu društvenog proizvoda vezuje za proizvodnju, odnosno za sferu stvaranja viška vrednosti. Tako je formalizaciju teorije nejednake razmene moguće izvesti na osnovu odgovarajućeg modela koji raspodelu, kao uspostavljeno pravo činioca proizvodnje u raspodeli proizvoda, povezuje sa takvim *specifičnim sistemom relativnih cena robe* koji je konzistentan sa zadatim faktorskim cenama, odnosno učešćima faktora proizvodnje u raspodeli. Emmanuelov model nejednake razmene svodi se, dakle, na model relativnih cena konzistentnih sa unapred zadatim odnosima raspodele, pri čemu termin »nejednakost« ukazuje na postojanje diskriminacije jednog od faktora proizvodnje u »ravnopravnom« ostvarivanju svog prava u raspodeli dohotka. Očigledno da se diskriminacija odnosi na homogeni faktor proizvodnje »rad«, koji je diskriminisan zavisno od svoje geografske, to jest nacionalne lociranosti. U toj ravni i teorija nejednake razmene ima prvenstveno moralističko obeležje, a njena operacionalizacija svodi se na poređenje odnosa relativnih cena, to jest odgovarajućih odnosa razmene između dve zemlje u uslovima kada postoji diskriminacija u nagrađivanju homogenog faktora »rad«, sa situacijom kada ona ne postoji.

Iz gornje ocene proizlazi da se teorija nejednake razmene, odnosno Emmanuelova teorija raspodele u potpunosti poklapa sa neorikardijanskom teorijom cena (i raspodele). Neorikardijanska teorija se svodi na fundamentalni aksiom da tehnički uslovi proizvodnje i egzogeno zadati odnosi raspodele (Emmanuelova »uspostavljena prava«) u potpunosti određuju sistem relativnih cena. Drugim rečima, postoji jednoznačna korespondencija između sistema relativnih cena (cena proizvodnje) i odnosa raspodele.

Kritika primenjenog postupka na temelju Marxove teorije vrednosti, raščišćavanje implicitnih aksiomatskih stavova na osnovu kojih je izveden model itd. — izgleda da je sve to navelo samog Emmanuela da ponovo formuliše svoje teorije u okviru neorikardijanskog konceptualnog okvira, kao i da eksplicitno definiše i dokaz teoreme. Ovu svoju novu platformu Emmanuel je izložio 1975. u studiji *Unequal Exchange Revisited*.

U ovom radu Emmanuel eksplicitno definiše svoju teoremu na sledeći način:

»Ukoliko su nadnice egzogena (institucionalna, nezavisna) varijabla, i ukoliko postoji tendencija formiranja opšte međunarodne profitne stope, tada će svaka egzogena varijacija stopa nadnica u jednoj grani ili u jednoj zemlji imati za posledicu varijaciju odgovarajuće cene proizvodnje istog smera i varijaciju opšte profitne stope suprotnog smera« (str. 38).

Digitized by Google

Emmanuel pri tome daje tri osnovna dokaza svoje teoreme: (a) intuitivni, (b) na osnovu Marxove teorije cene proizvodnje, i (c) na osnovu Sraffinog sistema (neorikardijanski model).

Pošto u Marxovoj transformaciji važi primedba o nekonzistentnosti sistema, Emmanuel upućuje na upotrebu input-output tabele, odnosno na *Sraffin sistem* određivanja relativnih cena. U okviru *Sraffinog sistema* delovanje mehanizma nejednake razmene razlikuje se zavisno od toga da li je došlo do egzogenog porasta nadnica u proizvodnji proizvoda koji je potrošno ili proizvodno dobro. Ukoliko je reč o ekskluzivno potrošnom dobru, inicijalnom porastu nominalne najamnine, u sistemu gde su sve veličine izražene u fizičkim jedinicama proizvoda koji je izabran za *numéraire* sistema i u kome važi sistem konvertibilnih valuta, neće doći do promene profitne stope koja je određena jedino uslovima proizvodnje i raspodele u »bazičnim« granama. Povećanje nominalnih nadnica odraziće se u ovom slučaju kao porast cene odgovarajućeg sektora u kojem je došlo do institucionalnog povećanja nominalne najamnine i povećanja realnih najamnina radnika koji su u tom sektoru zaposleni. Saglasno tome, doći će do pada realne najamnine radnika u svim drugim granama proizvodnje. S druge strane, ukoliko dati proizvod ulazi u korpu dobara koja predstavljaju predmete potrošnje i kapitalističke klase, doći će do opadanja realnog dohotka kapitalista, uključujući one koji proizvode dati proizvod.

Ukoliko je proizvod »bazičan«, porast njegove cene izazvan porastom nominalnih i realnih najamnina radnika koji su u toj grani zaposleni dovešće do povećanja troškova materijalnih inputa, direktnih i indirektnih, u svim drugim sektorima, i time do pada profitne stope u sistemu. Kako je porast nadnica uvek srazmerno veći od porasta cena svih drugih proizvoda, uključujući i proizvod grane (zemlje) u kojoj je do povećanja nadnica došlo, zaključujemo da je porast realnih najamnina zabeležen u datom sektoru. S druge strane, kako je nivo nominalnih najamnina u ostalim sektorima ostao nepromenjen, nužno je došlo do pada realnih najamnina radnika zaposlenih u svim ostalim sektorima, pošto su porasle i cene onih dobara koja ulaze u košaru dobara predmeta radničke potrošnje, usled porasta cene bazičnog proizvoda. Ukratko, u slučaju institucionalnog porasta realnih najamnina u jednom sektoru (zemlji) koji proizvodi ekskluzivno potrošno dobro, profitna stopa sistema ostaje nepromenjena, a samo se menja preraspodela ukupno nepromenjene kupovne moći, i to u korist radnika zaposlenih u datom sektoru (zemlji), ali kada je reč o bazičnom dobru, u tom slučaju dolazi kako do smanjivanja opšte profitne stope tako i do preraspodele kupovne moći. Drugim rečima, dok se u prvom slučaju izvor porasta realnih najamnina u datom sektoru svodi isključivo na smanjenje realne potrošnje ostalih učesnika u sistemu, dotle u drugom slučaju po-

Digitized by Google

stoje dva izvora — smanjivanje opšte profitne stope i smanjivanje realne potrošnje drugih učesnika u sistemu[37].

Ovim je formalan dokaz neorikardijanske teorije nejednake razmene završen. Ostaje da se vidi realnost aksiomatskih pretpostavki na osnovu kojih je sama teorija izvedena.

(c) *Realnost pretpostavki teorije nejednake razmene*

U pogledu prvog aksiomatskog stava teorije nejednake razmene o izjednačavanju profitnih stopa između različitih zemalja, odnosno o postojanju tendencije obrazovanja opšte svetske profitne stope, izgleda da postoji najveći stepen saglasnosti. Ovo ne može čuditi kada se ima na umu da je odgovor na ovo pitanje u većoj meri povezan sa empirijskim utvrđivanjem stvarnog stanja nego sa teorijskim pretpostavkama. U tom pogledu imamo signifikantne statističke indikacije o postojanju ovakve tendencije, nezavisno od nijansi ocenâ o snazi sa kojom se ona ispoljava. Tako, na primer, Emmanuel[38] navodi podatak da je »prosečna stopa povraćaja, u periodu 1893—1910, sredstava uloženih u kolonije i dominione bila viša od stope povraćaja sredstava uloženih u metropole za 0,2, za 1 indeksni poen«.

A. Glynn i B. Sutcliffe u svom radu *British Capitalism* (str. 147) navode: »U kasnim pedesetim i ranim šezdesetim godinama domaće i strane investicije bile su približno podjednako profitabilne... Između 1955. i 1963. prosečna stopa povraćaja, posle isplata poreza, iznosila je oko 8%, saglasno Reddaway Rapportu o stranim investicijama, a naši uporedivi podaci za kompanije Velike Britanije u celini... iznose 7,5%.«

Interesantno je, kaže Emmanuel, da su i ekonomisti koji su pokušali da obore teoriju nejednake razmene dokazivanjem razlika u profitnim stopama dobili podatke koji su u skladu s pretpostavkom o izjednačavanju profitnih stopa[39].

---

[37] U razmatranjima mehanizma posledica egzogenog porasta najamnina u jednom sektoru Emmanuel čini analitičku grešku u interpretaciji *numéraire* sistema, smatrajući da on uvek ostaje invarijantan u odnosu na varijacije u najamninama. Jasno je da to predstavlja nekorektnu interpretaciju »standardne robe« u Sraffinom sistemu. Međutim, kako ovo ne utiče odlučujuće na njegovu neorikardijansku formulaciju teorije nejednake razmene, mi se na ovom mestu nećemo posebno baviti ovim momentom.

[38] A. Emmanuel, *Unequal Exchange Rivisited*, Institute of Development Studies, Sussex, 1975.

[39] Op. cit., str. 51. — Tako je Klaus Busch dobio sledeće podatke: Prinosi na direktne investicije u:

USA firme u prerađivačkoj delatnosti	Zemlje u razvoju	Razvijene zemlje
1951—1970.	11,2%	11,7%
Ostale grane		
1951—1970.	11,2%	11,6%

Digitized by Google

Empirijska evidencija ostavlja malo prostora za teorijsko dokazivanje različitosti profitnih stopa u međunarodnom preseku. I pored toga, još se iznosi mišljenje da sâmo kretanje kapitala iz metropola ka periferiji upućuje na zaključak o znatno višim profitnim stopama na periferiji, odnosno o njihovoj bitnoj diferenciranosti.

Odgovarajući na ovako formulisanu kritiku, Emmanuel ističe da je za obaranje teorije nejednake razmene nedovoljno ukazivati na činjenicu (pretpostavku) o nejednakosti profitnih stopa. Potrebno je dokazati da višim profitnim stopama u jednom regionu odgovaraju niže najamnine u istom regionu[40]. I navodi u tom smislu karakterističnо stanovište Somaknija koje se zasniva na rezultatima empirijske analize:

»Dok se nadnice razlikuju u različitim nacijama, profiti se pretežno razlikuju po granama, nezavisno od proporcije u kojoj ove industrije ili grane učestvuju u različitim zemljama, i ne postoji racionalna veza između varijacija relativnih nadnica i relativnih visina profitnih stopa... Ne postoji evidencija o postojanju tako velikih razlika u nivou profitnih stopa, kao što postoji u nivou nadnica, a posebno da su razlike u profitnim stopama u korelaciji sa razlikama u nadnicama... Raspon... profitnih stopa potpuno je slučajno raspoređen između zemalja sa niskim nadnicama i zemalja sa visokim nadnicama«[41].

Drugi aksiomatski stav teorije nejednake razmene povezan je sa znatno ozbiljnijim teorijskim i praktičnim problemima — stav o egzogeno (institucionalno) određenim nacionalnim nivoima najamnina[42].

(d) *Najamnina kao egzogeno (institucionalno) određena veličina*

Egzogena priroda najamnine u modelu nejednake razmene nema samo ulogu determinante, uz zadate tehničke uslove proizvodnje, odnosa razmene između zemalja, već se iz nje izvodi odgovarajuća teorija neravnomernog razvoja periferije i centra svetskog

[40] A. Emmanuel, op. cit., str. 58.

[41] U diskusiji o tome zašto uopšte dolazi do kretanja kapitala iz centra ka periferiji često se zaboravlja da za ovo kretanje nije nužno da postoji znatno viša profitna stopa na periferiji. *Izgledi* opadanja profitne stope u određenim granama u centru (čelik, tekstil i slične) dovoljan su razlog postojanju run-away industrija.

[42] Što se tiče nivoa realnih najamnina, načelni stav o njihovoj bitnoj diferenciranosti opšte je prihvaćen. Na ovom mestu dovoljno je navesti podatak koji se odnosi na opis tekućih razlika. Ukoliko se posmatra plasman kapitala SAD u takozvane slobodne industrijske zone, u procesu industrije, i u industriju sklapanja gotovih elemenata poslatih iz SAD, nadnice u ovim zonama su za radove iste kvalifikovanosti 6 do 9 puta niže od nadnica u SAD. Imajući na umu specifičnost industrijskih zona u odnosu na tipičan slučaj nerazvijene zemje, jasno je da je navedeni primer daleko od svog najdrastičnijeg.

Digitized by Google

kapitalističkog sistema. Otuda se i diskusija o opravdanosti ove pretpostavke o egzogenoj prirodi najamnina mora tretirati kao diskusija o validnosti same teorije nejednake razmene i iz nje izvedenih političkih implikacija.

Do sada je najiscrpniju argumentaciju u prilog pretpostavci o institucionalno određenim najamninama na datom stepenu razvoja kapitalizma kao svetskog sistema dao sam Arghiri Emmanuel. Polazeći od stava da *»ekstraprofit od nejednake razmene proizlazi, u krajnjoj liniji, iz sposobnosti nerazvijenog dela čovečanstva da rukuje oruđima naše epohe, dok je još daleko od toga da ima potrebe naše epohe«*[43], on ukazuje na faktore koji određuju egzogenu prirodu najamnine. Na prvom mestu pojavljuje se *istorijski element* pri određivanju visine realne najamnine.

Dok su klasici smatrali da je najamnina, u krajnjoj instanci, određena fiziološkim potrebama radnika, košarom životnih namirnica — dobara i usluga neophodnih za reprodukciju radne snage, Marx na eksplicitan način uvodi istorijski element[44]:

»Sam opseg tzv. nužnih potreba, kao i način njihovog zadovoljavanja, proizvod je historije, te zbog toga velikim delom zavisi od kulturnog stupnja dotične zemlje, a između ostalog i od toga pod kojim uvjetima, dakle i s kakvim se navikama i pretenzijama na život stvarala klasa slobodnih radnika. To znači da, nasuprot ostalim robama, određene vrednosti radne snage sadrže izvestan istorijski element. Ipak je za neku određenu zemlju, i u određenom periodu, dat prosečan opseg nužnih životnih namirnica«.

Za razumevanje istorijskog momenta pri određivanju visine najamnina, kaže Emmanuel, ključna je interpretacija navedenog Marxovog pasusa. Na prvi pogled može se zaključiti da je Marxova najamnina prestala da bude data, unapred određena veličina (fiziološkim potrebama reprodukcije radne snage), kao što je bila za klasike, i da je na indirektan način određena endogeno, koordinatama samog ekonomskog sistema. Upravo je ovakva interpretacija navela neke marksiste na zauzimanje stava da su razlike u nivoima nacionalne najamnine određene razlikama u nivoima nacionalnih produktivnosti rada, strogom funkcionalnom vezom. Ovi marksisti, po Emmanuelovom mišljenju, rezonuju na sledeći način: »U svetu kao celini potrebno vreme je x. Što se više poveća produktivnost, to je veća košara dobara koje x proizvodi. Prema tome, realna najamnina je — u meri u kojoj se ona poklapa sa »potrebnim vremenom« — rastuća i proporcionalna funkcija produktivnosti.« Ništa pogrešnije od ovakvog shvatanja! — odgovara Emmanuel. Vrednost radne snage nije određena brojem radnih sati, već košarom dobara radničke potrošnje. Prema tome, direktan rezultat porasta produktivnosti u bilo kojoj grani nije porast realne najamnine, već porast stepena eksploatacije, odnosno porast stope viška vrednosti. Porast produktivnosti, uz ostale jednake uslove, uvek znači u prvoj instanci porast relativnog vi-

[43] A. Emmanuel, *Nejednaka razmena*, knj. I, str. 106.
[44] K. Marx, *Kapital*, I, Beograd, 1948, str. 128-129.

Digitized by Google

ška vrednosti. Da bi se porast produktivnosti ispoljio i kao porast realne najamnine, neophodan je sticaj dodatnih okolnosti — sindikalna organizovanost radnika, preovlađujuće mišljenje društva o neophodnosti porasta realnih najamnina itd.; drugim rečima, realno prisustvo moralnih i istorijskih, institucionalnih elemenata koji doprinose porastu realne najamnine.

Međutim, bez obzira na to što nivo realne najamnine određuje profit, postoji određena interakcija između nivoa najamnine i privrednog razvoja. Akumulacija profita »unapređuje tehniku i povećava produktivnost, što postepeno stvara istorijske i socijalne uslove za transformaciju čoveka, povećavanje njegovih potreba, što dovodi do porasta vrednosti njegove radne snage, pa time i najamnine«. Ovde, međutim, nije reč o međuzavisnosti neoklasične doktrine, tvrdi Emmanuel, pošto su relativne cene i dalje određene nivoom najamnine, to jest odnosima raspodele, a ne obratno, pošto za svaku zemlju i dalje postoji »dat prosečan opseg nužnih životnih namirnica«.

U sledećem Emmanuelovom opisu kumulativnog učinka interakcije nejednakog razvoja i nejednakih najamnina sadržana je sva protivrečnost njegove teorije[45]:

»Kad jednom neka zemlja ostvari napredak zahvaljujući bilo kojem istorijskom slučaju, pa makar zbog oštrije klime u kojoj se stvaraju naknadne potrebe, ona počinje posredstvom nejednake razmene postizati da druge zemlje plaćaju preostali deo njihove najamnine. Od tog trenutka osiromašivanje jedne postaje rastuća funkcija bogaćenja druge, i obratno. Ekstraprofit nejednake razmene osigurava daleko brži rast.«

Ključno pitanje — šta znači inicijalni napredak jedne zemlje, koji su njegovi izvori i slično — nije samo polazna tačka teorije nejednake razmene, njena puka premisa. Ono je centralno pitanje u kontroverzi oko smisla ovog teorijskog koncepta, oko njegovog realnog istorijskog sadržaja. Inicijalni uslovi ne moraju uvek biti klima, prirodno bogatstvo, tehnička otkrića i slično. To su u još većoj meri različiti putevi evolucije društveno-ekonomskih formacija, različit način evolucije istorijskih načina proizvodnje. Ovo nije skolastičko pitanje o »prvobitnom grehu«, koji je doveo do nejednake razmene. Ovo je diskusija o suštini uzroka nejednakog razvoja periferije i centra u okviru svetskog kapitalističkog sistema. Razvoj svetske trgovine koincidirao je sa razvojem kapitalizma kao načina proizvodnje u centru, sa širenjem i stvaranjem svetskog kolonijalnog sitema, svetskog tržišta roba, sa otkrićima novih svetova i slično. Odgovarajuća svetska podela rada može se posmatrati kao rezultat potreba i protivrečnosti akumulacije centra, a ne kao objektiviziranje postojećeg sistema komparativnih prednosti zemalja koje se, dobrovoljno, uključuju u tokove svetske trgovine. Na taj način deformisanje privrednih struktura zaostaje u nivou razvoja, pa i odgovarajuće razlike u nivoima nacionalnih najamnina ne mogu se više posmatrati kao

[45] A. Emmanuel, op. cit., str. 163.

Digitized by Google

rezultat nejednake razmene, već kao rezultat specifične uloge koju ona igra u ekonomskoj reprodukciji centra. Niže najamnine na periferiji nisu odraz institucionalnih bezličnih i apstraktnih egzogenih faktora, a koje se reprodukuju mehanizmom nejednake razmene, već su, pre svega, odraz nižeg stepena razvoja do kojeg dolazi usled asimetrične alokacije resursa u svetskom kapitalističkom sistemu, koja odražava *objektivne* potrebe oplodnje kapitala i njegove reprodukcije u centru.

S druge strane, inicijalna razlika u nivou najamnina uslovljava postojanje nejednake razmene, u Emmanuelovom smislu, čim dve zemlje stupe u odnose razmene svojih proizvoda posredstvom svetskog tržišta. Na koji način nerazvijena zemlja, *isključivo preko mehanizma razmene*, finansira više najamnine u razvijenoj zemlji — ostaje nejasno. Po Emmanuelovoj definiciji, razlika u stepenu razvoja na prvom koraku, pre razmene, određuje razlike u nivoima nacionalnih najamnina. Na drugom koraku, čim dve zemlje stupe u razmenu, ove razlike u najamninama više se ne objašnjavaju razlikama u stepenu razvijenosti, već mehanizmom nejednake razmene?! Mada su u okviru apstraktne analize ove dve pretpostavke samo dva logička koraka, u istorijskoj perspektivi one mogu predstavljati čitave vekove. Na taj način nas teorija nejednake razmene i dalje ostavlja u nedoumici o kauzalitetu najamnina, razmene i razvoja.[46]

---

[46] Interesantno je primetiti da je Emmanuel u svom radu iz 1957. izneo eksplicitan stav da nejednaka razmena ne utiče na različite procese razvoja, već razlike u najamninama indikuju različite razvojne procese. Svoju argumentaciju daje sledećim redom:

Razlog što nejednaka razmena ne utiče na nejednake procese razvoja je jednostavan. Prema analizi mehanizma nejednake razmene, on svoj koren ima u razlikama nacionalnih nivoa najamnina, pa dobici ili gubici usled spoljne trgovine odgovaraju porastu ili opadanju neproizvodne potrošnje radnika, i kao takvi nisu relevantni za *proces* razvoja. Razvoj predstavlja rezultat akumulacije i investicija, a u kapitalističkom sistemu to se odnosi na profit, a ne na nadnice. Prema tome, ako neka zemlja uspe da povećanje nadnica prevali na stranog kupca, ona dobija bolji životni standard, ali ne napreduje linijom razvoja proizvodnih snaga. Na taj način, zaključuje Emmanuel, i nejednakost razvoja i nejednakost razmene imaju zajednički uzrok — pad nadnica. Na koji način nadnice utiču na nivo razvoja?

Ekstenzivno, jer je obim investiranja u kapitalizmu pozitivna funkcija volumena efektivne tražnje, pa svako povećanje ukupnog fonda nacionalnih najamnina utiče na povećavanje volumena efektivne tražnje. Intenzivno, jer prisustvo nekvalifikovane radne snage, čija je vrednost depresirana, upućuje na investiranje u grane sa niskim organskim sastavom kapitala i nekvalifikovanom radnom snagom.

Nominalni porast dohotka zemalja OPEC-a i njegova reciklaža u privrede nerazvijenih zemalja najbolje ilustruje značaj veličine tržišta u kapitalizmu za nivo investicija i brzinu ekonomskog razvoja. »Pošto su dugo bile suviše siromašne — kaže Emmanuel — da bi mogle prodati svoju naftu po normalnoj ceni, i kada su na kraju dobile mogućnost da se ujedine i diktiraju cene, ove zemlje su se sada pokazale suviše siromašnima da obezbede da po njoj budu zaista i plaćene.«

Digitized by Google

4. Šta dalje?

Razvoj teorija međunarodne trgovine opisao je krug od apologetike do radikalne kritike postojećeg sistema međunarodne podele rada. Ovaj proces imao je oblik smenjivanja različitih »čistih« teorija. Dok je Ricardova teorija komparativnih prednosti naglasak stavljala na *relativno* povoljne *prirodne* uslove proizvodnje pojedinih roba kao na one determinante mesta pojedinih zemalja u međunarodnoj podeli rada, dotle je neoklasična (H-O-S-)[47] teorija ovaj naglasak pomerila na polje tržišta proizvodnih činilaca i na procese njihove supstitucije. Kao što je u ovom radu pokazano, neoklasična doktrina je ukinula neodređenost početne Ricardove teorije u odnosu na tačku ravnoteže, što se, u krajnjoj liniji, svodi na određivanje učešća pojedinih zemalja u raspodeli »dobitaka« od međunarodne trgovine. Kako je fundamentalni aksiom i Ricardove teorije i njene neoklasične generalizacije (H-O-S) da uključivanje u međunarodnu podelu rada može svakoj zemlji samo pomoći da poveća vlastito blagostanje, jasno je da obe doktrine imaju isti ideološki imenitelj.

Sve do pojave teorije »nejednake razmene« doktrine svetske trgovine isključivale su, svojom unutrašnjom logičkom strukturom, mogućnost odnosa eksploatacije između zemalja delovanjem mehanizma svetskog tržišta, odnosno mehanizma formiranja međunarodnih vrednosti (svetskih cena). Analizirana doktrina »nejednake razmene« predstavlja *teorijsku* negaciju ovog stava, odnosno demonstrira mogućnost formulisanja jednog aksiomatskog modela sa potpuno inverznim logičkim sudom o mogućnoj eksploataciji posredstvom mehanizma svetskog tržišta. Reč je, dakle, o: (a) doktrini i (b) logičkom sudu.

Aksiomatske premise ove teorije o međunarodnom izjednačavanju profitne stope i međunarodnim razlikama u realnim najamninama, a pre svega implicitna premisa o *jedinstvu svetske kapitalističke privrede*, u potpunosti određuju dualni rezultat analize o postojanju međunarodne eksploatacije posredstvom mehanizma svetskog tržišta. Dakle, može se reći da je rezultat teorije već sadržan u njenim polaznim aksiomatskim stavovima, što je i čini »doktrinom«, a osnovnoj poenti — zahtevu za smanjivanjem razlika u realnim najamninama između centra i periferije — daje obeležje čisto deduktivno izvedenog logičkog suda. Ovde je presudna, lako je pogoditi, pre svega, druga pretpostavka, ona o stepenu stvarne integrisanosti svetske kapitalističke privrede. Bez njene konkretne *istorijske* verifikacije valjanost ostalih, kao i celokupnog koncepta, ne može biti potvrđena.

---

[47] Pod H-O-S teoremom podrazumeva se suština neoklasične teorije međunarodne trgovine, koja je prvobitno formulisana u radovima: E. Heckscher, op. cit., B. Ohlin, *Interregional and International Trade*, Harvard University Press, 1933; P. Samuelson, *International Trade and the Equalization of Factor Prices*, »Economic Journal«, str. 163-184, 1948, *International Factor-price Equalisation Once Again*, »Economic Journal«, str. 181-197, 1949.

Digitized by Google

Uprkos stalnom jačanju procesa homogenizacije svetskog ekonomskog prostora, teško se može prihvatiti ključna teza da je današnja svetska privreda već u toj meri integrisana da se i sami proizvodni činioci, pre svega faktor ljudskog rada, mogu smatrati jedinstvenim u svetskim razmerama, a nacionalne razlike u nivoima realnih najamnina ekskluzivnim rezultatom delovanja supraekonomskih faktora. Još manje se *geneza* postojećeg stanja neravnopravnih ekonomskih odnosa može objasniti isključivim oslanjanjem na neku teoriju »normalne«, »ravnotežne« itd. cene na svetskom tržištu. Uspostavljanje, danas važeće, međunarodne podele rada, što potvrđuju brojne istorijske studije koje izlaze van okvira naše analize, pre je sledilo logiku protivrečnosti procesa akumulacije *unutar* danas najrazvijenijeg dela svetske privrede nego izbor najracionalnijeg ponašanja prema kriterijumima maksimiziranja blagostanja celokupne svetske privrede ili, pak, njenih pojedinih delova.

Otuda i znatan prostor za nemodelsko (u smislu određenih modela međunarodnih ravnoteža cena) objašnjenje navedenih fenomena. Teorija nejednake razmene predstavlja krajnju logičku konsekvencu širenja kapitalističkog načina proizvodnje u svetskim razmerama, njegov najviši apstraktni teorijski izraz. Ali, zbog svoje jednodimenzionalnosti i jednosmernog kauzaliteta, ona ostaje nemoćna u objašnjavanju brojnih konkretnih istorijskih pojava koje ukazuju na to da je trgovina posredstvom svetskog tržišta između razvijenih i nerazvijenih zemalja predstavljala i da dalje predstavlja eksternalizovani mehanizam primitivne akumulacije centra. Mada primitivna akumulacija centra i sama poseduje svoju čvrstu unutrašnju logiku razrešavanja protivrečnosti oplodnje kapitala i reprodukcije kapital-odnosa, ona se ne može predstaviti modelskim jezikom ravnotežnih cena. Jer jedino istorijska analiza konkretnih protivrečnosti akumulacije kapitala u centru može dati odgovor na pitanje zašto su širenjem kapitalističkog načina proizvodnje u svetskim razmerama formirane takve proizvodne strukture kakve su danas karakteristične za privrede zemalja u razvoju, zašto su formirane svojevrsne dualne strukture, odnosno zašto je, u krajnjoj instanci, i moguća »nejednaka razmena«. Time i raniji stav o nepostojanju »prirodne« međunarodne podele rada dobija svoju konkretnu sadržinu. Na taj način bi jedna opšta tendencija nejednake razmene bila objašnjiva i u izrazima konkretnih mehanizama njene istorijske materijalizacije. Komplementarna analiza nejednake razmene i konkretnih istorijskih mehanizama njene reprodukcije dala bi teorijsku sliku sa više mesta za obuhvatanje konkretnog, često veoma krivudavog, istorijskog razvoja međunarodnih ekonomskih odnosa. U suprotnom slučaju bi jedna deduktivna teorija smenjivala drugu, menjajući pri tome samo svoj ideološki imenitelj, a gotovo beskonačan niz odstupanja stvarnih pojava od normi teorijskog modela mogao bi se objasniti jedino kao beskonačan niz paradoksa.

Digitized by Google

Ljubiša S. Adamović

Svetska inflacija i tržište sirovina

Inflacija je, bez sumnje, jedan od najsloženijih problema savremenih nacionalnih privreda i svetske privrede u celini. Nekada se smatrala privremenom, relativno kratkoročnom pojavom, bar u zemljama koje su bile pri vrhu svetskog privrednog razvoja. Za ovu pojavu se nalazilo opravdanje u uslovima rata, posleratne obnove, ili neke druge, u svakom slučaju vanredne situacije. Međutim, inflacija u savremenim uslovima postoji u svim zemljama, nezavisno od nivoa ekonomskog razvoja i od društveno-ekonomskog sistema. Inflacija se u pojedinim zemljama razlikuje jedino po svojoj dinamici i načinu ispoljavanja. Ovom prilikom nije nam cilj da razmatramo različite složene aspekte savremene svetske inflacije, već da ukažemo na neslaganje autora u vezi sa dosta rasprostranjenom tezom — da je porast cena sirovina (energetskih i drugih, kao i hrane i sirovina poljoprivrednog porekla) fenomen koji je izazvao inflaciju.

Nastojanje da se za savremeni inflacionistički pritisak »okrive« sirovine, uključujući i energetske, znači istovremeno i pokušaj da se odium za inflaciju usmeri u pravcu zemalja izvoznica sirovina, a to su, pre svega, nesvrstane i zemlje u razvoju. Sama ta činjenica da se nerazvijenim zemljama odjednom pripisuje takva

Digitized by Google

ogromna uloga u osnovnim, ovog puta negativnim tokovima svetske privrede i međunarodnih ekonomskih odnosa — dovoljno je značajna da privuče pažnju analitičara.

Nezavisno od toga koji su i kakvi uzroci inflacionističkog pritiska u pojedinim zemljama i bez ulaženja u analizu geneze inflacije u pojedinim delovima sveta, prilikom proučavanja odnosa svetske inflacije i tržišta sirovina dovoljno je poći od činjenice da se inflacionistički pritisak u svakoj nacionalnoj ekonomiji javlja kao posledica takve ekonomske politike u kojoj raspoloživa sredstva i produktivnost rada svih društvenih i prirodnih faktora nisu u skladu sa potrošačkim ambicijama te sredine. Pobude za takvu ekonomsku politiku mogu da budu različite, njeni ciljevi mogu da budu i socijalno progresivni, ali se zbog povrede jedne od osnovnih ekonomskih zakonitosti o proporciji između zadataka i sredstava disproporcije u ovoj oblasti koriguju inflacijom. Ako je reč o tržišnoj privredi, to se manifestuje nedovoljnošću ponude u odnosu na tražnju, a u privredama s centralističkim planiranjem ugroženošću realizacije planiranih proporcija bilo u domenu sredstava lične potrošnje, sirovina, ili pak u domenu kapitalne opreme.

Poricanje odgovornosti za inflaciju

Iako se gotovo u svim zemljama javlja sa različitim intenzitetom od kraja šezdesetih godina, inflacija je fenomen za čije postojanje i posledice niko ne želi da preuzme odgovornost. Po pravilu, smatra se da je u pitanju asocijalna i negativna pojava, pa se odgovornosti za njeno javljanje odriču vlade, političke stranke, predstavnici pojedinih društvenih klasa i slojeva, poslovne i interesne grupe. Teško je naći zemlju u kojoj od kraja šezdesetih godina naovamo predstavnici političkih režima nisu kritikovali pojavu inflacije, nastojeći da istovremeno za nju optuže druge, odnosno »dokazujući« da je velik deo inflacionističkog pritiska posledica takozvane »uvezene inflacije« ili pak nastojanja sindikata da se povećaju nadnice iznad stope rasta produktivnosti rada. Ovo se dalje dopunjuje inače tačnom tezom o »međusobnoj zavisnosti« nacionalnih ekonomija. Pri tome se, po pravilu, izbegava definisanje specifične težine uzajamne zavisnosti pojedinih zemalja, pa se gotovo implicitno ističe teza o jednakoj odgovornosti svih zemalja za ovakvu negativnu pojavu.

Prelazi se preko činjenice da je i u nacionalnim i u međunarodnim razmerama svaka inflacija, između ostalog, i određeni oblik politike preraspodele nacionalnog dohotka. U toj preraspodeli su uvek u povoljnijem položaju vlasnici robe za kojom je velika tražnja, odnosno društvene klase i slojevi, ili pak zemlje za čijim proizvodima i uslugama postoji intenzivna tražnja. U uslovima rasta cena, svaki proizvodni ciklus donosi sobom i korigovanje cena naviše i na taj način su vlasnici date robe bolje zaštićeni od inflacije u odnosu na ostale delove društva.

Digitized by Google

Kao i u slučaju većine drugih negativnih pojava, daje se prednost tezama kojima se optužuju »drugi«. Daleko se teže nailazi na primere samokritičkog priznanja da je inflacionistički pritisak posledica raskoraka između ambicija i mogućnosti. Kada se u datoj nacionalnoj privredi te ambicije pretoče u ekonomsku politiku, nezavisno od toga da li je prioritet dobila tendencija povećanja profita ili povećanja nadnica i ličnih dohodaka, svaka zemlja na svoj način biva obuhvaćena inflacionističkom spiralom.

Imajući na umu veoma širok spektar uzroka inflacije, sigurno je da postoji i određeni odnos između svetske inflacije i tržišta sirovina, shvaćenog u širim okvirima pojma sirovina. Ali, kada se u dosadašnjim razmatranjima ovog problema od 1968. godine do današnjih dana nosioci politike nisu prihvatili svoje potpune ili delimične odgovornosti za postojanje inflacija u pojedinim zemljama, odnosno u svetskoj privredi kao celini, bilo bi svakako nerealno da se prihvati teza da je za izbijanje inflacije i za niz krupnih poremećaja do kojih je došlo u svetskoj privredi, naročito posle poskupljenja nafte 1973/74, »krivo« svetsko tržište sirovina. Prevedeno na drugi jezik, to bi značilo prebaciti odgovornost i političku, a ne samo ekonomsku, na zemlje u razvoju, za koje se smatra da, budući da kontrolišu velik deo svetskih rezervi sirove nafte namenjene svetskom tržištu, kontrolišu u sličnim srazmerama i ostale primarne proizvode.

Međutim, odnosi snaga u svetu sa stanovišta raspolaganja rezervama nekih važnijih, odnosno strategijskih sirovina nisu u skladu sa stvaranjem svojevrsnog mita u javnosti, naročito pod pritiskom intenzivnog i pristrasnog informisanja iz razvijenih kapitalističkih zemalja. U tom pogledu mogu korisno da posluže ilustracije iz tabele 1.

Tabela 1

Kontrola svetskih rezervi strategijskih sirovina 1980.
(u procentima)

Sirovina	Razvijene kapitalističke zemlje	Zemlje SEV	Zemlje u razvoju
Kalaj	4	17	79
Nafta	10	16	74
Zemni gas	22	38	40
Gvožđe	35	36	29
Boksit	38	6	56
Fosfati	39	18	43
Bakar	41	14	45
Nikl	44	15	41
Ugalj	49	48	3
Mangan	52	29	19
Cink	69	16	15
Olovo	70	17	13

Izvor: Rayner-Harvil, *Economic Survey of Metals*, London, 1980.

Digitized by Google

Iz podataka u tabeli 1 dovoljno jasno se vidi da ni jedna od tri kategorije zemalja nema apsolutni monopol nad sirovinama, a ako bi se ovome dodala i kontrola nad prehrambenim proizvodima, uočilo bi se da razvijene kapitalističke zemlje i u ovoj oblasti imaju prednost.

Čak i kada bi nerazvijene zemlje kontrolisale rezerve i tekuću proizvodnju svih sirovina i hrane, teško bi bilo na ovaj način obezbediti dominaciju svetskom privredom i međunarodnim ekonomskim odnosima. Za ovu tezu dokaze pruža kako ekonomska istorija tako i savremena ekonomska situacija. U savremenom, a to znači industrijskom društvu, dominiraju zemlje koje imaju najpovoljnije uslove za razvoj industrijske proizvodnje. U tom procesu su sirovine svakako važan, ali nedovoljan faktor ako nije praćen tehnološkim rešenjima, kapitalnom opremom i odgovarajućim kadrovima.

Uz sinhronizovano poricanje odgovornosti za postojanje inflacije u gotovo svim zemljama, osim najmanje razvijenima, gde je u pitanju stvaranje uslova za pokretanje mehanizma privrednog razvoja, u skladu sa postojećim političkim sistemom teče proces uzajamnog prebacivanja odgovornosti sa jedne klase na drugu, sa jednog privrednog sektora na drugi, a istovremeno se zajednički optužuje spoljni faktor. Višegodišnji proces povećanja unutrašnje tražnje bez odgovarajućeg napora i rezultata u povećanju produktivnosti rada morao je dovesti do izbijanja poremećaja koji se, uglavnom, manifestuje u povećanju cena, odnosno u inflacionističkom pritisku. Nesklad između ambicioznih planova i programa, nastojanja da se obezbedi socijalni mir i klasna harmonija, pokušaji da se ekonomskoj politici pojedinih vlada pripišu pozitivniji epiteti nego što ih realno zaslužuje — transformišu se u specifičan oblik društvenog prilagođavanja i preraspodele nacionalnog proizvoda i nacionalnog dohotka. Naime, dolazi do povećanja cena. U uslovima inflacionističkog pritiska i klasna borba dobija specifična obeležja. Savremeno radno zakonodavstvo otežava proces prilagođavanja otpuštanjem zaposlenih, otežani su uslovi strukturne i geografske redistribucije kapitala i radne snage, pa se ta redistribucija ostvaruje putem cena. Oni koji zakasne ili zaostanu u procesu povećanja cena bivaju eksploatisani od onih koji vode u trci u povećavanju cena. U tome procesu učestvuje radnička klasa boreći se za očuvanje realne kupovne moći nadnica i plata, buržoazija koja nastoji da zaštiti profite od inflacije i država koja, sa svoje strane, treba da obezbedi realnu vrednost svojih fiskalnih prihoda, budući da u savremenim uslovima i država ima niz ekonomskih i vanekonomskih funkcija daleko intenzivnije izraženih nego pre nekoliko decenija, a pogotovo ako se uporedi sa stanjem u daljoj prošlosti. Kada izostane fleksibilno reagovanje privrede bilo preko profitne stope, bilo preko najamnina, bilo preko državnih prihoda, u uslovima nerazvijene fleksibilnosti u kojoj svaka društvena klasa, grupa, kao i regionalni interesi nastoje da ostane neokrnjeni, protivrečnost između nivoa potrošnje i nivoa proizvodnje i produktivnosti rada ispolja-

Digitized by Google

vaju se u cenama, odnosno u inflaciji. Svi žele da zadrže sve čime u datom trenutku raspolažu. Spirala rasta cena, u suštini, odgovara svima, iako ne podjednako, jer i u ovakvoj raspodeli neki dobijaju više, neki manje, i to ne samo u odnosima između pojedinih klasa, slojeva i regiona, već i u okviru svake od ovih kategorija. Činjenica da društvo u celini, i na Zapadu i na Istoku, prihvata ovaj vid korekcije i koristi spiralu cena kao supstitut za fleksibilnost faktora proizvodnje, znači da taj put ipak deluje kao bolji i bezbolniji. Društvene protivrečnosti, na ovaj način, dobijaju manje ekstremne oblike. Pri svakom talasu povećanja cena jedna kategorija vlasnika dohodaka izbori se za poboljšanje svog relativnog položaja, ali za ostale koji to nisu uspeli hronična inflacija ostavlja velike mogućnosti da se u relativno kratkom roku pokuša nadoknaditi ono što je prethodnom prilikom propušteno.

U zavisnosti od stepena razvijenosti i uloge tržišnih faktora u procesu proširene reprodukcije u pojedinim zemljama, ovakvo korigovanje nominalnih i realnih udela u raspodeli nacionalnog dohotka vrši se putem cena. U onim privredama u kojima tržište ima malu ili gotovo nikakvu ulogu ove korekcije se svode na razne vrste ograničenja potrošnje — uz uvođenje bonova za racionisano snabdevanje, odnosno formiranje dugih redova pred radnjama — ili, u najdrastičnijem vidu, na povremene, kraće ili duže nestašice pojedinih proizvoda. Što se istovremeno u zvaničnim izveštajima o kretanju cena ističe kako su cene stabilne, to nema nikakve realne vrednosti, jer se stvarno stanje vidi: cene su stabilne, ali po tim cenama ne može se kupiti konkretan proizvod, iz jednostavnog razloga što se ne nudi, odnosno što ga nema u prodavnicama.

Imajući sve ove elemente na umu, nije teško sagledati nerealnost optužbi da su sirovine uzrok inflacionističkom pritisku. Sigurno je da bi bilo nerealno tvrditi da sirovine i energija nemaju određenog udela, ali taj udeo je veoma skroman u odnosu na faktore o kojima je bilo reči, a o kojima se vrlo malo govori i piše kada se optužuju nerazvijene zemlje, proizvođači i izvoznici energije i sirovina, da one snose krivicu za inflacionistički pritisak na svetsku privredu.

Energija, sirovine i stopa rasta

Ide se i korak dalje od optuživanja sirovina za inflaciju, pa se prebacuje odgovornost na zemlje izvoznice energije i sirovina za usporavanje stope rasta, naročito u privredi razvijenih zemalja, kao velikih uvoznica energije i sirovina.

Za dalje razmatranje ovog pitanja biće korisno skrenuti pažnju na kretanje stopa rasta nekih osnovnih ekonomskih agregata od 1971. do 1980, sa izvesnim prognozama za 1981. godinu. Taj pregled dat je u tabeli 2.

Digitized by Google

Tabela 2

Svetska proizvodnja — godišnje stope rasta obima proizvodnje po grupama zemalja 1971—1981 (u %)

Privredna aktivnost i grupa zemalja	1971—1980	1976—1980	1979	1980	1981
Domaći bruto proizvod					
Svet	4,3	4,8	3,8	2,2	2
Razvijene zemlje	3,5	4,4	3,7	1,5	1,5
Zemlje u razvoju	5,7	5,3	4,8	3,9	4
Zemlje s centralizovanim planiranjem	5,5	5,5	3,3	3,1	3,5
Poljoprivredna proizvodnja					
Svet	2,4	3,0	1,0	0	...
Razvijene zemlje	2,0	2,0	2,5	2	...
Zemlje u razvoju	2,8	3,5	0	2,5	...
Zemlje s centralizovanim planiranjem	2,6	3,0	—1	1	...
Industrijska proizvodnja					
Svet	4,3	5,6	4,4	1,5	...
Razvijene zemlje	3,3	5,4	5,0	0,4	...
Zemlje u razvoju	4,6	5,6	2,4	1,8	...
Zemlje s centralizovanim planiranjem	6,6	5,9	4,1	3,8	...

Izvor: United Nations, *World Economic Survey 1980—1981*, Njujork, 1981, str. 12.

Od navedenih podataka od posebnog su značaja oni koji se odnose na kretanje industrijske proizvodnje u razvijenim zemljama. U periodu 1976—1980. te zemlje su imale prosečnu stopu rasta od 5,4%, dok su u razdoblju 1971—1980. godine imale 4,3%. Oba pokazatelja, u osnovi, odražavaju visok nivo industrijske proizvodnje, nezavisno od činjenice da je u tom razdoblju došlo do značajnog *nominalnog* povećanja cena nafte i povremenog rasta cena (takođe nominalnog) nekih sirovina.

Insistiranje na krivici zemalja izvoznica nafte i sirovina je, zahvaljujući neravnopravnim odnosima u domenu informacija i nemogućnosti druge strane da se brani, umnogome doprinelo tome da se u razvijenim zemljama među širokim slojevima stanovništva stvori neraspoloženje prema nerazvijenim zemljama u celini. Ovo je bilo utoliko lakše što je u savremenom potrošačkom društvu masovna kupovina, naročito nafte i derivata, svakodnevno preko povećanja cena tih proizvoda, nagoveštavala prosečnom građaninu da zbog nafte i derivata, odnosno njihovog poskupljenja, može doći do ugrožavanja njegovog životnog standarda.

Objektivna analiza ukazuje i na neophodnost poskupljenja, pre svega, nafte i derivata, utoliko pre što su cene tih proizvoda

Digitized by Google

ostale u osnovi nepromenjene skoro četvrt veka. U tom procesu približavanja cena nafte cenama drugih sirovina i korišćenja organizovanog pritiska, pre svega zemalja članica OPEC (Organizacija zemalja izvoznica nafte), došlo je do specifičnog sukoba između razvijenih zemalja i zemalja izvoznica nafte. Taj sukob je u toku i manifestuje se u inflaciji, i u razvijenim i u nerazvijenim zemljama, a posebno u dugogodišnjoj depresijaciji dolara kao valute u kojoj se obračunava i plaća međunarodna trgovina naftom. Na taj se način nastojala »minirati« povećana cena nafte. S druge strane, zemlje izvoznice nafte (ne samo članice OPEC, već i one koje to nisu), zahtevaju dalje korigovanje cena nafte kako bi parirale procesu inflacije u razvijenim zemljama uvoznicama nafte.

Ova mrtva trka, koja traje od 1973. godine naovamo, ima i određene negativne posledice pre svega po zemlje koje nisu kvalifikovane, odnosno koje su obezoružane za učešće u trci. Reč je o zemljama u razvoju u celini koje ne izvoze naftu, a posebno o onim zemljama u razvoju koje su već učinile izvesne napore i postigle određene rezultate u razvoju industrije. Te zemlje se javljaju kao relativno važni kupci nafte, ali istovremeno nisu toliko razvijene da bi bile u stanju da uspešno konkurišu ceni nafte povećanjem cena tehnologije, kapitalne opreme i proizvoda široke potrošnje zemljama izvoznicama nafte. Kao najbolji primer za ovu kategoriju zemalja mogu da posluže Indija i Jugoslavija. Na taj način u savremenoj trci između zemalja članica OPEC i razvijenih kapitalističkih zemalja ostale zemlje u razvoju trpe od kumulativnog dejstva negativnih posledica sa obe strane. Na jednoj, one moraju da kupuju naftu po rastućim cenama, a, na drugoj, moraju da kupuju industrijske proizvode, kapitalnu opremu, tehnološka rešenja itd. od strane razvijenih zemalja i da pri tom plaćaju stalno rastuće cene koje se formiraju u skladu sa veličinom sredstava kojima raspolažu zemlje izvoznice nafte.

Učešće nafte u rastu cena

Od svih primarnih proizvoda čija promena cene može delovati na kretanje cena u industrijskim zemljama nafta je u savremenim uslovima daleko najvažniji i otuda najviše razmatran slučaj. Kao izvor energije i kao jedna od najvažnijih sirovina za savremenu hemijsku industriju i glavna sirovina za petrohemiju, ne ulazeći ovom prilikom i u vojnostrategijska obeležja nafte, ona je gotovo idealan primer da se, tako reći na prvi pogled, skok cena tog proizvoda tretira kao osnovni uzrok inflacionističkog pritiska na zemlje uvoznice nafte.

Za objektivnu analizu dejstva nafte na inflacionistički pritisak potrebno je, međutim, sagledati nekoliko elemenata. Osim količine i cene uvezene nafte, treba da se ima na umu i nivo razvijenosti date zemlje uvoznice, struktura njene industrijske

Digitized by Google

proizvodnje, unutrašnji energetski i sirovinski bilans, vrednost ukupnog uvoza u zemlju i slično. Poznato je iz mikroekonomske teorije da poskupljenje jednog faktora, koji se upotrebljava kao sirovina ili energija, ne mora automatski da vodi poskupljenju finalnog proizvoda. Takozvani cenovni udari mogu se kompenzirati na različite načine: od delimične ili potpune supstitucije (što u slučaju nafte nije jednostavno, a u nekim oblastima je i nemoguće, osim u eventualno dužem roku) do ostvarenja ušteda u drugim komponentama proizvoda, boljom organizacijom, racionalnijim postupcima, promenama u strukturi proizvodnje i cena i, najzad, korišćenjem fiskalne politike.

Umesto toga, sa naftom se nekoliko godina nije preduzimalo ništa drugo već se podizala cena nafte u celosti, a ne tako retko i više od tog poskupljenja, sve se prenosilo na finalni proizvod i neposrednog potrošača. Gotovo po pravilu, predstavnici velikog broja zemalja, braneći zvaničnu ekonomsku politiku, insistirali su na tezi da je poskupljenje nafte glavni faktor takozvane »uvezene inflacije«, gotovo ne pominjući ulogu države i fiskalne politike koja je takođe doprinela povećanju cena nafte, ne samo za iznos plaćen zemljama izvoznicama, već i za iznos poreza plaćen vladi zemlje uvoznice.

U ovom pogledu vršene su konkretne analize na bazi korišćenja takozvanog *input-output* metoda, da se utvrdi za neke zemlje članice OECD u kojoj meri povećanje cena nafte može delovati na povećanje cena na unutrašnjem tržištu.* Tako je grupa eksperata došla do zaključka da je povećanje cena nafte u 1979. godini delovalo u Francuskoj na povećanje inflacije za 0,5%, a u Italiji za 0,7%. Niz drugih zemalja nalazio se između ovih dveju veličina. Ista grupa eksperata je razmatrala i efekte povećanja cena nafte u 1980. godini, kada je cena bitno porasla, i to za oko 18 dolara po barelu (1 barel — 159 litara). Stopa inflacije po ovoj osnovi je u Italiji povećana za oko 1%, dok je istovremeno ukupna stopa inflacije u italijanskoj privredi iznosila oko 17%. U Francuskoj je stopa inflacije na bazi povećanja cena nafte u 1980. povećana za ok 0,7% u odnosu na prethodnu godinu, dok je ukupna stopa inflacije iznosila oko 12%. U Holandiji, koja je relativno velik uvoznik sirove nafte, budući da se preko holandskih luka i rafinerija snabdevaju i neke druge zemlje, uz primenu istog metoda došlo se do ocene da udeo nafte u procesu inflacije u 1980. godini nije premašio 1,2%.

Što se tiče dejstva poskupljenja nafte na proces inflacije u zemljama u razvoju, nisu vršeni detaljni proračuni, ali je, u odnosu na razvijene zemlje, među zemljama u razvoju daleko veća mogućnost individualnih razlika. Neke od tih zemalja, naročito muslimanske i najmanje razvijene, primaju pomoć od grupe OPEC i na taj način im se kompenzira poskupljenje nafte. Dru-

* United Nations, »Development Forum«, septembar 1980.

Digitized by Google

ge još nisu do te mere razvijene da bi uvoz nafte predstavljao važnu stavku, bilo kao izvor energije, bilo kao sirovina, dok su najrazvijenije među zemljama u razvoju, što se nafte tiče, i u najtežem položaju. Ranije pomenuti slučaj Indije i Jugoslavije može i ovom prilikom poslužiti kao najbolji primer.

Na izvestan način čak zvuči i paradoksalno da nerazvijene zemlje, pa makar to bile i zemlje izvoznice nafte i nekih sirovina, odjednom postaju do te mere značajne za sudbinu svetske privrede da se inflacionistička kretanja u razvijenim zemljama navodno temelje na impulsima iz zemalja članica OPEC.

Kada je reč o inflaciji u svetu, kao i o gotovo svim drugim karakterističnim faktorima, glavni izvor treba tražiti u onim zemljama koje *dominiraju* u svetskoj industrijskoj proizvodnji, svetskom kretanju kapitala, razvoju tehnološkog progresa, u transferu tehnologije i slično. Drugim rečima, i za pozitivna i za negativna kretanja u svetskoj privredi, sticajem istorijskih okolnosti, i negativna kritika se uglavnom odnosi na razvijene kapitalističke zemlje. To važi i za pojavu inflacije. Ostale zemlje mogu, kao što je slučaj sa izvoznicama nafte, samo delimično da doprinose određenim karakterističnim tokovima u svetskoj privredi, ali nisu u stanju, naročito ne u kratkom roku, da izvrše bitniji uticaj, bilo pozitivan ili negativan.

Sirovine i novi međunarodni ekonomski poredak

O ulozi sirovina i zemalja izvoznica sirovina, pre svega zbog promene cene nafte, intenzivno se raspravlja u međunarodnoj javnosti tokom poslednjih desetak godina. Dobija se utisak kao da je jedino sada u tekućim kretanjima svetske privrede došlo do otvaranja ovih problema, a da je ranije u tom domenu sve bilo u najboljem redu. Takav utisak je samo delimično opravdan. Naime, ranije su se fluktuacije cena sirovina sa u osnovi nizlaznom tendencijom i kratkotrajnim povećanjem cena u specifičnim situacijama smatrale »normalnim stanjem«. Do pre dvadesetak godina najveći broj zemalja izvoznica sirovina imao je kolonijalni ili polukolonijalni status. Cene sirovinama i prihode zemalja izvoznica su, u osnovi, određivale metropole, nameću kolonijama različite oblike eksploatacije. Jedan od tih oblika eksploatacije bile su i niske cene sirovina. Sirovinska tržišta su bila pod finansijskom i vojno-političkom kontrolom metropola i o stanju na tržištu sirovina raspravljalo se uz najmanje učešće predstavnika naroda sa teritorija na kojima su sirovine proizvođene. Retrospektivno posmatrano, nekada je i taj domen predstavljao isključivo pravo Velike Britanije. Kada je moć Britanske Imperije opadala, tada je bilo neminovno da se u proces odlučivanja u ovoj oblasti uključuju i druge zemlje, pre svega SAD, da bi se u šezdesetim godinama pojavila cela grupa uticajnih razvijenih zemalja, na jednoj, i velika grupa od gotovo sto nerazvijenih zemalja, na

Digitized by Google

drugoj strani. U procesu dekolonizacije bivše kolonije i poluzavisne teritorije stekle su nezavisnost. Ne ulazeći ovom prilikom u karakter sticanja nezavisnosti niti u analizu društvenih snaga koje su preuzele vlast od predstavnika metropola i počele da organizuju sopstveni državni aparat, činjenica je da se odjednom i u domenu sirovina pojavilo učešće velikog broja subjekata kakvo dotle u istoriji nikada nije postojalo. Kako u drugim oblastima međunarodne saradnje tako i u pogledu sirovina javlja se problem koordinacije političke volje više od 150 subjekata, koliko ima nezavisnih država u savremenom svetu. Čak i kada bi postojala jedinstvena volja i ciljevi, pitanje koordinacije, usklađivanja tih volja ne bi bilo jednostavno. To je utoliko teže kada je reč o postojanju ekonomskih, političkih, istorijskih, kulturnih i niza drugih barijera kojima se vrši diferenciranje interesa svih članova međunarodne zajednice.

U procesu dekolonizacije razorene su i neke najvažnije osnove starog međunarodnog ekonomskog poretka koji je uspostavljen kao integralni deo kapitalističkog sistema svetske eksploatacije.

U relativno kratkom roku, između 1961. i 1974, dakle od Prve konferencije nesvrstanih zemalja, održane u Beogradu (1-6. septembra 1961), do 1974. godine, kada je u Generalnoj skupštini UN usvojena Deklaracija o novom međunarodnom ekonomskom poretku, dostignut je visok nivo koordinacije nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju, bez čega ne bi bilo moguće doći do zajedničke platforme o novom međunarodnom ekonomskom poretku. Jedno od najvažnijih područja saradnje u okviru te platforme upravo čine sirovine.

I u okviru grupe nesvrstanih i zemalja u razvoju nije jednostavno, a još manje lako obezbediti koordinaciju interesa i formulisati zajedničku političku volju. Međutim, za vođenje svetske ekonomske politike i uvođenje »novih pravila igre«, što treba da budu principi novog međunarodnog ekonomskog poretka, neophodna je saradnja ne samo nerazvijenih zemalja, već i razvijenih zemalja, kao i zemalja istočne Evrope i SSSR-a. Univerzalnost svetske privrede zahteva i sudelovanje svih zemalja članica međunarodne zajednice. Sva rešenja na regionalnoj osnovi, ili pak u okviru određenih političkih i ideoloških koncepcija, ostaće, po prirodi stvari, rešenja sa ograničenim dejstvom. A sirovine i sve što je u vezi s njima u osnovi su svetski problem i on se ne može rešavati bez učešća svih zemalja.

Sam položaj zemalja proizvođača sirovina takođe je različit. Kada se govori o sirovinama generalno, gotovo se redovno smatra da su u pitanju sirovine prirodnog porekla (prerada minerala i sirovine poljoprivrednog porekla). Međutim, velik broj primarnih proizvoda izvoze i razvijene kapitalističke zemje. Najbolji primer su SAD, iako su jedna od najvažnijih zemalja proizvođača sirovina, njihov položaj u svetskoj privredi ne može se poistovetiti

Digitized by Google

sa položajem zemalja koje izvoze sirovine kao monokulturni proizvođači.

Isto tako, na tržištu sirovina javljaju se i neke specifične sirovine koje, u stvari, predstavljaju proizvod visokorazvijene bazne hemijske industrije. I tu se kao glavni snabdevači svetskog tržišta javljaju razvijene kapitalističke zemlje. Otuda se, gotovo po pravilu, dešava sledeće: kada nerazvijena zemlja želi da podigne neki objekt prerađivačke industrije, ona u razvijenoj zemlji mora kupovati ne samo tehnološka rešenja, procesnu opremu, model organizacije proizvodnje, već postaje i stalni kupac sirovina koje treba da budu prerađene u novom industrijskom objektu. Sa platnobilansnog stanovišta posmatrano, razvijena zemlja u ovom slučaju ima izvoznu strukturu koja uključuje intelektualne usluge, transfer tehnologije, prodaju robe (kapitalne opreme), kao i prodaju robe u vidu sirovine ili polufabrikata. Istovremeno, kada manje razvijena zemlja ulazi u ovakvu tipičnu poslovnu transakciju, u njenom bilansu plaćanja svaki od ovih navedenih elemenata predstavlja povećanje troškova u inostranstvu, odnosno povećanje uvoza.

Jedan od najvažnijih problema koji treba u domenu sirovina rešiti u okviru novog međunarodnog ekonomskog poretka (NMEP) odnosi se na stabilizaciju tržišta sirovina. Jugoslavija je intenzivno angažovana u rešavanju ovog pitanja, bez obzira na to što više nije tipična zemlja izvoznica sirovina. Kada je ovaj problem pokrenut pre skoro trideset godina, Jugoslavija je i sama bila tipična zemlja izvoznica sirovina i poluproizvoda. Danas Jugoslavija nastoji iz principijelnih razloga, a ne iz direktnih uskogrudih sopstvenih interesa, da doprinese rešavanju ovog pitanja.

Iako stabilizacija tržišta sirovina znači i njihovo poskupljenje, takva politika je pravilna, jer u uslovima nepostojanja fleksibilnosti u strukturi industrijske proizvodnje i u strukturi zaposlenosti, na primer, s kakvim se pravom može zahtevati da nerazvijene zemlje proizvođači sirovina budu jedini partneri u svetskoj privredi koji će se ponašati fleksibilno. Zašto da samo te zemlje poštuju pravila tržišnog ponašanja i smanjuju cene, odnosno povećavaju ih u zavisnosti od konjunkturnih kretanja? Takvog ponašanja odrekli su se daleko bogatiji partneri u svetskoj privredi i teško je braniti politiku kojom bi se od siromašnih i nerazvijenih zemalja tražilo da se ponašaju u skladu sa zahtevima tržišta.

Jedan od osnovnih razloga zbog kojih se Jugoslavija dosledno zalaže za stabilizaciju na tržištu sirovina i za takozvani Integralni program za sirovine jeste i nastojanje da se na ovaj način obezbede stabilniji prihodi zemljama u razvoju proizvođačima sirovina. Stabilnost tih prihoda omogućila bi im da budu manje opterećene teškoćama što su povezane s njihovim dugovanjima. Zemlje u razvoju bi u tom slučaju mogle računati na *stabilne* prihode od izvoza, a to bi direktno značilo i na stabilne izvore finansiranja sopstvenog razvoja. U sledećoj fazi stabilno finan-

Digitized by Google

siranje privrednog razvoja znači povećanje porudžbina u razvijenim industrijskim zemljama. Na taj način bi se zatvorio jedan od krugova međunarodnog procesa proširene reprodukcije, a stabilizacijom cena sirovina i tržišta sirovina uopšte stvorili bi se povoljni uslovi za rast i zaposlenost u razvijenim industrijskim zemljama.

Pravo raspolaganja sopstvenim nacionalnim bogatstvom, uključujući i prirodna dobra, jedno je od osnovnih načela NMEP. Ono je od posebnog značaja i zbog toga što se, kao rezultat postojećeg sistema međunarodnih odnosa, iza paravana neke nerazvijene zemlje izvoznice sirovina često krije transnacionalni kapital koji ostvaruje finansijsku, a nekad i organizacionu, kadrovsku i tržišnu kontrolu nad određenom proizvodnjom sirovina, dok se nerazvijena zemlja u kojoj taj proces teče javlja samo kao nezaobilazni posrednik. U nizu slučajeva transnacionalne korporacije su, kontrolišući proizvodnju sirovina, na jednoj, i preradu sirovina, na drugoj strani, bile u mogućnosti da po različitim osnovama istovremeno obezbede eksploataciju pojedinih zemalja u razvoju. Nominalno se kao izvoznik javlja određena nerazvijena zemlja, ali su plantaže ili rudnici u vlasništvu transnacionalne kompanije; organizator proizvodnje je takođe ta kompanija; direktno ili indirektno ona obezbeđuje i prevoz i distribuciju, a ponekad i preradu sirovine. U ovakvim slučajevima dolazi i do sukoba među pojedinim kapitalističkim grupama. One koje isključivo prerađuju sirovine nastoje da ih dobiju po što nižoj ceni. A grupe koje ostvaruju kontrolu nad sirovinama pokušavaju da ih prodaju što skuplje, no to nikako ne znači da i nerazvijena zemlja o kojoj je reč ima odgovarajuću korist od eventualno više cene sirovina.

S obzirom na takvo stanje u svetskoj privredi, teško je očekivati da će u skoroj budućnosti (za pet do deset godina) biti uspostavljena stabilnost tržišta sirovina. Ali to je neizbežno baš zbog toga što su i u drugim sektorima svetske privrede postignuti izvesni pozitivni rezultati u pogledu stabilizacije cena, proizvodnje, nadnica i poreza. Naravno, nije reč o veličinama u njihovom monetarnom izrazu, već o proporcijama u raspodeli nacionalnog dohotka. Te proporcije nisu ni adekvatne, a još manje privlačne, ali predstavljaju izvesne elemente reda na koji prećutno pristaju svi segmenti društva, bez obzira na to što je i inflacija prateći deo takvog reda stvari.

Stabilizacija cena sirovina znači istovremeno relativno stabilizovanje (u uslovima inflacionističkog trenda) prihoda zemalja u razvoju, inače bi se cela akcija završila bumerang-efektom po nerazvijene zemlje. Odlučna borba za otklanjanje uzroka inflacije trebalo bi da se povede, pre svega, u razvijenim zemljama, jer su tu izvori žarišta inflacije koja se kasnije prenose u međunarodne okvire. Ali, kako se za sada ne pristupa dovoljno energično rešavanju problema inflacije, inflacionistički pritisak će se održati i zatim prenositi na područje sirovina. U tom pogledu izgleda da

Digitized by Google

je svet u celini zahvaćen hroničnom bolešću; pri tom većina smatra da se ta bolest može efikasno suzbiti jedino skupim lekovima koji mogu sobom doneti posledice teže i od samog života u uslovima postojanja opasnosti od takvog hroničnog oboljenja.

Proizvodnja sirovina — dugoročno obeležje

Sa inflacijom ili bez nje, najveći broj zemalja proizvođača sirovina moraće u toku nekoliko narednih decenija da i dalje proizvodi sirovine, iako će sigurno biti pojedinačnih slučajeva napuštanja »začaranog kruga siromaštva« i prelaska u višu fazu razvoja, kojom dominira industrijska prerada sirovina.

U sadašnjim uslovima, na osnovi podataka međunarodne trgovinske statistike, spoljna trgovina 102 zemlje isključivo se temelji na izvozu sirovina. U svega 7 od 102 nerazvijene zemlje sirovine u vrednosti izvoza učestvuju sa manje od 50%. A za grupu od 76 zemalja 85% izvoza čine sirovine. U ovoj veoma brojnoj grupi zemalja na 100 dolara prihoda od izvoza svega je 15 ostvareno izvozom nesirovinskih artikala. Zavisnost od izvoza sirovina će potrajati ne zbog toga što nerazvijene zemlje na taj način najbolje štite sopstvene ekonomske interese, već stoga što nemaju uslova ni mogućnosti da promene svoju sadašnju situaciju.

Karakteristično je, takođe, da su, bez obzira na velike međusobne razlike, nerazvijene zemlje međusobno postigle visok stepen saglasnosti u pogledu tretmana sirovina u svetskoj proizvodnji i međunarodnoj trgovini. Visok stepen angažovanosti Jugoslavije u ovoj oblasti, i preko pokreta nesvrstanosti i preko takozvane »Grupe 77«, u okviru Ujedinjenih nacija, a naročito uspeh postignut u koordiniranju interesa nerazvijenih zemalja, uz formulisanje načela NMEP-a, predstavlja dokaz pravilnosti njene međunarodne politike. Zbog velike uloge stranog kapitala i u proizvodnji i prometu sirovina, dosadašnji rezultati nesvrstanih zemalja i »Grupe 77« dobijaju još više na značaju. Kolika je uloga stranog kapitala u proizvodnji i prometu sirovina u svetu, dovoljno jasno pokazuju podaci da 75—90% proizvodnje i prodaje metalnih ruda kontroliše inostrani kapital. Udeo transnacionalnih korporacija u proizvodnji i prometu poljoprivrednih sirovina dostiže 30 do 50%, što znači da je u ovoj oblasti veća uloga države i nacionalnog privatnog kapitala. Međutim, transnacionalne korporacije kontrolišu oko 40% proizvodnje i prodaje prehrambenih artikala.

Nerazvijenim zemljama je relativno olakšano da se bave najnižim fazama prerade sirovina. Međutim, i te mogućnosti veliki broj zemalja u razvoju nije u stanju da iskoristi u sadašnjoj fazi sopstvenog razvoja, i to iz nekoliko razloga:

a) Za preradu sirovina potrebno je obezbediti tehnološki postupak koji je vlasništvo transnacionalnih korporacija. Te korporacije ostvaruju značajni deo svojih ukupnih profita upravo preradom sirovina. Tehnološki postupak se stoga prodaje po vi-

Digitized by Google

sokim cenama, budući da vlasnik tehnologije treba da računa sa smanjenjem sopstvenog učešća u profitu od prerade sirovina.

b) Pod pretpostavkom da nerazvijene zemlje nađu mogućnost za preradu sirovina, potrebno je da obezbede sredstva za plaćanje transfera tehnologije.

c) Kada je posle velikih ulaganja i odricanja najzad postignut izvestan rezultat u preradi sirovina i kada treba da se taj proizvod plasira na svetsko tržište, prilikom probijanja na tržište razvijenih zemalja neophodno je savladati carinske ili, što je još teže, necarinske barijere.

d) Najzad, i kada se sagledaju mogućnosti za savladavanje carinskih i necarinskih barijera, potrebno je obezbediti adekvatan transport. Međutim, pomorski prevoz je u rukama linijskih kompanija, a to je takođe strani kapital iz razvijenih zemalja. Pomorske tarife za prevoz robe su formirane tako da se u slučaju prevoza sirovina iz nerazvijene zemlje prevoz naplaćuje dvostruko i trostruko skuplje. Kada se, na primer, prevozi sirov kaučuk iz Malezije u SAD tarifa prevoza je tri puta niža nego kad se prevoze bilo kakvi proizvodi od kaučuka. U odnosu na prevoz kafe iz Indije takođe se vrši diskriminacija zavisno od procesa prerade, budući da je za svaki i najniži stepen prerade predviđena dvostruko viša cena prevoza u poređenju sa transportom sirove kafe. Ovakvih i sličnih primera ima mnogo.

Postoje, najzad, još dva dugoročna trenda u domenu sirovina koji su veoma važni u analizi odnosa između inflacije i kretanja na svetskom tržištu sirovina. Oba ova trenda predstavljaju značajne dodatne argumente u prilog tezi da sirovine ne mogu, u dogledno vreme, biti generator inflacije, a najmanje osnovni krivac za nju. Ta dva trenda su sledeća:

a) Sa usavršavanjem tehnoloških postupaka stalno se podiže stepen iskorišćavanja sirovina. Iz određene količine sirovina, zbog efikasnijeg i racionalnijeg tehnološkog postupka, dobija se sve više gotovih proizvoda. To je jedan od ozbiljnih uzroka pada tražnje za sirovinama. Istovremeno, to je jedan od razloga kojim se objašnjava i relativna dovoljnost sirovina za povećanu potrošnju gotovih proizvoda i u uslovima stalnog rasta svetskog stanovništva.

b) Postoji i dugoročna tendencija zamene prirodnih sirovina sintetičkim proizvodima. I ova tendencija je neprekidno orijentisana protiv interesa proizvođača prirodnih sirovina, ali je u pitanju objektivni proces razvoja proizvodnih snaga.

Oba ova trenda, kao posledica privrednog razvoja, vrše pritisak na nerazvijene zemlje da se i same orijentišu na smanjenje proizvodnje sirovina i na povećanje procesa prerade sirovina u okviru sopstvene nacionalne privrede.

Najzad, nerazvijene zemlje nastoje da pojačaju vlastitu kontrolu nad sirovinama u svojoj zemlji. Još su daleko od uspostavljanja kontrole nad svetskim tržištem sirovina, i sve dok ne obezbede samostalnu *proizvodnju i preradu* sirovina, nema osnovnih

Digitized by Google

preduslova za njihovo bitnije učešće u formiranju određenih tendencija u svetskoj privredi, a još manje osnove za tezu da su zemlje proizvođači sirovina među najodgovornijim faktorima za nastajanje inflacije.

Isto tako, ukoliko bude dolazilo do jačanja realnog suvereniteta i kontrole nerazvijenih zemalja nad sirovinama (budući da već imaju formalno-pravni suverenitet i i kontrolu), utoliko će se povećavati i njihova odgovornost za opšte tendencije u svetskoj privredi, pa i za inflacionistički pritisak. Drugim rečima, i ovaj proces treba da se analizira sa stanovišta njegove sopstvene dinamike.

Jedan od puteva za jačanje samostalnosti i odgovornosti zemalja u razvoju za stanje na svetskom tržištu sirovina jeste i Integralni program za sirovine za čije se usvajanje Jugoslavija intenzivno angažovala. Ovim programom obuhvaćeno je 18 najvažnijih proizvoda, kao što su banane, kafa, kakao, čaj, meso, boksit, pamuk, pamučno predivo, čvrsta vlakna, železna ruda i niže faze prerade u crnoj metalurgiji, fosfati, kaučuk, šećer, tropska drvna građa, olovo, biljna ulja, uključujući i maslline.

Budući tretman ove grupe proizvoda i zemalja proizvođača predstavlja svojevrsni probni kamen za celu međunarodnu zajednicu u pogledu načina rešavanja odnosa između proizvodnje i potrošnje, kao i odnosa između zemalja izvoznica i zemalja uvoznica primarnih proizvoda. Koncepcija ovog programa za sirovine svodi se na princip tamponskih zaliha, odnosno održavanje takvog sistema zaliha koji će biti u stanju da amortizuje pritiske na tržišta: da otkupljuje proizvode kada tražnja slabi i cena pada i da prodaje proizvode sa zaliha kada je tražnja veća od ponude.

Konačno, povodom odnosa inflacije i tržišta sirovina moguće je zaključiti da inflacija predstavlja svetski problem čije je osnovno izvorište u zemljama koje i u ostalim oblastima daju pečat kretanjima u svetskoj privredi. Tržište sirovina i zemlje izvoznice sirovina imaju mali, gotovo simboličan udeo u nastajanju svetske inflacije. To učešće je u svakom slučaju nedovoljno izraženo da bi opravdavalo tezu o visokom stepenu odgovornosti tržišta sirovina za svetski inflacionistički proces.

Digitized by Google

Gavro Cerović

Kriza i strukturne promjene u razvijenim zemljama

Industrijski razvijene zemlje Zapada još uvijek imaju presudan uticaj na kretanja u svjetskoj privredi i međunarodnim ekonomskim odnosima. To je vidljivo ne samo kada se posmatra tehnološki razvoj i učešće u svjetskoj proizvodnji, već, još više, kada se ima u vidu njihov udio u međunarodnoj razmjeni i monetarno-finansijskim odnosima. Otuda praćenje ekonomskih kretanja u tim zemljama — u uslovima privredne krize, strukturnih promjena i stalnih pomjeranja u međunarodnim ekonomskim odnosima — ima izuzetan značaj za razumijevanje ekonomskih i političkih zbivanja u svijetu, kao i za mogući njihov odraz na našu privredu, njene razvojne mogućnosti i promjene uslova za međunarodnu ekonomsku saradnju.

Zabrinutost političkih faktora u zapadnim zemljama za ekonomsko-politička kretanja ne proizlazi toliko iz tekućih ekonomskih teškoća koliko iz sagledavanja dugoročnih trendova i karaktera krize. Analize makroekonomskih problema i međunarodnih ekonomskih odnosa pokazuju da teškoće kroz koje prolaze privrede industrijski razvijenih zemalja Zapada nijesu konjunkturnog karaktera, već da je, u osnovi, riječ o dubljoj i trajnijoj krizi koja proizlazi iz strukturnih neusklađenosti i krupnih promjena do kojih je došlo u svjetskoj privredi i u društveno-ekonomskim i političkim uslovima. Trend smanjivanja efikasnosti pri-

Digitized by Google

vređivanja i opadanja produktivnosti rada, snažan porast inflacije, povećanje nezaposlenosti, nestabilnost cijena itd., više se ne mogu objašnjavati samo spoljnim šokovima uslijed povećanja cijena nafte i greškama ekonomske politike, već i promijenjenim ekonomskim, političkim i socijalnim uslovima koji daju nove pretpostavke za funkcionisanje tržišne privrede, što zahtijeva odgovarajuće strukturne adaptacije i promjene u politici ekonomskog razvoja.

Višestruko povećanje cijena i teškoće u snabdijevanju naftom van svake sumnje su imali krupnog odraza na ukupna ekonomska kretanja u svijetu i na ekonomsku politiku pojedinih zemalja. To se odnosi kako na prilagođavanje višem nivou cijena energije, što je promijenilo relativni položaj i rentabilnost proizvodnje pojedinih privrednih grana, a time potenciralo potrebu strukturnog prilagođavanja, tako i na ogroman transfer sredstava u zemlje proizvođače nafte, što je pojačalo inflacione tendencije i dovelo do velikih promjena u platnobilansnim pozicijama pojedinih zemalja. Međutim, u propagandnom nastupanju razvijene zemlje Zapada ističu značajna povećanja cijena nafte kao glavni uzrok rasta inflacije i recesije, želeći na taj način da pred svojom javnošću opravdaju privredne teškoće u zemlji i da istovremeno izvrše pritisak na OPEC-zemlje da ne povećavaju cijene nafte, ali u internim analizama prihvataju da je to samo dodatni faktor koji potencira teškoće što proizlaze iz unutrašnjih privrednih kretanja i funkcionisanja sistema ekonomskih odnosa.

U uslovima krupnih strukturnih promjena, velikih razlika u stopama privrednog rasta i inflacije, kao i ogromnih platnobilansnih pomjeranja, došlo je do uvođenja flotirajućih valutnih kurseva i drugih adaptacija u funkcionisanju međunarodnog monetarnog sistema. Flotirajući kursevi su, istina, olakšali prilagođavanja i usaglašavanja odnosa među privredama pojedinih zemalja, kao i rešavanje platnobilansnih problema, ali su istovremeno pojačali inflacione tendencije i unijeli nestabilnost u uslove međunarodne razmjene. Taj proces je istovremeno bio praćen ogromnim narastanjem sredstava i transakcija na tržištu evrodeviza (računa se da danas na evrotržištu ima 1.300 milijardi dolara), koje je postalo svojevrsni faktor povezivanja i integracije svjetske privrede, jer se preko njega povezuju i rešavaju finansijski problemi ne samo razvijenih, već i zemalja u razvoju i istočnoevropskih zemalja.

Navedene promjene na međunarodnom planu višestruko su se odrazile na funkcionisanje privreda razvijenih zemalja Zapada i na njihov položaj na svjetskom tržištu. Povećani su disparaiteti u rastu troškova po jedinici proizvoda, produktivnosti rada, tehničkoj opremljenosti i visini inflacionih stopa. To se direktno odrazilo na kompetitivnost kako pojedinih grana tako i između zemalja. Otuda su, naporedo sa zaoštravanjem kriznih situacija, porastom nezaposlenosti i jačanjem međunarodne konkurencije, rasle i neoprotekcionističke tendencije s ciljem zaštite

Digitized by Google

ugroženih grana i nivoa zaposlenosti u njima. Pored mjera ograničavanja uvoza, neoprotekcionizam se ispoljava i u vidu subvencija izvoza, pružanja kreditnih olakšica, oslobađanja od taksa i poreza, pružanja potpore zapošljavanju itd. Kao značajna kočnica strukturnim prilagođavanjima u tim oblastima javljaju se sindikati i političke partije, koje, radi zaštite zaposlenosti, vrše pritisak na vlade zahtijevajući jačanje zaštitnih mjera i otklanjanje inostrane konkurencije. Na taj način neoprotekcionizam otežava neophodne strukturne promjene, konzervira nisku produktivnost, podstiče inflaciju i usporava tehnološki proces, a ograničavanjem razmjene, uslijed moguće lančane reakcije, prijeti da ugrozi dostignuti nivo liberalizacije i slobodne trgovine.

Bitnu komponentu privrednih kretanja, pa, prema tome, i krize kroz koju prolaze privrede industrijski razvijenih zemalja Zapada, predstavljaju unutrašnji socijalno-ekonomski uslovi u tim zemljama. Smatra se da su osnovne promjene na tom planu, koje doprinijele naglom rastu inflacije, povećanju nezaposlenosti i teškoćama u funkcionisanju sistema, bile slijedeće: jačanje javnog sektora sa sve većom državnom intervencijom u ekonomskoj sferi; veliko proširenje sektora usluga na račun poljoprivrede i stagnacije industrije; neadekvatna struktura i nedovoljna mobilnost radne snage; povećanje troškova zaštite čovjekove sredine itd. Pored toga, sukob kapital-odnosa i tekovina socijalnog zakonodavstva, kao i plaćanje socijalnog mira plaćanjem vrlo visoke nezaposlenosti (za plaćanje nezaposlenosti izdvaja se više desetina milijardi dolara godišnje), što sve smanjuje mogućnosti djelovanja klasičnog mehanizma za prevazilaženje recesije i krize.

Nije ni najmanje slučajno što su ekonomski problemi vrlo često glavna tema na skupovima državnika na najvišem nivou, kao što su redovni sastanci na vrhu sedam vodećih zemalja Zapada, sastanci na najvišem nivou zemalja EEZ, ministarski sastanak Savjeta OECD itd. Međutim, i pored brižljivo sastavljenih kominikea, koji nastoje da istaknu saglasnost i spremnost na saradnju, jasno se može uočiti da te zemlje ne samo da nemaju jasnu i razrađenu strategiju za rješavanje krize, već i da su duboko podijeljene u pogledu puteva i ekonomskih politika koje treba slijediti za izlazak iz tekuće recesije. Nastojeći da izvuku pouke iz prvog petrolejskog šoka, zemlje OECD-a su, umjesto finansiranja deficita, pošle putem apsorpcije gubitka realnog dohotka do kojeg je došlo uslijed povećanja cijena nafte. Takva politika je počivala na ograničavanju tražnje i restriktivnoj monetarnoj i poreskoj politici, što je, uz zadržavanje rasta plata i nadnica, trebalo da dovede do pada inflacije i povećanja profita koji bi podstakao nove investicije i izlazak iz recesije. Međutim, pokazalo se da je takva konzervativna politika neadekvatna jer je samo donekle smanjila inflaciju, ali je zato jako povećala nezaposlenost. Dosadašnji rezultati takve orijentacije većeg broja zemalja izazvali su ozbiljnu sumnju u ispravnost politike privredne deflacije, koja se pokazala društveno vrlo skupom i neefikasnom. Otuda sve više pristalica dobija koncepcija stavljanja u prvi plan borbe za rje-

Digitized by Google

šavanje nezaposlenosti kao najozbiljnijeg ekonomsko-političkog problema razvijenih zemalja. Ali istovremeno jača saznanje o tome da tradicionalna ekonomska politika, zasnovana na regulisanju tražnje, nailazi na brojne prepreke i da se njome u novim ekonomsko-socijalnim uslovima ne mogu rješavati složeni problemi strukturnih promjena. Otuda se javljaju ideje o mogućnosti novog prilaza na temelju politike dohotka, što pretpostavlja da socijalni partneri postignu konsenzus o ekonomskoj politici, ali to se predviđa samo za interne diskusije jer se smatra da za to još nijesu sazreli politički uslovi.

Privredna kriza i pogoršanje međunarodnih ekonomsko-političkih uslova uticali su na zaoštravanje unutarpolitičkih teškoća u industrijski razvijenim zemljama i na jačanje konzervativnih tendencija u njima. To je u nizu zemalja dovelo na vlast konzervativne partije i time do naglašene prevlasti konzervativnih ekonomskih politika, iako bi se nakon izborne pobjede socijalista u Francuskoj i Grčkoj moglo govoriti i o povratnom talasu koji počinje da daje političku prednost lijevo orijentisanim snagama.

Takve ekonomsko-političke teškoće i kretanja su istovremeno ojačali nacionalne egoizme, zaoštrili sukobe interesa i pojačali trvenja među razvijenim zemljama. To je, takođe, potisnulo u drugi plan interesovanje za međunarodne ekonomske probleme i posebno za teškoće i potrebe zemalja u razvoju.

U industrijski razvijenim zemljama Zapada sve više preovlađuje uvjerenje da rješenja sadašnjih ekonomskih teškoća treba tražiti u analizi kretanja i preduzimanju mjera na srednji i duži rok. Proučavanja pokazuju da ograničavajući faktori daljeg privrednog rasta na srednji rok nijesu materijalni, već socijalno-politički faktori. Otuda za sagledavanje daljih mogućnosti i pravaca razvoja poseban značaj imaju pojedine oblasti.

Sva proučavanja, gledano na srednji rok, pokazuju da energija, pored inflacije, predstavlja osnovni limitirajući faktor privrednog rasta. Procenjuje se da su mogućnosti povećanja proizvodnje nafte ograničene, tako da će najvjerovatnije sredinom osamdesetih godina na tržištu nedostajati između 2 i 4 miliona barela nafte dnevno, zbog čega se očekuje nova energetska kriza. Imajući na umu da je za razvoj alternativnih energetskih izvora potrebno duže vrijeme i velika finansijska sredstva, smatra se da u narednih 7 do 8 godina proizvodnja energije iz alternativnih izvora, sem nuklearne, neće biti značajnije povećana, te da će zavisnost razvijenih zemalja Zapada od uvozne nafte ostati na visokom nivou. Zbog toga se misli da nivo privredne aktivnosti mora biti prilagođen energetskom faktoru, odnosno da se mora kretati paralelno sa dinamikom razvoja alternativnih energetskih izvora, kako bi se izbjegli novi petrolejski šokovi i dalja eskalacija cijena nafte, a time i inflacije. Na osnovu toga se procjenjuje da se stope privrednog rasta u ovoj deceniji mogu kretati u prosjeku na nivou od oko 3%, imajući na umu da će se proizvodnja energije povećati po stopi od svega 2 do 2,5%.

Digitized by Google

Razvijene zemlje Zapada u svojim analizama polaze od nužnosti povećanja realnih cijena nafte, nastojeći da ih ugrade u privredne tokove i time olakšaju razvoj alternativnih izvora energije, smanje zavisnost od uvoza nafte i stvore sopstvene energetske potencijale kao osnovu za dalji privredni rast. Otuda i politička orijentacija da se cijene energije povećavaju uporedo sa povećanjem cijena nafte, kako bi razvoj i korišćenje alternativnih izvora energije bili rentabilni. Za ilustraciju postignute kooperacije i napora usmjerenih na razvoj alternativnih izvora energije može se navesti da zemlje OECD-a sarađuju na 440 projekata, od kojih 353 uskoro treba da uđu u fazu komercijalizacije, a čija se vrijednost procjenjuje na oko 166 milijardi dolara.

Polazeći od takve procjene kretanja proizvodnje i cijena energije, osnovu energetske politike zemalja OECD predstavlja program štednje i razvoj vlastitih izvora energije, jer se smatra da je energija i način njenog korišćenja temelj buduće kompetitivnosti na međunarodnom tržištu. Otuda su na investicionom planu osnovni napori usmjereni na ugrađivanje, svuda gdje je to moguće, opreme koja štedi energiju, kao i na oslobađanje od privrednih grana i proizvodnje koje traže veliki utrošak energije po proizvodu. Ta politika je najbolje izražena kroz orijentaciju da se potrošnja energije svede na 0,6% u odnosu na 1% rasta bruto nacionalnog proizvoda, pa bi iz tog ugla bilo interesantno sagledati i naše planove privrednog razvoja.

Drugi ograničavajući faktor razvoja je zaostajanje investicija za iskorišćavanjem sirovinskih izvora, a posebno u zemljama u razvoju. Na takvo kretanje su uticali recesija, zadržavanje cijena sirovina na neopravdano niskom nivou, kao i promjene do kojih je došlo u uslovima za investicije u zemljama u razvoju — bivšim kolonijama. Smatra se da bi u takvim uslovima oživljavanje privredne aktivnosti i brži privredni rast doveli do naglog skoka tražnje sirovina, koja ne bi bila zadovoljena, zbog čega bi došlo do skoka cijena i time do negativnog *terms of trade* po razvijene zemlje. Otuda razvijene zemlje proučavaju puteve i mogućnosti da se povećaju investicije za razvoj sirovinskih izvora (krediti Međunarodne banke i regionalnih banaka, garancije ulaganja privatnih firmi u zemlje u razvoju itd.). Po svemu sudeći, u narednom periodu treba očekivati zaoštravanje ekonomsko-političke borbe za obezbjeđenje izvora sirovina sa svim posledicama na međunarodnom političkom planu, a posebno po položaj zemalja u razvoju koje su bogate sirovinama.

Treći ograničavajući faktor razvoja je neoprotekcionizam koji sprečava normalan proces strukturnih promjena i prilagođavanja. Najnovija ispitivanja u okviru aktivnosti OECD o takozvanoj »politici pozitivnog prilagođavanja« ukazuju na to da su u mnogim privrednim oblastima i granama, kao što su poljoprivreda, tekstilna, automobilska industrija, elektronika, brodogradnja itd., u većini zemalja članica, a naročito u onim najrazvijenijima (Francuska, Velika Britanija, Japan, SAD), navedene

Digitized by Google

tako visoke zaštitne mjere da one jako sužavaju prostor za slobodnu konkurenciju i time sprečavaju neophodna strukturna prilagođavanja. Pored konzerviranja niske produktivnosti i time jačanja inflatornih pritisaka, neoprotekcionizam smanjuje mogućnost razmjene i dovodi u pitanje djelovanje pozitivnih efekata robne privrede. Uočavajući te opasnosti, sve češće se traže načini da se suzbije neoprotekcionizam i otvore mogućnosti za preorijentaciju na produktivnije grane privređivanja.

Istražujući nove puteve razvoja, to jest nove industrijske strukture zanovane na najnovijim naučnim i tehnološkim dostignućima, industrijski razvijene zemlje Zapada posebnu pažnju poklanjaju informatici, biohemiji, aeronautici, elektronici, novim energetskim tehnologijama itd. Pri tome one osnovnu nadu polažu u zadržavanje prednosti u oblasti nauke i tehnologije, a smatra se da informatika (mikroprocesori i računari povezani sa telekomunikacijama) i molekularna biologija predstavljaju osnovu nove tehnološke revolucije. Razvijene zemlje, također, nastoje da se oslobode takozvanih zagađujućih tehnologija i proizvodnje koja zahtijeva veliki utrošak energije, jer se te grane smatraju nekompetitivnima.

Četvrto, prezaduženost zemalja u razvoju i njihovi sve veći platni deficiti, povezani sa otežanim uslovima međunarodne razmjene, ispoljavaju se kao novi značajan limitirajući faktor privrednog rasta razvijenih zemalja Zapada. Takav položaj zemalja u razvoju vodi padu stopa njihovog privrednog rasta i time nužno ograničavanju uvoza, što smanjuje šanse za izvoz i time usporava oživljavanje privredne aktivnosti razvijenih zemalja. U istom pravcu djeluju i ekonomsko-političke konsideracije i problemi u odnosima Istok—Zapad, a u prvom redu SAD—SSSR, sužavajući mogućnost proširenja saradnje između zemlja ova dva bloka.

Svi ovi limitirajući faktori, kao i ekonomske politike za sada neprilagođene trajnijem rješenju usaglašavanja trendova privrednog rasta, inflacije i nezaposlenosti, govore da će sadašnja privredna kriza duže potrajati. Otuda u narednim godinama treba očekivati dosta niske stope privrednog rasta, povećanje nezaposlenosti i relativno visoku inflaciju. Takav nivo privrednog razvoja na unutrašnjem planu nužno vodi ekonomsko-političkoj nestabilnosti, a na spoljnjem planu — jačanju protekcionizma i zaoštravanju odnosa.

Tako izraženi ekonomski problemi jačaju konzervativne struje i partije, a rješavanje unutrašnjih ekonomskih teškoća dobija puni prioritet. To potencira ekonomske egoizme i nastojanje da se teret rješavanja problema prebaci na drugoga, sa svim posljedicama po međunarodne odnose i saradnju. (Tipičan primjer za to je stav SAD, koja politikom visokih kamatnih stopa dovodi u vrlo težak položaj druge zemlje, uključujući i svoje partnere iz OECD-a.) Na toj osnovi jača protekcionizam i bilateralizam (nametanje samoograničenja u razmjeni i podjela interesnih sfera

Digitized by Google

i tržišta), što dovodi u pitanje ostvareni stepen slobodne razmjene i međunarodne ekonomske saradnje. Uopšte se može reći da se nalazimo u punom zamahu rješavanja problema sa pozicija snage i time nazadovanja u primjeni principa međunarodne ekonomske saradnje, i to ne samo u odnosu razvijenih prema zemljama u razvoju i istočnoevropskim zemljama, već i unutar zapadnih zemalja (suprotnosti SAD — Zapadna Evropa, SAD — Japan, Japan — Zapadna Evropa itd.).

Međutim, analize pokazuju i drugu stranu medalje, to jest sve više dobija na snazi saznanje o rastućoj međuzavisnosti i nužnosti odgovarajućih promjena u međunarodnim ekonomskim odnosima. Zemlje u razvoju, istina postupno ali nezadrživo, postaju sve značajniji ekonomski partneri sa kojima moraju računati industrijski razvijene zemlje, i to kako se stanovišta obezbjeđenja nafte i sirovina za dalji privredni razvoj tako i otvaranja tržišta za plasman roba i kapitala. Može se sa sigurnošću reći da industrijski razvijene zemlje shvataju i uvažavaju rastući značaj zemalja u razvoju, ali da istovremeno u grčevitoj borbi za rješavanje naraslih ekonomskih problema nastoje da sačuvaju stečene pozicije i privilegovani položaj u međunarodnim ekonomskim odnosima. Uprkos potresima i promjenama do kojih je došlo uslijed stvaranja OPEC-a i povećanja cijena nafte i organizovanog nastupanja nesvrstanih i ostalih zemalja u razvoju u borbi za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka, industrijski razvijene zemlje Zapada su uspjele da konsoliduju svoje pozicije i da ponovo ovladaju polugama za usmjeravanje međunarodnih ekonomskih odnosa. Otuda i njihova umanjena spremnost da prihvate promjene u međunarodnom ekonomskom poretku u korist zemalja u razvoju, van onoga na što ih ekonomska nužnost i praksa prisiljavaju. Na takvu evoluciju stavova industrijski razvijenih zemalja u prvom redu su uticali neki značajni momenti.

Pod uticajem prvog petrolejskog šoka i promjena do kojih je on doveo industrijski razvijene zemlje Zapada su ispoljile izvjesnu spremnost da prihvate zemlje u razvoju kao međunarodnog partnera i da sa njima pregovaraju o promjenama u međunarodnim ekonomskim odnosima. Međutim, tokom vremena razvijene zemlje Zapada su uspjele da posredstvom svojih finansijskih institucija obezbijede reciklažu petrodolara, i to pretežno u svoju korist i uz pojačano zaduživanje zemalja u razvoju na međunarodnom tržištu kapitala. Pored toga, zahvaljujući odgovarajućoj energetskoj politici (jačanje vlastitih energetskih potencijala, formiranje ogromnih stokova nafte, sprovedene mjere štednje itd.) i bilateralnim aranžmanima sa glavnim proizvođačima nafte (Saudijska Arabija), uspjele su da obezbijede redovno snabdijevanje i da utiču na kretanje cijena nafte. Time su otpale glavne bojazni i potreba da se razvijene zemlje javljaju kao potražioci od zemalja u razvoju — posebno zemalja OPEC-a.

U proteklom periodu zemlje u razvoju su na vrlo širokoj platformi uspjele da sačuvaju jedinstvo u pregovorima sa razvijenim

Digitized by Google

zemljama, ali ne i da realizuju neke od svojih zamisli i da se pojave kao organizovana materijalna snaga u pregovorima (ovo se u prvom redu odnosi na udruženja proizvođača, pa čak i na OPEC). Istovremeno, zahvaljujući vojno-političkoj snazi, ekonomskom potencijalu i snazi finansijsko-komercijalnih institucija, razvijene zemlje Zapada su uspjele da bilateralnim i grupnim aranžmanima zadovolje svoje bitne interese i time ograniče slobodu djelovanja zemalja u razvoju.

Sve je to dovelo do gubljenja interesa i potrebe razvijenih zemalja Zapada da prihvate promjene u međunarodnim ekonomskim odnosima, što je uticalo na promjenu stavova prema pregovorima sa zemljama u razvoju. To se ne odnosi samo na SAD, koje čak ne priznaju Grupu 77 kao međunarodnog partnera, već i na velik broj drugih razvijenih zemalja koje prihvataju potrebu vođenja dijaloga sa zemljama u razvoju i odgovarajuće korekcije u međunarodnim ekonomskim odnosima, ali ne i pregovore o suštinskom mijenjanju sistema međunarodnih ekonomskih odnosa.

Istovremeno, analize pokazuju da zemlje u razvoju postaju sve važniji faktor u svjetskoj privredi i međunarodnim ekonomskim kretanjima. Ovo se ne odnosi samo na zemlje OPEC-a, koje raspolažu neophodnom naftom i velikim finansijskim sredstvima, već i na niz takozvanih novoindustrijalizovanih zemalja, koje su postale važan trgovinski i finansijski partner i predstavljaju dinamičan faktor svjetske privrede. Pored toga, industrijski razvijene zemlje su životno zainteresovane za sirovinske izvore u zemljama u razvoju i mogućnosti direktnih investicija u tim zemljama.

Na stavove razvijenih zemalja prema zemljama u razvoju svakako su uticale i njihove vlastite ekonomske teškoće, koje ograničavaju spremnost za pružanje pomoći i pojačavaju protekcionizam. Međutim, na osnovu sagledavanja svojih interesa i potreba saradnje sa zemljama u razvoju, industrijski razvijene zemlje Zapada su došle do koncepta diferenciranog prilaza i bilateralnog i grupnog rješavanja problema uz vođenje, iz političkih razloga, globalnog dijaloga sa zemljama u razvoju. Pri tome je evidentan njihov interes da koriste tržište tih zemalja kao faktor podržavanja vlastite konjunkture, da pomognu razvoj energetskih i sirovinskih kapaciteta zemalja u razvoju i da stvore povoljne uslove za direktne investicije i nastupanje multinacionalnih kompanija u zemljama u razvoju. Na taj način žele da zadovolje neke svoje bitne ekonomske i političke interese i da zemlje u razvoju što jače integrišu u svoj sistem robno-finansijskih odnosa.

*

Umjesto zaključka, moglo bi se reći da su privredna kretanja u industrijski razvijenim zemljama Zapada toliko složena i neizvjesna da je nezahvalno davati bilo kakve prognoze. Praksa je posljednjih godina pokazala da ekonomska kretanja toliko odstupaju ne samo od deklarisanih ciljeva vlada, već i od prognoza

Digitized by Google

najboljih stručnih ekipa specijalizovanih instituta i institucija, tako da se u posljednje vrijeme, umjesto isticanja planova i prognoza, sve više prelazi na alternativne scenarije mogućih kretanja na srednji rok. Ipak, mogu se nazreti tendencije koje ukazuju na neke osnovne karakteristike i moguće pravce privrednog razvoja i daljih kretanja u međunarodnim ekonomskim odnosima. Brojne studije o složenim ekonomskim, političkim i socijalnim kretanjima u industrijski razvijenim zemljama naglašavaju da osnovni limitirajući faktor razvoja neće biti materijalni uslovi, već neriješeni političko-socijalni odnosi. Otuda u narednom periodu treba računati sa niskom stopom privrednog rasta, što istovremeno znači i sa visokom nezaposlenošću, zaoštravanjem socijalnih odnosa i političkom nestabilnošću. Nizak privredni rast stvara nepovoljne uslove za strukturne promjene koje su u toku, što vodi jačanju nacionalnih egoizama, razvoju neoprotekcionizma i zaoštravanju sukoba u međunarodnim ekonomskim odnosima. Takav razvoj ekonomsko-političkih kretanja u industrijski razvijenim zemljama, koje presudno utiču na međunarodne ekonomske odnose, mora se nužno odraziti i na položaj i uslove razvoja drugih zemalja. Otuda i potreba čvršćeg oslanjanja na vlastite snage i takvog izbora pravaca privrednog razvoja koji će počivati na štednji energije koja bitno utiče na kompetitivnost, na izraženije oslanjanje na vlastita prirodna bogatstva, korišćenje komparativnih prednosti i na što brže ovladavanje novim naučnim i tehničko-tehnološkim dostignućima koja predstavljaju osnovu nove tehnološke revolucije. U oblasti međunarodnih ekonomskih odnosa to znači da nesvrstane i druge zemlje u razvoju mogu računati na pomjeranja u pravcu novog međunarodnog poretka, u prvom redu jačanjem svog materijalnog položaja, unapređenjem međusobne ekonomske saradnje i organizovanim jedinstvenim nastupanjem na međunarodnom planu.

Digitized by Google

Dušan Dinkić

Principi stimulativnog sistema sticanja i raspodele sredstva za lične dohotke

1. Stimulativna raspodela sredstava za lične dohotke u funkciji materijalnog razvoja i izgradnje socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa

U skladu sa društveno-ekonomskim razvojem i političkim porasta životnog standarda lični dohoci zaposlenih tokom razvoja dobijali su sve značajnije mesto kako u raspodeli nacionalnog dohotka tako i u strukturi sredstava za ličnu potrošnju. Lični dohoci zaposlenih u društvenom sektoru imaju dominantnu ulogu u formiranju ukupnih bruto sredstava za ličnu potrošnju, a najveći deo kupovne snage u oblasti lične potrošnje formira se upravo kroz lične dohotke iz radnog odnosa, i oni predstavljaju veoma značajnu komponentu ukupne tražnje za proizvodima i uslugama lične potrošnje. Međutim, ovde nije reč samo o formiranju kupovne snage najvećeg dela radnih ljudi, već i o činjenici da je to deo dohotka preko koga treba da se ostvaruje princip raspodele prema radu i rezultatima rada. Zbog toga lični dohoci imaju izuzetan značaj ne samo za formiranje i ostvarivanje životnog standarda

Digitized by Google

radnika, nego i za stimuliranje radnika na postizanje većih rezultata rada. Stimulativnom raspodelom stvaraju se i uslovi za jačanje materijalne osnove samoupravljanja, te i sa tog stanovišta lični dohoci zaposlenih predstavljaju veoma važan faktor društveno-ekonomskog razvoja. Naime, izgradnjom i razvijanjem stimulativnog sistema sticanja i raspodele sredstava za lične dohotke, u koju su neposredno uključeni svi radni ljudi, pored postizanja sve većih rezultata u materijalnoj proizvodnji, izgrađuju se novi, humani socijalistički samoupravni produkcioni odnosi. »Radnici u osnovnoj organizaciji uređuju uslove sticanja dohotka samoupravnim sporazumom koji zaključuju sa radnicima u drugim osnovnim organizacijama sa kojima su međusobno povezani zajedničkim interesima u sticanju dohotka.«[1]

Osim toga, »radnici u osnovnoj organizaciji raspoređuju čist dohodak osnovne organizacije za lične dohotke i za zajedničku potrošnju, kao i za unapređivanje i proširivanje materijalne osnove rada i za stvaranje i obnavljanje rezervi, u skladu sa zakonom«[2]. Radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada takođe utvrđuju osnove i merila za raspodelu sredstava za lične dohotke samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovaranjem itd.

U uslovima kada nema dovoljno raspoloživih materijalnih dobara da se podmire sve potrebe raspodela prema radu je mehanizam koji podstiče produktivnost rada, koji je stalno podiže na sve viši nivo, čime se širi materijalna osnova društva, a sa tim i materijalna osnova za sve potpunije podmirivanje potreba.

Međutim, ostvarivanje principa raspodele prema radu u uslovima socijalističke robne privrede otežava niz faktora koje nasleđuje socijalizam, a koji egzistiraju u fazi socijalističke izgradnje: ograničena sredstva za proizvodnju i njihov neravnomeran raspored, neravnomeran raspored znanja i informacija, nivo razvijenosti ljudi i njihov odnos prema radu i drugo.

Iz samog sistema neposredne raspodele prema radu proizlazi da se istovremeno mora podizati i produktivnost rada, a u skladu s tim rasti dohodak i životni standard radnih ljudi, koji sami raspoređuju rezultate svoga rada. S druge strane, društveno-ekonomski odnosi zahtevaju da rastu i lični dohoci zaposlenih, da bi se povećavala produktivnost rada i da bi privreda mogla normalno funkcionisati i razvijati se.

U našem posleratnom razvoju, u prvoj fazi socijalističke izgradnje, sve do sredine 1950-tih godina, zbog ograničenih materijalnih mogućnosti, nisu bili obezbeđeni uslovi za doslednu primenu principa raspodele prema radu. Lična potrošnja, a s tim u vezi i lični dohoci zaposlenih u tom periodu pretežno su imali socijalni karakter. Ali se tako nije moglo dugo. Trebalo je dati odgovarajuće mesto i porastu životnog standarda, a deo sredstava za lične dohotke raspodeljivati na osnovi ekonomskih

[1] Prvi stav člana 56. Zakona o udruženom radu.
[2] Član 114. Zakona o udruženom radu.

Digitized by Google

kriterijuma, koji će se temeljiti na radu i rezultatima rada, to jest trebalo je ubrzati primenu principa raspodele prema radu, u cilju stimuliranja postizanja većih proizvodnih rezultata i veće produktivnosti rada.

Stalan i stabilan rast realnih ličnih dohodaka zaposlenih jedan je od faktora podizanja produktivnosti rada, odnosno stabilnog društveno-ekonomskog rasta u celini. Naime, dosadašnji razvoj je pokazao da su efekti u ostvarivanju ekonomske stabilizacije mali u uslovima kada se smanjuje realan rast ili čak opadaju realni lični dohoci zaposlenih, jer se time obezvređuje podsticaj za rast produktivnosti rada, proizvodnje i dohotka i racionalno privređivanje, bez čega nema ni uspešne stabilizacije.[3] U periodu 1956—1971. godine ostvaren je visok rast prosečnih realnih ličnih dohodaka zaposlenih (po stopi 7,6% prosečno godišnje), ali isto tako i relativno visok rast produktivnosti rada (5,4% prosečno godišnje). U razdoblju 1971—1980. ostvaren je porast prosečnog realnog ličnog dohotka u društvenom sektoru privrede po stopi od 1,1% godišnje. Istovremeno, u ovom periodu realizovan je porast produktivnosti rada po stopi od 2,2%. Međutim, karakteristično je da se odnosi između realnih ličnih dohodaka i produktivnosti rada u poslednjoj dekadi ostvaruju na niskom nivou, i to u uslovima velikog raskoraka između nominalnog i realnog rasta ličnih dohodaka i dohotka po radniku, što ukupnu raspodelu, a posebno ličnih dohodaka prema rezultatima rada, čini izuzetno složenom. Odnosi između kvalitativnih faktora privređivanja i realnog rasta ličnih dohodaka su bitno pogoršani, i to pri niskoj dinamici realnog rasta. Ovakvi odnosi između nominalnih i realnih veličina u oblasti raspodele značajno doprinose i slabljenju razvojne funkcije ličnih dohodaka kao osnove za podizanje produktivnosti rada i unapređivanje drugih kvalitativnih faktora razvoja i privređivanja. Stvar je u tome da se u uslovima slabljenja ukupnog kvaliteta privrednog razvoja i privređivanja uopšte dohodak sve više stiče na bazi neradnih faktora (cene, razni oblici pogodnosti u sistemu i instrumentima ekonomske politike itd.), što omogućava razdvajanje nominalne visine ostvarenog dohotka od realnih proizvodnih inputa, na temelju tekućeg, minulog i drugog kreativnog — stvaralačkog rada, te se za lične dohotke iz te mase dohotka izdvaja masa sredstava koja jednim delom nema za osnovu rezultate rada.[4]

---

[3] Dr Dragutin Radunović u uvodnom referatu na sastanku Saveznog ekonomskog saveta konstatuje da je ostvarenje principa raspodele prema rezultatima rada u direktnoj vezi sa porastom produktivnosti rada, odnosno da porastu produktivnosti rada pogoduju društveni karakter sredstava za proizvodnju, plansko usmeravanje privrednog razvoja, samoupravljanje, raspodela prema rezultatima rada itd. Međutim, ostvarivanje principa raspodele prema rezultatima rada, takođe zahteva da u našoj obrazovnoj politici sve veći značaj ima inovacija znanja, a u kadrovskoj politici adekvatan raspored radnika po principu: pravi čovek na pravo radno mesto.

[4] »Kvantitativni pokazatelji povećanja dohotka ne mogu biti jedini kriterijumi raspodele dohotka na njegove osnovne namene, a

Digitized by Google

U tom smislu ispoljena zakonitost postepenog jačanja međuzavisnosti ličnih dohodaka po radniku i dohotka po radniku ne može se oceniti sasvim pozitivno.[5]

Sa aspekta ostvarivanja principa raspodele prema radu i rezultatima rada ovo povećanje međuzavisnosti moglo bi se smatrati pozitivnim da velike razlike između grana i grupacija po visini dohotka po radniku nisu posledica različitih uslova proizvodnje i privređivanja (a što dozvoljava velike razlike u ličnim dohocima koje nisu rezultat rada ni njihovog tržišnog verifikovanja i omogućava da se za približno jednak rad, u različitim granama i grupacijama, dobija veoma različit lični dohodak).

Porastu međuzavisnosti ličnih dohodaka po radniku i dohotka po radniku u proteklom periodu doprinosila je i politika vezivanja ličnih dohodaka po radniku za rast dohotka po radniku. Međutim, rezultati sprovedenih istraživanja pokazuju da vezivanje rasta ličnih dohodaka za rast produktivnosti rada ima smisla samo na nivou ukupne privrede[6] (globalno), dok se u strukturi, društvenim usmeravanjem, mora voditi selektivna politika rasta ličnih dohodaka u zavisnosti od rezultatâ i uslovâ rada i sticanja dohotka (doprinosa po osnovu tekućeg i minulog rada i stvaralaštva).

Sa aspekta ostvarivanja principa raspodele prema rezultatima rada, kako analize pokazuju, podjednako je značajno, ako ne i više, da se uspostavi što optimalnija veza između ostvarenog dohotka i mase sredstava za lične dohotke, ne samo u globalu — u proporciji ukupnog dohotka, naime da se uskladi rast prosečnih realnih ličnih dohodaka i rast ukupne društvene produktivnosti rada, već da je u interesu tog globalnog ostvarivanja značajno da se uspostave što usklađeniji odnosi u vertikalnom privrednom preseku, to jest u strukturi. Tu je posredi problem

---

u okviru toga i sredstava za lične dohotke, već samo u povezanosti sa kvalitativnim pokazateljima tog povećanja, tj. koliko su radnici u OOUR svojim uspešnim radom i poslovanjem doprineli tom povećanju, a ne, na primer, koliki je ukupan rezultat ulaganja društvenih sredstava u tu osnovnu organizaciju. Jer, takvo ulaganje je samo po sebi izmenilo osnovni organski sastav sredstava za proizvodnju, a to je i omogućilo da poraste produktivnost rada osnovne organizacije. Prema tome, tu se ne postavlja samo pitanje prava na dohodak, nego i pitanje uzajamne i društvene odgovornosti radnika u pogledu raspolaganja dohotkom« (Edvard Kardelj, *O sistemu samoupravnog planiranja*, Brionske diskusije, »Radnička štampa«, Beograd, 1976).

[5] Na osnovi rezultata strukturnog aspekta regresione analize, u kojoj je posmatrano kvantitativno slaganje varijabiliteta između nivoa prosečnih nominalnih ličnih dohodaka i dohotka po radniku u industrijskim granama, za četiri izabrane godine (1964, 1969, 1974. i 1978) utvrđena je zakonitost postepenog jačanja međuzavisnosti dohotka po radniku i ličnog dohotka po radniku (za 1964. godinu koeficijent korelacije iznosio je 0,425, za 1969. godinu 0,713, za 1974. godinu 0,606, a za 1978. godinu 0,840).

[6] O tome detaljnije: Mr Dušan Dinkić, *Problemi usklađivanja rasta prosečnih ličnih dohodaka sa rastom produktivnosti rada*, »Finansije«, br. 1—2/1980.

Digitized by Google

uspostavljanja odgovarajućih odnosa u raspodeli ukupnog društvenog proizvoda i dohotka, a i mase sredstava za lične dohotke, između pojedinih delova udruženog rada, a u skladu sa principom raspodele prema radu i rezultatima rada. Od toga kakvi će se odnosi uspostaviti u ovoj raspodeli zavisiće kasnije i odnosi u raspodeli sredstava za lične dohotke u OOUR. Reč je o potrebi uspostavljanja kvalitativnih veza u ukupnom ostvarenom dohotku, a zatim u odnosima nivoa i kvaliteta mase sredstava za lične dohotke naspram ostvarenom (realizovanom) dohotku (njegov nivo), udelu efikasnosti ukupnog društvenog rada — tekućeg i minulog rada, doprinosu nauke, tehnike i moderne tehnologije, jednom rečju znanja u stvaranju (povećavanju) dohotka. Međutim, tu se javlja problem kako razgraničiti deo dohotka koji je rezultat doprinosa svih radnih faktora od dela dohotka koji nije rezultat rada, već raznih pogodnosti.[7] Osim toga, različiti uslovi proizvodnje, uslovi privređivanja uopšte, u značajnoj meri mogu povećati razlike u visini dohotka, koje za sobom nemaju, u osnovi, i različiti kvantum i kvalitet ljudskog rada.

Veoma je značajno kako se masa sredstava za lične dohotke raspodeljuje na pojedince, upravo sa aspekta stimulativnosti te raspodele. U tom smislu analize pokazuju da sve više proizvodnih radnika, i zbog nestimulativne raspodele, izvor svoje egzistencije traži u dopunskom radu van OOUR. Pored toga, radnici u osnovnoj organizaciji raspolažu sve manjim delom dohotka, mada je u 1980. godini došlo do izvesnog poboljšanja, a značajan njegov deo se zahvata instrumentima društveno-političkih zajednica. To, isto tako, uzrokuje nezainteresovanost radnika za uslove i sredstva rada. Uzroci ovih pojava su dublji i složeniji i treba ih tražiti, pre svega, u fundamentalnom pitanju samoupravnog sistema: da li radnik i kojim delom društvene reprodukcije, dohotka — vlada i kakva je unutrašnja raspodela u OOUR (stimulativna ili ne).

Značajno je i to kakvi će biti rasponi u ličnim dohocima s obzirom na kvalifikaciju zaposlenih pod pretpostavkom da kvalifikacije odgovaraju složenosti poslova. Jer, od toga da li će se tu uspostaviti odgovarajuće veze između radnog doprinosa (po raznim osnovama) zavisiće i motivisanost radnika da potpunijim i racionalnijim korišćenjem radnog vremena (tekući rad) i sredstava za proizvodnju (minuli rad) što više doprinose stvaranju dohotka OOUR.

Iz samog sistema neposredne raspodele prema radu i rezultatima rada proizlazi da istovremeno mora rasti i produktivnost rada i, u skladu s tim, dohodak i životni standard radnih ljudi

[7] U tom pravcu je u studiji dr Žarka M. Radovanovića *Lični dohodak u udruženom radu*, na str. 179—187, dat konceptualni i metodološki prilog utvrđivanju koeficijenta doprinosa radnika dohotku OOUR-a, i na taj način, u uslovima kada dohodak po osnovu raznih pogodnosti nije adekvatno definisan, a i nema adekvatne zvanične metodologije za izdvajanje tog dela dohotka, ova razrada u navedenoj studiji predstavlja značajan korak dalje u ovom pravcu.

Digitized by Google

koji sami raspoređuju rezultate svoga rada. S druge strane, društveno-ekonomski odnosi zahtevaju da rastu i lični dohoci zaposlenih, da bi rasla i produktivnost rada, i da bi privreda mogla normalno funkcionisati i razvijati se. Međutim, istraživanja osnovnih faktora rasta ličnih dohodaka u Jugoslaviji pokazala su da je u proteklom periodu u formiranju i raspodeli mase sredstava za lične dohotke dominirao indeks troškova života, zatim zaposlenost, a tek onda, i to sa malim učešćem, dolazi produktivnost rada. Na primer, u periodu 1952—1975. godine rast mase neto ličnih dohodaka pokrivan je rastom indeksa troškova života sa oko 53%, rastom zaposlenosti sa 22%, a rastom produktivnosti rada sa 18,6%. Razlika do 100 odnosi se na rezidualni deo ličnih dohodaka, to jest deo — za koliko je rast ličnih dohodaka bio iznad povećanja produktivnosti rada. Međutim, u periodu 1976—1980. godine rast mase neto ličnih dohodaka pokrivan je rastom indeksa troškova života sa oko 75%, rastom zaposlenosti sa 16%, a rastom produktivnosti rada samo sa 9,2%.

Ovakva struktura ukupnog porasta sredstava za lične dohotke pokazuje da su u uslovima visokog i višegodišnjeg rasta cena i troškova života značajno umanjene mogućnosti merenja rada i rezultata rada. Međutim, ovo nikako ne znači da se treba miriti sa postojećim nepovoljnim stanjem i višegodišnjom tendencijom pogoršanja strukture dohotka i mase ličnih dohodaka, već da, u cilju prevazilaženja tog stanja i prekidanja nepovoljnih tendencija, treba u svim organizacijama udruženog rada posvetiti izuzetnu pažnju merenju doprinosa rada — tekućeg, minulog i inventivnog (stvaralačkog) — ukupnom dohotku.

2. Principi i kriterijumi za izgrađivanje i razvijanje stimulativnog sistema sticanja i raspodele sredstava za lične dohotke

Nepovoljne tendencije, vezano za kvalitet privređivanja, imaju neposredno nepovoljno dejstvo i na visinu i kvalitet ostvarenog dohotka. Naime, u uslovima visokog rasta cena i inflacije, slabljenjem faktora koji determinišu kvalitet privrednog razvoja usporava se i rast realnog dohotka kao kvalitativne kategorije, a istovremeno — zbog nedovoljnog korišćenja angažovanih sredstava i radnih resursa — poskupljuje proizvodnja, što utiče na rast cena i dinamiziranje rasta cena, a u sprezi sa spoljnim faktorima povećava raskorak između nominalnog i realnog rasta dohotka, a samim tim i ličnih dohodaka. To je i osnovni razlog što je poslednjih godina, i pored neospornih uspeha u povećanju proizvodnje, zaposlenosti, poboljšanju životnih i radnih uslova i stvorenih sistemskih uslova za kvalitativne promene sistema privređivanja i dalje jačanje samoupravljanja, ostvarivan niži realan rast proizvodnje i dohotka od objektivno mogućeg. Kvantitativni faktori su u sistemu dohodovnih odnosa dobili prevagu nad kvalitativnim, pa

Digitized by Google

i sam dohodak često nije izraz — rezultat uloženog rada. Ova okolnost nepovoljno utiče, pre svega, na racionalnost ekonomskih odluka, stabilnost privrede i međusobno povezivanje OOUR-a, na doslednu primenu principa raspodele prema radu i rezultatima rada, što se, u krajnjoj liniji, nepovoljno odražava na ekonomski položaj privrede u celini, a naročito pojedinih njegovih delova, kao i na dalji ukupan društveno-ekonomski razvoj.

Poslednjih godina, u relativno nestabilnim uslovima razvoja, kod nas se pažnja sve više poklanja nominalnoj visini dohotka i njegovom sticanju, često i kroz razne oblike preraspodele, kao da je tu posredi neka osamostaljena veličina, a zanemaruje se celokupan proces stvaranja dohotka. Međutim, pitanje stvaranja dohotka zahteva da se pažnja posvećuje ne samo odnosima u raspodeli narodnog dohotka i dohotka OOUR-a, već i celokupnog društvenog bruto proizvoda, odnosno ukupnog prihoda, to jest njihovoj strukturi. Ovo je potrebno iz razloga što je visina učešća narodnog dohotka u okviru društvenog bruto proizvoda, odnosno ukupnog prihoda, dobrim delom opredeljena ekonomijom sredstava za proizvodnju (sredstava rada i predmeta rada). Svako smanjenje utroška predmeta rada i energije po jedinici proizvoda umanjuje relativno učešće materijalnih troškova u ukupnom prihodu, povećavajući na taj način udeo dohotka. Iz ovoga sledi da je raspodela narodnog dohotka i dohotka na akumulaciju i potrošnju bitno determinisana obimom i vrednosnom strukturom društvenog bruto produkta, to jest odnosima u ovoj strukturi između prenesene i novostvorene vrednosti.

Prema tome, u uslovima nepovoljnog razvoja pokazatelja kvaliteta privređivanja, na sticanje dohotka značajan uticaj imaju eksterni faktori. Naime, iako se ostvaruje nominalno visok porast dohotka po radniku, produktivnost rada — merena odnosom društvenog proizvoda u stalnim cenama i broja zaposlenih — beleži osetno sporiji rast. Dakle, nije reč samo o velikom raskoraku između nominalnih i realnih veličina, već je posredi njihovo divergentno kretanje, u kome nominalne veličine pokazuju povoljniji trend, što je veoma delikatno sa stanovišta ocenjivanja postignutih rezultata u razvoju i privređivanju, jer je u pitanju povećanje nominalnog dohotka po raznim osnovama: po osnovu radnog doprinosa (tekućeg i minulog rada i stvaralaštva), ali i neradnog — putem raznih oblika preraspodele. Divergentna kretanja dohotka po radniku u tekućim i u stalnim cenama, posebno izražena u 1979. i 1980. godini, pokazuju da produktivnost rada nije značajan faktor za rast dohotka, već da je taj porast opredeljen prevashodno ekstenzivnim i eksternim faktorima. Na taj način se dohodak pretežno javlja kao kvantitativna i obračunska kategorija, što je veoma nepovoljno sa stanovišta poboljšavanja ekonomskog položaja privrede u celini, a naročito pojedinih njenih delova, ali i sa gledišta izgrađivanja socijalističkih samoupravnih odnosa. Sprovedena istraživanja o ekonomskom položaju privrede pokazuju da pojedini delovi privrede poslednjih godina prisvajaju deo društve-

Digitized by Google

nog dohotka koji nije ostvaren na temelju njihovog kvalitetnijeg rada i poslovanja, već je posledica delovanja takozvanih spoljnih faktora, pre svega, povećanja cena.[8] Time se obezvređuje kvalitetniji rad i poslovanje, što se veoma nepovoljno odražava na zainteresovanost radnih kolektiva i pojedinaca za postizanje veće produktivnosti rada. Ovakvi odnosi u domenu sticanja dohotka stimulišu njihove stvaraoce na potrošnju, usled čega slabi motivisanost za veća izdvajanja za akumulaciju. Naime, u takvim kolektivima, i pored visokog rasta dohotka i sredstava za lične dohotke, nema stimulativne raspodele u smislu adekvatnog vrednovanja rada (tekućeg, minulog i kreativnog). Ovde je, stoga, nužna kritička analiza postojećeg stanja i tendencija u oblasti sticanja (stvaranja) dohotka i njegove raspodele, kao i raspodele ličnih dohodaka. Sačinjene analize (globalne — na nivou ukupne privrede, privrednih delatnosti, grana i grupacija, i za određen broj osnovnih organizacija udruženog rada privrede) pokazale su da je problem stimulativne raspodele sredstava za lične dohotke znatno širi od raspoređivanja čistog dohotka u osnovnoj organizaciji i da je organski povezan sa pitanjima kao što su: uslovi privređivanja (uslovi koji određuju položaj rada); sticanje (stvaranje) i raspodela dohotka i ličnih dohodaka; zatim fundamentalno pitanje za ukupan ekonomski i socijalni razvoj i razvoj socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa — ovladavanje radnika celinom procesa društvene reprodukcije, dohotkom, posebno njegovim najvitalnijim delom — akumulacijom. Naime, nužno je menjati sadašnje nepovoljne odnose u raspodeli ukupnog dohotka i u raspolaganju akumulacijom. U tom smislu: onemogućavanje odlučivanja o investicijama van OOUR- i njihovog interesa (pojedinačnog i društvenog); razvijanje slobodne razmene rada (u čemu smo tek na početku) i razvoj sistema delegatskog odlučivanja — tri su ključna pitanja koja omogućavaju (ili onemogućavaju) ovladavanje dohotkom od strane radnika. S ovim je povezano i pitanje obezbeđenja uslova da radnik svoju egzistenciju vidi u radu u osnovnoj organizaciji udruženog rada i u udruženom radu u celini. Naime, u uslovima smanjivanja udela OOUR-a u ostvarenom dohotku, i povećanog zahvatanja iz dohotka instrumentima društveno-političkih zajednica, pojačava se nezainteresovanost radnika za uslove i sredstva rada, a ako je uz to i unutrašnja raspodela u OOUR-u nestimulativna, to objektivno navodi radnika da dopunske izvore za deo svoje egzistencije traži van svoje osnovne organizacije, što umanjuje njegovu zainteresovanost za stvaranje dohotka u OOUR-u i bolje korišćenje svog radnog vremena i raspoloživih poslovnih sredstava (osnovnih i obrtnih). Radnik u osnovnoj organizaciji onda vidi samo izvor svoje socijalne sigurnosti (socijalno osiguranje i drugo), a nastoji da dopunskim radom van OOUR-a i udruženog rada u celini zaradi dodatna sredstva neophodna za život.

[8] Detaljnije o ovome videti: *Ekonomski položaj privrede u 1979. godini*, studija Ekonomskog instituta, Sarajevo, 1980.

Digitized by Google

U tom smislu, ovladavanje celinom društvenog dohotka od strane samoupravno udruženih radnika predstavlja neposredan praktičan zadatak od čijeg doslednog ostvarivanja presudno zavisi dalji uspešan socijalistički samoupravni razvoj našeg društva. Zbog toga se radnici moraju u svojim asocijacijama rada i svim institucijama političkog sistema socijalističke samoupravne demokratije efikasnije boriti i izboriti za onu društveno-ekonomsku poziciju u reprodukciji koja je predviđena Ustavom i Zakonom o udruženom radu.

Posebno je naglašen problem niskog nivoa i niske stope rasta društvene produktivnosti rada, a stvaranje uslova za ravnopravnije i racionalnije uključivanje jugoslovenske privrede u međunarodnu podelu rada neposredno zavisi od toga sa koliko uspeha kvalitativno povećavamo dohodak. Zato se naše društvo, u interesu dinamičnog i stabilnog razvoja, mora jasno opredeliti u pogledu daljeg razvoja produktivnosti rada i odnosa između individualne i društvene produktivnosti rada. U tom sklopu prvorazredno mesto ima politika sticanja i raspodele dohotka, a posebno raspodele sredstava za lične dohotke prema rezultatima tekućeg i minulog rada.

Jedan od najvećih potencijalnih izvora za povećanje produktivnosti rada kod nas je aktiviranje i iskorišćavanje svih sredstava za proizvodnju — materijalnih i ljudskih rezervi, što se može postići bez većih investicija. To zahteva ekonomski pristup u svim fazama društvene reprodukcije. S tim u vezi su i problemi efikasnosti investicija, izvora sredstava za te namene, dužina perioda izgradnje, izbor odgovarajuće tehnike i tehnologije i drugo od čega zavisi i kakva će biti efikasnost korišćenja postojećih i budućih kapaciteta. U tom smislu treba zaustaviti opadanje efikasnosti osnovnih i obrtnih sredstava.

Kad je reč o ljudskom faktoru razvoja, pokazuje se naročito nužnim da se ostvare kvalitativne promene, pre svega u ukupnom fondu rada. Potrebno je da se znatno unapredi obrazovanje za rad, da se poboljša struktura zaposlenih u smislu povoljnijeg odnosa između radnika u materijalnoj proizvodnji i radnika u radnim zajednicama zajedničkih službi i da se poboljša kvalifikaciona struktura, zatim da se poveća zaposlenost u procesu rada i produktivnost rada. Mora se raditi i više i bolje, intenzivnije i privređivanja, zatim vezu između dohotka ostvarenog na bazi repen opštedruštvene racionalnosti u korišćenju raspoloživog fonda rada, u afirmaciji rada i stvaralaštva u celini, u svim njegovim moralnim, društvenim i materijalnim aspektima. Opšte rasipanje rada i neodgovarajući odnos prema radu, praćen niskom ekonomičnošću primene sredstava za proizvodnju, mora se što pre eliminisati i prevazilaziti brojnim merama koje će taj proces podržavati i usmeravati. Između ostalog, nužno je obezbediti kontinuitet pogonskog radnog vremena radi postizanja odgovarajućeg tehno-ekonomskog racionalnijeg korišćenja kapaciteta koje ima-

Digitized by Google

mo. Zbog toga treba prilagođavati radno vreme i vreme rada, koristeći sve njihove poznate oblike, načine, sisteme i režime.

Međutim, u uskoj vezi sa svim ovim promenama je problem razvoja sistema motivacija radnika za ostvarivanje tih promena. U tom smislu je nužno uspostaviti što tešnju povratnu vezu između visine ostvarenog (stečenog) dohotka i kvalitativnih faktora privređivanja, zatim vezu između dohotka ostvarenog na bazi rezultata ukupnog društvenog rada (opredmećenog i minulog) i njegovog dela raspodeljenog za lične dohotke (kvantitativno i kvalitativno). Ovo je potrebno radi ostvarivanja stimulativne raspodele sredstava za lične dohotke i jačanja time povratnog doprinosa radnika po svim osnovama (tekućeg, minulog i kreativnog rada) stvaranju većeg društvenog proizvoda, dohotka.

Na taj način, poboljšanjem kvaliteta razvoja i efikasnijim funkcionisanjem celokupnog procesa društvene reprodukcije, omogućilo bi se i adekvatnije vrednovanje rada i stvaralaštva, a time bi se isto tako obezbedio i povratni doprinos rada — po svim osnovama njegovog vrednovanja — ekonomiji ukupne društvene vrednosti (društvenog bruto proizvoda i svih njegovih elemenata). Zato, u cilju postizanja odgovarajuće racionalizacije u domenu proizvodnje i ukupne finalne potrošnje, u samoupravne sporazume i druge normativne akte OUR-a o sticanju i raspodeli dohotka, o raspoređivanju čistog dohotka i raspodeli sredstava za lične dohotke treba ugraditi pokazatelje, u svojstvu kriterijuma, kao što su: produktivnost rada, efikasnost osnovnih sredstava, koeficijent obrta, koeficijent rentabilnosti i slično. Na taj način bi rad i rezultati rada postali osnovni kriterijumi raspodele društvenog proizvoda. U skladu s tim, sve komponente raspodele ukupnog dohotka moraju imati razvojnu funkciju, kako bi se povećala i motivisanost pojedinaca i radnih kolektiva za razvoj, odnosno u sistemu dohodovnih odnosa u udruženom radu preovladao motiv za povećanje akumulacije i njeno racionalno korišćenje. U tom smislu ni sredstva za lične dohotke ni akumulacija ne mogu biti ostatak dohotka, jer, ako je bilo koji deo dohotka ostatak, onda se dovode u pitanje njegove bitne funkcije u procesu proizvodnje, što ne motiviše na postizanje većih radnih rezultata i većeg društvenog proizvoda i dohotka. Naime, stimulativnom raspodelom se mogu postići ogromni neposredni, ali i takozvani posredni efekti (povratni uticaj raspodele na povećanje produktivnosti rada i ostalih indikativnih faktora), zainteresovanost radnika da stvara dohodak i da u njegovoj raspodeli povećava učešće sredstava za proširivanje i unapređivanje materijalne osnove rada.

Raspodela i njeni osnovni principi treba da dobiju mesto koje im i pripada u socijalističkoj robnoj proizvodnji. Naime, u nas se poslednjih godina, u uslovima sve izraženijeg raskoraka između raspodele dohotka i društvenog proizvoda, s jedne strane, i finalne upotrebe društvenog proizvoda, s druge, pojam raspodele identifikuje se pojmom potrošnje, što nesvesno omogućava

Digitized by Google

da se pažnja društva usredsredi na potrošnju i da se pri tome zanemaruje stvaranje društvenog dohotka. Na taj način se daje prevaga nastalom stanju, umesto da se traže osnovni uzroci takvog stanja. Ako se tako ne postupi, gube se osnovni kriterijumi zdrave ekonomije. Stoga se treba odlučno okrenuti problemima stvaranja dohotka, odnosno ukupnog prihoda i svih njegovih sastavnih elemenata, a za to do sada nije ispoljavano dovoljno i pravo interesovanje niti je aktivnost društva bila usmerena u tom pravcu.

Privredni sistem i ekonomska politika treba da deluju tako da OUR dovedu u položaj da se u procesu proizvodnje orijentiše na ekonomske principe poslovanja — na produktivnost rada, ekonomičnost poslovanja, efikasnost korišćenja osnovnih i obrtnih sredstava, na poboljšanje unutrašnje organizacije rada i drugo, jednom rečju, da se orijentiše na ukupne faktore interne ekonomije. U sklopu toga, od neprocenjivog značaja je izgrađivanje i razvijanje stimulativnog sistema sticanja i raspodele dohotka i sredstava za lične dohotke. Akcenat mora biti na stvaranju dohotka u osnovnoj organizaciji udruženog rada, a ne na preraspodeli dohotka — kroz razne olakšice, privilegije u sistemu, ili u instrumentima ekonomske politike. Razvojnom i ekonomskom politikom treba stvarati ekonomske uslove za ovakvu orijentaciju, a što podrazumeva da se rezultati tekućeg i minulog rada društveno verifikuju putem tržišta, da se u osnovnoj organizaciji izvori dohotka traže u boljem korišćenju sredstava, u zaustavljanju tendencije povećanja učešća materijalnih i drugih troškova u društvenom bruto proizvodu i da se realnim utvrđivanjem amortizacije i ukupne vrednosti realno određuje i visina dohotka. Dakle, dohodak treba da bude rezultat kvalitativnih faktora privređivanja. Tek kada se to postigne, može se govoriti o razvijanju sistema raspodele ličnih dohodaka koji bi bio stimulativan kako za društvo tako i za pojedinca.

3. Osnovni pravci daljeg razvoja politike raspodele sredstava za lične dohotke

I pored nastojanja ekonomske politike da se nominalni rast čistog ličnog dohotka uskladi sa nominalnim rastom čistog dohotka po radniku, u praksi, ipak, spontano deluju neke objektivne zakonitosti u kretanju nivoa i dinamike dohotka i ličnih dohodaka. Ove zakonitosti moraju se ne samo uvažavati, već planski, društvenim dogovorom i adekvatno razrađenim samoupravnim sporazumima, kanalisati u pravcu čvršćeg vezivanja ličnih dohodaka za ostvarene ukupne rezultate društvenog rada. Međutim, društveno usmeravanje raspodele dohotka i ličnih dohodaka zahteva razradu tih osnovnih proporcija, ali tako da one ostave dovoljno prostora za samoupravno regulisanje tih pitanja, zavisno od konkretnih uslova i rada u svakoj OOUR kroz normativna akta —

Digitized by Google

pravilnike o raspoređivanju dohotka i raspodeli ličnih dohodaka, kako bi do što snažnijeg izražaja došla raspodela na temelju principa: za jednake rezultate rada jednak lični dohodak.

Raspodela prema rezultatima rada mora polaziti od samoupravno dogovorenih kriterijuma, prema kojima lični dohodak treba da bude u funkcionalnoj vezi sa faktorima interne ekonomije, s ostvarenim realnim dohotkom OOUR-a i rezultatima uloženog i realizovanog rada radnika kroz zajednički dohodak na nivou OOUR-a, u drugim organizacijama udruženog rada sa kojima se one udružuju, kao i sa porastom produktivnosti ukupnog društvenog rada.

Mora se odlučno u svim sredinama raditi na tome da preovlada princip raspodele prema rezultatima rada, a suprotstavljati se formalnim kriterijumima raspodele (radni staž, radno mesto, školska sprema i drugo), kao osnovi za sticanje ličnih dohodaka. Školska sprema ima svoj značaj, ali je ona, pre svega, uslov za raspoređivanje radnika na radno mesto na kome on mora obavljati određene poslove i izvršavati radne zadatke. Isto tako, mora se prevazići dvojnost sistema raspodele sredstava za lične dohotke: da jedan sistem važi za radnike koji imaju kakve-takve osnove i merila, a drugi za službenike koji prisvajaju lične dohotke uglavnom na bazi formalnih kvalifikacija.

Neophodno je odlučno se boriti protiv uravnilovke, i to naročito među radnicima istih kvalifikacija, što se sve više ispoljava kao objektivna kočnica ostvarivanju principa raspodele prema rezultatima rada. Međutim, zapaža se tendencija ka uravnilovki i između radnika različitih kvalifikacija u okviru osnovne organizacije, čemu doprinosi i visok rast cena i troškova života, usled čega se javlja zahtev za zaštitom standarda zaposlenih sa najnižim ličnim primanjima, a što otežava ostvarivanje socijalističkog principa raspodele prema rezultatima rada.

Poseban problem predstavljaju razlike u nivou i dinamici rasta ličnih dohodaka između delova udruženog rada, zatim međugranski i međugrupacijski odnosi. Statistički podaci pokazuju da se povećavaju razlike u ličnim dohocima zaposlenih s istim kvalifikacijama, i po radniku i po uslovnom radniku, zavisno od toga o kojoj delatnosti je reč. Na ove razlike značajno utiče činjenica da se dohodak stiče na osnovi različitih uslova proizvodnje i nejednakog tretmana naučno-tehnološkog progresa, posmatrano po granama, grupacijama, pa i OUR-a.

Isto tako, neophodno je adekvatno valorizovati proizvodni rad, posebno rad kvalifikovanog industrijskog radnika. Kod nas je rad u administraciji vrednovan više nego rad u proizvodnji. To je postala opšta društvena praksa koja je u kontradikciji sa proklamacijama o potrebi podizanja produktivnosti rada i unapređivanja drugih kvalitativnih faktora privređivanja. Jer, sve dok krupni radni rezultati ne budu praćeni i velikim društvenim priznanjem, ne mogu se očekivati ni značajni rezultati u podizanju produktivnosti rada.

Digitized by Google

Ostaje kao zadatak da se bliže definiše i odnos prema minulom radu. Zbog toga što u tom domenu još nisu nađena rešenja primenljiva u praksi, postoji opasnost da se smanji zainteresovanost za ovaj značajan faktor motivisanosti radnika da proizvodi i bolje i više. Rešavanje problema minulog rada zahteva izgrađivanje određenog odnosa prema društvenim sredstvima za proizvodnju u celini, to jest prema ukupnom minulom radu, jer ono što je danas tekući rad — sutra postaje minuli, a s tim mora biti u vezi i raspodela sredstava za lične dohotke.

Institut samoupravnog sporazumevanja, društvenog dogovaranja i samoupravnog normativnog regulisanja oblasti sticanja i raspodele dohotka i sredstava za lične dohotke u organizacijama udruženog rada zahteva da se, na temelju kritičke analize dosadašnjih iskustava i rezultata, potraže mogućnosti za njihovo poboljšanje, kako bi se samoupravnom odlučivanju radnika u samoj osnovnoj organizaciji ostavilo više prostora za poboljšanje kriterijuma raspodele i za doslednije ostvarivanje principa raspodele prema radu i rezultatima rada. Utisak je, na temelju sačinjenih analiza o realizovanju samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, da je uloga društvenih dogovora i mnogobrojnih samoupravnih sporazuma u grupacijama, upravo na tim nivoima, preforsirana, tako da je time praktično značajno sužen prostor za neposredno odlučivanje radnika o raspoređivanju čistog dohotka, a i o raspodeli ličnih dohodaka, na bazi normativnih akata, u osnovnoj organizaciji udruženog rada. Međutim, društveni dogovor i samoupravni sporazumi treba da imaju ulogu društvenog usmeravanja raspodele, u smislu utvrđivanja osnovnih globalnih okvira, proporcija, kriterijuma itd., na temelju kojih sami radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada, na bazi svojih samoupravnih opštih akata o raspodeli sredstava za lične dohotke, određuju adekvatna merila za raspodelu sredstava za lične dohotke na pojedince.

4. Neka pitanja društveno-ekonomskog sadržaja dogovora i sporazuma

Dosadašnji razvoj instituta društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja u oblasti sticanja i raspodele dohotka i sredstava za lične dohotke, pored postignutih rezultata, imao je i značajne slabosti. Pre svega, reč je o tome da dogovore i sporazume masovno krše, odnosno ne sprovode ih njihovi potpisnici. Zato se postavlja pitanje: da li je možda problem u nedisciplini samoupravljača, to jest njihovih potpisnika, odnosno učesnika u dogovaranju i sporazumevanju — ili je sadržaj sporazuma i dogovora neprihvatljiv? Sadržaj dogovora i sporazuma mora biti adekvatan, to jest da oni stvarno budu sporazumi samoupravljača, dakle ne samo formalno, nego i suštinski, i da oni koji ih potpi-

Digitized by Google

suju stvarno u njima nalaze neki interes, neki motiv da se bore za njihovo dosledno sprovođenje!

U Rezoluciji Trećeg kongresa samoupravljača Jugoslavije kao osnovno pitanje je istaknuto ovladavanje od strane samoupravljača društvenom reprodukcijom, gledano u celini, a u tom okviru posebno ovladavanje akumulacijom, odnosno dohotkom. Međutim, ekonomske analize pokazuju da su tendencije i stanje u oblasti sticanja i raspodele dohotka takvi da, zbog uticaja mnogih administrativnih odluka na ovom području, u značajnoj meri usporavaju razvoj samoupravljanja. Osim toga, tu je i raskorak u stvaranju dohotka. Naime, kada je reč o stvaranju dohotka, treba da postoji veza između novostvorene i prenesene vrednosti, jer, ako je osnovni cilj samo novostvorena vrednost, onda ona može biti nominalno sve veća, a realno sve manja. Ako, uz to, ne postoji nikakva sprega — veza između onih koji treba da nose reprodukciju, a to su samoupravljači, a njima ostaje sve manje realnog dohotka, postavlja se pitanje suštine sporazumevanja, odnosno da li je to njihovo sporazumevanje ili sporazumevanje onih struktura koje su dovele do toga da se dohodak otuđuje od proizvođača i da se o njemu odlučuje van samoupravnih organa — a to je već suštinsko pitanje, koje zahteva bitan odgovor na pitanje: u kom pravcu treba dalje izgrađivati sistem samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja, u smislu da radnicima bude prepušteno da odlučuju o celini dohotka. Znači, stvar je u tome da tu treba uspostaviti određenu vezu.

U dosadašnjoj praksi sporazumevanja i dogovaranja prvi koraci učinjeni su na području ličnih dohodaka. Naime, društvenim usmeravanjem raspodele dohotka i ličnih dohodaka, zasnovanim na samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima, želelo se dovesti u sklad kretanje ličnih dohodaka i produktivnosti rada, a u cilju otklanjanja i onemogućavanja neopravdanih razlika u nivoima ličnih dohodaka zaposlenih u različitim delatnostima, granama i grupacijama. Razvoj društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja u oblasti raspodele u ovom smislu tekao je sve do 1977. godine. Posle toga, kada je pojačana ekonomska nestabilnost i inflacija, odnosno kada su poremećeni tokovi u društvenoj reprodukciji, posebno oni u ekonomskim odnosima sa inostranstvom, umesto da se ovi problemi rešavaju samoupravnim putem, došlo je do toga da su aktivnosti poticale iz suprotnog smera, to jest pokretane su odozgo, od strane države, jer je administrativnim putem regulisana oblast potrošnje, što je zahtevalo da se na isti način reguliše i oblast raspodele. To je dovodilo do slabljenja motivisanosti samih samoupravnih organa da se ovim problemom bave, jer je njihova ekonomska zainteresovanost oslabila, pogoršana je raspodela prema rezultatima rada, njena stimulativnost je smanjena, a u uslovima visokog rasta inflacije nastupio je sve veći raskorak između nominalnih i realnih vrednosti, pogoršavao se kvalitet privrednog razvoja i privređivanja, i onda smo se našli u situaciji da sada mnogo govorimo

Digitized by Google

o neodgovornosti samoupravnih organa, o njihovoj nedisciplini i sankcijama. Time ne mislimo da ne treba pravno razvijati ovu materiju, ali moramo u samoj osnovi — fundamentu stvarati uslove za razvoj samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja unapređivanjem socijalističkih samoupravnih odnosa. Sprovedena istraživanja u oblasti sporazumevanja i dogovaranja ukazuju da je u njihovoj evoluciji bila prenaglašena normativna strana i da su zapravo ponekad shvaćeni kao instrument koji treba da potisne ekonomske zakonitosti, odnosno da potisne ekonomiju s kojom samoupravni organi moraju sami da se nose.

Međutim, tu se nailazi na prepreke, jer spoljni uticaji, spoljni faktori dolaze do izražaja, oni faktori o kojima smo napred govorili, koji radnike stavljaju u poziciju da se brane od inflacije, da se brane od visokog porasta troškova života. U poslednje vreme, u cilju održavanja standarda radnih ljudi, donete su mere zaštite njihovog standarda. Neosporno, treba štititi standard radnih ljudi, ali u uslovima kada stopa inflacije u 1981. godini prelazi 50%, ako bi i lični dohoci porasli za približno isto toliko procenata, to bi praktično značilo i podržavanje sadašnje visoke stope inflacije i nenormalno visokog nivoa cena koje su se formirale u prošloj i ovoj godini. I onda se, prvo, postavlja pitanje — na kojem nivou će se uspostaviti paritet domaćih i svetskih cena i, drugo, ako su nosioci ekonomske politike u 1980. godini proglasili koncept ekonomske stabilizacije, pre svega linearnim ograničavanjem potrošnje, odnosno drastičnim smanjenjem stope rasta proizvodnje u odnosu na 1979. godinu, jasno je da su u takvim uslovima radni kolektivi dovedeni u veoma tešku situaciju da se bore za socijalnu dimenziju raspodele, a ne za njenu ekonomsku dimenziju. Ekonomska dimenzija je onda stavljena po strani, obustavljena je ili je potpuno oslabila aktivnost usmerena na unapređivanje društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma o regulisanju raspodele dohotka i ličnih dohodaka, te je u takvim uslovima i normalno da slabi veza između kvaliteta razvoja i raspodele prema rezultatima rada. Jasno je da se dogovor i sporazum moraju poštovati, ali dogovor mora proizlaziti, pre svega, iz nekog interesa, iz nekog objektivnog interesa. Ako za taj dogovor i sporazume ne postoji objektivan ekonomski interes, on će biti slab motiv ili mehanizam ispoljavanja interesovanja onih koji će ga potpisati i koji će se starati o njegovoj realizaciji, jer će u tom slučaju njihova preokupacija biti kako doći do dohotka na bazi nekih drugih kategorija, a ne već utvrđenih radnih kriterijuma. Ali, ako bi iza toga stajala vrednost, ako bi iza toga stajao objektivan sud tržišta i ukoliko bi se sporazum oslanjao na objektivnu dokumentovanu analizu, na tendencije kretanja vezane za konkretan problem, onda bi i uloga dogovora, odnosno sporazuma, bila, pre svega, razvojna (ekonomska).

Problem samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja, kako vidimo, veoma je kompleksan i razgranat. Prilikom pristupanja sporazumevanju i dogovaranju pošlo se od raspodele ličnih dohodaka, pa se onda prešlo na celokupno sticanje i raspo-

Digitized by Google

delu dohotka i ličnih dohodaka, pa su zatim društveni dogovori postali osnova društvenog plana Jugoslavije i republika, napokon osnova i za razvoj ekonomskih odnosa sa inostranstvom u okviru interesnih zajednica, znači oni su dobili pravo građanstva na širokom frontu. Međutim, ključno pitanje je da na svakom segmentu društvene reprodukcije, kada je reč o samoupravnom sporazumevanju i društvenom dogovaranju, treba voditi računa o svim snagama, političkim i ekonomskim, odnosno postići da udruženi rad u društvenoj reprodukciji bude istinski nosilac te reprodukcije, da on ovladava, ne u nekoj neodređenoj budućnosti, nego sada, sutra, znači u dogledno vreme, dohotkom i celokupnim društvenim bruto proizvodom, da u tome traži svoju ekonomsku racionalnost i svoju motivaciju, stimulaciju. U takvom procesu neophodno je da se sve kreativne snage u udruženom radu, pre svega u proizvodnji, usredsrede na analizu problema stvaranja dohotka. Da najkreativnije, stvaralačke snage budu usmerene na rešavanje pitanja — kako doći do inovacija na širokom frontu, vezano za tehnologiju, unapređenje proizvodnje, poboljšanje kvaliteta proizvoda, asortimana itd., a da se istovremeno pomoću kritičke analize i sagledavanja onoga što je pređeno uoče zakonitosti u našem društveno-ekonomskom razvoju, a koje, moram reći, nisu uvek vidljive, a one deluju spontano i mimo naše volje, dakle, anarhično, pa u takvim uslovima sada treba naći vezu između društvenog dogovora i onoga šta društvenim dogovorima regulisati, i šta onda regulisati samoupravnim sporazumima da bi se, na prvom mestu, ta objektivna kretanja povezala s ovim svesno utvrđenim planskim procesima, koje mi u planskoj razvojnoj aktivnosti preko društvenih dogovora treba da usmeravamo u cilju postizanja boljih efekata. To je jedno.

Kada je reč o samoupravnim sporazumima, nameće se i drugo pitanje — da li oni treba da regulišu istu materiju kao i društveni dogovori ili treba mnogo pitanja da regulišu šire. Jer, po ZUR-u, osnovno samoupravno pravo radnika u udruženom radu je da samoupravno regulišu osnovna pitanja svoga rada i života, a to su: proizvodnja, investicije, sticanje dohotka, raspodela itd. Međutim, u sadašnjoj situaciji, ovakva samoupravna aktivnost u samim osnovnim organizacijama mahom je obuhvaćena širokim frontom samoupravnih sporazuma. Prema tome, samoupravni sporazumi i društveni dogovori moraju da obezbede veću aktivnost i veću mogućnost delovanja i postojećih objektivnih kretanja. Takva objektivna kretanja se ispoljavaju i u oblasti raspodele dohotka. Na primer, na temelju analiza koje smo vršili o odnosima osnovnih faktora koji opredeljuju kretanje ličnih dohodaka u Jugoslaviji zaključili smo da neki od tih faktora deluju tako da dolaze do izražaja neki elementi koji odudaraju od ciljeva kojima je težila ekonomska politika. Ekonomska politika je godinama uporno nastojala da uskladi nominalni rast ličnog dohotka sa nominalnim rastom čistog dohotka po radniku. Međutim, u praksi su se javljale druge tendencije, rekli bismo iz objektivnih razloga,

Digitized by Google

ali spontano. Na primer, kod tekstilne industrije, industrije kože i kod drugih grana koje ne mogu da ostvare tako visok dohodak, iz poznatih razloga, postojala je objektivna tendencija da se ove grane ipak usklade sa društvenom produktivnošću rada, znači, sa društvenim karakterom dohotka, i ta tendencija se godinama održavala (analitički se to može utvrditi). I ta tendencija je dobila pravo građanstva u Ustavu SFRJ iz 1974. godine, dobila je pravo građanstva u određenim članovima ZUR-a, ali je problem u činjenici da se to do današnjeg dana ne razrađuje i ne sprovodi u okviru samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora. Prema tome, tu je taj raskorak između onoga normativnoga, onoga što je zapisano u Ustavu, što je zapisano u ZUR-u, a ne sprovodi se u praksi.

U tom smislu je za dalji razvoj samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa bitno sledeće:

Prvo, da o investicijama i akumulaciji odlučuju sami radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada.

Drugo, da se proporcije u raspodeli uspostavljaju na nivou ukupnog dohotka, ali da dohodak bude produkt stvaranja, a ne formalnih preraspodela, i da se u takvom dohotku, kao celovitoj kategoriji koja će proizaći iz kvaliteta privređivanja, iz rada, uspostavljaju proporcije čiji će nosioci biti sami radnici u neposrednoj materijalnoj proizvodnji uz sporazumevanje sa radnicima u drugom delu udruženog rada van privrede, na osnovi ostvarivanja slobodne razmene rada.

Treće, ako neposredni proizvođači, samoupravni organi shvate da je njihov dohodak ceo, a ne samo onaj deo koji je u ZUR-u definisan kao čist dohodak, i da su njihovi okviri odlučivanja širi, oni će u radničkom savetu u osnovnoj organizaciji pokazivati veću zainteresovanost i za onaj drugi deo dohotka, to jest kako se on koristi. I tu bi se uspostavila veza između organa samoupravljanja u osnovnim organizacijama i delegata koji će se preko SIZ ova i društveno-političkih zajednica, sve do Skupštine SFRJ, grčevito boriti za socijalni i ekonomski razvoj koji će u suštini biti integralan, a ne protivrečan, kao što je slučaj danas, kada se u jednom jedinstvenom dohotku veštački sukobljavaju dva njegova osnovna dela — s jedne strane akumulacija, a, s druge, deo za potrošnju. Međutim, i jedno i drugo mora biti u razvojnom jedinstvu i služiti interesima razvoja, odnosno nužno je obezbediti integralnost ekonomskog i socijalnog razvoja koji treba da se zasniva na samoupravljanju. A to onda valja regulisati društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima, iz kojih treba da proizađu samoupravna normativna opšta akta u osnovnoj organizaciji. Tek u tom slučaju se može stvoriti jedan celovit, zaokružen sistem, integralan sistem samoupravljanja, kojim će se prevazilaziti mnoge subjektivističke tendencije koje vode autarkiji bilo u okviru zemlje, lokalno gledano, bilo u odnosu na svetsko tržište kad je reč o ekonomskim odnosima sa inostranstvom, i u koji bi stvarno trebalo ugraditi, odnosno primeniti marksističku teoriju radne vrednosti.

Digitized by Google

Vojan Rus

Komunisti, moral i samoupravljanje

1. Samoupravni moral

Ovde je mogućno dodirnuti samo neke vidike morala, koji su najnužniji na glavnim raskršćima našeg samoupravnog puta, ali često i zamagljeni.

Nije mogućno zaobići moral i etiku kod suštinskih pitanja: o odnosu između samoupravljanja kao institucije i samoupravljanja kao društvene akcije, o posebnom mestu Saveza komunista u samoupravnom sistemu, o odnosu komunista i malograđana, o stabilizaciji i slično.

Što se tiče morala i etike u našem društvu, postoje prilične nejasnoće i protivrečnosti.

Možda će ova teza postati jasnija ako već sada, zajedno sa Marksom, utvrdimo da je moral posebna proizvodnja u kojoj dolazi do izražaja opšti zakon produkcije. Posebnost prave, čovečne moralne prakse je stvaranje, svesno oblikovanje humanih društvenih odnosa. Kada samoupravljanje nije više isključivo pravna institucija ili partijski program, kada se samoupravljanje pretvara u akciju masa, koje svesno oblikuju svoje odnose — tada samoupravljanje postaje i jezgo socijalističkog morala.

Prva protivrečnost u našem samoupravnom moralu je između njegovog privida, imena, na jednoj, i njegove stvarnosti, na

Digitized by Google

drugoj strani. Ono što mnogi iskreno ocenjuju kao jedinstven samoupravni moral često je samo mešavina različitih morala — od tradicionalnog seoskog i religijskog morala malih grupa (porodice, suseda), preko sitnosopstveničkog i asketskog, do pravog socijalističkog samoupravnog morala.

U našem društvu takođe je zaoštrena protivrečnost između velikog objektivnog značaja morala za samoupravni socijalizam i čestog negiranja morala u nas:

— Na jednoj strani, moral je bitna objektivna potreba, a često i uzrok osetne objektivne praznine u samoupravnoj praksi.

— Na drugoj strani, u većem delu jugoslovenske teorije i u obrazovnom sistemu još vladaju prilične nejasnoće u pogledu morala. Ove nejasnoće idu tako daleko da pojedinci potpuno negiraju značaj morala za samoupravljanje i čak tvrde da je moral samo nešto staro, otuđeno.

Ove nejasnoće imaju dva izvora.

Jedan je stara, metafizička etika, na koju se u nas još vrlo često može naići i koja je moral mahom sužavala ili na osećanja, ili na mišljenje ili na govor (na sudove, na pravila i slično). Time je stara etika nehotice podržavala otuđeni moralizam i brkala ga sa moralom, iako oni jedan drugome nepomirljivo protivreče. Onaj ko se ne može osloboditi ovih metafizičkih pojmova ne može nikada shvatiti šta je moderni i samoupravni moral. Samoupravni moral takođe ne može shvatiti ni onaj koji svoju odredbu morala sužava samo na tradicionalni ili isključivo na asketski moral.

Drugi izvor odbacivanja moralne dimenzije samoupravljanja jesu malograđanske pojave, poput tehnokratizma, birokratizma i lažnog liberalizma. Svi nosioci takvih negativnih pojava teže da se oslobode svake samoupravno-demokratske kontrole i svakog objektivnog merila. Zato im moral smeta, jer upravo je on takvo delotvorno objektivno merilo. Ovde je reč o klasnom odnosu: na jednoj strani su potrebe proizvođača, kojima je moral način delotvornog samoupravnog povezivanja; na drugoj strani su snažni ostaci građanskog društva kojima takav moral smeta.

Pošto nas ovde naročito interesuje mišljenje idejnih tvoraca jugoslovenskog samoupravljanja, navešću doslovno samo jednu rečenicu iz Kardeljevog pisma: »Mislim da je svesno angažovanje socijalističkih snaga u idejnom utemeljenju morala socijalističkog samoupravnog društva jedan od suštinskih uslova za nastajanje autentične nadgradnje sistema socijalističkog samoupravljanja.« Ovo pismo je iz decembra 1977. godine, znači, iz vremena kada je Kardelj pisao o smernicama razvitka socijalističkog samoupravnog sistema.

Pomenuću još Engelsov stav iz *Anti-Diringa:* stvarni ljudski moral biće mogućan tek u besklasnom društvu (kao što je poznato, Marks je ove stavove znao, do detalja, i podržavao); znači, koliko se više produbljuju odnosi u socijalizmu, toliko više jača i moral.

Digitized by Google

Pre nego što se suočimo sa moralom u našem društvu, nužno je pomenuti opšte odnose između morala i samoupravljanja.

Najpre nekoliko pretpostavki koje nisu u neposrednoj vezi sa stanjem kod nas. Bilo gde u savremenom svetu da poniknu samoupravne institucije, one znače velik istorijski napredak. Ipak, samoupravne institucije koje bi bile postavljene samo ustavno-pravno još ne bi imale samoupravni sadržaj, nego bi predstavljale puku formu. Praksa u samoupravnim institucijama — čak u budućem mnogo razvijenijem samoupravljanju nego što je naše — nije automatski samoupravna praksa, nije nužno u skladu sa svojom pravnom formom.

Samoupravni sadržaji ostvaruju se stalnim odlučivanjem o različitim mogućnostima i interesima koji postoje u svakoj društvenoj situaciji. Pri tom će opšte opredeljenje i izbor biti samoupravljanje, oslobađanje rada. Rad oslobađa samoga sebe u najvećoj meri kada donosi i sprovodi optimalne odluke o samome sebi. Pozitivne samoupravne odluke nikad ne nastaju automatski, stihijski, nego uvek na temelju određenog izbora. Zato su — ako želimo ostvarivati samoupravni moral i sadržaj — uvek (objektivno) nužna merila vrednovanja i izbora, koja se primenjuju na konkretnu situaciju. Tek je takva humana praksa stalnog oblikovanja odnosa — samoupravni moral, ispunjena samoupravnim sadržajem.

Vrlo je značajno osnovno Kardeljevo merilo vrednovanja. To su ljudske potrebe, osnovne potrebe i ljudska konkretna sredina. Čini mi se da su merila samoupravno-moralnog izbora čvrsto objektivno utemeljena ako su svesno utemeljena u celinu ljudskih potreba i vrednosti, u sklopu konkretnih uslova.

Imajući u vidu ova merila i pojmove, možemo se suočiti sa nekim pojavama u našem samoupravnom moralu.

Zašto je moral danas kod nas akutno objektivno pitanje, zašto se on nameće kao nužna, istorijska potreba, a ne samo kao teorijski problem?

Kod nas su već ostvareni neki izraziti samoupravni sadržaji, ali su veoma uočljive i prilično velike praznine; ne retko još nalazimo puke samoupravne forme. Da o našem samoupravnom moralu ne bismo govorili samo apstraktno ili patetički, osvrnuću se najpre na jedan opipljivi problem koji navode naši sociolozi.* U brojnim preduzećima u Jugoslaviji imamo već modernu opremu, ali ona je znatno manje iskorišćena nego u kapitalističkim zemljama. Znači: rad ovde još nije dovoljno oslobođen, potiskuje ga njegova sopstvena investicija kao neupotrebljen teret, kao njegov delimično otuđen minuli rad. Ovaj minuli rad još nije postao u potrebnoj meri stvarna društvena svojina; sredstva za proizvodnju pretvaraju se iz pravne u stvarnu društvenu svojinu tek kada ih udruženi proizvođači zaista upotrebljavaju i njima upravljaju.

* Na primer, dr Bogdan Kavčič u referatu na savetovanju Jugoslovenskog centra za teoriju i praksu samoupravljanja održanom 27. i 28. januara 1981.

Digitized by Google

Svi znamo da ovu praznninu nije prouzrokovao nikakav politički pritisak ili politički manevar, nego jednostavno nedostajanje takvog funkcionalnog morala kakav zahteva samoupravno-industrijsko društvo. Nikako ne mislim da se naš celokupan socijalistički moral svodi isključivo na ovaj samoupravno-industrijski moral; ali, ipak, u Jugoslaviji je samoupravno-industrijski moral jedno od glavnih pitanja, pošto se iz poljoprivredne pretvaramo u industrijsku zemlju. Kapitalističko industrijsko društvo nije moglo doživeti procvat u katoličkim zemljama sve dok građanstvo nije izgradilo svoj protestantski moral. Naravno, ne mogu plediirati za uvoz ovoga, nego samo za izgradnju posebnog samoupravnog industrijskog morala i discipline, koji su samo deo šireg socijalističko-humanističkog vrednovanja i morala.

Pri tome je značajno pitanje i moral profesionalnog rukovodećeg sloja: direktorâ i sličnih profesionalnih rukovodećih kadrova. Kod nas ima dosta dobrih direktora sa skromnim prihodima, koji shvataju i u praksi ostvaruju samoupravljanje; oni već poseduju samoupravno-industrijski moral. Ipak su za nas u ovom trenutku »interesantniji« rukovodeći kadrovi u organizacijama sa gubicima i na ivici rentabiliteta, svi nedelotvorni »rukovodioci« u preduzećima, u administraciji, u SIZ-ovima i sva ona masa ljudi koja sada juriša iz proizvodnje na položaj administrativaca i profesionalnih rukovodećih kadrova. Ovde se, verovatno, najsnažnije oseća nepostojanje modernog samoupravljačko-industrijskog morala i samodiscipline. Nisam se okomio na ove rukovodeće kadrove zato što smatram da su radnici anđeli (i u njihovim redovima se vodi stalna klasno-moralna borba), nego na tom pitanju insistiram zato što na našem razvojnom stepenu mogućnost masovnog samoupravljačkog morala u prilično meri zavisi od organizatorâ proizvodnje i svih profesionalnih rukovodilaca. Takođe zavisi od načina pripremanja sastanaka, od informisanja radnikâ, oblikovanja jasnih predloga mogućnih odluka (tek na temelju takvih predloga radnik može formulisati svoj predlog) i od radne discipline samih rukovodilaca; od svega toga zavisi koliko će se ostvarivati samoupravni moral. Čak će se i prosečni radnik, koji nije nikakav anđeo, verovatno, složiti, već iz sopstvenog materijalnog interesa, da ne radi efektivno, kao što je kod nas često prosek, samo 5 sati (ili još manje), nego i punih 6 sati, ako će za to dobijati stalno za 20% veći dohodak.

Zato je ključ za prelazak na viši stepen morala — samoupravljanja i proizvodnje — u velikoj meri moral organizatorâ proizvodnje. I pitanja stabilizacije i inflacije značajno su povezana sa pitanjem samoupravnog socijalističkog morala.

Da li će nam stabilizacija — kao dugoročni proces — uspeti ili ne, zavisiće u prilično meri od sledećeg: da li će brže nego do sada jačati samoupravno-industrijski, samoupravno-poslovni moral. U dosadašnjim brojnim bezuspešnim pokušajima da izlečimo jugoslovensku privredu znatan udeo imala je i činjenica što nismo izgradili dovoljno funkcionalan moral (navike), koji bi

Digitized by Google

postao sastavni deo konkretnih privrednih i društvenih kretanja (a ne bi se sveo na neko davanje lekcija spolja). Ako želimo podići produktivnost rada, to se, očigledno, može postići, pre svega, boljom organizacijom rada, racionalnijim korišćenjem sredstava, adekvatnijom raspodelom, boljim međusobnim odnosima u preduzećima i većom radnom disciplinom. Sve to u sebi uključuje samoupravno-industrijski moral i sve je to utoliko potrebnije što naša proizvodnja već dugo zaostaje u odnosu na svoju opremljenost i investicije; njih može da oživi jedino čovek svojom svesnom pojačanom aktivnošću. Očigledne su i posledice nepostojanja takvog morala: slab radnik i slab direktor se uzajamno dopunjuju. Rukovodeći kadrovi koji samo sede u udobnim foteljama ne mogu podstaći niti organizovati radne ljude za postizanje uspešnije proizvodnje. Obim i kvalitet produkcije (materijalne, idejne, društveno-političke) ne može se unaprediti ni u jednoj oblasti gde ne postoji aktivan samoupravni moral; ako su lenji rukovodioci, biće takvi i radnici; ako rukovodeći kadrovi zastupaju uravnilovku, prihvatiće je, verovatno, i radnici. U tom poslednjem »modelu« rukovodioci malo rade, ali imaju i srazmerno niske lične dohotke. Tada se i radnici mire sa niskim primanjima, uz nisku produktivnost, a time štede snagu za »honorarni« rad van preduzeća.

Veza komunisti — moral — samoupravni socijalizam biće, nadam se, još uočljivija i jasnija ako pre toga ukratko razmotrimo osobenosti naše malograđanštine.

2. Samoupravljanje i malograđanština

Za komunista moral dobija poseban značaj naročito kada se suočava sa našom savremenom malograđanštinom. Zato je nužno analizirati ne samo »klasičnu« malograđanštinu, nego, još više, nove, posebne vidove malograđanštine u našem društvu.

Naš samoupravni socijalizam nalazi se u svakodnevnom i snažnom sukobu sa malograđanštinom. A ona je zajednički imenitelj za pojave koje su na prvi pogled veoma različite: birokratizam i tehnokratizam, prividni liberalizam i klerikalizam, nacionalizam svih boja.

Zato se i radnički, komunistički i samoupravni moral oblikuje i proverava, pre svega, u sukobu sa svim tim oblicima malograđanštine. Glavni masovni sukob — koji je istovremeno stalan, uporan i neuočljiv — naročito je sukob između proizvođača-samoupravljača i malograđana. U tom okršaju odlučuje se o sudbini samoupravljanja, koje može pobediti ako stvarno napregne sve snage; da bi u tome uspelo, mora dobro poznavati protivnika. U oslobodilačkom ratu — i sve do pobede nad Informbiroom — malograđanski elementi bili su kod nas prinuđeni na povlačenje, i to temeljitije nego u mnogim drugim delovima sveta. Međutim, posle 1960. godine oni su opet nešto ojačali.

Digitized by Google

Malograđanština je »opasan« protivnik zato što se nalazi baš svuda, u svakom pojedincu, na svakom društvenom području i u svakom sloju. Linija borbe protiv nje je veoma pokretljiva i nedovoljno jasno povučena pošto je malograđanština masovna stihija; baš zato je ne možemo ni potceniti. Opasna je kao zarazna bolest koja je napala sam organizam, a koju je teško otkriti jer ne postoje znaci spoljne, vidljive i opipljive opasnosti; kada nastupe posledice, ponekad je već kasno intervenistai, iako nije i prekasno.

»Nevidljivost« ovog socijalnog elementa nas uspavljuje; kad jednom prezdravimo, čini nam se da se boljka nikad više neće pojaviti, ali je to bolest koja nam ipak stalno preti; upravo usled toga je opasna.

Naravno, malograđanština nije kod nas neki vladajući sistem; takođe nije ni neka zavera neprijatelja sa strane. To je nužna pojava na dostignutom stepenu našeg razvoja. Međutim, malograđanština je danas često u većoj meri neuhvatljiva i gotovo neopipljiva struja nego što je to bila pre 1941. godine, pošto su danas — o čemu će biti više reči — uslovi drukčiji. I zato samoupravljanje — ulazeći u okršaj sa malograđanštinom — mora još više izoštriti svoju pažnju, pokazati još veću istrajnost nego što je to bilo potrebno naprednim snagama pre 1941. godine.

I kod naše i kod svake druge malograđanštine nužno je razlikovati dva njena vida:

a) objektivni aspekt (klasa, sloj »po sebi«), znači malograđanski *sloj kao takav*, kao *objektivna društvena pojava;* i

b) malograđansku *društveno-političku, duhovnu usmerenost*, koja je nešto društveno *subjektivno* i sadrži određene malograđanske »vrednosti«, navike, stil života, društveni karakter i stavove.

Ove dve strane malograđanštine mogu se i objediniti, ali to nije čest slučaj. Zato pri sučeljavanju samoupravljanja sa malograđanštinom treba posebno voditi računa o oba pomenuta vida: »objektivni« malograđanin je u borbi za oslobođenje, za privrednu obnovu i protiv staljinizma često gubio, prevazilazio ili potiskivao svoju malograđansku duhovitost, ali, kasnije, ona se mogla — ako je bila samo potisnuta — ponovo probuditi; pojedini radnici u modernoj industriji i privredi mogu biti veoma daleki od malograđanskih (objektivnih) društvenih pozicija, pa ipak zahvaćeni malograđanskom ideologijom.

Prilikom sukoba s malograđanštinom samoupravljanje takođe mora uzeti u obzir postojanje *ekonomske* i *upravno-ideološke malograđanštine* (obe vrste obuhvataju više podslojeva). Oba pojavna oblika malograđanštine su *objektivni*, sastavni deo malograđanštine po sebi, kao stvarnog društvenog sloja i postoje u kapitalizmu bez obzira na društveno-duhovnu usmerenost svojih pripadnika (i upravno-ideološki element malograđanštine je nešto objektivno, pošto ga čine određeni društveni slojevi, profesije, podslojevi, koji su objektivno dati bez obzira na subjektivnu usmerenost svojih pripadnika).

Digitized by Google

Oba dela (vrste) malograđanštine za naše uslove imaju određen značaj, jer su u bližoj prošlosti oba bila snažno izražena, a delimično su i danas. Oba su bitna za specifičan građanski i malograđanski razvoj kontinentalne Evrope. Dok se ekonomska malograđanština javljala svugde gde je uz građansku klasu ponikao kapitalizam, upravno-ideološka malograđanština dolazi do snažnog izražaja tamo gde je kapitalistički razvitak ostvarivan i praćen uz veliko učešće profesionalnog državnog aparata i crkve (njegov udeo bio je, na primer, manji u SAD nego u Zapadnoj Evropi, pa je u SAD i udeo upravno-ideološke malograđanštine manji).

Malograđanština se počinje kod nas ponovo buditi posle otklanjanja neposredne staljinističke opasnosti, i to kod onih koji su svoj malograđanski mentalitet tokom oslobodilačkog rata samo privremeno »potisnuli« na »rub svesti«, a koji se nje nikada nisu potpuno oslobodili. Ovi nedosledni idejni skokovi često nisu bili ni namerno ni svesno činjeni, a još manje se za njih može reći da predstavljaju svojevrsnu malograđansku zaveru unutar i protiv socijalizma. Često je bila reč isključivo o prikrivanju malograđanskih stavova uz iskreno oduševljenje za narodnooslobodilački rat i obnovu zemlje, a pri tom ni sami nosioci ideološke malograđanštine nisu bili svesni činjenice koliko su ove karakteristike u njima snažno ukorenjene i kako se posle rata i otklanjanja spoljnih opasnosti — ponovo bude. Međutim, ova nesvesnost ne olakšava, nego jača društveni učinak malograđanske duhovnosti — nepoznati protivnik može biti opasniji od poznatog i da lakše razara naše socijalno-duhovno stanje od velike, spoljne opasnosti reakcionarnih snaga. Probuđeni ideološki malograđanin počeo je posle 1945. godine uticati na okolinu — pa i na pojedine komuniste — već samim tim što je bio dosta brojan.

Ovde moramo bliže sagledati u čemu se sastoji tradicionalna i savremena malograđanska *duhovno-vrednosna usmerenost*. To je važno, pre svega, zbog toga što je duhovna malograđanština veća prepreka samoupravnom socijalizmu nego sloj savremenih zanatlija i drugih privatnih sopstvenika (gotovo je smešno govoriti o malograđanskoj opasnosti samo u vezi sa tim slojevima, pošto je danas, u poređenju sa društvenim sektorom, njihov udeo kod nas srazmerno mali).

Duhovno-društvena malograđanština uopšte nema neku isključivo svoju ideologiju, isključivo svoj sistem vrednosti ni isključivo svoje ciljeve. Sve svoje glavne vrednosti i ciljeve duhovna malograđanština je preuzela iz ideološkog arsenala građanske klase; osobenost malograđanske ideologije je u tome što građanske bogove — privatnu svojinu, profit, vlast, egoizam — gaji na poseban, sitničarski, zagnižen i protivrečan način. Tu je reč samo o posebnoj formi građanske ideologije, koja se može — i kod malograđanštine — pojavljivati čak u vidu međusobno suprotstavljenih filozofija; ipak je svim tim filozofijama nešto zajedničko, što se inače krije iza različitih termina, ali se svejedno može izdvojiti.

Digitized by Google

Malograđanska ideologija je uvek — mada često toga nije svesna — izraz nekih užih interesa. Zato je duhovni malograđanin može brzo i menjati ako ne odgovara njegovim izmenjenim interesima; za njega je karakteristična ideološka neprincipijelnost. Ako mu marksizam nije više od koristi za zadovoljavanje njegovih užih interesa, brzo ga zameni bilo kojom građanskom filozofijom ili mešavinom te filozofije i marksizma. Ako mu građanski liberalizam nije dovoljno efikasan u suprotstavljanju socijalizmu, počinje ga kombinovati sa klerikalizmom.

Da bismo što bolje upoznali malograđanštinu, sa kojom se danas sučeljava naše samoupravljanje, neophodno je osvetliti i neke njene posebne, savremene varijante. Starim izvorima malograđanštine, koji još deluju — dugogodišnji život i mentalitet malih gradova i sitnih proizvođača — valja dodati još neke savremene uslove (jedan smo već pomenuli: ponovno oživljavanje malograđanskog egoizma, kada je nestao strah od neposrednog stranog pritiska).

Stvoreni su i neki novi uslovi koji pogoduju nastajanju naših, sasvim posebnih malograđanskih pojava. Jedan od njih je određen zastoj u razvitku samoupravljanja u deceniji pre 21. sednice Predsedništva SKJ (u 1971. godini). Jugoslovensko društvo i njegovo rukovodstvo je već pre dužeg vremena (u periodu 1971—1974) utvrdilo sa kojim zahvatima se istovremeno može jačati samoupravljanje a potiskivati malograđanština. Uspeh je obezbeđen jedino onda ako se u oba pravca deluje istovremeno. Poznato je da je Jugoslavija, poslednjih godina, nastojala suzbiti pomenute zastoje preduzimanjem pozitivnih akcija, kao što su: svestrani razvoj samoupravljanja, angažovanje SK i SSRNJ unutar samoupravljanja, podsticanje marksističkog obrazovanja i socijalističkog vaspitanja u školstvu. Pokazalo se ponovno da je svaki veći zastoj u društvu prilika za malograđanštinu da otpočne svoju stihijsku ili organizovanu ofanzivu protiv samoupravljanja, a da se samoupravljanje može dalje razvijati samo stalnim kretanjem, napredovanjem.

Iako je danas u većini oblasti samoupravljanje postiglo značajan napredak, ipak je nužno postaviti dijagnozu nove malograđanštine: samoupravljanje se ne može oblikovati ako se istovremeno ne distancira, diferencira od malograđanštine, koja se može svugde pojaviti. Malograđanština se može pojaviti i u svim institucijama samoupravnog društva; možemo je naći kako u radnim organizacijama tako i u društveno-političkim organizacijama, i to na svim društvenim područjima rada. Sve ono što obuhvatamo izrazima: uski egoizam, grupni kapitalizam, tehnokratizam, birokratizam, lažni liberalizam, nacionalizam — kao zajedničku (i duhovnu) osnovu ima malograđanštinu.

U našim uslovima privatni sektor ne može osvojiti takve vladajuće pozicije kao u kapitalističkim zemljama i zato se duhovni malograđani nastoje afirmisati i na drugim područjima. Za ideološkog malograđanina veoma privlačno deluju, na primer, funkcije bilo u samoupravnim organima bilo u svim drugim organizacijama. Funkcije koje su, naravno, na stepenu razvijenosti našeg savreme-

Digitized by Google

nog društva nužne, pružaju malograđaninu veću mogućnost za sticanje dohotka bez rada i obezbeđuju veću vlast nego rad za mašinom ili na šalteru. Birokratizam i tehnokratizam samo su izrazi takvih težnji. Masovna navala na mesta u upravnom aparatu svih samoupravnih institucija, prekomeran broj »činovnika« po kancelarijama, a manjak proizvodnih — stručnih, duhovnih i fizičkih — radnika, samo su jedan od izraza nove, »samoupravne« upravno-ideološke malograđanštine.

Poseban oblik nove malograđanštine predstavlja potrošačka tendencija (tu je reč samo o tendenciji, koja nije oznaka celog našeg društva, a nije ni toliko izražena kao u kapitalizmu, gde je potrošački element sastavni deo funkcionisanja sistema; kod nas je samo manifestacija posebne malograđanske ideologije, nedovoljnog usmeravanja i posledica nedovoljnog idejnog vaspitanja u društvu, uz unapređivanje sistema vrednovanja). Pošto se malograđanin kod nas ne može dugoročnije ekonomski utemeljiti, pošto se ne može kapitalisati — nastoji, pre svega, da gomila trajna potrošačka dobra i da se na razne načine bogati, mahom tako što pokušava što više od društva iščupati, a što manje mu dati.

Uravnilovka kod nas često nije više zahtev gladne sirotinje koja želi (bukvalno to) da se svi najedu, nego na njoj upravo često insistiraju neradnici, slabo produktivni ideološki malograđani, koji nisu više gladni (svejedno da li žive u selu ili u gradu). Nova malograđanština prosperira u svim sredinama gde pobeđuje uravnilovka i jača inflacija, gde se ne povećava produktivnost niti se uspešno privređuje, gde se pokušava raspodeliti i ono što nije zarađeno. Naš novi malograđanin »uspeva« ponekad da razreši problem kvadrature kruga, u čemu nije imao uspeha stari ideološki malograđanin: ovaj se zaista kolebao između sitnog i srednjeg vlasništva, ali je često morao uporno raditi i štedeti da mu ne bi sve propalo; novi malograđanin, koji se oseća sigurnim u socijalističkom sektoru, oslobođen je ove stare brige i razmišljanja — on može prisvajati i trošiti. Pri tome i usled toga postaje razmažen, a budući razmažen, postaje drzak i glup, pošto — za razliku od starog ideološkog malograđanina, koji je ponekad morao da štedi i da se stara o racionalnom gazdovanju — sada više »ne zna« koliko se teško dolazi do dohotka i svih udobnosti koje mu socijalizam pruža: školstva, socijalne sigurnosti, stana, zaposlenja. Zato misli da mu je dužnost i nužni način ponašanja da, zbog socijalizma, neprestano bude nekako »uvređen«; boji se da bi, ako bi ćutao ili izrazio zadovoljstvo, suviše brzo bio razotkriven — da je dobio za slab rad suviše i da mora društvu više doprinositi svojim radom.

Sve to pokazuje da se malograđanština može pojaviti svugde, na svakom području, pa i u svakome od nas. Svi smo mi, više ili manje, svakog dana pred dilemom: da li da prisvajamo na temelju sopstvenog i udruženog rada ili na neki drugi, malograđanski način. Ova pitanja se svakodnevno postavljaju, u svakodnevnom procesu odlučivanja — koliko i kako ćemo raditi i koliko ćemo za taj učinak tražiti. Zato samoupravljanje sa malograđanštinom ratuje

Digitized by Google

svakodnevno, na svakom radnom mestu u našoj zemlji. Zato je linija borbe između samoupravljanja i malograđanštine vrlo pokretljiva i svuda se na nju nailazi; niko nije nje oslobođen, kao potpuno »čist« ili potpuno nezainteresovan.

Malograđanština je u celom svetu, a posebno kod nas (uprkos svojoj učestaloj pojavi i svojoj ideološkoj »elastičnosti«, koju malograđanin kod samog sebe ceni kao visoku politiku, iako je sasvim providna i nezanimljiva) istorijski sasvim nemoćna. Upravo usled svojih uskih interesa ne može nikada prodreti do glavnih, do suštinskih interesa naše zajednice, niti shvatiti realne puteve njihovog ostvarivanja. Zato malograđanština ne može ni samoupravljanju ni nesvrstanosti dati nikakvu alternativu, nikakav uspešan drugačiji program; ne može ukazati ni na jedan put koji bi bio sposoban, bar u nekoj meri, da se poredi sa efikasnošću samoupravno-nesvrstanog pravca.

Dostignuti stepen savremenog istorijskog razvoja još dugo će u današnjem svetu — pa i kod nas — doprinositi nastajanju malograđanskih pojava. Postojeća podela na umni i fizički rad, još jaka uloga države i nedostajanje materijalnih dobara — sve će to i ubuduće podsticati prihvatanje malograđanske ideologije: privlačnu moć ima prisvajanje viška rada i vlasti bez sopstvenog rada.

Malograđanske pojave ne predstavljaju uvek neposrednu političku opasnost po opstanak samoupravnog socijalizma, pošto su stihijske, razjedinjene i lišene zajedničke usmerenosti. Zato nije potrebno da samoupravna politika, zbog takvih stihijskih malograđanskih pojava, ispoljava nervozu niti da nastoji da ih iskoreni silom, sve dok imaju samo stihijski karakter. U takvim, najčešćim, okolnostima najpogodnije je dosledno samoupravno delovanje, najefikasnije je izgrađivati samoupravne odnose i to kombinovati s idejnim ubeđivanjem, koje će i malograđanina uveriti u to da pravi interesi masa, pa i ideološkog malograđanina, ne mogu biti malograđanske iluzije i modeli, već te interese najpotpunije zadovoljava samoupravljanje. Samo u izuzetnim slučajevima — kada desni malograđanski i građanski elementi preduzimaju zajedničku agresivnu političku akciju — potrebno je na nju reagovati širim organizovanim angažovanjem političkih subjekata samoupravnog socijalizma. Ovakva samoupravna aktivnost mora uvek — kako su nas učili Tito i Kardelj — predstavljati podsticaj za ostvarivanje kvalitetnije duhovne i materijalne proizvodnje i izgrađivanje u svemu boljih društvenih odnosa.

3. Komunisti, moral i samoupravljanje

Ni sami komunisti ne slažu se uvek u potpunosti u pogledu toga kakav treba da je moral komunista u uslovima samoupravljanja. Neki misle da su u samoupravnoj demokratiji komunisti jednaki među jednakima, da zato i deluju unutar samoupravljanja (što je utemeljeno) i da se, stoga, u pogledu morala ne mogu baš nimalo razlikovati od ostalih radnika i radnih ljudi (što nikako nije tačno).

Digitized by Google

S ovim poslednjim stavom nije mogućno složiti se. Takvo shvatanje bi Savez komunista stvarno lišilo njegove uloge najvažnijeg pokretača i vezivnog tkiva u samoupravljanju u Jugoslaviji.

Savez komunista nije partija administrativnog socijalizma ili etatizma, koja se prepliće sa državnim aparatom i koja odlučuje u ime ili »u ime« radnika. Iako ne vlada nad radnicima ili umesto njih, ona nije ni slučajan zbir socijaldemokrata, sindikata i poslanika, ni debatni klub, a ni građanska biračka organizacija koja se probudi tek svake četvrte godine (prilikom izbora). Savez komunista ne vlada, ali ipak aktivno idejno-politički sarađuje u usmeravanju samoupravnih odnosa; takvo svesno idejno-političko delovanje izjednačava se sa moralom (i zato ćemo ga u tom smislu navoditi i ubuduće; naravno, uz ogradu da je ovo samo deo, iako centralni, celokupnog socijalističkog morala).

U svom odnosu prema samoupravljačima i samoupravljanju Savez komunista ne može imati nikakav svoj, poseban, moral. Ipak, ne može aktivno doprinositi obogaćivanju sadržaja samoupravljanja ako se u samoupravnom moralu nije izdigao iznad proseka, a koji čini mešavina različitih vrsta morala, i postoji u svim (takođe samoupravnim) jedinicama našeg društva (naravno, u različitim srazmerama). Jednostavno, mogli bismo reći: Savez komunista mora da bude iznad proseka morala, koji se dobija ishodom sukoba između samoupravno-socijalističkog i malograđanskog morala.

Do takvog klasnog sukoba dolazi kod svakog pojedinca i u svakoj instituciji naše zemlje. Za svakog pojedinca, grupu i instituciju postavljaju se bar dve mogućnosti; tu postoje bar »dve duše«: proizvođač-samoupravljač i malograđanin-privatni vlasnik (prisvajač, vlastodržac). Ove dve mogućnosti (i njihove nebrojene varijante) aktuelne su kod nas i danas (naročito usled nižeg stepena istorijske razvijenosti našeg društva), a u načelu uvek, pošto svaki čovek slobodno bira (u svakoj samoupravnoj i društvenoj situaciji) takav ili njemu suprotan način ponašanja.

Klasni sukob između proizvođačâ i građana, zato, stalno traje i u okviru samoupravnih institucija; samoupravni moral znači odlučivanje na ovoj prekretnici i dosledno, efikasno ostvarivanje samoupravnih sadržaja, izgrađivanje novih društvenih odnosa. Zato je angažovana saradnja u tom odlučivanju i delovanju bitan deo uloge Saveza komunista. Ako bi u tom pogledu naš SK zaostajao za boljima ili čak za prosečnim članovima samoupravnog društva, onda ne bi bio više potreban, pošto bi tada mase svoje odnose uređivale bolje bez Saveza komunista nego sa njim. Savez komunista ima, zato, istorijski i društveni smisao samo ako je (unutar samoupravnih institucija, unutar Socijalističkog saveza, sindikata itd.) moralno iznad svih samoupravljača s kojima je na istom zajedničkom putu. Kao što ćemo pokazati, takva moralna snaga komunista jeste — danas i biće još dugo — osnovna garantija opstanka i razvitka socijalističke Jugoslavije.

Digitized by Google

Navedimo, iz dnevne prakse, primer samoupravnog morala — koji je, kako je rečeno, jezgro komunističkog i socijalističkog morala, — s tim da ga uporedimo sa asketskim, sitnosopstveničkim moralom i moralom uravnilovke. Uzmimo namerno što jednostavniji primer: članu Saveza komunista, koji je na radnom mestu radio bolje od proseka, prilikom raspodele dohotka nanesena je nepravda; nije dosledno poštovano načelo raspodele prema rezultatima rada. Ako je reč o nekoj manjoj povredi njegovog prava, pravi komunist odmahnut će rukom; neće se upustiti u ogorčene, malograđanske »bitke« zbog sitnica. Međutim, ako je značajno oštećen, on će se s punim pravom boriti za svoj interes, ali na principijelan način: neće slušati ni savete nosilaca asketskog morala ni morala uravnilovke (što se boriš za više od proseka, svi imamo jednake potrebe, bez obzira na kvalitet našeg rada!), a ni sitnosopstveničkog, malograđanskog morala (prva varijanta: vi, komunisti, dužni ste da se žrtvujete, a mi koji to nismo možemo da grabimo; druga varijanta: treba da se uključiš u našu grupu ili u bilo koju drugu, tako možeš uspešnije grabiti; nemoj da budeš naivan i da se znojiš naporno radeći).

Očigledno je u takvoj situaciji jedino moralno delotvorni put da se komunist u borbi za svoje interese i interese drugih pridržava onih moralnih normi koje danas čine suštinski deo samoupravljanja i napretka: na primer, raspodeljivati dohodak prema rezultatima rada. Ako u borbi za svoje interese komunist bude dosledno poštovao utvrđene norme, obezbediće i sebi i društvu značajnu korist, jer će takvim moralom jačati samoupravljanje: time će razbijati one malograđanske težnje (uski egoizam, uravnilovku, birokratizam) koje ga samo ometaju u radu. Biće on danas istinski komunist ako se uvek dosledno drži onih moralnih normi koje su danas i najprirodnije za sve samoupravljače, za nekomuniste i za komuniste, kao i za napredovanje naše zemlje. Takav moral nije neka veštačka tvorevina, nego predstavlja najprirodniji sadržaj samoupravljanja.

Neophodan je, dakle, moral koji će biti društveno funkcionalan. Pod tom funkcionalnošću nikako ne podrazumevamo podređenost morala politici ili materijalnoj proizvodnji, nego njegovu »prilagođenost« našem istorijskom trenutku, potrebama savremenog jugoslovenskog čoveka da postigne u datim uslovima najviše što može. Komunist koji se pridržava takvih načela kad je on u pitanju, imaće i moralno pravo da moralna načela dosledno brani od svih onih što od njih odstupaju. Ako želi da ta načela budu ostvarena u celom društvu, mora ih pre svega sam do kraja sprovoditi. Jedino tako će se socijalistički moral čvrsto ukoreniti u celoj našoj stvarnosti, u svim situacijama; komunist treba u svim okolnostima da doprinosi samoupravno-socijalističkim rešenjima, donošenju odgovarajućih odluka i da se suprotstavlja svim malograđanskim težnjama. A takav moral je istovremeno revolucionaran, jer menja odnose, a i realističan je pošto proističe iz datih uslova i istorijskog trenutka. Tamo gde je komunističko

Digitized by Google

samoupravno-moralno delovanje u tom pravcu usmereno, zaista je u punom skladu s Marksovom definicijom da su komunisti samo deo radničkih partija i pokreta, ali onaj deo koji je, da parafraziramo Komunistički manifest, u datim uslovima najdalekovidiji i najodlučniji.

Savez komunista je najvažnija subjektivno-organizaciona koheziona snaga u okviru Jugoslavije. Moral u Savezu komunista je — u smislu svesnog oblikovanja odnosâ — glavni sadržaj te povezanosti; moral Saveza komunista je isto toliko bitan kao i idejno-politička uloga i delovanje komunista. Svojim moralnim uticajem i idejno-političkim delovanjem Savez komunista stalno održava i jača one spone koje su zaista od najvećeg životnog značaja, učvršćuje opštejugoslovensku saradnju.

Idejno-političko delovanje Saveza komunista unutar samoupravnih institucija, Socijalističkog saveza i Sindikata znači da Savez komunista ne prihvata ulogu »odsutne« snage ni stihiju, ali se istovremeno odriče administrativno-državne uloge i svoju aktivnost usmerava ka što kvalitetnijem razrešavanju samoupravnih odnosa. Pošto je moral upravo svesno, voljno (ne-državno) savlađivanje stihije i oblikovanje odnosâ između svesnih snaga unutar samoupravnog sistema i pošto Savez komunista deluje na taj način, njegovo idejno-političko delovanje je i bitan deo samoupravnog morala.

Suština idejno-političkog, moralnog delovanja komunista je, pre svega, u tome da se kao komunisti stalno angažuju unutar samoupravnog sistema. To, naravno, ne znači da se komunisti moraju sastajati redovno pre svakog donošenja tekuće samoupravne odluke, a posle toga saopštavati svoje stavove samoupravnim institucijama. Njihova je obaveza da učestvuju u usmeravanju najvažnijih aktivnosti i da intervenišu politički kada u samoupravnoj praksi nastupe nejasne situacije. Savez komunista, dakle, nije jedini idejni subjekt samoupravljanja, ali mora da bude jedan od najbitnijih. On deluje najuspešnije u smislu povezivanja, usmeravanja i ubeđivanja. Za takvu rukovodeću usmeravajuću ulogu SK se mora uvek ponovo izboriti — svojim idejnim, moralnim, političkim kvalitetima, a nikako isključivo proklamacijama, a još manje administrativnim pristupom.

Zato se Savez komunista mora stalno obnavljati kao kvalitetan idejno-politički (moralni) subjekt, pošto samo tada ne deluje ni kao vlast ni kao posmatrač. Stoga je drug Tito, naročito u periodima društvenih kriza i pre svake nove faze borbe Saveza komunista, dosledno upozoravao da Savez komunista mora počinjati uvek od sebe, najpre otklanjati vlastite slabosti. Zato Savez komunista, kad bi nastupale teškoće u društvu, nikada nije tražio izlaz samo u sukobu sa spoljnim protivnicima, nego je najpre nastojao da pojača aktivnost u svojim redovima, pristupao afirmisanju novih društvenih vrednosti; početak akcije se uvek vezivao za kvalitativnu obnovu Saveza komunista. Tako je bilo pre 1941. godine (oslobodilački rat), posle 1948. godine (sukob sa Informbi-

Digitized by Google

room) i posle 1971. godine (prevazilaženje unutrašnjih teškoća u Jugoslaviji). Takav idejno-politički rad je očigledno imao i moralno dejstvo.

Veoma značajna uloga idejno-političkog, moralnog delovanja Saveza komunista za sam opstanak Jugoslavije izražava se i u suočavanju SK sa našom društvenom stvarnošću. Takvo suočavanje svedoči o tome da Savez komunista, sa svojom posebnom aktivnošću, ima presudan značaj za Jugoslaviju, za sve njene narode i narodnosti.

Pored samoupravno-proizvodnih, kod nas dolaze do izražaja i različite malograđanske težnje: uski egoizam pojedinaca, tehnokratizam, birokratizam, privredni liberalizam, klerikalizam, potrošačke i grupno-svojinske težnje, nacionalizam u obliku separatizma, šovinizma, centralizma i lokalizma. Ove malograđanske težnje ponekad su svesne, ali još češće — nesvesne, stihijske. Međutim, u oba slučaja deluju kao kočnice, onemogućavaju širenje samoupravnih veza i obogaćivanje sadržaja, a pri tom kidaju samoupravne odnose već uspostavljene na raznim nivoima. Društvena moć ovih razornih težnji uglavnom nije prouzrokovana nekom naročitom zločom njihovih nosilaca, nego, pre svega, srazmerno niskim stepenom razvijenosti Jugoslavije i njenim razlikama; usled tih objektivnih okolnosti pojave malograđanštine su češće i mogu, posebno sve zajedno uzete, delovati razorno (stalno se primećuje njihovo međusobno preplitanje). Veliki istorijski zadatak Saveza komunista je da deluje unutar samoupravnog sistema na taj način što će usmeravati proizvodno-samoupravne snage, koje treba malograđansku stihiju da demokratskim putem kanališu u pravcu samoupravnih rešenja. Takva velika akcija ponovo je preduzeta i posle 21. sednice Predsedništva Saveza komunista, 1971. godine.

Kad kažemo: Jugoslavija je zemlja najvećih razlika, to, naravno, ne znači da smo zemlja sa najvećim klasnim razlikama (one su kod nas u priličnoj meri izbrisane), nego: (a) sa vrlo različitim i uporedo postojećim stepenima razvijenosti; (b) sa vrlo raznolikim istorijskim kulturama i civilizacijama; (c) vrlo raznovrsnim etničkim zajednicama (narodâ, narodnosti); i (d) sa veoma neujednačenim geografsko-ekonomskim uslovima.

Ove različitosti malograđanska stihija može dovesti — kao što se to više puta dešavalo — do ivice eksplozije (na primer, za vreme drugog svetskog rata). Međutim, pred samoupravljanjem je jedna od najlepših, najprivlačnijih mogućnosti današnjice: mogućnost da u ovom zaista malom delu sveta, koji se zove Jugoslavija, i koji odlikuje toliko kulturnih različitosti, ostvari uzor objedinjavanja gotovo svih vrednosti što ih poseduje savremeno čovečanstvo. Tu nikad nije reč o apsolutnoj harmoniji, nego o plodnom dijalogu, kojim treba doprinositi ostvarivanju najtežeg zadatka savremenog čovečanstva, sintezi svih dosadašnjih kulturnih vrednosti (zajedno sa osnovnim predindustrijskim i predsocijalističkim vrednostima). Svaki narod i svaka narodnost u Jugoslaviji su prihvatanjem takve usmerenosti samo mnogo dobili; svaki je pojedinačno saradnjom

Digitized by Google

u okviru nove Jugoslavije znatno dobio, niko nije izgubio; veoma plastičan dokaz za ovu tvrdnju dobija se upoređivanjem sadašnjeg položaja sa bednim položajem svakog od tih naroda i narodnosti u staroj Jugoslaviji, a i pre njenog osnivanja.

Često su i dobronamerni građani razočarani, pošto stvarnost našeg samoupravljanja ponekad i znatno zaostaje za pravnim normama koje su utvrdile institucije samoupravljanja. Iako je ovakav raskorak mogućno, pa i neophodno smanjivati, on će još dugo biti dosta velik. Samoupravljanje je u Jugoslaviji uspostavljeno u trenutku kad se zemlja nalazila na dosta niskom stepenu razvijenosti (u pogledu savremenih industrijskih, poslovnih, radnih navika). Naša radnička klasa, koja se brzo stvara (pa i deo intelektualaca, organizatorâ) sobom donosi još niz predindustrijskih navika, navika iz naturalne proizvodnje, pa i sitnosopstveničkih; proći će dosta vremena dok se iz ovih različitosti oblikuju stabilnije samoupravno-industrijske i postindustrijske navike. Dodatni problemi u razvitku samoupravljanja javljaju se usled trajnih, strukturalnih teškoća u svetskoj privredi i zbog posledica takvog stanja po našu privredu. Kada se jugoslovenski komunisti odlučno zalažu za samoupravljanje, sigurno ne obećavaju našim ljudima da će samoupravljanje kod nas biti sutra ili za 20 godina potpuno ostvareno, da će svi zakonima utvrđeni samoupravni oblici dobiti i odgovarajući sadržaj.

Savez komunista mogao bi, čini mi se, značajno doprineti obogaćivanju tog sadržaja — intenzivnijim suzbijanjem (ne možemo ih potpuno odstraniti) malograđanskih pojava u sopstvenim redovima (kao što su: prakticizam, karijerizam, oportunizam, sve do već poznatih negativnih pojava u našem društvu); smatram da je tih malograđanskih pojava u samom Savezu komunista više nego što bi se moglo smatrati prirodnim. Ali pri tom valja istaći i pozitivne, podsticajne pojave: čvrsto jedinstvo političkog rukovodstva Jugoslavije posle Titove smrti značajno je doprinelo uspešnom rešavanju suštinskih pitanja cele naše zajednice.

Iako nije moguće obećati savršeno samoupravljanje, ipak možemo s najvećom sigurnošću tvrditi: jedino samoupravni način rešavanja društvenih problema omogućiće da se održi dostignuti nivo razvoja Jugoslavije i njenih naroda i obezbediće njihov dalji napredak; svi malograđanski načini delovanja (birokratizam, tehnokratizam, liberalizam, klerikalizam) samo cepaju i uništavaju našu zajednicu. Usled našeg srazmerno niskog stepena razvijenosti ova borba između samoupravnog i malograđanskog pristupa prilično je važan poduhvat. Nastojanje komunista da se na samoupravni način uređuju svi društveni poslovi istovremeno predstavlja i borbu za socijalistički moral samih komunista i za afirmisanje samoupravnog morala u društvu.

Digitized by Google

Branislav Krstić

Ekspanzija najvećih gradova — zaoštravanje protivrječnosti u društvu i prostoru

U praksi i projekcijama našeg razvoja uloga gradova ostala je zanemarena. Nije u pitanju neshvatanje značaja gradova u istoriji razvoja društva, već kod jednih — pragmatična nesposobnost da istorijsku ulogu grada prevedu u socijalističku savremenost, a kod drugih — politička neodgovornost da pojedinačne zahtjeve stambene i komunalne izgradnje, razmještaja industrije, razvoja urbane opreme, saobraćaja itd. prihvate, konačno, kao cjelovit urbani fenomen.

Gradovi, kao habitat ljudi, vitalna jezgra proizvodnih snaga, mjesta kulturnog stvaranja, čine potku prostornog uređenja svake zemlje, a u zavisnosti od njenog »tkanja« ukupni razvojni tokovi su više ili manje usklađeni i životni. U našoj zemlji o »tkanju« mreže 27.568 gradskih i seoskih naselja znamo veoma malo, iako niko ne sumnja u to da bi *drugačija mreža »nosila« i drugačiju reprodukciju života i razvoja.* Nemamo predstave o korelaciji ogromnih sredstava koja ulažemo u urbane fondove (smatra se da oni čine vrše od četvrtine vrijednosti osnovnih fondova zemlje) i rezultata koji time dobijamo. Uočavamo da je raskorak između gradova kakve bismo željeli i onih koje gradimo sve veći. Uprošćeno rečeno, urbani razvoj doživljavamo kao svojevrsnu »društvenu« nepogodu, čije pojave postajemo sve više svjesni,

Digitized by Google

ali čiji su uzroci, time i načini da je usmjeravamo, *izvan našega domašaja.*

Centralizacija prostornog razvoja

U neposrednoj prošlosti prostor Jugoslavije bio je relativno ravnomjerno naseljen. Stanovništvo je bilo raspoređeno po malim, srednjim i većim naseljima, utkanim u prirodnu i istorijsku sredinu, bez izrazite diferencijacije između grupacija naselja po veličini. Ogromna većina stanovništva živjela je u seoskim naseljima (seosko stanovništvo činilo je 1921. godine 83,4% ukupnog stanovništva, a 1948. 80,2%), naselja većih od 20.000 stanovnika bilo je 1910. godine 19, 1931. godine 25, a 1948. godine 30; samo dva grada imala su (1948) više od 100.000 stanovnika.

Sa ubrzanim procesom industrijalizacije, započetim prvim petogodišnjim planom (1947—1951), inicirano je ogromno premještanje seoskog stanovništva u gradove, a sa uvođenjem tržne privrede (1954. i 1957) ekonomski rentabilitet i parcijalni interes postaće prioritetni kriteriji u razmještaju proizvodnih snaga u prostoru; uz napomenu da su se u sedamdesetim godinama vršile značajne korekcije sredstvima za razvoj takozvanih nerazvijenih područja.

Najveći gradovi postali su najatraktivniji gravitacioni centri za prihvat oba ova toka. Ekspanzija uslužnih djelatnosti i teritorijalna centralizacija vlasti (ukidanjem okruga i srezova) učiniće ostalo. Tako će grupacija gradova sa više od 100.000 stanovnika, koja je 1948. imala 7% od ukupnog stanovništva Jugoslavije, obuhvatati 1981. oko 16% stanovništva, što znači da se za trideset godina dva i po puta uvećala.

Nastupa urbana centralizacija o čijim se dimenzijama, uzrocima i posljedicama veoma malo govorilo. A bilo je nužno, jer je riječ o pojavi koja je i izraz i činitelj temeljnih promjena u razvoju našeg društva — u negativnom smislu, i to sve više.

Pojavu urbane centralizacije sa obilježjima segregacije nastojaćemo da prikažemo na primjeru najvećih gradova, to jest onih sa više od 100.000 stanovnika. Tih gradova, prema popisu iz 1971, u Jugoslaviji je bilo deset. Posmatraćemo ih tako da nam prikažu koncentraciju stanovništva, aktivnosti i fondova, kao i kvalitet sredine, a odgovarajuća obilježja uporedićemo sa istim obilježjima za cjelinu prostora Jugoslavije. Da bi upoređivanje bilo korektno, deset gradova posmatraćemo sa ukupnom teritorijom njihovih opština (43 opštine iz 1971, odnosno 59 iz 1980) u odnosu na ostalih 457 opština (u oba razdoblja). Podatke ćemo pratiti u više vremenskih serija, zavisno od podataka kojima raspolažemo (vidi tabele na str. 274—277).

Iznijeti podaci omogućavaju da se steknu mnoga saznanja. Nas interesuje, prije svega, društvena sadržina ovih promjena. Na 4,3% prostora Jugoslavije (površina 59 opština) naseljeno je 20%

Digitized by Google

	Godina	Beograd (16 opš.)	Zagreb (12 opš.)	Skoplje (3 opš.)	Sarajevo (4 opš.)
Površina područja opština (u km²)	1953	2.401	1.145	1.841	486
	1971	3.222	1.263	1.841	486
Koncentracija stanovništva					
Stanovnika na području opština (u 000)	1953	643	460	214	156
	1961	840	515	270	213
	1971	1.209	668	389	359
	1981	1.455	763	503	448
Doseljeno stanovništvo	1971	740	393	195	157
— % od ukupnog		61%	59%	50%	54%
— doseljeno u periodu	1961—71	300	145	87	68
Zaposleno u društvenom sektoru (u 000)	1961	294	213	65	80
	1971	405	275	108	106
	1980	572	364	156	165
Zaposleno u neprivrednim djelatnostima (u 000)	1971	87	49	22	24
	1976	110	63	29	30
Novozaposlenih u periodu (u 000)	1961—70	111	62	43	26
	1971—80	167	89	48	59
Visokoobrazovano stanovništvo (u 000)	1971	93	48	16	17
Koncentracija sredstava (fondova)					
Narodni dohodak po stanovniku (u 000 din.)	1961	3,1	4,3	1,6	2,8
	1971	16,8	20,3	9,3	14,8
Investicije (u 00 mil. din.)					
— u osnovna sredstva društvene privrede	1971	42	21	12	18
	1979	231	132	53	64
— u stambeni fond	1971	17	11	2	3
	1980	118	71	22	26
— u stambeno-komunalni fond	1976	35	17	8	4
Osnovna sredstva društvene privrede (nab. vrijed.) (u 00 mil. din.)	1961	32	23	10	12
	1971	315	190	73	98
	1979	1.716	957	523	445
Stambeni fond (broj stanova u 000)	1961	141	110	31	41
	1971	345	195	80	93
	1981	449	246	121	129
Izgrađeno stanova u društvenom sek. (u 000)	1962—66	34	18	23	9
	1976—80	41	19	8	11
Visokih i viših škola	1971	38	43	13	21
	1980	49	43	26	25
Bolesničkih postelja (u 00)	1971	113	78	36	40
	1979	123	77	36	43

Digitized by Google

Ljubljana (5 opš.)	Novi Sad	Split	Rijeka	Niš	Maribor	Zbir 10 gradova	SFRJ	% od SFRJ
826	717	799	517	565	738	10.003	255.804	3,9
902	853	858	523	583	738	11.141	255.804	4,3
176	126	109	100	120	135	2.240	16.991	13,2
206	162	133	127	146	153	2.766	18.549	14,9
258	214	185	160	193	172	3.540	20.523	17,2
303	258	235	191	299	184	4.569	22.352	20,4
131	138	95	94	109	75	2.128	8.236	25,8
51%	65%	53%	59%	56%	52%	60%	40%	
55	60	50	38	51	33	887	3.448	
97	64	42	56	44	58	1.015	3.297	30,8
134	81	60	69	64	70	1.372	4.041	33,9
178	111	88	91	83	92	1.901	5.681	33,5
29	17	9	9	9	9	264	691	38,2
38	24	11	12	12	12	341	879	33,8
36	17	18	13	20	11	357	744	48,0
44	30	28	22	19	22	529	1.640	32,3
18	12	10	7	9	5	236	473	49,8
5,4	3,4	3,3	5,1	2,8	4,3		1,7	
30,8	17,7	16,5	21,7	11,3	18,1		9,0	
16	8	6	7	3	6	128	406	31,6
103	60	53	44	20	35	795	2.831	28,1
5	3	3	3	2	2	50	146	34,1
25	16	13	14	8	13	325	1.074	30,2
6	7	4	5	4	3	93	213	43,7
17	12	12	23	6	13	159	547	29,1
112	65	60	110	44	65	1.132	3.379	33,5
687	343	327	575	182	352	6.106	22.049	27,7
39	29	20	23	18	22	474	4.082	11,6
76	66	46	45	53	47	1.045	5.043	20,7
104	85	66	61	74	58	1.393	6.147	22,7
10	8	5	5	4	4	120	234	51,3
10	8	5	6	5	4	118	268	44,0
20	12	6	7	9	5	174	252	69,0
20	14	7	7	9	5	205	351	58,4
43	30	11	20	31	16	418	1.130	36,9
42	28	13	19	34	17	342	1.312	32,9

Digitized by Google

Potrošnja dobara					
Potrošnja vode ukupna (u 00 000 m³)	1962	433	291	61	156
	1975	1.051	669	248	231
Potrošnja elektroenergije ukupna (u mil. kWh)	1962	504	446	131	148
	1978	2.985	1.331	605	789
Promet robe u trgovini na malo (u 00 mil. din.)	1961	15	10	3	4
	1979	507	341	125	111
Putničkih automobila (u 00)	1962	156	134	16	24
	1980	2.542	1.631	685	722
Kvalitet sredine					
Stanovnika na 1 ha izgrađene površine (naselja)	1976	149	208	139	161
Stambena površina po stanovniku	1971	13,3	14,1	10,9	12,0
Broj domaćinstava veći od broja stanova (u 00)	1961	1.733	765	314	274
	1971	471	373	112	105
	1981	352	168	26	80
Izgrađeno stanova bez odobrenja (u 00)	1976	77	35	25	90
Kvalitet voda (klasa na mjernoj stanici)	1971	III	III	III	van
	1978	III—IV	III—IV	III	klase
Kvalitet vazduha (SO_2 u mg/m³)	1974/75	89	176	40	169
	1979/80	121	85	57	131

ukupnog stanovništva, ali 34% od ukupno zaposlenih u društvenom sektoru i sa oko 30% vrijednosti osnovnih sredstava društvene privrede. Koncentracija stanovništva, aktivnosti i sredstava u deset gradova izrazita je.

Od 1953. do 1981 (godine popisa) stanovništvo ovih deset gradova uvećalo se za više od dva miliona! Uvećanje je (bez proširenja teritorije) u periodu 1953—1961. iznosilo 526.000 stanovnika, u periodu 1961—1971. godine 681.000, a 1971—1981. godine 857.000 stanovnika, što pokazuje stalnu progresiju! U stanovništvu ovih gradova doseljeni čine 60% (a smatra se da već više od 40% presudno utiče na homogenost i osjećaj identiteta građana, na njihov međusobni odnos i odnos prema gradu), tako da na ovih deset gradova otpada 25,8% od ukupne seobe stanovništva u Jugoslaviji (2,1 milion stanovnika prema popisu iz 1971), sa svim posljedicama koje to sobom nosi.

Od ukupno zaposlenih u društvenom sektoru u Jugoslaviji 30,8% je 1961. radilo u najvećim gradovima; to nije dovoljno i u ovim gradovima otvaraju se radna mjesta brže nego u drugima, te 1971. dostižu 33,9%, da bi i 1980. zadržali visoko učešće od 33,5% od ukupno zaposlenih. Šta reći o podatku da od ukupno novozaposlenih u zemlji u razdoblju 1961—1970. godine 48% (357.000) nalazi posao u ovih deset gradova, a u razdoblju 1971—

Digitized by Google

125	29	176	115	42	49	1.467	—	—
242	141	228	221	110	93	3.232	8.032	40,2
239	86	171	137	63	145	2.070	9.125	22,7
756	532	647	466	374	337	8.822	43,717	20,2
6	3	2	3	2	3	49	133	37,1
183	99	84	72	69	85	1.674	5.218	32,1
101	24	10	20	6	32	433	979	44,2
884	528	377	342	316	388	8.414	24.300	34,6
138	114	—	262	—	114		114	
17,3	14,7	14,1	16,6	12,5	14,6		12,2	
304	288	198	232	234	238	4.583	5.675	
128	64	99	107	35	69	1.564	3.329	
60	66	56	67	0	26	901	385	
16	5	10	3	—	19	280	—	
van klase	III IV—III	III III	IV IV	III III—IV	III III			
150	—	25	92	111	—			
160	—	27	105	99	—			

Izvori: Statistički godišnjaci, odgovarajući statistički bilteni i *Pregled stanja čovjekove sredine i prostornog uređenja*, SZS, 1978; za vode Savezni hidrometeorološki zavod, za vazduh Institut za procesnu tehniku i tehniku sredine, Sarajevo.

—1980. godine 32,3%. Šansa je, dakle, za zapošljavanje ovdje neuporedivo veća. Visokoobrazovani su to razumjeli, i tu ih je (1971) 49,8% od ukupnog broja u zemlji!

Šta otvara ovakve mogućnosti? Podaci ukazuju na neke (vidi tabelu). Na primjer, jedna trećina investicionih sredstava društva, za koja bi se očekivalo da se usmjeravaju ravnopravno ka cjelokupnom stanovništvu, a procentualno više, na temelju solidarnosti, onome koje je zaostajalo u prošlosti, usmjerena je na područje deset najvećih gradova: u društveni sektor privrede uloženo je oko 30%, u stambenu izgradnju više od 30%, u komunalnu izgradnju gotovo 50% (uočljiva je korelacija ovih postotaka sa udjelom zaposlenih u društvenom sektoru). Osnovna sredstva društvene privrede (nabavna vrijednost) iznosila su 1961. godine 29,1% od ukupne vrijednosti u Jugoslaviji, 1971. godine 33,5%, a 1979. godine 27,7%. Od ukupno izgrađenih stanova u društvenom sektoru deset najvećih gradova prisvajaće stalno sebi polovinu (51,3% u razdoblju 1962—1966, 50,7% od 1971. do 1975. i 44,0% u periodu 1976—1980). Od nominalnog broja visokih škola (ne upoređujući kvalitet nastave, opremu, broj mjesta) 69% pri-

Digitized by Google

padaće ovim gradovima, kao i 36,9% od ukupnog broja bolesničkih postelja u 1971. godini.

Na osnovi ovakvih sredstava i strukture privrede i kadrova obrazovaće se narodni dohodak po stanovniku — uglavnom dvostruko veći od prosječnog u Jugoslaviji (nešto manji u Skoplju, Nišu i Sarajevu). Promet robe u trgovini na malo čini trećinu ukupnog prometa u zemlji (uz relativno smanjenje sa 37,1% u 1961. na 32,1% u 1979). Više od jedne trećine putničkih automobila je u vlasništvu stanovnika deset gradova (uz relativno smanjenje sa 44,2% u 1961. na 36,4% u 1980). Na ove građane otpada i 51,2% ukupno iznijetog kućnog smeća u zemlji (1975).

Uz to, u ovim gradovima uočava se ugrožavanje čovjekove sredine (i prirodne i urbane) i pogoršavanje uslova života u njoj. Stanovnici ovih gradova (i pored uvećanih potreba) sabijeni su na znatno manje površine naselja (broj stanovnika na 1 ha površine naselja 1976. kreće se od 138 do 262, uz napomenu da su kriteriji neujednačeni), ali imaju veću stambenu površinu po stanovniku (1971) od jugoslovenskog prosjeka (osim u Skoplju). Oni su ugroženi i zbog najveće oskudice u stanovima. Neće iznenaditi ni to da zagađenost rijeka, odnosno mora, na čijim su se obalama i smjestili ovi gradovi, nije bolja od III klase (četvrtu, najgoru, imaju Sarajevo i Ljubljana na »svojim« rijekama i Rijeka na moru) i da se stalno pogoršava u posljednjem periodu mjerenja (od 1971. do 1978). Zagađenost vazduha, to jest koncentracija sumpordioksida, u ovim gradovima je najveća u zemlji (izuzimajući nekoliko industrijskih centara), iako je u blagom padu — uslijed izmjene strukture goriva (nafta je većim dijelom zamijenila ugalj).

Iznijeti podaci o najvećim gradovima zahtijevaju poređenje sa sličnim zemljama, da bi mogli biti vrednovani u širim okvirima. Budući da u Evropi još ne postoje odgovarajući indikatori, pripremili smo ograničeno upoređenje, koje pokazuje — čitalac će to lako zaključiti iz tabele koja slijedi — više od očekivanog[1].

Uočava se da Jugoslavija, koja je bila (i još je) na začelju evropske liste urbanizovanosti stanovništva (46%), u posljednjih dvadeset godina stiže na čelo liste zemalja s najbržim populacionim rastom najvećih gradova. Postotak stanovništva najvećih gradova još je, razumije se, ispod nivoa razvijenih zemalja (sem Švajcarske), ali, dok u ostalim državama dolazi do stagnacije, pa i pada rasta ovih gradova, trend rasta kod nas (i u Grčkoj) ne pokazuje znake usporavanja!

Ovaj »skok« je u punoj korelaciji sa iznijetim podacima o centralizaciji prostornog razvoja, koji pokazuju da je ona zapravo sprovedena u prethodnoj četvrtini stoljeća. Ispostavlja se da opet

[1] Broj od 3,65 miliona stanovnika u 10 gradova u Jugoslaviji 1981. (gradsko područje) morao se izvesti ekstrapolacijom. Naime, Jugoslavija je, sudeći prema raspoloživim podacima, jedina zemlja u Evropi koja podatak o broju stanovnika velikih gradova ima iz posljednjeg popisa 1971; 5—7 zemalja imaju procjenu za 1975/6/, a ostale za 1978, 1979. ili 1980 — što takođe pruža predstavu o „potrebi" ovakvog podatka.

Digitized by Google

Učešće stanovništva najvećih gradova u ukupnom stanovništvu

(u 000)

Broj gradova sa više od 100.000 stanovnika	Godina	Ukupno stanovništvo	Stanovništvo najvećih gradova	% stanovništva najvećih gradova	Porast stanovništva ovih gradova 80/60
Jugoslavija	1961	18.549	2.052	11,1	
10 gradova	1981	22.352	3.650	16,3	1,78
Grčka	1961	8.384	2.516	30,0	
3 grada	1978	9.360	4.462	47,6	1,77
Poljska	1960	29.776	6.112	20,5	
24 grada	1978	35.032	8.630	24,6	1,41
Španija	1960	30.903	8.065	26,1	
25 gradova	1980	37.272	10.752	28,8	1,33
Čehoslovačka	1960	13.698	2.011	14,7	
6 gradova	1980	15.278	2.647	17,3	1,32
Mađarska	1960	9.961	2.296	23,0	
5 gradova	1980	10.710	2.802	26,2	1,22
Švedska	1965	7.496	2.217	29,6	
4 grada	1980	8.320	2.460	29,6	1,11
Njemačka DR	1960	17.241	3.764	21,8	
12 gradova	1979	16.740	3.986	23,8	1,06
Austrija	1961	7.074	2.320	32,8	
5 gradova	1980	7.505	2.310	30,8	0,99
Švajcarska	1960	5.429	1.113	20,5	
5 gradova	1980	6.329	969	15,3	0,87

Izvor: Statistički godišnjaci navedenih država. Podaci o gradovima u oba vremenska presjeka odnose se na isti broj gradova (1970).

na pogrešnom putu slijedimo razvijene, umjesto da našu dragocjenu komparativnu prednost iskoristimo za uravnoteženiji razvoj zemlje u cjelini.

U svrhu potpunijeg vrednovanja iznijetog stanja važno je, isto tako, istaći da je koncentracija prostornog razvoja u našoj zemlji vršena u gotovo istoj mreži naselja (27.925 naselja u 1948. i 27.568 u 1971; pri čemu se broj naselja sa 10.000 do 100.000 stanovnika povećao samo od 61 na 138 naselja), što znači da se »sadržina« razvoja većim dijelom prelijevala u jedna naselja, ostavljajući druga van osnovnih razvojnih tokova.

Iznijeta slika »razvijenosti« najvećih gradova u odnosu na uređenje cjeline jugoslovenskog prostora ne odgovara — da li to treba posebno dokazivati — ni potrebama stanovništva zemlje (ni ovih deset gradova), ni ciljevima razvoja socijalističkog društva.

Zaoštravanje protivrječnosti u prostornom razvoju

Centralizacija stanovništva, aktivnosti i fondova u prostoru nosila je, kao društvenu sadržinu, segregaciju i zaoštravanje protivrječnosti u prostornom uređenju. Pokušaćemo da to obrazložimo.

Digitized by Google

(a) Činjenica da je na području 10 gradova koncentrisano 20,4% stanovništva zemlje (1981), pri tom 25,8% od ukupnog preseljavanja u zemlji (1971), da je tu otvorena trećina radnih mjesta u društvenom sektoru, da je privučeno oko 30% vrijednosti osnovnih sredstava društvene privrede i da se gradi više od polovine društvenih stanova, uz dvije trećine visokih škola i polovinu visokoobrazovanih kadrova, da je tu najveća potrošnja i društvenog i privatnog kapitala itd., itd. — ukazuje da je odnos najvećih gradova i ostalog prostora Jugoslavije postao najzaoštreniji izraz osnovnog protivrječja u prostornom uređenju Jugoslavije, protivrječja *razvijenih i nerazvijenih područja.*

Ako bismo uz ovih deset gradova dodali i grupaciju od 14 gradova sa 50.000 do 100.000 stanovnika (Banja Luka, Mostar, Tuzla, Zenica, Titograd, Osijek, Bitolj, Prilep, Kragujevac, Leskovac, Priština, Pančevo, Subotica, Zrenjanin), bili bismo veoma blizu slike, uslovno rečeno, o »sjeveru« i »jugu« na tlu naše zemlje. Premašuje okvire ovog rada, ali se može pretpostaviti kakve bismo odnose (privredne, društvene i, ne manje, ljudske) dobili ako bismo napravili poređenje bogatstva i uloge u razvoju ova 24 grada sa više od 50.000 stanovnika, to jest 51 opštine, u 212 nerazvijenih opština (zvanično razvrstanih) i ostalih 237 opština. Ovakav uporedni pregled, i bez opština sa gradovima koji imaju 50 do 100.000 stanovnika, pruža drastičnu predstavu neuravnoteženog razvoja (vidi slijedeću tabelu), uz očekivanu uravnoteženost procenata kod »ostalih opština« koje čine polovinu opština, teritorije, stanovnika itd.

Stanje 1971.	Opštine sa najvećim gradovima	Nerazvijene opštine	Ostale opštine
Broj opština	37	212	251
% teritorije	4,3	40,5	55,2
% stanovništva	17,2	29,4	53,4
% zaposlenih u društvenom sektoru	33,9	12,7	55,4
% osnovnih sredstava društvene privrede	33,5	5,1	61,4
% izgrađenih stanova u društvenom sektoru 1971—75.	50,7	1,8	47,5

(b) Ovakav neuravnotežen prostorni razvoj čini jedna područja prenaseljenima i moćnima, a druga znatno veća napuštenima i osiromašenima. Kao posljedica različitog načina proizvodnje i naseljavanja stvaraju se dva neravnopravna načina života i produbljuju *protivrječnosti sela i grada.* Stanovništvo sela i dalje se, tako, podstiče na raseljavanje u gradove i inostranstvo. Sela ne samo da su bez radnika i inteligencije, već ih napušta i mlado stanovništvo. Društvena je sadržina ovog procesa — da socijalistički proizvodni odnosi na velikom prostoru naše zemlje ostaju

Digitized by Google

oslonjeni na slabu privrednu osnovu i manje vitalno stanovništvo, čime se podsijeca korijenje privrednom preobražaju seoskih područja i urbanizaciji sela.

(c) Protivrječnosti u uređenju, tačnije, u eksploataciji prostora ne javljaju se samo u odnosu nerazvijenih i razvijenih područja, sela i grada, već (po klasičnom obrascu) i kao *protivrječnosti unutar samog grada*, razumije se, onih najvećih. Ogroman broj novodoseljenih (samo u periodu 1961—1971. godine 887 hiljada) u ovih deset gradova, više od 170 hiljada lica koja traže posao, 901 hiljada više domaćinstava od broja stanova (što ukazuje na dimenzije stambene krize), više od 28 hiljada stambenih zgrada podignutih bez odobrenja (evidentirano 1976) — da navedemo samo neke pokazatelje — daju mogućnost da se iskaže već inače poznata predstava o brojnim oblicima ekonomske, socijalne i kulturne segregacije u najvećim gradovima. Ovdje moramo ponoviti konstataciju o ugroženosti čovjekove sredine u ovim gradovima, budući da se prenebregava činjenica da ona ne pogađa ravnomjerno sve žitelje grada (pored ostalog, gornji slojevi i »srednja klasa« u mogućnosti su da vikendom napuštaju grad, i može se pretpostaviti da njima pripada veći dio od 332 hiljade stanova za odmor — 1981).

(d) Konstatacija o ugroženosti čovjekove sredine u najvećim gradovima ima daleko šira ishodišta i okvire. Urbana, kao i tehnološka ekspanzija, obe izrastajući na tlu eksploatatorskog načina proizvodnje, pretvaraju ljudska naselja i prirodne prostore (polja, šume i vode) u tehnološke linije za proizvodne i potrošne procese. Uvećavanom eksploatacijom resursa i naselja preopterećujemo prirodne okvire ljudskog življenja i ugrožavamo prirodne izvore razvoja, zaoštravajući time i *protivrječnosti prirode i čovjeka*. Procesi reprodukcije prirode, prirodnog oplođavanja zemljišta, regeneracije voda, šuma i vazduha i proces eksploatatorske koncentracije ljudi, djelatnosti i dobara u najvećim gradovima narušavaju nedjeljivu ravnotežu i izvore reprodukcije i prirode i društva, time i čovjeka.

Iznošenje stanja prostornog razvoja (u prethodnom odjeljku) i protivrječnosti kojima se izražavaju (u ovom odjeljku) nepotpuno je bez ocjene da li se razlike između razvoja najvećih gradova i ostalog prostora zemlje smanjuju ili ublažavaju i time protivrječnosti zaoštravaju ili prevazilaze. A bez takve ocjene i svaka projekcija budućeg razvoja zemlje bila bi problematična. Umjesto da opisujemo pravce ovih promjena, biće, nadamo se, dovoljno da tabelom (na str. 282) prikažemo reprezentativne pokazatelje.

Kao što se vidi (a to potvrđuju i drugi pokazatelji), učešće najvećih gradova u cjelini zemlje nesrazmjerno je poraslo, uz izvjesno ublažavanje u protekloj dekadi. Biće potrebno, razumije se, sačekati još jedan period da bi se ocijenila dimenzija ovih kretanja, ali ima razloga da se očekuje i dalja ekspanzija, uz relativno smanjivanje učešća. Međutim, imajući u vidu da je već postojeća centralizacija prostornog razvoja dobila neželjene razmjere, a u pojedinim gradovima prešla (ili je na putu da pređe)

Digitized by Google

		Prostor najvećih gradova	Ukupni prostor zemlje	Učešće 10 gradova
Stanovništvo (u 000)	1961	2.766	18.549	14,9%
	1971	3.540	20.523	17,2%
	1981	4.569	22.352	20,4%
Zaposlenih u društvenom sektoru (u 000)	1961	1.015	3.297	30,8%
	1971	1.372	4.041	33,9%
	1980	1.901	5.681	33,5%
Osnovna sredstva društvene privrede (u 00 mil. din.)	1961	159	547	29,1%
	1971	1.132	3.379	33,5%
	1979	6.106	22.049	27,7%
Izgrađeno stanova u društvenom sektoru (u 000)	1962—66	120	234	51,3%
	1971—75	121	238	50,7%
	1976—80	118	268	44,0%

okvire ljudske i ekonomske podnošljivosti, postavlja se pitanje: koliko, zapravo, znači blago umanjivanje učešća ako se ekspanzija najvećih gradova nastavi sadašnjim tempom? Naime, ovaj rast više nije samo kvantitativna ekstrapolacija postojećeg toka, budući da on odavno djeluje umnožavajuće na negativne promjene u razvoju zemlje. Ako se nezadrživo nastavljaju negativni tokovi i zaoštravaju protivrječnosti u prostoru, onda znači i da naše društvo nezadrživo reprodukuje uzroke tokova kojima se (ne)vide ishodišta. Prostorni razvoj postajaće sve slabija karika u lancu ukupnog razvoja, karika koja je, kao što se zna, nabijena socijalnim sadržajem visokog napona.

Prekomjerna ekspanzija gradova protivna prirodi čovjeka i razvoja

Nije namjera prethodnog izlaganja da generalno negira rast, tačnije razvoj, velikih gradova. Dovoditi u pitanje poznate ocjene o međuzavisnosti industrijalizacije i uslužnih djelatnosti, kulturnog i naučnog napretka, produktivnosti rada i nivoa življenja sa razvojem gradova — zaista nije potrebno. Pitanje se, stoga, postavlja na drugi način: nije li kvantitet nagomilanih aktivnosti, stanovništva, objekata dostigao granične koncentracije koje, kao što je poznato, nose novi kvalitet pojava. Naime, tokovi razvoja u uslovima nagomilavanja (jednih tokova preko drugih) ne mogu se pravovremeno usklađivati, jer su podsticani različitim, pa i protivrječnim interesima. Otud i neočekivane negativne posljedice (na primjer, ne samo nagomilavanje stanara, već i međusobno otuđivanje; ne samo preopterećenje saobraćaja, već i transformacija grada i slično). Organizam grada ne uspijeva (više) da se skladno razvija i rastući nezadrživo dalje dobija oblike kancerozno tkiva (podsjetimo se transformacije Čikaga, Njujorka, Milana, Londona i drugih gradova). Gradovi u mjeri u kojoj prevazilaze sebi svojstvene ili ljudima primjerene koncentracije stanovnika, aktivnosti i objekata stvaraju *nove probleme.*

Digitized by Google

Veoma upečatljivo se ovo uočava na stambenom pitanju. Društvenim sredstvima stalno se gradi približno polovina ukupnog društvenog stambenog fonda u deset najvećih gradova (vidi tabelu, period 1962—1980), pa ipak se ne vidi rješenje stambenog pitanja u ovim gradovima. Na drugoj strani, u velikom broju opština pojavljuje se višak stambenog fonda, o čemu svjedoči (uz nužne rezerve) iznenađujući podatak da, prema popisu iz 1981, u 254 opštine imamo veći broj stanova od broja domaćinstava (37 u Bosni i Hercegovini, 4 u Crnoj Gori, 53 u Hrvatskoj, 20 u Makedoniji, 19 u Sloveniji, 96 na užoj teritoriji Srbije, 12 na Kosovu i 13 u Vojvodini); prema popisu iz 1971, postojale su 92 ovakve opštine. Tako imamo apsurdnu situaciju da je 1981. u cijeloj zemlji ukupno 38.500 domaćinstava više od broja stanova — što znači da smo u ovoj dekadi mogli imati, u osnovi, riješeno stambeno pitanje da smo vodili drugačiju politiku prostornog uređenja (naime, ova razlika 1961. iznosila je cijelih 567.500, a 1971. godine 332.900), ali je u deset najvećih gradova ova razlika još i danas veća od 90.000 (1961. bila je 458.300, a 1971. godine 156.400). Ovakvim protivrječnim kretanjem, umjesto da se rješava stambeno pitanje, stvaraju se dva nova protivrječna pitanja: održavanje teškog bremena izgradnje društvenih stanova u najvećim gradovima i neiskorištenost stambenog fonda u seoskim područjima — u čemu nije teško prepoznati društveni izraz neprevladane suprotnosti grada i sela.[2]

Sličan pravac rasta imamo i u izgradnji visokih škola (69% od ukupnog broja visokih i viših škola u 1971, uz relativno usporavanje: 58,4% u 1980), zdravstvenih ustanova (36,9% od ukupnog broja bolesničkih postelja u 1971, također uz relativno ublažavanje: 32,9% u 1979), kao i pretrpanost srednjih škola uz viškove školskog prostora u emigracionim područjima.

Zar nije sličnog karaktera i ekspanzija saobraćaja (mjesnog, regionalnog i magistralnog) na primjeru najvećih gradova. Višeznačan je podatak da broj putničkih automobila na malom prostoru ovih deset gradova čini oko 40% od ukupnog broja automobila u zemlji (vidi tabelu) i da je za dvadeset godina porastao više od dvadeset puta! Zakrčenje saobraćaja, zagušenje ulica i zelenih površina, zagađenje vazduha — sve su to posljedice i novi problemi koji su proistekli iz prekomjerne ekspanzije saobraćaja individualnih vozila u ovim gradovima.

Sličan dokaz naći ćemo i u činjenici da je u posljednjih petnaest godina (1962—1977) u ovih deset gradova potrošnja vode porasla oko 2,5 puta, a potrošnja elektroenergije 4,2 puta (za oko 1,5 puta uvećano stanovništvo), što je zahtijevalo izgradnju ko-

[2] Engels je još prije sto godina (1873) bio jasan: »Besmislica je težiti rješenju stambenog pitanja, a istovremeno nastojati očuvati velike moderne gradove. Veliki moderni gradovi će, međutim, nestati tek sa ukidanjem kapitalističkog načina proizvodnje života« (F. Engels, *O stambenom pitanju, Dela*, tom 29, Beograd, 1979, str. 203).

Digitized by Google

munalne infrastrukture velikih kapaciteta i — nije teško pretpostaviti — složena tehnička rješenja.

Da veliki gradovi nose i progresivno veću potrošnju energije, poznato je. U nedostatku odgovarajućih studija navešćemo samo dva statistička podatka. U gradovima sa više od 100.000 stanovnika isporučuje se (posljednji podaci iz 1978) od 2,5 do 3,9 hiljada kWh ukupno električne energije po stanovniku godišnje, a u gradovima sa 20—50.000 stanovnika 1,9 do 2,6 hiljada kWh. U deset gradova sa više od 100.000 stanovnika prevezena je javnim saobraćajem (prema posljednjim podacima iz 1980) ogromna masa od milijarde i po putnika (tačno 1.525.259.000), a u četrnaest gradova sa 50—100.000 stanovnika ne više od 242.000 putnika! Zbog načina življenja, rada, saobraćaja, veliki gradovi su postali nesrazmjerno najveći potrošači energije.

Ocijenimo, na osnovu iznijetih podataka, u kojoj su mjeri stalno narastajuće potrebe u najvećim gradovima i zbog njih uvećana izgradnja stanova, srednjih škola, dječjih ustanova, potrošnja vode i energije, javnog saobraćaja i drugo rezultat izvornih potreba stanovništva, a u kojoj razvojne politike društva. Ma koliko ove ocjene djelovale kao sporne, nesporno je da su za podmirenje tih potreba nužni *novi, dodatni troškovi društva.*

Moglo bi se očekivati da će koncentracija građevina, stanova, radnih mjesta zahtijevati manje troškove izgradnje i održavanja gradova. Međutim, istraživanjima je utvrđeno da najveći gradovi dolaze ili su već stigli do takozvanih pragova razvoja, poslije kojih investicije u komunalnu infrastrukturu rastu nesrazmjerno brže od investicija u stambeni fond i fondove privrede, kao i da troškovi očuvanja sredine rastu progresivno. Ovo, uostalom, postaje očigledno prilikom izgradnje izvorišta za vodu, saobraćajnica i javnog transporta, zagrijavanja naselja, uređivanja zelenih površina, odvođenja otpadnih voda i iznošenja čvrstih otpadaka i drugog. Tako se kod investicija u komunalnu infrastrukturu (prema posljednjim podacima iz 1976) jasno izdvajaju (uz nekolika odstupanja iz specifičnih razloga): I grupa gradova — sa više od 500.000 stanovnika, u koje se ulaže više od 1.000 dinara po stanovniku/godišnje, II grupa sa 100—500.000 stanovnika, u koje se ulaže 300—700 din. i III grupa gradova sa 50—100.000 stanovnika, u koje se ulaže 120—320 dinara po stanovniku/godišnje u komunalnu infrastrukturu.[3] Visoka ulaganja u urbane fondove najvećih gradova potkrepljuje i podatak da od ukupno investiranih društvenih sredstava (1976) u stanove i komunalnu infrastrukturu 43,7% je utrošeno za ovih deset gradova (vidi tabelu).

[3] Progresivni porast troškova u zavisnosti od veličine grada potvrđuju i podaci Conférence Européenne des Pouvoirs Locaux, Strasbourg, o društvenim troškovima izgradnje i održavanja (iz maja 1968), prema kojima u gradovima sa više od 500.000 stanovnika za 1% porasta stanovništva ovi troškovi se povećavaju za 8,25%, u gradovima sa 200—500.000 stanovnika za 4,51%, sa 100—200.000 za 3,39% i u gradovima sa 50—100.000 stanovnika za 2,34%.

Digitized by Google

Pa ipak, u najvećim gradovima i dalje se najviše gradi. Tako se događa da brže i više gradimo upravo tamo gdje su troškovi građenja najveći, a vrijednosti i uslovi čovjekove sredine sve ugroženiji. Imaćemo, znači, situaciju (i već je imamo) da najskuplji dio graditeljskog fonda, u centrima najvećih gradova, postaje najmanje vrijedan za život čovjeka. Ulažu se nova, sve veća bogatstva, ali ona više ne obogaćuju čovjeka. Ispostavlja se da pretjerana koncentracija aktivnosti, ljudi i dobara u malom broju gradova postaje *ne samo preskupa za društvo, već i nepodobna za čovjeka.*

Samo najbogatije zemlje su u stanju da održavaju i dalje grade najveće gradove na odgovarajućem nivou, pod uslovom da za to dobiju sredstva od društva, privrede ili banaka. Prividno može izgledati i da sredstva uložena u urbane fondove ovih gradova daju ti gradovi sami. Zaboravlja se da značajan dio tih sredstava potiče od visoke gradske zemljišne rente ovih gradova (od cijene lokacije, preko raznih oblika ekstradohotka, do različitih komparativnih prednosti), koja plaćaju radne organizacije i stanovnici ostalih područja i koja se, stoga, moraju smatrati sredstvima nacionalne privrede u cjelini. Riječ je, dakle, o svojevrsnom prisvajanju dohotka šire zajednice od strane najvećih gradova.

Istaknute pojave i kretanja ukazuju na one pojave u razvoju velikih gradova kad kvalitativna kretanja ustupaju mjesto kvantitativnom rastu. S pravom možemo reći da kvantitativni, stihijni rast gradova prijeti da obezvrijedi njihovu kvalitativnu i nezamjenljivu ulogu. Nagomilano stanovništvo i aktivnosti, stisnuti pogoni i zgrade, svi u stalnom rastu i svaki zahtijevajući prednosti za sebe, čine da grad postaje žrtva stihijnog rasta. Novi problemi koji otud nastaju jesu, dakle, *izvedeni problemi.*

Djelovalo se da bi se postigli pozitivni rezultati, a došlo je do negativnih. Prenebregla se, prvo, poznata činjenica da razvoj grada nije prosta rezultanta parcijalnih razvojnih tokova. I, drugo, da svaki živi organizam ima ograničenja u svom razvoju. U grad se ne mogu »utiskivati« bilo kada i bilo kakvi parcijalni interesi bez reda i međuzavisnosti. Izvorni život grada mora biti sačuvan, da bi ga mogli osjećati i nositi ljudi grada — u malom po običajima, u velikom po zakonu i planu.

Uzroci prekomjerne ekspanzije velikih gradova

Pretjerana, nezadrživa ekspanzija najvećih gradova, kao što se vidi, ne proističe iz prirode čovjeka, razvoja ili prostora. Riječ je o pojavi koja se kod nas izrazito ispoljavala u protekloj četvrtini stoljeća. Shodno tome, i uzroke pojave treba tražiti u strategiji (ili stihiji) razvoja koja je prihvaćena u tom periodu.

Prije svega, treba ponoviti da je rast gradova stvarnost svijeta u kojem živimo i da u razvoju velikih gradova imamo i pozitivan tok (razvoj srednjih i manjih gradova, po pravilu, pozitivan

Digitized by Google

je) i tok kad negativne posljedice rasta počinju da se ispoljavaju. Što je grad veći, prvi, pozitivan tok trebalo bi, sve više, da se izražava u kvalitativnoj transformaciji grada, da bi drugi, negativan tok, što manje došao do izražaja. Zapusti li se kvalitativan tok transformacije grada, a propusti kvantitativan tok ekspanzije, eto situacije o kojoj se govori u prethodnom izlaganju.

Uzroci ovakvom složenom kretanju i sami su složeni. Rasprava o njima je, stoga, složen zadatak. Ovaj rad ne može obezbijediti široku osnovu za takvu raspravu, ali ne može izbjeći da joj dâ podsticaj.

(a) *Najveći gradovi — najprivlačnija mjesta eksploatacije prostora*

Najveći gradovi su *mjesta na kojima je,* po prirodi njihovih komparativnih prednosti, *koncentrisano stanovništvo i radna snaga, industrijske i druge aktivnosti i dobra* koja se eksploatišu. *Kao mjesto eksploatacije,* gradski prostor, pa i uslovi života u njemu, *postaju i predmet eksploatacije.* U zavisnosti od prednosti mjesta na kome proizvodi, stanuje, trguje, korisnik prava na korišćenje tog dijela prostora grada ima i odgovarajuće prednosti u proizvodnji, u uslovima življenja. Što su komparativne prednosti grada veće, to su veće i eksploatacijske mogućnosti korisnika — ekonomske, društvene, pa i statusne. Po prirodi već stečenih pozicija u prostoru i razvoju, najveći gradovi privlače i dalje druge aktivnosti, stanovništvo i bogatstva. Dva osnovna toka to — i u našem slučaju — potvrđuju: kretanje kapitala i kretanje ljudi.

U deset najvećih gradova koncentrisano je oko 30% vrijednosti osnovnih sredstava društvene privrede. U njima se novčana sredstva »najbrže oplođavaju« i od ukupnih investicija u društvenu privredu oko 30% uloženo je u najvećim gradovima; uz napomenu da su ove investicije usmjerene prvenstveno u takozvane propulzivne grane, ostavljajući niskoakumulativne nerazvijenim područjima — što je tipično kolonijalni obrazac razmještaja industrije.

U ovim gradovima, u periodu 1953—1981. udvostručeno je stanovništvo, od čega je 60% ono doseljeno. Ako kažemo da je u ovim gradovima mogućnost zapošljavanja veća, školovanje djece i obezbjeđivanje njihove perspektive povoljnije, mogućnosti stručnog razvoja ili afirmacije pogodnije, najveća renta od nekretnina — da dalje ne navodimo — neće biti teško otkriti razloge ove masovne seobe.[4]

Nije sporno da su u uslovima tržne privrede najveći gradovi najatraktivnija mjesta za ostvarivanje parcijalnih interesa i ula-

[4] U anketama o socijalnoj diferencijaciji u našoj zemlji kao oblasti u kojima je ova diferencijacija najočiglednija ističu se, prvo — zaposlenje, drugo — stan, treće — školovanje, što je potvrda više o poudarnosti segregacije u društvu i u prostoru.

Digitized by Google

ganje kapitala. Oni bi to bili i kad bi se njihove prednosti ograničavale mjerama razvojne politike. Ali, ako je u našim uslovima, samo u deset najvećih gradova, zahvaljujući naročito politici investiranja, djelovanju gradske rente i forsiranoj ekspanziji neprivrednih djelatnosti, otvoreno, pored ostalog, 357 hiljada novih radnih mjesta u društvenom sektoru (podvlačimo, to je 48% od ukupnog broja novozaposlenih u zemlji) i izgrađena 571 hiljada stanova (nevjerovatnih 59,4% od ukupno izgrađenog fonda stanova), a u razdoblju 1971—1980. novih, povećanih 529 hiljada radnih mjesta (32,3% od ukupnog broja) i 348 hiljada stanova (još uvijek 31,5% od ukupnog fonda), — onda to znači da su u tekući razvoj ugrađeni takvi odnosi koji podstiču ekspanziju najvećih gradova.[5]

U prethodnom izlaganju dali smo i druge podatke koji ukazuju na to da je rezultat naše razvojne politike uvećavanje (a ne umanjenje) privlačne moći najvećih gradova. Posebno treba istaći osjećaj društvenog statusa žitelja najvećih gradova, upravo zato što se ne može kvantitativno iskazati. U društvu brzog rasta, pogotovu u uslovima kad se reprodukuju slike »građanskih ideala« (od namještaja i automobila do društvenog ponašanja), ne treba prenebreći da se one, možda i intenzivnije nego što se pretpostavlja, izražavaju u samopotvrđivanju kroz status velegrađanina. Uostalom, to potvrđuju, uz ostale razloge, težnje onih koji su boravili u ovakvom gradu (svršeni studenti, radnici gradilišta i drugi) da u njemu i ostanu.

Postojeći tokovi koji su jednima davali nesrazmjeran dio bogatstva i uslova za reprodukciju života, a drugima ga uskraćivali, uzimajući im i vitalne snage, svojevrstan su oblik eksploatacije čiji je pojavni izraz vidljiv u prostoru, ali čija je suština u društvenom odnosu — odnosu eksploatacije. Zaista, rast velikih gradova bio je podvrgnut logici eksploatatorske proizvodnje koja ne priznaje nikakve granice (do sada se smatralo da je ovo obilježje samo kapitalističkog načina proizvodnje). Međutim, eksploatatorski način proizvodnje i na njemu zasnovana ekspanzija gradova je određeni društveno-istorijski proces koji, kao i svaki drugi, ima ograničenja i odgovara određenim društvenim odnosima. U tim odnosima ostvaruje se neograničena koncentracija proizvodnih snaga na najprivilegovanijim mjestima eksploatacije prostora.

Napomenimo da se i u ovom obliku eksploatacije ponovo potvrđuje da učesnici eksploatacije (u ovom slučaju i njihovo mjesto) ne mogu bez ograničenja ostvarivati eksploataciju a da

[5] Moglo bi se očekivati da je u ovim gradovima, s obzirom na velik broj doseljenih stanovnika, i najveći broj lica koja traže posao. Ali pretpostavke varaju. Broj takvih ne iznosi više od 3,9% od ukupnog stanovništva područja ovih gradova, a za cijelu zemlju je taj odnos približno isti (3,5%). To znači da mogućnosti zaposlenja u najvećim gradovima nisu, ni aritmetički gledano, manje nego u ostalim gradovima. Sa stanovima je čak bolje. U 1961. godini 14,9% stanovništva najvećih gradova raspolaže za 11,6% od ukupnog broja stanova, ali 1981. godine 20,4% stanovništva ovih gradova ima 22,7% stanova.

Digitized by Google

i sami ne budu njome ugroženi. Ugrožavanje sredine čovjekovog življenja, u svojoj suštini, i jeste pojavni oblik ovakve eksploatacije — prirodnih izvora, gradskog prostora, proizvodnih procesa, uslovâ življenja. Dokle god u društvenom razvoju postoji eksploatacija, ona će se ispoljavati i kao eksploatacija čovjeka.

(b) *Razmještaj proizvodnih snaga ostvaruje se posredovanjem tržišta*

Ako su najveći gradovi mjesta privlačenja i eksploatacije proizvodnih snaga, onda to znači da u prostoru već postoje »sile« koje zakonomjerno ostvaruju proces centralizacije prostornog razvoja i koje — bitno je da se to uoči — djeluju na razmještaj proizvodnih snaga u pravcu suprotnom od onog koji baštinimo od prirode. Na kojem će se »presjeku« između ova dva »stanja« ostvariti *razmještaj proizvodnih snaga, zavisi od odnosa koje društvo uspostavlja u načinu proizvodnje i naseljavanja, a naročito od:*

— *svojinskih odnosa* nad sredstvima za proizvodnju, podrazumjevajući i građevinsko zemljište i prirodna i izgrađena dobra,

— *usmjeravanja razvoja* posredstvom plana ili tržišta,

— *usklađivanja opštih i parcijalnih interesa* i načina odlučivanja o njihovom usklađivanju.

Prelazi okvire ovog rada da ispituje koliko u svojinskim odnosima preovlađuju etatistički, grupni i privatni (koji na prostor istovjetno djeluju) ili društveno-svojinski odnosi, kao i koliki je uticaj opštih ili parcijalnih interesa. U značajnoj mjeri o tome se može suditi prema prikazanoj koncentraciji aktivnosti i sredstava na mjestima »najefikasnije« eksploatacije. Ali zato se o usmjeravanju prostornog razvoja posredstvom tržišta ili plana može dati jasna konstatacija.

Prostorni planovi, čiji je osnovni zadatak da predlažu, a potom društveno usvojeni da regulišu razmještaj proizvodnih snaga, nisu donijeti za veći dio jugoslovenskog prostora, a i tamo gdje su doneseni ne primjenjuju se. Istodobno, otvorene su sve mogućnosti privrednim, pa i privatnim subjektima da (slijepim) posredovanjem tržišta vrše razmještaj proizvodnih snaga u prostoru. Široko je otvoreno i tržište radne snage, potom tržište građevinskog zemljišta i lokacija, pa čak (uz jasna upozorenja) i tržište stanova. (Bitna napomena: u zemljama tržne privrede regulativne funkcije prostornih planova jačaju, a kod nas slabe.) Po principu otvorenog tržišta, ove snage prelijevale su se iz velikih, manje atraktivnih područja na najatraktivnija mjesta eksploatacije. Pored već iznijetih podataka, to veoma rječito ilustruje podatak da najveći gradovi prisvajaju cijelu trećinu (33,0% u 1976) narodnog dohotka zemlje.

Uprošćeno govoreći, prema razvoju grada odnosili smo se kao prema razvoju privrede. U gradove koji su u prednosti da donesu veću dobit, a to su najveći gradovi, više se i ulagalo. Sistemom

Digitized by Google

su otvoreni uslovi da rast gradova opredjeljuju zakonitosti tržišta i parcijalni (i svojinski) interesi privrednih subjekata, a potom izvorne potrebe stanovništva i društvene potrebe razvoja i na njima zasnovane planske koncepcije. Razmještaj proizvodnih snaga u prostoru zemlje i procesi urbanizacije ostvarivani su velikim dijelom (teško je reći, ali, vjerovatno, i odlučujućim) posredovanjem tržišta i uticajem gradske zemljišne rente. Planiranje izgradnje najvećih gradova, sudeći po mnogim pojavama, umjesto da kontroliše dejstvo tržišta i rente, služilo im je.

Uticaj parcijalnih i grupno-svojinskih interesa morao je biti zaista snažan i putevi (tržište) da se on ostvari otvoreni, da bi se mogla razumjeti dimenzija procesâ koncentracije proizvodnih snaga u proteklom periodu, procesâ koji, uz ostalo, čine da u našoj zemlji 134 opštine (popis 1971) nemaju urbanog stanovništva (u Sloveniji 1, Crnoj Gori 4, Makedoniji 4, Hrvatskoj 28, Bosni i Hercegovini 31 i u Srbiji 66). Ili da je u 21 opštini na 1 km² manje od 22 stanovnika (Bosansko Grahovo, Kalinovik, Ljubinje, Bileća, Bosanski Petrovac, Drvar, Kupres, Nevesinje, Trnovo u Bosni i Hercegovini; Plužine, Šavnik, Žabljak, Kolašin u Crnoj Gori; Gračac, Titova Korenica, Čabar, Donji Lapac, Mali Lošinj, Senj u Hrvatskoj; Brod u Makedoniji; Kočevje u Sloveniji), a prema istraživanjima u Francuskoj 11 stanovnika na 1 km² predstavlja prag »opustjelosti«.

Tako se u tekućem razvoju ostvaruje centralizacija prostornog razvoja pod preovlađujućim uticajem parcijalnih interesa, nerazjašnjenim djelovanjem svojinskih odnosa, kojima su otvarani svi oblici tržnih odnosa u eksploataciji prostora, a zanemarene su regulativne funkcije prostornih planova. Povratni uticaj ovakvog prostornog uređenja na ukupni razvoj zemlje nije potrebno objašnjavati.

(c) *Centralizacija vlasti i upravljanja*

Gradovi, naročito veliki, *sjedišta su vlasti i upravljanja razvojem*, što je prirodna funkcija gradova. Pitanje koje se, stoga, i ovdje postavlja jeste: da li su ove funkcije uravnoteženo raspoređene u mreži gradova ili je u najvećim gradovima, kao sjedištima »najviših« funkcija, preuzet njihov nesrazmjerno veći dio.

Za razliku od opšte prakse evropskih država, a i naše poslijeratne i predratne prakse, u kojima između vlasti države i osnovne zajednice (opštine, komune) postoji uvijek jedan ili dva nivoa upravljanja (srez, okrug ili oblast), taj međunivo je kod nas u sistemu ukinut.[6] Kako, međutim, većina opština nema bitne pretpostavke da obezbjeđuje društvene, privredne, kulturne uslo-

[6] Razumije se, ojačane su prerogative vlasti na opštinskom nivou, ali to nije nivo na kome se može ostvariti upravljanje zaokruženom društvenom, geografskom, privrednom, kulturno-istorijskom, prirodnom, infrastrukturnom cjelinom.

Digitized by Google

ve za ravnopravni razvoj (čak su 163 opštine 1971. godine imale opštinski centar sa manje od 5.000 stanovnika), time ni da obavlja funkciju upravljanja na širem prostoru, »vršenje« vlasti koncentrisano je praktično u sjedištima republika, odnosno pokrajina.

Potreba da se ostvari regionalizacija upravljanja, da se upravljanje koje bi imalo i kompleksnu ekonomsku osnovu približi bazi društva, odavno je priznata kao izraz demokratizacije društva i dobila izuzetan politički značaj. Kod nas se ova potreba pokušava rješavati uvođenjem zajednica opština (u Srbiji van teritorije pokrajina 9 i u Hrvatskoj 9) čiji su rezultati ograničeni, jer one nemaju sredstva i nadležnosti. Ali je indikativno da su ta sredstva i nadležnosti dati zajednicama opština najvećih gradova, izuzimajući Split, Rijeku i Niš. Proces decentralizacije vlasti na federalnom nivou nije dobio odgovarajući izraz na regionalnom nivou. U republici, odnosno pokrajini, ostala je, tako, stvarna koncentracija vlasti. Ovo je utoliko značajnije što se u oblasti izgradnje i uređenja prostora, kao što je poznato, najmanje realizovao proces podruštvljavanja vlasti.

Nije riječ, međutim, samo o koncentraciji vlasti u uobičajenom smislu. Ova koncentracija u punoj je sprezi sa koncentracijom upravljanja privredom. Najveće privredne organizacije smještene su u sjedištima republika i pokrajina, odnosno u deset najvećih gradova.[7] Neposredne prednosti ove sprege poznate su, ali se s pravom može smatrati da bi veće bile posredne prednosti upravo njihovog decentralizovanijeg razmještaja (što se vidi, na primjer, u slučaju Kranja, Karlovca, Kragujevca, Travnika itd. ili, još bolje, na primjeru Švajcarske, Njemačke, Čehoslovačke, Poljske, Italije, gdje su ne samo sjedišta najvećih privrednih kompleksa van glavnih gradova, već i poznati univerzitetski centri ili visoke državne ustanove).

Sprega sa koncentracijom finansijskog kapitala je još izrazitija. Od svih naših udruženih banaka samo dvije imaju sjedišta van najvećih gradova, ali te su, nije teško pretpostaviti, ona u Titogradu i Prištini. Slična obilježja imamo i u funkcijama kulture, obrazovanja, nauke, zdravstvenih ustanova. Sudstvo i srednje školstvo, po prirodi svoje funkcije, a i po tradiciji, odudaraju od ove slike. Pretjeranu koncentraciju upravnih, kao i društvenih djelatnosti ilustruje nevjerovatan podatak da je u deset najvećih gradova okupljeno više od 38% (vidi tabelu) od ukupnog broja zaposlenih u kvartarnim (neprivrednim) djelatnostima.

Ovakva centralizacija upravljanja, koja je, prije svega, izraz centralizacije vlasti, potvrđuje se i rastom najvećih gradova, istina, uz značajne razlike (od 1953. do 1971. godine stanovništvo područja Sarajeva poraslo je 2,9 puta, Skoplja i Beograda 2,3 puta,

[7] Od 100 najvećih proizvodnih organizacija prema ukupnom prihodu u 1980. tu su 53 (među ostalim, 16 poljoprivredno-industrijskih kombinata), od 60 najvećih u trgovini i ugostiteljstvu 45, a od 20 u saobraćaju tu je 19 (prema stalnoj anketi »Ekonomske politike«, br. 1539/81).

Digitized by Google

Splita 2,1, Novog Sada 2, Niša i Rijeke 1,9 puta, Ljubljane 1,7 i Maribora 1,4 puta).

Centralizaciju vlasti i upravljanja naročito pokazuje učešće glavnih gradova republika u bogatstvu svoje republike, koje je, posvemu sudeći, u korelaciji sa stepenom samopotvrđivanja vlasti i oblika u kojima se ona izražava. Pri tome je primjer Slovenije najuravnoteženiji, a Skoplja najekstremniji:

		Učešće Ljubljane u Sloveniji (%)	Učešće Skoplja u Makedoniji (%)
Stanovnika	1961	13,0	19,2
	1971	14,9	23,6
	1981	16,1	26,3
Zaposlenih	1961	19,5	24,0
u društvenom	1971	22,1	39,2
sektoru	1980	23,0	37,2
Vrijednost	1961	18,2	37,0
osnovnih sredstava	1971	18,3	38,6
društvene privrede	1979	19,1	38,7
Narodni dohodak	1971	27,1	36,5
	1979	24,3	38,1
Izgrađeno stanova	1971—75	25,7	60,2
u društvenom sektoru	1976—80	25,4	40,4

Navodeći tri grupe uzroka ekspanzije najvećih gradova izbjegavali smo da istaknemo koja je presudnija u oblikovanju razvojnih tokova; u različitim okolnostima i uticaj je različit. Ali imamo dovoljno razloga da istaknemo da djelovanje jednih nije prosto pribrajanje djelovanja drugih. Ona se međusobno umnožavaju, što tokovima i daje progresiju, a parcijalnim mjerama umanjuje efekte.

Otvorena pitanja i putevi rješavanja

Ako ekspanzija najvećih gradova nosi u sebi duboke i sve negativnije implikacije po ukupan razvoj zemlje (a takve su ocjene date na mnogim naučnim i međuvladinim skupovima u svijetu) i ako su iznijete ocjene o uzrocima ovih kretanja bar u osnovi prihvatljive, onda se otvara krajnje bitno pitanje: zašto nismo djelovali u odgovarajućem pravcu.

Djelovali smo, ali na nivou komunalnih nadležnosti i u okvirima parcijalnih mjera (na primjer, do razmatranja ograničavanja doseljavanja). Efekti djelovanja vidljivi su u prethodnim izlaganjima. Nameće se zaključak da se nije djelovalo na pravom nivou (opšte politike društva), ni mjerama koje bi otklanjale

Digitized by Google

uzroke. Stoga se nisu ni mijenjali razvojni tokovi koji i dalje reprodukuju stanje koje je nužno mijenjati.

Bez namjere — uostalom, za to nema ni mogućnosti — da, slijedeći navedene uzroke, obradimo pitanja koja bi trebalo razrješavati, istaći ćemo ona koja, u okolnostima u kojima smo, dobijaju primat.

1. Osnovno pitanje, prevashodno političko, jeste: da li su sa stanovišta ciljeva socijalističkog razvoja *svim građanima stvoreni osnovni uslovi za život ako to nije učinjeno na prostoru cijele zemlje?* Tu i jeste granična linija između socijalističkog i kapitalističkog društvenog uređenja! Naime, prepustimo li da se ovi uslovi stvaraju spontanim tokovima, neizbježno će se i dalje reprodukovati povlašćeni moćni centri razvoja i nerazvijena, seoska, emigraciona područja. Bude li 4% teritorije korisnik više od trećine bogatstva zemlje i odlučujućih komparativnih prednosti (što je slučaj u periodu koji pratimo), na tom prostoru će u uslovima tržne privrede i dalje za svakog *pojedinačnog* investitora biti najunosnije ulaganje (iako je za društvo sve skuplje), a broj stanovnika od nepunih 15% u 1961 — kao što je narastao na 20,4% u 1981 — iznosiće u 2000. godini oko 30% stanovništva Jugoslavije![8] Da li se to zaista želi, i pored saznanja da je to specifičan oblik eksploatacije prostora, te ljudi i dobara u njemu, i da ni znatno bogatije zemlje nemaju dovoljno sredstava da izdržavaju svoje »najrazvijenije« gradove.

2. Isti smisao ima i pitanje *prevazilaženja suprotnosti sela i grada,* što se u marksističkoj teoriji i socijalističkoj praksi smatra »jednim od osnovnih zadataka komunističke izgradnje«. Dokle god budu vladajuće — a ne samo korigujuće — zakonitosti tržišta kapitala, radne snage i robe, dolaziće do prelijevanja komponenata razvoja i razlika u dohotku iz sela u gradove, prevashodno u najveće gradove, sa svim posljedicama koje su poznate (zaostalost socijalističkih oblika proizvodnje u poljoprivredi, isključivanje iz političkog života seoskog stanovništva, napuštanje, osiromašenje i starenje sela, kulturna izolovanost i zaostalost stanovništva).[9] Moraće se stvoriti društvene pretpostavke kojima će se otklanjati ove posljedice i pri tome ukinuti eksploatatorska praksa da se radna snaga premješta tamo gdje su pogoni, umjesto da se pogoni približe ljudima; u vezi s ovim biće nužno otkloniti i nedoumice — da li ogromno deagrarizovano stanovništvo (oko 60% od ukupnog stanovništva seoskih područja ne živi od

[8] Dobijeno metodom ekstrapolacije, pri čemu nisu uračunati novi gradovi koji već imaju ili će imati više od 100.000 stanovnika, pa će ovo učešće biti i veće.

[9] Govoreći o ukidanju suprotnosti između sela i grada, Engels podržava zahtjev da se zemlji vrati sve što se od nje dobija i da »to sprečava samo postojanje gradova, osobito velikih gradova« i, ilustrujući to primjerom ondašnjeg Londona i Berlina, ističe da ukidanje ove suprotnosti time »dobija znatno praktičniju podlogu« (F. Engels, *O stambenom pitanju,* cit. izd., str. 232).

Digitized by Google

poljoprivrede) treba zaista da se premjesti u gradove ili da se otvaranjem radnih mjesta u tim područjima zadrži na svojim izvorima i revitalizira ove krajeve.

3. Slijedeće suštinsko pitanje jeste: da li se može *neograničeno nastavljati »otprirođavanje« urbane sredine* velikih gradova, time i otuđivanje čovjeka, bez opasnosti po reprodukciju čovjekovog života? Odgovor je, poznato je, negativan. Ali je ne manje poznato da i preduzete mjere nedovoljno otklanjaju uzroke ovog ugrožavanja — jedni oblici ugrožavanja zamjenjuju druge — jer se manje mijenjala suština ovih procesa, a više se novim troškovima smanjivalo zagađivanje. Podaci o kvalitetu sredine i kod nas to pokazuju. Eksploatatorska proizvodnja i njoj svojstvena neograničena koncentracija proizvodnih snaga rađa, neograničeno, protivrječnost između čovjeka i prirode i zakonomjerno se izražava u dijalektičkoj suprotnosti pražnjenja ogromnih područja, na jednoj, i ekspanziji mjesta koncentracije, na drugoj strani. Nužno je, stoga, ukinuti oblike eksploatacije prostora i temeljito izmijeniti tokove razmještaja proizvodnih snaga koji će, na novom nivou razvoja, rehabilitovati ravnotežu čovjeka i sredine u kojoj on vrši »razmjenu materije s prirodom« (hrana, sirovine, voda, šume, vazduh i slično), a time i izvorni sklad naselja i prirode.

4. Iz tri prethodna pitanja oblikuje se zajedničko pitanje: da li je moguće dalje nastavljati ekspanziju najvećih gradova, a pri tom težiti da je *ostvari usklađeni razmještaj proizvodnih snaga u cjelini prostora?*[10] Odgovor koji slijedi iz prethodnog izlaganja pokazuje da to nije moguće. Izvorna cjelina prostora kojoj je svojstven sklad čovjeka i prirode, proizvodnje i naseljavanja, a koju je kapitalistički način proizvodnje parcijalizirao, ne može se vratiti. Ali se na revolucionarno izmijenjenom nivou proizvodnih snaga, i upravo služeći se njima, mora rehabilitovati cjelina društva i prirode; ovog puta ne više na nivou naseobine, odnosno grada, već na nivou regiona. U cjelini prostora, i u malim, i srednjim i u velikim naseljima, moraju se obezbijediti slične pretpostavke za reprodukciju ukupnog razvoja i života cjelokupnog stanovništva. Region ne možemo više posmatrati kao političko-teritorijalno područje potrebno za bolje upravljanje državom i društvom, već kao zajedničku sredinu nužnu za ukupnu reprodukciju dobara za život i života samog. Ovakva prostorna zajednica morala bi se smatrati i uslovom za prevazilaženje protivrječnosti između sela i grada, razvijenih i nerazvijenih, čovjeka i prirode.

Prethodna pitanja koja se odnose na prevazilaženje osnovnih protivrječnosti koje se javljaju u prostoru, a time i na ciljeve socijalističkog razvoja, proširićemo pitanjima koja se odnose na sredstva kojima se taj razvoj ostvaruje. I ovdje ćemo izdašni izbor pitanja svesti na ona koja bi, imajući u vidu uzroke tokova i ciljeva razvoja, mogla biti ključna.

[10] Ovo, razumije se, ne treba poistovjećivati sa *izjednačenim* razvojem svih dijelova teritorije.

Digitized by Google

5. Pitanje koje slijedi iz svih prethodnih jeste: da li se skladan razmještaj proizvodnih snaga u prostoru, time i ekspanzija najvećih gradova, može ostvariti *posredstvom tržišta ili, pak, planskim usmjeravanjem?* Marksistička teorija i socijalistička praksa dale su odgovor i na ovo pitanje, a poznata su nastojanja i rezultati i u nekim kapitalističkim zemljama. Iskustva u vezi s ovom »dilemom« veoma su raznovrsna i u našoj praksi; samo ih neuki ne uočava. Pa ipak, planovi prostornog uređenja, i tamo gdje su ih skupštine odavno donijele (Hrvatska, Crna Gora, Kosovo), imaju neuporedivo manji uticaj na razmještaj proizvodnih snaga, na procese urbanizacije, na investicione odluke nego zakonitosti tržišta. Nismo li time izgubili »mjesto« gdje se usklađuju opšti i parcijalni interesi u prostoru, što je temeljna pretpostavka prostornog uređenja u socijalističkom društvu? Prostorni planovi, očigledno, ne odgovaraju *motivima* koji podstiču investitore da postupaju na način kako to čine (parcijalnim interesima i zemljišno-svojinskim odnosima) i *sredstvima* kojima se ti motivi ostvaruju (na tržištu).[11] I jedni i drugi moraju, stoga, u našem sistemu dobiti radikalno drugačije mjesto od onog koje danas imaju, a tek tada se može očekivati da prostorni planovi postanu ravnopravna komponenta ukupnog sistema planiranja. To je i uslov da se ostvari planiranje skladnog razmještaja proizvodnih snaga, a time i usmjerava rast najvećih gradova.

6. Zemljišno-svojinski odnosi imaju, rekli smo, prvorazredni uticaj na rast gradova, prvenstveno usljed djelovanja gradske rente. Stoga se na pitanje: da li se planska izgradnja grada može ostvariti u uslovima privatne svojine nad gradskim zemljištem, odgovaralo *nacionalizacijom građevinskog zemljišta.* Ako, međutim, kod nas izdavanje lokacije i ustupanje zemljišta jednom privrednom subjektu ima *stvarne* posljedice i koristi kao i svojina nad odnosnim zemljištem u kapitalističkom društvu[12], pa je i lokacija dobila svojstvo robe[13], ako se ogromne površine poljoprivrednog zemljišta pretvaraju u građevinsko zemljište putem tržišta (uz krajnje diferencirano djelovanje rente)[14], umjesto putem urbanističkog plana i podruštvljavanja zemljišta — opravdano se mora postaviti pitanje: nismo li najvećim dijelom anulirali efekte koje daje nacionalizacija, odnosno eksproprijacija građevinskog zemljišta.[15] Sve dok pojedinačni subjekti mogu ostvarivati ekstradohodak po osnovu lokacije ili zemljišta, odnosno »svoju« loka-

[11] Prirodno je stoga što se u našoj zemlji prostorni i urbanistički planovi nastoje podvrgnuti istom zakonskom tretmanu kao i društveni, to jest privredni planovi.

[12] Centri najvećih gradova poprišta su i ilustracija ovog stanja.

[13] Dio naše stručne literature tretira lokaciju kao robu, iako je ona u svim zemljama institut prava na izgradnju, odnosno namjenu.

[14] Dovoljno je uporediti porast vrijednosti građevinskih parcela i porodičnih kuća u posljednjih dvadeset godina u najvećim gradovima i njihovoj okolini sa onim u manjim gradovima.

[15] Pored nacionalizacije, odnosno eksproprijacije, druga dva instrumenta upravljanja građevinskim zemljištem (opšteprihvaćena u evropskim državama) jesu: opštinsko pravo preče kupovine i zabrana

Digitized by Google

ciju ustupati drugom posredstvom tržišta, »zakon rente djelovaće kao stihijski zakon«. Putevi rješavanja ovog pitanja su u dosljednom ukidanju privatnog, grupnog i etatističkog vlasništva[16] nad građevinskim zemljištem, kao i nad građevinama javne namjene koje su njegov nedjeljivi dio (javne zgrade i površine, poslovni prostor i slično), te ostvarivanje stvarne društvene svojine i neposrednog društvenog upravljanja njome.[17] Pri tome nije riječ o negiranju djelovanja rente, već o svođenju na najmanju mjeru njenog negativnog djelovanja vrednovanjem ukupnih uslova i pogodnosti prostora i takvim planskim razmještajem proizvodnih snaga i namjena za koje se društveno verifikuje (za dogledni period) da treba da beneficiraju te uslove i pogodnosti.

7. Iz rečenog neposredno proističe pitanje: da li *investicionu politiku treba da opredjeljuju (jednoznačni) ekonomski kriteriji ili kriteriji ukupnog razvoja* (i socijalni i kulturni, prirodni i prostorni i drugi)? Odgovor koji je dao isključivi primat ekonomskim interesima investitora, a zanemario opšte i dugoročne interese društva, opisan je u ranijim odjeljcima. Pored ostalog, on je učinio da glavni gradovi prisvoje i najmoćnije investicione projekte koji se u svijetu odavno ne smještaju u kulturne, univerzitetske i upravne centre.[18] Ne treba isticati zašto je ovaj pravac suprotan planskom razmještaju proizvodnih snaga u socijalističkom društvu, ali moramo dodati da su i razvijene kapitalističke zemlje, u posljednjih petnaestak godina, napravile temeljit zaokret i u investicionoj politici i, vezano s njom, u otvaranju radnih mjesta — smještajući i jedno i drugo u odabranu mrežu srednjih gradova.[19] U našim uslovima treba posebno revidirati praksu da se fondovi industrije i stanova i dalje reprodukuju u najvećim gradovima, gdje su se i dosad privilegovano stvarali (teritorijali-

---

prometa urbanistički neparcelisanog zemljišta. Prvi smo pretvorili u administrativnu formalnost, a drugi, i gdje je ozakonjen, ne primjenjuje se. To je omogućilo bujanje raznih oblika zemljišne špekulacije.

[16] Prenebregava se da protivstavljene etatističke svojine na opštinskom i republičkom, odnosno pokrajinskom nivou djeluju negativnije od jedne na federalnom.

[17] Marks je smatrao da će »sa stanovišta jedne više društvene formacije privatna svojina pojedinih individua nad Zemljinom kuglom izgledati isto tako apsurdna kao privatna svojina nekog čovjeka nad nekim drugim čovjekom«, ističući da »ni neko cijelo društvo, nacija, pa ni sva istovremena društva uzeta zajedno nisu vlasnici zemlje. Ona su samo njeni posjednici, uživaoci« (K. Marks, *Kapital*, III, *Dela*, tom 23, str. 647).

[18] Na primjer, u Skoplju je, uz ostalo, smješten i metalurški i organsko-hemijski kompleks, u Sarajevu fabrika automobila, u Novom Sadu naftni kombinat, u Rijeci, uz brodogradilište, naftni i organsko-hemijski kombinat itd.

[19] Neke vlade su odavno onemogućile doseljavanje novih stanovnika u najveće gradove ako nisu prethodno zaposleni u njima ili su zabranile izgradnju novih industrijskih pogona, pa i obnovu starih (što je za Pariz učinila francuska vlada prije dvadesetak godina). U našim uslovima, budući da zabrane ne donose rezultate, moglo bi se početi sa »oporezivanjem« svakog novootvorenog radnog mjesta, u administraciji naročito, onolikim iznosom koliki bi bio potreban za otvaranje radnog mjesta u područjima gdje smo to planirali.

Digitized by Google

zacija reprodukcije). Tako, na primjer, doprinos za stambenu izgradnju ostaje u punom iznosu u najvećim gradovima, iako se kod ostalih doprinosa primjenjuje načelo solidarnog učešća (za puteve, vode, nerazvijena područja, za zdravstvo, školstvo i slično); bilo bi prirodno da i odgovarajući dio »stambenog dinara« slijedi investicije u fabrike, poljoprivredne kombinate, energetske objekte, bolnice, kao što je to svojevremeno bilo. Složenijeg je značenja odavno isticana ocjena da je postojeća koncentracija ljudskih, privrednih i drugih potencijala u malom broju najvećih gradova u punoj suprotnosti s najvitalnijim zahtjevima narodne odbrane.

8. Navedena pitanja otvaraju slijedeće: u kojoj se mjeri može ostvariti *samoupravno odlučivanje u bazi društva* dok postoji sprega političkog, privrednog i finansijskog odlučivanja, centralizovana u nekoliko gradova? Zaista, koliko vrijedi normativna jednakost građana i subjekata razvoja u svim opštinama ako su materijalna bogatstva, intelektualni potencijali i centri odlučivanja koncentrisani na svega nekoliko mjesta? Radikalnim promjenama koje se moraju ostvariti u redistribuciji proizvodnih snaga »na cijelu zemlju« mora prethoditi decentralizacija vlasti i mjesta efektivnog odlučivanja. Prijemna struktura za ovakvu redistribuciju vlasti i upravljanja mora, međutim, biti u mogućnosti da reprodukuje cjelinu razvoja, a to onda ne može biti onaj ogromni broj nerazvijenih ili nedovoljno opremljenih opština. Neophodno je ostvariti uravnoteženi regionalni koncept razvoja, koji će dati realnu osnovu i komunalnom sistemu, prenoseći i na jedan i na drugi sredstva i ovlašćenja koja im pripadaju.

9. Da završimo sa pitanjem: da li je naša zemlja toliko bogata da istovremeno može davati *sredstva i za nesrazmjerno skupo održavanje preopterećenih gradova i za (nepotrebno) raseljena nerazvijena područja?* Bilo bi cjelishodnije da se ovim sredstvima podstiče razvoj odabrane mreže srednjih i manjih gradova kojima bi se stabiliziralo ovo prekomjerno prelijevanje stanovništva. Dokle god se ne prevaziđu ovi, dijalektički suprotstavljeni, oblici istog procesa eksploatacije prostora, stanovništvo zemlje će plaćati ovo stanje i umanjenim dohotkom, ali u većoj mjeri nivoom življenja — i u najvećim gradovima i u nerazvijenim područjima. Stoga se visoki troškovi održavanja najvećih gradova ne mogu ocjenjivati sa stanovišta potreba koje su prethodnim razvojem iznuđene. Ograničena sredstva društva moraju biti ulagana tamo gdje je sasvim izvjesno da neće stvarati nesrazmjerno uvećane troškove. Individualni rentabilitet, svojstven kapitalističkom načinu proizvodnje, mora u socijalističkom društvu ustupiti mjesto društvenom rentabilitetu.

Urbano pitanje staviti na dnevni red našeg razvoja

Iznijeta problematika pokazuje da ne postoji izdvojeno pitanje najvećih gradova van cjeline prostornog uređenja zemlje; gradovi su samo njegov koncentrisani izraz. U takvom koncentrisanom

Digitized by Google

izrazu, dakle, na primjeru najvećih gradova, oštrije su se ocrtavali svi tokovi i protivrječnosti u prostoru i tako su se jasnije mogla uočavati njihova obilježja i uzroci. Rasprava o njima bio je izazov koji se nije mogao izbjeći, ma koliko ostao nedorečen u obradi. Riječ je o problematici koja je svakom, na ovaj ili onaj način, poznata. Ako je ona podsticala autora, vjerujemo da će podstaći i druge. Nedorečenost, u takvim okolnostima, ima nejasnu prednost.

Moramo pretpostaviti da je jasno da se problemi ekspanzije najvećih gradova ne mogu rješavati mjerama na području samih gradova, još manje nadležnostima samih gradova, već temeljitom promjenom razvojne politike društva. Treba, konačno, prevazići komunalni tretman grada (naslijeđen iz građanskog društva), koji je u evropskim državama odavno podignut na nivo nacionalne politike. Samo u takvom okviru moći će biti efikasne i mjere na komunalnom planu.

Treba se osloboditi uprošćenog pristupa da će se problemi gradova riješiti drugačijim radom urbanističkih službi ili promjenom načina urbanističkog i prostornog planiranja. Ni jedno od otvorenih pitanja nije kao prvorazredne uzroke stanja moglo istaći rad urbanističke djelatnosti — što ne znači da nisu među ostalima. Društveni problemi nikad se nisu rješavali funkcionisanjem određene djelatnosti. Složene pojave čije *uzroke*, kao što smo vidjeli, *nalazimo u odgovarajućim segmentima društveno-ekonomskog sistema* ne mogu se mijenjati a da se ne *promijene i odgovarajuće komponente sistema* koje reprodukuju te pojave. Često se smatra da negativne pojave nastaju uslijed lošeg ili nedosljednog sprovođenja odrednica sistema. U problematici koju smo iznosili uočava se takva korelacija pojava i pretpostavljenih uzroka, pa bi se onda moralo zaključiti da svi, i na svim mjestima, loše sprovode odgovarajuće odrednice, što zaista nije moguće.

U odnosu prema razvoju gradova vladala je praksa *laissez-faire, laissez-passer*. Da li je, zaista, moguće prema razvoju gradova odnositi se kao prema nečem što je samo po sebi nastalo, kad vidimo da je on doslovan rezultat tekuće razvojne politike i odnosa u kojima se razvoj ostvaruje. Društveni razvoj i strukture društva neizbježno se ocrtavaju u prostornom razvoju i urbanim strukturama jer su izraz istih procesa i istog sistema vrijednosti. Ako je autoru bilo svojstveno da putem urbanih pojava sagledava društvene, čitalac može odabrati i neki drugi put.

Znajući koliko je malo u poslijerevolucionarnom razdoblju učinjeno na tome da izgradnja gradova postane nedjeljivi dio razvojne politike društva, teško je vjerovati u brze promjene. U okolnostima kad se ne djeluje i tamo gdje je to realno moguće, moralo bi se, u najmanju ruku, pored krupnih pitanja ishrane, sirovina ili energije, agrarnog, stambenog ili drugog pitanja, postaviti i urbano pitanje na dnevni red našeg društvenog razvoja. Da li je, poslije svega što je rečeno, potrebno istaći da bi i druga pitanja, time i cjelina razvoja, postala jasnija? Ili se smatra da urbano pitanje nije postalo dovoljno kritično!

Digitized by Google

Esad Zgodić

Svjetski saobraćaj i nacionalni identitet

»Krupna industrija učinila je konkurenciju univerzalnom uprkos zaštitnim sredstvima... uspostavila je saobraćajna sredstva i moderno svjetsko tržište... Gdje je samo mogla, ona je uništila ideologiju, religiju, moral itd., a gdje to nije mogla, pretvorila ih je u javnu laž. Ona je stvorila svjetsku historiju tek utoliko ukoliko je zadovoljenje potreba svake civilizirane nacije i svake individue u njoj učinila zavisnim od cjelokupnog svijeta i ukoliko je uništila dosadašnju stihijnu isključivost pojedinih nacija.«[1]

Šta izlazi na čistinu ako fenomen nacionalnog identiteta osvijetlimo iz horizonta bitka svjetskog saobraćaja? Naravno, ta čistina ne može biti ništa drugo do ograničeno područje neistovremenih povijesnih tendencija. Otuda, suđenje o šansama nacionalne identifikacije u krugu ovog svjetla isključuje kako zaslijepljenost prejakim sjajem fakticističke zbilje tako i preuranjenu utopijsku radost o definitivno izvjesnom kraju nacionalnih determinizama.

[1] K. Marx — F. Engels, *Njemačka ideologija.*

Digitized by Google

Pri tome polazimo od jednog Marxovog iskaza: »Svjetska historija nije uvijek postojala; historija kao svjetska historija je rezultat.«[2] Tu Marx naznačava i potrebu istraživanja uticaja razvoja svjetskog saobraćaja. Svjetsko-planetarna historija jest stvarnost, između ostalog i na krilima i kroz svjetski saobraćaj. Pod saobraćajem ne podrazumijevamo samo tehnički transport ljudi, ljudi-roba, stvari, stvari-roba, nego i sa-obraćanje vrijednosnih totaliteta ili, u širem smislu, nacionalno-etničkih individualiteta. Dakle, ovo sa-obraćanje uključuje susretanje, po svom porijeklu i prvobitno zatvorenih, sadržaja nacionalnog života.

I snaga kohezije i snaga dinamita

Povijesno gledajući, saobraćaj i njegov temelj — robna proizvodnja, objektivirana kroz krupnu industriju, pojavljuje se kao jedan od bazičnih činilaca konstituisanja građansko-buržoaskog društva i njegovih tvorevina, pa i nacije kao zbiljske zajednice građanskih individua. O tom i takvom značaju saobraćaja-transporta govori i slijedeći Engelsov tekst — pismo od 25. januara 1894. godine: »Pod ekonomskim odnosima koje smatramo odlučujućom osnovom istorije društva podrazumevamo način na koji ljudi jednog određenog društva proizvode ono što im je potrebno za život i međusobno razmenjuju te proizvode (ukoliko postoji podela rada). Dakle, tu je uključena čitava *tehnika* proizvodnje i transporta. Po našem shvatanju, ta tehnika određuje i način razmene, zatim raspodele proizvoda, a time, posle raspada rodovskog društva, i podelu na klase, a time i odnose vlasti i ropstva, time i na državu, politiku, pravo itd.«[3]

Dakle, učestvujući kao konstituirajući činilac u strukturi društvene baze, saobraćaj i saobraćajna tehnika se pojavljuju i kao činilac oblikovanja političke zbilje i oblika svijesti građanskog društva. Pripadajući tako načinu materijalne proizvodnje, međutim, saobraćaj se javlja, pod odgovarajućim povijesnim uslovima, i u zajednici sa drugim faktorima društvene dinamike, i kao faktor-dinamit građanskog svijeta u cjelini. Time pokušavamo ostati na tragu Engelsovog teksta, u kome se kaže: »Postoji jedna specifična osobina buržoazije u odnosu na sve ranije vladajuće klase: u njenom razvitku ima jedna prekretnica, posle koje svako dalje povećavanje sredstava moći, u prvom redu njenog kapitala, služi samo tome da je sve više i više čini nesposobnom za političku vlast. *»Iza velikih buržuja stoje proleteri.«* U istoj meri u kojoj buržoazija razvija svoju industriju, svoju trgovinu i svoja saobraćajna sredstva, u istoj toj meri stvara ona i proletarijat. I na jednoj izvesnoj tački — koja ne mora da nastupa svuda u isto vreme

---

[2] K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije, Dela,* tom 19, »Prosveta«, Beograd, 1979, str. 25.

[3] K. Marx — F. Engels, *Dela,* tom 46, »Prosveta«, Beograd, str. 182.

Digitized by Google

i na istom stepenu razvitka — počinje ona da primećuje kako joj ovaj njen proleterski dvojnik raste preko glave.«[4]

Time smo dobili neko stajalište o svjetskom saobraćaju: on se, i kao totalitet tehnika i kao sa-obraćanje sadržaja, u dijalektičkoj zajednici sa ostalim činiocima materijalnog načina proizvodnje i pod odgovarajućim društveno-povijesnim uslovima, javlja i kao konstituent i kao dijalektička negacija građanskog svijeta. Sad se ovo opće stajalište ima prelomiti kroz razumijevanje jedne specifične povijesne tvorevine građanskog načina reprodukcije života — nacionalnih zajednica i njihovog bića.

Tradicionalni ili moderni nacionalni individualitet

Sa pretvaranjem saobraćaja u planetarni saobraćaj i sa pretvaranjem historije u svjetsku historiju događaju se svojevrsne tendencije odbacivanja i anahronizacije tradicionalnih atributa nacionalnog identiteta. Jasno je, povijesno gledajući, da je razvoj kapitalističke robne proizvodnje, i njoj odgovarajućeg saobraćaja, doveo do formiranja nove povijesne tvorevine i novog povijesnog determinizma — nacionalnih zajednica. U uslovima društveno-povijesne destrukcije feudalnog društvenog bitka, između ostalog, i saobraćaj je bio snažan faktor kohezijacije, uniformisanja i identifikacije, feudalnom socijalnom strukturom, prvobitno razdvojenih i nedovoljno uobličenih narodnosnih predikata. Tek u tom saobraćaju, utemeljenom na podjeli rada, robnoj proizvodnji i formiranju kapitalističkog tržišta, bila je moguća kulturno-duhovna i politička jednodimenzionalizacija, ne samo nove građanske klase, nego i novog načina života individua u cjelini, što je dovelo do modernog nacionalnog identiteta. Unutardržavni i regionalni saobraćaj i danas je nacionalno relevantan, i danas igra tu ulogu čvrstog identifikatora razmrvljenih i imperijalističko-evropeiziranih atributa narodnog u njihovu zajedničku nacionalnu supstanciju, posebno kod onih naroda koji tek, nakon kolonijalnog oslobođenja, započinju svoju modernu nacionalnu povijest.

Ali isti taj saobraćaj, koji jednom i u nekom povijesnom prostoru jest faktor uobličavanja nacionalnog monolitizma, prevladavanja svih vidova autarkičnosti i nacionalne otuđenosti, kao rezultata novovjekovnog imperijalizma, u drugim povijesnim uslovima, i na određenim stepenima društvenog razvitka, postaje snaga suprotne tendencije: razbijanja tradicionalnih atributa nacionalnog identiteta. Kao da nacionalno biće, uvučeno u svjetski saobraćaj, i time oslobođeno svoje nacionalne isključivosti, zbacuje sa sebe tradicionalne odore i stare činioce svoje samokonstitucije. Međutim, ta tendencija još uvijek ne znači ukidanje nacionalnog u njegovoj cjelini. Svjetski saobraćaj, iako destruira tradicionalno-

[4] K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 10, »Prosveta«, Beograd, 1979, str. 454.

Digitized by Google

-povijesne atribute nacionalnog bića, vodi, naprotiv, premještanju, konstituisanju nacionalnog u druge sfere, jer to nacionalno egzistira intenzivno, ali u drugim formama i drugim područjima.

Nacionalno biće i militarizam u saobraćaju

Međutim, svjetski saobraćaj još ne znači i stvarnu komunikaciju i visok stepen međusobnog razumijevanja subjekata planetarne istorije. Svjetski saobraćaj je, nošen dubokom agonijom kasnograđanskog svijeta, još militantno evropocentričan, ili, političkim jezikom rečeno, područje je imperijalističke agresije kasnograđanskog načina reprodukcije života. Zato ne treba zaboraviti, kad se razumijeva bitak svjetskog saobraćaja, da je danas, do krajnjih konzekvencija, zbiljski ostvareno ono što su Marx i Engels izrekli na jednom mjestu u *Njemačkoj ideologiji:* »dok buržoazija svake nacije još zadržava zasebne nacionalne interese, krupna industrija je stvorila klasu koja kod svih nacija ima isti interes i kod koje je nacionalnost već uništena, klasu, koja se stvarno oslobodila od cijelog starog svijeta i ujedno mu se suprotstavila.«[5]

Dakle, ne isključujemo iz horizonta klasni karakter svjetskog saobraćaja, to jest njegovu određenost interesima, još uvijek za sudbinu svijeta relevantnog kapitalističkog bića. Usljed toga, pred savremene nacionalne zajednice, usred svjetskog saobraćaja, koji razara sve autarkične atribute nacionalnog i stare forme nacionalnog individualiteta, stoji povijesni zadatak da se u takvim povijesnim uslovima ne ukida, nego stvara, ne čuva, nego izgrađuje moderni nacionalni identitet. Naime, svaka subjektivna akcija i svaka svjesno organizirana briga za nacionalni identitet u uslovima svjetskog saobraćaja, koja po svaku cijenu insistira na narkotiziranju individua romantiziranim vizijama nacionalnog, mora završiti u pukom prosvjetiteljskom anahronizmu, a time i u blizini mračnih deformacija nacionalne samosvijesti. Zapravo, ako svjetski saobraćaj, s jedne strane, još uvijek producira imperijalizam kasnog klasnog građanstva u svim formama njegove egzistencije — od stila i smisla života do načina proizvodnje — i ako, s druge strane, paralelno tom sadržaju svjetskog saobraćaja, on rasprskava, širom zemaljske planete, naučno-tehnološki racionalitet stiješnjen uskom spregom sa logikom robnog svijeta rada, onda se s razlogom postavlja pitanje: može li se moderni nacionalni identitet izgrađivati, u ovakvim uslovima, u svemu onome što se opire silama svjetskog saobraćaja, odnosno u svemu onome što žilavo izmiče logici robno-tehnološke racionalnosti? Dakle, može li se to nacionalno biće reproducirati čuvanjem, usred još uvijek nužno robno-matematičkog uma, povijesno-tradicionalnih predikata nacionalnog identiteta. Ili je, pak, stvar u tome da se subjektivna snaga nacionalnog života usmjeri na realitet, odno-

[5] K. Marx — F. Engels, *Njemačka ideologija*, »Naprijed«, Zagreb, 1967, str. 410.

Digitized by Google

sno da se orijentira ka izgrađivanju povijesno novih sadržaja i formi nacionalnog bića. U prilog ovakvoj orijentaciji ne govori samo djelovanje svjetskog saobraćaja, nego i povijesna činjenica da socijalistički društveni odnosi nude i stvaraju povijesno nove sadržaje modernog, socijalističkog nacionalnog individualiteta. Možda se na ova pitanja može odgovoriti posredno, dakle, uvidom u sudbinu tradicionalnih atributa nacionalnog u svjetlu planetarnog saobraćaja i jednog od njegovih osnovnih sadržaja: planetarne cirkulacije naučno-tehnološkog uma. Razumije se, ta planetarna cirkulacija je još isprekidana, pod kontrolom moćnih ekonomsko-političkih sila najrazvijenijih zemalja svijeta, jer se plodovi nauke i ljudskog uma još nalaze u njihovim rukama, ali ljudski rod teži ka univerzumu. Ljudi i narodi, to nesumnjivo pokazuje savremena historija, pa i socijalizam kao svjetski proces, teže međusobnom povezivanju i zbližavanju, univerzalnim integracijama, ali na novim, demokratskim i humanim osnovama. Te mnogostruke oblike i tendencije integrativnih procesa ne možemo izložiti u ovom radu, već ćemo ići više logikom naznačavanja i putem samo nekih ilustracija, koje se odnose na transformacije tradicionalnih oblika nacionalnog života. Polazimo, pri tome, od toga da u tradicionalne forme nacionalnog bića spadaju, na primjer, kultura, arhitektura, jezik, ishrana, odijevanje, razonoda i slično. U osnovi, sve su ove objektivne forme života individua bile određene nacionalnom duševnošću. Ali ovdje nije riječ o vanjskim, u odnosu na nacionalno biće periferno-slučajnim, stihijskim i spoljašnjim manifestacijama. Mi polazimo od toga da nacionalno biće egzistira kao objektivno-materijalno i kao objektivno-subjektivno biće i da su to dvije dijalektičke strane nacionalnog identiteta. Prema tome, ma što jedno vrijeme mislilo o nekom nacionalnom biću, priznavalo ga ili ga negiralo, ono naprosto jest i materijalno, ali i subjektivno-objektivno, kao svijest, duša, običaj, politička samosvijest, kultura i slično. Nacija i kao totalitet duševnosti jest na objektivan način, dakle, kao zbiljska sila društvenog i individualnog života.

Svjetski saobraćaj i planetarna memorija

Na ovom mjestu treba uvesti još jednu premisu za razumijevanje uticaja svjetskog saobraćaja na prevladavanje tradicionalnih atributa i konstituenata nacionalnog bića. Nju vidimo izraženu u sljedećoj Marxovoj i Engelsovoj rečenici: »Tek kad saobraćaj postane svjetski saobraćaj, kad se osniva na krupnoj industriji i kad sve nacije budu uvučene u konkurentsku borbu, tek tada se osigurava trajnost postignutih proizvodnih snaga.«[6] Naime, pomoću značenja ove rečenice možemo shvatiti da je ono što je u starim nacionalnim kulturama bilo tobože izraz nekog posebnog i mističnog nacionalno-narodnosnog ili etničkog duha bilo, između ostalog, rezultat odsustva saobraćaja između tih etničko-nacionalnih indivi-

[6] Isto, str. 403.

Digitized by Google

dualiteta, odnosno predstavljalo činjenicu da je svaka zatvorena društveno-etničko-nacionalna zajednica za sebe započinjala sve iz početka, dakle, da je samostalno i autarkično bila prinuđena stvarati materijalne pretpostavke i duhovni svijet svoje egzistencije. Tek svjetski saobraćaj stvara povijesne uslove da se nacionalno-stečeno znanje i iskustvo života u pojedinim kulturama, uprkos svim povijesno-revolucionarnim promjenama, ne zaboravlja, odnosno da se komunikacija između društvenih individualiteta zasniva na čuvanju i kumulativnom razvoju ljudskog znanja u cjelini. U tom smislu, i o tom povijesnom značenju svjetskog saobraćaja, u *Njemačkoj ideologiji* se kaže: »Da li će proizvodne snage, osobito pronalasci koji su postignuti u jednom kraju za kasniji razvitak biti izgubljeni ili ne, zavisi samo od proširenja saobraćaja. Sve dotle dok ne postoji saobraćaj koji prelazi neposredno susjedstvo, mora svaki kraj posebno stvarati svaki pronalazak« (str. 402). Prema tome, ako slijedimo logiku ovih Marxovih i Engelsovih sudova o povijesnom značaju razvoja saobraćaja, onda nije teško zaključiti da se u razvoju svjetskog saobraćaja stiču prostori i povijesne snage za prevazilaženje svih onih tradicionalnih obilježja i konstituenata nacionalnog identiteta koji su bili rezultat povijesnih izostajanja saobraćaja između kulturnih individualiteta i povijesno nužne upućenosti reprodukcije života na autarkično iskustvo saobraćajno izoliranih etničkih kolektiviteta. O ovoj i ukupnim konzekvencijama svjetskog saobraćaja po tradicionalne konstituente nacionalnog bića najrječitije govori sudbina moderne arhitekture.

Arhitektura i nacionalni um

Poznato je da je, povijesno gledajući, arhitektura bila sastavni konstituent nacionalnog bića. U njoj su se objektivirale bitne crte narodnosno-nacionalnih duševnosti. Otuda i nije teško u arhitektonskim pejzažima starih gradova prepoznati djelatnost nacionalnog uma. Međutim, razvijajući se unutar svjetskog saobraćaja, moderna arhitektura gubi nacionalna obilježja i utemeljuje se na obezličenom umu industrijsko-robne proizvodnje. Arhitektura modernih urbanih konglomerata jest sinteza robne svrsishodnosti i matematičkog uma, koji je, naravno, skučen dominacijom robne racionalnosti i postvarenim odnosima kapitalističkog društva. Ona je, u stvari, objektivacija svjetske kumulacije ljudskog znanja, naravno znanja i tehnologije, koji su u temelju određeni ne nacionalnim, nego osnovnim vrijednostima građanske slike čovjeka i svijeta. Otuda slijedi: borba za modernu arhitekturu nije i ne može biti borba za očuvanje nacionalnog individualiteta kao konstituenta arhitektonskog, nego borba za arhitekturu po mjeri čovjeka, po mjerilima s onu stranu robnog uma i građanskog načina reprodukcije života u cjelini. Otuda borba za humanu arhitekturu i jest sastavni dio cjelovite borbe proletarijata za revolucionarnu izmjenu građanskog društva. U toj borbi arhitektura socijalističkog

Digitized by Google

društva, čuvajući i razvijajući ne duhovnost, osjećajnost i um nacionalnog, nego moći svjetskih proizvodnih snaga, jest arhitektura koja se ima razvijati ni po mjerilima neke mistične nacionalne imaginacije, ni po mjerilima apsolutizacije robne svrsishodnosti, nego po mjerilima oslobođenja rada i čovjeka uopšte. Otuda je moderna arhitektura izgubljeni »raj« za čuvanje nacionalnog individualiteta, kao i za izgrađivanje nekih povijesno novih atributa nacionalnog bića. Svjetski saobraćaj ljudskog znanja i progresivnih vrijednosti doveo je do toga da se individuum više ne može nacionalno identificirati po arhitekturi koju producira. Stvar nije u borbi za nacionalno u oblasti arhitekture, nego za ljudsko u njoj.

Jezik robnog i tehničkog svijeta

Sa razvojem obrazovanja jezik nacionalnih individua postaje sve monolitniji, ali istovremeno saobraćaj između individua čini da dio tradicionalno-nacionalnog u jeziku sve više objektivno nestaje, jer ga nadilaze novi pojmovi nastali savremenom civilizacijom i njoj odgovarajućim saobraćajem među ljudima i narodima. Tako novi pojmovi nauke, tehnike i ljudskog uma uopšte i njihovi jezički izrazi, bez obzira na to u kojoj naciji nastali, relativno brzo dobijaju univerzalno značenje, postaju svojina nacionalnih jezika, odnosno jezika nauke, obrazovanja, masovnih medija, pa i svakodnevnog i književnog govora. Obrazovanje koje počiva na sakupljenom i neprekidno otvorenom ljudskom znanju, a ne na znanju jednog nacionalnog individualiteta, traži jezik koji se sve više internacionalizira, kao i samo znanje. Dakle, obrazovanje prevazilazi i ukida stare ograde i regionalno-nacionalne barijere. Postavši, razgranatim saobraćajem, dostupno različitim individuumima, obrazovanje traži i izgrađivanje jezika kojim se obuhvata i saopštava a-nacionalna supstancija ljudskih veza. S druge strane, to isto obrazovanje, koje ukida tradicionalne međe u načinu života i njegovom jezičkom izrazu, sve se više specijalizuje, a to znači da podjela rada uništava jezik kao neku samostalnu, isključivu i čisto nacionalnu i od načina rada, proizvodnje i vrste obrazovanja nezavisnu supstanciju. Podjelom rada ne stvara se samo ekspertistički jezik, dakle, jezik nekih elitnih društvenih slojeva. Način na koji se govori u svijetu rada sve više prožima i način govora u životu kao takvom. To će, naravno, ovisiti od mjere u kojoj se rad i radnik javlja kao subjekt društvenog života u cjelini. Otuda je donkihoterijsko svako nastojanje da se mjerama čistog obrazovanja i prosvjetiteljske agitacije sačuva čisti tradicionalno-nacionalni jezik. Stvar je, naprotiv, u tome da se u novim uslovima društvene egzistencije, dakle, u uslovima razvoja proizvodnih snaga i svjetskog saobraćaja, kroz novi način života, izgrađuju jezički individualiteti novog karaktera. Jer jezik sve više postaje jezik tehničkog realiteta u kome individuum živi i pomoću koga egzistira. Jezik javnog, proizvodnog i intimnog života

Digitized by Google

postaje sve više a-nacionalan u onoj mjeri u kojoj je individuum upućen na produktivni život u uslovima naučno-tehnološke društvene sredine. U toj mjeri otpadaju iracionalizmi, romantizmi, jezički tradicionalizmi, regionalizmi i slično. Zbog toga što jezik modernog individuuma postaje sve više jezik tehničke sredine, radne sfere i robnog svijeta, a sve manje jezik romantizirane nacionalno-autarkične socijalne sredine, u njemu, kao anahroni, sve više i više egzistiraju elementi nacionalnog. To je, naravno, tendencija jer pod odgovarajućim društveno-povijesnim uslovima saobraćaj doprinosi konstituciji nacionalnog jezika i odumiranju plemensko-narodnosnog i folklornog u jeziku individuuma. Dakle, obrazovanje i saobraćaj se istovremeno javljaju kao faktor stvaranja jedinstvenijeg i standardnijeg jezika, kojim individuumi zbiljski govore, kroz proces ukidanja tradicionalno-nacionalnih međa, ali istovremeno se ti isti momenti javljaju kao faktori stvaranja novog jezičkog individualiteta modernih individuuma, koji sve manje zavisi od tradicionalnog nacionalnog načina života i njemu odgovarajućeg mentaliteta, a sve više izrasta iz područja rada i njemu odgovarajućeg načina reprodukcije života.

Užeglo salo nacionalne ishrane

Iako pruža otpore, ipak sve manje odolijeva ekspanziji i moćima svjetskog saobraćaja i njegovim sadržajima, i ono što je bilo najtipičnija povijesna tvorevina nacionalnog, a što se zove ciklus ishrane, koji obuhvata nacionalno u proizvodnji hrane, nacionalnu tehnologiju spravljanja jela i nacionalne forme njene konzumacije. Nekoliko tendencija ukazuje na to da i ishrana postaje sve manje utemeljena na individualitetu nacionalnog bića. Masovna industrijska proizvodnja hrane, stalno podruštvljavanje oblika njene konzumacije (društveni restorani, javni restorani za masovnu ishranu, industrija gotovih jela i slično), kao i podizanje univerzalne masovno-obrazovne kulinarske svijesti koja u područje ishrane unosi logiku naučne racionalnosti, predstavljaju činjenice koje govore da ishrana modernog individuuma, ako ništa drugo, postaje sve više ravnodušna prema nacionalnom kao onome što se u povijesti objektiviralo u ishrani čovjeka. S druge strane, u koridor ove tendencije ulazi i činjenica da, usljed stalne cirkulacije ljudi, oni sve više postaju tolerantni i ravnodušni prema ishranama koje još uvijek kao dominantno u sebi imaju ono nacionalno. Dakle, i ovdje ishrana postaje sve više sinteza tehničkog uma vještine kulinarstva i naučnih spoznaja, kojima je, prije svega, stalo do toga da ishranu funkcionaliziraju po mjeri ljudskog. I ovdje, također, svjetski saobraćaj kultura producira utemeljenje ishrane na osnovama sinteza nužnosti masovne robne teleologije i nacionalno dezindividualiziranog duha znanstveno-tehnološkog uma. Naravno, ove tendencije ka anahronizaciji nacionalnog karaktera ljudske ishrane sve se više otvaraju, i sve više čine prividom ljudsku ishranu kao objektivni konstituent nacionalnog na-

Digitized by Google

čina života, ma kako se o tome brinulo i nastojalo da se to očuva kao originalnost nacionalne duševnosti. Suviše je debelo i užeglo salo ovog nacionalnog romantizma da bi izdržalo konkurenciju sa logosom planetarnog čovječanstva.

Ofanziva mode i defanziva folklora

Dakle, sve su nesnošljivije dvostruke uloge: u fabrici biti moderni radnik-robni proizvođač, a kod kuće biti domorodac. Individuum suvremene borbenosti sve teže harmonizira ulogu filmskog gledaoca i očuvanje folklornog mentaliteta. Sve je teže tjerati inat u hermetiziranju onog što je u nacionalnom identitetu najprije pokazalo svoju istoričnost, i što je tako prešlo u povijesnu reminiscenciju. Dakle, sve je teže voziti se liftom vertikalama nebodera, a u duši nositi tradicionalnu običajnost. U tim protivrječnostima pobjeda industrijskog odijevanja individuuma, odijevanja koje je bilo pečat nacionalne individualnosti, sve je izvjesnija. Odijevanje kao nacionalno-etnički atribut i izraz nacionalne osjećajnosti čuvalo je ručno-individualni i virtuozno zanatski pojam i praksu lijepog. Moderna industrijska proizvodnja odjeće i evropocentrično-robna praksa mode uništavaju u znatnoj mjeri učešće nacionalne duševnosti u ideji i praksi odijevanja modernog građanina, a time i odijevanja kao izraza nacionalne individualnosti. Obezličeni um robnog monstruma u zajednici sa tom umu podređenim proizvodnim snagama, prije svega, u zajednici sa naučno-tehnološkim kriterijumima ljudskih potreba i ljudsko-društvene produktivnosti, otvorili su prostore prevladavanja odijevanja kao materijalnog momenta nacionalnog bića. Svjetskim saobraćajem raspršila se zemaljskom kuglom mitologija industrijske trake čiji je sastavni dio modno-kreatorska unifikacija ljudskih potreba za odijevanjem i njihovih osjećanja lijepog i funkcionalnog. Tako je i ovdje ono tradicionalno postalo anahrono, a ono nacionalno u praksi odijevanja još i predmet muzejskih eksponata ili svjesno njegovanih folklornih svetkovina. Jednom riječju, individuum gubi prostor svog nacionalnog identiteta u industrijski programiranoj praksi odijevanja.

Svjetsko tržište razonode

I ono najšire područje ljudskog života, što ga možemo označiti kao područje razonode i slobodnog vremena, zakoračilo je u svijet roba, industrijske nivelacije i naučno-tehnološke programiranosti. Postoje, doduše još žilavo, nacionalne igre i nacionalni sadržaji zabave, ali sve više završavaju u ekskluzivnosti. I ovdje svjetski saobraćaj, ostvarujući nezaustavljivo prostore planetarnog okupljanja čovječanstva na principima koegzistencije, doduše još pod imperijalističkom čizmom kasnograđanskog stila života, preskače sve ograde nacionalnih geografija. U konkurentskoj borbi nacija na

Digitized by Google

svjetskom tržištu razonode zapadnoevropski kulturni militarizam postepeno gubi rat, dobijajući povremene bitke. Ali na planetarnu scenu zabave stupaju, kao sve više ravnopravni sudionici, i drugi neevropski nacionalni subjekti. No ta ista internacionalizacija igre i istovremeno okupljanje individuuma oko planetarnih sadržaja zabave ne samo da na svjetskom nivou afirmira nacionalno, nego ga u isto vrijeme primorava da sa sebe odbacuje ono isključivo autarkično i tradicionalno. Dakle, na liniji ove tendencije, ono čime se zabavljamo, ono u čemu nalazimo razonodu, ono čime se igramo, sve je manje nacionalno obojeno, a sve više prožeto zbiljskom borbom između ideje i prakse planetarnog humanuma i ideje i prakse robno-industrijskog podjarmljivanja individuuma koji se igra, postvarenoj filozofiji života koju producira kasno građanstvo Zapada. Pa ipak, i ovo područje sve se više otvara, iako teško i mukotrpno, prema univerzalnim vrijednostima planetarne ljudske zajednice, a to se otvaranje neodoljivo zbiva osvajanjem planete od strane progresivnih i socijalističkih snaga. Naravno, ta mukotrpnost dolazi još uvijek od dominacije logike robne svrsishodnosti na svjetskom tržištu igre, ali je njena povijesno-planetarna šansa ograničena socijalizmom kao svjetskim procesom.

Utopijska radost i sluh za klasno-proleterako

Dakle, ovdje smo sa stanovišta svjetskog saobraćaja, a prije svega sa stajališta svjetskog saobraćaja naučno-tehnološkog racionaliteta, i ma koliko korigovane ali ipak nužne i moćne logike robne proizvodnje, bacili pogled na povijesnu statičnost tradicionalnih konstituenata nacionalnog bića. Naravno, to ne znači, što je već istaknuto, da je kucnuo čas za objektivno i političko ukidanje nacionalnog identiteta. Ova tendencija, isključujući svaku definitivnost, i posebno voluntaristički shvaćenu istovremenost procesa, pokazuje samo onu povijesnost u onom povijesnom nacionalnog bića, pokazuje, dakle, da ta povijesnost jest na djelu; ona, dakle, pokazuje njegov dijalektičko-povijesni karakter čije se dokončavanje ne može izvesti izvan i neovisno od revolucionarnih promjena građanskog načina proizvodje života. Otuda nacionalna identifikacija prostor svoje reprodukcije još ima u kulturno-psihičkim i političko-državnim sferama društvenog života individuuma. Ako se tome dodaju i prostori običajno-religijskog koji najlakše izmiču sadržajima svjetskog saobraćaja i tako transcendiraju novi način života modernog individuuma, onda je razumljiva osuda svake radikalističke teze o skorašnjem kraju nacionalnih atributa individualnog i društvenog života. U svakom slučaju, prevladavanje nacionalnih determinizama (i pozitivnih i negativnih) u životu individuuma i u životu modernih društvenih zajednica, sastavni je dio povijesnog procesa razvoja socijalizma, odnosno procesa oslobađanja rada, radničke klase i čovjeka kao čovjeka, procesa, čiji je povijesni

Digitized by Google

subjekt — moderni proletarijat, jer »revoluciju provodi klasa koja u društvu više ne važi kao klasa, koja se ne priznaje kao klasa, već je izraz raspadanja svih klasa, nacionalnosti itd. unutar sadašnjeg društva«[7]. Dotle, u tom povijesnom procesu, moderna politička samosvijest mora u žiži svoje djelatne projekcije budućnosti biti nošena uvažavanjem dijalektičkog jedinstva nacionalnog i klasnog samooslobođenja, i radničke klase i nacije kojoj ona pripada. Oslobađajući sebe, i time oslobađajući naciju u kojoj jest, proletarijat stvara uslove za svoje samooslobođenje od nacionalnog determinizma kao tvorevine starog načina života. Zbog toga, dok taj proces traje, iz tendencija koje vode ka zbacivanju nekih tradicionalno-povijesnih nakita nacionalnog bića, ne bi trebalo i ne bi bilo primjereno planetarnoj zbilji, voljom neke utopijske radosti, izvući preuranjeni zaključak o kraju nacionalnog. Jer na različitim stranama svijeta, na različitim nivoima povijesnog razvitka subjekata savremenog planetarnog života, i pod različitim povijesnim uslovima, nacionalno još egzistira kao zbiljska zajednica ljudi i kao zbiljski činilac sudbine modernog čovječanstva. Uostalom, negdje se nacionalno oslobođenje pretvorilo u nacionalno ropstvo sopstvenog kapitala, a time i u novi vid militarističkog porobljavanja, kako sopstvenog nacionalnog identiteta tako i identiteta drugih nacionalnih zajednica. Na drugoj strani svijeta nekim narodima tek je granulo svjetlo slobodnog nacionalnog razvitka u uslovima postkolonijalne egzistencije; mnogim je narodima tek socijalizam stvorio šanse nacionalnog uobličavanja i svestranog nacionalnog razvoja; negdje se dostignuta polusloboda nacionalnog života, polusloboda usljed neostvarenog samooslobođenja proletarijata, presjekla ideologijom konstitucije nove, socijalističke nacije; a tamo gdje je zbiljski proces samooslobođenja rada uhvatio čvrst korijen stvaraju se i povijesni uslovi za oslobođenje individuuma od svih klasnih, pa i nacionalnih determinizama. Naravno, ovdje mislimo na socijalističko samoupravljanje. S obzirom na povijesno verifikovani sud da se pojedine etape istorijskog razvoja ne mogu preskočiti, ali se mogu skratiti i sa više humanizma izvesti, to je onda razumljivo da i socijalističko samoupravljanje ne može izbjeći sve protivrječnosti nacionalnog razvitka, ali ga može humanizirati i time skratiti samooslobođenjem radničke klase i, u skladu s tim, samooslobođenjem na principima pune nacionalne slobode i ravnopravnosti. Međutim, dokle god ti procesi traju, nacionalno jest kao zbiljska sila društvene reprodukcije, ma šta o njemu mislili.

Naravno, aksiološki gledajući, samo oni individuumi i oni kolektivni subjekti koji su okrenuti svijetu rada kao svijetu svog bitka i svoje budućnosti, mogu ostati izvan ideologije nacionalnog romantizma, kao i izvan voluntarističke negacije realiteta nacionalnog bića individuuma. Samo oni na vjetrometinama svjetskog saobraćaja sa povijesno produktivnih pozicija mogu poći u susret militarističkoj evropeizaciji koja dolazi iz njedara agonijske du-

[7] K. Marx — F. Engels, *Njemačka ideologija*, cit izd., str. 420.

Digitized by Google

ševnosti građanstva na Zapadu, i time, odbijajući pomodarnost i idolopoklonstvo prema visinama hladnokrvnog građanina Zapada, razlikovati u tom svjetskom saobraćaju ono humano od skriveno-građanskog, ono što spaja od onog što razdvaja i porobljava, ono što ima povijesnu šansu da zbija redove zrelog čovječanstva od trikova i demagogije kasnograđanske samosvijesti i njenih imperijalističkih aspiracija na vječnu povijesno-planetarnu odgonetku tajne života čovjeka u skladu sa njegovim bitkom. Time se, dakle, opet čuva sluh za proletersko-klasnu odgonetku zakulisnih sila svjetskog saobraćaja, a time i za ideju i za praksu borbe za klasno-nacionalnu ravnopravnost u poslovima i zbivanjima planetarnog svijeta u cjelini.

Digitized by Google

Darko Marinković

Posebni oblici spontanog izražavanja interesa radničke klase

Pored predstavki, žalbi i štrajkova, kao najčešće korišćenih spontanih oblika borbe radnika u sistemu socijalističkog samoupravljanja, u praksi se dosta često javljaju i takozvani »posebni« ili prikriveni oblici izražavanja interesa radničke klase.

Istorijski posmatrano, prikriveni oblici spontanog izražavanja interesa, ili, tačnije rečeno, nezadovoljstva radničke klase postojećim stanjem društveno-ekonomskih odnosa, javljaju se od prvih dana nastanka kapitalističkog društva. Na samom početku pojave kapitalističkog društva i procesa formiranja radničke klase, kada je ona politički neorganizovana i kada je njena klasna svest još u začetku, ona svoje nezadovoljstvo ne može ispoljavati otvoreno, već, pre svega, u prikrivenim oblicima. To je, u prvom redu, uslovljeno odnosom klasnih snaga buržoazije i proletarijata, koji odlikuje potpuna premoć buržoaske klase, pa se svako javno i otvoreno ispoljeno nezadovoljstvo i bunt radnika završava njegovim otpuštanjem, čime on i njegova porodica praktično ostaju bez ikakvih sredstava za život. Međutim, i u kasnijim periodima razvoja kapitalističkog društva, kada radnička klasa počinje da se politički organizuje i primenjuje različite organizovane i spontane oblike svoje klasne borbe, ona se stalno koristi i prikrive-

Digitized by Google

nim oblicima izražavanja svojih interesa, što je uslovljeno nizom društveno-ekonomskih, političkih, ideoloških, istorijskih i drugih činilaca.

Prikriveni oblici spontanog izražavanja interesa, kao i sve druge forme klasne borbe radnika u kapitalističkom društvu, imaju svoj izvor u klasnim protivrečnostima kapitalističkog društva, odnosno u njegovoj podeljenosti na klasu vlasnika sredstava za proizvodnju i klasu onih koji su otuđeni od tog osnovnog uslova i izvora ljudskog života. Zato što je proizvođač otuđen od sredstava za proizvodnju i rezultatâ svoga rada on rad doživljava kao »carstvo nužnosti«, a ne kao akt u kome se on potvrđuje i razvija kao stvaralačka ličnost. Drugim rečima, eksploatatorski karakter društvenih odnosa uništava osnovni pokretački motiv rada, što je jedan od ključnih izvora pojave prikrivenih oblika ispoljavanja nezadovoljstva radnika.

Prikriveni oblici spontanog izražavanja interesa radničke klase javljaju se u toku celokupnog procesa posleratne socijalističke izgradnje, kako u fazi revolucionarnog etatizma tako i u fazi radničkog samoupravljanja. Prikriveni oblici spontanog izražavanja interesa radničke klase u sistemu socijalističkog samoupravljanja imaju protivrečan karakter, koji je uslovljen suštinskom razlikom između klasnog karaktera socijalističkog i buržoaskog društva. Ako se pođe od toga da radnička klasa u socijalističkoj revoluciji uspostavlja svoju najpre političku, a zatim ekonomsku vlast, može se izvesti zaključak da je pojava prikrivenih oblika izražavanja interesa radničke klase protivrečna njenoj vladajućoj ulozi u društvu. Postavlja se pitanje zašto radnička klasa, kao vladajuća, svoje interese izražava u prikrivenim spontanim oblicima. Već sama pojava prikrivenih oblika spontanog izražavanja interesa radnika u sistemu socijalističkog samoupravljanja predstavlja potvrdu toga da je samoupravno društvo protivrečno društvo u kome radnička klasa tek osvaja političku i ekonomsku vlast. U tom smislu prikriveni oblici spontanog izražavanja interesa radnika u sistemu socijalističkog samoupravljanja imaju nekoliko osnovnih izvora. Jedan od osnovnih izvora treba tražiti u raskoraku između normativnog i stvarnog, odnosno u raskoraku između istorijske vizije sistema socijalističkog samoupravljanja u kome radnici neposredno ostvaruju političku i ekonomsku vlast i stvarno dostignutog stepena razvoja samoupravnih odnosa. Nerazvijeni samoupravni odnosi i protivrečnost između parcijalno ostvarenog samoupravljanja i njegovog integralnog karaktera imaju za posledicu da pojedini delovi radničke klase svoje nezadovoljstvo postojećim stanjem društveno-ekonomskih odnosa u sopstvenoj sredini i društvu u celini ispoljavaju u prikrivenim oblicima otpora. Stvar je u tome da u okolnostima i odnosima u kojima radnik ne odlučuje o uslovima i rezultatima svoga rada, već to čini sloj profesionalnih upravljača (u liku nosilaca samoupravnih, političkih, državnih i poslovodnih funkcija), prekoračujući svoja ovlašćenja i uzurpirajući vlast radničke klase, radnici ne shvataju

Digitized by Google

sredstva za proizvodnju i rezultate rada kao svoje, već svoj društveno-ekonomski položaj posmatraju kao položaj najamnih radnika i, nezadovoljni njime, reaguju tako što pribegavaju prikrivenim oblicima otpora.

Drugi izvor pojave prikrivenih oblika spontanog izražavanja interesa radnika je nedovoljno razvijena materijalna osnova socijalističkog samoupravnog društva, uz razlike u materijalnom položaju pojedinih delova radničke klase. Nizak stepen tehnološke opremljenosti, teški uslovi rada u pojedinim delatnostima koji fizički iscrpljuju radnika i nepovoljno deluju na njegovo fizičko i psihičko zdravlje, a što često prate apsolutno niski lični dohoci, koji ne omogućavaju radniku zadovoljavanje ni najminimalnijih potreba, a to znači ni odgovarajući stepen socijalno-ekonomske sigurnosti — nepovoljno deluju na izgrađivanje stvaralačko-revolucionarnog odnosa radnika prema postojećoj društvenoj stvarnosti. Tome treba dodati i značajne razlike u materijalnom položaju i uslovima rada radnika u pojedinim delatnostima, koje često nisu posledica razlika u postignutim rezultatima rada, već pogodnosti na tržištu, monopolskog položaja pojedinih privrednih grana i slično. Ne ulazeći u mnogobrojne objektivne i subjektivne razloge nastajanja i postojanja ovih razlika, treba naglasiti da ih radnik zapaža i da je veoma osetljiv na ove razlike, na primer, na pojavu da radnik istog nivoa obrazovanja i kvalifikacije, koji obavlja slične poslove, ima nekada i 2—3 puta veći lični dohodak, koji nije izraz ostvarenih rezultata rada. To obeshrabruje radnika i demotiviše ga da se punom snagom angažuje u procesu proizvodnje i samoupravnog odlučivanja, zbog čega i pribegava prikrivenim oblicima pružanja otpora.

Konačno, na pojavu prikrivenih oblika spontanog izražavanja interesa radnika značajno utiče nerazvijena klasna svest pojedinih delova radničke klase. U celokupnom procesu socijalističke izgradnje dolazi do veoma dinamičnog brojčanog narastanja radničke klase, podizanja nivoa njenog opšteg, profesionalnog i ideološko-političkog obrazovanja, klasne svesti i stepena osposobljenosti za vršenje samoupravljačkih funkcija. Međutim, određeni delovi radničke klase još uvek nemaju izgrađenu samoupravljačku svest, niti su u dovoljnoj meri osposobljeni i obrazovani za aktivno učešće u samoupravnom odlučivanju. Postojanje većeg broja ovakvih radnika u određenim sredinama pogoduje ispoljavanju birokratske samovolje i uzurpacije, usled čega se radnicima ne pružaju odgovarajuće jasne i razumljive informacije na osnovu kojih bi oni mogli učestvovati u samoupravnom odlučivanju. Sve to podstiče razvoj i održavanje najamničkog mentaliteta i načina ponašanja ovih radnika, koji ne vide interese organizacije udruženog rada u kojoj rade kao svoje i ne shvataju da od razvoja organizacije udruženog rada neposredno zavisi njihov materijalni i društveni položaj. Suprotstavljajući interese kolektiva sopstvenima, ovi radnici se okreću isključivo ostvarivanju sopstvenih interesa, ne zalažu se u procesu proizvodnje, ne učestvuju u samo-

Digitized by Google

upravnom životu, što je, u suštini, vid takozvane pasivne rezistencije.

Prikaz osnovnih izvora pojave prikrivenih oblika spontanog izražavanja interesa radničke klase potvrđuje da oni nastaju na tlu osnovnih protivrečnosti samoupravnog društva i delimično upućuje na odgovor o tome zašto radnici koriste ovaj oblik ispoljavanja svojih interesa. U sredinama u kojima samoupravni društveno-ekonomski odnosi nisu razvijeni — nosioci poslovodnih i stručnih funkcija često vrše snažan birokratski pritisak na radnika. Često se događa da svaki otvoreni oblik ispoljavanja nezadovoljstva radnika, kritika stanja i odnosa u kolektivu i neprihvatanje zahteva rukovodeće strukture kao posledicu ima represivne mere prema radniku koje se ogledaju u nezakonitom premeštanju radnika sa jednog na drugo radno mesto, njegovom etiketiranju kao »neradnika« ili »bukača«, zakidanju ličnog dohotka u pogledu njegove visine, pa čak i u otpuštanju radnika. Sve to veoma nepovoljno deluje na socijalno-ekonomsku sigurnost radnika, posebno ako su se takvi slučajevi već događali u organizaciji udruženog rada, a da samoupravni organi i organi društveno-političkih organizacija nisu reagovali s ciljem da zaštite prava radnika. Smatrajući da je u takvim uslovima nemoguće promeniti postojeće stanje i da mu otvoreno kritikovanje uočenih negativnosti može doneti nemilost i šikaniranje od strane birokratizovane poslovodne strukture, radnik izbegava uključivanje u bilo kakav oblik samoupravne ili društveno-političke aktivnosti, pasivizira se, a otpor takvom stanju kojim nije zadovoljan pruža na prikriveni način, ocenjujući da mu u datim uslovima i pri postojećem odnosu snaga to jedino i preostaje. Konačno, prikriveni oblici spontanog izražavanja interesa radnika javljaju se i kao posledica konformističkog, oportunističkog načina ponašanja koje se sastoji u tome što radnik izbegava da otvoreno, kritički ukaže na određene pojave u svojoj sredini, da se ne bi zamerio svojim drugovima, kolegama i da ne bi poremetio lično prijateljstvo, a opredeljujući se za liniju manjeg otpora on se na različite prikrivene načine suprotstavlja onome sa čime se ne slaže.

Ako se pođe od činjenice da je radnička klasa u sistemu socijalističkog samoupravljanja nominalni nosilac političke i ekonomske vlasti, ne ulazeći u to u kojoj meri ona tu vlast na nivou globalnog društva i u pojedinim njegovim segmentima faktički ostvaruje, očigledno je da je sama pojava prikrivenih oblika ispoljavanja njenih interesa u dubokoj protivrečnosti sa njenom vladajućom ulogom u društvu. Sve vladajuće klase u istoriji ljudskog društva otvoreno su ispoljavale svoje ekonomske i političke interese i, koristeći se svojom ekonomskom vlašću i aparatom legitimne fizičke prinude, ostvarivale ove interese. Prvi čin koji treba da učini radnička klasa u socijalističkoj revoluciji, kaže Marks u svom delu *Građanski rat u Francuskoj*, jeste da se uzdigne na nivo vladajućeg staleža, odnosno osvoji aparat političke vlasti koji će joj omogućiti da slobodno ispoljava i ostvaruje

Digitized by Google

svoje interese. Međutim, ako pojedini delovi klase ispoljavaju svoje interese i nezadovoljstvo postojećim stanjem u društvu i svojim društvenim položajem u prikrivenim spontanim oblicima zato što ocenjuju da nemaju objektivnih mogućnosti da to nezadovoljstvo javno iskažu, ili iz drugih razloga nisu spremni da to učine, onda je jasno da oni svoju poziciju u društvu ne shvataju kao vladajuću, da se ne ponašaju kao nosioci revolucionarne promene društvenih odnosa, što je duboko protivrečno revolucionarnom biću radničke klase i sa još jednog aspekta otvara pitanje u kojoj je meri radnička klasa faktički subjekt revolucije.

Prikriveni oblici spontanog izražavanja interesa radničke klase javljaju se zajedno sa drugim spontanim oblicima izražavanja interesa radničke klase i imaju sa njima dosta zajedničkih karakteristika. Prikaz osnovnih uzroka pojave prikrivenih oblika spontanog izražavanja interesa radnika upućuje na zaključak da oni u osnovi imaju iste uzroke kao i drugi oblici spontanog izražavanja interesa radnika, a to su: nerazvijeni samoupravni odnosi u pojedinim sredinama, uzurpacija samoupravnih prava radnika od strane tehnobirokratskih grupa, pritisak ovih tehnobirokratskih grupa na pojedince i grupe radnika koji se suprotstavljaju takvom stanju, nezadovoljstvo radnika materijalnim položajem i uslovima, značajnim razlikama u materijalnom i društvenom položaju pojedinih grupa radnika koje nisu posledica razlika u postignutim rezultatima rada, shvatanje radnika da na drugi način ne može izraziti i ostvariti svoje interese. Dakle, uzroci su u osnovnim protivrečnostima razvoja sistema socijalističkog samoupravljanja. U tom smislu, primera svih, pa i prikrivenih, oblika spontanog izražavanja interesa radnika pokazuje da radnici nisu u celini uspeli da institucionalni mehanizam samoupravnog odlučivanja stave pod svoju kontrolu i iskoriste do kraja za ostvarivanje klasnih interesa.

Pored zajedničkih karakteristika, prikriveni oblici imaju i niz specifičnosti u odnosu na druge spontane oblike izražavanja interesa radničke klase. Iako je već konstatovano da se pojedini oblici spontanog izražavanja interesa radnika ne javljaju izolovano, već zajedno sa drugim spontanim ili organizovanim oblicima izražavanja interesa radnika, predstavke, žalbe i štrajkovi javljaju se u svom relativno čistom vidu kao posebne društvene pojave, koje se relativno lako mogu uočiti i izdvojiti iz sklopa ostalih društvenih pojava. To, naravno, nije slučaj sa prikrivenim oblicima spontanog izražavanja interesa radnika. Oni se manifestuju u radnom i samoupravljačkom apsentizmu, izraz su stepena razvijenosti samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u pojedinim sredinama i bitno utiču na razvoj ovih odnosa, ali se ne javljaju u svom posebnom pojavnom obliku. Drugim rečima, prikriveni oblici se manifestuju isključivo u okviru ukupnog radnog i samoupravljačkog ponašanja radnika u određenoj sredini, dok se drugi vidovi spontanog izražavanja interesa radnika javljaju kao posebni oblici njegovog ponašanja i delovanja.

Digitized by Google

Drugi oblici spontanog izražavanja interesa radnika (predstavke, žalbe, štrajkovi) ne javljaju se u svom čistom vidu, već se kod njih mešaju elementi spontanog i organizovanog. U tom smislu takođe postoji bitna razlika između ovih i prikrivenih oblika spontanog izražavanja interesa radnika, jer su ovi drugi po svojoj prirodi i karakteru najčistiji spontani oblici izražavanja interesa radnika. Dok, na primer, kod predstavki i žalbi (naročito kada je reč o grupnim predstavkama i žalbama) i štrajkova postoje elementi organizovane akcije radnika u cilju promene postojećeg stanja koje izaziva nezadovoljstvo radnika, prikriveni oblici su tipična isključivo spontana reakcija radnika, i to samo radnika-pojedinca. Čak i onda kada veći broj radnika u organizaciji udruženog rada ispoljava svoje nezadovoljstvo u prikrivenim oblicima, oni su i tada samo vid njihovog individualnog ponašanja, a nikada unapred dogovorenog i organizovanog načina delovanja.

Pribegavajući otvorenim spontanim oblicima izražavanja interesa radničke klase, radnici otvoreno izražavaju nezadovoljstvo stanjem samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u sopstvenoj sredini, svojim materijalnim položajem i uslovima rada, zbog određenih negativnih pojava u celom društvu, i vrše pritisak da se postojeće negativne pojave i protivrečnosti brže i efikasnije razrešavaju, da se radnikova reč više sluša i da se nosioci negativnih pojava i birokratskog ponašanja uklanjaju sa svojih funkcija. U tom smislu radnici su bili pokretači akcije organizovanih društvenih snaga usmerene na razrešavanje društvenih protivrečnosti. Međutim, u slučaju korišćenja prikrivenih oblika spontanog izražavanja interesa radnik prikriva svoj stvarni stav prema sredini u kojoj živi i radi i prema stanju društveno-ekonomskih odnosa u njoj, ne ispoljava javno svoje nezadovoljstvo postojećim stanjem i sopstvenim položajem, iako je stvarno nezadovoljan. Dešava se čak da javno ocenjuje postojeće stanje kao dobro, a da u prikrivenim oblicima izražava svoje nezadovoljstvo, ili, što je još češće, da svoje nezadovoljstvo prikriva maskom neutralnosti i nezainteresovanosti za stanje društveno-ekonomskih odnosa i sudbinu kolektiva. U tom smislu, kod prikrivenih oblika spontanog izražavanja interesa radnika, koji u izvesnom smislu predstavljaju vid mirenja sa postojećim stanjem, najuočljivije je izražena otuđenost pojedinih delova klase od funkcije osnovnog subjekta revolucije.

Iz toga proističe još jedna bitna razlika između prikrivenih i drugih spontanih oblika izražavanja interesa radnika. Analiza predstavki, žalbi i štrajkova kao najčešćih oblika spontanog izražavanja interesa radnika je pokazala da se oni, po pravilu, javljaju kada radnici ne uspeju da putem institucionalnog mehanizma samoupravnog odlučivanja izraze i ostvare svoje interese, dok se prikriveni oblici izražavanja interesa radnika često javljaju čak i kada radnik nije ni pokušao da izrazi i ostvari svoje interese preko mehanizma samoupravnog odlučivanja. Iz toga proističe

Digitized by Google

zaključak o međusobnoj povezanosti i uslovljenosti prikrivenih i otvorenih oblika spontanog izražavanja interesa radnika, u tom smislu što se oni prikriveni najčešće javljaju kao prethodnica otvorenih oblika spontanog izražavanja interesa radnika.

Pri istraživanju prikrivenih oblika spontanog izražavanja interesa radničke klase u sistemu socijalističkog samoupravljanja nailazi se na mnogobrojne teorijske i metodološke teškoće.

U prvom redu, ova pojava i njen uticaj na ukupnu klasnu borbu radnika u sistemu socijalističkog samoupravljanja i teorijski i empirijski su neistraženi. U našoj društvenoj teoriji gotovo da uopšte nema radova koji se temeljitije bave analizom ovih pitanja. Isto tako, u mnoštvu empirijskih istraživanja o različitim aspektima društveno-ekonomskog položaja radničke klase, koja su sprovedena u toku minule decenije, vrlo mali broj se makar marginalno dotiče pitanja prikrivenih oblika spontanog izražavanja interesa radničke klase. Na to, između ostalog, značajno utiču složenost ove pojave, njena izuzetno velika ideološko-politička osetljivost, ali i ukupna tematska usmerenost društvenih nauka. O tome Josip Županov u svom uvodnom izlaganju na redovnoj godišnjoj skupštini Sociološkog društva Hrvatske, 15. i 16. februara 1980. godine u Zagrebu, kaže: »Kao prvu kvalitativnu dimenziju krize (reč je o krizi industrijske sociologije — napomena D. Marinkovića) naveli bismo neosjetljivost industrijske sociologije na goruće društvene probleme. Kao ilustraciju možemo uzeti problem bolovanja u radnim organizacijama koji iz godine u godinu postaje sve teži... U napisima u štampi i drugim javnim istupima često se čuje refren: zašto već jednom ne utvrdimo razloge pretjeranih bolovanja — međutim, sociolozi na to ne reagiraju. ... A riječ je o pojavi koja ne samo da predstavlja klasični problem industrijske sociologije, već i otvara mnoga pitanja relevantna za izučavanje ovog našeg društva«[1].

Posebna metodološka teškoća u izučavanju prikrivenih oblika spontanog izražavanja interesa radnika proističe iz toga što se oni nikada ne manifestuju kao relativno posebna društvena pojava, već isključivo u sklopu ukupnog ponašanja pojedinca. S obzirom na činjenicu da prikriveni, kao i svi drugi spontani oblici izražavanja interesa radničke klase imaju brojne i složene društvene uzroke i da različite društvene pojave (bolovanja kao oblik radnog apsentizma, pasivnost u samoupravnom i društveno-političkom životu) kroz koje se ispoljava prikriveno nezadovoljstvo radnika imaju i druge uzroke — sve to otežava definisanje prikrivenih oblika spontanog izražavanja interesa radnika i njihovo izdvajanje iz sklopa društvenih pojava, a što je jedan od bitnih uslova za njihovo proučavanje. Tako, na primer, bolovanja ili neučestvovanje u procesu samoupravnog odlučivanja predstavljaju

[1] Dr Josip Županov, uvodno izlaganje na redovnoj godišnjoj skupštini Sociološkog društva Hrvatske na temu »Sociologija, marksizam i industrijska sociologija«, str. 2; 15. i 16. februara, Zagreb, 1980.

Digitized by Google

česte oblike prikrivenog ispoljavanja nezadovoljstva radnika, ali su uslovljeni i mnogobrojnim drugim uzrocima i vrlo je teško pronaći validne indikatore koji će pokazati koji je od uzroka odlučujući. A analiza prikrivenih oblika spontanog izražavanja interesa radnika praktično nije moguća bez empirijskih istraživanja.

Jedna je od specifičnih karakteristika prikrivenih oblika spontanog izražavanja interesa radnika da se oni javljaju isključivo kao izraz nezadovoljstva pojedinca, dok se drugi oblici spontanog izražavanja interesa radnika javljaju i kao kolektivno-grupni pritisak radnika. Međutim, iako prikriveni oblici spontanog izražavanja interesa radnika predstavljaju samo manifestaciju nezadovoljstva pojedinca postojećim stanjem društveno-ekonomskih odnosa i sopstvenim materijalnim i društvenim položajem, to ni u kom slučaju ne potire njihov društveni karakter i značaj.

Društveni karakter prikrivenih oblika spontanog izražavanja interesa radničke klase proističe i iz toga što se uzroci njihove pojave, kao i uzroci svih drugih oblika društvenih konflikata, nalaze u osnovnim protivrečnostima sistema socijalističkog samoupravljanja. To znači da se izučavanjem uzroka pojave prikrivenih oblika spontanog izražavanja interesa radnika, u stvari, ujedno izučava jedan od bitnih aspekata protivrečnosti sistema socijalističkog samoupravljanja. Nezadovoljstvo radnika sopstvenim materijalnim i društvenim položajem, stepenom razvijenosti samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u društvu u celini i sopstvenoj sredini, velikim socijalnim razlikama i drugim negativnim pojavama — svoju objektivnu osnovu ima u postojećim društvenim odnosima. Ako radnik u prikrivenim oblicima ispoljava nezadovoljstvo zbog apsolutno niskog ličnog dohotka, loših uslova rada koji ga fizički i psihički iscrpljuju, zbog velikih razlika u ličnim dohocima koje nisu izraz ostvarenih rezultata rada, zbog pritiska birokratskih grupa i pojedinaca koji mu uzurpiraju samoupravna prava, onda je očigledno da se oni ne mogu tretirati samo kao akt nezadovoljstva pojedinca, već i kao izraz postojećeg društvenog stanja. U tom smislu, prikriveni oblici spontanog izražavanja interesa radničke klase predstavljaju jedan od indikatora stepena razvijenosti samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u pojedinim sredinama i društvu u celini. U njima se vrlo jasno prelamaju društvene protivrečnosti i otpori ostvarivanju vladajuće uloge radničke klase, a njihovo jasno uočavanje je jedna od bitnih osnova usmeravanja njene društvene akcije.

Najčešći prikriveni oblici spontanog izražavanja interesa radničke klase

Prikriveni oblici spontanog izražavanja interesa radničke klase pojavljuju se u toku celokupnog perioda revolucionarnog etatizma, kao i u sistemu socijalističkog samoupravljanja. Na žalost, podaci kojima raspolažemo, bar kad je u pitanju ovakvo istraživanje, ni blizu nisu dovoljni da se napravi upoređenje i uoče

Digitized by Google

eventualne razlike u prirodi i karakteru prikrivenih oblika spontanog izražavanja interesa radničke klase u ova dva perioda, tako da to ostaje otvoreno pitanje za naredna proučavanja.

U protekle tri i po decenije, u zavisnosti od dostignutog stepena ukupnog materijalnog i društvenog razvoja, stepena razvijenosti samoupravnih odnosa u pojedinim sredinama i društvu u celini, u zavisnosti od toga koliko je postojeća društvena klima podsticala otvorenu društvenu kritiku, od stepena razvijenosti klasne svesti pojedinih delova i radničke klase menjali su se intenzitet i oblici ispoljavanja prikrivenog nezadovoljstva radnika. Međutim, može se sa dosta sigurnosti tvrditi da među prikrivenim oblicima izražavanja interesa radničke klase, po svojoj učestalosti i širim društvenim posledicama, poseban značaj imaju: odsustvovanja sa posla, nezalaganje u procesu rada — takozvani beli štrajk i neučestvovanje u samoupravnom i društveno-političkom životu.

Odsustvovanje sa posla

Odsustvovanja sa rada najčešći su oblik prikrivenog ispoljavanja nezadovoljstva radnika. Pored toga, takva odsustvovanja već dugi niz godina predstavljaju veoma izražen i složen društveni problem, koji izaziva dalekosežne društveno-ekonomske i političke posledice. Društvena akcija usmerena na smanjivanje odsustvovanja sa posla ne samo da nije dala željene rezultate, već se broj takvih odsustvovanja iz godine u godinu povećava. Tako je, na primer, u 1978. izgubljeno 84.285.011 radnih dana ili 10,2% više nego u 1977, dok je u prvih šest meseci 1979. izgubljeno više od 45 miliona radnih dana ili 11% više nego u istom periodu prethodne godine. Opravdano se može tvrditi da je navedeni broj i veći, jer se u praksi znatan deo izostanaka sa rada ne evidentira. Najveći broj izostanaka sa posla se odnosi na bolovanja i ona čine više od 87% svih izostanaka sa rada. Jugoslavija, inače, spada u red zemalja sa najvećim brojem bolovanja. To potvrđuju i podaci, navedeni u priloženoj tabeli, o broju izgubljenih radnih dana zbog privremene nesposobnosti za rad usled bolesti i bolovanja za period 1971—1978. Broj bolovanja je toliki da automatski izaziva

Godina	Broj izgubljenih radnih dana zbog bolesti i bolovanja (u hiljadama)
1971	58.123
1972	61.374
1973	65.632
1974	65.719
1975	68.786
1976	74.546
1977	76.499
1978	84.285

Izvor: Statistički godišnjak SZS za 1979, str. 96, tabela 102—36.

Digitized by Google

postavljanje jednog alarmantnog pitanja: da li smo mi bolesna nacija. Praksa, međutim, pokazuje da značajan deo bolovanja nije izazvan medicinskim, već društvenim razlozima. O tome dr Josip Županov kaže:

»Dakako, ne kanimo tvrditi da iza bolovanja uvijek stoji bolest i da tu nema radnog apsentizma. Znatan dio bolovanja izražava povremeni bijeg ljudi iz radne situacije. Veoma je vjerojatno da taj bijeg predstavlja bihevioralnu reakciju na kompleksne uvjete rada i da je to »tihi« oblik industrijskog konflikta. Ali je isto tako bježanje s radnog mjesta dio praktičnog ekonomskog ponašanja prilično brojnih kategorija zaposlenog osoblja koje radi i zarađuje na više kolosijeka. Tipičan su primjer seljaci-industrijski radnici, ali i mnogi drugi urbani segmenti radne snage koji zarađuju ekstradohodak na »fušu«, u dopunskom i honorarnom radu itd. Rad po više kolosijeka, koliko je god izraz ekonomske nužde, može se smatrati i znakom neprilagođenosti industrijskom radu. A neprilagođenost ima svoje motivacijske korelate u tome što se takav radnik ponaša kao stoprocentni »homo oeconomicus«, što za njega industrijski rad nema nikakvu intrinsečnu vrijednost te on reagira samo na izvanjske, novčane stimulanse.«[2]

Veliki broj izostanaka iz najrazličitijih drugih razloga se manje-više prikazuje kao bolovanje i tako se legalizuje, a daleko je manji broj neopravdanih izostanaka. Po pravilu, skoro uvek se sa lekarskim opravdanjem ili nekim drugim vidom pokrića napušta posao. Ilustrativno je da procenat bolovanja pokazuje tendenciju porasta pre i posle godišnjih odmora, državnih praznika i za vreme zimskog školskog raspusta. Rezultati nekih regionalnih istraživanja i ukupna saznanja iz prakse pokazuju da se najpre koriste svi legalni oblici i razlozi za izostanak sa rada (godišnji odmor, plaćeno ili neplaćeno odsustvo), a tek kada više ne postoji druga mogućnost pribegava se bolovanju ili se neopravdano izostaje sa posla. Često se događa da se izostanci sa posla tek naknadno pravdaju lekarskim uverenjima ili na druge načine.

Sigurno je da, pored medicinskih razloga, koji nisu predmet ove studije, na izuzetno visok nivo izostanaka sa posla utiču i društveni činioci, a u prvom redu stepen razvijenosti samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, naime, materijalni i samoupravni položaj radnika u organizaciji udruženog rada, pa radnik izostajanjem sa posla na indirektan način, prikriveno, ispoljava svoje nezadovoljstvo postojećim stanjem i sopstvenim položajem u organizaciji udruženog rada.

Od mnogobrojnih činilaca koji dovode do toga da radnik izostankom sa posla ispolji svoje nezadovoljstvo posebno treba ukazati na sledeće:

---

[2] Dr Josip Županov, »Sociologija, marksizam i industrijska sociologija«, referat na redovnoj godišnjoj skupštini Sociološkog društva Hrvatske, str. 3.

Digitized by Google

— Apsolutno niski lični dohoci u pojedinim delatnostima, odnosno određenih kategorija radnika, koji nisu dovoljni da obezbede radniku i njegovoj porodici egzistencijalni minimum. Pored toga što demotivišu radnika, apsolutno niski lični dohoci ga prinuđuju da dopunskim delatnostima (poljoprivreda, zanatske usluge i slično) ostvaruje dopunske prihode i da zbog toga izostaje sa posla. Pri tome se često događa da mu je naknada ličnog dohotka koju prima po osnovu bolovanja manja, a nekad i veća od ličnog dohotka koji bi, da ne odsustvuje sa posla, ostvario.

— Destimulativni sistem raspodele sredstava za lične dohotke, uravnilovka, odnosno izjednačavanje rada i nerada.

— Loši uslovi rada (buka, visoke temperature, gasovi i slično) koji fizički i psihički iscrpljuju radnika i narušavaju mu zdravlje. Ovde je vrlo izražena sprega medicinskih i društvenih činilaca izostanaka sa posla.

— Loši međuljudski odnosi u organizaciji udruženog rada, međusobni sukobi, uzurpacija samoupravnih prava, pritisak birokratskih grupa i pojedinaca na radnika zbog ukazivanja na negativne pojave i njihove nosioce u organizaciji udruženog rada.

— Neprilagođenost pojedinih kategorija radnika industrijskom načinu rada.

Pri tome treba naglasiti da se u velikom broju slučajeva navedeni činioci javljaju istovremeno. U takvim uslovima, kada nije motivisan za rad, kada mu lični dohodak ne omogućava zadovoljavanje elementarnih potreba, kada je, jednom rečju, nezadovoljan svojim društveno-ekonomskim položajem, radnik oseća potrebu da se izdvoji iz procesa proizvodnje, iz sredine u kojoj nije zadovoljan i svojim izostankom sa posla izražava nezadovoljstvo i protest zbog postojećeg stanja.

Nezalaganje na radu

Pored izostanaka sa posla, često se kao prikriveni oblik spontanog izražavanja interesa radnika javlja nezalaganje radnika u procesu rada. Takvo nezalaganje radnika manifestuje se, između ostalog, i u nesavesnom odnosu prema sredstvima za proizvodnju, nepažljivom rukovanju alatima i mašinama, usled čega dolazi do čestih lomova i kvarova na mašinama, do ekonomski i tehnološki necelishodnog i neopravdanog utroška materijala, što se neposredno odražava na uvećanje troškova proizvodnje. Nezalaganje radnika u procesu rada onemogućava optimalno korišćenje sredstava za proizvodnju i jedan je od osnovnih uzroka niske produktivnosti rada. Niska produktivnost rada i povećani materijalni troškovi uzrok su većih troškova proizvodnje, skupljih proizvoda, a time i manje konkurentske sposobnosti na tržištu, manje mase ostvarenog dohotka, a time i nepovoljnijeg materijalnog položaja i težih uslova rada, koji, opet, destimulativno deluju na proizvođača da se zalaže u procesu rada, i tako se stvara svojevrsni *circulus vitiosus*.

Digitized by Google

Prethodno je ukazano na neke osnovne teorijsko-metodološke teškoće koje se javljaju u istraživanju prikrivenih oblika spontanog izražavanja interesa radnika. Neke od njih posebno snažno su izražene prilikom istraživanja pojave nezalaganja na radu ili takozvanog »belog štrajka«.

Pre svega, nezalaganje na radu ima mnogobrojne uzroke. Od njih su naročito izraženi: loši uslovi rada, koji fizički i psihički iscrpljuju radnika, loši međuljudski odnosi, privilegovan položaj pojedinih grupa radnika u organizaciji udruženog rada i destimulativan sistem raspodele ličnih dohodaka.

Druga teškoća proističe iz činjenice da nezalaganje radnika na poslu predstavlja jedan od osnovnih izvora niske produktivnosti rada. Međutim, niska produktivnost rada ima i mnogobrojne druge uzroke, kao što su slaba organizacija rada, loša tehnološka opremljenost, nestručnost kadrova itd., tako da je veoma teško razlučiti u kojoj meri na nisku produktivnost rada utiče nezalaganje radnikâ kojim oni izražavaju svoje spontano nezadovoljstvo.

Društvena teorija nije se u dovoljnoj meri bavila istraživanjem pojave nezalaganja radnika u procesu proizvodnje i uzrocima i motivima takvog njihovog ponašanja. Zbog toga što ova pojava nije sistematski proučavana, često se događa da se kako u teoriji tako i u društvenoj praksi različiti pojavni oblici nezalaganja radnika u procesu proizvodnje neosnovano i neopravdano svrstavaju u zajedničku kategoriju — »radna nedisciplina«. Nesporno je da je jedan od uzroka nezalaganja radnika radna nedisciplina, neodgovoran odnos pojedinih grupa radnika prema radnim obavezama i prema društvenim sredstvima za proizvodnju. Ova vrsta radne nedisciplne ima svoje uzroke u individualno i socijalno-psihološkim karakteristikama ličnosti, moralnim osobinama pojedinca i njegovoj neprilagođenosti industrijskim uslovima i načinu rada.

Međutim, nezalaganje radnika u procesu rada ima i znatno šire društvene razloge. Neshvatanje ovih širih društvenih uzroka, odnosno usko tumačenje nezalaganja radnika samo kao ispoljavanje radne nedisciplne, odnosno prihvatanje tehnobirokratskih stavova, koji se često ističu, da su radnici nedisciplinovani i da ih treba naterati da rade, a koji se zasnivaju na shvatanju rada kao »carstva prinude«, leka za sprečavanje »nedisciplne« radnika. Jedan od takvih lekova je zaoštravanje pitanja radne discipline, pojačan nadzor nad radnicima, izricanje strogih disciplinskih kazni, odnosno prinuđivanje radnika da se zalaže na poslu. Drugi »lek« je uvođenje stimulativnog sistema nagrađivanja radnika prema ostvarenim rezultatima rada.

Prvi, takozvani »tejloristički« koncept organizacije rada, zasnovan na čvrstoj bespogovornoj disciplini, koji radnika do kraja postavlja u položaj u kome je on samo dodatak mašini i koji potpuno negira marksističko shvatanje rada kao samostvaralačkog akta ljudske ličnosti odbačen je već i u kapitalističkom načinu proizvodnje, u kome je i nastao, jer je vrlo brzo dovodio

Digitized by Google

do visokog stepena demotivacije radnika za rad, koja se manifestovala u opadanju produktivnosti rada.

Drugi koncept zasniva se na ubeđenju da je dovoljno radnika dobro nagraditi za njegov rad, »dati mu dobru platu« i da će se on maksimalno zalagati na radu i postizati maksimalni radni rezultat. Očigledno je da ovaj koncept ima svoju osnovu u shvatanju rada kao najamnog. Time se ne želi osporiti da stimulativni sistem nagrađivanja, ostvaren doslednim sprovođenjem principa raspodele prema radu i rezultatima rada, predstavlja jedan od ključnih pokretačkih motiva za rad radnika i za postizanje što boljeg radnog rezultata. Međutim, napred navedeno shvatanje ne uzima u obzir činjenicu da na zalaganje radnika u procesu rada, pored novčanog stimulansa, utiče i niz drugih činilaca od kojih zavisi hoće li proizvođač biti otuđen od rada i rezultata rada, kao i to da li sistem raspodele ličnih dohodaka predstavlja izraz i rezultat ukupnog stepena razvijenosti samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u određenoj organizaciji udruženog rada.

Neučestvovanje u procesu samoupravnog odlučivanja

Neučestvovanje radnika u procesu samoupravnog odlučivanja takođe je dosta čest oblik prikrivenog spontanog ispoljavanja njegovog nezadovoljstva.

Neučestvovanje radnika u samoupravnom odlučivanju, koje se manifestuje u »nedostajanju kvoruma« za donošenje odluka u organima upravljanja organizacija udruženog rada, javlja se, po pravilu, uporedo sa drugim prikrivenim oblicima spontanog izražavanja interesa radnika, odnosno radnici koji ne učestvuju u radu organa samoupravljanja istovremeno su upravo oni koji se ne zalažu na svom radnom mestu. To upućuje na zaključak da je neučestvovanje radnika u samoupravnom odlučivanju posledica njegovog ukupnog nezadovoljstva sopstvenim društveno-ekonomskim položajem i stepenom razvijenosti samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u organizaciji udruženog rada u kojoj je zaposlen.

Često se u praksi neučestvovanje radnika u samoupravnom odlučivanju, koje se izražava u neprisustvovanju sastancima organa upravljanja i organa društveno-političkih organizacija, u nespremnosti da se prihvate samoupravne ili društveno-političke funkcije i obaveze, indiferentnom odnosu prema samoupravnom životu organizacije udruženog rada, u zastupanju stava »da treba gledati samo sebe i sopstvene interese, a samoupravljanje prepustiti drugima«, objašnjava uprošćenom birokratskom tezom da radnici nisu zainteresovani za učešće u samoupravljanju, da nisu dovoljno klasno svesni i osposobljeni za vršenje upravljačkih funkcija. Nesporno je da pojedini delovi radničke klase, zahvaljujući društvenim uslovima u kojima su formirani i drugim činiocima, nemaju dovoljno razvijenu i izgrađenu klasnu svest, da

Digitized by Google

su kod njih dominantni sitnosopstveničkí interesi i način ponašanja i usmerenost isključivo ka zadovoljavanju sopstvenih interesa, a pri tom ne zadovoljava ni nivo njihovog stručnog i ideološko-političkog obrazovanja, pa ih sve to sprečava da pravilno shvate društvenu stvarnost, zakone i uslove njenog razvitka i da se angažovano uključe u proces pripremanja i donošenja samoupravnih odluka. Međutim, ovi delovi klase čine, u celini posmatrano, mali deo radničke klase i njihov udeo u ukupnom broju radnika stalno se smanjuje. To je samo jedan od pokazatelja koji potvrđuje da neučestvovanje radnika u samoupravnom odlučivanju nije uslovljeno samo niskom klasnom svešću i sitnosopstveničkim mentalitetom pojedinih delova radničke klase, odnosno da oni koji ne učestvuju u procesu samoupravnog odlučivanja nisu isključivo i oni sa najmanje razvijenom klasnom svešću, već da nosioce ove pojave treba tražiti i među drugim delovima radničke klase.

Pri tome valja imati na umu da na učešće radnika u procesu samoupravnog odlučivanja utiče velik broj različitih društveno-ekonomskih, ideološko-političkih i kulturnih činilaca. Jedan od vrlo značajnih takvih činilaca jesu i uslovi rada. Pored toga što loši uslovi rada (težak fizički rad, rad u zatvorenim zagušljivim prostorijama, u prostorijama gde je veoma visoka temperatura i u kojima dolazi do isparavanja štetnih gasova, rad u prostorijama u kojima je nesnošljiva buka i slično) demotivišu radnika da radi i da se aktivno uključi u proces samoupravnog odlučivanja, oni ga i fizički iscrpljuju, tako da on objektivno nije fizički sposoban posle napornog radnog dana da bude aktivan u organima upravljanja. Tome treba dodati i problem velikog broja radnika-putnika, koji stanuju po više desetina kilometara daleko od organizacija udruženog rada u kojima su zaposleni. Ovi radnici često provode na putu od stana do radnog mesta po 5—6 časova, pri čemu je red vožnje u velikom broju slučajeva takav da radnicima ne omogućuje zadržavanje u radnoj organizaciji posle završetka radnog vremena, što ograničavajuće deluje na njihovo uključivanje u samoupravno odlučivanje.

Slično nepovoljno dejstvo na uključivanje radnika u proces samoupravnog odlučivanja imaju apsolutno niski lični dohoci i nesprovođenje principa raspodele prema radu i rezultatima rada. Apsolutno niski lični dohoci i neostvarivanje principa raspodele prema rezultatima rada najneposrednije određuju materijalni položaj radnika, dovode u pitanje njegovu socijalno-ekonomsku sigurnost i izazivaju nezadovoljstvo radnika koje se može ispoljiti i u neučestvovanju u donošenju samoupravnih odluka. Pored toga, apsolutno niski lični dohoci, s obzirom na činjenicu da radniku i njegovoj porodici ne omogućavaju zadovoljavanje elementarnih materijalnih potreba, a da se i ne govori o poboljšanju životnog standarda, primoravaju radnika da stiče dodatne prihode (poljoprivreda, razni oblici honorarnog i dopunskog rada), kako bi došao do potrebnih sredstava za obezbeđivanje prosečnog nivoa ži-

Digitized by Google

votnog standarda. Zbog toga ovi radnici izostaju sa posla, ne angažuju se dovoljno u procesu rada, između ostalog i zato što štede snagu za dopunski rad, takođe i ne učestvuju u procesu samoupravnog odlučivanja, smatrajući da im prisustvovanje sastancima oduzima dragoceno vreme koje mogu upotrebiti za ostvarivanje dopunske zarade. Takav zaključak potvrđuju i zvanični statistički podaci: dopunski izvori prihoda predstavljaju značajan deo ukupnih prihoda stanovništva, koji često premašuju prihode ostvarene po osnovu ličnog dohotka.

Na uključivanje radnika u proces samoupravnog odlučivanja bitno utiče njegova informisanost o delovanju organa upravljanja, odnosno o svim bitnim pitanjima života i rada organizacije udruženog rada, načinu pripremanja materijala i rada organa upravljanja. Ako radnik nije blagovremeno i celovito informisan o pitanjima o kojima treba da odlučuje u organizaciji udruženog rada, ako mu informacija nije sažeto i jasno pripremljena i napisana, već se on nepotrebno opterećuje hrpama nerazumljivih papira, koje često fizički ne može stići da pročita, ako uvek jedna ista grupa ljudi (poslovodno rukovodstvo ili takozvani politički aktiv) unapred priprema predloge, koje svi ostali radnici treba samo da »aminuju«, logično je da će to izazvati nezadovoljstvo radnika. U takvim uslovima i odnosima radnik realno ocenjuje da ne može uticati na odluke koje se donose i da je tretiran samo kao deo glasačke mašine koja treba da glasanjem odobri nešto što je neko drugi već unapred pripremio i što, po pravilu, ne odgovara njegovim interesima, pa svoje nezadovoljstvo i neslaganje sa takvim stanjem ispoljava u neprisustvovanju sastancima. Tome treba dodati i činjenicu da je radnik u organizaciji udruženog rada u kojoj samoupravni društveno-ekonomski odnosi nisu razvijeni često izložen birokratskim pritiscima (premeštanje sa jednog na drugo radno mesto, uzurpiranje njegovih prava po osnovu rada, isključenje iz organizacije udruženog rada) zbog svog samoupravnog stava, što samo jača njegovu pasivnost u samoupravnom životu.

Birokratska teza, prema kojoj je neučestvovanje radnika u procesu samoupravnog odlučivanja uslovljeno isključivo njegovom nedovoljno razvijenom klasnom svešću, sitnosopstveničkim, odnosno najamničkim mentalitetom, nudi i birokratska rešenja ovog problema. Birokratija, s tim u vezi, stalno nameće dilemu: treba li sastanke organa upravljanja držati u radno vreme ili ne, dajući ovom pitanju značaj koji mu apsolutno ne pripada, i time odvlači, ili bar pokušava da odvuče pažnju radnika od bitnih pitanja društveno-ekonomskih odnosa. Rešenja problema neučestvovanja radnika u procesu samoupravnog odlučivanja birokratija vidi u »teranju« radnika da dolaze na sastanke organa upravljanja, u primeni disciplinskih mera protiv onih koji sastancima ne prisustvuju, u novčanom nagrađivanju radnika koji uredno dolaze na sastanke (odredbe pravilnika o raspodeli ličnih dohodaka koje predviđaju određeni broj bodova za redovno dolaženje na sastanke organa samoupravljanja, a koje su ustavni sudovi masovno ukidali), što samo predstavlja drugu stranu njihovog birokratskog

Digitized by Google

ponašanja — težnju da obezbede glasačku mašinu, koja će podržati i odluke koje birokratija nameće. Takvim stavom i ponašanjem pokušava se, pored ostalog, odvući pažnja od analize realnih društvenih odnosa koji vladaju u pojedinim radnim sredinama i koji u suštini izazivaju nezainteresovanost radnika za donošenje samoupravnih odluka.

Prikriveni oblici spontanog izražavanja interesa radničke klase duboko su protivrečni prirodi i karakteru sistema socijalističkog samoupravljanja i ostvarivanju uloge radničke klase kao subjekta revolucije. Njihova pojava potvrđuje svu složenost procesa u kome radnička klasa osvaja političku i ekonomsku vlast i ukazuje na mnogobrojne prepreke koje se javljaju u tom procesu. Ispoljavanje nezadovoljstva radnika u prikrivenim oblicima, pored ostalog, predstavlja izvor otuđenja ljudske ličnosti u svim vidovima o kojima je pisao Marks.

Kada radnik izostaje sa posla, kada se ne zalaže u procesu proizvodnje i kada ne učestvuje u samoupravnom odlučivanju, on time iskazuje svoju otuđenost od sredstava za proizvodnju, jer je takvo ponašanje jasan indikator da radnici koji na prikriven način ispoljavaju svoje nezadovoljstvo nisu gospodari sredstava za proizvodnju i gospodari svoje ukupne društvene sudbine.

U takvim uslovima radnik je otuđen i od rezultata svoga rada, jer proizvod svoga rada ne smatra osnovom sopstvenog materijalnog i ukupnog društvenog razvoja i napretka, već se taj proizvod, samim tim što radnik nije motivisan da ga stvara i što nema odlučujuću reč o tome kako će se on koristiti, postavlja kao sila iznad njega, koja ima neku sopstvenu svrhu, a ne materijalno i društveno blagostanje.

U uslovima kada radnik u prikrivenim spontanim oblicima ispoljava svoje nezadovoljstvo, kada koristi takozvani »beli štrajk«, kada je pasivan u samoupravnom odlučivanju, to je, očigledno, izraz njegovog otuđenja od rada kao bitnog elementa ljudske suštine. Činjenica da radnik nije motivisan za rad i da nije motivisan, odnosno u objektivnoj mogućnosti, da odlučuje o rezultatu svoga rada pokazuje da on rad doživljava kao prinudu, isključivo kao način da »zaradi platu«, a ne kao čin samostvaralaštva.

Rečju, što su prikriveni oblici spontanog izražavanja interesa radničke klase češće korišćeni, što su snažnije izraženi u pojedinim sredinama, to su radnici u tim sredinama više otuđeni od uslovâ i rezultatâ svoga rada, pa time i od svoje generičke ljudske suštine, a to je i znak da oni još uvek nisu postali osnovni subjekti revolucije.

Digitized by Google

Severin M. Franić

Film i društvena kritika

Od svih tema koje zakonomerno ulaze u sklop odnosa između filma i društvene i druge stvarnosti (ma kako se i ma na koji način definisao) tema »Film i društvena kritika« stoji danas još najklimavije, što već »samo po sebi« govori o tome da, i pored mnogih priloga iz ove oblasti, njen značaj niti odumire, niti je sâm odnos rešen tako da ne šteti ni jednoj od strana u »sporu«. Već sada bi se, dakle, legitimno moglo ustvrditi da je, više nego ikada ranije, njen značaj i smisao nezaobilazan, a ona sama još uvek na tapetu mogućih razmatranja, koja se, gotovo u principu, transformišu u sijaset mogućih, pa i postojećih nesporazuma i konfrontacija. Šta je, pak, uslovilo takav jedan tok događaja, to jest šta se to moralo dogoditi pa da njen punopravan smisao u našim (i ne samo našim) društvenim i kinematografskim okolnostima bude samo delimično osvetljen — na to pitanje samo načelno provokativan odgovor mogla bi eventualno pružiti nepristrasna anketa u kojoj bi neposredno učestvovali kako sami filmski stvaraoci, uključujući i filmske kritičare, publiciste i teoretičare, tako i pojedini društveni i kulturni radnici, profesionalni političari i, konačno, ideolozi. Svi oni skupa i svaki od njih ponaosob, prilažući svoj odgovor, jednovremeno bi priložili i nešto više od njega — različitost stanovišta iz perspektive kojeg razlažu sâm fenomen, to jest u kontekstu kojeg bi se njihov odgovor kretao zakonomerno

Digitized by Google

kao, u stvari, odgovor na jedno potpuno drukčije pitanje: kojem, zapravo, društvenom »sloju« ili »staležu« svaki od njih nedvosmisleno pripada. Zauzimajući upravo taj i takav odnos prema samoj materiji, nije daleko, naime, od pameti da će svaki od učesnika u pomenutoj anketi, pored sve svoje otvorenosti i tolerancije, neminovno iskazati i određena ograničenja, uskost gledišta, te na taj način jedan mogući razgovor opet usmeriti u pravcu polemike koja više brine o određenim normama ponašanja nego o samoj materiji, više, dakle, o ličnosti sagovornika nego o kompleksnosti problematike o kojoj je reč. Sem što će se, prema tome, kretati ivicama jedne uopštenosti, koja bezmalo završava kao frazeološki *circulus vitiosus*, istovremeno i zaoštravajući i neutrališući pojedina gledišta, svaki od datih odgovora dejstvovaće, samim tim, i po merilima društvene komunikacije imanentne svakom od sagovornika, i u tom smislu, dakako, teško da će ma ko ma koga suštinski i razumeti.

Teoretičar će, možemo pretpostaviti, svoj prilog impregnirati strogo teorijskim premisama; kritičar, pak, potrebom za što neposrednijim oblikom komunikacije i sa delom i sa čitaocem; estetičar, opet, filozofsko-estetičkim konotacijama koje obavezuju samo one koje takav pristup materiji i interesuje; kulturni radnik opšteg smera eklekticizmom koji uopštava tako mu sam predmet interesovanja bezmalo izmiče iz vidokruga pažnje; profesionalni političar, opet, terminologijom za koju brine i koja brine o takozvanoj dnevnoj ili tekućoj politici; ideolog, naprotiv, formulama koje, manje-više, deluju i dejstvuju programirano, determinišući polje dejstva same teme upravo stoga (jer je prirodom posla kojim se bavi naprosto i »nateran« da rezolutno i u formulama ideološke prirode i misli.

U svakom slučaju, i pored moguće otvorenosti u pristupu samoj problematici i njenom razumevanju, svakom od učesnika u raspravi zastaje zapravo kost u grlu; specijalizovani, naime, isključivo za posao koji obavljaju, a malo ili nimalo spremni da prošire vidokrug vlastitih specijalizacija i na one probleme koji projektuju svoju društvenu održivost ili ne, u svakoj prilici, i filmski stvaraoci, i kulturni radnici, i profesionalni političari i zvanični ideolozi, radeći naoko u prilog samoj temi, ovu neposredno i neopozivo obezvređuju, a samim tim čine umnogome i nerešivom ili rešivom od trenutka do trenutka, od jedne do druge konfliktne situacije. Ne mareći za mogućnost da je ova rešiva u načelu kao »opšte mesto« samog društvenog postojanja i egzistencije, svi oni skupa jedan te isti kompleks nedoumica aktualizuju u prilikama koje dotičnu aktualizaciju za sami taj trenutak provociraju, da bi nakon izvesnog vremena na sve to zaboravili, zaokupljeni nekim drugim problemima, sve tamo do neke druge »aktualizacije« ili nesporazuma koji iznova otvara i stara pitanja i stare nedoumice, ali sada na jednom kvalitativnije daleko višem nivou i uz daleko neposrednije ispoljenu nervozu i netolerantnost. Dakle, — veoma često spremni da preko mnogih stvari prelazimo kao da se ništa nije ni dogodilo, uvereni da će ih za nas neko drugi

Digitized by Google

ili samo vreme rešiti, ne malo se iznenadimo kada shvatimo da se ništa bitno novo nije ni dogodilo i da se ništa bitno novo neće ni dogoditi. Jer, sve dok se određene pojave budu proglašavale ovakvima ili onakvima, a da se ni u jednom trenutku nisu i raspravile kako treba, ili sve dok se o njima bude raspravljalo u stilu razgovora guhih, sve dotle će i tema o kojoj je reč delovati kao problem od drugorazrednog značaja, koji »sam po sebi« postoji i na taj se način, maltene mehanicistički, i rešava, to jest: jednom izbačen iz katapulta harmonije, u nju se vremenom iznova vraća.

Stanje teme »Film i društvena kritika« konfliktno je, prema tome, u svakom trenutku i u svakoj situaciji; već od prvih trenutaka spoznaje o tome da film može biti i nešto više od puke »vašarske zabave«, kao svojevrstan karcinom u nju se ova uvlači, njome na ovaj ili onaj način ovladava, njome se koristi ili od nje biva iskorišćena. U prvim kreativnim proplamsajima film je, gotovo zakonomerno, dakle, utočište potražio ne samo u srcu i duši pojedinih stvaralaca, nego i u kolopletima same stvarnosti, bilo istorijske ili društvene, svejedno, ali u svakom slučaju stvarnosti koja implikuje svoje globalne društveno-istorijske koordinate. Uostalom, gde je u tim svojim prvim, rodonačelnim danima drugde i mogao naći ma kakvo utočište ako je, manje-više, svima poznata činjenica da je upravo film, a ne neka druga umetnička disciplina, legitiman proizvod epohe u kojoj živimo, pa, prema tome, s jedne strane, suštinski opterećen njenim formama i sadržajima, a s druge, opet, možda jedini i sposoban da na najoptimalniji način anticipira sva njena gibanja, potrese i rasede, pa i jednovremeno participira do srži u njoj. I, dakako, participira ne samo materijalno. Upravo stoga što je i duhovno participirao u njoj, film je i bio i ostao umnogome njen zatočenik; uvažavajući tu činjenicu kao nezaobilaznu, samo u presudnim, izuzetnim situacijama mogli su se i događati potresi koji su pomerali ne samo tokove raspoloženja filmske prakse prema društvu i društva prema njoj, nego uopšte i svest o dovoljnosti ili nedovoljnosti tog istog društva, odnosno svest o dovoljnosti ili nedovoljnosti filma u odnosu na samo društvo i činjenicu da li ovaj (film) radi ili ne radi u njegovu (društva) korist i zašto, odnosno: da li društvo radi ili ne radi u korist filma i zašto, to jest: da li i jedno i drugo rade ili ne rade na obostranu korist i zašto?

Ako se za ostale umetničke discipline rezolutno može, pa i neminovno je, konstatovati da su bezmalo izbegle jednu ovako sročenu spregu, jer su nastale davno pre filma, što njihov položaj umnogome i relativizira, naročito u sklopu ovde naznačene problematike — film ju je samom svojom prirodom morao uvažiti; jedna od briljantnih tvorevina netom rascvalog kapitalizma, kako bi rekao Lukač, film je više od ostalih umetnosti ostao sve do danas uklješten između svesti o vlastitoj izuzetnosti i, nadasve, izuzetnoj istorijskoj misiji, koju je vremenom preuzeo na sebe, i nastojanja da i nadalje ostane u kolopletima prvobitne

Digitized by Google

društveno-istorijske prakse, da je oglušenje o taj fakt ravno izneveravanju i negiranju teze po kojoj je upravo film umetnost našeg veka, najosetljiviji jezičak na vagi odnosa društva, s jedne, i umetničke proizvodnje, s druge strane. Stoga se upravo filmu vremenom i posvećivala sve veća pažnja, s napomenom, naravno, da je tom prilikom koliko dobijao na razmahu još više gubio, i to iz prostog razloga što se vazda nalazio u prilici da na najverniji mogući način ocrtava postojeći istorijski i društveni prosede, tako što je natkriljivan, s jedne strane, zakonomernostima ekonomicističkog predznaka, a, s druge, naprotiv, i u jednom isto tako ekstremnom obliku, ideološkim ili pak nekim drugim bliskim mu imperativima. A samim tim su, i u jednom i u drugom slučaju, prirodu i karakter filmske proizvodnje neminovno određivala upravo ona svojstva odnosa u kome je reč, koja u kontekstu te iste proizvodnje deluju, zapravo, kao sekundarna. Zasvođen upravo njima, vlastitu proizvodnju film je morao manje formulisati kao čisto filmsku, pa, prema tome, i kao društveno relevantnu, ili ne, odnosno kao kreativno, teorijsko i ljudsko pitanje, a prevashodno kao imperativan prilog nekim drugim, višim ciljevima, koji i ono čisto filmsko, i ono kreativno, i ono teorijsko i ono ljudsko usisavaju kao manje bitne komponente postojanja same relacije. Iako je, dakako, cilj svake umetničke proizvodnje da, pre svega, afirmiše i osmisli ono umetničko u sebi, u jednoj ovako projektovanoj teoremi umetničko se vazda ispoljava kao irelevantno i kao prokockano, odnosno doktrinirano, i u tm smislu i stoji, kao zakonomernost *par excellence*, da je samom svojom prirodom film neposredno vezan za određenu društvenu i životnu stvarnost, da je anticipira kad i participira svojom biti u njoj, da je podražava, odražava ili izražava, shodno načinu na koji koegzistira sa njom. Pa čak i u situaciji kada se, iako određen i definisan ekonomicističkim zahtevima, isključivo doima kao emancipator upravo svojih vlastitih, ali ne i onih drugih, sada drugorazrednih primesa, i u tim ne manje provokativnim prilikama film neposredno podražava, odražava ili izražava konstante stvarnosti koja ga na ovaj ili onaj način proizvodi u njegovom alijeniranom obliku, i u tom smislu — tačnije — što ovaj ne radi toliko na njenom rasvetljavanju koliko na njenom zamagljivanju. I u jednom i u drugom, ideološki isključivo »produktivnom«, slučaju, osakaćen za neposredan uvid u samu tu stvarnost i za duhovno autentičan pogled u nju, to jest jednom doveden do stadijuma Marksovog »glasnogovornika epohe«, drugi put do stepena hemikalije koja otupljuje društvena, pa samim tim i ljudska čula, a izoštrava čulo alijenacije — film doživljava, zapravo, sudbinu proletera kojem se nasilno oduzima pravo na njegov klasni identitet koji je jednom već stekao, da bi ga, s obzirom i na ideološke i na ekonomicističke premise, postepeno gubio, naravno, u onoj meri u kojoj se njegov čulni život izoštrava ili naprosto guši. Ako ništa drugo, film je u svakom slučaju od »vašarske atrakcije« vremenom doživeo takve transformacije da već danas nije samo ni moralni, ni metafizički, ni revolucionarni, a ni ma koji drugi,

Digitized by Google

već i klasni lakmus-papir, u onom smislu u kome su o tome govorili i Ejzenštajn i Breht.

Smešten između ova dva ekstrema, ili, bolje reći: i od jednog i od drugog neposredno podvrgnut eksploataciji, film i radi i, zapravo, ne radi i za jedan i za drugi. Prividno aklamujući, a tada već i »nije« umetnost, i jednom i drugom principu, film ih duboko raskrinkava jer i kao takav, u defanzivi, obazrivom gledaocu govori više o tome šta nije uspeo da osmisli nego o tome šta je, zapravo, uspeo da obelodani. Prirodom samog medija, data protivrečnost tako isklijava u svakom trenutku i kroz svaki deo projekata koji je imperativno vezan za jednu ili drugu krajnost. Na isti način, dakako, film ta polazišta može i izneveriti, to jest čak i u ovim prilikama on je taj koji i zavarava i koji je zavaravan; zavisno od gledišta, to jest zavisno od perspektive koju provocira, film u isto vreme skriva kad i otkriva, deluje, dakle, dvojako, već prema tome kako se ta dvojakost ispoljava, odnosno kako i na koji način demantuje ili, pak, potvrđuje samo stvaraočevo znanje ili umenje. U svakom slučaju, svoju dvojnost film vazda reperkutuje gotovo na identičan način na koji ova egzistira i u kolopletima same stvarnosti, što, u krajnjem slučaju, i određuje njegov istorijski i društveni kad i teorijski i estetski status.

Kao audio-vizuelna umetnost film, dakako, trpi na sebi svaki koncept i svaki mogući pritisak; u zavisnosti od toga gde je, kako i u kojim okolnostima proizveden, film će više od ma koje druge umetnosti umeti da kaže koliko je kontekst za koji radi autentičan, a koliko lažan i bezvredan. Pa i u prilikama kada je suštinski osakaćen za mogućnost te svoje autentičnosti, film će progovoriti ne više jezikom koji je gotovo »uobičajen« u umetničkoj komunikaciji, pa samim tim i u istorijskoj i društvenoj, koliko, pak, jezikom koji princip vlastite dvosmislenosti uzdiže sve do nivoa estetskog, ali i društvenog, kreativnog, kao i istorijskog principa. Govoreći, dakle, formulama i jednačinama neuobičajenim za jedno umetničko delo, govoreći, naime, jezikom čija je vrednost istorijskog značaja, prizivajući duh same prošlosti da bi mogao eksponirati vlastita duhovna obeležja, kako u sadašnjosti tako i, kao poput opomene, i u budućnosti — film ne samo da nas obaveštava toliko o svojim namerama koliko, zapravo, o nemogućnostima da progovori jezikom imanentnim vremenu u kome je nastao, jezikom koji svoja svojstva ne bi skrivao, naoko ih relativizujući, da u datom trenutku sâm jezik nije opasan po samu stvarnost, to jest da sam jezik ne preuzima svojstva kritičke opservacije koja, beležeći na izgled apstraktnu i objektivno nepostojeću stvarnost, ovu, u stvari, transformiše u konkretnu i upravo objektivno postojeću stvarnost. U svakom slučaju, čak i s obzirom na datu dvosmislenost, forma izabrana s namerom da, ma i zaobilaznim putem, gledaoca suoči sa istinom koja i sama, društveno i istorijski objektivno, poprima karakter nečeg dvosmislenog, a koja u normalnim, nedvosmislenim prilikama dejstvuje opterećujući po samo delo, mora uroditi plodom; čak i s ozbirom na maksimu da cilj ipak ne opravdava sredstvo, u ovoj situaciji, čija konflikt-

Digitized by Google

nost upravo i iritira datu dvosmislenost jer svoj vlastiti identitet održava i odražava čisto veštački, tako reći nasilno, praktično doktrinirano — cilj je ispravan samim tim jer je (zlo)upotrebljen od strane stvaraoca koji na drugi način ne bi uspeo samu istinu da plasira, a time je to već izazov za sve one kojima stanje dvosmislenog odnosa prema stvarnosti rezolutno odgovara i koji to stanje pomno beleže kao nepromenljivo, kao svoju vlastitu teologiju, čiji je jasni smisao možda više od svih na upravo sjajan način demonstrirao u filmu *O svečanostima i gostima* češki reditelj Jan Nemec. Stoga se, dakako, filmu posvećuje ne toliko dužna pažnja koliko se ovaj kao najekstremniji vid masovnog komuniciranja drži neposredno pod stegom, upravo iz već naznačenih razloga i upravo iz tog razloga što svojim materijalno-čulnim svojstvima neposredno atakuje na čula, jer upravo svojim osobenostima pruža možda najjasnije mogućnosti za manipulaciju masama kao i za nasilje nad samim sobom. Sem što se, prema tome, kao umetnosti naše epohe, materijalno omogućava njegov planetarni kad i ini status i sem što se, manje-više, na ovaj ili onaj način, upreže u negve zvanične politike ili zvaničnih državotvornih interesa (što se, inače, može identifikovati sa tezom o višim ciljevima, koja podjednako dejstvuje i u kapitalističkim i u socijalističkim zemljama), jednovremeno sa tim omogućavajućim i onemogućavajućim principima film se i nesvesno samo-ispoveda, a to već znači da u svakom trenutku, zapravo, obavlja posao katalizatora konteksta za koji radi i koji ga omogućava, demistifikujući načela na kojima ovaj počiva, njegovu bit i njegovu suštinu, njegov smisao i njegov značaj — naravno, na taj način što ga dokumentuje sobom samim kao njegovim ispisnikom...

Uveden u ovaj naš svet kao umetnost same epohe, koja je umnogome i bila i ostala sumnjičava prema njemu (te, odatle, i svi oni potresi koje upravo trpi), film se prema ovoj ponaša, ili bi se morao ponašati, bar u principu, ni idolopoklonički, ni ekonomicistički, pa ni teološki, već, pre svega, kritički (čak i u trenucima svoje vlastite indoktriniranosti). Svoju kritičko-demistifikujuću poziciju, jer o njoj je ovde isključivo reč, film je izborio, dakako, zarana, i to prevashodno zahvaljujući svojim osnovnim svojstvima, sposobnosti da materijalno anticipira samu stvarnost i jednovremeno participira u njoj. Kao svojevrsna »priča u slikama«, on će, doduše, gonjen raznoraznim adetima, zaobilaziti te svoje osobenosti, ali će, isto tako, jačanjem stvaraočeve svesti ove iznova afirmisati i vratiti im se. Film će još najžešće dejstvo vlastitog samoosvešćenja doživeti u onim i onakvim društveno-istorijskim trenucima kada se neposredno raskidaju negve građanskih ekonomija i svega onoga što uz ove, posledično, sledi. U tim istim građanskim ekonomijama film će zadržati osnovna svojstva tih istih ekonomija, pa će odnos poprimiti sve karakteristike građanske iluzije o smislu kritičkog angažmana, to jest o posledicama koje iz datog odnosa prirodno slede. A one slede, manje-više, kao obol lažnoj samouverenosti građanskih ekonomija ili tradicionalnih građanskih demokratija tako da je način na koji

Digitized by Google

egzistiraju i način na koji se množe umnogome identičan načinu na koji slobodan građanin koristi svoje pravo na slobodan izbor svega što ga okružuje, pravo, naime, da bira ne više između stvarne i prividne slobode i ne više između prava na slobodu i prava na njeno neuvažavanje, nego između cigarete i viskija, ovog ili onog automobila, ove ili one marke šibica ili košulje. U tom kontekstu, stanje teme »Film i društvena kritika« doima se gotovo kao rešen slučaj, kao stanje svesti koja je uspela da izbegne svaku mogućnost konflikta (ali ne i da ga prevaziđe), i koja, pozivajući se na datu iluziju, bespogovorno i beskompromisno odlaže njegovo postojanje sve do trenutka dok i samo postoji. (Predrag Matvejević: »U najnovije vrijeme tradicionalne građanske demokratije nam pokazuju u praksi karakteristične odlike neutraliziranja kritike na taj način što kritičkoj akciji ne pružaju *onaj* otpor koji joj je potreban da bude djelotvorna: tako kritički čin ide u prazno i lako se integrira u *postojeće.«)* Naravno, to još uvek ne znači da je u tom smislu moguće negirati kompletnu produkciju koja i u ovim okolnostima proizvodi nezanemarljive duhovne i kreativne vrednosti, ali u svakom slučaju ograničenog i nerazarajućeg dejstva (takvog, naime, koje vremenom veoma lako biva integrirano u matvejevićevsko *postojeće),* takvog koje u prividu proklamovane slobode izbora, pa samim tim i slobode kritičkog angažmana, neutralizira zapravo svaki mogući kritički značaj, i to, pre svega, zato jer dejstvuje ne toliko epohalno (integralno) koliko parcijalno, dakle, po merilima kritičkog angažmana za sve i ni za koga posebno.

Ako samom svojom prirodom tradicionalne građanske demokratije u prividu neposrednog dejstva samog pojma ovaj bitno fliziraju, to jest ako svojom prirodom dejstvuju kao oaze alijeniranog smisla i smera, u kojima čovek samo načelno deluje kao društveno biće, a u bîti je od tog bića otuđen — kako onda stoje stvari u onim društvenim i istorijskim situacijama koje samom svojom suštinom teže ne samo kritičkoj valorizaciji tradicionalnih građanskih demokratija, nego i prevazilaženju ukupnih društvenih odnosa koji ih i omogućavaju? Doista, kako stvari stoje upravo u tim okolnostima, naročito s obzirom na činjenicu da je nemoguće, zapravo, povući znak jednakosti između socijalizma i građanskih demokratija u smislu teme o kojoj je reč? I ne nalazimo li se i ovom prilikom možda u situaciji da, ipak i pre svega, ideološki razlažemo stvari i pojave, odnosno: nismo li već dospeli u situaciju koja sam tok razgovora zasniva na činjenici pluralizma socijalističkih tokova, pa samim tim i pluralizma pogleda na stanje teme »Film i društvena kritika«? Ako je pluralizam postojećih misaonih, društvenih, istorijskih, dakle, socijalističkih tokova *conditio sine qua non* kazivanja o tematici o kojoj je ovde reč, postoji li čak i u tim okvirima nešto što nudi jedan zajednički mogući pogled na samu temu, to jest jednu zajedničku moguću osnovu za njeno daljnje produbljivanje?

Mada je na prvi pogled nedoumica dovedena do svojevrsne prekretnice, koja (ipak) očas može odvesti čoveka na pogrešnu stra-

Digitized by Google

nu, i ovom prilikom se mora konstatovati da će stvari dobiti daleko jasnije obrise ukoliko se, kao i sve što je ljudsko, i film definiše kao jedan od oblika ljudskih aktivnosti. Izgubivši konačno oreol mitske tvorevine, što je i inače sadržano u temeljima građanskih demokratija kao preduslov njihovog vlastitog opstanka (bar kad je o filmu reč) — film umnogome neposredno ulazi u konflikt sa stvarnošću, izaziva je tako što je oslobađa postojećih mistifikacija i svodi u njene ljudske, a time, naravno, i društvene okvire. Samim tim, taj odnos se, za razliku od vladajućih odnosa u tradicionalnim građanskim ekonomijama, bitno menja, pa, prema tome, i odnos između filma i društvene kritike. Jer, dok u tradicionalnim građanskim demokratijama reč kritike prate ravnodušni pogledi sa strane, u duhu devize o slobodi izbora, pa, prema tome, i o slobodi »kritičkog« izbora, to jest sve dok tradicionalne građanske demokratije budu počivale na premisama koje guše svaki mogući društveno-istorijski smisao njihovog postojanja, sve dotle će se javljati dotična protivrečnost, naime, situacija u kojoj je država ono što jeste, njen podanik ono što jeste, njegov odnos prema njoj ono što jeste, a njegov kritički angažman nešto što se ne tiče ni same države, ni njega samoga, nego, zapravo, i svih i nikoga. Premrežene tim svojim dvosmislenim aplikacijama, tradicionalne građanske demokratije time, u stvari, akcenat sa postojeće stvarnosti društveno-ekonomskog predznaka prebacuju neposredno u sfere metafizičkih ili socijalnih spekulacija, dakle, u sfere nečega postojećeg »samog po sebi«, što umnogome svaki mogući kritički angažman smešta u sfere istinoljubivosti koja se pre ponaša po merilima humanosti, takođe metafizičkog ili socijalnog tipa, dakle, pre reformiše dato stanje stvari nego što, ukazujući na suštinske premise socijalnih i inih zbivanja, ili, pak, izazivajući fortunu, sâmo stanje stvari dovodi do stepena njegove revolucionarne potrebe, to jest da stepena sumnje u činjenice koje postoje kao fakta otkako postoji i potreba za njima takvima kakve jesu. Stoga je i razumljivo zašto i zbog čega se u svim ovim slučajevima prisustvo kakve-takve ideološke nadgradnje (koja, uzgred budi rečeno, samo i tek implicira svoje prisustvo, i to u bitno humanizirajućem, ali ne i u društvenom, istorijskom, klasnom itd. smislu reči) nikome ne uzima za zlo, odnosno zašto i zbog čega ideologija kao takva deluje čak i konstruktivno, pokretački, u onom smislu u kome deluje svaka ideologija sa prošlošću iza sebe, odnosno ideologija koja je već jednom osmislila svoje postojanje, a potom ga relativizovala samim tim jer je revolucionarnom praksom dovedena u dodir sa njom kao sama ta praksa.

Dok u tradicionalnim građanskim demokratijama odnos između filma i društvene kritike manje svedoči o zrelosti društva da sam odnos neposredno problematizuje, a pre svega o nastojanjima da se ovaj kao nebitan prolongira, dotle se u kvalitativno drugačijoj društveno-istorijskoj praksi sam odnos, dakle, višestruko primenjuje, to jest javlja kao još uvek neistražen i nedefinisan. U odnosu na pređašnji, ovaj umnogome opterećuje upravo

Digitized by Google

ideološki princip, koji u okvirima tradicionalnih građanskih demokratija može biti, i biva neutralizovan. U čemu je zapravo, i pre svega, sadržan paradoks? — Samim tim što tradicionalnu građansku demokratiju demistifikuje kao laž i kao privid autentične ljudske slobode, svaki društveno-istorijski prevrat, koji u sebi nosi klicu socijalizma, revolucionišući postojeće odnose, to jest raskidajući sa njima, istovremeno ih i konzervira, naravno, u prividu da su se oni doista učvrstiti, tačnije: nalazeći da ih revolucionarno neposredno sada primenjuje. U tom smislu ne samo da jača svest o njihovom ukidanju, nego, naprotiv, i svest o besmislenosti i neodrživosti svih onih pojava u tim demokratijama koje su negda, kad i sada, proglašavane progresivnima i konstruktivnima. Blagonaklon prema njima, svaki revolucionarni prevrat nerado ih gleda u svom vlastitom ataru, naime, razmišljajući o njima sa revolucionarne distance, on ih većma ukida kao doista neprimerene revolucionarnoj taktici i strategiji odnosa između filma i postojeće društvene stvarnosti. Kao i oduvek, i u ovom slučaju, umesto same prakse, za njeno »dobro« radi revolucionarna ideologija, ali ne samo u tom smislu što mase vodi, nego i u tom smislu što im »pruža« mogućnost i za vlastitu duhovnu nadgradnju, šireći pri tom dijapazon pojma »društvena kritika« u nedogled, to jest impregnirajući ga pojmovima koji u sve i svašta uvode osnovni pojam svake revolucije — samu ideologiju kao garant jedne moguće revolucionarne duhovne nadgradnje.

U bitnom, problemskom smislu reči, dakle, osetljivost o kojoj je reč gotovo da je imanentna svakom revolucionarnom *praxisu*, samim tim što ovaj i polazi od činjenice same kritike, transformišući njena svojstva u konkretnu revolucionarnu gestu. Pri tom, u odnosu na samu tu akciju kritički angažman ostaje takav i nakon njenog uspešnog okončanja, sveden isključivo na mehanicistički zbir ideoloških aksioma. U istoj meri u kojoj se, prema tome, o njemu u okvirima tradicionalnih građanskih demokratija govori kao o nečemu što je konstruktivno, u kontekstu izvedene revolucionarne akcije na njega se reaguje kao na nešto što već nije imanentno sprezi revolucionarne misli i akcije, već, naprotiv, njena bitna ideološka negacija. Gotovo neprimetno, svaki revolucionarni pokret — koji svoj smisao apsolutizuje, umesto da ga istorijski i dijalektički relativizuje — gubi tako na dijalektici vlastitog razvoja, transformišući ga isključivo u svoju vlastitu ideologiju koja, manje-više, negira svoja istorijska svojstva, to jest isključivo opstoji tek na mogućnosti traganja za svojim vlastitim teološkim principima. Film, upravo kao umetnost revolucije, kao ono što je na briljantan način osmislilo svu dramu epohe koja je već za nama, u toj i takvoj koncepciji stavljen je gotovo pred svršen čin; njegovo mesto u kolopletima svake revolucije samim tim je jednom zasvagda (za)dato; on je tu da propagira, da vrši jasnu društvenu i ideološku funkciju; umesto topova, na prve položaje prema kapitalizmu istura se »umetnost« ili, bolje rečeno, umešnost da se nekim ili nečim još neposrednije vlada, da se neko ili nešto još neposrednije izloži adetima jedne nove alijenacije, u

Digitized by Google

onom smislu u kome je ideologija ključ za rešavanje svih društvenih, dakle, ljudskih problema. (Otuda nije teško dokučiti smisao ove i ovakve zamene teza; shvaćen kao teologija, svaki revolucionarni pokret svoju umetnost — film — relativizuje do njegove vlastite dezintegracije, kada ovaj poprima svojstva ideologije kao takve; shvaćena, naprotiv, dijalektički, kao istorijski čin u filmu kao apsolutnoj umetničkoj gesti, koja ima svoju istoriju, ali i svoj konačni trenutni oblik, revolucija nalazi u filmu autentičnog sabesednika sa kojim, takođe, dijalektički replicira, odnosno: uvažava ga kao deo same svoje suštine.) Stoga nikoga više ne bi trebalo da čudi reakcija tih istih krugova, impregnirana podmetanjima u stilu davnašnje »nedoumice« šta je bilo pre: kokoš ili jaje, ili, naprotiv, u stilu najortodoksnijeg antikomunizma, koji, dakako, počiva na strogoj cenzuri informacija ili na naivnim bapskim pričama koje u masama nalaze odjeka iz već poznatih razloga.

Stanje teme »Film i društvena kritika« u kontekstu same revolucionarne prakse zavisi, prema tome, konkretno i neopozivo od nje same. Što je svest o njenim istorijskim konotacijama, to jest o njenom toku u kolopletima istorijskog vremena jača, to je horizont ostvarene, a ne samo i tek pretpostavljene, slobode izraziti. Samim tim, i odnos između filma i društvene kritike gubi sva ona svojstva koja (ni)je imao u tradicionalnim građanskim demokratijama. Neposredno, dijalektički, inficiran delatnom stvarnošću, film se otvara isto tako neposredno, neopozivo i beskompromisno prema njoj, njome se inspiriše, pa, prema tome, na nju kritički i reaguje. Ali ne samo on, nego i sâmo društvo reaguje na taj i takav kritički angažman; ono, naime, napušta, i moralo bi napustiti, poziciju tradicionalnog aspiratora koji sve upija i potom zaboravlja, te na taj način neutralizuje svaki mogući kritički angažman, transformišući se u sabesednika koji se sa identičnom strašću upušta u razgovor sa svojim »oponentima«. Tom prilikom, dakako, svi u diskusiji podrazumevaju da je ona moguća jedino uz otvoren i tolerantan odnos prema »protivniku«, to jest jedino ukoliko se uvaže argumenti i jedne i druge strane u razgovoru ili ukoliko se ukaže mogućnost da se argumenti jedne od dve postojeće strane — ili pak više njih — opovrgnu tako što će sam dijalog dovesti do stepena njegovog vlastitog samorazumevanja. I dok se u tradicionalnim građanskim demokratijama svaki iole postojeći kritički angažman integrira u *postojeće*, dotle u revolucionarnom kontekstu ovaj poprima svojstva dijaloga koji nema za cilj da nešto osudi ili žigoše, već da nešto razume, pa, prema tome, dijalektički ga osmišljavajući, i prevaziđe, naravno, u onom smislu u kome je revolucija tek ono što jeste ako samu sebe osmišljava kroz istoriju i njena gibanja, a ne mimo istorije i mogućnosti njenog fosiliziranja. A samim tim, naravno, i ukoliko svoju umetnost — film — osvoji tako da ovaj radi za nju ne ideološki ni formalno, nego, naprotiv, suštinski, to jest bitno i isključivo ljudski.

Sve bi, dakako, delovalo i odviše idealno da se, gotovo već *a priori*, ne postavlja pitanje: ko od dva ili više učesnika u sporu mo-

Digitized by Google

že pretendovati na prvenstvo — onaj koji »napada« braneći takozvane više ciljeve, ili onaj koji se brani, društvo ili film? Već na samom startu ove dileme razgraničenja se »sama po sebi«, naime, nameću, to jest niti se sagovornici između sebe razumeju, niti je, zapravo, moguće da se razumeju. Braneći argumente kojima operišu sa pozicija koje su imanentne svakom od njih, i jedni i drugi samo produbljuju konflikt, odlažući do u beskonačnost njegov bitni smisao, suštinu »spora« koji je do konflikta i doveo. U tesnacu koji vremenom nastaje, jer se prostor dijaloga iscrpljuje, umetnik ostaje pri svome, društvo, pak, pri svome, niko nikome ne želi, zapravo, da popusti, s tom razlikom što u principu ipak stvaralac »popušta«? I šta se tom prilikom, u stvari, događa? Umesto da se spor reši doista revolucionarno, to jest sa svešću da je njegovo rešenje ne u tome da se delo okvalifikuje pojmovima imanentnim delatnoj ideologiji, već da samom svojom pojavnošću posluži kako bi se problemi koje inicira i problemi oko njega rešili ili, pak, konstatovali — tako da se omogući njegovo rešavanje, to jest preispitivanje konteksta za koje ovo radi ili koje kritički razgrađuje, — gotovo u principu se tera linijom manjeg otpora, to jest administrativno se dolazi do zamene teza, naravno, u tom smislu što se na određen način politički i ideološki dovodi u pitanje sâmo delo, umetnina koja ne radi na afirmaciji tog istog ideološkog principa, nego ga kao društveno-istorijsku nedovoljnost *in concreto* dovodi u pitanje i pod steg sumnje itd.

Da je spor rešiv, to jest da se ipak može rešiti, odnosno da se veštački i načelno njegovo rešenje odlaže, pokazuju bar dva, do danas malo uvažavana, momenta: (1) nastojanje da se društvena kritika kao način komuniciranja dela sa društvom, i obrnuto, podigne na nivo vrednosnog katalizatora umetničkog dela; i (2) činjenica da ono što se danas definiše pojmom »društvena funkcija umetnosti« ne mora biti identično onom što stvaralac nosi sam u sebi kao svoju istinu o umetnosti itd.

Polemišući sa ova dva oblika društvenog angažmana u odnosu na umetničko delo, već sada smo u prilici da razbijemo postojeće mistifikacije koje su u tom smislu i dalje prvorazredne. Ne umanjujući, dakle, značaj društvene kritike, samim tim što je i umetnost svojevrstan način na koji društvo egzistira, to jest postaje svesno sebe, polemika se bezuslovno mora kretati u pravcu konstatacije da društvena kritika nije isto što i umetnička, pa, prema tome, nije ni kvalifikovana da vrednuje umetničko delo. Ko kome opet prethodi, to je više nego jasno već na osnovu činjenice da društvena kritika nema pravo da vrednuje umetničko delo samim tim što se time i ne bavi (kao što se, opet, bavi mogućim društvenim implikacijama jednog dela, odnosno fiksiranjem mogućih društvenih konotacija koje u sebi delo kao moguću svoju protivrečnost nosi). Prethodeći svakoj mogućoj društvenoj akciji u tom smislu, reč umetničke kritike nije, stoga, tu samo da bi utrla put društvenoj kritici, već, pre svega, da bi odredila vrednosne koordinate u okvirima kojih egzistira sâmo delo, a samim tim i mogućnost većeg ili manjeg »uplitanja« društvene kritike u svet

Digitized by Google

tog istog dela. To, naravno, društvenu kritiku ne stavlja u podređen položaj, ali je u svakom slučaju oslobađa nameta koje ponekad želi i uspeva samoj sebi da (za)da, određujući pri tom ne više redosled, nego način njenog eventualnog dijaloga sa delom. Jer, kada se sam *način* jednog mogućeg dijaloga ne bi odredio, kako teorijski tako i praktično definisao, svako umetničko delo, svaki film važio bi već *a priori* kao sumnjiv; to jest lišen upliva umetničke kritike, svako bi se delo pred licem društvene kritike doimalo kao bezlična, amorfna masa koja se može na ovaj ili onaj način modelovati, a šta je to nego način na koji se umetninom iz ovih ili onih razloga manipuliše, i to tako što se ona čereči, već prema trenutnim interesima dnevne politike, kao što je to bio, recimo, slučaj sa kratkometražnim filmom Karpa Aćimovića Godine *Šta se dogodilo sa Sonjom Heni*, čije je javno prikazivanje onemogućeno zbog, kako je navedeno u obrazloženju, bezidejnosti?!?

Sasvim je, opet, druga stvar, i time, naravno, diskutabilnija, kada se gnev društva obori ne na ma koje, već, pre svega, na delo proverenih umetničkih kvaliteta, osporavajući ga sa pozicija koje mu, dakako, nisu imanentne. Da li je kome pri tom, recimo, palo na pamet da optuži *Bitku na Neretvi* Veljka Bulajića za bezidejnost, odnosno da film optuži u stilu čuvene rečenice Isaka Babelja: Banalnost je kontrarevolucija! Kada se stave na vagu filmovi koji propovedaju filozofiju i moral ovog Bulajićevog promašaja i filmovi koji beskompromisno žigošu ljudsku pojavnost u njenim ortodoksnim i ekstremnim iščašenjima, filmovi koji ljudsko traže ne u negaciji čoveka, nego u afirmaciji onoga što je sam u sebi ljudski, revolucionarno, etički i moralno ubio, pa čak ako su ovi drugi i delikatniji i »opasniji« po određenu društvenu konjunkturu, i kada se odmeri značaj ovih potonjih filmova i ideološka blaziranost onih prvih, tek tada postaje jasno u kojoj je meri odnos između filma i društvene kritike kompleksan i u uslovima samo prividno uspostavljenog dijaloga, zapravo, nerešiv. A da je ipak rešiv, to jest da je moguće rešiti ga, dokazuje već sama činjenica da se takozvana društvena kritika (jer, kao takva, ona institucionalno uveliko postoji?!?) veoma često delom bavi iz čisto pragmatičkih razloga, pa se, prema tome, veoma često i oglušuje o reč umetničke kritike, nastojeći da tim paralelizmom uticaja sačuva vlastite pozicije, odnosno ovu elimiše iz situacija koje dejstvuju uznemirujuće i konfliktno.

Drugi moment o kome je reč i koji je doista nezanemarljiv sadrži se u načinu na koji se definiše društvena funkcija umetnosti, pa, prema tome, i stepen njene društvene i ine korisnosti. Svedena u koloplete pragmatičkog uma, u tom smislu samu ljudsku praksu umetnost isključivo doživljava kao korisnu ljudsku praksu, dakle, kao nešto definitivno, to jest u funkciji nekih suštastvenijih interesa. Šta je kao ta ista praksa, opet, korisno, a šta nije, to se definiše već prema tome koje i kakve društvene objektivne i subjektivne okolnosti rade ili ne rade za samo to društvo. Stepen korisnosti jednog filma kristalizuje, prema tome, ne toliko njegov ljudski (umetnički) itd. smisao koliko stepen njegovog »ra-

Digitized by Google

zumevanja« postojećih objektivnih i subjektivnih društvenih okolnosti. Ako ništa drugo, na taj način se svaki revolucionarni koncept vraća u svoje vlastito detinjstvo; težeći da sazri i dozri, on sazreva i dozreva pre u insistiranju na očiglednim stvarima nego na produbljivanju i osmišljavanju postojećih društvenih odnosa i na njihovom daljnjem revolucionisanju. Revolucija koja, uostalom, sumnja ne toliko u sebe koliko u svoje podanike, neminovno i završava u tim i takvim protivrečnostima koje se gomilaju i samim tim fosiliziraju postojeći revolucionarni elan, dajući i nesvesno pregršt argumenata za hajku protiv revolucija.

Bitan kao obrt u razumevanju odnosa između filma i revolucije, ovaj ne bi bio u toj meri potpun kada se na brisan prostor same nedoumice ne bi, kao što je već i implicirano, uveo i sâm jezik koji dati odnos kristališe. Očigledno je, dakako, da je u pitanju ne samo raznorodan, nego, kao takav, i isključiv jezički materijal. Iskazujući jedan te isti pojam stvarnosti jezikom imanentnim i filmu kao umetnosti i društvenoj kritici, i stvaralac i političar, recimo, samo naoko guše jedan drugoga, to jest jedan drugog dezavuišu. Ne umanjujući, dakle, vrednost iskaza i jednog i drugog, razlike se gotovo po sebi, naime, nameću; sve ono što se kao zakonomernost ili princip uopštava u sferama politike, »ponovljeno« u umetničkom delu ili kroz umetničko delo može da poprimi isto tako uopšten karakter, pa u tom slučaju ne može biti ni govora o umetničkom delu, već o koktelu stavljenom u službu dnevne politike ili, opet, samom prirodom medija, uvažavajući njegove bitne zakonomernosti, ono poprima karakteristike čiji je domicil ne u politici, nego u umetničkom delovanju, i čija je pragmatička svojstva nemoguće ispitati; a ako do uopštavanja i dođe, sam kreativni čin se proglašava onakvim kakav, zapravo, nije ili, pak, činom u suprotnosti sa intencijama od opšteg značaja.

Nesporazum koji ne jenjava, nego se isključivo produbljuje, proizlazi, dakle, upravo iz činjenice da je ono što je iskazano jezikom dnevne politike rečeno, verovatno, i jezikom umetnosti, to jest da je *svojim* jezikom film, zapravo, na identičan način proizveo sve ono što i konkretan društveni kritički čin. Samo, ako se tako nešto može i reći, to »identično« je isključivo spoznato, posledično shvatljivo i ono, dakako, u istoj meri društvu pomaže i doprinosi kad i društvena kritika, ali iz perspektive koja joj je prirodno (za)data, dakle, iz perspektive poetike koju provocira kad i ova nju kao takvu. Drugim rečima, ono što jedan političar može dograđivati iz trenutka u trenutak, samim tim jer svoje *verujem* osmišljava kao amalgam postojećih istorijskih i društvenih procesa, kao neprekinuti dijalektički lanac, to umetniku ni u kom slučaju ne »polazi«, niti može poći za rukom. Shvativši svoje delo kao apsolutan čin, što u bîti ono i jeste, za razliku od političara koji analizira, umetnik uvek vrši neku vrstu sinteze kao pretpostavke prekoračivanja ovog našeg svakodnevnog života, odnosno kao način ili vid one slobode kojoj je umetnost potrebna da bi neposredno osmislila svoje još uvek apstraktne horizonte.

Digitized by Google

Kao vid tog i takvog prekoračenja, umetnost je u mnogim situacijama poprimala karakteristike oružja protiv kojeg je gotovo nemoguće boriti se, a boriti se ne znači ništa drugo nego dokazati koliko je bio u pravu Osip Mendeljštam kada je konstatovao u kojoj se meri, zapravo, vlast bojii umetnosti i u kojoj se meri umetnost jedino može bojati sebe same i nikoga više.

Reagujući različitim jezičkim sklopovima na identičan problem sa, dakako, identičnim posledicama, i film i društvena kritika nalaze se, praktično, na istim pozicijama prema stvarnosti, ali, zapravo, baratajući različitim vrstama naoružanja (u onom smislu u kome svoju vlastitu sudbinu osmišljavaju i revolucija i umetnost). Samim tim, i film i društvo morali bi, po prirodi svoje vlastite pojavnosti, korespondirati prisno, koegzistentno; ono što za društvo nije tabu-tema, ne bi smelo da bude ni za umetnost, to jest film. Pa ipak, još jednom da ponovimo, spor postoji, cveta, on je aktuelan. A zašto i zbog čega?

Ako svojim najvećim delom i prihvatimo kao tačnu opasku Predraga Matvejevića da »društvena kritika ne može biti efikasna bez *kritičke kulture*«, s druge strane moramo priznati da je sama opaska tačna u onoj meri u kojoj se društvena kritika još uvek doima kao politički i ideološki Damoklov mač. Svoju relativnost, moglo bi se reći, Matvejevićevo stanovište poprima onog trenutka kada u fokus samog interesovanja dospeva sama ta *kritička svest*, odnosno činjenica da je njeno jačanje upravo neproporcionalno slabljenju društvene kritike, to jest da njeno jačanje snaži tu istu društvenu kritiku samo i isključivo u domenu delatne ideologije. Ako je Matvejević, pak, mislio da je društvena kritika neposredno imanentna svakom umetničkom i kritičkom angažmanu, između ostalog, tada u njegov zaključak ne bi trebalo uopšte ni sumnjati. Međutim, biće ipak da je manje reč o ovoj drugoj, a prevashodno o prvoj situaciji, i u tom smislu već danas bismo mogli slobodno reći da se u našim društvenim i kinematografskim okolnostima ta svest još nije utemeljila na kompleksan način, to jest da je većma utemeljivana jednostrano: jedanput kao sama produkcija, drugi put kao sama društvena kritika, nikada i u jednom, i u drugom i u trećem (javno mnenje) smislu reči. Niti je, dakle, izražena u samoj produkciji, a niti još dejstvuje društveno adekvatno kao kritika te i takve produkcije, niti uspeva da poprimi svojstva *kritičke svesti* kao osnove jednog mogućeg i poželjnog dijaloga itd.

Postavljen možda i jednostrano u svoj svojoj širini, odnos između filma i društvene kritike nemoguće je ipak dovesti do ma kojeg rešenja ukoliko se tema unekoliko ne dopuni i mogućnošću jedne žanrovski nove tematske jedinice: »Film kao društvena kritika«. Mada već po sebi postoji kao određen vid kritičkog angažmana, u novije vreme film sve više poprima karakter kritičkog angažmana društvenog usmerenja. Sećajući se situacije filmskog stvaraoca u tradicionalnim građanskim demokratijama i njegovog angažmana u tom smislu, mnogima se možda čini da se postavljanjem ovakvog tematskog segmenta u fokus pažnje i interesovanja

Digitized by Google

umnogome nešto sa nečim poistovećuje, tako da se u tom smeru ne javljaju uopšte nikakve razlike. Međutim, nijanse su ipak više nego evidentne; jer dok se, naime, u tradicionalnim građanskim demokratijama sama tema nameće kao jedna od mnogih, dotle se u bitno drugačijim okolnostima nameće kao jedna jedina. I to ne, naravno, toliko u pragmatičkom smislu reči koliko u smislu osmišljavanja totaliteta ljudskog i nastojanja da se radi u njegovu korist. I dok stvaralac u građanskoj ekonomiji radi na svom daljnjem otuđenju, jer je do njega sistemom koji uživa neposredno naveden, njegov se kolega, s onu stranu koncepta koji ovaj uvažava kao jedino mogući, nalazi u situaciji koja pledira na sveobuhvatnost i celovitost.

U tom smislu, dakako, moguće je konotirati daljnje razlike između jednog i drugog, kao što je jednovremeno moguće imati mnoge rezerve i u pogledu jednog i u pogledu onog drugog. Međutim, jedno ipak ostaje izvesno: suočen sa necelovitošću sveta koji je prokockao pravo na svoj ljudski totalitet, to jest alijeniran u bitnom, društvenom i ljudskom smislu reči, stvaralac građanskog profila šansu da se samopotvrdi nalazi u negovanju individualnog bunta, koji samo do izvesne mere dejstvuje interesantno i funkcionalno. Njegov kolega s onu stranu postojećih građanskih iluzija smisao svoga kreativno-kritičkog angažmana nalazi ne toliko u tome koliko u mogućnosti da osmisli samu svoju ljudsku bit, sebe kao čoveka, ali i kao *homo politicusa*, sebe kao onog koji sobom, kao fragmentima sebe samoga, usmerenim na sve strane i impregniranim mnogim relacijama što su samo na izgled međusobno stavljene u protivrečan odnos, ili su stvarno stavljene u takav odnos, domašuje smisao vlastitog ljudskog postojanja u vremenu i prostoru, kojima je veoma često omeđen, sputan, ali veoma često i duhom snažniji od njihovog trenutnog, narkotičnog dejstva.

Izveden u prostor nedoumice upravo iz svih ovih razloga, odnos filma i društvene kritike nije, niti može biti tretiran kao odnos između baze i nadgradnje, već, pre svega, kao način egzistencije samoga čoveka u nastojanju da se oslobodi svega što ga sputava u procesu društvenog i inog samorazotuđenja. Ne treba ni ovom prilikom, dakako, izgubiti iz vida da taj proces može biti izazvan jedino njegovim ekonomskim, društvenim i duhovnim oslobađanjem. U tokovima vremena, koje mu istorijski stoji na raspolaganju, jedan od načina tog i takvog oslobađanja u svakom slučaju je i umetnost. Ali nikako ne umetnost koja mistifikuje, već, naprotiv i upravo, umetnost koja provocira, suočava, trezni, koja ne prašta, ali ne toliko stoga što je možda destruktivna (umesto, naravno, da bude konstruktivna) koliko stoga što je u njenoj prirodi da ne oprašta, već, pre svega, goni na razmišljanje. Shvaćen ne kao muza bogova, već kao proizvod naše epohe, a samim tim i kao ljudska aktivnost — film se u tom smislu javlja kao najmoćnije oružje u procesu razbijanja okova koji stežu čoveka na svim planovima egzistencije. Stoga je i razumljivo zašto su i zbog čega i društvo, i politika i ideolo-

Digitized by Google

gija osetljivi na film, naročito u trenutku kada postojeći društveni i ekonomski, moralni i socijalni problemi poprime izrazito konfliktan karakter. Već i zato što film najneposrednije uspeva čulno da ih aktualizuje; očuvavši pri tom svoju vlastitu autonomnost, on u svakom slučaju preti da »izmakne« ispod kontrole svih onih koji programiraju ovaj naš život, bez obzira na to da li to rade iz dobrih ili loših pobuda. I, otuda, naravno, do raskoraka i do konfrontacije nije mali, nego, zapravo, nikakav korak. Ukazujući se kao društveno »opasna«, umetnost se na taj način i definiše, upravo stoga što izmiče načinima egzistencije autoriteta koji joj se nameću, i jer, prirodom svojom, ne uvažava nikakve autoritete do jedino autoritet umetnosti kojoj, kao sam njen fragment, isključivo pripada, kad i one društveno-istorijske okolnosti što su uslovile taj i takav način njene afirmacije, a samim tim i istinu nje same, kao istinu o svetu koji nju kao i samoga sebe legitimno proizvodi. Uostalom, tragizam ljudske situacije, dovedenost do njenih rubova i tome slično — nije li to, zapravo, ono čega se boje svi oni koji dolaze u dodir sa umetnošću, odričući joj čak i pravo na tu njenu posebnost, pravo na to da za svoj motto, pre svega i isključivo, izabere čoveka kakav jeste, a ne čoveka kakav bi eventualno, — u neizvesnoj budućnosti — trebalo da bude!

Digitized by Google

Vančo Andonov

Makedonci u Harvardskoj etničkoj enciklopediji

Posle šestogodišnjeg složenog istraživačkog rada, u kome je učestvovalo oko 120 naučnika i stručnjaka za pitanja etničkih grupa iz SAD i Evrope, u Sjedinjenim Američkim Državama, u izdanju jedne od najrenomiranijih američkih naučnih institucija — Harvardskog univerziteta — pre nešto više od godinu dana pojavila se jedna retka knjiga, prva ovakve vrste: *Harvardska enciklopedija o američkim etničkim grupama* (Harvard Encyclopaedia on American Ethnic Groups)*, u kojoj se na više od hiljadu stranica velikog formata govori o fascinantnoj raznolikosti američkog stanovništva, njegovoj istoriji, tradicijama, kulturi, jeziku itd. Polazeći od kriterijuma koji obuhvata geografsko poreklo, migracioni status, jezik, zajedničke odlike, tradicije, simbole, književnost, folklor, način naseljavanja i upošljavanja, zajedničke institucije, osećaj pripadnosti, zainteresovanost za politiku zemlje porekla i politiku SAD, veru i drugo, u Enciklopediji je obrađeno 106 etničkih grupa (od Avganistanaca do Engleza, Indonežana, Japanaca,

* *Harvard Encyclopaedia on American Ethnic Groups*, Staphan Thernstrom (Editor), Ann Orlov (Managing Editor), Oscar Handlin (Consulting Editor), The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, Massachusetts and London, England, 1980.

Digitized by Google

Kineza, Meksikanaca, Poljaka, Rumuna, Rusa, Slovaka, Turaka, Turkestanaca itd.) koliko ih, prema ovim kriterijumima, ima u SAD. Osim toga, objavljeno je 29 tematskih eseja, koji osvetljavaju ključne aspekte etniciteta (filozofske, istorijske, političke) ili etnicitet vezuju za oblasti kao što su obrazovanje, književnost, religija, dok drugi kompleksno istražuju pitanje asimilacije i pluralizma — možda osnovnu temu američke istorije. Dato je 87 mapa, na kojima su prikazane zemlje i regioni iz kojih potiču etničke grupe, sadašnje granice i nazivi tih zemalja itd.

Od jugoslovenskih naroda Enciklopedijom su obuhvaćeni: Hrvati, Srbi, Makedonci, Slovenci i bosanski Muslimani; od drugih balkanskih naroda: Bugari, Grci, Albanci i drugi.

Jedinica o Makedoncima u Americi, kao što je slučaj i sa drugim etničkim grupama, govori o zemlji iz koje oni potiču, njenoj istoriji, sadašnjem stanju i razvitku, o vremenu, uzrocima i načinu doseljavanja u SAD, stvaranju prvih iseljeničkih zajednica, društvenih organizacija, crkvenih opština, o političkom i kulturnom životu itd.

O Makedoniji, iz koje potiču makedonski Amerikanci, kako se nazivaju u Enciklopediji, navodi se da se ona prostire na istok do Rodopa i reke Meste, na jug do Jegejskog mora, Olimpa, Bistrice i Pinda, na zapad joj granica prolazi Ohridskim jezerom, Drimom i Korabom, a na sever — Šarom, Osogovskim planinama i Rilom. »U pogledu sadašnjih političkih granica Makedonija je, navodi se dalje, podeljena na tri dela: Socijalistička Republika Makedonija (ranije Vardarska Makedonija) u Jugoslaviji, Jegejska ili Grčka Makedonija u Grčkoj i Pirinska Makedonija ili Blagoevgradski okrug u Bugarskoj. Postoji, isto tako, dodaje se u ovom objašnjenju, makedonska manjina, koja živi u drugim krajevima Jugoslavije i u Albaniji.« Ovde je data mapa Makedonije na kojoj su obeleženi delovi u kojima se govori makedonskim jezikom u Jugoslaviji, Grčkoj i Bugarskoj, i koja predstavlja, u stvari, etničku kartu Makedonije.

U istorijskom delu iznet je opširan pregled značajnijih događaja i razvoja, od naseljavanja Slovena u Makedoniji do danas. Naglašena je uloga slovenskih prosvetitelja Ćirila i Metodija i njihovih učenika u širenju hrišćanstva i pismenosti među Slovenima i stvaranju slovenske azbuke — glagoljice, kasnije ćirilice. Ističe se da se ćirilica još uvek koristi u Makedoniji, u kojoj je, kako se navodi, nastao poseban slovenski jezik.

O stvaranju Samuilove države (997—1018) u Enciklopediji se kaže da je savremeni istoričari tretiraju kao prvu makedonsku državu. Naglašava se da je Samuilo osnovao Ohridsku arhiepiskopiju i da je proglasio nezavisnost crkve. Dalje se navodi da je Makedoniju 1018. osvojila Vizantija, da je dva veka kasnije postala deo Drugog bugarskog carstva, da je kratko, sredinom 14. veka, bila pod srpskom vladavinom i da je zatim potpala pod Otomansko carstvo, pod čijom je upravom ostala do 1912. godine. »Tokom tih vekova — kaže se u Enciklopediji — Makedonci su bili deo autonomne istočno-pravoslavne zajednice ili *Milleta*, pod

Digitized by Google

upravom grčke carigradske patrijaršije. Kada su Grci, krajem 18. i početkom 19. veka, počeli da vrše snažan uticaj, Makedonci su se priključili Bugarima u aktivnoj borbi protiv dalje helenizacije. Godine 1870. osnovana je nezavisna bugarska pravoslavna crkva, koja je uključila deo makedonske teritorije pod svoju jurisdikciju. U Enciklopediji se navodi da su uslovi u kojima je vođena borba makedonskog naroda složeni. Bila je to borba protiv helenizma, Otomanskog carstva i osvajačkih aspiracija susednih zemalja.«

»Počev od 1890. godine — navodi se dalje u Enciklopediji — Bugari, Srbi i Grci su upućivali naoružane čete u Makedoniju u nastojanju da anektiraju taj region. Te grupe su napadale Turke, borile se međusobno i vršile teror nad stanovništvom, dok su se njihove vlade trudile da pridobiju makedonske Slovene.«

U tim nepovoljnim prilikama osnovana je Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO). Ona ističe ideju »Makedonija Makedoncima« i zalaže se za stvaranje nezavisne makedonske države; međutim, u tome ne uspeva. Posle balkanskih ratova i prvog svetskog rata Makedonija je podeljena između Grčke, Bugarske i Srbije (kasnije Jugoslavije).

U Enciklopediji se ističe da su makedonske vođe kod naroda razvile snažno osećanje regionalnog identiteta još u 19. veku, a da je kasnije iznošena teza da makedonski Sloveni nisu ni Bugari, ni Srbi ni Grci, već poseban narod. »Komunistička partija Jugoslavije — naglašava se u Enciklopediji — podržala je tu tezu u toku drugog svetskog rata i 1945. godine stvorena je Narodna (kasnije Socijalistička) Republika Makedonija, kao jedna od šest ustavotvornih republika Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Razvija se makedonski književni jezik i ideja o makedonskoj nacionalnosti dobija punu podršku. Godine 1958. osnovana je Makedonska pravoslavna crkva, koja je devet godina kasnije stekla jurisdikcijsku nezavisnost. Susedna Bugarska, u kojoj postoji i makedonska nacionalna manjina, u početku je podržavala ovakav razvoj događaja i od 1944. do 1958. godine priznavala je postojanje makedonske nacionalnosti. Međutim, od 1958. godine Bugarska počinje da iznosi tvrdnje da su Makedonci — Bugari i takva njena politika dovodi do sporova i zategnutih odnosa između Bugarske i Jugoslavije. Grčka vlada nije nikada priznavala Makedonce kao posebnu nacionalnost.«

U pogledu iseljavanja u Enciklopediji se ukazuje na vreme kada ono počinje, na intenzitet i na uzroke. Prvi iseljenici u SAD iz Makedonije stigli su iz kosturskog, lerinskog i bitoljskog kraja. Većinu njih činili su pečalbari — muškarci, koji su odlazili u svet u potrazi za zaradom i vraćali se u rodni kraj posle dve ili tri godine.

Makedonci su obično evidentirani kao doseljenici iz Turske, Srbije, Grčke ili Bugarske. Smatra se da je između 1903. i 1906. godine u SAD otišlo oko 50.000 Makedonaca. Više hiljada ih je stiglo posle balkanskih ratova, s tim što se iseljavanje i kasnije

Digitized by Google

nastavilo. Neki su se vraćali u Makedoniju i ponovo odlazili u SAD. Oko 80% od onih što su otišli u Ameriku pre prvog svetskog rata bili su seljaci, zatim zanatlije, radnici i intelektualci. »Između dva svetska rata — ističe se u Enciklopediji — većina makedonsko-slovenskih iseljenika u SAD dolazi iz Grčke i Bugarske. Oni su bili proterani iz Grčke 1920. godine i veći deo njih naselio se u Bugarskoj. Neki dolaze direktno iz Grčke, drugi preko Bugarske; u toku tih godina samo malom broju je dozvoljeno iseljavanje iz Jugoslavije. Krajem drugog svetskog rata u SAD je živelo 50—60.000 Makedonaca.«

U daljem pregledu iseljavanja ističe se da posle 1945. godine veći deo Makedonaca stiže iz Jugoslavije i Grčke. U prvim posleratnim godinama iz Jugoslavije je otišlo oko dve hiljade, dok je kasnije, kada je liberalizovano iseljavanje, u periodu 1960—1977. godine otišlo oko 40.000, najviše u SAD (zatim u Kanadu i Australiju), za koje se kaže da su napustili svoju zemlju prevashodno iz ekonomskih razloga.

»Nasuprot tome — navodi se u Enciklopediji — samo malom broju Makedonaca bilo je dozvoljeno da napusti Bugarsku. Makedonci u Grčkoj — kaže se dalje u Enciklopediji — koje tamo nazivaju Slavofonima ili Grcima koji govore slovenskim jezikom, 1944. godine su bili proterani i zatim, posle građanskog rata (1946—1949), ponovo primoravani na odlazak. Usled toga — ističe se u Enciklopediji — 70 hiljada je emigriralo u Kanadu, Australiju, SAD i neke evropske zemlje.«

U Enciklopediji se naglašava da je teško utvrditi tačan broj makedonskih iseljenika u SAD. Iznosi se podatak od 120 do 150 hiljada, sa svim ogradama o verodostojnosti, usled nepostojanja statistike i naučnih i egzaktnijih istraživanja. Makedonci su se naseljavali u industrijskim centrima u državama Ohajo, Mičigenu, Ilinoisu, Indijani, Njujorku, Pensilvaniji, Misuriju, Viskonsinu, Kaliforniji i Vašingtonu. Veće koncentracije postoje u gradovima: Detroitu, Geriju, Čikagu, Pasaiku, Njujorku, Kolumbosu, Klivlendu, Loreinu, Akronu, Kantonu, Masilonu, Sinsinatiju, Lakavani, Bufalu, Ročesteru i Sirakuzi.

Prvi doseljenici koji su stigli iz seljačkih, tradicionalno i ekonomski i politički ugnjetavanih sredina u otomanskom društvu, suočili su se sa velikim teškoćama u industrijski urbanoj američkoj sredini, u kojoj vlada sistem konkurencije. Veći deo njih najpre je stigao u Francusku, odnosno Nemačku, gde su, pre ukrcavanja na brodove, smešteni po logorima. Neki od njih su odlazili sa pristaništa u Solunu i Pireju. Makedonski seljak, koji možda nikada i nije bio u nekom većem gradu, odjednom je suočen sa opasnošću od rada u železari, topionici, rudniku ili na izgradnji pruga; složenost gradskog života stvarala mu je još više problema.

Prvi centri života bili su pansioni i kafe-restorani. Pošto je veći broj emigranata bio neoženjen, ljudi iz istog sela ili oblasti živeli su u zajednici u kojoj je svaki imao svoje obaveze. Kafe-restoran je bilo mesto susreta, društveno i kulturno središte;

Digitized by Google

ovde se kantalo, čitale su se novine, održavani sastanci i osnivana udruženja ili razmenjivale informacije o mogućnostima zapošljavanja. U mestima gde je bio manji broj iseljenika oni su se obično udruživali sa drugim pravoslavnim ili slovenskim narodima.

Najznačajnije institucije koje su obezbeđivale sigurnost i kontinuitet nekadašnjeg načina života bila su potporna i kulturna udruženja. Organizovana na bazi mesta porekla pružala su moralnu i materijalnu pomoć svojim članovima u slučaju bolesti ili nezaposlenosti. Ona su, isto tako, preduzimala humanitarne akcije u selima ili gradovima u otadžbini. Takva seoska ili regionalna udruženja, kao što su, na primer: Oščima, Tetovo, Zletovo, Šar, Prespa, Buf, Dambeni, Zagoričani, Rula, Babčor, Breznica, Pelister i druga, delovala su zajednički i pomagala pojedincima u otklanjanju teškoća koje bi nastale u prilagođavanju novom životu. Neka od ovih udruženja još uvek postoje, ali je njihova uloga poslednjih godina mnogo manja. Ipak, u toku poslednje dve decenije formiraju se nova potporna udruženja.

Crkva, koja je zadovoljavala duševne potrebe, bila je isto tako važan društveni centar gde su se ljudi iz različitih krajeva okupljali i na taj način održavali svest o etničkoj pripadnosti, negovali jezik i tradicije. U godinama pre prvog svetskog rata Makedonci, od kojih je 90% istočno-pravoslavne vere, imali su dominantnu ulogu u stvaranju makedonsko-bugarskih crkvenih opština u SAD, koje su u tadašnjim prilikama jurisdikcijski vezane za Bugarsku patrijaršiju. Posle drugog svetskog rata, ističe se u Enciklopediji, počelo je formiranje nezavisnih makedonskih crkava, najpre u Geri (Indijana), a zatim u Kolumbosu, Sirakuzi, Pasaiku, Ročesteru, Lakavani, Detroitu, Čikagu, Sinsinatiju, Nju Džersiju i Masilonu, vezanih za Sinod makedonske pravoslavne crkve u Skoplju, u kojima se, isto tako, neguju makedonske tradicije i svest o nacionalnoj pripadnosti. One razvijaju društvene i kulturne aktivnosti, a crkveni obredi se vrše na makedonskom i engleskom jeziku, uključujući i službe. Crkve doprinose stvaranju uslova u kojima bi se iseljenici, njihova deca i, posebno, novopridošli, osećali kao kod kuće. To se postiže održavanjem večerinki, festivalâ i crkvenih skupova povodom verskih i makedonskih i američkih nacionalnih praznika. Na ovakvim skupovima se služe nacionalni specijaliteti, igraju se nacionalna kola, prodaje se makedonska hrana i razne rukotvorine. U svemu tome aktiv žena pri crkvenim opštinama ima važnu ulogu. Ovakvim svojim delovanjem one pomažu očuvanju, prenošenju i širenju makedonskih tradicija, dok u krugu porodica makedonske tradicije, jezik i kulturu usađuju kod novih pokolenja. Postoje i makedonske škole koje takođe imaju velik značaj u smislu negovanja makedonskog jezika i kulture.

O političkim organizacijama se kaže da su, isto tako, radile na očuvanju etničkih tradicija, ali su najviše bile angažovane na objedinjavanju i u borbi za nezavisnost makedonske domovine. U Enciklopediji se daje pregled stvaranja organizacija, od prve

Digitized by Google

u 1902. godini u Čikagu pa nadalje, opis njihovog karaktera i uslova u kojima deluju, pa i zabluda kojima su opterećene neke od njih. Značajno mesto u okviru toga posvećuje se Makedonskom narodnom savezu, osnovanom 1930. godine. O njemu se kaže da zastupa tezu o posebnoj makedonskoj nacionalnosti i da propagira i poziva iseljenike da se priključe borbi za nezavisnu makedonsku državu u okviru balkanske federacije. »Posle drugog svetskog rata — ističe se u Enciklopediji — veći deo članova Makedonskog narodnog saveza podržava stvaranje Narodne Republike Makedonije u Jugoslaviji i uspostavljanje komunističkog poretka u Istočnoj Evropi. Pod njegovim rukovodstvom iseljenici šalju novac, odeću i lekove novoj republici. Takozvana »Američka bolnica«, medicinski centar u Skoplju, izgrađena je znatnim delom sredstvima iseljenika.«

Do najvećih dostignuća u razvitku posebne Makedonsko-američke zajednice, navodi se u Enciklopediji, dolazi krajem 50-tih godina. Osnovano je nekoliko novih organizacija, kao što su »Ujedinjeni Makedonci« (sedište u Torontu), Makedonski kulturni centar »Ilinden« u Detroitu i niz lokalnih makedonsko-američkih klubova, koji afirmišu makedonsku istoriju i kulturu u časopisima, na primer, mesečniku »Makedonski zbor«, u kontaktima sa kulturnim institucijama u SAD i Makedoniji i putem ostvarivanja programa u školama, sportu, klubovima i crkvama.

Folklor i nacionalne tradicije imaju važnu ulogu u životu makedonskih iseljenika. Pri svakoj zajednici deluje bar jedan folklorni ansambl i orkestar, a pri nekima i pozorišne grupe; postoje takve i dečje grupe. Njihovi članovi nastupaju u crkvenim prostorijama i učestvuju na lokalnim makedonskim festivalima. Takozvane večeri su uobičajeni skupovi nedeljom i o praznicima u salama makedonskih crkava, gde gotovo svi prisutni učestvuju u narodnim igrama. Sportski klubovi takođe neguju udruživanje, posebno mladih. Uz pomoć nekih makedonskih poslovnih ljudi, čak i pre formiranja crkve ili zajednice, osnovani su fudbalski klubovi. Mnoge makedonske zajednice imaju i jedan ili više radio-televizijskih programa. U nekim mestima to su zajednički radio i televizijski programi makedonske i drugih etničkih grupa iz Jugoslavije.

Institucije koje su osnovali iseljenici omogućavaju da se sačuva jedinstvo ne samo u okviru veće grupe, već i u porodicama. Makedonsko-američka porodica je još čvrsto povezana. Većina mladih se ženi u okviru same grupe, a oni koji se žene van nje obično nalaze bračnog druga iste vere. Uz to, održavanje redovnih veza sa rodbinom u Makedoniji učvršćuje grupnu povezanost. Mnogi posećuju otadžbinu i nude pomoć rodbini ili institucijama; jedan Makedonac iz Gerija (Indijana), na primer, osnovao je Fond za stipendije pri Univerzitetu u Skoplju.

Veći deo makedonskih zajednica u inostranstvu, naglašava se u Enciklopediji, održava dobre veze sa SR Makedonijom u Jugoslaviji. To se posebno odnosi na aktivnosti crkve koje najviše

Digitized by Google

doprinose održavanju makedonskog etničkog identiteta u SAD. Iako iseljenici i njihovi potomci sami organizuju, grade i održavaju crkve, matična makedonska crkva još uvek šalje sveštenike i crkvene knjige za verske službe. Isto tako, školski odbori i kulturne institucije, kao i pojedini iseljenici, neposredno sarađuju sa Maticom makedonskih iseljenika.

U prilogu o Makedoncima u Americi i o Makedoniji u Harvardskoj etničkoj enciklopediji mogu se naći i neke nepreciznosti kad je reč o tumačenjima istorijskih zbivanja, o broju iseljenika i o organizovanom okupljanju. U nekim slučajevima sastavljači nisu uspeli da proniknu u suštinu određenih pojava i da im odrede pravo mesto i značaj. Međutim, za razliku od nekih ranijih izdanja o etničkim grupama u SAD, kao što su *Informacije o etničkim izvorima u SAD, Enciklopedijski priručnik o etničkim organizacijama u Americi, Etnički priručnik — Nju Džersi* i *Etnički priručnik II — Detroit*, u kojima se govori i o makedonskim iseljenicima, njihovim zajednicama, crkvenim opštinama, klubovima i organizacijama. Harvardska etnička enciklopedija unosi više svetlosti u etnički identitet, istoriju, organizacije i život makedonskih iseljenika u SAD. Mnogi naučnici koji su se bavili etničkim grupama često su Makedonce-Amerikance uključivali u studije posvećene Grcima, Bugarima ili Srbima, tretirajući ih kao pripadnike jednih, drugih ili trećih, što je izazivalo oštre proteste makedonskih iseljenika. Harvardska etnička enciklopedija doprinosi otklanjanju takvih pojava. Ona daje širu i objektivniju informaciju o poreklu, istoriji i sadašnjem životu makedonskih iseljenika, što pomaže boljem upoznavanju ove etničke grupe.

Pojava *Harvardske enciklopedije o američkim etničkim grupama* pobudila je veliko interesovanje u Americi i van nje. Ona daje jasan i sistematizovan pregled mnogih naroda koji žive u ovoj zemlji. U tom pogledu delovi o pojedinim grupama predstavljaju srž knjige; međutim, nisu manje značajni ni tematski eseji koji osvetljavaju ključne aspekte etniciteta. Delo je zbog svega toga prihvaćeno kao relevantno i značajno naučno izdanje i neophodan priručnik u produbljivanju istraživanja ove problematike. Desilo se ono što je pre četrdesetak godina predvideo Luj Adamič, poznati američki pisac jugoslovenskog porekla, koji je još u ono vreme bio pripremio elaborat i podneo predlog za ostvarivanje sličnog poduhvata. »Jedna ovakva publikacija — rekao je tada Adamič (koji je inače imao u vidu znatno obimnije izdanje — 5 do 25 knjiga) uzbudiće celu Ameriku zbog svega onoga što će se saznati o sebi.«

Harvardska enciklopedija o američkim etničkim grupama je, međutim, izazvala i neka negodovanja i proteste. Oglasila su se, s tim u vezi, u SAD pojedina probugarska i grčka društva i organizacije. Prigovorili su i protestovali zbog unošenja priloga o Makedoncima kao posebnoj etničkoj grupi. Zatim je sve to prenela i grčka štampa.

Pored drugih, nedavno su o tome pisali i atinski listovi »Katimerini« i večernji »Vradini«. Objavili su protest Komiteta za

Digitized by Google

informisanje javnosti o nacionalnim pitanjima Grčke, upućen predsedniku Harvardskog univerziteta zbog toga što se u Enciklopediji govori i o Makedoncima. »Takva etnička grupa — navodi se u protestu — ne postoji; ono što je rečeno o njoj ne odgovara istorijskoj i objektivnoj istini.« Sa posebnom žestinom protest se obara na tvrdnju iznesenu u Enciklopediji da su Makedonci u Grčkoj bili proganjani, da strahuju da će protiv njihove rodbine biti preduzete mere i da će im biti zabranjen povratak u zemlju ukoliko budu učestvovali u »slovenskim manifestacijama u SAD« itd. Ukratko, zahteva se da se isključi jedinica o Makedoncima i Makedoniji. Uz jedno koliko grubo toliko i neodrživo objašnjenje da »u Grčkoj ne postoji slovenska manjina« i (tvrdnja preuzeta iz rečnika sadašnje zvanične Bugarske koja zauzima takav stav) da je »stanovništvo u Grčkoj homogeno«.

Zasmetala je jedna knjiga koja je imala jedini cilj, i ostvarila ga, da, na osnovu naučnog, studioznog, ozbiljnog pristupa, koji je odlika ove publikacije, pruži šire i objektivne informacije i o Makedoncima, o njihovom poreklu, njihovoj istoriji i njihovom sadašnjem životu, kako je postupljeno i u odnosu na druge etničke grupe u SAD. Američki naučnici i sastavljači Enciklopedije nisu mogli da Makedonce »preskoče« ili zaobiđu, još manje da ospore njihovo postojanje iz prostog razloga što oni postoje i sastavni su deo američkog društva. Drugo je pitanje kako se u ovakvim slučajevima postupa na našim meridijanima i kakvi su motivi koji uslovljavaju takav stav i u kojoj su meri s njim povezani.

Digitized by Google

Dr Stevan Bezdanov: Vaspitanje i obrazovanje u misli i delu Edvarda Kardelja

(„Misao" — Novi Sad i Zavod za udžbenike i nastavna sredstva — Beograd, 1981)

Zavod za udžbenike i nastavna sredstva iz Beograda i „Misao" iz Novog Sada izdali su zajednički knjigu *Vaspitanje i obrazovanje u misli i delu Edvarda Kardelja.* To je vredan primer saradnje izdavača na jednom izdavačkom poduhvatu, ali je, pre svega, doprinos podrobnijem sagledavanju teorijskog nasleđa značajnog za razvoj teorije i prakse vaspitanja i obrazovanja u našoj zemlji. Misao i delo Edvarda Kardelja imaju krupan značaj za razvoj vaspitno-obrazovne delatnosti i bilo je neophodno da se na jednom mestu izlože u celovitom teorijskom i istorijskom opsegu.

Knjiga ima dva dela. U prvom delu dr Stevan Bezdanov analizira doprinos Edvarda Kardelja izgradnji i realizaciji samoupravnog sistema socijalističkog vaspitanja i obrazovanja i naše obrazovne politike. Drugi deo knjige sadrži izbor najznačajnijih radova Edvarda Kardelja ili njihovih delova koji se odnose na obrazovanje i vaspitanje.

Na početku razmatranja Bezdanov ističe da se Edvard Kardelj bavio najkrupnijim i najsloženijim pitanjima politike i sistema obrazovanja i vaspitanja. Od njih se izdvajaju sledeća: (1) samoupravna organizacija i podruštvljavanje obrazovanja; (2) udruženi rad kao subjekt obrazovne politike i sistema obrazovanja; (3) slobodna razmena rada u oblasti obrazovanja; (4) planiranje obrazovanja i kadrova kao neotuđivo pravo i obaveza radnih ljudi; (5) jedinstvo procesa učenja i proizvodnog rada kao

Digitized by Google

osnovni princip obrazovanja; (6) marksistička i klasna zasnovanost i usmerenost obrazovanja; (7) izgradnja celovitog i jedinstvenog sistema obrazovanja zasnovanog na koncepciji permanentnog obrazovanja; (8) uloga naučno-tehničkog procesa u razvoju društva; (9) primena principa solidarnosti u obrazovanju; (10) učešće obrazovnog nivoa radnika u sistemu raspodele ličnih dohodaka.

Sigurno da se nekom drugom sistematizacijom može istaći i više takvih pitanja. Opredeljujući se za ova, Bezdanov navodi niz najznačajnijih pitanja koja su vezana kako za društveno-ekonomske odnose u obrazovanju tako i za kategorijalne osnove sistema obrazovanja. Imajući to na umu, autor grupiše ukupni doprinos Edvarda Kardelja razvoju obrazovanja u više tematskih celina. To su: podruštvljavanje i samoupravna integracija obrazovanja u celovit sistem društvene reprodukcije; marksistička i klasna zasnovanost usmerenog obrazovanja; izgradnja celovitog i jedinstvenog sistema obrazovanja zasnovanog na koncepciji permanentnog obrazovanja i naučno-tehnički progres kao činilac razvoja društva.

Autor smatra da se najznačajniji doprinos Edvarda Kardelja obrazovanju odnosi na „izgradnju, praktičnu razradu i realizaciju koncepta podruštvljavanja i samoupravnog organizovanja vaspitno-obrazovne delatnosti" (str. 27). Od donošenja Zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima od strane radnih kolektiva (1950. godine) do Zakona o udruženom radu radovi Edvarda Kardelja sadrže mnoge teorijske i praktične podsticaje za razvoj društveno-ekonomskih odnosa u obrazovanju. Još 1951. godine on se zalagao za veći stepen samostalnosti prosvetnih ustanova i za veću inicijativu radnih ljudi u ovoj oblasti. Desetak godina kasnije, s obzirom na promene u sistemu finansiranja, Kardelj ističe da se moraju stvarati uslovi za to da škola stiče samostalne i stalne prihode, i to „prema delatnosti kojom se bavi i prema rezultatima koje želimo da postignemo u pojedinom tipu škola" (str. 34).

Na toj liniji Kardelj postavlja i razrešava odnos između društva i škole. On razrađuje koncept samoupravne integracije materijalne proizvodnje i drugih oblasti društvenog rada, u kome dominira zahtev da se uspostavi neposredna veza između njih na načelima uzajamne odgovornosti. Još 1966. godine Kardelj je isticao „prvo, da i društveno-ekonomske odnose u oblasti školstva i obrazovanja treba što doslednije prevesti na princip dohotka prema radu, to jest prema društvenom značaju, kvalitetu i rezultatima rada i, drugo, da takvo finansiranje treba vršiti što je više moguće u oblicima direktne povezanosti i međuzavisnosti sfere materijalne proizvodnje, odnosno konkretnih nosilaca pojedinih društvenih i individualnih interesa, s jedne, i radnih organizacija u sistemu školstva i obrazovanja, s druge strane" (str. 43). Ova misao nesumnjive vizionarske vrednosti i težine dobila je svu aktuelnost poslednjih godina, a sigurno će od njenog što doslednijeg ostvarivanja snažno zavisiti i dalji razvoj obrazovne delatnosti i društvenih odnosa i samoupravljanja u njoj.

Prateći razvoj društveno-ekonomskih odnosa, posebno u obrazovanju, sadržaj političkih i normativnih dokumenata u ovoj oblasti i genezu teorijsko-praktičnih preokupacija Edvarda Kardelja, Bezdanov pokazuje njihovu bliskost, povezanost i uticaj. Edvard Kardelj je jasno sagledavao zahteve prakse, sintetizovao iskustva društvenog razvoja i ukazivao na pravce i oblike izgrađivanja samoupravljanja. Obrazovanje u tome ima istaknuto mesto. Otuda se ono i nalazi u procesu neprekidnih i radikalnih promena u kojima treba da se izbori za svoj autentičan lik i karakter.

Drugo područje u kome se zapaža izraziti doprinos Edvarda Kardelja izgradnji sistema obrazovanja i vaspitanja — to je marksističko obrazovanje. Analizirajući pojedine njegove radove, počev od govora na Drugom kongresu SK Srbije 1954. godine do poslednjih dela posvećenih ovoj problematici, Bezdanov pokazuje da Kardelj marksističko obrazovanje shvata kao sveobuhvatno dijalek-

Digitized by Google

tičko jedinstvo teorije i prakse koje prožima sve obrazovne sadržaje i obezbeđuje sticanje marksističkih saznanja o društvenom razvoju i našoj socijalističkoj samoupravnoj praksi.

U velikom broju radova Edvarda Kardelja mogu se naći stavovi o pojedinim aspektima sistema vaspitanja i obrazovanja. Prilikom njihove analize Bezdanov posebno izdvaja: karakter i ciljeve obrazovanja, suštinu permanentnog obrazovanja, potrebu sistematskog usavršavanja radnih ljudi i daljeg izgrađivanja sistema obrazovanja. O pojedinim pitanjima obrazovanja Kardelj je iznosio svoje poglede još kao devetnaestogodišnjak, na početku svog revolucionarnog delovanja. Otuda obrazovanju on neprekidno daje poseban značaj, što se ogleda kako u istorijskom kontinuitetu njegovog shvatanja tako i u čvrstom povezivanju delovanja u obrazovanju i ukupne revolucionarne akcije.

Razrađujući ove stavove, Bezdanov pokazuje ne samo njihovu aktuelnost, zbog čega su oni sastavni deo naše društvene politike u ovoj oblasti, nego, analizirajući neke pravce i iskustva u sprovođenju reforme obrazovanja, ukazuje na probleme, slabosti i odstupanja u praksi. Ova zapažanja su veoma zanimljiva jer u datim uslovima osvetljavaju odnos između teorije i prakse, vizije i konkretne akcije.

U posebnom poglavlju Bezdanov navodi stavove Edvarda Kardelja o naučno-tehničkom progresu, naučnoistraživačkom radu, tehničkoj kulturi, proizvodno-tehničkom stvaralaštvu i odnosu između umnog i fizičkog rada.

U ovoj opširnoj analizi monografskog karaktera izložen je celovit presek shvatanja Edvarda Kardelja o vaspitanju i obrazovanju i njegovog doprinosa razvoju ove delatnosti u našem društvu. Kardeljev udeo u razvoju naše teorijske misli je izuzetan, što potvrđuje i izbor njegovih radova u oblasti obrazovanja koji ovoj knjizi daje posebnu vrednost.

Izbor radova ili tekstova o obrazovanju i vaspitanju Bezdanov je grupisao u četiri tematska područja: podruštvljavanje obrazovanja, marksistička zasnovanost programa i oblici idejno-političkog obrazovanja, razvoj sistema obrazovanja i uloga naučno-tehničkog progresa i tehničkog obrazovanja. Ovakav pristup omogućuje da se sagleda kontinuitet najvažnijih ideja i njihova primena u društvenoj praksi, ali sadrži i slabost jer ih izlaže istrgnuto, bez teorijskog konteksta i šire osnove samog shvatanja radova u celini. U tom smislu, izvodi nisu dovoljni za celovito razumevanje, tumačenje i interpretaciju određenog shvatanja, već zahtevaju proučavanje izvornog dela.

Izložena sistematizacija ostaje u okvirima magistralnih ideja Kardeljevog shvatanja koje su izuzetno teorijski i iskustveno plodne. Na prvom mestu to je demokratizacija obrazovanja i podruštvljavanje odnosa u ovoj oblasti društvenog rada. Razvijajući izvornu Marksovu misao da prosvetne poslove pre svih treba poveriti društvenom samoupravljanju, Kardelj je teorijski obrazlagao i podsticao ovaj proces. U nizu njegovih radova, referata i javnih istupanja nailazi se na stavove o demokratizaciji i decentralizaciji obrazovanja, o finansijskoj i ekonomskoj samostalnosti prosvete i o učešću radnih ljudi u upravljanju u ovoj oblasti, o razvoju dohodovnih odnosa, slobodne razmene rada itd. Od zahteva da društveni organi preuzimaju pojedine funkcije države iz 1957. godine do poslednjih predloga o sistemu samoupravnih interesnih zajednica ogleda se istorijski i teorijski kontinuitet u razvoju samoupravljanja u obrazovanju. Od toga polazi i dalji razvoj samoupravnih odnosa u sadašnjim uslovima, zatim planiranje razvoja udruženog rada, uspostavljanje neposrednih odnosa između privrednog i neproizvodnog rada, slobodna razmena rada, uspostavljanje funkcionalnih oblika samoupravnog interesnog organizovanja, samoupravno iskazivanje i zadovoljavanje interesa i potreba i neposredan uticaj udruženog rada na dalji razvoj obrazovanja.

Nisu manje značajne Kardeljeve ideje o ulozi marksističkog vaspitanja i obrazovanja. Izgradnja društva na temeljima samoupravljanja teško se može postići bez široke inicijative proizvođača, bez

Digitized by Google

znanja nužnog za ostvarivanje društvenih promena i bez izgrađivanja socijalističke društvene svesti. „Socijalističko samoupravljanje je veliko pravo, ali je i velika odgovornost. U takvom društvu mi stvaramo uslove da čovek u najvećoj mogućoj meri bude, pre svega, sam kovač svoje sreće, ali on istovremeno mora snositi punu odgovornost i za sudbinu drugog čoveka. Mislim zato da danas mladi ljudi moraju imati pred očima naročito dve neizmenljive životne istine. Prvo, rad, stvaralaštvo, akcija, smelost u odlučivanju i preuzimanju odgovornosti radi postizanja konkretnog radnog i stvaralačkog rezultata treba da budu njihova prva i najizrazitija strast. A da bi u takav svoj stvaralački rad mogli uneti najviši mogući kvalitet i da bi postizali najveće moguće rezultate za sebe i za društvo, a to znači i za drugog čoveka, za svog saborca i saradnika, potrebno je da večito u sebi neguju želju za znanjem i osećanjem odgovornosti prema istini... I drugo, ma gde i ma šta čovek radio, on uvek mora biti svestan da ne radi sam i ne samo za sebe, da ga udruženi rad društvenim, zajedničkim sredstvima za proizvodnju ujedinjuje sa drugim ljudima u pravima i odgovornostima" (str. 329). Ovaj duži navod potiče iz jednog intervjua 1966. godine i predstavlja *credo* koji objašnjava suštinska svojstva samoupravljanja i mesto čoveka u njemu, zbog čega je obrazovanje i vaspitanje njegov trajni uslov i obaveza.

Iz toga proizlaze mnogi zadaci u izgrađivanju sistema obrazovanja. Kardelj se zalagao za oživotvorenje Marksove misli o neophodnosti spajanja rada i obrazovanja, za afirmaciju obrazovanja i nauke kao najznačajnijih pokretačkih snaga, za brže prevazilaženje zastarelog nasleđa u školstvu itd. Neke od tih ideja čine sastavni deo programa reforme obrazovanja, neke od njih sama praksa snažnije afirmiše i podstiče njihovu razradu i primenu.

Stoga je ova knjiga vredna pažnje ne samo za učesnike širokog fronta promena u obrazovanju, nego i za potpunije razumevanje društvene prakse i angažovanje u njoj.

Stanoje Ivanović

Đerđ Lukač: Prilog ontologiji društvenog bitka: rad

(„Kulturni radnik", Zagreb, 1980)

Neprijepornost istine da je Đerđ Lukač jedan od najvećih marksističkih filozofa dvadesetog vijeka nikako ne mogu dovesti u pitanje fakti kontroverznih, kadšto dijametralno oprečnih, ocjena njega i njegova djela, tumačenja, koja se, kako to ispravno primjećuje Đ. E. Ruskoni, kreću u rasponu „od poražavajuće kritike do obožavajuće egzegeze". Možda je, zapravo, uzrok tome sama markantnost ovoga Marksova sljedbenika i izuzetnost njegova teorijsko-praktičkog opusa, Lukačev, u odnosu na mnoge mu nedorasle suvremenike, intelektualno superioran, usudan i odveć „preran" ulazak u nadolazeću budućnost. Znamenita *Povijest i klasna svijest*, da podsjetimo, čim je ugledala svjetlo dana (1923), nasukala se „na nož", kako socijaldemokracije tako tada vladajućih oficijelnih ideologa „boljševizma" u Komunističkoj internacionali: Buharinova i Zinovjevljeva osuda ove knjige na Petom kongresu KI (1924).

Nerazumljen u svojoj veličini — pri tom, dakako, respektirajući one kritičke opaske koje u ovom i nekim njegovim kasnijim djelima ukazuju na prenaglašavanje hegelijanskog rodoslovlja Marksove misli i na druge ograničenosti — filozof, koji je domislio i dohvatio ono bitno svoga doba, optužen je za revizionizam, idealizam, ekstremni radikalizam ...; htjelo ga je naprosto izopćiti, dakako bezuspješno, iz međunarodnog radničkog pokreta, suvremenoga marksizma i socijalizma. Lukač je i na meti kritike koja dolazi iz redova nemarksista. Kako i ne bi, kad je ovaj marksist, veliki erudit, „bespoš-

Digitized by Google

tedan" kritik svekolika pozitivizma i dogmatizma, naročito onoga što se ugnijezdio i začaurio u marksizmu Druge internacionale. *Povijest i klasna svijest* izravan je produkt takvih njegovih intelektualnih nastojanja, čiji će teorijski, Marksom usmjereni nazori, dugi niz godina kasnije, sve do dana današnjega, (iz)vršiti snažan upliv na plejade marksista svoga vremena. Posve je, međutim, indikativno što je ovaj mislilac, u osudi, najgore prošao upravo kod onih koji su se izdavali za najautentičnije, „jedino ispravne" tumače i sljedbenike Marksova, Engelsova i Lenjinova djela.

U kasnijem svom stvaralaštvu — godine tridesete naovamo — Lukač, kako sam kaže, čini „zaokret ka istinskom marksizmu", zapravo, u suštini, ka „predmarksizmu": na pozicije ispod ranga i razine, a nerijetko i u izravnoj suprotnosti spram samoga Marksa. U nastojanju da se dâ jedna sumarno-kritička ocjena cjelokupna Lukačeva opusa, makar posvema uskraćena razuđenijom eksplikacijom, teško je ne složiti se, naravno, sa stajališta jednog „otvorenog marksizma" (ne, dakle, sa stajališta dogmatskog, još poprilično staljiniziranog marksizma), sa V. Mikecinom *(Otvoreni marksizam*, Zagreb, 1971), koji za neaktualno, prevladano u Lukača drži: njegovu teoriju odraza i u skladu s njom zasnovanu koncepciju dijalektike; funkciju i položaj moderne umjetnosti, te podjelu na umjetnost socrealizma, kritičkog realizma i dekadencije — ovo pripada njegovoj „drugoj fazi". Neprevladano, aktualno u Lukača ostaje: zasnivanje marksističke dijalektičke metode; teorija postvarenja; utemeljenje suodnosa teorije i prakse; Lukačevo poimanje mjesta proletarijata u strukturalnoj preobrazbi klasnoga svijeta — to je sukus njegove „prve faze". Mada, na primjer, Lukačeva teorija postvarenja, uz sve respektiranje, trpi stanovite, izgleda opravdane, kritike nekih naših marksista (vidjeti: G. Sekulić, *Filozofija i proletarijat*, Subotica, 1980, te Dž. Sokolović, *Rad i samootuđenje*, Sarajevo, 1980).

U svojoj „trećoj" (uvjetno) fazi, to jest u posljednjim djelima, Lukač nastoji sistematski izložiti svojevrsnu sintezu svojih pogleda. Rezultat tih nastojanja je njegovo posljednje veliko djelo *O ontologiji društvenog bitka*, objavljeno u cijelosti prvi put u budimpeštanskoj izdavačkoj kući „Magvetö", 1976. godine. Sadržaj ove knjige dao je Vanja Sutlić na kraju prevoda dijela ove knjige *Hegelova kriva i prava ontologija* („Kulturni radnik", br. 5/73, separat).

Prilog ontologiji društvenog bitka: rad, sa poglavljima: (1) Rad kao teleologijska postavka, (2) Rad kao model društvene prakse, te (3) Odnos subjekta i objekta u radu i njegove posljedice, prvo je poglavlje drugog dijela *Ontologije*... Slijedeći logiku „zabilješki" Lukačevih učenika (F. Feher, A. Heller, G. Markus i M. Vajda, 1968/69, „Kulturni radnik", br. 6/76), proizlazi da je ovo posljednje Lukačevo djelo također izazvalo veliko zanimanje i raznolika tumačenja, i to još prije izlaska iz štampe.

Pozivajući se na poznato Marksovo određenje rada iz prvog toma *Kapitala* (rad je „od svih društvenih oblika neovisan uvjet egzistencije čovjeka", „vječna prirodna nužnost", „razmjena tvari između čovjeka i prirode"...) i na Engelsa, koji rad stavlja u središte čovjekova očovječenja, Lukač nalazi da je rad „prvobitni fenomen", „model društvenog bitka". Prikazati, zapravo, ontologijski specifične kategorije društvenog bitka — odlučujuće su: rad, jezik, kooperacija i dioba rada — njihove relate, utemeljenje, genezu, naprosto je nemoguće bez analize rada. Sam rad je, po svojoj biti, za Lukača, „uzajaman odnos između čovjeka (društva) i prirode", kako anorganske tako i organske. Radom se, kao „modelom svake društvene prakse", „ozbiljuje teleologijska postavka unutar materijalnog bitka kao nastajanje jedne nove predmetnosti".

Favorizirajući Aristotela i Hegela, koji su najjasnije pojmili teleologijski karakter rada, Kanta, koji je genijalno skicirao ontolo-

Digitized by Google

gijsku bit organske sfere bitka, zatim Hartmana itd. — dakako, svima im istovremeno upućujući stanovite kritičke primjedbe — Lukač, preko recepcije Marksove radne teleologije, dolazi do zaključaka odlučnih (uz kazano) za razumijevanje ovog odjeljka *Ontologije...*, bolje reći rada. Istićemo neke: svaki stupanj bitka može se pojmiti samo unutar i iz sveukupne strukture dane razine bitka; ontologijska bit rada je njegov „izričito prelazan karakter"; teleologijsko shvaćanje prirode i povijesti, uz njihovu svrhovitost, podrazumijeva i svjesnog pokretača; ontologijska pitanja nerješiva su na gnoseologijski način; postavka cilja nastaje iz društveno ljudske potrebe; ljudska svijest radom prestaje biti „epifenomen u ontologijskom smislu"; društveni bitak se ontologijski dijeli na dva heterogena, oprečna momenta: na bitak i njegov odraz u svijesti.

Za mogućnosti šire kritičke eksplikacije ističemo, na račun *Ontologije...* i njezina odjeljka o radu, samo neke; slijedimo, naravno, primjedbe njegovih učenika i kritičke opaske H. Burgera i F. Bodrogvarija. Sumarno, i u najkraćem: Lukač i dalje ostaje „vjeran" teoriji odraza; kategorija rada ontologijski je preforsirana; imperativ prevladavanja rada (otuđenog rada) prilično je zapostavljen; subjekt teleologijskog postavljanja rada uočava se, ali se posve zanemaruje, ne izvodi se; neriješen je problem opredmećenja; rad ne može biti model svih „heterogenih formi djelovanja"; ne može biti da znanost neposredno izrasta iz radnih iskustava.

Na kraju, valja podvući, *Ontologija...* je veliko djelo jednog od najvećih marksističkih filozofa 20. vijeka. Odjeljak o radu, u čijem je povodu ovdje tek nabačeno nekoliko natuknica, možda obezbjeđuje „najkraći put" ka uvidu u logiku i strukturu *Ontologije...*

Stjepan T. Šimić

Milija Stanišić: Tokovi revolucije u Crnoj Gori

(Centar „Nikola Kovačević", Nikšić, 1980, strana 286)

Sadržaj knjige vojnog publiciste i istoričara Milije Stanišića *Tokovi revolucije u Crnoj Gori* čine radovi iz istorije revolucionarnog radničkog i komunističkog pokreta Crne Gore, objavljeni u posljednjih deset godina u raznim naučnim časopisima i drugoj periodici. Knjiga obuhvata osam tekstova, po svojoj tematici i sadržini bliskih i komplementarnih, koji čine koherentnu istorijsku cjelinu. Svaki od tih radova — istorijskih eseja i studija — i ranije je pobuđivao interesovanje naučnih krugova i šire čitalačke publike, jer su i tematski i sadržajno predstavljali određenu novinu, kako u istraživanju tako i interpretaciji istorijskih događaja, pojava i procesa iz prošlosti i revolucionarnog radničkog pokreta u Crnoj Gori.

U tekstovima koji čine ovu knjigu, kao što se iz njihovih naslova može uočiti — *Istorijski, društveno-ekonomski i politički uslovi nastanka komunističkog pokreta u Crnoj Gori; Idejna ishodišta i osnovni smjerovi političke borbe KPJ za rješavanje crnogorskog nacionalnog pitanja (1919—1945); Trinaestojulski ustanak — jedinstven fenomen drugog svjetskog rata; Napredna inteligencija u Crnoj Gori i njeno učešće u trinaestojulskom ustanku; O nekim aspektima učešća crnogorskog seljaštva u prvoj godini NOR-a; Strategijsko-operativni aspekti pljevaljske bitke; Sociološka analiza rukovodećeg kadra crnogorskih jedinica krajem prve godine ustanka; Za naučni pristup izučavanju crnogorske nacije* — razmatraju se neka suštinska pitanja iz najnovije istorije Crne Gore, pa čak i ona koja su duže vremena smatrana politički „osjetljivim" temama i za istorijsku nauku i za publicistiku. Tu, prije svega, mislimo na temu o crnogorskom nacionalnom pitanju,

Digitized by Google

koja je, inače, neopravdano ostajala van okvira interesovanja naučne i teorijske misli, iako se, doduše, o njoj raspravljalo, pa i dalje raspravlja, tu i tamo uzgredno i uglavnom nenaučno, rekli bismo, ponekad idejno-politički neprihvatljivo.

Osnovna odlika Stanišićevih istorijskih rasprava i eseja ogleda se u tome što se u njima objašnjavaju, tumače i osvjetljavaju društvene pojave i procesi dubljim poniranjem u istorijsku suštinu, u srž materije, i što se zaključci daju ne samo na osnovi utvrđenih činjenica u literaturi, već i onih pokazatelja do kojih je autor došao vlastitim istraživanjem. U ovim tekstovima gotovo nema deskripcije događaja i uobičajenog hronološkog objašnjavanja pojava istorijskih procesa, nema onog jednostavnog nizanja činjenica da bi se na temelju njih dokazalo sve ono što se zbilo. Međutim, to ne znači da se autor u svojim interpretacijama, analizama i zaključcima ne služi činjenicama. Naprotiv. On činjenice daje samo u onoj mjeri koliko one ilustruju autorova uopštavanja i dublje istorijske analize društveno-političkih i drugih procesa.

Svjestan složenih, mnogobrojnih i osjetljivih zahtjeva koji se postavljaju pred svakog savremenog istoričara, pa i publicista, autor ove knjige se i u tematskom i u metodološkom pristupu opredijelio za obradu onih relevantnih pojava, najvažnijih događaja i procesa koji, po njegovom osjećaju i uvjerenju, sadrže najbitnije elemente višeslojnosti i razuđenosti novije prošlosti crnogorskog naroda. Iako nije istoričar od »zanata«, Stanišić sa istančanim nervom zapaža suštinske istorijske pojave i događaje i istorijsko-dijalektičkim pristupom ih interpretira, naglašavajući, prije svega, društveno-ekonomske specifičnosti, socijalni život, porijeklo i razvoj ideja, kulturna strujanja, klasne i nacionalne odnose i druge procese u okviru kojih je tekao prilično složen društveni život na crnogorskom prostoru, naročito od 1918. do 1945. godine. Neki od autorovih tekstova u ovoj knjizi potvrđuju da je on uvjeren da neki istorijski procesi još nijesu završeni i da za svakog istraživača istorije ima dosta naučnog posla, i da će ga imati i ubuduće, pa i kad je riječ o temama koje on obrađuje, jer mnoge činjenice ostaju duboko zapretane, druge nedostupne, nevidljive ili jedva primjetne savremenom istraživaču.

Obrađujući pojedina pitanja iz prošlosti crnogorskog naroda, Stanišić je pokazao da se opšteistorijskim metodom mogu analizirati i sintetički izraziti i oni problemi čiji su korijeni u prošlosti, ali koji se sadrže i u našoj sadašnjosti što će kao istorijski proces biti aktuelna i u budućnosti. I upravo to što se on bavi toliko aktuelnim problemima prošlosti crnogorskog naroda, pa i njegove sadašnjosti, čini jedan od posebnih kvaliteta Stanišićevih studija i eseja objavljenih u ovoj knjizi. Stanišićevi radovi, manje-više, potvrđuju da vremenska distanca ne mora biti jedini uslov da se što objektivnije i istinitije prikažu istorija, pa čak i ona čiji smo svjedoci. Naime, vremenska distanca, sama po sebi, nije uslov da istoričar napravi objektivnu analizu istorije, jer, bez obzira na vremensku udaljenost od događaja, svaki pisac, istoričar, pristupa obradi određene pojave i istorijskog procesa drugačije, različito tumači istorijsku građu i druge materijale, dajući im pečat i svoga vremena, odnosno svoga viđenja. Upravo rasprave u ovoj knjizi svjedoče o tome da njihov autor, pored oslonca na istorijsku činjenicu, ima i svoju istorijsku predstavu o svakoj konkretnoj činjenici. Svjestan toga, Stanišić se trudio da objasni minule događaje, suštinske pojave i protivrječnosti crnogorske istorije bez pretenzija na »vječnost« svojih zaključaka i sudova o njima. Iako i sam učesnik mnogih događaja o kojima piše, nastojao je da »pobjegne« od naglašenog subjektivizma u ocjenjivanju onoga što je vidio, doživio i preživio. Čini se da je ta činjenica što je pisac ove knjige bio i jedan od aktivnih učesnika revolucionarnog pokreta u Crnoj Gori bila otežavajuća okolnost, psihološki ga je sputavala u analizi pojava i procesa u kojima je učestvovao. No, s druge strane, upravo to što ovi tekstovi, pored

Digitized by Google

istraživačkog i analitičkog, imaju donekle i karakter autentičnog svjedočenja o događajima i revolucionarnim promjenama koje su se zbivale u Crnoj Gori, a u kojima je Stanišić vrlo aktivno učestvovao, za istoričara »od zanata« predstavljaju i dragocjeno izvorno štivo. I upravo je i to kvalitet više ove knjige.

Ali vrijednost sadržaja Stanišićevih tekstova ogleda se i u tome što ih je pisao, odnosno što je događaje analizirao i uopštavao mimo dogmatskih shema i istorijskih šablona, tako često sretanih, naročito kod onih pisaca koji razmatraju teme od teorijsko-istorijskog značaja. Objašnjavajući istorijske, društveno-ekonomske i političke uslove nastanka komunističkog pokreta u Crnoj Gori, on je odstupio od uobičajenog pristupa i naslijeđenih teorijskih šablona, karakterističnih za prikazivanje začetaka radničkog i komunističkog pokreta uopšte. Da bi svoje analize i zasnovao, autor je pristupio sopstvenim istraživanjima, interpretirajući činjenice i događaje na istorijski prihvatljiv način, ukazao je na najbitnije istorijske specifičnosti i društvene uslove i tokove »koji su opredjeljivali cjelokupno« crnogorsko »biće i koji su doprinosili tome da ideologija revolucionarnog radničkog pokreta uzme tako snažnog maha u crnogorskom društvu«. Dok su se komunističke ideje baštinile »u mnogim zemljama osloncem na tekovine njihove bogate materijalne kulture i na prethodno razvijenu sopstvenu naučnu i političku misao«, dotle su se te iste ideje — kako kaže Stanišić — u Crnoj Gori, »zemlji svojevrsne istorije i veoma specifičnih društvenih i ekonomskih uslova i tokova razvitka« javljale i razvijale na sasvim drugačijim i autentičnim osnovama. I ta specifična društvena i ekonomska, pa i kulturna osnova Crne Gore uslovila je specifičnost i u razvitku revolucionarnog, odnosno komunističkog pokreta u Crnoj Gori.

Da bi specifične istorijske procese što bolje sagledao i da bi ih čitalac što potpunije razumio, autor je u svojim člancima i esejima pokušao da skicira i prikaže sve osobenosti Crne Gore zadirući pri tom i u njenu dalju istorijsku prošlost i ukazujući na one relevantne činjenice koje su bile od uticaja na razvoj socijalističkog i radničkog pokreta u ovoj južnoslovenskoj zemlji. Prikazujući društveno-ekonomske i političke procese koji su pratili razvoj crnogorske države prije 1918. godine, Stanišić je dao dosta vjerno tumačenje zašto se socijalistički radnički pokret na njenom tlu javio relativno kasno i zbog čega je ostao nerazvijen, periferan za sve vreme postojanja samostalne Crne Gore. Upravo, on je ukazao na osnovne faktore i protivrječnosti koji su uslovili takvo stanje, ali je istakao i to da, i pored nerazvijene radničke klase i radničkog pokreta u Crnoj Gori, socijalističke ideje i socijalistička misao nijesu bile nepoznate pojedincima još početkom sedamdesetih godina XIX vijeka. Naprotiv, rijetki intelektualci sa dosta velikim interesovanjem pratili su revolucionarna zbivanja u ondašnjoj Evropi i južnoslovenskim zemljama. I takvi krupni revolucionarni događaji, kao što su Pariska komuna (1871), pojava Komunističkog manifesta na srpskohrvatskom jeziku i mnogi drugi iz kasnijeg vremena, bilježeni su na stranicama crnogorske štampe i druge periodike, i to sa velikim simpatijama.

I pored nerazvijene socijalističke misli i radničkog pokreta, poslije 1918. i u Crnoj Gori se iznenađujuće brzo javlja velik broj privrženika komunističke ideje, jača radnički pokret, tako reći bez radničke klase. Iako se istoričari, možda, neće složiti sa pojedinim autorovim zaključcima i sudovima o pitanjima i problemima koje pokreće i raspravlja, ipak smo uvjereni da ih neće tako lako moći ni odbaciti. Stanišićeve analize i zaključci o nastanku i razvitku komunističkog pokreta u Crnoj Gori, iako bez dovoljnog uporišta u istoriografiji i lišene interdisciplinarnog istraživačkog pristupa, jesu i ostaće za respektovanje, jer, prije svega, ukazuju na pravce i mogućnosti daljih naučnih istraživanja, skreću pažnju na složene istorijske pojave i zbivanja koja valja dublje istražiti da bi se došlo do što potpunije i autentičnije sinteze.

Digitized by Google

Iako gotovo svi tekstovi imaju podjednaku naučnu i publicističku vrijednost, čini se da ipak izuzetno mjesto pripada radovima: *Idejna ishodišta i osnovni smjerovi političke borbe KPJ za rješenje crnogorskog nacionalnog pitanja (1919—1945)* i *Za naučni pristup izučavanju crnogorske nacije*. U oba ova rada tretira se pitanje nastanka i razvoja crnogorske nacije, odnosno pledira se za naučni pristup izučavanju ove problematike. Autor je pošao od toga da crnogorsko nacionalno pitanje još nije naučno obrađeno i osvijetljeno, i pored toga što su u posljednje vrijeme politička misao i istoriografija njime dosta zaokupljene. Naročito je istoriografija ulagala napore da popuni tu prazninu. Pa ipak, sve se svelo na pojavu priloga koji nijesu doprinijeli rasvjetljavanju crnogorskog nacionalnog pitanja sa naučnog, marksističkog stanovišta. Među crnogorskim autorima, koji su se doticali ove teme, uočljive su razlike »u ovom pitanju«, i to »danas veće nego ikad ranije« — kaže Stanišić. Po njemu, to je, »možda, i prirodno, jer se među marksistima i komunistima u Crnoj Gori u prošlosti nije mnogo javno ni raspravljalo o crnogorskom nacionalnom pitanju«. I zaista, taj zaključak je u osnovi tačan. Do naučne sinteze o crnogorskom nacionalnom pitanju, kao višem naučnom cilju, još uvijek je, izgleda, dug put. Jer, da bi se do nje došlo, neophodno je organizovati dublja »naučna istraživanja na širem planu i sa širim pristupom, i prethodna teorijska uopštavanja pojedinih vidova i oblika ovog krupnog i složenog istorijskog i političkog kompleksa«.

Prikazujući osnovne smjerove političke borbe KPJ za rješenje crnogorskog nacionalnog pitanja, Stanišić je naučno sasvim pravilno pošao od toga da je ovo pitanje plod modernog doba, da ga čini »splet izrazito specifičnih istorijskih, klasnih i političkih razvojnih procesa crnogorskog društva« i da je njegovom razrješavanju potrebno prilaziti bez predrasuda i političkih opterećenja iz prošlosti, uz strogu primjenu marksističkog naučnog metoda. Nećemo pretjerati ako kažemo da je ovakvim pristupom sagledavanju crnogorskog nacionalnog pitanja data do sada najpotpunija skica okvira i puta kojima treba naučno rasvjetljavati cjelokupnu problematiku vezanu za njega. I ne samo to. Pokazano je gdje valja tražiti istorijske korijene crnogorskom nacionalnom biću i kako i kojim pravcem istraživati nastanak i razvoj crnogorske nacije kao istorijske kategorije.

Iz korišćenih izvora, a više iz istorijske literature, Stanišić je jasno naslutio obim i dubinu i budućih istraživanja o crnogorskom nacionalnom pitanju. Na osnovi sopstvenih istraživanja i sam je došao do zaključka koji, inače, nije u našoj naučnoj i političkoj misli sporan, da je crnogorska nacija istorijska realnost, da je nastala ne kao »produkt političke ideologije«, već »kao nužna i prirodna posljedica istorijskog hoda crnogorskog naroda u izgradnji višeg oblika svoga zajedništva, kao izraz njegovih interesa i potreba«. I konačno, u svojoj dugoj, složenoj i teškoj borbi za rješenje nacionalnog pitanja crnogorski narod je pod idejnim rukovodstvom KPJ »izvojevao nacionalno i socijalno oslobođenje«, čime su se ostvarili »ideali mnogih i mnogih generacija, koje su se predano borile za slobodu i bolji život crnogorskog naroda«.

Međutim, valja reći da, i pored toga što je ovaj autorov tekst o nacionalnom pitanju pisan jezikom činjenica, što je utemeljen na njemu dostupnom nivou istoriografije o najnovijoj prošlosti Crne Gore i što je u sagledavanju ovog problema primijenjen strogo marksistički pristup — crnogorsko nacionalno pitanje nije sagledano sa svih njegovih vidova, već pretežno sa političkog. Zato ono i dalje ostaje interesantno za nauku, i to ne samo istorijsku. Naime, da bi se došlo do sinteze o crnogorskom nacionalnom pitanju, neophodno je interdisciplinarno izučavanje, istraživanje i osvjetljavanje društveno-ekonomskih, političkih, kulturnih, psiholoških, etičkih, vjerskih i drugih pojava, prije svega na crnogorskom prostoru. Neophodno je organizovati proučavanje izvora kako domaće tako i strane provenijencije. Za

Digitized by Google

sve to nužna su šira teorijska i politička predznanja istraživača. Riječju, da bi se došlo do sinteze o ovom problemu, potrebno je mnogo kompleksnije izučavati cjelokupno kulturno nasljeđe i duhovnu nadgradnju crnogorskog društva u prošlosti, sagledati sve te složene pojave u sklopu međunarodnih odnosa i drugih svjetsko-istorijskih fenomena koji su imali, ili su mogli imati, nekog uticaja na konstituisanje i afirmaciju crnogorske nacije.

U svakom slučaju, Stanišić je svojim tekstovima otvorio naučni problem mnogo šire nego drugi koji su pisali o crnogorskom nacionalnom pitanju, a to je na ovom nivou istorijskih i drugih naučnih saznanja jedino bilo i moguće. Na određena pitanja on je dao određene odgovore, a to je za početak naučnog osvjetljavanja ovog pitanja, čini se, dovoljno. Pojava njegovih radova pada u vrijeme kada, inače, ima dosta zamagljivanja i naučno neprihvatljivog tretiranja crnogorskog nacionalnog pitanja. Zato su ranije pomenuta dva rada dobra orijentacija i ljudima od istorijske nauke i onima koji se bave teorijom političke misli, a i svim drugim kulturnim i javnim radnicima koje zaokuplja ova tema, kako bi valjalo da se razmišlja o kompleksnom naučnom sagledavanju crnogorskog nacionalnog pitanja.

I u ostalim tekstovima, kao što su: *Trinaestojulski ustanak — jedinstven fenomen drugog svjetskog rata; Napredna inteligencija u Crnoj Gori i njeno učešće u trinaestojulskom ustanku; O nekim aspektima učešća crnogorskog seljaštva u prvoj godini NOR-a; Sociološka analiza rukovodećeg kadra crnogorskih jedinica krajem prve godine ustanka* — Stanišić je, pored objašnjavanja i analize konkretnih istorijskih pojava i zbivanja, pružio i nove argumente koji govore o borbi za afirmaciju crnogorskog nacionalnog bića. Tako i ovi tekstovi, zahvaljujući autentičnosti istraživanja i analiza, predstavljaju značajan prilog novijoj crnogorskoj istoriografiji.

Tekst *Strategijsko-operativni aspekti pljevaljske bitke*, napisan povodom tridesetogodišnjice pljevaljske bitke (1971), predstavlja dragocjen prilog ne samo novijoj crnogorskoj istoriografiji, već i istoriografiji NOR-a i revolucije Jugoslavije. Kao što je poznato, u pljevaljskoj bici, vođenoj 1. decembra 1941, a u kojoj su učestvovale najbrojnije partizanske snage sa teritorije Crne Gore, nije ostvaren zamišljeni cilj: oslobođenje Pljevalja i uništenje brojčano jakog italijanskog garnizona. S obzirom na to, a naročito zbog velikih gubitaka koje su pretrpjele crnogorske partizanske snage, istoričari i drugi autori koji su pisali o borbi za Pljevlja dosta jednostrano su ukazivali na činjenice, zadržavajući se, uglavnom, na opisu taktičkih i taktičko-operativnih pitanja. Stanišić je, naprotiv, pošao u analizi i sudovima o pljevaljskoj bici drugačije od svih njih. Prikazao ju je u sklopu onih suštinskih uslova i činilaca u kojima se ova bitka vodila i imala uticaja na razvoj narodnooslobodilačkog rata, ne samo na prostoru Sandžaka i Crne Gore, već i na širem jugoslovenskom ratištu krajem 1941. i početkom 1942. godine. Na osnovu obuhvatnije analize izvorâ i literature, kritički procjenjujući sve ono što je prethodilo ovom događaju, zatim tok pljevaljske bitke i posljedice koje je imala, Stanišić je došao do prihvatljivog zaključka da je pljevaljska bitka donijela sobom i dosta pozitivnih rezultata i u smislu jačanja narodnooslobodilačkog pokreta u Sandžaku, gdje se ustanak do tada sporije širio u odnosu na Crnu Goru i Srbiju, i u smislu razvijanja i snaženja ustanka na širem jugoslovenskom prostoru. Naročito su dejstva Crnogorskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda (sa više od 3.6000 boraca) u Sandžaku imala neposrednog uticaja na uspješno povlačenje oko 2.000 partizana iz Srbije na tek oslobođenu teritoriju Sandžaka. Naime, pod pritiskom crnogorskih partizana italijanske jedinice bile su prinuđene da se povuku iz Nove Varoši, Sjenice, Rudog, Čajniča, Goražda i Foče, a to je omogućilo Vrhovnom štabu POJ da sačuva najborbeniji dio ustaničkih snaga iz zapadne Srbije i da ih uputi na tek oslobođenu teritoriju Sandžaka. Te snage će na ovoj

Digitized by Google

teritoriji predahnuti, odmoriti se i reorganizovati. Od njih i jednog broja crnogorskih partizana ubrzo je stvorena i Prva proleterska brigada. Slobodna teritorija na tromeđi Crne Gore, Srbije i Bosne i Hercegovine, stvorena, prije svega zahvaljujući vojnim dejstvima partizanskih snaga iz Crne Gore, početkom decembra 1941, održaće se približno sve do kraja proljeća 1942. godine, a to će imati ogroman značaj za formiranje novih proleterskih i udarnih brigada, za punu političku aktivnost CK KPJ, za operativnost Vrhovnog štaba POJ i povezivanje ustaničkih žarišta u cijeloj zemlji, za dalji razvoj narodne vlasti i drugih ustanova revolucije. U tom svjetlu daje Stanišić ocjenu značaja pljevaljske bitke, u kojoj je crnogorski narod, poslije trinaestojulskog ustanka, ponovo pokazao svoju snagu, borbenu spremnost i dao značajan doprinos zajedničkoj oslobodilačkoj borbi jugoslovenskih naroda i narodnosti.

Na kraju ovog prikaza Stanišićeve knjige dužnost nam je da uputimo riječi zahvalnosti njenom izdavaču, koji je omogućio da se ona pojavi upravo u godini u kojoj obilježavamo značajan jubilej — početak ustanka i revolucije u Jugoslaviji. Publikovanjem u jednoj knjizi Stanišićevih tekstova omogućeno je naučnoj i široj javnosti da se upozna sa njegovim dugogodišnjim istraživačkim naporima i viđenjima novije crnogorske prošlosti. Teme i analize autorove takve su naučne prirode i sadržine da mogu biti, i jesu, inspirativne za nove istraživačke poduhvate. A to je za istorijsku i političku misao takođe veoma značajno.

U Stanišićevim tekstovima ima određenih ponavljanja, posebno u navođenju činjenica, pa i pojedinih konstatacija o istim događajima, ali to treba razumjeti, jer su oni nastajali u dužem periodu, jedni povodom određenih jubileja (tridesetogodišnjice trinaestojulskog ustanka i slično), a drugi zamišljeni kao posebne i zaokružene studije. Riječju, pri pisanju pojedinih tekstova autor kao da nije računao s tim da bi se oni jednog dana mogli naći na jednom mjestu, u jednoj knjizi.

Na kraju valja istaći da su svi tekstovi u ovoj knjizi pisani jasnim i jezgrovitim stilom, što ih preporučuje i široj kulturnoj javnosti, a ne samo naučnoj. Ovom knjigom smo zaista dobili štivo vrijedne naučne i publicističke sadržine. To potvrđuje i Trinaestojulska nagrada, kojom je okrunjena Stanišićeva knjiga, što je još jedan dokaz njegova ugleda i predstavlja priznanje ovom autoru i njegovom djelu.

Mlomir Dalić

Dr Gavro Altman: Osobenosti vijetnamske revolucije

(Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1978)

Iako su jugoslovenski čitaoci, između ostalog, i zbog prirode i karaktera naše revolucije, godinama ispoljavali interesovanje za zbivanja u ovoj dalekoj azijskoj zemlji, osim novinarskih i manjih publicističkih napisa, koji su pojedine događaje zahvatili u njihovom aktuelnom trenutku, njihova radoznalost nije zadovoljena jer nije postojala dublja marksistička studija o biću, karakteru i značaju vijetnamske revolucije. Pojava u javnosti knjige dr Gavra Altmana, koja predstavlja njegovu doktorsku disertaciju, prvi je temeljitiji pokušaj u nas da se ova istovremeno »najstarija i najmlađa uspešna socijalistička revolucija u kolonijalnoj zemlji« dublje, svestranije i osmišljenije predstavi jugoslovenskom čitaocu. Sam naslov ove studije *Osobenosti vijetnamske revolucije* upućuje čitaoce na osnovnu ideju kojom se autor rukovodio u svojim istraživanjima — da u jednoj revoluciji novije epohe, koja je, po autorovim rečima »u toku«, identifikuje i po mogućstvu razjasni širi spektar njenih osobenosti koje je čine autentičnom revolucijom naše epohe i sastavnim delom jed-

Digitized by Google

nog šireg svetskog fenomena — svetskog socijalističkog procesa.

Složenost unutrašnjih i međunarodnih uslova u kojima je tekla i teče vijetnamska revolucija, vremenska dugotrajnost, bogatstvo njenih sadržaja, svakako su intelektualni izazov za svakog istraživača međunarodnog radničkog i komunističkog pokreta. Istovremeno, međutim, ta nabojitost i višeslojnost vijetnamske revolucije postavlja pred njene istraživače vrlo ozbiljan i težak zadatak — kako u tom složenom biću vijetnamske revolucije »uhvatiti« sve niti njenih tokova, ali ih čitaocu prezentirati tako da kratko i jasno izrečena misao odrazi sve bogatstvo činjenica iz kojih ona izrasta. Autor Gavro Altman upravo se opredelio za takav pristup — izbeći hronološku deskripciju revolucije u meri koliko je to moguće, ali je izučiti, ovladati i na njoj graditi analizu čiji je cilj da objasni i osvetli mnoge istorijske, a i sadašnje, i po mogućstvu buduće tokove vijetnamske revolucije.

Svoj zadatak i cilj da traga za osobenostima vijetnamske revolucije autor sistematizuje u tri dela koja, pored uvoda i zaključka, čine sastavne delove strukture ovoga rada.

U prvom delu, pod naslovom »Vijetnam«, autor ukazuje na nekoliko bitnih karakteristika zemlje, prirode i ljudi i daje kraći istorijski osvrt sve do francuske kolonizacije Indokine. Iz ove analize autor izvlači nekoliko preliminarnih zaključaka, bitnih za razumevanje daljeg toka revolucije. Prvi od njih je da se dugotrajni vijetnamski feudalizam u mnogo čemu razlikuje od poznatih evropskih modela, odnosno da je neodvojiv od »azijskog načina proizvodnje«. »Azijski način proizvodnje«, u kome je bila veoma izražena međusobna zavisnost seljaka i države u samom procesu proizvodnje, obezbeđivao je vekovima vijetnamskom društvu meru unutrašnje kohezije nepoznatu evropskim feudalnim društvima. Takav način proizvodnje uslovljavao je i izvanrednu postojanost nekih društvenih grupa, kao što su velika patrijarhalna porodica i seoska zajednica. Drugo, Vijetnam nije poznavao kapitalizam pre francuske okupacije, te se industrijski, plantažerski i finansijski kapital pod francuskom vlašću konstituisao isključivo kao francuski. Zato se vijetnamski proleter našao u sukobu s francuskim kapitalom, a vijetnamski seljak sa eksploatatorskom francuskom kolonijalnom upravom i sa ostacima vijetnamskog feudalizma, odnosno sa zemljoposednicima, tesno povezanim s francuskom vlašću. U takvim uslovima, vijetnamski proletarijat se pojavio na istorijskoj sceni pre vijetnamske buržoazije. Treće, kolonijalizam ne samo da nije uspeo da razreši krizu vijetnamskog feudalnog društva, već je produbio njegove suprotnosti. Četvrto, mada su francuski kolonizatori pokušavali da izvrše asimilaciju vijetnamskog stanovništva, suočili su se sa potpuno oformljenom i vrlo snažno izraženom vijetnamskom nacionalnom svešću. Nacionalna svest se, naime, uobličavala pre nastanka nacionalne buržoazije. Stoga je zadatak borbe za nacionalnu nezavisnost pripao revolucionarno-socijalističkim snagama, čiju su socijalnu bazu činili malobrojna radnička klasa i brojno siromašno i nezadovoljno seljaštvo.

Drugi deo knjige, pod naslovom »Revolucija«, analizira period teške i mukotrpne borbe vijetnamskog naroda od početka 30-tih godina ovoga veka do pada Sajgona i oslobođenja Južnog Vijetnama od američkog imperijalizma, što je stvorilo bitne pretpostavke za ponovno ujedinjenje zemlje. Razvoj vijetnamske revolucije u ovom periodu umnogome je nosio obeležja specifičnih unutrašnjih i međunarodnih uslova u kojima je revolucija tekla. Ove specifičnosti i složenosti uslova nametnule su i niz autentičnih rešenja u samom toku revolucije, što je njoj dalo poseban karakter. Prema autoru, vijetnamska revolucija bila je prva uspešna antikolonijalistička revolucija kojom je rukovodila Komunistička partija. Stoga je ona imala trostruki karakter — sadržala je elemente nacionalne, demokratske i socijalističke revolucije. Kako je KP Vijetnama bitnu pretpostavku za ostvarivanje društvenog progresa videla u rušenju kolonijalizma — nacionalno oslobođenje zemlje

Digitized by Google

dobilo je prioritet u ostvarivanju ciljeva revolucije. Rušenjem francuskog kolonijalizma ovaj cilj nije ostvaren, jer je ubrzo američki imperijalizam stupio na scenu. Veštačka podela zemlje produžila je fazu oružane borbe vijetnamske revolucije, što je onemogućilo stvaranje jednog postojanog institucionalizovanog modela vijetnamske revolucije, kao proizvoda revolucionarnih promena.

U trećem delu knjige, pod zaglavljem »Osobenosti«, Gavro Altman, kroz koncepcije i praksu DR Vijetnama, otkriva još neke bitne konstante autentičnosti vijetnamske revolucije, koje zatim sumira u zaključku svoga rada. Sve te osobenosti, prema autoru, proizlaze iz samog bića vijetnamske revolucije, iz činjenice da je ta revolucija »najčistiji primer klasne borbe sa stranim eksploatatorom i ugnjetačem koja se odigravala u obliku narodnooslobodilačkog rata«. Ovo bitno svojstvo uslovilo je niz drugih karakteristika, među kojima autor posebno ističe: apsolutno prvenstvo nacionalne motivacije u toku izuzetno duge oružane faze revolucije; vijetnamski proletarijat se pojavio na istorijskoj sceni pre nacionalne buržoazije i utisnuo narodnooslobodilačkoj borbi pečat svojih interesa i stremljenja; Komunistička partija se, takođe, pojavila pre političkih organizacija buržoazije, koje — u vijetnamskim uslovima — nisu mogle odigrati značajniju ulogu u borbi za nacionalnu emancipaciju; važnost koncepcije »povoljnog trenutka« u dosadašnjim fazama revolucije; tesna veza između načina proizvodnje, s jedne, i organizacije društva, odnosno načina života, shvatanja i mentaliteta vijetnamskog seljaka, s druge strane, kao i uticaj te okolnosti na tokove i rešenja revolucije; širina fronta nacionalnooslobodilačkih snaga; originalna kombinacija centralizma i decentralizacije u praksi, a donekle i u političkoj teoriji; izvanredna homogenost rukovodećeg jezgra revolucije.

Nesumnjivo je da knjiga Gavra Altmana predstavlja značajan doprinos boljem razumevanju jednog takvog složenog istorijskog i društvenog fenomena kakva je bila vijetnamska revolucija. Zasnovana na bogatoj dokumentacijskoj građi i neposredno doživljena u jednoj značajnoj etapi njenog razvoja — u periodu trijumfa 1975. godine, knjiga *Osobenosti vijetnamske revolucije* otkriva autora koji znalački, ozbiljno i savesno, argumentovano i jednostavno prezentira čitaocu jednu veliku revoluciju, izvlačeći iz nje ono što ostaje njeno trajno svojstvo, a time i njena trajna vrednost, bez obzira na stranputice na kojima se ova revolucija u sadašnjem trenutku našla.

Jordan Dinić

I nodi dell'autogestione

(Zbornik radova, Ed. De Donato, Bari, 1981, strana 238)

Specifičnost i vrednost knjige »Čvorovi samoupravljanja« (»I nodi dell'autogestione«) u tome je što daje pregled gotovo svih mišljenja o samoupravljanju koja danas zastupa italijanska levica. Naime, knjige o samoupravljanju, do sada objavljene u Italiji, mahom su autorska dela, i to pretežno stranih pisaca, ili su, pak, osvetljavale jednu dimenziju samoupravljanja. Sada je prvi put na jednom mestu prikupljeno i međusobno konfrontirano sve ono što italijanska levica, od socijalista i komunista, preko sindikata, do anarhista, misli o samoupravljanju. Pri tom su razrađeni razni aspekti samoupravljanja, od ekonomskih i političkih do gnoseoloških i lingvističkih.

Sve je to bilo moguće postići zato što ova knjiga predstavlja, u stvari, zbornik radova sa naučnog skupa »Politička kriza, sindikalna inicijativa i samoupravljanje«, održanog marta 1980. godine, u organizaciji Instituta društvenih nauka Univerziteta u Perući. Direktor ovog instituta je Franko Krespi, jedan od poznatih pobornika samoupravljanja u Italiji, čijom zaslugom je organizovan naučni skup i objavljena ova knjiga.

Knjiga obuhvata 25 priloga različitih autora, a podeljena je na

Digitized by Google

dva tematska područja. U prvom, pod naslovom: »Samoupravljanje: jedan odgovor za izlazak iz krize«, dominira pitanje da li samoupravljanje može biti put za izlazak iz ekonomske i političke krize koja je zahvatila same temelje današnje »države blagostanja«; u drugom delu, pod naslovom: »Sindikat, ekonomska struktura, demokratija«, u prvom planu su već klasične dileme o revandikativnoj ili institucionalnoj ulozi sindikata i o njegovom odnosu prema samoupravljanju.

Uz to, karakteristika je ove knjige da ona ne odražava nikakva emotivna ushićenja samoupravljanjem, već predstavlja kritičku i polemičku konfrontaciju o smislu i mogućnostima samoupravljanja. Ukoliko, posmatrano u celini, u knjizi preovlađuju tonovi u prilog samoupravljanju, to nije posledica ideološkog opredeljivanja, već racionalnog rezonovanja. Čak i kod onih autora koji su u Italiji poznati kao veterani samoupravljanja (kao što su Franko Krespi, Lućano Pelikani i Roberto Gviduci, trojica sociologa bliski Socijalističkoj partiji Italije) nema ni traga od nekakvog ideološkog patosa. Polazeći od racionalne analize uporedne krize dvaju dominantnih svetskih sistema, čiji su nosioci SAD i SSSR (»dva bolesna kolosa«, kako ih naziva Gviduci), oni zaključuju da je samoupravljanje, ako ne jedini put, a onda svakako neizbežan element za izlazak iz krize koja je zahvatila savremenu civilizaciju.

Tako, na primer, Lućano Pelikani konstatuje ono što je već postala zajednička ocena gotovo celokupne zapadne sociologije i politikologije, to jest da je takozvana kejnzijanska država (ili »država blagostanja«, ili »asistencijalna država«) zapala u tešku krizu dvostrukog karaktera: krizu ekonomske racionalnosti i političkog legitimiteta. Kapitalizam, kaže Pelikani, izlaže se opasnosti samouništenja: podižući nivo života svih društvenih klasa, istovremeno je i povećavao njihove zahteve, tako da je danas došlo do fundamentalne neravnoteže između zahteva i materijalnih (prirodnih, ekonomskih, finansijskih) mogućnosti. Iz te neravnoteže proizlaze inflacija, nezaposlenost, finansijska kriza države, porast troškova proizvodnje, s jedne strane, i korporativni pritisci pojedinih društvenih grupa, od kojih svaka teži za tim da teret krize svali na druge, kao i porast takvih fenomena socijalne dekompozicije kao što su stihijski štrajkovi, odbijanje rada, pad produktivnosti depolitizacija, individualizam, nasilje, droga i slično — s druge. Rečju, džinovski birokratski aparat »države blagostanja« počinje da guši privredu svojim enormnim troškovima i istovremeno postaje toliko složen i zamršen da je samim tim otuđen od društva i autoritaran. Tako kapitalizam počinje da gubi dah upravo u onome što je uvek smatrao svojom suštinskom prednošću — u ekonomskoj efikasnosti i političkoj demokratiji.

Poznato je da o putevima za izlazak iz krize u koju je zapala »država blagostanja« danas na Zapadu postoje dve suprotstavljene koncepcije: jedna je socijaldemokratije, koja je, u stvari, i tvorac »države blagostanja« i zalaže se za očuvanje svih njenih tekovina, s tim da se otklone uočeni negativni aspekti; druga je neoliberalizma (R. Regan, M. Tačer) koji teži radikalnom obuzdavanju države blagostanja ograničavanjem ili ukidanjem pojedinih njenih funkcija i rashoda, i istovremenom oživljavanju privrede. povratkom na slobodno delovanje tržišta.

Polazeći od toga da su dva osnovna problema savremenog društva — ekonomska racionalnost i razvoj demokratije, Pelikani smatra da se prvi može rešiti oživljavanjem tržišnih mehanizama kombinovanih sa policentrizovanim programiranjem, a drugi širenjem participacije na svim nivoima. Pelikani, u stvari, predlaže da se kapitalizam sa zadovoljenja individualnih potrošačkih apetita preorijentiše na zadovoljavanje političkih potreba, da izađe u susret »jačanju zahteva za participacijom koji proizlaze iz građanskog društva, naročito iz radničke klase«. Po njegovom mišljenju, jedino samoupravljanje može zadovoljiti taj zahtev. Zato on smatra da se »samoupravljanje može sintetički definisati formulom: tržište + participacija, odnosno efikasnost + suštinska demokratija« (str. 52).

Digitized by Google

Do sličnog zaključka dolazi i Roberto Gviduci, koji uzima za primer upravljanje velikim gradovima koji su, usled stihijnog i nekontrolisanog razvoja, postali danas prava mučilišta.

Gviduci kaže da na teritorijama i u gradovima, naseljenim i zbijenim kao nikada do sada u istoriji čovečanstva, ni jedan krupan problem ne može biti rešen odozgo »ni na koji način i ni u kakvom političkom sistemu«. Nema te vlade koja bi mogla nešto učiniti ako bi svaki građanin odlomio samo po iednu granu godišnje. »Ni jedna vlada ne može upravljati ako gradom zavladaju nepoverenje, nasilje, partikularizmi, cehovština i dizgregacija, kao što se to danas događa.«

Za Gviduci ja je jedini izlaz u tome da se upotrebi »kolektivni mozak«, da se stvore oblici participacije i samoupravljanja u kojima će sami građani rešavati probleme grada i društva u celini, pred kojima je danas vlast kao takva nemoćna.

Ono što u ovoj knjizi predstavlja neslaganje sa samoupravljanjem nije toliko osporavanje same ideje, već više ukazivanje na one neophodne pretpostavke za njenu realizaciju bez kojih samoupravljanje ostaje u sferi utopije.

Tako Anđelika Faina stavlja naglasak na političku kulturu kao pretpostavku samoupravljanja, odnosno na »sposobnost samoupravljanja« koja nije »urođena« čoveku, bar ne na Zapadu. Naprotiv, kaže ona, »kultura represije, potčinjenosti, dugo školovanje za ulogu »podanika«, prodrli su u najintimnije, najdublje sfere naše egzistencije«. Zato se ona zalaže za obrazovnu akciju koja bi imala za cilj upoznavanje mehanizama koji regulišu odnose među ljudima. Samoupravljanje ne znači odbacivanje ovih mehanizama; ono, naprotiv, podrazumeva maksimum regulisanosti tih odnosa, a ne maksimum spontanosti.

Ako je o neslaganju reč, ono se odnosi na jednu već klasičnu polemiku na italijanskoj levici o tome da li je samoupravljanje moguće unutar struktura kapitalističkog društva, odnosno da li je samoupravljanje uopšte moguće samo kao fenomen ekonomske demokratije, svedeno, dakle, isključivo u granice preduzeća, ili je moguće tek kao globalni sistem, od dna do vrha društva. (Treba uzgred, napomenuti da je takozvana globalna koncepcija služila ranije nekim krugovima levice u Italiji kao izgovor da o samoupravljanju uopšte ne diskutuju: pošto je samoupravljanje nemoguće unutar struktura kapitalističkog društva, a levica nema namere da ruši te strukture ili je nemoćna da ih ruši, to o samoupravljanju ne vredi ni raspravljati.)

Neki, kao Tito Favareto, autor većeg broja studija o jugoslovenskom samoupravljanju, smatraju da je jedini koherentan pristup razgovoru o samoupravljanju globalni pristup. »Oblike participacije ograničene na sektore, ili uvođenje »odozgo« samoupravnih struktura onemogućenih da prošire svoje efekte upravljanja i kontrole sve do vrha države i privrede, ne treba potcenjivati zbog novih demokratskih mogućnosti koje otvaraju društvu, ali oni, čini se, nisu u stanju da promene ravnotežu vlasti u korist stvarne participativne demokratije« (str. 79). To znači, zaključuje Favareto, da se samoupravljanje može tretirati samo kao globalni društveni odnos, ali, tako shvaćeno, ono liči na utopiju. Međutim, priznaje Favareto, od toga da li će se samoupravljanje razviti ili ne zavisiće u velikoj meri demokratska budućnost razvijenih industrijskih društava.

Gotovo do identičnog zaključka dolazi i Marćelo Fedele koji kaže da »problem samoupravljanja« dobija danas odlučujuće značenje za izlaz iz krize, ali samo pod uslovom da bude povezan sa jednim drugim klasičnim imperativom radničkog pokreta: imperativom kontrole i preobražaja države.

Zaključak anarhista Lućana Lance je ekstremno jasan: samoupravljanje je moguće samo ako bude uništena država, jer pri postojanju tog elementa koji strukturalno negira samoupravljanje neizbežno je da se i ono pretvori u novu mistifiiciranu verziju heteroupravljanja.

Nešto drugačiji je pristup Ingraoa koji smatra da se protivrečnost između dehumanizacije današnjeg kapitalističkog društva koje

Digitized by Google

oveka svodi na običnog potrošača oba, na samo »jednu dimenziju«, sve izraženijih potreba čoveka da e politički i kreativno ispolji, razešava jedino u konkretnoj praksi kreirajući dan po dan pozitivne zlaze«. Za njega se, dakle, samouravljanje gradi svakodnevnom lemokratizacijom postojećih poliičkih struktura društva. Ali, upoorava Ingrao, i ovaj praktični ngažman za samoupravljanje moe brzo splasnuti ako se ne poseduje opšta vizija drugačijeg poliičkog upravljanja društvom.

Zaključak je sindikalista Bruna Trentina da je samoupravljanje, »shvaćeno kao rasprostranjeno iskustvo, integrisano u politički sistem koji ga podstiče, koji mu omogućava da izađe iz eksperimentalne faze, nerazdvojno od izgradnje socijalističkog društva«.

Za Livija Labora izgradnja drave samoupravljanja mora izbeći dve zamke: s jedne strane, iluziju da podruštvljavanje sredstava za proizvodnju, bez podruštvljavanja *sredstava odlučivanja* i vlasti, može samo po sebi biti korak ka socijalizmu; s druge strane, rizik od rasparčavanja inicijativa samoupravljača u korporativna ili, još gore, subverzivna ostrva. Ove dve zamke mogu se izbeći ako organizacije levice postanu organizacije protagonizma masa, ako se pozitivno postave prema svakoj *danas* mogućoj i ostvarljivoj formi samoupravljanja. Samoupravljanje se, kaže Labor, uči samoupravljajući, to bi, čini se, mogla biti osnovna poruka ove knjige. Dakle, ne čekanje nekog »dana X«, kada će biti moguće ostvariti samoupravljanje, već praktična borba za njegovu realizaciju u datim uslovima kapitalističkog društva, sa jasnom vizijom društva koje se želi ostvariti. To je zaključak koji jedan od autora u ovoj knjizi izvodi na sledeći način: »Do samoupravljanja se može doći postepeno, uvodeći u postojeći sistem... jedan oblik samoupravnog preduzeća koje bi bilo u stanju da se širi malo-po malo ve dok ne postane dominantno« Prandštraler, str. 148).

Kakva bi onda, u toj postepenoj evoluciji ka samoupravljanju, bila uloga sindikata? Na to pitanje ni jedan od autora u ovoj knjizi nije ponudio definitivan odgovor, ali je svaki od njih izrazio nezadovoljstvo onim što sindikat danas u Italiji jeste i što čini. Nezadovoljni su kako oni koji smatraju da sindikatu pripada revandikativna uloga i zaštita neposrednih prava i interesa radnika tako i oni koji misle da se sindikat mora baviti problemima nacionalne privrede u celini, uočavati one neizbežne strukturalne promene koje donosi tehnološki razvoj i postati njihov protagonista, a ne da ga one zatiču nepripremljenog. Po onome što je ovde rečeno ispada da sindikat danas u Italiji ne ostvaruje ni jednu ni drugu ulogu i da stalno oscilira između njih. Tako, kaže Roberto Segatori, sindikat u Italiji sve više liči na klasičnu priču o »kratkom pokrivaču« koji naizmenično ostavlja otkrivene ili glavu ili noge.

Naravno, u ovoj knjizi učinjen je niz pokušaja da se razreši protivrečnost između ovih dveju uloga sindikata, pokušajâ koji su, uostalom, samo deo široke i stalne debate što se u Italiji vodi o krizi sindikata. U toj debati neizbežno se pokreće pitanje uloge političkih partija i odnosa partija — sindikat, pri čemu je dominantno shvatanje da partija treba da brine o političkim projektima, a sindikat o revandikativnim zahtevima. Drugim rečima, podela uloga na bazi klasičnog razlikovanja između neposrednih i istorijskih interesa.

Međutim, ova podela, koja je i teorijski teška, a praktično izuzetno složena, komplikuje se još više činjenicom da je i stara politička partija u ozbiljnoj krizi, da je zahvaćena birokratizacijom i da postaje sve tešnji kanal komuniciranja društva sa institucijama. Upravo otuda sve veći pritisak na sindikate da nadomeste nedostatke u delovanju političkih partija, i to baš u trenutku kada privredna kriza, zaoštravajući klasni sukob i izlažući radničku klasu pretnjama strukturalnog karaktera, potencira neophodnost revandikativne uloge sindikata. Tako sindikat, voljno ili nevoljno, postaje »kratki pokrivač« i »dežurni krivac« na italijanskoj političkoj sceni, kojega svi redom napadaju.

Neki autori izrazili su uverenje da je ovu dilemu o ulozi sindikata moguće prevazići ako se,

Digitized by Google

kako kaže Paolo Bruti, shvati neophodnost da ona bude prevaziđena. On smatra da je upravo ekonomska demokratija tačka susretanja između opštih političkih ciljeva i pojedinačnih revandikativnih zahteva. Demokratiju definiše kao svest o dugoročnim i neposrednim interesima i zaključuje: »Upravo iz neophodnosti da se razume međusobna uslovljenost dugoročnih i neposrednih interesa celine zaposlenih radnika rađa se veza između revandikativne akcije i političkog projekta« (str. 216). Slobodno interpretirano, to znači da je borba za samoupravljanje put za izlazak iz krize u kojoj se sindikat danas nalazi.

Eto, to su samo neka od pitanja globalnog i strateškog karaktera koja su pokrenuta u ovom razgovoru posvećenom samoupravljanju. To dokazuje da je samoupravljanje izazovna i inspirativna tema i da je svaka rasprava o njemu korisna i plodonosna.

Aleksandar Sekulović

Shirley Williams: Politics is for People

(»Penguin«, Harmondsworth, 1981)

Knjiga Shirley Williams, jednog od osnivača i vodećeg ideologa novoformirane Socijaldemokratske partije Britanije, izazvala je živo interesovanje u javnosti ove zemlje, pa i šire, posebno u redovima dela socijaldemokratije koji je zaokupljen traganjima za novim putevima izlaska iz ekonomske i društvene krize. Pri tome autor reafirmiše postignute rezultate politike socijaldemokratije, koja je, na osnovama širokog konsenzusa, eliminisala drastične oblike siromaštva, povećala socijalnu sigurnost i proširila političke slobode. Ove rezultate, ostvarene u naznačenim domenima ekonomskog i društvenog života, autor ilustruje mnogobrojnim primerima.

Socijaldemokratija je modifikovala socijalističku doktrinu i učinila je prihvatljivom za birače. Danas se, prema ovom autoru, ne postavlja samo pitanje da li država kontroliše sredstva za proizvodnju, već ko kontroliše državu. To potvrđuju primeri u različitim političkim sistemima. Decentralizacija i pitanje sve veće participacije u upravljanju ekonomijom postavlja se i u društvima gde s državi ne može prigovoriti da je bila neefikasna — u Švedskoj i SRN — kao i u našoj zemlji koja se svrstava u svojevrsnu kategoriju jednopartijskog političkog sistema.

U svom usponu i posleratnom razvoju tradicionalna socijaldemokratija je zanemarila problem visokih režijskih troškova »države blagostanja«. Inertnost levice na ovom planu pružila je šansu desnici da iskoristi dosta širok otpor takvom stanju stvari. To je, prema autoru, nanelo štetu idejama socijalizma, jer je došlo do toga da se socijalizam identifikuje s državom. Pobede M. Tačer u Britaniji i R. Regana u SAD postignute su upravo na liniji kritike takvog koncepta. Do otuđenja značajnog društvenog sloja u Evropi došlo je usled propasti kolonijalnih imperija, a u SAD zbog gubitaka američke globalne supremacije, za što desnica krivi socijaldemokratiju.

Za socijaliste se postavlja dobiljno pitanje debirokratizacije »države blagostanja« i prenošenja ovih funkcija na regionalne i lokalni nivo. Drugu slabost socijalizma, ističe Š. Vilijams, predstavlja iskustvo KP u socijalističkim zemljama, koje je, smatra autor, teško smenjivati s vlasti, a još teže reformisati.

Za socijaldemokrate ozbiljan problem predstavljaju različiti masovni pokreti, kao što su ekološki i drugi, koji u prvi plan stavljaju kvalitet života, a ne više trku za profitom. Funkcija tržišta se ne može osporavati, ali ni apsolutizovati, niti izjednačavati sa demokratijom, smatra autor, navodeći, pri tom, Brazil, Argentinu i druge zemlje u kojima je dejstvo tržišta izraženije ne-

Digitized by Google

t drugim zemljama, ali ne i de-nokratija.

Autor ne prihvata neoliberalis-ičku ekonomsku doktrinu, niti nonetarizam, kao ključ za reša-anje ekonomskih problema, jer nisli da su manipulacije tržišta u tim uslovima ne samo moguće, već i realnost, posebno posred-tvom multinacionalnih kompani-a. Neoliberalistička doktrina je, međutim, ispunila prazninu u konzervativnoj ekonomskoj misli našla plodno tle u kapitalističkim zemljama zahvaćenim kri-om.

Ekonomska dominacija društ-om preti da razbije socijaldemo-kratski konsenzus, kako s levice od strane zagovornika jake u-oge države tako i delovanjem novih neoliberalnih konzervativa-a. Treba hrabro priznati da su socijaldemokrati u Evropi i de-nokrati u SAD iscrpli konvencio-nalne domete ekonomske misli, kaže Š. Vilijams. Svet se izmenio, nema više pretpostavki za ubr-ani posleratni privredni rast, za-novan na jeftinoj energiji. U no-vonastalim uslovima redistribuci-a nacionalnog kolača je otežana. Pad privrednog rasta, svojom dramatičnošću, postavlja pitanje novih pristupa, pri čemu se ra-ionalizacija sredstava, proširenje baze poreskih platiša i preispiti-anje organizacije socijalno-eko-nomskih službi nameće kao im-perativ, jer je birokratija postala preskupa i pretvara se u svoju suprotnost. Autor kao jedno od najvećih zala savremenog razvije-nog sveta označava nezaposlenost mladih, ali revidira dosadašnju doktrinu socijaldemokratije o mo-gućnosti pune zaposlenosti, zala-ući se za skraćivanje radne ne-delje i penzijskog staža. Savre-menom svetu se kao hitan zada-tak nameće reciklaža sredstava od izvoza nafte u razvijenim i zemljama u razvoju, ali i racio-nalnije gazdovanje energijom. No-e tehnologije ne zamenjuju sa-mo radnu snagu, već štede i ka-pital i radnu snagu. Dosadašnja tendencija smanjenja zaposlenih u proizvodnim delatnostima mog-la bi se zaustaviti uvođenjem mi-kro-procesora u uslužnim delatno-stima, gde je donedavno rasla sto-pa zapošljavanja. U novim uslo-vima decentralizacija rada i dono-šenja odluka nije više san. Sve to zaoštrava i postavlja pitanje re-definicije pojma pune zaposleno-sti. Do naglog povećanja nezapo-slenosti u najrazvijenijim zemlja-ma dolazi i zbog opadanja pro-duktivnosti rada, smatra autor, navodeći pri tome SAD i Kanadu.

Autor se zalaže za posebnu brigu o zapošljavanju mladih, produžavanjem njihove obuke i pružanjem poreskih olakšica pos-lodavcima. Autor na planu otva-ranja novih radnih mesta ističe uspeh SAD, gde je između 1975. i 1979. otvoreno 12 miliona novih radnih mesta, od čega 90% u ter-cijarnim delatnostima, posebno u informatici i srodnim oblastima.

Zanimljiv je autorov predlog o novom pristupu merenju produk-tivnosti, pri čemu je nužno uzeti u obzir sve faktore proizvodnje: kapital, zemljište, energiju, siro-vine i znanje. Pri tome autor is-tiče da je savremeno društvo pri-strasno, i to u korist što većeg korišćenja mašina umesto čoveka, uz uštedu energije. Autor postav-lja pitanje celishodnosti merenja produktivnosti po čoveku i pred-laže merenje po hektaru, u uslo-vima naglog porasta broja sta-novnika. Potrebno je, smatra au-tor, preispitati dosadašnje fakto-re proizvodnje. Svoje zalaganje za stimulisanje razvoja male priv-rede Š. Vilijams potkrepljuje po-dacima da se tokom poslednjih 12 godina u malim firmama u SAD zaposlilo 15 miliona radnika. Autor postavlja pitanje celishod-nosti povećanja proizvodnje po čoveku ako su povećani troškovi investicija veći od ušteda na rad-noj snazi. Nije slučajno, tvrdi Š. Vilijams, što je u Japanu kapital visoko intenzivan i zbog visokog procenta korišćenja radne snage. Knjigovodstveni sistem obrade ljudskog faktora je, prema auto-ru, u raskoraku sa tehnologijom, što često devalvira čovekov dop-rinos preduzeću. Rad i kapital nisu, prema tome, jedini faktori proizvodnje koji se mogu među-sobno zamenjivati. Potrebno je stoga radnu snagu knjižiti kao — osnovno sredstvo, a ne kao ras-hod. U savremenim uslovima po-

Digitized by Google

stavlja se pitanje: ako obradiva površina sve više postaje deficitarna, a radna snaga suficitarna, ne treba li menjati metode poljoprivredne obrade, kada se zna da su moderne mašine energetski visoko intenzivne, a organski način obrade traži manje energije i hemijskih đubriva? Autor se zalaže za fleksibilan pristup problemu smanjenja nezaposlenosti, izražavajući se pri tom pozitivno o francuskom rešenju, gde se radniku koji ostaje bez posla isplaćuje šestomesečna zarada u cilju stvaranja samostalnog izvora prihoda zasnivanjem sopstvene delatnosti. Na toj osnovi, tvrdi autor, u Francuskoj je tokom poslednje dve godine stvoreno 7.000 malih preduzeća.

U završnom poglavlju knjige Š. Vilijams ukazuje na implikacije velikih prihoda koje Britanija ostvaruje od nafte iz Severnog mora. Paradoksalno je, ali tačno, tvrdi autor, da je usled toga došlo do jačanja funte, ali i slabljenja izvoza. Autor osporava tezu britanske levice o štetnosti članstva u EEZ, ističući da je izvoz Britanije u ovo područje rastao brže od uvoza iz njega. Ukazuje se da u novim uslovima, nastalim stupanjem konzervativne vlade na vlast, profitabilnost britanske industrije u odnosu na 1979. opada za 50%. Kao razloge ovoj pojavi autor navodi dalju koncentraciju industrije, loš upravljački kadar u privredi, neadekvatnu organizovanost sindikata, zalažući se pri tom za veću participaciju radnika u upravljanju u privredi slično iskustvima SRN i Švedske.

Knjiga Širli Vilijams vredna je pažnje iz više razloga. Prvo, u njoj se dovode u pitanje neki tradicionalni pristupi socijaldemokratije pitanju mesta i uloge države, revidira se ideal o mogućnosti pune zaposlenosti i ukazuje na značaj decentralizacije političke i ekonomske moći i na potrebu neposrednog učešća radnika u upravljanju. Autor se sa blagonaklonošću i razumevanjem odnosi prema inicijativama raznih društvenih pokreta, koji deluju van struktura tradicionalnih partija i ističe potrebu njihovog uvažavanja, posebno onih njihovih predstavnika koji se sve više bave pitanjima kvaliteta života u savremenom društvu.

Vreme objavljivanja knjige koincidira sa formiranjem nove socijaldemokratske partije, pa je, po svemu sudeći, i zamišljena kao svojevrsna platforma za okupljanje novih pristalica iz redova laburističkog centra i desnice i konzervativne levice. I pored naznačenih odstupanja od nekih klasičnih socijaldemokratskih pristupa, ona ne nudi suštinske reforme koje bi izlazile iz poznatih okvira socijaldemokratije.

Petar Bošković

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

MAIN/UC-B

3
1982

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Šulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

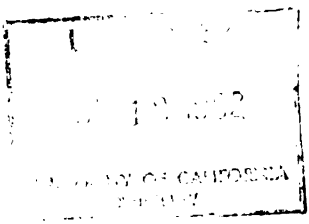

Sadržaj

Godina XXV 1982 Broj 3

Studije i članci

Dragomir Vojnić

Razmišljanja o pristupu dugoročnom programu ekonomske stabilizacije 371

Enver Redžić

Moć birokratije i nemoć kritike birokratizma 395

Vučina Vasović

Enigmatski sindrom „bankrotstva" buržoaskog „državnog čudovišta" 408

Ranko Petković

Politika i pokret nesvrstanosti u osamdesetim godinama 427

Dragomir Radenković

Putevi radničkog pokreta u Španiji 441

Prilozi

Nebojša Savić

O otvorenim pitanjima sistema upravljanja akumulacijom u jugoslovenskom društvu 462

Dragiša Milićević

Dohodak kao pokazatelj ekonomskog položaja 477

Lazar Đurovski

Aspekti teritorijalne organizacije opština i komunalnog sistema 498

Blagoja Kunovski

Treći filmski svijet 512

Osvrti

Ilindenka Petruševa

U fokusu — košmari savremenog sveta 530

Prikazi 537

Digitized by Google

Содержание

Научные работы и статьи

Драгомир Войнич

Размишления в связи с подходом к долгосрочной программе экономической стабилизации 371

Энвер Реджич

Мощь бюрократии и немощь критики бюрократизма 395

Вучина Васович

Энигматичний синдром „банкротства" буржуазного „государственного чудовища" 408

Ранко Петкович

Политика и движение неприсоединения в течение восмидесятых годов 427

Драгомир Раденкович

Пути рабочего движения в Испании 441

Очерки

Небойша Савич

К открытым вопросам системы управления накоплением в югославском обществе 462

Драгиша Миличевич

Доход как показатель экономического положения 477

Лазарь Джуровский

Аспекти территориальной организации общин и коммунальной системы 498

Благоя Куновский

Кинофиьмы „третьего мира" 512

Обзоры

Илинденка Петрушева

В фокусе — кошмары современного мира 530

Рецензии 537

Contents

Studies and Articles

Dragomir Vojnić

Reflections upon an Approach to a Long-term Programme of Economic Stabilization 371

Enver Redžić

The Power of the Bureaucracy and Impotence of the Critique of Bureaucratism 395

Vučina Vasović

The Enigmatic „Bankruptcy" Syndrome of the Bourgeois „State Monster" 408

Ranko Petković

The Policy and Movement of Nonalignment during the 'Eighties 427

Dragomir Radenković

The Ways of the Worker Movement in Spain 441

Contributions

Nebojša Savić

Concerning the Open Questions in the System of Management of Accumulation in Yugoslav Society 462

Dragiša Milićević

Revenue as an Index of Economic Position 477

Lazar Đurovski

The Aspects of Territorial Organization of the Communes and Communal System 498

Blagoja Kunovski

The Third Motion-picture World 512

Surveys

Ilindenka Petruševa

In Focus — the Nightmares of the Present-day World 530

Reviews 537

Digitized by Google

Dragomir Vojnić

Razmišljanja o pristupu dugoročnom programu ekonomske stabilizacije*

1. Uvodne napomene i postavljanje problema

Tridesetgodišnje iskustvo razvoja na temeljima socijalističkog samoupravljanja, kao i odgovarajuća idejno-teorijska uopćavanja toga iskustva dali su odgovore na neka važna pitanja u pogledu općih ili, bolje reći, idejnih institucionalnih okvira koji omogućavaju i podstiču dalji razvoj socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih produkcionih odnosa u jugoslovenskoj privredi u društvu.

* Ovaj materijal je sačinjen tokom angažovanja radne grupe na pripremanju dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Inače, ova radna grupa je djelovala u okviru Komisije za probleme ekonomske stabilizacije. I premda ovaj rad ne daje sintetizirane ocjene i stavove radne grupe kao cjeline, nego se u njemu prvenstveno mogu naći razmišljanja samog autora, ipak treba reći da su prilikom njegovog pripremanja korišteni elementi iz izlaganja pojedinih članova radne grupe, posebno Kire Gligorova, zatim radovi koji su posljednjih godina objavljeni u okviru odgovarajuće aktivnosti različitih naučnih i drugih institucija, a naročito oni koje je priredio i objavio Konzorcij jugoslavenskih ekonomskih instituta što su angažirani na makroprojektu »Privredni sistem SFRJ«.

Također su korišteni i neki radovi i materijali koji su razmatrani na saveznim društvenim savjetima, te na Saveznom ekonomskom savjetu.

Osnovna svrha ovog materijala je da posluži kao prilog diskusiji o nekim važnim idejno-teorijskim pitanjima, bez pretenzije zauzimanja bilo kakvih definitivnih stavova ili davanja sugestija za pružanje »jedino mogućih« odgovora.

Digitized by Google

Ta razvojna iskustva i idejno-teorijska uopćavanja su najkompletnije i najzaokruženije izložena u dokumentima Desetog i Jedanaestog kongresa SKJ i u Ustavu SFRJ iz 1974, kao i u Zakonu o udruženom radu iz 1976. godine.

S tim u vezi se, bez izlaganja riziku precjenjivanja značaja postignutih rezultata, može reći da su prvi put u povijesti utvrđeni ne samo idejno-teorijski, nego i institucionalni okviri razvoja društvenih odnosa takve kvalitete koji u širim vremenskim horizontima mogu predstavljati prvi odlučniji korak na dugotrajnom i mukotrpnom putu ka oslobađanju rada.

Međutim, i pored pruženih odgovora na neka važna pitanja razvoja našeg društva na temeljima socijalističkog samoupravljanja, novija faza našeg društveno-ekonomskog razvoja na socijalističko-samoupravnim osnovama nametnula je niz dodatnih pitanja i dilema koji zahtijevaju nešto širu stručnu, znanstvenu i idejno-političku diskusiju, sa ciljem traženja i definiranja adekvatnih odgovora.

Pri tome treba reći da se, po svemu sudeći, ova dodatna pitanja i dileme nisu javili samo zbog poznatih teškoća u kojima su se tokom posljednjih nekoliko godina našli naša privreda i društvo (galopirajuća inflacija, prezaduženost, veliki deficit u bilansu plaćanja, niska produktivnost, pad zaposlenosti, nezaposlenost itd.), već i zbog nove, nešto više faze razvoja i proizvodnih snaga i društvenih odnosa.

Teškoće i negativne pojave u privrednim kretanjima i deformacije i slabosti mehanizma funkcioniranja privrednog sistema, i to kako u cjelini društvene reprodukcije općenito tako i u sistemu proširene društvene reprodukcije posebno, koje su jednim dijelom i objektivno uslijedile zbog vanjskih faktora i utjecaja, samo su ubrzale postavljanje na dnevni red nekih pitanja i dilema, odnosno učinile neophodnim ulaganje određenih dodatnih znanstvenih, društvenih i idejno-političkih napora usmjerenih na traženje adekvatnih odgovora.

Nešto cjelovitije traženje ovih odgovora zahtijevalo bi multidisciplinarnu (ekonomsku, politikološku, sociološku, pravnu, psihološku itd.) analizu i ocjenu sadašnjeg trenutka našeg društveno-ekonomskog razvoja na temeljima socijalističkog samoupravljanja.

Takva analiza i ocjena trenutka razvoja morala bi se temeljiti na interakciji polaznih institucionalnih okvira našeg razvoja na socijalističko-samoupravnim osnovama, s jedne, i svih fundamentalnih političko-ekonomskih kategorija sistema socijalističkog samoupravljanja, s druge strane.

U nemogućnosti da se u jednom ovakvom prilogu, sa skromnim i ograničenim pretenzijama, učini takav multidisciplinarni pokušaj analize i ocjene ovog trenutka našeg društveno-ekonomskog razvoja, mi ćemo u daljem izlaganju nastojati samo da postavimo manji broj važnijih idejno-teorijskih pitanja, uz takve komentare koji mogu, u najboljem slučaju, poslužiti kao fragmentarni prilozi definiranju mogućih odgovora.

Digitized by Google

2. Institucionalni okviri razvoja sistema socijalističkog samoupravljanja

Postoji, može se slobodno reći, visok stupanj idejno-teorijske i idejno-političke suglasnosti o tome da se osnovni institucionalni okviri razvoja privrednog sistema socijalističkog samoupravljanja ispoljavaju u zakonitostima socijalističke robne proizvodnje, odnosno u odgovarajućoj ulozi tržišta, a to znači jedinstvenog jugoslavenskog tržišta, a isto tako i u odgovarajućoj ulozi sistema samoupravnog društvenog planiranja.

Međutim, nasuprot visokom stupnju usaglašenosti i jedinstvenosti idejno-teorijskih stavova kada su u pitanju tako opće definirani institucionalni okviri razvoja privrednog sistema socijalističkog samoupravljanja, prilikom interpretacije njihovih osnovnih karakteristika sadržaja i konzekvenca — idejno-teorijska suglasnost i jedinstvenost postaju manji.

Ovo smanjivanje usaglašenosti stavova i jedinstva u ocjenama je, kao što je poznato iz prakse i iskustva proteklog razvojnog perioda, dobijalo (i premda u okvirima općih socijalističko-samoupravnih opredjeljenja) i neke karakteristike idejnih razlika, odnosno neke karakteristike različitih idejno-teorijskih pristupa.

Kada su u pitanju ekonomske zakonitosti, onda treba reći da se jedna u nizu mogućih interpretacija njihovog okvira sadržaja i konzekvenca odnosi i na takav stav da se one ne mogu iscrpljivati samo na tržištu u užem smislu, to jest samo u tržišnim odnosima, mehanizmima i kriterijima, nego i znatno šire od toga. A to »znatno šire« znači da se ekonomske zakonitosti moraju ispoljavati i u svim odnosima društvene reprodukcije i u svim temeljnim, to jest strateškim karakteristikama dugoročne (a to znači strukturne) razvojne politike.

Ekonomske zakonitosti u sistemu društvene reprodukcije treba, naime, shvatiti tako da celokupan instrumentarij privredno-sistemskih rješenja (a isto tako i mjera ekonomske politike) mora uvažavati, ispoljavati i podsticati u najvećoj mogućoj mjeri objektivne, to jest ekonomske i tržišne kriterije i odnose. To se posebno odnosi na takve dijelove privrednog sistema, odnosno njegove podsisteme, kao što su sistem stjecanja i raspodjele dohotka, sistem međunarodnih ekonomskih odnosa i devizni režim, zatim kreditno-monetarni i bankarski sistem, sistem samoupravnog društvenog planiranja, sistem društvenog financiranja, fiskalni sistem itd.

Mnogi sadašnji problemi, slabosti i teškoće vezani su upravo uz činjenicu da se u odnosima sistema društvene reprodukcije ne ispoljavaju u potrebnoj i poželjnoj mjeri ekonomske zakonitosti, a time ni tržišni kriteriji i odnosi.

O ispoljavanju ekonomskih zakonitosti u sferi temeljnih strateških pretpostavki dugoročne razvojne politike treba reći da ovaj aspekt ima dvije dimenzije, od kojih se prva odnosi na unutrašnje, to jest domaće, a druga na međunarodne ekonomske odnose.

Digitized by Google

Ekonomske zakonitosti, povezano s prvom svojom dimenzijom, moraju se ispoljavati u odgovarajućoj strukturnoj politici, uključujući posebno i strategiju tehnološkog razvoja, politiku transfera tehnologije, znanstveno-istraživačku politiku itd.

A ekonomske zakonitosti, u svojoj drugoj dimenziji, moraju se ispoljavati u tome da strategija intenzivnog uključivanja u međunarodne ekonomske tokove nužno predstavlja temeljno opredjeljenje i ugaoni kamen cjelokupne dugoročne razvojne politike. Ova se ekonomska zakonitost na međunarodnom planu manifestira u pojavi da većina zemalja svijeta sa kojima se možemo i hoćemo uspoređivati ima stopu rasta izvoza za oko dva puta (pa i iznad toga) veću od stope rasta proizvodnje, odnosno društvenog proizvoda.

Spomenute dvije dimenzije ispoljavanja ekonomskih zakonitosti u sferi strategije razvoja i razvojne politike predstavljaju samo dvije (kada sve dobro funkcionira) komplementarne strane iste medalje. A to znači da veća izvozna ekspanzija otvara nešto više prostora za fleksibilniju strukturnu politiku, i obrnuto. Može se slobodno reći da se velik dio problema što proizlaze iz analize i ocjene ovog trenutka našeg društveno-ekonomskog razvoja vezuje uz činjenicu da nismo u dovoljnoj mjeri ni u jednoj od dvije naprijed spomenute dimenzije respektirali djelovanje ekonomskih zakonitosti. Štaviše, u strukturnoj politici bili smo toliko fleksibilni kao da su intenzitet uključivanja u međunarodne ekonomske tokove i izvozna ekspanzija osnovno strateško opredjeljenje razvojne politike. A prema izvoznoj ekspanziji ponašali smo se tako kao da nam strukturna politika na unutrašnjem planu može riješiti sve osnovne razvojne probleme. Imajući na umu i ranije navedenu problematiku odnosa u sistemu društvene reprodukcije i već navedenu problematiku tržišta i tržišnih odnosa i kriterija, kao i naprijed spomenute strateške pretpostavke dugoročne razvojne politike, može se reći da se ekonomske zakonitosti u sintetičkom izrazu moraju ispoljavati upravo u modelu otvorene privrede. A to znači da svako zatvaranje, svaka autarkija, bilo prema vani ili prema unutra (a, u pravilu, ova su zatvaranja povezana), znači deložiranje ili bar sputavanje i ekonomski štetno ograničavanje djelovanja ekonomskih zakonitosti.

Ponovimo zato još jednom da je upravo to jedna od važnih karakteristika sadašnjeg trenutka našeg društveno-ekonomskog razvoja. A u pogledu djelovanja ekonomskih zakonitosti putem tržišta i tržišnih mehanizama, kriterija i odnosa (koji se ispoljavaju na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu), također je potrebno dati i neka dodatna objašnjenja. Ona se odnose, prije svega, na činjenicu da u suvremenom svijetu nema ni jednog privrednog sistema koji se temelji na potpuno slobodnom tržištu i potpuno slobodnom djelovanju ekonomskih zakonitosti. Takav sistem nije postojao čak ni u vrijeme *laissez faire-laissez passer* perioda.

Prema tome, djelovanje ekonomskih zakonitosti u okvirima tržišnih mehanizama i odnosa mora se shvatiti u relativnom smislu,

Digitized by Google

a to znači uz niz ograničenja. I ona, zapravo, znače da ipak nije riječ o slobodnom tržištu u klasičnom smislu, gdje se većina odnosa u društvenoj reprodukciji, posebno u sferi relativnih cijena, uspostavlja samo interakcijom ponude i potražnje, već o organiziranom tržištu. Koncept organiziranog tržišta pretpostavlja aktivnu ulogu ekonomske politike, naročito u sferi sistema i društvene kontrole cijena, sistema carina i zaštite, zatim odgovarajuću ulogu institucije društvenih rezervi, a isto tako i sistema samoupravnog društvenog planiranja itd. Za operacionalizaciju koncepta organiziranog tržišta u sistemu socijalističkog samoupravljanja posebno mjesto, ulogu i značaj ima udruživanje rada i sredstava na osnovama društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumijevanja. U širem smislu ovaj koncept organiziranog tržišta uključivao bi i odgovarajući sistem međunarodnih ekonomskih odnosa i devizni režim. Konvertibilnost dinara bi, zapravo, bila optimalna solucija za, na takav način, uređeno jugoslavensko tržište.

Prema tome, odnosi u društvenoj reprodukciji, posebno odnosi u onom dijelu primarne raspodjele koji je determiniran relativnim cijenama, uspostavljali bi se slobodnom interakcijom ponude i potražnje pretežno u onim proizvodima kod kojih i zbog prirode stvari — budući da su za orijentaciju proizvodnje dovoljne samo tržišne, to jest *ex post* informacije — i zbog konkretnih odnosa u proizvodnji i potrošnji, kao i mogućnosti intervencije odgovarajućim rezervama, ne postoji opasnost od većih robno-novčanih poremećaja. U svim drugim slučajevima (koji će, vjerojatno, još dugo vremena zahvatati znatan dio vrijednosti proizvodnje) relativne cijene bi se morale formirati polazeći od tržišnih odnosa i kriterija, manje-više direktnom društvenom kontrolom, imajući pri tome u vidu i napred spomenutu ulogu udruživanja rada i sredstava na osnovama dogovaranja i sporazumijevanja.

Sada se može postaviti pitanje: šta konkretno znači da se za znatan dio društvene proizvodnje — bilo zbog određenih strukturnih karakteristika (infrastruktura, energija, hrana, sirovine, gdje za proizvodnu orijentaciju nisu dovoljne samo tržišne *ex post*, nego i planske *ex ante* informacije), bilo zbog odnosa ponude i potražnje — relativne cijene formiraju na organiziranom tržištu, i to pod društvenom kontrolom. Ovo pitanje posebno dobija na značaju u svjetlu koncepta dohotka i dohodovnih odnosa, naime, u svjetlu uloge i mjesta koje treba da ima institucija udruživanja rada i sredstava na osnovu dogovora i sporazuma.

Kao što je poznato, institucija udruživanja rada i sredstava, bar po ustavnom opredjeljenju, morala bi dobiti odlučujuću ulogu u procesu cirkulacije, koncentracije i međugranskog i međuregionalnog prelijevanja sredstava namijenjenih proširenoj društvenoj reprodukciji. Ona bi, znači, morala odigrati odlučujuću ulogu u procesu optimalne alokacije društvenih resursa, odnosno društvene akumulacije. U tom istom procesu ostvarivanja proširene društvene reprodukcije, udruživanjem rada i sredstava, po logici dohodovno-tehnoloških, odnosno reprodukcionih međuzavis-

Digitized by Google

nosti, morali bi se svi učesnici u odgovarajućem dijelu društvene reprodukcije dogovarati i o odnosima cijena.

Ovdje posebno ističemo funkcionalnu međuzavisnost udruživanja rada i sredstava po logici reprodukcionih (odnosno dohodovnih) cijelina, na osnovama dogovora i sporazuma, i utvrđivanja relativnih cijena za sve učesnike u proizvodnji zajedničkog proizvoda, ili u ostvarivanju zajedničkog prihoda i dohotka. Pri tome je od odlučujućeg značaja da se ovi odnosi što je moguće više uspostavljaju na temelju objektiviziranih ekonomskih i tržišnih kriterija i odnosa. Ovo posebno naglašavamo zato što ovako uspostavljeni odnosi vertikalne, to jest dohodovne i tehnološke međuzavisnosti, pružaju nešto veće garancije da će se u dogovorene relativne odnose cijena ugrađivati ekonomski i tržišni kriteriji, naime, da će se izbjeći mogućnost dogovaranja dvojice na račun trećeg.

Ističući stavove o potrebi da udruživanje rada i sredstava dobije sve veću ulogu i opredjeljujući se za njih, moramo imati na umu i neke činjenice na koje nas posebno upozorava naše samoupravno iskustvo iz prethodnog razvojnog perioda. Ono nas, naime, uči i upozorava da se ovakva opredjeljenja mogu cjelovitije ostvarivati u širim vremenskim horizontima, što znači da u našoj neposrednoj razvojnoj praksi moramo računati i sa, da tako kažemo, »klasičnim« kategorijama, kao što su kredit, kamate, kupoprodajni ugovori itd. Već je bila naglašena velika važnost takve politike, pa i sistema i društvene kontrole cijena na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu, na osnovi koje će se relativne cijene (u svim slučajevima, a posebno prilikom udruživanja rada i sredstava) uspostavljati na što je moguće više objektiviziranim ekonomskim i tržišnim kriterijima i odnosima.

U tom sklopu kao posebni problemi javljaju se izbor i primjena odgovarajućih kriterija. Jedan u nizu mogućih takvih kriterija je i kriterij svjetske cijene. Budući da dugoročno valja računati s tim da će se od jedne trećine do dve petine društvenog proizvoda Jugoslavije ostvarivati putem međunarodne ekonomske razmjene, ovaj kriterij treba, očito, ozbiljno uzimati u obzir.

Međutim, pokušaj primjene ovog kriterija sadrži u sebi i neka ograničenja. Od niza mogućih ističemo ovom prilikom samo dva. Prvo ograničenje se odnosi na mogućnost takve interpretacije kriterija svjetske cijene da — malo karikirano rečeno — tuđu prošlost uzimamo za svoju budućnost. Drugo ograničenje se vezuje uz mogućnost povećanja dispariteta između domaćih i svjetskih cijena i na onim sektorima gdje se to ne bi (s obzirom na ekonomsku logiku i strukturne karakteristike) niti smjelo ni trebalo dozvoliti.

Međutim, sa aspekta ovih razmatranja važan je zaključak da se svi ovi momenti moraju uključiti u pomenuti koncept organiziranog tržišta.

No, kada je riječ o ekonomskim zakonitostima i tržišnim odnosima, mehanizmima i kriterijima koji se moraju ispoljavati na

Digitized by Google

jedinstvenom jugoslavenskom tržištu, neki aspekti iz analize i ocjene sadašnjeg trenutka našeg društveno-ekonomskog razvoja zahtijevaju da im se pokloni posebna pažnja. A tako je potrebno postupiti i zbog toga što institucija jedinstvenog jugoslavenskog tržišta predstavlja temeljni institucionalni okvir razvoja našeg privrednog sistema, a i stoga što su upravo na tom području uskrsli neki novi problemi, javile se slabosti, devijacije i teškoće koji zahtijevaju odgovarajuće rješenje ili, u najmanju ruku, dopunske odgovore na neka pitanja.

Važnost institucije jedinstvenog jugoslavenskog tržišta se najbolje može sagledati ako se ima na umu da se i u Ustavu SFRJ i u ZUR-u i drugim privredno-sistemskim zakonima (bez obzira na to da li je *explicite* rečeno ili *implicite* pretpostavljeno) pošlo od toga da privredni sistem mora biti bar u toj mjeri jedinstven u kojoj obezbjeđuje jedinstvo jugoslavenskog tržišta. Međutim, shvaćajući koncept jedinstvenog tržišta kao mogućnost nesmetane i slobodne cirkulacije roba, rada, znanja i društvenog kapitala na jedinstvenom jugoslavenskom državnom prostoru, treba reći da su se u toku minulog razvojnog perioda na njemu ispoljavale mnoge devijacije i slabosti. A one su se u prvom redu ogledale u tendencijama zatvaranja unutar pojedinih užih i širih regija u okviru jedinstvenog jugoslavenskog ekonomskog prostora.

Inače, uzroci ovih zatvaranja, do kojih dolazi na svim nivoima od OOUR-a do federacije, poznati su i u osnovi su isti kao i u svim sličnim slučajevima nastajanja tendencija zatvaranja i autarkije. A to znači da prave uzroke tome treba tražiti u nedovoljnom poštovanju ekonomskih zakonitosti i prilikom definiranja strateških pretpostavki dugoročne razvojne politike i definiranja i operacionalizacije pojedinih privredno-sistemskih rješenja.

Ovaj se problem, u krajnjoj liniji, svodi na osnovne karakteristike uvjetâ privređivanja u kojima djeluje i radi naš osnovni privredni subjekt, to jest osnovna organizacija udruženog rada kao robni proizvođač. Kao što je u osnovnim političkim dokumentima našeg društva zapisano, naš osnovni privredni subjekt morao bi djelovati u takvim uvjetima privređivanja koji opredjeljuju njegovo ponašanje kao robnog proizvođača prevashodno putem ekonomske prinude, a tek marginalno direktnom državnom prinudom. Nije potrebno bilo kakvim dodatnim argumentima obrazlagati da je u našoj društveno-ekonomskoj praksi situacija upravo obrnuta. Negativne posljedice ovakvog stanja su mnogobrojne i, manje-više, opće poznate.

Prema tome, postojeće deformacije u sistemu društvene reprodukcije su predominantno uvjetovane činjenicom da se u konkretnom definiranju i operacionalizaciji i institucionalnih okvira (odnosno uvjeta privređivanja) i mjera ekonomske politike nisu u dovoljnoj mjeri poštovale niti ekonomske zakonitosti, niti tržište i tržišni odnosi, mehanizmi i kriteriji.

Digitized by Google

Ipak, o konceptu jedinstvenog jugoslavenskog tržišta treba reći da su se sve do novijeg vremena pojave njegovog razbijanja i tendencije autarkičnog razvoja, odnosno zatvaranja pojedinih užih cjelina, izražavale samo kao devijacije u smislu odstupanja od pravila, to jest odstupanja od pretpostavljenih institucionalnih okvira. U novije vrijeme su, međutim, uslijedile neke pojave razbijanja jedinstvenog jugoslavenskog tržišta koje se ne mogu jednostavno u ekonomsko-analitičkom smislu tretirati kao devijacije i koje, sa različitih aspekata gledano, traže dodatne odgovore na neka važna pitanja.

Pri svemu tome treba ipak naglasiti da i privredno-sistemska rješenja i mjere ekonomske politike polaze od toga kao da je jugoslavensko tržište i razvijeno, i jedinstveno i savršeno, a ono nije, u stvari, ni jedno, ni drugo, a ni treće.

Spomenute pojave koje su u novije vrijeme nastale posebno se odnose na uvođenje institucija platnobilančnih pozicija republika i pokrajina, te institucija deviznog prihoda i dohotka. Može se slobodno reći da je uvođenje ovih institucija (bez obzira na to što to nitko nije želio) veoma ubrzalo proces definiranja osam tržišta i osam ne specijaliziranih i komplementarnih, već osam konkurentnih i (po tendencijama i karakteristikama razvoja) autarkičnih ekonomija. Ovakvo institucionalno razbijanje jedinstvenog jugoslavenskog tržišta počelo je u sve većoj mjeri postavljati neke probleme, ne samo ekonomske, nego i političke.

Naime, u ekonomskoj (a isto tako i politikološkoj) teoriji i praksi je poznato da koncept jedinstvenog tržišta sadrži vrlo striktne zakonitosti (ili bar pravila igre) u pogledu organizacija društveno-ekonomskog, posebno privrednog sistema, a i u pogledu organizacije političkog sistema. Kada ovo podvlačimo, posebno mislimo na činjenicu da konceptu jedinstvenog tržišta odgovara (jer je sa njim konzistentan i komplementaran) politički federalizam, a konceptu zajedničkog tržišta — politički konfederalizam.

Sa aspekta ekonomske teorije i politikologije društveno-ekonomski i politički sistem se može relativno konzistentno izgrađivati i na osnovama jedinstvenog tržišta i političkog federalizma i na osnovama zajedničkog tržišta i političkog konfederalizma. Konzistentnost i efikasnost društveno-ekonomskog i političkog sistema će i u jednom i u drugom slučaju ovisiti o dosljednom poštovanju odgovarajućih zakonitosti, normi ponašanja i pravila igre.

Međutim, i premda je to promatrano sa nekog apstraktnog, to jest općeg teorijskog stanovišta, iskustvo društveno-ekonomskog i političkog razvoja mnogih zemalja je pokazalo da je koncept političkog konfederalizma, sa mnogih aspekata gledano, prevaziđen, pa se zato kao konkurentni oblik društvenog uređenja više nigdje ni ne pojavljuje.

Zato ni u razvoju našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema na temeljima socijalističkog samoupravljanja nikada nije bilo (niti bi sada trebalo da bude) kolebanja između političkog federalizma i konfederalizma.

Digitized by Google

Ustav SFRJ iz 1974. godine je posebno precizno definirao organizaciju našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema na temeljima političkog federalizma, i u tom pogledu jedva da mu se može bilo šta oduzeti ili dodati. Ako je ovakav stav pravilan i prihvatljiv, a mislimo da on to neprikosnoveno jeste, onda bi postojeće probleme koji su se javili u konceptu jedinstvenog jugoslavenskog tržišta trebalo istraživati u svetlu ekonomskih i politikoloških zakonitosti koje proizlaze iz spomenutih međuzavisnosti institucije jedinstvenog tržišta i institucije političkog federalizma.

Ova bi istraživanja trebalo provesti multidisciplinarno (ekonomski, politikološki, sociološki, povijesno, pravno, psihološki itd.), kako bi se u odgovarajućoj analizi i oceni ovih aspekata sadašnjeg trenutka našeg društveno-ekonomskog i političkog razvoja eventualno sagledali neki novi momenti koje suvremena teorijska uopćavanja još nisu uzimala u obzir.

Međutim, ukoliko bi se rješenja napred navedenih problema tražila u sferi postojećih znanja iz spoznatih zakonitosti i pravila igre, onda bi se, na osnovama onoga što je već o ovim problemima i pojavama sagledano i uočeno (ili, još bolje rečeno, uopćeno), odgovarajuća rješenja, po svemu sudeći, trebala tražiti u ovim okvirima.

Tu bi, čini se, prije svega trebalo podvrgnuti kritičkoj analizi i preispitati sva privredno-sistemska rješenja i mjere ekonomske politike koji posredno ili neposredno mogu utjecati na sputavanje slobodne cirkulacije roba, rada, znanja i sredstava na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu i jedinstvenom jugoslavenskom prostoru.

U tome se kontekstu, pored preispitivanja zakonskih normi (pa i ekonomsko-političkih mjera), bitnih za poštovanje jedinstva jugoslavenskog tržišta, moraju naznačiti i moralno-političke norme ponašanja svih učesnika u odlučivanju na različitim nivoima samoupravno organizovane privrede i društva.

Polazeći od ranije navedene spoznaje da su pojave zatvaranja i autarkije uslijedile kao rezultat nedovoljnog uvažavanja objektivnih ekonomskih zakonitosti, odnosno tržišnih kretanja, kriterija i odnosa, odgovarajuća rješenja za postizanje višeg stupnja jedinstva jugoslavenskog tržišta treba tražiti u takvoj strategiji dugoročne razvojne politike koja će se prevashodno temeljiti na sve intenzivnijem uključivanju u međunarodne ekonomske tokove i na sve neposrednijem sučeljavanju konkurentske sposobnosti naše privrede sa uvjetima na svjetskom tržištu.

Konzekventnije razvijanje modela otvorene privrede (ne zanemarujući ekonomsku nužnost odgovarajuće zaštite), snagom ekonomske logike i nužde, djeluje i na veće otvaranje prema vani i zdravi konkurentski pritisak iz vanjskog svijeta, a isto tako i na otvaranje prema unutra, u smislu pospješivanja slobodne cirkulacije roba, rada, znanja i sredstava, a samim tim i na veće jedinstvo jugoslavenskog tržišta u cjelini.

Na toj liniji, naša strategija uključivanja u međunarodnu podjelu rada ne smije polaziti prvenstveno od uvozne ovisnosti,

Digitized by Google

nego prevashodno od naše izvozne ovisnosti. Ovo valja posebno naglasiti zbog toga što uvozna ovisnost (koja je inače karakteristika većine zemalja svijeta), kao prevashodna polazna osnova, znači pasivnu, obrambenu politiku koja kao takva ne može dugoročnije dati iole zadovoljavajuće rezultate. Zato se suvremena strategija uključivanja u međunarodne ekonomske tokove mora prvenstveno temeljiti na izvoznoj ovisnosti, što znači da mora biti veoma aktivna, pa i agresivna. Ovakvoj se strategiji moraju podređivati i odgovarajuća privredno-sistemska rješenja i odgovarajuće mjere ekonomske politike. Kontinuitet politike realnog kursa dinara je ne samo jedna od najvažnijih mjera ovakve razvojne politike, nego u isto vrijeme i najbolji i ekonomski najsvrsishodniji način postepenog ostvarivanja cilja konvertibilnosti dinara. Ovakva razvojna strategija predstavlja u isto vrijeme i izraz većeg poštovanja ekonomskih zakonitosti i snažnijeg ekonomskog pritiska za veće otvaranje i prema vani i prema unutra, a time ona direktno doprinosi i jačanju jedinstva jugoslavenskog tržišta.

U svjetlu ovih činjenica posebnu pažnju treba pokloniti kritičkoj analizi i preispitivanju nekih privredno-sistemskih rješenja koja, prema dosadašnjim spoznajama i nagomilanom iskustvu, djeluju u pravcu presijecanja i prekidanja tokova društvene reprodukcije, odnosno djeluju u pravcu razbijanja jedinstva jugoslavenskog tržišta. Tu posebno mislimo na ovako operacionaliziranu instituciju platnobilančnih pozicija republika i pokrajina. Razvojna iskustva posljednjih godina nam u pogledu ekonomskih efekata ovih institucija nedvojbeno pokazuju da se i najbolje ideje mogu pretvoriti u svoju protivrječnost ukoliko njihova operacionalizacija krene u neželjenom pravcu. Zato ima mnogo osnova za ocjenu da bi ovim institucijama trebalo što prije osigurati njihovu izvornu, to jest prvobitnu namjenu u smislu analitičko-planskog instrumenta putem kojega se naglašavaju mjesto, uloga i odgovornost republika i pokrajina za platnobilančne odnose Jugoslavije kao cjeline.

Sučeljavanje sa ovim problemima, kao i sa cijelim spektrom problema u sferi sistema međunarodnih ekonomskih odnosa i deviznog režima s velikom ubjedljivošću kazuje od kakvog bi ogromnog značaja za cijelu našu socijalističku, samoupravnu i višenacionalnu zajednicu naroda i narodnosti bilo postizanje konvertibilnosti dinara. Postojeći problemi u vezi sa ponovnim oživljavanjem i uspostavljanjem jugoslavenskog deviznog tržišta i sa time povezan realni kurs dinara najbolje svjedoče o značaju i važnosti dugoročne orijentacije na postizanje konvertibilnosti dinara.

Ovakvi stavovi i ocjene su posebno važni zbog toga što smo višenacionalna zajednica u kojoj je veoma bitno da se odnosi nacionalnih ekonomija zasnivaju na jasno utvrđenim kriterijima (i mjerama) koji se u sintetičkom izrazu iskazuju u jedinstvenoj zajedničkoj valuti putem koje se na objektivan način mjere odnosi i rezultati svih privrednih tokova.

Digitized by Google

Osim navedenih pitanja vezanih za potrebu dosljednijeg poštovanja ekonomskih zakonitosti, treba pomenuti i još neka koja (i premda u osnovi dosta sagledana i razrađena) i danas traže i nešto izdiferenciranije odgovore.

Jedno od takvih pitanja je i karakter ekonomskih zakonitosti socijalističke robne proizvodnje u uvjetima društvenog vlasništva.

Naše razvojno iskustvo, naime, pokazuje da tržište i tržišni odnosi u tim uvjetima imaju nešto drugačije okvire, karakteristike, sadržaj i konsekvence u odnosu na, da tako kažemo, klasične karakteristike tržišta. Te su razlike posebno uočljive u pogledu klasičnog tržišta radne snage i tržišta kapitala. Ova tržišta, naime, u uvjetima društvenog vlasništva, dohotka i dohodovnih odnosa ne mogu postojati. Ima dosta osnova za pretpostavku da će se u nešto širim vremenskim horizontima javiti i još neka ograničenja u karakteristikama i obilježjima koje tržište danas ima u našem privrednom sistemu.

Može se, sa dosta vjerojatnosti, ocijeniti da će se u višim fazama razvoja sistema sacijalističkog samoupravljanja postojeće karakteristike klasične konkurencije postepeno transformirati u najrazličitije oblike kooperacije udruživanjem rada i sredstava na osnovama društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumijevanja.

U toku te transformacije, po svemu sudeći, postepeno će se ukidati i neke klasične karakteristike robne proizvodnje. Premda je to, po prirodi stvari, proces koji će teći u dugim vremenskim distancama, pomenute će transformacije biti vjerojatno utoliko brže ostvarene ukoliko u ovoj fazi našeg društveno-ekonomskog razvoja budemo više poštovali ekonomske zakonitosti u najširem smislu, a to znači i u ekonomskoj i razvojnoj politici, i u privredno-sistemskim rješenjima i u mjerama ekonomske politike. U protivnom je nemoguće izbjeći sve opasnosti administrativnog voluntarizma sa nesagledivim negativnim posljedicama i po efikasnost ekonomskog razvoja i po kvalitet društvenih odnosa.

Međutim, kada smo naprijed spomenuli da je klasično tržište radne snage i tržište kapitala neprihvatljivo u privrednom sistemu socijalističkog samoupravljanja, onda treba posebno naglasiti da su se imali na umu idejno-teorijske osnove i društveno opredjeljenje, dok se u ekonomskoj praksi još probijaju tendencije i tržišta radne snage i tržišta kapitala.

U vezi sa naprijed navedenim postavkama nameću se dva pitanja. A oba se odnose na proces optimalne alokacije društvenih resursa općenito i društvene akumulacije posebno.

Prvo pitanje je vezano za akumulaciju, to jest, drugim riječima, da li se u uvjetima zakonitosti socijalističke robne proizvodnje moraju probijati dugoročne tendencije ujednačavanja (u smislu smanjivanja razlika) stupnja akumulativnosti u pojedinim proizvodnim grupacijama i sektorima privrede. Drugo pitanje se odnosi na lične dohotke i raspodjelu prema radu. Naime, da li u uvjetima socijalističke robne proizvodnje moraju djelovati dugoročne ten-

Digitized by Google

dencije smanjivanja raspona i ujednačavanja ličnih dohodaka u slučaju jednakog kvantiteta i kvaliteta rada.

U sferi akumulacije, i pored opredjeljenja za udruživanje rada i sredstava, još ostaje otvoreno pitanje njene cirkulacije, koncentracije i međugranskog i međuregionalnog prelijevanja, u smislu ostvarivanja procesa optimalne alokacije resursa. Zbog toga još ima pojava reproduciranja postojeće strukture, odnosno usporavanja strukturnih promjena, sa svim negativnim posljedicama, i po kvantitet i po kvalitet privrednog razvoja.

I premda privredni razvoj općenito i tehnički progres posebno (u uvjetima robne proizvodnje) zakonito stvaraju nejednakosti i u produktivnosti, i u akumulativnosti, i u rentabilnosti itd., postojeći rashodi i nejednakosti u distribuciji, inače prosječno niske akumulativnosti, ne mogu se smatrati, ni sa jednog aspekta, normalnim. Činjenica da je posljednjih godina oko 25—30% organizacija udruženog rada radilo na granici rentabiliteta, pri čemu 8—10% bez akumulacije, veoma se negativno odrazila na njihovo ponašanje u pogledu udruživanja rada i sredstava.

One organizacije udruženog rada koje su se po akumulativnosti nalazile u natprosječnom, to jest položaju iznad pariteta, nisu pokazivale želju za udruživanjem rada i sredstava sa onim organizacijama udruženog rada sa kojima su inače dohodovno i tehnološki međuzavisne, ali koje se nalaze u ispotprosječnom, to jest položaju ispod pariteta, i obrnuto.

U takvim uvjetima, razumije se, do intenziviranja procesa udruživanja rada i sredstava ne dolazi niti može dolaziti. A to znači da problem cirkulacije i koncentracije sredstava namijenjenih proširenoj društvenoj reprodukciji i dalje ostaje otvoren.

U sferi ličnih dohodaka i raspodjele prema radu također postoje stalni problemi, devijacije, pa i kolebanja. Ovdje su problemi dvojaki. Jedna grupa takvih problema proizlazi iz stihijno nastalih deformacija (zbog slabosti u svim fazama raspodjele, počev od primarne raspodjele pa nadalje) u primjeni principa raspodjele prema radu i rezultatima rada. A druga grupa, opet, iz suboptimalne kombinacije u primjeni principa raspodjele prema radu i raspodjele po načelima solidarnosti.

I premda je sigurno tačno da bi preponderantno uvažavanje principa raspodjele prema radu dovelo do daleko većih razlika u ličnim dohocima, a time i do većih socijalnih razlika (ali na osnovi rada), ipak se, sa raznih aspekata gledano, u dosta urgentnoj formi nameće pitanje adekvatnije valorizacije rada, posebno proizvodnog i kreativnog. Ako ne damo odgovor na ovo pitanje, teško ćemo moći rješavati probleme vezane uz intenziviranje i racionalnije korišćenje i živog i minulog rada. Dakle, nećemo moći razriješiti veoma neugodnu protivrječnost ove pojave razvoja koja se, u nešto pojednostavljenom interpretiranju, izražava u slijedećem.

Naime, stvarne odnose u raspodjeli dohotka, deficitarnim financiranjem pojedinih vidova finalne potrošnje, tražimo izvan granica raspoloživog dohotka, odnosno anticipiramo potrošnju. Među-

Digitized by Google

tim, po materijalnim i ljudskim potencijalima razvoja, to jest faktorima proizvodnje, po dostignutom stupnju primijenjene tehnologije i kvalifikacionoj strukturi živog rada, mi smo kao društvo, moglo bi se reći, bogatiji nego što bi se to moglo zaključiti po onome kako živimo.

U ovaj sklop pitanja bi mogla ući i ona koja se odnose na pojam rada, valorizaciju rada, radnu disciplinu, radno pravo, radne odnose, socijalnu sigurnost, pravo rada i pravo na rad, zatim na odgovornost zaposlenih prema nezaposlenima, na mogućnosti njihove komunikacije i, uvjetno rečeno, konkurencije itd.

U traženju još izdiferenciranijih i jasnijih odgovora na sva ova pitanja mora se, također, polaziti od ekonomskih zakonitosti ili, možda, nešto adekvatnije rečeno, od zakonitosti socijalističke robne proizvodnje. A to znači da se moraju stvoriti takvi uvjeti privređivanja u kojima će se pod pritiskom ekonomskih zakonitosti i tržišnih kriterija i odnosa, a time i pod pritiskom ekonomske prinude, formirati nešto adekvatniji odnosi u primarnoj raspodjeli, što je bitna pretpostavka i za usklađenije odnose u svim drugim fazama raspodjele.

U tom kontekstu treba opetovano ponavljati da je prijeka potreba stvaranje takvih uvjeta privređivanja u kojima će se naš osnovni privredni subjekt, odnosno osnovna organizacija udruženog rada, ponašati kao robni proizvođač, pod pritiskom predominantno ekonomske prinude, a tek marginalno pod pritiskom neposredne državne prinude.

To je, u isto vrijeme, i jedino mogući, za sada sagledani put prijeloma u postojećem trendu administrativnog voluntarizma, nedozvoljene ekspanzije troškovnog principa sa svim mogućim manifestacijama neefikasnosti itd., a afirmacije načela dohotka i dohodovnih odnosa, okretanjem ka kvalitativnim faktorima privređivanja u cilju povećavanja produktivnosti rada i smanjivanja proizvodnih troškova.

Već je bilo istaknuto da se kao temeljni institucionalni polazni okvir razvoja privrednog sistema socijalističkog samoupravljanja, pored ekonomskih zakonitosti, naime, pored tržišta i tržišnih mehanizama, odnosa i kriterija javlja i odgovarajuća uloga sistema samoupravnog društvenog planiranja. Pri tome je potrebno ukazati na važno opredjeljenje, koje ima u isto vrijeme i naučni i idejno-politički značaj, a izraženo je u postavci da sistem samoupravnog društvenog planiranja mora postati veoma važan instrument, koji u rukama udruženog rada i svjesnih subjektivnih snaga društva ima ulogu korektiva (i koordinatora) u odnosu na stihijno djelovanje zakonitosti robne proizvodnje, u prvom redu zakona vrijednosti.

U operacionalizaciji sistema samoupravnog društvenog planiranja od posebnog su značaja dva nivoa neprikosnovenosti i suvereniteta odlučivanja. Prvi nivo odlučivanja obuhvata osnovne organizacije udruženog rada i njegova neprikosnovenost treba izražavati klasni i samoupravni karakter sistema samoupravnog planira-

Digitized by Google

nja. Drugi nivo čine socijalističke republike i pokrajine. Njihov suverenitet mora izražavati načelo političkog federalizma, odnosno okolnost da je Jugoslavija višenacionalna zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti.

Osnovni metod sistema samoupravnog društvenog planiranja ostvaruje se institucijama društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumijevanja. Osnovna institucija sistema samoupravnog planiranja proširene društvene reprodukcije je udruživanje rada i sredstava na osnovama društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumijevanja.

Prema tome, ova institucija bi morala imati odlučujuću ulogu u procesu cirkulacije, koncentracije i međugranskog i međuregionalnog prelijevanja sredstava proširene reprodukcije, po načelu optimalne alokacije resursa. Pri tome je veoma bitno definirati ekonomski objektivizirane i društveno dogovorene kriterije za optimalizaciju tog procesa.

Dosadašnja praksa i iskustvo operacionalizacije sistema samoupravnog društvenog planiranja, posebno posljednjih godina, nedvojbeno pokazuju da u ovoj sferi postoji dosta velik spektar problema, teškoća, devijacija, pa i dilema. Jedno od ključnih pitanja čine uloga, mjesto i karakter institucija dogovaranja i sporazumijevanja, kao osnovnog metoda za operacionalizaciju sistema samoupravnog društvenog planiranja. Ovdje se ne misli prvenstveno na temeljne pretpostavke kao što su elementi jedinstvene ekonomsko-analitičke i statističko-dokumentacione osnove, elementi veoma razuđenog jedinstvenog informacionog sistema, kako bi osnovne i druge organizacije udruženog rada mogle spoznati svoje uže i šire razvojne interese u borbi za dohodak itd.

Otvorena pitanja, dakle, u funkcioniranju institucija dogovaranja i sporazumijevanja su znatno šira i odnose se na njihov ekonomski i pravni sadržaj, obveznost, na formalno-pravne i moralne konzekvence zbog njihovog neizvršavanja itd. Po idejno-političkim opredjeljenjima društveni dogovori i samoupravni sporazumi morali bi imati ne samo snagu i obavezu zakona, nego i, s obzirom na samoupravni karakter društvenih odnosa — još i daleko više od toga, dakle, veliku moralnu snagu.

Naša društveno-ekonomska i privredna praksa pokazuju upravo obrnuto, što znači da su neka važna pitanja iz ove sfere još uvijek otvorena. U pogledu uloge i mjesta koje moraju imati dogovori i sporazumi u daljem razvoju našeg društveno-ekonomskog, privrednog i političkog sistema na temeljima socijalističkog samoupravljanja, proteklo razvojno iskustvo nas uči i upozorava da oni u svakom slučaju mogu i moraju biti u funkciji ekonomskih i tržišnih zakonitosti, kriterija i odnosa, a ni u kom slučaju njihov supstitut.

Drugo važno pitanje u neposrednoj je vezi sa prvim i odnosi se na usklađivanje planova razvoja. Iz teorije i prakse znamo da samo onaj model privređivanja može nositi atribut planski u kome se ostvaruje proces usklađivanja planova razvoja na svim nivoima.

Digitized by Google

U nizu problema, teškoća i slabosti u ovoj sferi posebno su (po negativnim konzekvencama) značajni oni koji se odnose na usklađivanje planova razvoja među republikama i pokrajinama na nivou federacije.

Ovo se posebno naglašava u svjetlu činjenice da sistem samoupravnog društvenog planiranja mora polaziti od osnovnih organizacija udruženog rada i, prolazeći kroz cijelu složenu proceduru usklađivanja mikro i makroekonomskih odluka (u smislu usklađivanja planova razvoja na različitim nivoima samoupravno organizirane privrede i društva), završavati u njima.

I premda ovaj stav treba shvatiti u njegovom relativiziranom značenju, ipak se s tim u vezi postavlja pitanje operacionalizacije ustavnog opredjeljenja — da se na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu mora voditi zajednička ekonomska politika. Pitanje se, dakle, postavlja kako uskladiti razvoj republičkih i pokrajinskih privreda na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu.

U traženju odgovora na to pitanje treba imati na umu da su republičke (nacionalne) privrede stvarnost koja proizlazi iz okolnosti da je Jugoslavija višenacionalna zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti, te da smo politički federalizam prihvatili kao bitnu komponentu našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema.

Sama ta okolnost da u našoj stvarnosti postoje republičke i pokrajinske ekonomije nije, niti sa teorijskog niti sa praktičnog aspekta, u protivrječnosti sa spomenutim opredjeljenjem da republike i pokrajine moraju na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu voditi zajedničku ekonomsku politiku.

Ova ocjena, međutim, vrijedi samo pod pretpostavkom da se poštuje teorijski i metodološki koncept makroplaniranja. A to znači da društveni plan Jugoslavije mora biti ne prosti zbir, već svojevrsna (dovoljno fleksibilno shvaćena) sinteza društvenih planova republika i pokrajina. To se posebno naglašava zbog toga što je u ekonomskoj teoriji veoma dobro poznato da zbir ekonomskih optimuma daje suboptimum. Prema tome, efikasan proces proširene društvene reprodukcije ne bi se mogao ostvarivati na osnovu takvog društvenog plana Jugoslavije koji bi predstavljao prosti zbir društvenih planova republika i pokrajina. Pri tome treba imati na umu da se pri usklađivanju društvenih planova razvoja republika i pokrajina mora polaziti od zajednički utvrđenih ciljeva na bazi makroekonomskog sagledavanja razvoja u svijetu i u cjelini jugoslavenske zajednice.

Uzroke problema, teškoća i slabosti, koji se s tim u vezi javljaju u našoj društveno-ekonomskoj praksi, treba tražiti u dva osnovna izvora.

Prvi izvor: do sada još nisu izgrađene takva koncepcija i strategija dugoročnog razvoja Jugoslavije koje bi uključivale zajednički dogovorene interese i ciljeve razvoja između republika i pokrajina na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu i prostoru. Drugi izvor je povezan s prvim i odnosi se na činjenicu da u takvim uvjetima i

Digitized by Google

nesagledanim i *explicite* neizdiferenciranim interesima i ciljevima razvoja proces usaglašavanja, primjenom načela konsenzusa, po prirodi stvari, teče sporo, što znači da je i dogovaranje dugo i neefikasno.

U nemogućnosti da se ova pitanja, zbog neprihvatljivosti bilo kakvih dodatnih pritisaka na republike i pokrajine, brže rješavaju, bilo bi potrebno dogovoriti se o tome da nikakav institucionalni vakuum, posebno na nivou federacije, ne može postojati. To znači da do postizanja dogovora moraju važiti ili privremene mjere ili odgovarajući zakonski propisi.

Na koncu, ali ne kao manje važno, nego, dapače, kao veoma bitno pitanje operacionalizacije sistema samoupravnog društvenog planiranja, treba spomenuti ulogu i mjesto udruživanja rada i sredstava dogovaranjem i sporazumijevanjem. Naše razvojno iskustvo i privredna praksa pokazuju da je, i pored svih poznatih društvenih i političkih opredjeljenja, uloga udruživanja rada i sredstava (pogotovo ako ne računamo obavezno udruživanje) još uvijek marginalna. Budući da udruživanje rada i sredstava na svim nivoima i svim oblicima povećava ulogu samofinanciranja, ovakvo stanje ima veliki utjecaj na postojeću apsolutno dominirajuću ulogu klasičnog kredita i veoma subordiniranu ulogu samofinanciranja. Dosadašnja istraživanja ukazuju na sve osnovne uzroke ovakvog stanja u sistemu samoupravnog planiranja proširene društvene reprodukcije.

Prvi osnovni uzrok se povezuje sa niskom akumulativnom i reproduktivnom sposobnošću organizacija udruženog rada u privredi. Drugi — sa veoma neujednačenom distribucijom te niske akumulativnosti. A treći — sa pomanjkanjem dugoročne strategije privrednog i tehnološkog razvoja jugoslavenske privrede.

Pored ovih uzroka fundamentalnog karaktera, u sferi uvjeta privređivanja koji su velikim dijelom uslovljeni postojećim problemima i devijacijama u sistemu društvene reprodukcije (posebno u sistemu raspodjele, naročito primarne) postoji i čitav niz dodatnih uzroka i sferi društveno nedefinisanih normi ponašanja prilikom donošenja investicionih odluka i zatvaranja odgovarajućih financijskih konstrukcija, zatim u sferi raspodjele zajedničkog prihoda i zajedničkog dohotka itd.

Sve su to pitanja koja po svome karakteru zahtijevaju nešto širu i svestraniju stručnu, naučnu i društvenu pažnju u cilju pronalaženja nešto adekvatnijih odgovora i rješenja u odnosu na postojeće stanje.

3. Društveno vlasništvo i dohodovni odnosi

Tridesetogodišnje iskustvo našeg razvoja na temeljima socijalističkog samoupravljanja, kao i odgovarajuća teorijska uopćavanja, omogućili su bliže sagledavanje i definiranje nekih novih političko-ekonomskih kategorija. To se posebno odnosi na kategoriju

Digitized by Google

društvenog vlasništva, zatim na koncept samoupravljanja u cjelovitijem, da tako kažem, integralnom smislu, na udruživanje rada, na dohodak i dohodovne odnose, na osnovnu organizaciju udruženog rada, na slobodnu razmjenu rada, kao i na načelo raspodjele prema radu i rezultatima rada, uvažavajući pri tome ne samo živi, nego, na određen način, i minuli rad.

Naše razvojno iskustvo je, također, pokazalo da se samo u interakciji već navedenih polaznih institucionalnih osnova i spomenutih političko-ekonomskih kategorija može razvijati relativno konzistentan i efikasan sistem socijalističkog samoupravljanja. Od niza naprijed spomenutih političko-ekonomskih kategorija naročitu pažnju treba posvetiti društvenom vlasništvu i dohotku i dohodovnim odnosima.

Ovo posebno naglašavamo zbog toga što nas nagomilano iskustvo iz prethodnog razvojnog perioda, kao i odgovarajuća teorijska uopćavanja, uče i upozoravaju da su problemi koje treba savladati u procesu reproduciranja u proširenim razmjerama društveno-vlasničkog i dohodovnih odnosa (u ovoj fazi našeg društveno-ekonomskog razvoja) mnogo složeniji nego što je to bio slučaj sa bilo kojim drugim povijesno poznatim oblikom vlasništva. Kao što je iz teorije i prakse poznato, politička vlast radničke klase (pa premda predstavlja i temeljni uvjet) sama za sebe još ne znači i automatsko reproduciranje društveno-vlasničkih i dohodovnih odnosa. Ova postavka dobija svoj puni znanstveni i idejno-politički sadržaj i značaj u svjetlu definicije osnovnih kriterija za vrednovanje kvaliteta društvenih odnosa koji se razvijaju u interakciji društvenog vlasništva i dohotka. Od niza mogućih kriterija koje je istakla naša samoupravna praksa i uopćila naša ekonomska nauka posebno ističemo jedan za koji postoji visok stupanj suglasnosti da je najvažniji.

To je kriterij što se odnosi na položaj udruženog rada u sistemu društvene, posebno proširene reprodukcije. Mjera za analizu i ocjenu ovog položaja udruženog rada je stupanj njegovog ovladavanja cjelinom dohotka i posebno viškom rada, odnosno akumulacijom.

Drugi važan kriterij za vrednovanje kvaliteta društveno-vlasničkih i dohodovnih odnosa je stupanj konzekventnosti u primjeni načela raspodjele prema radu i rezultatima rada.

Na osnovu svega toga može se razabrati da se društveno-vlasnički i dohodovni odnosi mogu nesmetano reproducirati u proširenim razmjerama samo u onom slučaju kada cjelina privrednog sistema i njegovih podsistema (posebno sistema raspodjele, kreditno-monetarnog i bankarskog sistema, sistema samoupravnog planiranja proširene društvene reprodukcije, sistema međunarodnih ekonomskih odnosa i deviznog režima itd.) djeluje u pravcu jačanja pozicije udruženog rada u ovladavanju dohotkom i odlučivanju o svim fazama društvene reprodukcije uz dosljednu provedbu načela raspodjele prema radu.

Digitized by Google

U slučaju određenih slabosti, teškoća i devijacija u funkcioniranju sistema društvene, posebno proširene reprodukcije, dolazi simultano (imajući u vidu naprijed pomenuta dva kriterija) i do slabljenja efikasnosti privrednog sistema i do slabljenja kvaliteta društvenih odnosa. A to je upravo, sa raznih aspekata gledano, situacija u kojoj se nalazimo u sadašnjem trenutku našeg društveno-ekonomskog razvoja.

Mnoge analize i ocjene o razvoju našeg privrednog sistema i odgovarajućem kvalitetu društvenih odnosa ukazuju (bez obzira na to da li su ocjene *explicite* izrečene ili *implicite* pretpostavljene) na njihov hibridni karakter. A to znači da se, pored društveno-vlasničkih i dohodovnih, probiju i tendencije drugih odnosa, kao što su državni i kvazidržavno-vlasnički odnosi, grupno-vlasnički, kapital-odnosi itd.

Sama činjenica da su nam društveni odnosi hibridni ne daje, međutim, povoda ni za kakvu dramatizaciju situacije u tom pogledu. Jer marksistička analiza ovih pojava nas uči i upozorava da su društveni odnosi povijesna kategorija, pa je, prema tome, i hibridnost normalna karakteristika njihovih kvaliteta u ovoj fazi našeg društveno-ekonomskog razvoja. Ova ocjena, međutim, nikako ne smije poslužiti kao osnova za samozadovoljstvo i mirenje sa postojećim stanjem. Naprotiv, ova ocjena mora pomoći definiranju pravaca društvene akcije, s ciljem jačanja društveno-vlasničkih i dohodovnih odnosa.

Kao što je već naprijed navedeno, za analizu i ocjenu kvaliteta društveno-vlasničkih i dohodovnih odnosa uzeli smo dva osnovna kriterija, i to (1) stupanj ovladavanja udruženog rada dohotkom i viškom rada, odnosno akumulacijom i (2) dosljednost u provedbi načela raspodjele prema radu i rezultatima rada.

Postignut je visok stupanj suglasnosti o tome da se pretežan dio problema u vezi sa prvim kriterijem svodi na akumulaciju, odnosno na sistem akumulacije, što znači i na sistem njenog formiranja i njene upotrebe. Od niza mogućih kriterija za analizu i ocjenu odnosa u sistemu proširene društvene reprodukcije, sa aspekta ovladavanja udruženog rada akumulacijom, jedan od najvažnijih je stupanj samofinanciranja, uključujući i sve nivoe i oblike udruživanja rada i sredstava.

Kao što je poznato, u proteklom razvojnom periodu nešto dužem od dvije decenije, uspostavljeni su (sa kraćim i manjim oscilacijama) takvi odnosi u sistemu proširene društvene reprodukcije u kojima samofinanciranje učestvuje sa oko jednom trećinom u financiranju ukupnih bruto investicija u osnovne fondove, što znači da se oko dvije trećine ovih investicija ostvaruje po osnovu domaćih i vanjskih kredita.

Sa aspekta poželjnih kretanja u kvalitetu društvenih odnosa bilo bi daleko adekvatnije da su ovi odnosi obrnuti. Međutim, prilikom analize i ocjene stupnja samofinanciranja mora se, pored ostalog, imati na umu i akumulativna i reproduktivna sposobnost organizacija udruženog rada u privredi i faza privrednog razvoja,

Digitized by Google

stupanj udruženosti i integrisanosti privrede, struktura izvora bruto akumulacije itd.

Uzmemo li u obzir činjenicu da se u proteklim godinama oko jedna trećina bruto akumulacije u Jugoslaviji formirala po osnovu štednje stanovništva, te da su vanjski krediti (u smislu dodatne akumulacije iz inostranstva) učestvovali sa 15—20% u financiranju bruto investicija u osnovne fondove privrede, onda treba reći da je samim tim i domet samofinanciranja, u ovoj fazi razvoja, stavljen u jasno ograničene okvire. Da bi se ovi okviri proširili, morala bi se jačati akumulativna i reproduktivna sposobnost organizacija udruženog rada u privredi, povećavati uloga udruživanja rada i sredstava (i na toj osnovi podići na viši stupanj udruženost i samoupravna organiziranost privrede), te smanjiti uloga vanjske dodatne akumulacije u obliku klasičnog kredita.

Za postojeće odnose u sistemu društvene, posebno proširene, reprodukcije karakteristična je protivrječnost između niske i u svakom pogledu nezadovoljavajuće mikroekonomske akumulativnosti, to jest akumulativnosti organizacija udruženog rada u privredi, i makroekonomske akumulativnosti nacionalne privrede kao cjeline. U ovoj su pojavi, zapravo, izražene i osnovne protivrječnosti (u smislu hibridnosti) društvenih odnosa u ovoj fazi razvoja našeg društva, a na temelju nje može se uopćiti slijedeća ocjena: u ovoj fazi našeg društveno-ekonomskog razvoja mi ne možemo (razumije se, *mutatis mutandis)* bez ostatka ekstrapolirati odnose iz Marxovog učenja o proširenoj društvenoj reprodukciji. Kao što je poznato, Marx je proširenu društvenu reprodukciju kapitalističkog društva tretirao kao transformaciju viška vrijednosti u kapital. U procesu te transformacije nema razlike (pa ni protivrječnosti) između materijalne i društvene strane u tokovima društvene reprodukcije. To znači da svako proširivanje materijalne osnove (kapitalističkog) društva simultano ima za posljedicu i reproduciranje u proširenim razmjerama odgovarajućih društveno-ekonomskih odnosa.

Iz naše razvojne prakse i odgovarajućih teorijskih uopćavanja znamo da je ovaj proces reproduciranja u proširenim razmjerama društveno-vlasničkih i dohodovnih odnosa znatno složeniji. Ova složenost vuče dobrim dijelom svoje korijenje iz činjenice da kod nas može postojati i u pravilu se (u ovoj fazi razvoja) javlja izvjesna protivrječnost između materijalne i društvene dimenzije procesa proširene društvene reprodukcije. Mi već dugi niz godina govorimo o veoma nezadovoljavajućem stanju s obzirom na dostignuti stupanj akumulativne i reproduktivne sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi i, sledstveno tome, o nezadovoljavajućem trendu jačanja materijalne osnove udruženog rada, s jedne, i veoma intenzivnoj investicionoj potrošnji koja ima za posljedicu zadovoljavajući stupanj jačanja materijalne osnove društva kao cjeline, s druge strane. Intenzitet i kvalitet prevladavanja ove protivrječnosti (u narednoj fazi našeg društveno-ekonomskog razvoja) u velikoj će mjeri biti uvjetovani jačanjem institucije samo-

Digitized by Google

financiranja u najširem smislu, uključujući i sve oblike i nivoe udruživanja rada i sredstava, a time i smanjivanjem uloge klasičnog kredita i funkcije kamate.

Naše proteklo razvojno iskustvo nam je također dalo dosta argumenata za to da nema više nikakve potrebe da se iza sistema i režima proste reprodukcije (amortizacije) pojavljuje država u ime radničke klase (što je recidiv starog sistema), jer bi tu funkciju očito bolje i sa više poštovanja integriteta sredstava u društvenom vlasništvu vršio udruženi rad. A to je u isto vrijeme i put za ovladavanje udruženog rada cjelinom dohotka i, posebno, viškom rada i akumulacijom.

Ne ulazeći na ovom mjestu u šire razmatranje problema ovladavanja udruženog rada dohotkom, koji se (imajući na umu i slobodnu razmjenu rada i delegatski sistem) odnose na onaj dio dohotka što se usmjerava i upotrebljava za svrhe opšte i zajedničke potrošnje, u nastavku ćemo pažnju pokloniti samo prevladavanju spomenute protivrječnosti između materijalne i društvene dimenzije procesa društvene reprodukcije, odnosno problemima jačanja društveno-vlasničkih i dohodovnih odnosa, u smislu ovladavanja udruženog rada akumulacijom. U traženju mogućih rješenja za postepeno prevladavanje i razjašnjavanje spomenutih protivrječnosti, a imajući na umu i iskustvo naše razvojne prakse i odgovarajuće rezultate istraživanja naše ekonomske nauke, ima dosta osnova za pretpostavku da bi posebnu pažnju trebalo usredsrediti na dvije skupine problema.

Prva skupina obuhvata probleme i konzekvence dohotka i dohodovnih odnosa, a druga — kreditno-monetarni i bankarski sistem i odgovarajuću ekonomsku politiku.

Posebno velika pažnja je bila posvećena ovim pitanjima u okviru višegodišnjeg rada Konzorcija jugoslavenskih ekonomskih instituta koji su angažirani na makroprojektu »Privredni sistem SFRJ«.

Polazeći od toga da dohodak i dohodovni odnosi predstavljaju sintetički izraz za obilježavanje kvaliteta, karaktera i sadržaja društvenih odnosa u našem socijalističkom samoupravnom društvu, naše razvojno iskustvo i odgovarajuća teorijska uopćavanja nas uče i upozoravaju da se u cilju povećavanja efikasnosti privrednog sistema socijalističkog samoupravljanja moraju tražiti i pronalaziti sve bolja i adekvatnija rješenja u sferi sistema dohotka, posebno sistema njegovog stjecanja i raspodjele. U tome je kontekstu od posebne važnosti jasno izdiferencirati i definirati koncept jedinstva dohotka.

S tim u vezi, čini se, postoji dosta visok stupanj suglasnosti u tome da se jedinstvo dohotka može idejno-teorijski adekvatno interpretirati samo sa aspekta kvaliteta i karaktera društvenih odnosa. To znači da je u konceptu jedinstva dohotka izraženo neprikosnoveno pravo radnika organiziranih u osnovne i druge organizacije udruženog rada da budu gospodari uvjeta i rezultata svoga

Digitized by Google

rada i da odlučuju o svim poslovima društvene reprodukcije, kako u materijalnoj bazi tako i u društvenoj nadgradnji.

Međutim, koncept jedinstva dohotka nikako ne znači da se u sistemu njegove raspodjele ne mora uvažavati njegova objektivno data ekonomska struktura (koja proizlazi iz Marxovih shema društvene, posebno proširene, reprodukcije), a prema kojoj je u uvjetima višeg organskog sastava društvenog kapitala živi rad produktivniji i proizvodi veći dohodak po radniku, što stvara veće i bolje objektivne mogućnosti za rast ličnih dohodaka i društvenog i životnog standarda, ali što u isto vrijeme znači i veću obavezu za proširenu reprodukciju angažiranih sredstava u društvenom vlasništvu. Ova je društveno-ekonomska logika došla do izražaja i u Ustavu SFRJ iz 1974. godine, a posebno u Zakonu o udruženom radu iz 1976. Ova logika, u stvari, ugrožava društveni karakter sredstava i društveni karakter dohotka, a našla je mjesto i u odgovarajućim kriterijima raspodjele dohotka u postojećim društvenim dogovorima. I pored toga što se ovi kriteriji (veći dohodak po radniku, veća akumulacija itd.) relativno uspješno provode, u sistemu društvene reprodukcije se upravo po ovome osnovu zapaža niz slabosti, teškoća i devijacija. Ova činjenica sama po sebi govori da je u okviru postojećih društvenih opredjeljenja potrebno dalje definirati odgovarajuće kriterije, a isto tako istraživati i utvrđivati one mehanizme funkcionisanja privrednog sistema koji se odnose na stjecanje i raspodjelu dohotka.

Jedno u nizu važnih i fundamentalnih pitanja iz ove skupine problema vezuje se i uz povijesni oblik djelovanja zakona vrijednosti u ovoj fazi našeg društveno-ekonomskog razvoja. Nešto manje pretenciozno rečeno, ovo se pitanje odnosi na kriterije takozvane normalne cijene.

U članu 140. ZUR-a dato je osam kriterija za analizu i ocjenu efikasnosti i uvjeta privređivanja organizacija udruženog rada u privredi. Kasnije je Savezno izvršno vijeće propisalo još dvanaest kriterija. U raznim analizama koje se priređuju u naučnim institucijama koriste se i još neki dodatni kriteriji.

Sve je to i dobro i zadovoljavajuće kada su u pitanju opće ekonomsko-analitičke pretenzije za sagledavanje nekih aspekata efikasnosti privređivanja, kao i nekih osnovnih trendova u mijenjanju uvjeta privređivanja, odnosno kada treba dati analizu i ocjenu položaja pojedinih proizvodnih grupacija u stjecanju i raspodjeli dohotka. Međutim, kada su posrijedi privredno-sistemska rješenja (pa i mjere ekonomske politike), onda se izbor mora ograničiti samo na jedan (po društveno-ekonomskom sadržaju) najbitniji kriterij.

Dosadašnji znanstvenoistraživački napori čiji je cilj bio da se, polazeći od cjeline dohotka, utvrde (konceptom jednokalarne cijene) kriteriji normalne cijene još nisu dali zadovoljavajuće rezultate u smislu općeprihvaćenog metodološkog pristupa.

U sklopu tih napora je posebna pažnja bila posvećena razmatranju mogućnosti da se odgovarajući kriteriji pronađu i utvrde

Digitized by Google

sintetiziranjem dva prva navedena kriterija iz pomenutog člana 140. ZUR-a. To su: (1) dohodak po sredstvima i (2) dohodak po radniku. Kao što je poznato, rezultati primjene ova dva kriterija i pokazatelja su divergentni. Ova divergentnost je uzrokovana razlikama u organskom sastavu društvenog kapitala.

Prema tome, u okviru istraživanja i pokušaja stvaranja odgovarajuće sinteze trebalo bi uvesti i treći kriterij, a to su sredstva po radniku.

Istraživači teoretičari privrednog sistema socijalističkog samoupravljanja, kao i ekonometričari, za sada još nisu dali zadovoljavajuće odgovore.

Na ovim su pitanjima posebno radili, u okviru spomenutog makroprojekta, Institut društvenih nauka iz Beograda, Institut ekonomskih nauka iz Beograda, Ekonomski institut iz Ljubljane, Ekonomski institut iz Sarajeva i Ekonomski institut iz Zagreba. Rezultati ovih istraživanja razmatrani su i u saveznim društvenim savjetima i Saveznom ekonomskom savjetu.

S tim u vezi valja posebno istaći da je u Saveznom ekonomskom savjetu iznijeta ideja da se ovaj problem (u nemogućnosti postizanja opće teorijske suglasnosti) privremeno riješi dogovorom, odnosno društvenom konvencijom. Pri svemu tome je također važno spomenuti da bi metodološka osnova jedne takve konvencije morala obezbijediti primjenu osnovnih načela jedinstva dohotka, kako u njegovom stjecanju tako i u raspodjeli. Takva bi konvencija, međutim, mogla pomoći da se postepeno otklanjaju mnogobrojne devijacije u sistemu društvene reprodukcije općenito i u sistemu stjecanja i raspodjele dohotka posebno. U svakom slučaju, važnost, širina i značaj te skupine problema je tako velika i aktualna da mora neprekidno plijeniti društvenu i znanstvenu brigu i pažnju.

O drugoj skupini problema, koja se odnosi na kompleks kreditno-monetarnog i bankarskog sistema u sklopu odgovarajućih istraživanja (većim dijelom u okviru spomenutog makroprojekta) dosta je rečeno i predloženo. Veći dio ovih problema se odnosi na sferu kreiranja primarnog novca, kao i na formiranje i korištenje društvene akumulacije.

Ova istraživanja su, naime, pokazala da bez odgovarajuće transformacije kreditno-monetarnog i bankarskog sistema nećemo biti u stanju ni smanjivati ulogu kredita i kreditnog odnosa, niti dovesti u ekonomski opravdane i razumne okvire deficitarno financiranje pojedinih vidova finalne, posebno investicione potrošnje. Riječ je, zapravo, o razrješavanju problema povijesnog rascjepa (u Marxovom smislu) između procesa stvaranja vrijednosti i stvaranja novca. Prema tome, sudeći po rezultatima ovih istraživanja, određena transformacija ovog sistema je važna i sa aspekta povećanja efikasnosti privrednih kretanja, kao i sa stanovišta poboljšavanja kvaliteta društvenih odnosa.

Ima, međutim, dosta osnova za pretpostavku da bi stvaranje takvih uvjeta privređivanja u kojima bi se naš osnovni privredni subjekt, odnosno osnovna organizacija udruženog rada kao robni

Digitized by Google

proizvođač, ponašao više pod pritiskom ekonomske prinude, a manje pod pritiskom državne prinude, umnogome doprinijelo razrješavanju i ovih i drugih otvorenih pitanja u pogledu povećavanja i stupnja konzistentnosti i efikasnosti funkcioniranja našeg privrednog sistema i kvaliteta društvenih odnosa.

No dalje ulaženje u ove probleme prevazilazi i okvire i pretenzije ovih razmatranja.

4. Umjesto zaključnih razmatranja

Naprijed izloženi neki od važnih problema idejno-političkog karaktera daju, čini se, dosta osnova za ocjenu da je u toku pripremanja dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, a isto tako i kompleksnije društveno-političke akcije radi postizanja veće ekonomske stabilizacije, potrebno posvetiti punu pažnju kritičkoj analizi i ocjeni ovog sadašnjeg trenutka našeg društveno-ekonomskog razvoja. Elementi te analize i ocjene moraju obuhvatiti institucionalne okvire razvoja našeg privrednog sistema na temeljima socijalističkog samoupravljanja, kao i osnovnu skalu kategorijalnog sistema političke ekonomije samoupravnog socijalizma.

To je potrebno učiniti tim prije što već i ovako fragmentarno navođenje aktualnih pitanja i problema sa pomenutih područja, uz odgovarajuće komentare veoma ograničenih pretenzija, obezbjeđuje određeni uvid ne samo u njihov karakter, širinu, značaj i sadržaj, nego u isto vrijeme ukazuje i upozorava na potrebu šire društveno-političke akcije s ciljem daljeg usavršavanja i dosljednije provedbe dobrih rješenja i opredjeljenja, a korekcije onih koja izazivaju devijacije i teškoće.

Nije, međutim, ni potrebno posebno naglašavati da kompleksnija analiza i ocjena ovog sadašnjeg trenutka razvoja mora ulaziti i šire i dublje u široki spektar postojećih problema i dilema. Taj spektar problema i dilema praktički obuhvaća sve mehanizme funkcioniranja privrednog sistema, odnosno sve njegove podsisteme.

Sa aspekta pripremanja jedne ekonomsko-analitičke ocjene sadašnjeg trenutka razvoja sa ovakvim pretenzijama olakšavajuća okolnost je svakako to što za analizu ovakvog karaktera u osnovi nisu potrebna neka suviše obimna dodatna istraživanja, već, prije svega, kreativno koncipiranje relevantnih stavova i ocjena na bazi postojećih rezultata istraživanja.

Ovo treba naglasiti tim prije što ima mnogo osnova za pretpostavku da veći dio teškoća, slabosti i devijacija, kako u privrednom sistemu tako i u privrednim kretanjima nije uslijedio samo zbog limita znanja (i premda taj limit postoji oduvijek i zasvagda), već prvenstveno zbog nedosljednosti u provođenju nekih temeljnih opredjeljenja u pogledu institucionalnih okvira i uvjeta privređivanja, a isto tako i uslijed neefikasnog transfera postojećih znanstvenih dostignuća.

Činjenica je, međutim, da, i pored veoma jasnih društveno-političkih opredjeljenja, još nismo stvorili takve uvjete privređi-

Digitized by Google

vanja u kojima bi naš osnovni privredni subjekt, kao robni proizvođač, ostvarivao funkciju izraženu u maksimiranju dohotka (preponderantno putem porasta produktivnosti i smanjenja troškova) pod pritiskom zakona dohotka, a to znači pod pritiskom ekonomske nužde i prinude. A taj sklop problema prelazi okvire isključivo naučnog karaktera (odnosno faktora i limita znanja) i ulazi u područje problema sa političkim konsideracijama.

Sa aspekta ovih razmatranja, međutim, važan zaključak je da nam mobilizacija i kroz organiziranu društvenu akciju za svrsishodno korištenje postojećih znanja može (razumije se, i uz dodatne istraživačke napore) dati zadovoljavajuće odgovore na mnoga važna i aktualna pitanja našeg daljeg efikasnijeg razvoja na socijalističko-samoupravnim osnovama.

A upravo takva društvena akcija je jedan od važnih zadataka kako u pripremi dugoročnog programa tako i u ostvarivanju politike ekonomske stabilizacije.

Digitized by Google

Enver Redžić

Moć birokratije i nemoć kritike birokratizma

U svim istorijskim fazama borbe za socijalizam komunistička partija, kao avangarda radničke klase, težila je ka tome da se potvrđuje kao radnička partija marksističkog teorijskog opredjeljenja. Stoga je pitanje socijalne strukture za komunističku partiju uvijek imalo principijelan, fundamentalan značaj. On se ogledao i izražavao u cjelokupnosti njene organizacije, od baze do vrha. Pri tome, kao marksistička partija, ona se svojom socijalnom strukturom nužno prilagođavala društvenim procesima i promjenama čiji je nosilac i sama bila. Međutim, svjesna dugotrajnosti procesa ukidanja eksploatacije čovjeka od strane čovjeka i formiranja besklasnog društva, to jest svjesna dugotrajnog postojanja radničke klase u socijalističkoj fazi društvenog razvitka, ona je principijelno insistirala na tome da u njenom socijalnom sastavu najšire bude zastupljen radnički element. U takvom opredjeljenju komunističke partije potvrđivala se, u stvari, objektivna društveno-istorijska zakonitost — da je radnička klasa osnovna i vodeća snaga socijalizma, to jest socijalističkog preobražaja društva. Organski ponikla iz radničke klase i njen najsvjesniji dio, komunistička partija ostvaruje svoju avangardnu ulogu dosljednom borbom za oživotvorenje istorijskih težnji i ciljeva radničke klase — u njenim redovima i sa njom zajedno. Tendencije odvajanja od klase ili postavljanje iznad nje reflektuju se nužno u obliku i manifestacijama narušavanja spomenute zakonitosti.

Digitized by Google

Savez komunista Jugoslavije bio je rukovođen kako istorijskim iskustvom svjetskog komunističkog pokreta tako i iskustvom komunističkog pokreta Jugoslavije kada je definisao svoje stanovište o sopstvenoj socijalnoj strukturi. To je učinjeno u članu 13. Statuta SKJ, u kome se kaže: »Organizacije SK posebno su dužne stalnim prijemom radnika ... osiguravati svoju klasno-socijalnu osnovu«, kao i u članu 25, kojim se članstvo, organizacije i organi SK obavezuju da »vode stalnu i sistematsku kadrovsku politiku zasnovanu na jedinstvenim idejno-političkim kriterijumima i klasnim osnovama« i da se, dosljedno kriterijima kadrovske politike SKJ, »osigura veća zastupljenost neposrednih proizvođača u organima društveno-političkih i društvenih organizacija, skupštinama društveno-političkih, samoupravnih interesnih i mjesnih zajednica i u samoupravnim organima organizacija i zajednica udruženog rada«[1].

Statut Saveza komunista Bosne i Hercegovine, također, formuliše isto stanovište u pogledu primanja novih članova, kao i u pogledu izbora organa SK. Član 12. obavezuje osnovne organizacije »da prvenstveno primaju u SK radnike-neposredne proizvođače... i obezbeđuju klasno-socijalnu osnovu i obnovu Saveza komunista«. Član 33. zahtijeva da se prilikom izbora organa »utvrde kriteriji kojima se obezbeđuje sastav organa koji odgovara klasno-socijalnoj strukturi SKBiH«[2].

Na Jedanaestom kongresu SKJ i Sedmom kongresu SKBiH bilo je dovoljno razloga da se kritički ocijene stanje i tendencije u socijalnom sastavu SK, koje nisu u skladu sa opredjeljenjima definisanim u Statutu, i da se upozori na negativne uticaje i posljedice u razvoju socijalističkog samoupravljanja. S tim u vezi Tito je naglašavao dalekosežni značaj jačanja »klasne usmjerenosti kadrovske politike«, kao najuspješnijeg metoda u borbi protiv »monopolizacije i privatizacije u kadrovskoj politici«, odlučno se suprotstavljao dugom ostajanju na funkcijama, osuđivao raširenu pojavu neprincipijelne borbe za položaje i funkcije i zalagao se za to da se izabrani funkcioneri poslije isteka mandata vraćaju u svoje organizacije udruženog rada.[3]

U Rezoluciji Jedanaestog kongresa SKJ također je konstatirano da obnavljanje organizacija SK radnicima-neposrednim proizvođačima ne teče u skladu sa Statutom, a pogotovo činjenica da je udio radnika u organima SK izrazito minimalan. Otvaranje ovoga problema u razvoju SK stavlja na dnevni red i aktuelizira značaj povezanosti SK sa radničkom klasom u procesu daljeg razvoja i transformacije društva na osnovama i praksi socijalističkog samoupravljanja. Stoga se u Rezoluciji ističe da je prijem novih članova u SK u funkciji jačanja njegove radničko-klasne usmjere-

[1] *Statut SKJ*, »Komunist«, Beograd, 1978, str. 19, 31.
[2] Statut SKBiH, »Komunist«, Sarajevo, 1978, str. 14, 31.
[3] Josip Broz Tito, *Savez komunista Jugoslavije u borbi za dalji razvitak socijalističke, samoupravne i nesvrstane Jugoslavije, XI kongres SKJ*, (Referat, rezolucije, završna riječ), »Oslobođenje«, Sarajevo, 1978, str. 55, 63—64.

Digitized by Google

nosti, što podrazumijeva da članstvu u SK i radnim ljudima u udruženom radu pripada u praksi uloga osnovnih nosilaca kadrovske politike. Iznevjeravanje ovoga opredjeljenja prepušta organizacije SK dominaciji birokratskih elemenata, koja se izražava na razne načine i u različitim oblicima, naročito u relativno rašrenim pojavama da se o izboru i raspoređivanju kadrova odlučuje u neformalnim grupama i u ime članstva SK[4], da se princip izmjenljivosti kadrova u praksi formalizuje, proširuje prostor tendencijama profesionalizacije društveno-političkog rada, birokratizuje metod rada u SK, podržavaju tendencije koje sputavaju i koče razmah procesa demokratizacije u SK.

Učesnici Sedmog kongresa SKBiH došli su do istih zaključaka i dali identične ocjene o socijalnom sastavu SKBiH. Ističući da su u socijalnoj strukturi SKBiH radnici zastupljeni relativno šire od drugih socijalnih kategorija, na Sedmom kongresu je ocijenjeno da, s obzirom na udio (oko 31%) učešća radnika u socijalnom sastavu SKBiH, stanje u socijalno-klasnoj strukturi SKBiH »nije zadovoljavajuće«. To se ogleda kako u otporima širem obnavljanju SK radnicima-neposrednim proizvođačima tako i u izrazito visokom stepenu isključivanja radnika iz SK, odnosno njihovog skidanja sa evidencije u SK.[5] U kongresnim dokumentima ovakav sektaški odnos prema radnicima objašnjava se »pojavama nedemokratskog odlučivanja, subjektivizma, birokratskog odnosa, tendencijama privatizacije kadrovske politike, pojavama karijerizma i vlastoljublja«[6]. S tim u vezi Sedmi kongres SKBiH obavezao je organe i organizacije da se odlučno suprotstavljaju ovakvim pojavama i da djeluju u smislu »jačanja socijalno-klasne komponente kadrovske politike«.

Razvijena na marksističkoj teoriji, po kojoj se biće partije potvrđuje klasnim radničkim sastavom i dosljednošću u borbi za ostvarivanje izvornih socijalističkih težnji radničke klase, to jest jedinstvom njenog klasnog karaktera i njene strategije u borbi za socijalizam, ova opredjeljenja Jedanaestog kongresa SKJ i Sedmog kongresa SKBiH sučeljena su u praksi sa ozbiljnim teškoćama i veoma jakim otporima. Ilustrovaćemo ovu tvrdnju pokazateljima o kretanju u socijalnoj strukturi SK u periodu od 1969. do 1979. godine, a zatim od 1979. do sredine 1981. godine.

Prema statističkom pregledu SKJ za 1979. godinu, SKJ je 1969. imao 1,111.682 člana, među kojima je bilo radnika 30,7%.[7] Na kraju decenije, 1979. godine, SKJ je obuhvatao 1,884.475 članova, a radnika je bilo 29,5%.[8] U 1971, 1972, 1973, 1974. i 1977. godini procenat radnika u socijalnom sastavu SKJ je neznatno veći od 30%, dok su radnici u socijalnom sastavu SKJ u 1970, 1975, 1976, 1978.

[4] *Rezolucija XI kongresa SKJ, XI kongres*, str. 117, 121—122.
[5] *Sedmi kongres SKBiH (Dokumenti)*, Sarajevo, str. 448—449.
[6] Ibid., str. 233.
[7] Statistički pregled SKJ za 1979. godinu, Radna zajednica u CK SKJ, sektor za izgradnju SK i kadrovsku politiku, septembar 1981, tabela 11.
[8] Ibid.

Digitized by Google

i 1979. godini činili nešto manje od 30%. Najniži procenat radnika u socijalnom sastavu SKJ 1975. godine iznosio je 25,5%.[9] Istovremeno, u ovoj deceniji među isključenim članovima najviše je radnika. Najniži procenat isključenih radnika bio je 38,2% (1973), a najviši 52,4% (1968).[10] U posljednjoj godini decenije, 1979, procenat isključenih radnika dostigao je 47,9%.[11] Stanje se, u osnovi, nije promijenilo ni 1980, kao ni sredinom 1981. godine, za koju su utvrđeni podaci prema kojima radnici u ukupnom članstvu SKJ učestvuju sa 29,4%. U SKBiH je na kraju prve polovine 1981. u cjelokupnom članstvu bilo 31,9% radnika. Od ukupnog broja isključenih iz SKJ tokom 1980. godine radnika je 47,5%.[12] Među isključenima iz SKBiH u 1980. godini radnika je 52,3%.[13]

Statistički pregledi kretanja struktura u SKJ ne iskazuju socijalni sastav rukovodećih organa SK. Takve podatke ne pružaju ni izvještaji CK SKJ i CK SKBiH, koji su podneseni Jedanaestom kongresu SKJ, odnosno Sedmom kongresu SKBiH. Izuzetak predstavlja izvještaj o radu Centralnog komiteta SKBiH od Sedmog do Osmog kongresa (Nacrt u kome se, bez analize, u fusnotama navode globalni podaci o učešću radnika u socijalnoj strukturi opštinskih konferencija (35,5%), komiteta (26,7%), predsjednika konferencija (11%) i sekretara opštinskih komiteta (22%)).[14] Ako pretpostavimo — nepostojanje statističkog pregleda o učešću radnika u rukovodećim organima SK primorava nas na hipotetički pristup — da je u tom pogledu slična situacija u cijelom SKJ, nameće se zaključak da je udio radnika u rukovodećim organima i na rukovodećim funkcijama u organima SK daleko ispod tokom minule decenije ustaljenog procenta (30%) zastupljenosti radnika u cjelokupnom članstvu SKJ. Objašnjenje za ovo stanje treba tražiti, i vjerovatno se nalazi, u činjenici da u socijalnom sastavu rukovodećih organa i na izvršnim rukovodećim funkcijama SK dominira birokratski stratum, koji po učešću u članstvu SKJ znatno zaostaje za radnicima. Ako socijalne kategorije: »administrativno osoblje«, »rukovodeće osoblje« i »plaćeni funkcioneri«, kojima operiše statistika SK u iskazivanju socijalne strukture članstva, situiramo u širu, zajedničku kategoriju birokratskog stratuma, možemo konstatovati da je on u socijalnoj strukturi SKJ 1979. godine činio 17,9% od cjelokupnog članstva.[15] Međutim, u rukovodećim organima i na rukovodećim funkcijama SK ova socijalna kategorija zastupljena je najmanje četiri puta više od sopstvenog procentualnog učešća u članstvu SK. Ona dominantno pokriva sastav centralnih, pokrajinskih, gradskih, međuopštinskih i opštin-

[9] Ibid., tabela 12.
[10] Ibid., tabela 13.
[11] Ibid.
[12] Statistički pregled SKJ za 1980. godinu, tabela 13.
[13] Ibid., tabela 41.
[14] *Izvještaj o radu Centralnog komiteta i osnovnim karakteristikama aktivnosti SKBiH od Sedmog do Osmog kongresa (Nacrt)*, »Oslobođenje«, Sarajevo, decembar 1981, str. 34.
[15] Statistički pregled SKJ za 1979. godinu, tabele 22. i 23.

Digitized by Google

skih komiteta, kao i drugih organa Saveza komunista. Ona, također, pretežno pokriva socijalni sastav delegacija društveno-političkih zajednica, od opštine do republike i federacije, kao i socijalni sastav funkcionerskih položaja u njima.[16] Očigledno, socijalno-klasni sastav članstva SK i njegovih rukovodećih organa u izrazitoj su disharmoniji i ovaj raskorak tokom minule decenije pokazuje i dokazuje tendenciju stabilizovanja, tendenciju da se afirmira kao hronično stanje. Tu se, objektivno, nalaze korijeni i motivi otporâ širem prodoru radnika-neposrednih proizvođača u SK, kao i prakse da među isključenima i skinutima sa evidencije, kao i među onima koji svojevoljno napuštaju SK, prednjače radnici. Istovremeno, u kategoriji birokratskog stratuma permanentno se vodi »neprincipijelna borba za funkcije i položaje« (Tito), što neminovno otežava i potkopava razvoj samoupravljanja.

Pošto se tokom dugog niza godina učvrstila na uticajnim pozicijama, ova socijalna kategorija stiče svojstva i neka obilježja i elemente konzervativne snage. Ona ispoljava osobine vlastoljublja i karijerizma, težnju da funkcije koristi za ostvarivanje privatnih interesa, za nedemokratsko odlučivanje o sredstvima u društvenoj svojini, uz privatizaciju kadrovske politike, zaobilaženje principa izmjenljivosti kadrova na funkcijama i njihovog povratka po isteku mandata u ranije organizacije udruženog rada, a pribjegava i drugim metodima i oblicima političkog nesamoupravnog ponašanja. Ona podržava razvoj samoupravljanja u svim pravcima, čini to svjesno i otvoreno, više glasom nego djelom, više spolja nego iznutra, uvjerena da je samoupravljanje životni interes miliona radnih ljudi i da u njemu ona mora, i može, osigurati neophodan prostor za svoju egzistenciju i ulogu, da od sposobnosti prilagođavanja društvenom kretanju zavisi mjera njenog uticaja na društvene tokove.

Učvršćivanjem na društvenim položajima u političkom i društvenom životu birokratija se istovremeno i materijalno situira. Više nego ma koja druga socijalna kategorija, ona je propagirala i zalagala se za princip nagrađivanja prema radu, a uporedo s tim vješto je sebe isključivala iz okvira primjene principa socijalističkog vrednovanja rezultata rada. Tako je, uz široku primjenu principa nagrađivanja prema radu, uveden i »princip« nagrađivanja prema funkciji, pri čemu se kao osnova uzima prosječni lični dohodak neposrednih proizvođača. Primjenom koeficijenta od 2,5 do 4,5 utvrđeni su rasponi u nagrađivanju nosilaca funkcija. Iznos od prosječna 2,5 lična dohotka za najnižu funkciju podrazumijeva da obavljanje poslova na takvoj funkciji predstavlja dva i po puta uvećanu društvenu vrijednost koju svojim radom stvara kvalifikovani radnik u društvenoj proizvodnji. Primjena koeficijenta za

[16] Od 308 delegata u Skupštini SFRJ saziva 1978. godine 256 delegata pripada ovoj socijalnoj kategoriji (»Statistički godišnjak Jugoslavije«, godište XXVIII, 1981, str. 106). U socijalnom sastavu delegata Društveno-političkog vijeća Skupštine SRBiH ova društvena kategorija zastupljena je sa 92,4% (»Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine«, godište XV, 1981, str. 41).

Digitized by Google

nagrađivanje poslova vezanih za određene funkcije imala je smisao objektivizacije u društvenoj valorizaciji profesionalnog političkog rada. Opredjeljenje za koeficijente obrazlagalo se prevaziđenošću Marksovog stanovišta da ni jedna funkcija ne može biti nagrađena iznad plate jednog sposobnog i vrijednog industrijskog radnika. Privilegija je stvorena, ali ne zato da bude prolaznog karaktera. Stabilnost birokratije u društvu izražava se i u njenoj materijalnoj stabilnosti. Bez obzira na porast stopa inflacije i troškova života, na nemir tržišta i oscilatorna kretanja u proizvodnji i potrošnji, ona uvijek ima utvrđenim koeficijentom umnoženi prosječni lični dohodak neposrednog proizvođača. Tu je, vjerovatno, i jedan od izvora i motiva one »neprincipijelne borbe za funkcije i položaje«, o kojoj je govorio Tito na Jedanaestom kongresu SKJ i naglašavao da se time nanosi velika politička šteta naporima usmjerenim na razvoj socijalističkog samoupravnog društva.

Proces birokratizacije koji je zahvatio i SKJ, izražen naročito u socijalnom sastavu rukovodećih organa i pojavama u metodu rada (koji je više formalno usklađen sa odredbama Statuta nego što suštinski odgovara demokratskim statutarnim opredjeljenjima i zahtjevima), otežava Savezu komunista da u borbi protiv birokratizma postiže rezultate u smislu da se podsijecaju njegovi društveni korijeni i smanjuje njegova društvena moć. Tako je i sam SK postao poprište ovog protivrječnog procesa, koji se izražava u permanentnom sukobu birokratskih tendencija i metoda, s jedne, i težnji i napora da se oni potisnu i prevaziđu demokratskom praksom, s druge strane. Riječ je o procesu koji je objektivno društveno uslovljen, ali istovremeno ima i izvjesna autonomna, specifična obilježja. S obzirom na to da predstavlja vodeću idejno-političku snagu u društvu, Savez komunista je odgovoran što procesu demokratizacije u društvu ne daje jače podsticaje, bržim ritmom sopstvene demokratske prakse. Dobija se utisak jedinstva SK u borbi protiv birokratizma, jer je to njegovo opredjeljenje, i stoga što niko iz SK ne ide u javnost sa nedemokratskim pogledima i stavovima. Ovaj privid jedinstva sugerira shvatanje da u samom SK nema prostora na kome bi se mogle razviti i afirmirati birokratske tendencije i snage. Međutim, sam privid je sastavni element i izraz procesa birokratizacije u SK i izvanredno zaštitno okrilje, koje pogoduje i omogućava birokratskim elementima da u praksi SK budu uticajni i da se, nužno, po logici kretanja, svrstaju i integrišu u centre političke i društvene moći. O njima se u nas govori i piše apstraktno, jer nemaju određen institucionalni oblik, pa ih, tako, njihovo »apstraktno« postojanje čuva i štiti od kritike i akcije koja bi ih mogla stvarno ugroziti.

Iako je napadnut sa svih strana i iz svih društvenih struktura, od radničke klase do birokratije, od političke baze do vrha politike, birokratizam ispoljava istinsku žilavost i neranjivost, obnavlja se i reprodukuje u uslovima samoupravljanja i, štaviše, samoupravljanju se nameće ne samo kao objektivni činilac i element nje-

Digitized by Google

govih uslova, već i kao stvarni partner u procesu društvenog razvoja. Birokratizam je prodro u samoupravljanje, u stvari, u samoupravljačke strukture i mehanizme, dok je sâm ostao tvrd i u suštini zatvoren procesima samoupravljanja. Ukoliko se, pak, otvara, to je formalno, mehaničko prilagođavanje da bi ostao i dalje uticajan u tokovima društvenog i političkog života. Njegovu objektivnu, socijalnu podlogu čini birokratija, koja se od njega vješto distancira, predstavljajući se kao njegov uporni i najglasniji kritičar, usljed čega se stiče utisak da birokratizam egzistira nezavisno od svoje društvene osnove — birokratije i da kao sistem političkog mišljenja i djelovanja nije u funkciji birokratije kao društvene snage, već njen odlučni antinom.

Društvena moć birokratizma je nesumnjiva i velika, ali ni društvo nije nemoćno prema birokratizmu, ma koliko on bio društveno uslovljen i u funkciji samog društvenog razvoja. Temeljna, konkretna, korjenita i kritička analiza njegove društvene moći prvi je uslov i korak na liniji zatvaranja i ukidanja mogućnosti da »u ime« društva uzurpira samoupravna prava radnih ljudi i građana, da ih politički eksproprišе kao samoupravljače u njihovim osnovnim pravima. Birokratizam je uvijek toliko društveno moćan koliko je društvo spremno da se prepusti njegovom uticaju, koliko je spremno da prihvati njegovu posredničku, predstavničku funkciju i ulogu, njegovo ambivalentno ponašanje. Svjetsko iskustvo socijalizma obilno dokazuje da mu na razvojnom putu nikakvi spoljni pritisci nisu nanijeli toliko štete, prouzrokovali stagnaciju i teška krizna stanja društva, kao što je to mogao i čini njegov sopstveni birokratizam.

Kao posrednik između radničke klase i države, kao reprezentant socijalističke države, birokratija neizbježno gubi vezu sa radnim masama, usljed čega je ona dovedena u položaj da sve više potencira svoju ulogu opunomoćenika radničke klase i da istupa »u ime« neposrednih proizvođača, dok je radnička klasa sve manje spremna da je priznaje kao svoga predstavnika. To je protivrječan proces, u kome birokratsko uzurpiranje prava neposrednih proizvođača prate otpori radničke klase, nejednaki po intenzitetu i raznovrsni po oblicima, ali čiji je bitni smisao prevazilaženje stanja koje stvara mogućnosti otuđivanja osnovnih prava od neposrednih proizvođača u procesu socijalističkog preobražaja društva. Svoju posredničku, opunomoćeničku poziciju u društvu birokratija osigurava argumentacijom da cjelokupno njeno ponašanje i djelovanje nosi obilježje socijalističke demokratičnosti i legitimiteta i da je u funkciji afirmacije tih obilježja. Istovremeno, ona prihvata i zastupa stanovište da je radnička klasa osnovna društvena pokretačka snaga i nosilac socijalističkog društvenog razvoja. Usvajajući ovo stanovište, birokratija je svjesna toga da jedino potvrđivanjem kao socijalistička snaga *sui generis* može ispunjavati socijalističku funkciju kako na idejno-političkom planu tako i na području prakse. Stoga ona dosljedno ističe svoje uvjerenje, koje može biti i autentično, da pozitivan odnos prema socijalizmu prvenstveno podrazumi-

Digitized by Google

jeva opredjeljenja: stajati na socijalističkim idejnim pozicijama radničke klase i izražavati socijalističke interese radničke klase. Naglašavanjem da stoji na idejnim pozicijama radničke klase i da izražava njene interese birokratija nalazi modus idejno-političke povezanosti sa radničkom klasom, od koje je odvaja njen socijalni položaj u produkcionim odnosima, a, s druge strane, oslanjajući se na veoma uticajne pozicije koje ima u društveno-političkoj strukturi, ona je u mogućnosti da definiše sadržinu ovih opredjeljenja i daje ocjene o njihovom ispunjavanju, odnosno iznevjeravanju. Egzaktna analiza isključivanja iz SK tokom posljednje decenije pokazala bi da je najviše bilo radnika na koje su se odnosile ove ocjene i da su istovremeno u njihovom donošenju najmanje učestvovali sami radnici.

Bitni interes radničke klase je da suvereno upravlja tokovima društvene reprodukcije, da u procesu proizvodnje i raspodjele društvenog proizvoda ima prvu riječ i presudnu ulogu kao osnovna snaga proizvodnje. U tome se izražava suština marksističke teorije da radnička klasa predstavlja glavnu, vodeću snagu u procesu formiranja i razvijanja socijalističkih društvenih odnosa. Kao teorijsko i načelno-političko opredjeljenje, to za birokratiju nije nikako sporno, jer ona nije u sporu sa teorijom i načelnim idejno-političkim opredjeljenjima. Naprotiv, ona se uporno legitimira kao protagonist marksističke teorije, pri čemu joj je uvijek stalo da napredak u položaju neposrednih proizvođača — kojim se i po njenom uvjerenju izražava i mjeri napredak socijalizma — ne ugrozi društvenu, socijalističku funkciju njene egzistencije. Svjesna činjenice da se u procesu ovladavanja tokovima reprodukcije radnička klasa nalazila u ofanzivi, da osvaja jednu po jednu stepenicu u upravljanju procesom formiranja dohotka i njegove raspodjele, birokratija samo naglašava potrebu i nužnost jačanja samoupravnih prava neposrednih proizvođača. Ona nikako ne želi da se u tom kretanju nađe na začelju, već, naprotiv, u prvom planu, jer izražavanjem progresivnog opredjeljenja ona dokazuje svoju društvenu, socijalističku opravdanost i opredjeljenje. Ali, i sada, ona je dosljedna prvobitnoj funkciji reprezentanta, koja joj je omogućavala da izraste u prvorazrednog činioca na liniji društveno-ekonomskih i političkih kretanja. Veoma razvijenog sluha za društveno-ekonomske procese, ona osjeća da ofanziva radničke klase i porast njenog uticaja na planu afirmacije i učvršćenja samoupravljanja kao osnovnog pravca i obilježja socijalističkih društvenih odnosa ugrožava njenu posredničko-reprezentantnu poziciju i da razvoj samoupravljanja otvara i na dnevni red društvene socijalističke prakse postavlja pitanje da li će birokratija moći da zadrži svoju dosadašnju ulogu faktora koji je imao prvu riječ u definiranju metoda i zadataka strategije društveno-ekonomskog razvoja ili će tu poziciju preuzeti neposredni proizvođači koji izražavaju zahtjeve i spremnost da kao osnovna društvena snaga neposredno snose odgovornost za socijalističko samoupravljanje u ekonomskim i društvenim odnosima na svim njihovim tačkama.

Digitized by Google

U prethodnim fazama socijalističkog društvenog razvitka, kada je stepen razvijenosti proizvodnih snaga bio i relativno i apsolutno izrazito nizak, pa, prema tome, i mogućnosti radničke klase da upravlja procesom proizvodnje i raspodjele također veoma ograničene, bilo je nužno da ulogu organizatora društvene proizvodnje prihvati birokratija i da je ostvaruje u ime radničke klase i u njenom interesu. Ispunjavajući tu društvenu ulogu, ona je izrasla u relativno samostalnu i veoma uticajnu društvenu i političku snagu. Razvojne faze izgradnje socijalističkih društvenih odnosa su se smjenjivale, a birokratija je u svakoj imala zadatke koji su potvrđivali njenu neophodnost i njenu reprezentantnu poziciju, od koje je neodvojiva metodologija i praksa birokratizma u organizovanju i vođenju društvenih poslova. Što je opšti socijalistički društveni napredak bio očigledniji, u društvu je sve više jačala svijest o tome da od borbe protiv birokratizma i temeljnog smanjivanja njegovog uticaja zavisi proces demokratizacije ukupnih odnosa u društvu na osnovama socijalističkog samoupravljanja. Birokratizam je, međutim, bio dovoljno stabilan, pa se nije ni plašio društveno-političke antibirokratske akcije, koja je metodološki pretežno bila okrenuta posljedicama, a ne uzrocima njegove društveno-političke moći. Stiče se utisak da je on nepromjenljiva društveno-politička konstanta, dok se sve druge socijalne kategorije mijenjaju i preobražavaju i, s obzirom na značaj koji imaju u društvenim kretanjima, ostaju vječito u drugom planu. Iz toga prividа nastala je teorija o »lukavstvu birokratskog uma«, koja je u obilježjima ponašanja birokratije i birokratizma nalazila objašnjenje njihove vitalnosti, fleksibilnosti i prilagođavanja promjenama, koje je donosio razvoj samoupravljanja i gubila iz vida da je i sâmo to »lukavstvo« proizvod društvenih promjena i svojevrstan izraz tendencije opadanja društvene moći birokratije.

Svjestan razvojnog pravca u kome radnička klasa potvrđuje na djelu svoju ulogu osnovnog nosioca socijalističkog samoupravljanja, birokratizam se predstavlja društvu kao zagovornik prava i napora neposrednih proizvođača da upravljaju cjelokupnim tokom društvene reprodukcije. On izražava svoje nezadovoljstvo što se blokira proces »prenošenja« prava, formulisanih u Ustavu i Zakonu o udruženom radu, na neposredne proizvođače da kontrolišu i usmjeravaju ekonomska kretanja, ali pri tome ne ukazuje na društvene snage koje iza ove blokade stoje. Za birokratizam je bitno da se očuvaju metodologija i mehanizam »prenošenja« samoupravnih prava na neposredne proizvođače, jer se na taj način potvrđuje njegova reprezentantna funkcija u samoupravnom društvu, njegova aktivna uloga i uticaj na razvoj samoupravljanja. Tako se objektivizira odnos u kome se jačanje samoupravljačkog položaja neposrednog proizvođača realizuje metodologijom »prenošenja« samoupravnih prava na neposredne proizvođače. To je, u osnovi, metodologija održavanja ravnoteže političkih odnosa među socijalnim strukturama u društvu, koja odgovara interesima birokratije, ali nikako nije u duhu težnji i potreba radničke klase. Na-

Digitized by Google

ime, »prenošenjem« samoupravnih prava na neposredne proizvođače, nezavisno od toga ko je subjekt takvog »prenošenja«, izražava se realnost otuđenosti tih prava od njihovog društvenog »vlasnika«, — neposrednih proizvođača, koji su klasno i društveno motivirani da tu realnost mijenjaju i prevazilaze. Ostvarivanje samoupravnih prava postaje društvena realnost ako je djelo samih neposrednih proizvođača. Ukidanje metodologije »prenošenja« samoupravnih prava na neposredne proizvođače izraz je socijalističke samoupravne svijesti i snage neposrednih proizvođača da posredovano samoupravljanje pretvore u stvarnu neposrednu društvenu praksu.

Birokratija smatra da je to »dugoročan proces«, a radnička klasa kao osnovna društvena snaga socijalizma i nosilac socijalističkog samoupravljanja neposredno je motivisana da ga što više skrati. »Dugoročno« trajanje ovog procesa podrazumijeva dugoročnost reprezentativne funkcije birokratije u socijalističkom samoupravnom društvu, dugoročno održavanje pozicije u relevantnim društveno-političkim strukturama da »u ime« društva »prenosi« na radničku klasu njena samoupravna prava. S tim u vezi i deprofesionalizacija društveno-političkog rada je, po ocjeni birokratije, takođe stvar »dugoročne« perspektive. Kao nosilac profesionalizma društveno-političkog rada i njegovog širenja, u kome ona ima autoritativan položaj, birokratija se prirodom svog društvenog bića opire demokratskim zahtjevima u političkim strukturama, prvenstveno radničkog elementa u njima, da se odlučno djeluje u smislu ukidanja monopoliziranja uticajnih političkih položaja, da se šire otvara i radikalizira proces deprofesionalizacije politike. U tome se ogleda jedan od elemenata metoda borbe protiv centara društveno-političke moći, koji su izrasli iz prakse monopoliziranja uticajnih političkih položaja i funkcija. S obzirom na vodeću idejno-političku ulogu u društvu, ritam deprofesionalizacije političkih funkcija SK pokazuje se kao realno mjerilo i pokazatelj njenog ostvarivanja u društvu.

Društvena opravdanost i aktuelnost deprofesionalizacije politike u najdubljoj je povezanosti sa razvojem autentičnih socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa. Ona je u funkciji socijalističkog samoupravljanja, koje svojom društvenom prirodom ne podnosi ograničenja metodom posredovanja, prenošenja, monopoliziranja i profesionaliziranja politike i drugim metodima. Kada prihvata deprofesionalizaciju politike kao metod razvoja socijalističkog samoupravljanja, birokratija smatra da je pri tome riječ o dugotrajnom procesu, pri čemu ona u ovoj sintagmi akcentira njegovu atributsku komponentu, očekujući, saglasno svojoj političkoj filozofiji, da će i sama, svojim praktičkim ponašanjem i djelovanjem, uticati na sâm proces u smislu njegove dugoročnosti. Ona je, stoga, principijelan pobornik vraćanja kadrova sa političkih funkcija u prvobitne organizacije udruženog rada, ali se i ovdje njeno teorijsko opredjeljenje sukobljava sa praktičnim ponašanjem. Naime, ona je aktivan učesnik u opštem zahtjevu za podruštvljavanjem kadrovske politike, ali joj je u tom opredjeljenju prvenstveno stalo

Digitized by Google

do stabilnosti njenog mjesta i uloge u ostvarivanju samog procesa podruštvljavanja. Na taj način potvrđuje se da u pogledu saglasnosti svih društvenih struktura o nužnosti ovih procesa u društveno-političkom životu postoje značajne, pa i suštinske razlike među njima, prvenstveno u shvatanju njihove unutrašnje sadržine i razvojnog pravca. U tom pogledu motivi i koncepcije birokratije i radničkog elementa nikako nisu identični.

U formalnoj saglasnosti raznih socijalnih struktura o određenim društvenim pitanjima često postoje i suštinske razlike. Birokratija se u konkretnim stavovima orijentira na dužu perspektivu, na konzerviranje, naime, na usporeno mijenjanje postojećih odnosa, dok neposredni proizvođači traže rješenja koja ubrzavaju proces demonopolizacije, deprofesionalizacije, to jest podruštvljavanja politike uopšte i njenog kadrovskog aspekta posebno. U SK, kao i u drugim društveno-političkim organizacijama i društveno-političkim zajednicama, neposredni proizvođači motivirani su autentičnim socijalnim interesom i strateškim opredjeljenjem da se radnička klasa na djelu afirmira kao osnovna i vodeća snaga u procesu socijalističkog samoupravljanja. Međutim, ovaj proces je koliko složen toliko i protivrječan, a njegova društveno-politička složenost i protivrječnost još se posebno pojačavaju činjenicom što je birokratija, kao istorijski i socijalni fenomen jugoslovenskog socijalizma, uglavnom revolucionarnog i socijalističkog porijekla, što joj pruža mogućnost da se legitimira kao progresivna društvena snaga, dok, istovremeno, svojim ponašanjem u društvenoj praksi potvrđuje svoje (već) konzervativno biće. Stoga i kritika birokratizma ima dva pravca: jedan je sa pozicija same birokratije, u kojem se birokratizam ne odvaja od svoje društvene osnove — birokratije, ali i ne želi da pokaže svoju socijalnu povezanost sa njom; drugi je sa pozicija radničke klase, koji je usmjeren razvlašćivanju birokratije i dijalektičkom negiranju birokratizma, jer je on u socijalnoj i političkoj funkciji potiskivanja radničke klase u uslove koji joj ne pružaju mogućnost da dominantno utiče na razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa.

Složenost ovog procesa ogleda se posebno u relevantnoj zamagljenosti njegovih protivrječnih tokova i tendencija: otpori socijalističkom samoupravljanju u birokratskim društvenim strukturama predstavljaju se kao njegove objektivno uslovljene deformacije, a ovladavanje neposrednih proizvođača dohotkom, kao konkretizacija prakse socijalističkog samoupravljanja, prenosi se u domen daleke istorijske perspektive.

Stvarnost socijalističkog samoupravljanja potvrđuje da društvo još nije izgradilo čvrstu branu birokratskoj metodologiji i procesu birokratizacije. Štaviše, pokazuje se da sam proces razvoja socijalističkog samoupravljanja ostavlja dosta prostora ne samo za održavanje, već i za reprodukciju i eskalaciju birokratije i birokratizma. Veoma snažan u društvu uopšte, proces birokratizacije zahvatio je snažno političku strukturu i političke odnose. U rukovodećem vrhu izrazito radničke organizacije, kao što je Sa-

Digitized by Google

vez sindikata Jugoslavije, čiju organizacionu osnovu čini 70% radnika, ni polovinu njegovog sastava ne pokriva radnički element. Socijalna struktura Skupštine SFRJ, kao i Skupštine SRBiH, iskazuje više nego skromno i izrazito neadekvatno učešće neposrednih proizvođača, iako bi se, s obzirom na socijalnu strukturu cjelokupnog stanovništva, očekivalo da oni u skupštinskim vijećima čine njihovu većinu i u njima pokrivaju značajne funkcije. Od mjesne zajednice, preko opštine do republike i federacije, povećava se raskorak između socijalne baze mjesne zajednice i delegacija na nivou opštine, republike i federacije. Što je društveno-politička zajednica šira, u njenom sastavu je sve manji udio neposrednih proizvođača.[17] Delegatski sistem je pod prevashodnom kontrolom birokratije, koja nastavlja da »predstavlja« radničku klasu i da »u ime« radničke klase upravlja društvenim poslovima.

Ni Savez komunista nije mogao da se odlučnije odupre pritisku birokratizacije. Naprotiv, kao organski dio društva, on je nužno u svojoj organizacionoj strukturi ispoljavao protivrječna kretanja i tendencije izražene u cjelokupnom društvu. To je veoma uvjerljivo došlo do izražaja u neskladu između socijalne strukture članova SK i socijalne strukture njegovih rukovodstava. Što su rukovodstva SK više udaljena od baze, u njima je sve manje neposrednih proizvođača, da bi u najvišim organima, centralnim komitetima, figurirali još samo simbolično. Zaustavljanje ovoga procesa i otvaranje izvornog demokratskog toka u unutrašnjoj organizaciji SK, kome je na čelu radnički element, imperativ je demokratizacije i debirokratizacije u samom SK. Stoga je teško prihvatiti obrazloženje da u vezi sa kongresnim pripremama ne postoji potreba za većim promjenama u statutima SK. Platformom »kontinuiteta« ne podržavaju se u svakom konkretnom pitanju progresivne težnje i kretanja. Bitno je, svakako, što se podrazumijeva pod »kontinuitetom« razvojne linije. Za SK bi predstavljalo nesumnjivo veliku opasnost da se nastavi i ne prevaziđe hronično stanje nesklada u socijalnoj strukturi baze i rukovodećih organa. Iako, sam po sebi, Statut nije činilac koji je u stanju da savlada ovaj nesklad, njegove odredbe koje bi obavezale SK da svoja rukovodstva u pogledu socijalnog sastava formira saglasno socijalnoj strukturi baze, a prvenstveno njenom velikom istorijskom cilju, predstavljale bi značajno uporište i sredstvo u procesu debirokratizacije SK, u kome njegov relevantan oblik neosporno predstavlja klasno konstituiranje rukovodećih organa SK.

Nacionalni sastav rukovodećih organa SK potvrdio se kao značajan instrument politike nacionalne ravnopravnosti u praksi jugoslovenskih međunacionalnih odnosa. Međutim, kada je birokrati-

[17] Delegati iz reda neposrednih proizvođača čine oko 17% socijalnog sastava Skupštine SFRJ saziva 1978. godine (»Statistički godišnjak Jugoslavije«, 1981, str. 41). U Skupštini SRBiH saziva 1978. radnici iz neposredne proizvodnje (»rudarski i industrijski radnici«) u Vijeću udruženog rada čine 16,2%, u Vijeću opština 5%, a u Društveno-političkom vijeću 6,2% od ukupnog broja delegata (»Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine«, 1981, str. 41).

Digitized by Google

ziran, on se ispoljava kao moćno uporište nacionalizma, što samo pokazuje da je birokratizam u socijalističkom društvu prirodni medijum nacionalizma, a nacionalizam njegov autentični, suštinski izraz.

Socijalni sastav rukovodećih organa SK, usklađen sa socijalnim sastavom njegove osnove, i socijalno-klasni i idejno-politički izraz te osnove, predstavlja snagu koja ograničava tendencije birokratskog otuđenja u SK, odnosno podstiče i razvija proces demokratizacije u njemu. Okrenut svome izvorištu — radničkoj klasi, sa njenim najkvalitetnijim elementima na čelu, SK će se istorijski potvrđivati kao pouzdana vodeća snaga socijalističkog samoupravljanja u mjeri u kojoj se bude u praksi afirmirao prvenstveno kao nosilac procesa razotuđenja rada i radničke klase. Intenziviranje ovoga procesa u SK organski je povezano sa njegovim intenziviranjem u društvu. Značaj socijalno-klasnog sastava SK u cjelini, a posebno njegovih rukovodećih organa, nikako nije ograničen na sâm SK. Ali ni samo na trenutak koji je u znaku kongresnih priprema. On može da obilježi novi korak u istorijskom razvoju socijalističkog samoupravljanja.

Digitized by Google

Vučina Vasović

Enigmatski sindrom „bankrotstva" buržoaskog „državnog čudovišta"

»Ima li vatre iza dima«, pitanje je i dodatak naslovu »Upravljačka nesposobnost«, kojim je jedan britanski politički pisac započeo raspravu o problematici krize savremene kapitalističke države i traganje za njenim uzrocima. Nama još značajnije od ovog inače važnog pitanja izgleda jedno drugo: je li ta vatra dovoljno jaka da se na njoj opeče ili sagori način političkog vladanja i, više od toga, način proizvodnje? Istovremeno, razlozi obazrivosti nalažu da se prethodno zapitamo: nije li ovakvo pitanje isuviše »jako« i garantuje li ono dovoljno objektivnosti u istraživanju prirode i uzroka krize savremene buržoaske države.

Da li je i koliko moguće govoriti o krizi u jednom tipu, odnosno obliku države, ili na jednom području, ako se zna ili pretpostavlja da je kriza gotovo svetski fenomen. Ima li, stoga, ovo pitanje širi značaj za politiku, nauku, razvoj i razumevanje savremenog sveta i njegovih protivrečnosti. Zasad izgleda da postoje bar tri grupe razloga koje ukazuju na širi značaj i aktuelnost ovog pitanja.

Pre svega, niko više ne može negirati činjenicu da je kriza, u novom ruhu i na nov način, zakucala na vrata kapitalističkog političkog i društveno-ekonomskog sistema i uputila ozbiljan izazov vladajućim snagama tih društava. Već raširena svest o krizi nalaže potrebu traganja, kako za njenim dubljim uzrocima ili opravdanjem tako i za mehanizmima pomoću kojih je moguće upravljati

Digitized by Google

njome i prevazilaziti je. Nije, stoga, slučajno što je problemu kriza posvećeno mnogo studija, rasprava i političko-strategijskih projekata.

Drugo, savremeni svet je, pored sve svoje podeljenosti, dovoljno integralan ili toliko integrisan da je teško razumeti karakter i funkcionisanje bilo kog njegovog dela bez spoznaje ili uvida u prirodu šireg društveno-političkog konteksta, odnosno celine društvenih odnosa. Pri tom, ekonomski, politički, ideološki i kulturni uticaji zapadnog društva i države na savremene tokove i tendencije društvenog kretanja su takvi i toliki da ni jedna druga razvijena ili nerazvijena zemlja ne može ostati sasvim izvan njihovog radijusa dejstva. Drugim rečima, ne treba gubiti iz vida da je kapitalizam još uvek velikim delom svetski proces i da njegov razvoj u »matičnim« i najrazvijenijim državama ostavlja tragove na razvoj mnogih drugih društava. Zbog toga se razumevanje kapitalističkog društva javlja dobrim delom i kao preduslov shvatanja šireg međunarodnog konteksta i perspektiva društvenog razvoja. Otkrivanje karaktera njegovog savremenog bića, protivrečnosti i tendencija razvoja olakšava uvid u tokove kretanja i tendencije u drugim zemljama. Nije, stoga, slučajno što je jedna od najznačajnijih žarišnih tačaka Marxove kritike društva bila upravo kritika kapitalizma i analiza zakonitosti razvoja zapadnog društva. Analiza tog društva bila je potrebna i radi nalaženja dokaza o mogućnosti i nužnosti ostvarivanja velikih društvenih preobražaja i socijalističkih revolucija. Marx se, naravno, postavlja i s »onu stranu« kapitalizma da bi mogao uočiti i istaći njegov istorijski ograničen i prolazan karakter.

Treće, debele naslage najčešće ideološki inspirisanih političkih mistifikacija države, oko države ili pomoću države, koje treba da što više prikrivaju i čuvaju tajnu vladanja od oka i suda javnosti, i na taj način otežavaju razumevanje ne samo suštine državnog bića, već i tokova ukupnog društvenog razvoja, predstavljaju same po sebi dovoljno jak izazov za društvenu misao. Zato je jedan od prvih i sasvim legitimnih zadataka društvenih nauka i progresivnih snaga da što upornije i žešće probijaju ove nanose mistifikacija i otkrivaju i objavljuju istinu o državi. U red ovih ideologizacija, bolje reći, mistifikacija, spadaju i »suptilne« igre i napori da se prikrivaju prava izvorišta problemâ, odnosno protivrečnosti, i to njihovom raznovrsnom preradom i pomeranjem u periferna područja, a time i usmeravanjem pažnje na izvedene ili marginalne probleme. Nije uvek jednostavno otkriti šta je igra i zamka, a šta iskreni i svesrdni napori da se nađe izlaz iz određenih nepovoljnih društvenih stanja.

U svetlu ovih napomena moguće je prići razabiranju enigme krize savremene građanske države i političkih institucija, koja se najčešće izražava u sintagmi »kriza legitimnosti« ili »kriza poverenja«. U kom smislu se danas može govoriti o krizi kapitalističke države? Jesu li određene nedaće te države uzrok šire društvene i ekonomske krize ili je kriza države posledica dubljih dru-

Digitized by Google

štveno-ekonomskih potresa? Ako je ovo drugo verovatnije, šta je onda u tom društveno-ekonomskom kompleksu kritično? Da li je priroda promena u savremenom kapitalističkom društvu zaista toliko dalekosežna i značajna da se sadašnje stanje može uporediti sa prelaskom od *laissez-faire* kapitalizma ka »državi blagostanja« pre pola veka, kako to misli Scharph?[1] Koliko je država, posmatrano sa šire metodološke i analitičke strane, prekrivajuća koprena ili »slepa ulica«, a koliko prozor kroz koji se može zaviriti u utrobu društva i sagledati ono što se valja »iza« ili »ispod« društva? Koliko se u državi objektivno stiču, izražavaju ili rešavaju, a koliko pokrivaju i odlažu društvene protivrečnosti? Može li savremena kapitalistička država biti prihvatljiva kao model političke organizacije društva koji se tako izdašno nudi ne samo nerazvijenim zemljama, već i društvima ranog socijalizma ili zemljama sa socijalističkom orijentacijom.

Sasvim je razumljivo da je ovom prilikom nemoguće ulaziti u sve aspekte ove složene problematike, koja je, u neku ruku, i ekonomska, i politička i filozofska, te će ovde biti reči samo o nekim pitanjima koja su više vezana za krizu političkih institucija i legitimnosti. Posebna pažnja biće poklonjena pitanju karaktera i uzroka protivrečnosti između pojave narastanja obima i uloge države, s jedne, i procesa slabljenja njene efikasnosti, odnosno legitimnosti, s druge strane. Da li je i koliko to osnovna i izvorna protivrečnost buržoaskog društva i politike, kako sve to utiče na sudbinu buržoaske demokratije i kuda se to namerio kapitalistički politički poredak? Šta sve to znači za pokretačke i revolucionarne snage u tim zemljama i u svetu uopšte? I sve će se to razmatrati i izlagati više u vidu pitanja ili teza nego u obliku podrobnih elaboracija.

1. Uspon funkcija države i pad njene upravljačke sposobnosti

Više puta je isticano da savremena kapitalistička država širi polje svog dejstva i svoju strukturu. Ona jača ne samo funkcionalno, već i strukturalno, normativno-institucionalno i personalno. Pored odgovarajućih klasičnih i gotovo univerzalnih političko-represivnih, odbrambeno-vojnih, zaštitnih, integrirajuće-ideoloških i nešto novijih socijalno-kulturnih, država dobija i značajne ekonomske funkcije u akumulaciono-reproduktivnoj oblasti. Moramo se složiti sa Mandelom, bez obzira na njegova preterivanja i zastranjivanja u nekim drugim oblastima, da je marksizam dosta detaljno razmatrao represivne funkcije države, u smislu obezbeđenja odgovarajuće klasne vladavine, pa i njene integrirajuće

[1] W. F. Scharph, *Public Organization and the Waning of the Welfare State: Research Perspective*, »European Journal of Political Research«, br. 5/1977.

Digitized by Google

funkcije (Lukács i Gramsci posvećuju posebnu pažnju proizvođenju, širenju i reprodukciji ideologije), a donekle zanemario ekonomsko-reproduktivne aktivnosti države. Danas je od velikog značaja za razumevanje savremene države analiza njene akumulativno-reproduktivne funkcije.

Karakteristika velikog broja ovih funkcija je u tome što su one dobrim delom planske ili planirajuće, a ne samo pragmatsko-interventne. Usmeravanje i planiranje, u određenoj meri, naravno, postaju sastavni deo ekonomske politike i kapitalističke racionalizacije globalne privrede kako bi se izbegle određene nevolje i povećala konkurentska sposobnost na svetskom tržištu.

Isto tako, treba reći da je najveći broj ovih funkcija zaštitnog karaktera u širem smislu. Reč je prvenstveno o zaštiti kapitalističkog načina proizvodnje. U sklop ovih aktivnosti spadaju, svakako, zaštita osnovnih svojinskih odnosa, privatnog prava, slobode ugovaranja, tržišnog mehanizma, odnosno pretpostavki za njegovo funkcionisanje.

Mnoge proizvodne i akumulativne funkcije države, vezane uglavnom za izgradnju i razvoj javnog sektora privrede, usmerene su pretežno na pomaganje one proizvodnje koja zaostaje ili koja omogućuje da se reprodukcioni proces ostvari sa što je moguće manjim ekonomskim potresima. Dobar deo javnog privrednog sektora orijentisan je na neutralisanje ili kompenzaciju disfunkcionalnih posledica akumulacije, pogotovu one koja se realizuje preko konkurentskih i monopolskih sektora kapitalističke privrede. U bliskoj vezi s ovim, u suštini, kompenzirajućim, jesu i stimulativno-sanirajuće funkcije, kojima se pomaže određenim manje ili više ugroženim ili neprofitabilnim područjima privrede. Treba, takođe, pomenuti i onaj deo državnih funkcija koji je pretežno socijalnog karaktera i orijentisan na održavanje socijalne sigurnosti.

Nije na odmet još reći da su sve ove funkcije manje ili više vezane za određene interese i da nose na sebi otisak određenih društvenih snaga. Stoga karakter, obim, značaj, domet i međusobni odnosi funkcija i aktivnosti države dobrim delom indiciraju političku nosivost ili moć određenih društvenih grupa, slojeva i klasa, o čemu će kasnije biti više reči.

Razmere rastuće aktivnosti kapitalističke države su u mnogim raspravama i analizama više puta isticane, te ovom prilikom nema potrebe sve to ponavljati. Možda nije suvišno podsetiti da ova država putem budžeta raspolaže trećinom nacionalnog dohotka, da je oko jedne trećine radne snage zaposleno u državnom sektoru, da je institucionalno i personalno narastao državni aparat, po nekim procenama i do 20% zaposlene populacije, da država osigurava ili kontroliše od četvrtine do polovine ukupnih investicija u privredi i da finansira oko dve trećine naučnoistra-

Digitized by Google

živačkih radova, preuzimajući na sebe gotovo sve troškove za fundamentalna teorijska istraživanja.[2]

Narastanje funkcija i obima države praćeno je poremećajima u njenom funkcionisanju, koji se najčešće i sažeto nazivaju krizom. Kriza države se, po našem utisku, naročito drastično izražava u tri vida. Prvo, u nemogućnosti države da rešava neke osnovne probleme društva; drugo, u njenoj upravljačkoj nesposobnosti u užem smislu i, najzad, u nedovoljnoj legitimnosti njenih institucija.

Manifestacije prve krizne situacije su mnogi problemi u gotovo svim sferama društva. U ekonomiji se ističe kriza ne samo rasta, već i razvoja, odnosno usporena ili stagnantna stopa ekonomskog rasta, pad profitne stope, rastuća disproporcija između javnog siromaštva i privatnog bogatstva, visoka stopa nezaposlenosti. U sferi ideologije i kulture sve više dolazi do izraza izostajanje sigurnosti. Strah od neizvesnosti još više se potencira bolešću i drugim nevoljama. Svemu tome treba dodati pragmatski kalkulus i egoizam, kao regulatore društvenih i međuljudskih odnosa koji ne ostavljaju dovoljno prostora za realizovanje nekih prirodnih socijabilnih i stvaralačkih potencija i osobina čoveka. Pragmatska samodovoljnost, bez potrebnog šireg smisla i vizije, znatno doprinosi razvijanju osećanja »metafizičke bezavičajnosti«, koje još više slabi sposobnost sistema da savlađuje jednu od svojih najneuralgičnijih tačaka — neizvesnost! Porast složenosti društva izlaže ličnost sve više novim neizvesnostima i gura je u sve gušću mrežu recipročnih nezaštićenosti i potreba za zaštitom (Habermas).

U domenu upravljačke sposobnosti očigledna je kriza efikasnosti ili »deficit racionalnosti« i fiskalna kriza, ili nesposobnost države da balansira prihode i rashode.[3] Tome se može dodati i nemoć države da koordinira i usmerava svoje sve brojnije i razuđenije institucije i agencije i da, zajedno s tim, doprinosi usmeravanju ekonomskog sistema i razvoja.

Najzad, u sferi legitimnosti kriza se ogleda u nesposobnosti države da stvara dovoljno efikasne i prihvatljive normativne i institucionalne strukture, odnosno da donosi rešenja koja bi uživala šire poverenje i bila prihvatana kao opravdana. Nepoverenje se još više podstiče činjenicom gubljenja ili slabljenja nekih demokratskih svojstava određenih političkih institucija, pa i sistema u celini.

Uz sve to treba pomenuti i korupciju koja postaje odomaćen i hroničan stil ponašanja. Moglo bi se nabrojiti još dosta ova-

[2] Vidi: F. D. Bruce, E. D. Bruce, *Modern Political Arithmetic*, Njujork, 1970; K. Deutsch, *The Crisis of the State*, »Government and Opposition«, br. 3/1981; R. Rose, G. Peters, *Can Government go Bunkrupt?*; Studije OECD, Public Expenditure Trends, OECD 1978.

[3] O'Connor, *The Fiscal Crisis of the State*, Njujork, 1973; A. Wildavsky, *The Politics of Budgetary Process*, Boston, 1979; J. Habermas, *Krize poznog kapitalizma*, »Treći program«, br. 2/1974.

Digitized by Google

kvih kriznih žarišta i nerešenih problema pred kojima država, i pored sve svoje veličine, ostaje nemoćna.

2. Karakter i koreni krize savremene kapitalističke države

Ako bi se moglo reći da postoji nešto veća saglasnost o samom fenomenu krize, posebno krize demokratije, u naučnoj i političkoj javnosti nema jedinstvenog gledanja na njen karakter i uzroke, kao ni na mogućnosti i puteve njenog prevazilaženja. Iako bi bilo logično očekivati da su date eksplikacije uzroka krize rezultat koliko-toliko objektivne analize i uvida u postojeću društvenu realnost, ne može se reći da je to uvek i poštovano. Dosta često određene interpretacije stvarnog stanja su više inspirisane ciljevima i željom posmatrača da to stanje okrene u određenom pravcu nego rezultatima istraživanja. Nije retko da i sami analitički modeli, pa i istraživački nalazi, budu štimovani prema osnovnoj ideološkoj inspiraciji i stoga ne predstavljaju znatno više od jednog vida racionalizacije određenih ideoloških zahteva. To je jedan od razloga što su interpretacije krize vrlo različite, neretko i suprotne. One su i toliko brojne da se kao jedan od hitnih zadataka nauke postavlja pitanje njihovog suštinskog razlikovanja i grupisanja. Nama zasad izgleda moguće izdvojiti nekoliko grupa gledanja ili teorijsko-političkih pozicija o krizi savremene buržoaske države.

Prvo stanovište, u različitim modalitetima, ne bez aorstva trilaterale, kao glavnog stratega »zapadnog razvoja«, zastupa grupa novijih građanskih naučnih i političkih poslenika. Suština ovog gledanja je u tvrdnji da je upravljačka sposobnost države nepodnošljivo slaba ili zabrinjavajuća i da je upravo to jedan od glavnih uzročnika krize. Nedovoljno sposobna i neautoritativna vlada se ne može uspešnije suočiti s novim izazovom što ga njoj upućuju savremeni tehnološki razvoj, međunarodna situacija i zahtevi raznorodnih i sve brojnijih društvenih grupa. Ona je i nesigurna garancija za suzbijanje građanskih nereda.

Kao glavni uzročnici upravljačke nesposobnosti sistema vlasti, odnosno državnog aparata, ističu se sledeći faktori. Prvo, preopterećenost[4] države mnogim zahtevima i poslovima koji su pristizali već nekoliko decenija, kao rezultat »jednookog« kejnzijanizma[5] i ekspanzije države u sferi socijalne i ekonomske politike. Isticanje stimulativnih efekata trošenja sredstava od strane države u cilju postizanja ekonomskog rasta i pune zaposlenosti imali su kao nužan nusprodukt i osnovne bolesti 1970-tih godina — hronični budžetski deficit, državom izazvanu inflaciju i »naduvani« javni sektor. Jedan od cenjenijih novijih budžetologa na

[4] A. King, S. Brittan, *Overload Government, Problems of Government in the 1970's*, »Political Studies«, jun-septembar 1975.

[5] R. Rose, G. Peters, *Can Government go Bunkrupt*, Basic Books, Njujork, 1978.

Digitized by Google

zapadu, Wildavsky, optužuje kejnzijanizam, kao osnovu legitimnosti velikog porasta pritiska na budžet[6], a novi slobodolozi, Buchanan i Wagner, u kejnzijanskim savetnicima nalaze osnovni uzrok zla i opasnosti po slobodu.[7]

Nosioci ove orijentacije drugi važan razlog opadanju upravljačke sposobnosti države vide u promenjenim ekonomskim uslovima. Demokratska vlast i institucije deluju sve dok podsticaji za veća očekivanja, ugrađeni u njene strukture, imaju izgleda da budu realizovani. To, naravno, podrazumeva i odgovarajuće ekonomske mogućnosti. Čim ekonomski rast, koji je povoljan uslov efikasnosti i autoriteta vlade, ponajviše zbog toga što omogućava da se zadovolje određena očekivanja, postane otežan, demokratske vlade se sučeljavaju sa problemima.[8] Treće, porast i gomilanje vladinih organizacija, koje sve više postavljaju samostalne i kontradiktorne zadatke, dovode do slabljenja koordinacije i gubljenja efikasnosti ukupnog državnog aparata.[9] Četvrto, korporativna osnova države, koja je ugrađena i u sam proces odlučivanja i izražava se u stalnim nagodbama vlade sa određenim grupama, razmekšava i slabi državno i vladino telo i otežava vođenje jedinstvene nacionalne politike. Peto, nesrazmeran odnos participacije i racionalnosti znatno slabi autoritet i efikasnost države. Aktivna, pozitivna i stalna participacija je, kako ističe Dahrendorf, suprotna efikasnoj i racionalnoj vladi. Za demokratski i efikasan sistem vlasti dovoljna je samo mogućnost participacije, i to više u vidu izražavanja nesaglasnosti.[10] Tufte će čak istaći da je ugrađivanje demokratskih izbornih motiva u sistem jedan od glavnih uzročnika visokih zahteva i očekivanja koji kasnije ne mogu da se zadovolje i stoga mogu biti osnova nezadovoljstva.[11]

Sve u svemu, u ovoj obuhvatnosti, zamašnosti i »izdašnosti« države kao natklasne tvorevine, s jedne, i u njenoj responsivnosti i demokratičnosti, s druge strane, po ovoj orijentaciji, treba tražiti najveći deo uzroka krize savremene zapadne države. Zbog toga Hungtington već duže vremena ocenjuje savremenu postindustrijsku politiku kao »neprijatnu« ili kao »tamniju stranu« postindustrijskog društva.[12]

Kao izlaz iz ovakvog »neprijatnog« ili kriznog stanja izazvanog preopterećenom, »predemokratizovanom« i dobročiniteljskom državom, odnosno »državom blagostanja«, nudi se nova koncepcija efikasnije i racionalnije države sa manje socijalnih i ekonomskih

[6] A. Wildavsky, *The Politics of Budgetary Process*, Boston, 1979.
[7] M. J. Buchanan, E. R. Wagner, *Democracy in Deficit*, Njujork, 1977.
[8] J. M. Crozier, P. S. Hungtington, *The Crisis of Democracy*.
[9] R. Rose, *Ungovernability* ..., cit. izd.; A. King, *Why is Britain Becoming Harder to Govern?*, London, 1976.
[10] R. Dahrendorf, *Effectiveness and Legitimacy: On the »Governability« of Democracy*, »The Political Quarterly«, br. 4/1980.
[11] R. E. Tufte, *Political Controle of the Economy*, Princeton, 1978.
[12] P. S. Hungtington, *Postindustrial Politics: How Bening Will it be*, »Comparative Politics«, br. 6/1974.

Digitized by Google

davanja i znatno ograničenijom participacijom. Demokratija se, naglašava ova interpretacija, ne sastoji u prevazilaženju, odnosno potiskivanju ili obezvređivanju sistema vlasti i vlade, već u njihovoj kontroli od strane naroda. Treba, takođe, primetiti da se i narodna kontrola sve manje ističe kao osnov legitimnosti. Efikasnost ukupnog sistema i održavanje primata svog društva postaju prvenstveni ciljevi i test prihvatljivosti sistema. Rose iskreno priznaje da se u zapadnom društvu ne postavlja pitanje — »da li će se nama vladati, već kako«[13], a Hungtington se čak ne libi da otvoreno istakne potrebu uvođenja nekih autoritarnih komponenti ako sistem želi da preživi.[14]

Iako ima nekih nijansi i razlika u stavovima navedenih autora, smatrali smo da među njima ima i dosta sličnosti i da je ono osnovno integrirajuće jezgro moguće naći u proceni da je kriza prolazni »disfunkcionalni moment« sistema, ali i u veri ili uverenju u mogućnost ozdravljenja, pozitivnom akcijom političkog vođstva i reusmeravanjem javne politike. To je bio i razlog da poglede tih autora iznesemo kao integralno stanovište.

Možda bi bilo korisno navesti vrlo kratko, kao posebno gledanje, stavove autora koji upozoravaju da je uzrok krize države u velikoj moći pojedinih društvenih grupa i njihovoj mogućnosti da sabotiraju ili sprečavaju donošenje određenih opštenacionalnih odluka.[15] Moć velikih i snažnih društvenih grupa, sa snagom veta, različitim putevima i sredstvima otežava vođenje opštenacionalne politike i usmeravanje društva u vreme koje neumitno zahteva bar delimično usmeravanje. Nije ovde reč o preteranoj demokratičnosti ili otvorenosti države, niti o njenoj preopterećenosti ili nemogućnosti da u globalnim okvirima rešava određene probleme, već o njenoj nemoći da nadvlada određene moćne grupe koje svojom snagom veta, u stvari, dominiraju ukupnom društvenom, pa i političkom scenom. Izlaz se, doduše, *implicite* nudi u preraspodeli moći u korist države.

Ne mnogo različito od prethodnih je i gledanje koje uzrok krize države traži i vidi u disproporciji između naraslih zadataka vlade i njene nesposobnosti da ih rešava.[16] Pri tom, ova nesposobnost se ne tumači samo njenom preopterećenošću, pa ni nemoći države *vis à vis* drugih moćnih grupa, već, pre svega, okolnošću da se u okviru jedne uske nacionalne zajednice, pa ni države, ne mogu rešavati mnogi ljudski i društveni problemi. Ekološke nevolje, porast stanovništva, nedostajanje sirovina i energije i drugi problemi traže šire okvire i aranžmane za svoje rešavanje. U tradicionalnom ili ranijem tipu društva i države najveći broj društveno-ekonomskih problema bio je vezan za pojedina uža pod-

[13] R. Rose, *Ungovernability*..., cit. izd.
[14] S. M., Crozier, P. S. Hungtington, *The Crisis of Democracy.*
[15] D. Rizman, *Usamljena gomila*, Beograd, 1960; D. Marguand, *Club Government — The Crisis of the Labour Party in the National Perspective*, »Government and Opposition«, br. 1/1981.
[16] K. Deutsch, *The Crisis of the State?*, »Government and Opposition«, br. 3/1981.

Digitized by Google

ručja ili podsisteme, te je i odlučivanje na nivou podsistema imalo ne samo svoj značaj, već i prevalenciju. Novije vreme, sa neslućenim tehnološkim razvojem, komunikacijama i nužnošću zajedničkog življenja, stvara i novu strukturu problema koji se ne mogu rešavati u okvirima malih zajednica i države. Činjenica da država prosto nije u mogućnosti da rešava mnoga pitanja izaziva nepoverenje ili krizu poverenja u nju. Stoga rešenja ne treba tražiti ni u povećanoj participaciji naroda u procesu odlučivanja, niti, pak, unutrašnjoj restrukturalizaciji države ili povećanju njene političke moći. Pravi izlaz iz kriznog stanja moguće je naći u adaptiranju države novim zahtevima i potrebama vremena, povećanjem njene saznajne moći i punijim, odnosno efektivnijim povezivanjem u nove supranacionalne i internacionalne organizacije. Svi tipovi države će pre ili kasnije morati da transcendiraju dosadašnji nivo države-nacije. U sledeće tri dekade (1980—2010) ni jedno društvo koje deluje na nivou države-nacije neće biti u stanju da izbegne krizu.

Ni marksistička misao, u različitim svojim varijantama, nije ostala skrštenih ruku pred problematikom savremene kapitalističke države i njenim raznovrsnim racionalizacijama. Zajednička crta mnogih marksističkih interpretacija, bez obzira na to da li ističu anarhičnu prirodu načina proizvodnje[17], koja se prenosi i na državu i izaziva njenu krizu, ili naglašavaju planomernu ulogu države[18], jeste tvrdnja da je kriza duboka, trajna i razarajuća. Nikakvim kapitalističkim prepravkama države nije moguće rešiti osnovnu protivrečnost, odnosno suprotnost između već dobrim delom podruštvljene proizvodnje i privatnog prisvajanja. Žarišna tačka krize je nesposobnost kapitalističke ekonomije i načina proizvodnje da obezbedi odgovarajući ekonomski rast.[19] Isto tako, veliki broj ovih orijentacija ističe da će kriza kasnog kapitalizma voditi zaoštravanju klasnog konflikta. Razlike su najveće u stavovima o putevima izlaska iz krize i načinu revolucionarnih promena. Činjenica da su ove teorije bile u više navrata interpretirane i, manje ili više, poznate, razlog je što ih ovde samo pominjemo.

Možda ovom prilikom zaslužuje da bude posebno pomenuto i gledanje O'Connora i Wolfea[20], koje, ne bez izvesnog oslonca na Mandela i Habermasa, osnovni uzrok krize kapitalističke države vidi u protivrečnosti ili suprotnosti između dve državne funkcije, s jedne strane, potrebe za akumulacijom i, s druge, zahteva za legitimizacijom. Kapitalistička država, koja otvoreno koristi svoju prinudu da pomogne jednoj klasi da akumulira kapital na račun drugih klasa, gubi svoju legitimnost i time potkopava bazu za lojalnost i podršku. S druge strane, država koja ignoriše neophodnost pomaganja procesu akumulacije kapitala rizikuje da joj pre-

[17] A. P. Baran, M. P. Sweezy, *Monopolni kapital*, Zagreb, 1969.
[18] Mnogi sovjetski i istočnoevropski autori.
[19] Vidi: E. Mandel, *Kasni kapitalizam*, Zagreb, 1981.
[20] O'Connor, *The Fiscal Crisis of the State*, Njujork, 1973; A. Wolfe, *The Limits of Legitimacy: Political Contradiction of Contemporary Capitalism*, Njujork, 1977.

Digitized by Google

sahnu izvori njene sopstvene vlasti, odnosno ekonomska sposobnost proizvođenja viška i poreza koji se izvlači iz tog viška.

Suprotno oficijelnim ili semioficijelnim i modernim neoliberalističkim, bolje reći, neokonzervativnim gledanjima, od kojih smo neka već i pomenuli u prethodnim razmatranjima, i prema kojima je rast državnog sektora rezultat rasta monopolskih industrija, odnosno državni sektor raste na račun privatne industrije, O'Connor ističe da rast državnog sektora sve više deluje kao baza za jačanje monopolskog sektora i ukupne privatne industrije. Iako se kroz državne troškove sve više i više socijalizuju troškovi kapitala, i dalje se održava praksa privatnog prisvajanja viška vrednosti. I upravo ova socijalizacija troškova kapitala, s jedne, i njegovo privatno prisvajanje, s druge strane, stvaraju fiskalnu krizu ili strukturalni procep između državnih izdataka i državnih prihoda.

Primarni razlog krize države je, i po ovim autorima, znatno smanjena sposobnost kapitalizma da proizvodi višak vrednosti i ostvaruje akumulaciju. Nastojanje države da ubrza akumulaciju ne može da prođe bez podrivanja njene legitimnosti. Polazeći od ovih osnovnih ideja, Wolfe još dodaje da se u narasloj državi i njenoj birokratskoj strukturi ogleda i još jedna osnovna protivrečnost kapitalističkog poretka: s jedne strane, birokratija je nužna za upravljanje klasnim konfliktom, jer vladajuća klasa ne može više da vlada samo posredstvom ekonomskog podsistema, dok se, na drugoj, očituje nesposobnost birokratske države da sledi primarni zadatak kapitalizma — akumulaciju. S gledišta reproduktivne funkcije ili akumulacije, birokratija je suprotna kapitalističkoj logici. Ukleštena između onoga što mora da radi i onoga što je nesposobna da učini, birokratija još više zaoštrava protivrečnosti i krizu.

Treba li naglašavati da sve ove interpretacije dobro uočavaju pojedine aspekte i doprinose razumevanju krize savremene kapitalističke države. Mnoge od njih preuveličavaju važnost pojedinih momenata i u tim delovima analize više pokrivaju nego što otkrivaju pravu prirodu i uzroke krize.

3. Granice terapeutskih modela i mogućnosti demokratskog razvoja

Uzimajući u obzir sve ono o čemu je već bilo reči, kao i stvarne tokove razvoja, moglo bi se istaći nekoliko osnovnih pretpostavki, teza, a možda i zaključaka u vezi sa karakterom i uzrocima krize, terapeutskim modelima koji se nude i eventualnim smerovima razvoja.

Što se tiče karaktera i uzroka krize, može se reći da najveći broj indicija govori o tome da je kriza savremene kapitalističke države strukturalna, bolje reći fundamentalna i trajnija, a ne samo »disfunkcionalni moment« kapitalističkog sistema i razvoja.

Digitized by Google

Osnovni izvori i žarišta krize su u samom načinu proizvodnje i prisvajanja, koji postaju pretesni za brži razmah proizvodnih i stvaralačkih potencija i za zajedničko življenje različitih slojeva i grupa. Izgledaju razumne tvrdnje da je oštrina ovih potresa takva da se ne mogu prevazići ni kejnzijanizmom, ni bilo kakvom budžetologijom ili monetarizmom. Prerađivanje i premeštanje osnovnih žarišnih tačaka krize iz ekonomije u političku i kulturnu sferu ili iz bazičnih u periferna područja ima svoje granice.

Četiri su grupe uzroka krize koji zaslužuju da budu i posebno pomenuti.

Prvo, treba istaći promene u nerazvijenim zemljama. U mnogima od ovih zemalja progresivni pokreti i borba su već odavno postali ne samo antikolonijalni, već velikim svojim delom i antikapitalistički. Vladajućim snagama razvijenog Zapada je već odavno jasno šta znače ova nastojanja za ekonomsko oslobođenje nerazvijenih zemalja i autentični razvoj njihovih nacionalnih ekonomija. Osnovne ideje i razlozi koji su isticani kao motivi velike zainteresovanosti razvijenih za nerazvijene zemlje ne deluju više uverljivo. U doglednoj budućnosti moguće je očekivati da se još brže počne »topiti« deo prihoda razvijenih zemalja koji je priticao iz nerazvijenih.

Drugo, ne treba gubiti iz vida jačanje socijalističkih procesa i tendencija širom sveta i širenje kruga socijalističkih ili prosocijalističkih zemalja, koje su već stekle izvesnu »konkurentnost« sa kapitalističkom državom i procesima. Isto tako, ne može se previđati ni važnost postojanja nesvrstanog pokreta koji sužava prostor za glatku vladavinu kapitala ili bilo kakvog oblika dominacije.

Treće, ne može se prenebregnuti ni postojanje izvesne unutrašnje diverzifikacije i protivrečnosti unutar samog zapadnog sveta, odnosno izvesna konkurentnost između pojedinih zapadnih zemalja. Spoljne okolnosti i unutrašnje nedaće, o kojima je delimično već bilo reči, zaoštravaju protivrečnosti među ovim zemljama.

Četvrto, i možda više od prethodno pomenutih faktora, treba uzeti u obzir i stvarne promene u načinu proizvodnje kasnog kapitalizma, koje dovode do usporenog privrednog rasta. Privatno-konkurentski, pa i monopolski, kapital postaje suviše uzan okvir za širenje proizvodnih mogućnosti i naučno-tehnološkog razvoja, koje zahtevaju ogromne investicije i još veće rizike. Rezerve koje su postojale u živom radu i korišćenje najamne radne snage približavaju se, po mnogim ocenama, svojim granicama. Kapaciteti radne snage postali su mali za dodatne troškove koje stvara moderna industrija. Nije više reč o cikličnom osciliranju nagore ili nadole, koje je karakterisalo raniji kapitalizam. Neproduktivnost u mnogim važnim industrijskim granama ne deluje stimulativno na kapitaliste da ulaze u nove investicije kako su to činili naročito 1950-tih i 1960-tih godina. Pad profitne stope dovodi i do nastojanja da se određeni broj neprofitabilnih aktivnosti prebaci u sferu javnog sektora.

Digitized by Google

Zbog toga savremeni, najvećim delom monopolski, kapitalizam traži: prvo, međunarodno tržište i profitabilne investicije u nerazvijenim zemljama, što se sve skupa u novim uslovima ne može održati bez oslonca na jaku državu; drugo, prebacivanje na državu rizika i troškova saniranja posledica krupnih ekonomskih zahvata.

Tako dolazi i do većeg pritiska upravo monopolskog kapitala na proširivanje ekonomskih aktivnosti države. Održavanje koliko-toliko prihvatljive profitne stope se teško može obezbediti bez ovog pripomaganja države. Ako se ovim više akumulativnim i vojnim troškovima države dodaju uobičajeni izdaci za socijalna davanja, onda ukupan obim svih državnih troškova postaje toliko velik da nadilazi mogućnosti oslabljene ekonomije ovih društava. U vreme kad je stopa industrijskog rasta bila oko 5% državni troškovi su mogli da rastu prosečno godišnje 6—7%. Kad stopa industrijskog rasta pada na oko 1% ili ispod toga, onda je logično pretpostaviti da se obim državnih troškova mora smanjiti. O'Connor i Wolfe su dobro pokazali zbog čega kapitalistička država neće ići na smanjivanje reproduktivno-akumulativnih ili vojnih izdataka. Ostaju, uglavnom, socijalna davanja na kojima je moguće izvršiti redukciju. To će, naravno, zavisiti od odnosa klasnih snaga koji nalaze izraza i u ovoj strukturi troškova i funkcija države.

Zbog toga ovakva aktivnost države traži i širu saglasnost. Pošto takvo usmeravanje državnih sredstava najviše pogađa one slojeve koji su, na jedan ili drugi način, vezani za socijalna davanja, a to znači niže ili siromašnije, to je teško očekivati da oni takvu politiku dobrovoljno prihvate. Stoga se i legitimnost ovakvog državnog ponašanja ne može i ne želi obezbediti putem bilo kakvih oblika neposredne participacije širih društvenih slojeva u procesu odlučivanja, već se traže drugi osnovi legitimnosti, koji »prolaze« najvećim delom pored neposrednih motiva građana.

Treba, svakako, naglasiti da ovakva karakterizacija krize i tok razmišljanja o njenim uzrocima i posledicama počiva celom svojom težinom na dijagnozi i tvrdnji da savremeni kapitalistički način proizvodnje ne može više da obezbedi odgovarajući ekonomski rast i da sputavajuće deluje na razvoj proizvodnih snaga društva. Poznato je da postoji određena argumentacija za ovakvu pretpostavku ili tvrdnju, koja se, pored ostalog, poziva i na neke komparativne slabosti zapadnih zemalja u odnosu na neke druge zemlje. Postoje, naravno, i drukčija mišljenja. Zato se nama, ipak, čini da bi bilo potrebno još više osvetliti sve one mogućnosti i »rezerve« kapitalističke ekonomije i načina proizvodnje i pružiti još više dokaza o nesposobnosti kasnog kapitalizma za akumulaciju i proizvođenje viška vrednosti, ali se pri tome ne sme zanemariti ni relativna vitalnost ekonomija zapadnih zemalja. Taj se posao može obaviti samo dubinskom ekonomskom analizom.

Sa istim stepenom uverenja i sigurnosti može se reći da su kriza i protivrečnosti savremenog kapitalističkog društva i države

Digitized by Google

jedno od glavnih izvorišta osnovnih protivrečnosti i krize savremenog sveta. Deo ovih protivrečnosti i sukoba predstavlja i onaj dinamizirajući element društvenog razvoja i ne bi trebalo, u svakom slučaju, od njih strahovati ili ih negativno ocenjivati. Po sebi je razumljivo da se deo ovih protivrečnosti mora prevladavati u miroljubivoj i aktivnoj kolaboraciji.

Kad je reč o posledicama i pratećim pojavama ovih bazičnih kriznih procesa ili o mogućnostima demokratskog razvoja, moguće je, isto tako, istaći nekoliko konstatacija ili teza. S obzirom na ovakvo usmeravanje državnih izdataka i reduciranje socijalnih davanja, moguće je očekivati sužavanje prostora građanskom reformizmu i produbljivanju socijalnih nejednakosti i sukoba. Ovo dobija još veći značaj ako se zna da kapitalistička država ni u vreme svog brzog ekonomskog rasta ili razvoja, i pored izvesnog poboljšanja materijalnog položaja određenih grupa, nije uspela da znatnije ublaži nejednakosti među pojedinim slojevima. Mit o besklasnoj prirodi razvijenog industrijskog ili postindustrijskog društva je već gotovo srušen pod pritiskom rezultata mnogih istraživanja. Ova istraživanja pokazuju da se granične linije među klasama tokom poslednjeg veka održavaju.[21] Stoga nije čudno što se, prema kazivanju nekih autora u zapadnim zemljama, dvostruko više strahuje od građanskih nereda nego od mogućnog trećeg svetskog rata.[22]

U ovakvim uslovima vladajuća, posebno ekonomska elita se još više usmerava na kontrolu državnog aparata. Mnoga ispitivanja pokazuju čvrstu spregu između vladajuće klase i političke, odnosno državne elite.

Vladajućoj klasi, naravno, nije dovoljan samo ovaj vid kontrole. Stoga ona nastoji da svoju poziciju učvrsti i nekim dopunskim sistemskim elementima. S jedne strane, pojačavaju se određeni opresivni mehanizmi ili autoritarne crte sistema, a, s druge, smanjuju se ili sužavaju one funkcije kojima bi se mogla vršiti šira mobilizacija masa i isticati njihovi interesi. To se izražava i u slabljenju parlamenta i jačanju vanparlamentarnih centara moći, naročito izvršne vlasti. Čak se i u izvršnoj vlasti stvaraju još uža jezgra u kojima se koncentriše moć odlučivanja.

Sa slabljenjem parlamenta slabi i uloga partija, što se ogleda i u »prenošenju« nekih njihovih ne samo organizacionih, već i ideoloških funkcija na državnu birokratiju. Moć administracije još više jača stvaranjem mnogih paradržavnih ili poludržavnih struktura i agencija i prenošenjem mnogih državnih funkcija na privatne ili poluprivatne institucije, koje, naravno, ne ostaju lišene kontrole državnog aparata. Ova široko rasprostranjena praksa ima tri veoma značajna efekta, koji, na žalost, izmiču kritici sve do danas. Prvo, takvo obavljanje nekih državnih funkcija olakšava kontrolu

[21] D. Wedderburn, ed. Poverty, *Inequality and Class Structure*, Njujork, 1974, str. 219; R. Aschraft, *Class and Class Conflict in Contemporary Capitalist Societies*, »Comparative Politics«, br. 2/1979.

[22] W. F. Scharph, *Public Organization and the Waning of the Welfare State: Research Perspective*, »European Journal of Political Research«, br. 5/1977.

Digitized by Google

vandržavnih elita nad nekim državnim funkcijama. Drugo, time se usporava rast ili čak i sprečava porast oficijelne administracije. Treće, na taj način državni aparat smanjuje svoju odgovornost za obavljanje nekih funkcija. Izvršna vlast svoju suprematiju u odnosu na parlament ima da zahvali i činjenici što su joj korporacije više naklonjene nego parlamentu. A i neka istraživanja pokazuju da je korporativna vlast više vezana za egzekutivu, dok su lokalne elite više usmerene na parlament.[23]

Dominacija izvršne vlasti, kao glavne poluge vladajuće klase, i administrativni pragmatizam ne podnose suviše čvrste pravne okvire i pravnu državu. Nije, stoga, čudno što deo značajnih društvenih odnosa ostaje nedovoljno pravno regulisan. To je, svakako, složenije pitanje i ovde ga samo pominjemo.

Pratilac ili element ovih procesa i stanja je i porast ili »obogaćivanje« represivnih funkcija i mehanizama, koji se protežu od gipkih i difuznih instrumenata uticaja, bez grubog terora i sa više sofisticirane kontrole, preko sve veće sprege i kolaboracije policijskog i sudskog aparata sve do brutalnog nasilja. Utisci nekih autora o razmerama ovih autoritarnih crta sežu do karakterizacije ukupnog sistema kao »prijateljskog fašizma«[24] ili »tihe kontrarevolucije koja povređuje ljudski duh«[25]. Za ove sisteme postaje sve više karakteristično ne samo opadanje značaja nekih demokratskih institucija, već i jačanje onoga što bi Weblen nazvao »treniranom nesposobnošću (naroda — V.V.) za socijalno razumevanje«. Kako se drukčije može objasniti činjenica velike mogućnosti manipulisanja javnim mnenjem i tako brze promene u stavovima prema »velikoj državi« i prema porastu vojnih izdataka. Dok se poslednjih decenija naglo povećavao broj Amerikanaca koji gledaju na »veliku vladu« kao na glavni uzrok inflacije, istovremeno se menja odnos mišljenjâ prema povećanju vojnih izdataka od 49% nepovoljnih i 11% povoljnih u 1947. na 9% nepovoljnih prema 60% povoljnih mišljenja u 1979.[26] U skladu s tim, često se ističe da narod traži da SAD ima veću ulogu u međunarodnim odnosima i da zbog toga Republikansku stranku smatra u većoj meri svojom strankom. Time se i objašnjavaju teškoće da liberali i demokrati budu birani na neke značajnije političke funkcije. Ovome ne treba zaista komentara, osim možda napomene da se sve to ne može postići samo propagandom.

Ako je preterano i neprihvatljivo govoriti o bilo kakvoj vrsti fašizma, nije netačno i nekorisno upozoravati na jačanje autoritarnih karakteristika sistema i ozbiljno ugrožavanje demokratije.

Ne treba izgubiti iz vida da vladajuća klasa, kako Poulantzas dobro primećuje, nije mnogo sklona da se služi političkim sred-

---

[23] F. E. Myers, *Social Class and Political Change in Western Industrial Systems*, »Comparative Politics«, br. 3/1970.

[24] B. Gross, *Friendly Fascism. The New Face of Power in America*, Njujork, 1980.

[25] A. Wolfe, *The Nation*, 31. januar 1981.

[26] M. R. Scammon, J. B. Wattenburg, *Is the End of an Era*, »Public Opinion«, sv. 3, br. 5/1980.

Digitized by Google

stvima sve dok ima moćne ekonomske instrumente i da pozitivno interventna funkcija države ugrožava vladajuću klasu. Pri tom treba ipak reći da vladajuća klasa samo uz pomoć kontrole države, u novim uslovima, može dozirati meru državne intervencije i održavati balans između državne aktivnosti i aktivnosti osnovnih agenasa kapitalističke ekonomije: monopolsko-korporacijskog i privatno-konkurentskog sektora.

Isto tako, pomeranje akcenata sa ekonomije na politiku, odnosno državu, i jačanje državne ingerencije ne dovodi jednosmerno do porasta državne moći ili kontrole nad ekonomijom. Iako tu može biti, i delimično jeste reč o etatizaciji, ne treba smetnuti s uma da ta etatizacija ima svoje granice i svoju klasnu inspiraciju. Ona ne ide ni mimo ni protiv interesa vladajuće klase, mada ih u određenim situacijama može ograničavati, pre svega u kvantitativnom smislu. Štaviše, ne mali broj pisaca upozorava da rastuća regulativna uloga države povećava državnu zavisnost od industrijskih organizacija.[27] Tako država postaje velikim delom agencija čiju regulativnu moć aminuju ekonomski vrhovi u cilju obezbeđivanja uslova za ostvarenje predvidljivog profita, a ne radi dovođenja ekonomije u sklad sa širim socijalnim prioritetima, odnosno interesima.[28]

No kad je reč o državi, ne mogu se ispustiti iz vida ni neki drugi značajni »momenti« koji stoje van relacije vladajuća klasa — državni aparat. Naime, valja imati na umu da nije samo pritisak unutrašnjih klasnih ekonomsko-akumulativnih ili spoljnih razloga uticao na širenje države. Tome treba dodati još dva faktora. Prvo, objektivni naučno-tehnološki razvoj i rešavanje nekih opštih i novih društvenih problema, nezavisno od užih interesa privatnog kapitala, tražili su i uvođenje nekih novih globalnih društvenih ili državnih funkcija. U marksističkoj literaturi se, na žalost, ne vodi dovoljno računa o ovim funkcijama i potrebama. Čini se da ni Wolfe ne uzima dovoljno u obzir onu delimično racionalnu komponentu državne birokratije bez koje je dublju analizu karaktera i perspektive države teško sprovesti. Drugo, pritisak progresivnih snaga, radničke klase i njihovih oblika organizovanja i delovanja na rešavanje određenih pitanja političkim putem i preko države doveo je i do određenih državnih aktivnosti. Otvorenost države i za ovakve zahteve mora postojati bar u određenoj meri i radi potrebe sistema za legitimnošću.

Ovakva, u suštini, trodimenzionalna država postaje sredstvo pomoću kojeg vladajuća struktura učvršćuje svoju vladavinu, ali i sila koja se, usled određenih tehnoloških zahteva i potreba za legitimnošću, pored ostalog, naravno, delimično otima ispod kontrole »barona« ekonomske moći. Takođe, ne treba zaboraviti da je ne mali deo upravljačkog ili administrativnog personala, u novim uslovima znatno opadajuće stope ekonomskog rasta, direktno po-

[27] S. Beer, *British Politics in the Colectivistic Age*, Njujork, 1965.
[28] F. E. Myers, *Social Class and Political Change in Western Industrial Systems*, cit. izd.

Digitized by Google

goden kriznim stanjem. Uz to, pogađa ga i sve brži proces hijerarhizacije državnog aparata, i to utoliko više što se to događa pred njegovim očima. Narastanje funkcija i obima države i administracije u njoj, ili oko nje, bez obzira na uzroke i karakter, objektivno dovodi do određenog stepena socijalizacije funkcija ili tendencija socijalizacije moći. No ova tendencija je odmah suočena sa kontratendencijom oligarhizacije aparata, kojom vladajući krugovi žele da i u novoj situaciji sačuvaju svoje stare pozicije. Sve to dovodi do unutrašnje diverzifikacije državnog aparata u širem smislu.

Stoga je Poulantzas delimično u pravu kad ističe da je država i relativno samostalna sila i okvir, odnosno polje klasne borbe. To, naravno, kako je već i naglašeno, pojačava nastojanje vladajućih krugova da što je moguće više kontrolišu državu.

Sve ove promene dovode do znatne transformacije ili restrukturalizacije dominantne ideologije i do određene, na prvi pogled, paradoksalnosti, koja se ogleda u jačanju države i državne represije, na jednoj, i u neoliberalističkoj kritici jake države, na drugoj strani. Ovaj neoliberalizam, bolje reći, kvaziliberalizam, kako je već istaknuto, ogleda se u kritici kejnzijanizma i »države blagostanja«, ili, kako to Friedman naziva, »birokratskog čudovišta«[29], koje dovodi do potiskivanja profita kao stimulansa za proizvođenje bogatstva. Takva država je glavni uzročnik kriza i, zahvaljujući njoj, Amerika je izgubila prednost u svetskoj politici i privredi i približila se više Marxu nego Adamu Smithu. Niko bolje od Poulantzasa i Wolfea nije dešifrovao ovu nimalo jednostavnu i, na prvi pogled, paradoksalnu neoliberalističku formulu. Neoliberalizam, koji se najčešće prezentira u formi antietatizma ili spenserovskog »čoveka nasuprot državi«, traži, u stvari, ukidanje društvenih funkcija države koje su bile važno dostignuće narodnih masa.[30] »Oni koji zastupaju manje trošenje države za socijalne programe — kaže Wolfe — znaju šta rade, jer, s obzirom na akumulativnu funkciju države, jedina tačka na kojoj mogu napraviti redukciju države je napad na njenu najdemokratskiju tačku, koja se izražava u politici socijalnih davanja. Nisu tu u pitanju određene apstrakcije, zvane »trošenje« ili »politika«, već »realne potrebe realnih ljudi.«[31]

Iako je tako, važno je zapaziti da ovaj neoliberalizam, ma koliko se deklarisao kao antietatistički, nije više sklon nekoj velikoj demokratskoj retorici. To se vrlo jasno manifestuje u trostrukom vidu. Prvo, moguće je primetiti nešto smirenije insistiranje na ljudskim pravima i slobodama. Drugo, nije retko čuti otvoreno zalaganje za uvođenje nekih autoritarnih instrumenata, kako smo to već ranije videli. Treće, vidni su sve veći značaj i ekspanzija iracionalizma, koji je, kako Poulantzas ističe, uperen protiv marksizma i racionalizma 18. veka ili protiv bilo kakve teleologije koja transcendira okvire postojećeg. Ono malo racionalnosti koja je moguća i praktikovana neka je vrsta »instru-

[29] M. Friedman, R. Friedman, *The United States in 1980.*
[30] N. Poulantzas, *Politička vlast i društvene klase*, Beograd, 1978.
[31] A. Wolfe, *The Limits of Legitimacy*, cit. izd., str. 342.

Digitized by Google

mentalne racionalnosti« i tehnokratske logike stručnjaka, koja je velikim delom suprotstavljena opštoj racionalnosti i logici zakona i opšteg htenja. Moguće je pretpostaviti da je jedan od pokazatelja ove krivulje pad racionalnosti i delimični prelazak osnovnih ideoloških funkcija sa obrazovnog sistema na masovne medije.

Posledica toga je i određena restrukturalizacija teorije, bolje reći, modela demokratije. Već duže vreme napori vladajuće ideologije i teorije usmeravaju se na uvođenje elitizma i hijerarhije u okvire demokratije. Zajedno s tim ide i proširivanje osnova legitimnosti uz favorizovanje efikasnosti i izbornog proceduralizma na račun klasičnih demokratskih vrednosti, kao što su jednakost i druge. Sve je to vidljivo i u konceptuološkom »razvoju« demokratije, od teorije klasične liberalne demokratije Lockea i drugih, pa preko Webera i Schumpetera, do savremenog demokratskog elitizma[32] ili poliarhije. Jedan od eminentnijih zapadnih teoretičara demokratije pomislio je u određenom trenutku da je čak i američki politički sistem, koga inače smatra najdemokratskijim od svih postojećih političkih sistema, preterano nazivati demokratijom i da mu više odgovara ime koje označava nešto što je samo blisko demokraiji, a što dobro izražava termin poliarhija.[33]

Nema nikakve sumnje u to da će ovaj zastoj ili retrogradni razvoj buržoaske demokratije negativno uticati na opšti razvoj i mogućnosti demokratije u savremenom svetu. Bilo bi naivno verovati da je moguć neograničeni razvoj demokratije u manjim zemljama u postojećem državotvornom okruženju i ekspanzionizmu velikih i moćnih razvijenih država.

No suviše je rano verovati da sva ova, nazovimo ih stagnantna ili involutivna, demokratska kretanja označavaju i kraj buržoaske demokratije i društva. Ne treba smetnuti s uma da kapitalizam ima i neke svoje društveno-ekonomske, političke, pa i demokratske rezerve. Izgleda nam da ni jedna objektivna analiza ne može izgubiti iz vida neke »tačke« društvene vitalnosti, pa i demokratskog kredibiliteta savremene kapitalističke države.

Prvo, i pored svih ograničenja i manjkavosti, svedoci smo visokog naučno-tehnološkog razvoja i ogromnih dostignuća u ovim zemljama. Nije isključeno da novi prodori u ovoj oblasti smanje »zavisnost« ovih društava od drugih zemalja i time stvore uslove za brži unutrašnji i demokratski razvoj.

Drugo, već je rečeno da će, bar još za dogledno vreme, savremeni razvijeni kapitalizam obezbeđivati priticanje jednog dela dobara iz nerazvijenih zemalja, što će, nesumnjivo, doprinositi održavanju njegove ekonomske moći.

Treće, ne treba, takođe, izgubiti iz vida ni pokretačku snagu privatne inicijative, koja je pokazivala sposobnost da u složenim i kriznim situacijama potraži puteve ekonomskog oživljavanja. Time se, naravno, ne želi tvrditi da je samo ona sposobna za takve

[32] P. Bachrac, *The Theory of Democratic Elitism: A Critique*, Boston, 1963.

[33] R. Dahl, *Poliarchy*, Nju Hevn, 1970.

Digitized by Google

poduhvate, već samo podsetiti da ni nju, kao pokretačku polugu ekonomskog razvoja, ne treba prenebregavati.

Četvrto, značajna rezerva kasnog kapitalizma »leži« u teškoćama u razvoju socijalističkih zemalja. Dve od ovih teškoća treba i posebno pomenuti. Prvo, mnoge ekonomske probleme, od niske produktivnosti do nestašice određenih roba, koji deprimirajuće deluju ne samo na građane zapadnih, već i samih socijalističkih zemalja. Drugo, veliku ulogu politike i političke prinude, odnosno hijerarhije, pa i nekih pojava privatno-svojinske halapljivosti, korupcije i drugih ponašanja, koje bi bilo logičnije vezivati za prirodu kapitalističke države i društva. Ovi momenti socijalističkih zemalja se široko i vešto koriste u antikomunističkoj propagandi kapitalističkih zemalja i u zastrašivanju nerazvijenog sveta primerima socijalističkih društava.

Peto, značajan i brižljivo negovan amortizacioni tampon za ublažavanje klasnih i uopšte oštrijih društvenih konflikata jeste postojanje i delovanje odgovarajućeg tipa pluralizma. Dva su neposredna efekta ovog pluralizma. Prvi je u tome što se aktiviranjem mnoštva podela i jednakim vrednovanjem brojnih podela i sukoba presecaju osnovne linije klasne podele i za toliko ublažavaju ili potiskuju klasne polarizacije i sukobi. Drugi efekt ovog pluralizma je u tome što omogućava da se i »kontraelita« organizuje i privilegiše dobijajući status učesnika u upravljačkom, odnosno političkom vođstvu. Za toliko se upravljački sloj proširuje i amortizuje otpor jednog broja pretendenata na vlast, koji bi se, verovatno, u određenim uslovima mogli pretvoriti i u buntovnike. Iako ograničen i daleko od toga da obezbedi jednak pristup politici svim klasama, ovaj pluralizam je dovoljno širok da umiri ili »uposli« velik broj političkih pretendenata, što nije bez značaja za opštu stabilnost sistema.

Šesto, nije, možda, na odmet, pomenuti ni veliku otvorenost i predusretljivost razvijene kapitalističke države za sve svoje manje ili veće simpatizere, naročito ako su pripadnici »viših« ili »intelektualnijih«, odnosno »javnijih« profesija i ako stižu iz drugih zemalja. Gostoprimstvo prema simpatizerima iz drugih zemalja katkad je ravno odbojnosti prema svojim unutrašnjim kritičarima. Ovakva politika i strategija znatno proširuju i jačaju ideološki front savremene kapitalističke države.

Ima li u ovakvim okolnostima razloga i izgleda za revolucionarne promene i koje bi i kakve snage bile sposobne da prenose tu revoluciju. Iz onoga što je već rečeno moglo bi se pretpostaviti da postoje jaki razlozi za dublje društvene promene. Što se tiče subjekata revolucije, treba još jednom istaći dva momenta. Prvo, savremeni razvoj je pokazao svu iluzornost i prolaznost očekivanja i teza o »nestajanju« radničke klase u razvijenom industrijskom društvu i o njenoj deradikalizaciji ili izneveravanju revolucije. Drugo, isto tako treba podsetiti na svu iluzornost orijentacija koje revolucionarne snage svode na radničku klasu i njene uže ekonomsko-političke organizacije. Bez šireg fronta različitih depriviranih,

Digitized by Google

potisnutih i progresivnih snaga, koje se nalaze kako u radničkoj klasi tako i u drugim slojevima i profesijama, teško je očekivati veće promene.

Što se tiče načina izvođenja promena, valja imati na umu da je kapitalistička država suviše jaka da bi se alternativnom političkom vlašću i frontalnim napadom mogla zbaciti, ali i dosta slaba da bi u dužem sukobu sa revolucionarnim i progresivnim snagama ostala nepromenjena. Borba za oživljavanje demokratskih institucija i demokratije, za prava i slobode uz borbu za više stvarne jednakosti i ravnopravnosti — svakako je jedan od efikasnih načina i puteva dublje transformacije postojećih odnosa.

Kad se sve to uzme u obzir, može se reći da, i pored svih razloga za revolucionarne promene i izgleda na uspeh revolucionarnih i progresivnih snaga u transformisanju kapitalističke države, ova država nije iscrpla sve svoje mogućnosti i rezerve. Stoga je i moguće zapitati se: nije li prerano spremati »kovčeg« za bolesnika za koga nije sasvim izvesno koliko je bolešću skršen i koji može i u takvom stanju pridonositi »ispraćaju« nekih drugih zemalja, na prvi pogled, sudeći po »rumenilu«, zdravijih. Ako se složimo da je kriza kasnog kapitalizma i njegove države jedan od osnovnih uzročnika protivrečnosti i krize u širim razmerama u savremenom svetu, onda je nerealno očekivati da i svetska kriza bude tako brzo prevaziđena. Zasad se čak čini da postoje i mali izgledi da ona bude i ublažena ili njeno zaoštravanje zaustavljeno.

Digitized by Google

Ranko Petković

Politika i pokret nesvrstanosti u osamdesetim godinama

Kao nezavisan, vanblokovski i globalni faktor u međunarodnim odnosima, nesvrstanost otvara istorijsku perspektivu za prevazilaženje zabrinjavajućeg i opasnog stanja do koga je svet dovela blokovska politika u svim domenima međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa. Nudeći neizbežne političke alternative i konstruktivnu platformu za rešavanje složenih problema savremenog sveta, politika i pokret nesvrstanosti se odlučno suprotstavljaju delovanju nosilaca dominacije i hegemonije i daju nezamenljiv doprinos jačanju mira, nezavisnosti i ravnopravnosti naroda, ekonomskom razvoju i društvenom progresu. U tom smislu, politika i pokret nesvrstanosti su izraz i sastavni deo zakonitih tendencija istorijskog razvoja u drugoj polovini dvadesetog veka.

Nesvrstanost predstavlja najširi okvir za ostvarivanje vitalnih nacionalnih interesa svih naroda i zemalja. Onemogućujući blokovsku podelu sveta i pružajući odlučnu podršku narodima koji se bore za slobodu i nezavisnost, politika i pokret nesvrstanosti su dali ogroman doprinos uspešnom ishodu antikolonijalne revolucije i konsolidovanju nacionalne nezavisnosti novooslobođenih zemalja, koje su bitno uticale na izmenu strukture celokupne međunarodne zajednice. Svojim neprekidnim zalaganjem za svetski mir i principe aktivne miroljubive koegzistencije nesvrstanost pomaže stvaranju osnovnih preduslova za jačanje nacionalne bez-

Digitized by Google

bednosti, ubrzanje ekonomskog razvoja, podsticanje društvenog progresa, kao i za ravnopravno i aktivno učešće svih zemalja u međunarodnim odnosima. Insistiranjem na menjanju postojećeg stanja u svetskoj privredi i međunarodnim ekonomskim odnosima, zasnovanog na eksploataciji, diskriminaciji i dominaciji, nesvrstanost obezbeđuje neophodne istorijske uslove za ostvarivanje pune slobode i nezavisnosti i ekonomskog prosperiteta nesvrstanih i zemalja u razvoju. Ni jedan drugi koncept okupljanja pojedinih zemalja ili grupa zemalja blokovskog, verskog ili nekog drugog tipa, ne daje tako široke okvire i ne pruža takve realne perspektive za slobodan i samostalan razvoj svih zemalja i za koordinaciju i ostvarivanje njihovih vitalnih zajedničkih interesa i ciljeva.

U toku svog dvadesetogodišnjeg postojanja i delovanja pokret nesvrstanosti je dao upečatljiv doprinos ograničavanju i suzbijanju destruktivnih posledica politike sa pozicija sile, kao i iniciranju i podsticanju pozitivnih tendencija političkog i ekonomskog razvoja u svetu. U tom razdoblju, u kome se gotovo učetvorostručio broj nesvrstanih zemalja, pokret nesvrstanosti se snažno afirmisao kao nezavisan, vanblokovski i globalni faktor u međunarodnim odnosima, što je bilo i ostalo nepresušivo izvorište njegove snage, ugleda i uticaja. Okolnost da obuhvata dve trećine suverenih država bitno je povećala mogućnosti pokreta nesvrstanosti da aktivno utiče na zbivanja u svetu, ali se i opšti procesi i tendencije u međunarodnim političkim i ekonomskim odnosima, koje danas karakterišu sve dublje krizne situacije i sve opasnija konfliktna stanja, u sve većoj meri odražavaju i na pokret nesvrstanosti.

U najužoj vezi sa povećanjem spoljnih pritisaka i nasrtaja na nesvrstane zemlje i sa umnožavanjem teškoća sa kojima se one suočavaju u osiguravanju svoje nacionalne bezbednosti i u svom unutrašnjem političkom i ekonomskom razvoju jesu pokušaji preusmeravanja i slabljenja pokreta nesvrstanosti, kao i jačanje i podsticanje nosilaca problokovskih shvatanja u samom pokretu nesvrstanosti. Zasnovan na političkom pluralizmu i jedinstvu u razlikama, pokret nesvrstanosti omogućava ispoljavanje raznorodnih stanovišta i interesa nesvrstanih zemalja na osnovama ravnopravnosti i uzajamne demokratske tolerancije. Odlučivanje konsenzusom, koje polazi od raznorodnosti stanovišta i vodi istorijskom zajedništvu interesa nesvrstanih zemalja, uprkos pojavama manipulisanja, predstavlja veliku i nezamenljivu demokratsku tekovinu, koja se sve više prihvata i u drugim strukturama međunarodne zajednice. Bez utopističkih ili blokovskih predstava o mogućnosti postojanja ili uspostavljanja monolitnog jedinstva, pokret nesvrstanosti teži dostizanju što višeg stepena dobrovoljne solidarnosti i jedinstva akcije nesvrstanih zemalja. Neophodnost jačanja solidarnosti i jedinstva akcije nesvrstanih zemalja predočavaju kao prvorazredan zadatak naročito sve učestaliji sukobi među samim nesvrstanim zemljama, koji i kada nisu direktno podstaknuti blokovskim interesima šire prostor za infiltraciju blo-

Digitized by Google

kovskih sila, postaju činilac razdora, slabljenja efikasnosti akcije i opadanja ugleda pokreta nesvrstanosti kao nosioca borbe za mir i demokratizaciju međunarodnih odnosa. Jedinu alternativu predstavlja uzdržavanje od primene sile i rešavanje sukoba mirnim putem, u skladu sa principima nesvrstanosti.

Ako se pojava zastupnikâ problokovskih shvatanja i takozvanih radikalnih i takozvanih konzervativnih, može u određenoj meri objasniti teškim kolonijalnim nasleđem, pritiskom imperijalističkih, kolonijalističkih, neokolonijalističkih, rasističkih i drugih snaga dominacije i hegemonije, njihovo delovanje se ne može prihvatiti jer direktno vodi uključivanju pokreta nesvrstanosti u međublokovski sukob, vezivanju za interese blokovskih sila, razdoru i rascepu među nesvrstanim zemljama. Destruktivno delovanje zastupnikâ problokovskih shvatanja naročito se ispoljava u pokušajima sužavanja pokreta nesvrstanosti na krug ideoloških istomišljenika, u manipulisanju pitanjem liderstva, podređivanju akcije pokreta interesima užih grupa i spoljnih faktora, a nadasve u prihvatanju i podržavanju vojnih intervencija i mešanja u unutrašnje poslove koji su u interesu globalnih strateških ciljeva jednog ili drugog bloka. Većina nesvrstanih zemalja odlučno i principijelno odbacuje stanovište da se nacionalni interesi i ciljevi pokreta mogu efikasnije braniti i ostvarivati s osloncem na blok i zalaže se za dosledno pridržavanje i sprovođenje izvornih principa i ciljeva nesvrstanosti.

Na toj osnovi pokret nesvrstanosti okuplja sve širi krug zemalja i oslobodilačkih pokreta, a principi i ciljevi nesvrstanosti postaju sve privlačniji i za progresivne društvene pokrete, posebno u evropskom prostoru. Različite grupacije država, uspostavljene na osnovu regionalnih i subregionalnih veza, ekonomskih, nacionalnih ili verskih kriterija, uprkos zajedništvu svojih užih interesa, deluju na platformi nesvrstanosti, jer većinu njihovog članstva čine nesvrstane zemlje. Neprekidno traje proces preobražavanja Ujedinjenih nacija i usmeravanja aktivnosti te organizacije u pravcu stvaranja novog međunarodnog političkog i ekonomskog poretka. Sve su to vidovi sve šireg učešća, aktivnijeg i efikasnijeg delovanja politike i pokreta nesvrstanosti u savremenim međunarodnim odnosima.

Pod uticajem izrastanja politike i pokreta nesvrstanosti u materijalni činilac menjanja sveta velike blokovske sile su napustile nekadašnji stav potcenjivanja nesvrstanosti kao neutralističkog faktora ili pasivne rezerve u bipolarnom sistemu međunarodnih odnosa. Pozitivno dejstvo ove promene se izražava u priznavanju značajne uloge politike i pokreta nesvrstanosti u svetskoj politici i u većem uvažavanju interesa i ciljeva nesvrstanih zemalja. U tom istom sklopu, međutim, jačaju i nastojanja velikih blokovskih sila da utiču na preusmeravanje politike i pokreta nesvrstanosti u cilju njihovog podređivanja spoljnopolitičkim interesima jednog ili drugog bloka. Na istoj liniji su i nastojanja da se politici i pokretu nesvrstanosti nametne politika neutralizma, da se parališu akcije

Digitized by Google

i oslabi solidarnost nesvrstanih zemalja. Ova nastojanja naročito dolaze do izražaja u sklopu jačanja konfrontacije velikih blokovskih sila i radi širenja njihovih sfera interesa. Ne potcenjujući ove negativne tendencije u politici velikih blokovskih sila, veće uvažavanje uloge i dejstva politike i pokreta nesvrstanosti proširuje prostor za konstruktivne i ravnopravne razgovore i pregovore sa svim međunarodnim faktorima o krupnim političkim i ekonomskim problemima savremenog sveta.

Svestrana i kontinuirana akcija nesvrstanih zemalja, inspirisana izvornim principima i ciljevima nesvrstanosti, otvara realne izglede za dalje jačanje uloge nesvrstanosti u budućnosti.

1. Predstavlja verifikovanu istorijsku činjenicu da među osnivačima nesvrstanosti posebno mesto pripada Titu, Nehruu, Naseru, Sukarnu i Nkrumahu. Reč je o petorici državnika koji su se u vreme XV zasedanja Generalne skupštine UN 1960. sastali u prostorijama Jugoslovenske misije pri UN u Njujorku da bi se dogovorili o podnošenju rezolucije sa pozivom velikim blokovskim silama da obnove kontakte (narušene epizodom sa U-2) u cilju popuštanja međunarodne zategnutosti. Isto tako, nije sporno ni to da su među njima ulogu glavne pokretačke snage za organizovanje multilateralne akcije nesvrstanih zemalja odigrali Tito, Nehru i Naser, kao učesnici poznatog Brionskog sastanka 1956. i kao inicijatori Beogradske konferencije nesvrstanih zemalja 1961. godine. To su, svakako, istorijske istine, ali bi se krug duhovnih lidera nesvrstanosti, ako ih tako možemo nazvati, mogao proširiti i na sve one istaknute političare i državnike koji su u datom istorijskom trenutku prihvatili principe nesvrstanosti i uključivali svoje zemlje u akciju pokreta nesvrstanosti. To nalaže, sa svoje strane, demokratski karakter politike i pokreta nesvrstanosti, nespojiv sa bilo kakvom hijerarhijskom deobom na države ili državnike koji vode i države ili državnike koji su vođeni. Dosadašnja istorija pokreta nesvrstanosti pokazuje da su se na kormilu mnogih nesvrstanih zemalja menjale rukovodeće ličnosti, ali da su one ostajale privržene ideji nesvrstanosti i da su nastavljale da igraju sebi svojstvenu političku ulogu u zajedničkoj akciji nesvrstanih zemalja. Pokret nesvrstanosti nije imao, niti u budućnosti može imati ustoličene lidere. Niko nema monopol na ideje nesvrstanosti, niti raspolaže posebnim pravima u mehanizmu i akciji pokreta nesvrstanosti.

To je neophodno naglasiti upravo danas kada je smrću predsednika Tita sišao sa scene poslednji od velikih utemeljivača nesvrstanosti, državnik i revolucionar koji je, po opštem priznanju, najviše doprineo tome da se tako široko rasprostru ideje nesvrstanosti i da pokret nesvrstanosti izraste u najširu skupinu država u istoriji međunarodnih odnosa. Naime, iznose se i mišljenja da se na čelu nesvrstanih zemalja danas nalaze ličnosti lišene vizija, pragmatičari kratkog daha koji nisu u stanju da vode pokret nesvrstanosti u složenom i protivrečnom vremenu u kome se on suočava sa mnogim iskušenjima i dilemama. Ima i teza da bi pokret morao

Digitized by Google

imati svoga vođu, a koje nisu lišene određenih političkih spekulacija izvan koordinata principa i ciljeva nesvrstanosti. Očigledno je reč, u najmanju ruku, o zameni teza. Pokret nesvrstanosti ne poznaje i ne prihvata instituciju lidera, jer bi to narušilo njegov demokratski karakter, ali otvara mogućnost svim nesvrstanim zemljama i njihovim liderima da angažovanim i striktnim sprovođenjem izvornih principa i ciljeva nesvrstanosti steknu moralni i politički ugled i uticaj u pokretu nesvrstanosti koji je u zajedničkom interesu svih nesvrstanih zemalja. Upravo na toj bazi su i utemeljivači nesvrstanosti, među njima posebno predsednik Tito, stekli izvanredan ugled i uticaj u krugu nesvrstanih zemalja i na svetskoj sceni. U tom smislu njihove ideje i njihovo delo i danas zrače u pokretu nesvrstanosti i predstavljaju pouzdan putokaz za akciju nesvrstanih zemalja u budućnosti.

2. Ni jednim naučnim i političkim argumentom se ne može osporiti da je u srži ideje nesvrstanosti od prvog trenutka bila izražena sledeća opcija: suprotstavljanje uvlačenju u vojno-političke saveze velikih sila i uključivanju u međublokovski konflikt, opredeljenje za vođenje samostalne i aktivne politike u međunarodnim odnosima. Ne može se, takođe, naći ni jedan argument koji bi mogao osporiti istorijsku činjenicu da su u temelje pokreta nesvrstanosti u Beogradu 1961. ugrađeni principi koji su odredili njegovu nezavisnu, vanblokovsku i globalnu orijentaciju u međunarodnim odnosima. Ne može se, najzad, naći ni jedan argument koji bi mogao osporiti da su politika i pokret nesvrstanosti uspeli da okupe stotinak država i da ponude čovečanstvu dalekosežnu političku alternativu upravo zato što su polazili od slobode, nezavisnosti i ravnopravnosti naroda i suprotstavljanja svim oblicima i nosiocima dominacije i hegemonije.

Kada se, prema tome, danas govori o vanblokovskoj orijentaciji pokreta nesvrstanosti, nije reč o »vraćanju« na izvorne principe, svojevrsnom »fundamentalizmu« u krugu nesvrstanih zemalja, već o obezbeđivanju punog kontinuiteta na nezavisnoj, vanblokovskoj i globalnoj platformi koja je dokazala svoju istorijsku efikasnost. Na toj osnovi, odista, nije teško pokazati i dokazati da je ideja savezništva sa jednim od blokova nespojiva sa karakterom i prirodom nesvrstanosti i da je sastavni deo političkih manipulacija koje nisu u interesu zajedničke akcije nesvrstanih zemalja i daljeg širenja ideja nesvrstanosti. Isto tako, očito je da je i takozvana teorija ekvidistance motivisana shvatanjima koja vode računa o interesima jednog od blokova, nastojeći da stavljanjem pokreta nesvrstanosti u pasivnu neutralističku poziciju prema velikim silama umrtve njegovu političku akciju.

3. Dramatičnu notu savremenoj situaciji u međunarodnim odnosima, kao i u samom pokretu nesvrstanosti, daju oružane intervencije velikih sila i međusobni sukobi nesvrstanih zemalja. Ako bi se napravila šira tipologija oružanih sukoba u sadašnjem raz-

Digitized by Google

doblju, videlo bi se da je reč: prvo, o oružanim intervencijama i drugim vidovima mešanja u unutrašnje poslove, čiji su nosioci velike blokovske sile; drugo, o oružanim intervencijama zemalja koje pretenduju da ostvare svoju hegemoniju u određenom regionalnom i subregionalnom prostoru; treće, o međusobnim sukobima nesvrstanih zemalja oko graničnih, širih teritorijalnih i različitih političkih pitanja. Bez dvoumljenja se može reći da su u većinu oružanih sukoba, na određen način, umešane velike blokovske sile. Čak i u onim sukobima koji proističu iz neposrednih političkih interesa strana u sporu vidljive su političke manipulacije velikih blokovskih sila.

Bez obzira na povode, upotreba sile i pretnje silom su zabranjene u političkom i pravnom poretku Ujedinjenih nacija. Nosioci oružanih intervencija, po pravilu, teže širenju sfera uticaja i uspostavljanju različitih vidova dominacije i hegemonije. Pokret nesvrstanosti, koji je protiv svih oblika i vidova upotrebe sile, ne može prihvatiti podelu na dobre i loše oružane intervencije, ne može se saglasiti sa izvozom revolucije i kontrarevolucije. Pokušaji pravdanja pojedinih intervencija razlozima pomoći i solidarnosti nisu naročito uspešni zbog toga što su uvek vidljivi blokovski interesi.

Boreći se protiv nosilaca politike sile, suprotstavljajući se širenju ratnih žarišta i zalažući se za mir na svim nacionalnim granicama, pokret nesvrstanosti bi prihvatio dvostruke kriterijume kada ne bi osuđivao i međusobne sukobe samih nesvrstanih zemalja. U suprotnom slučaju izgubio bi moralnu i političku legitimaciju nosioca borbe za prihvatanje i sprovođenje aktivne i miroljubive koegzistencije. Sukobi među nesvrstanim zemljama znače odstupanje od principa nesvrstanosti, ugrožavaju ostvarivanje zajedničkih interesa nesvrstanih zemalja, slabe jedinstvo i solidarnost u pokretu nesvrstanosti i otvaraju prostor za infiltraciju blokovskih sila.

Međutim, sukobi među nesvrstanim zemljama, ma koliko bili nepoželjni i štetni, nisu povod za uzbunu zbog sudbine i perspektive pokreta nesvrstanosti. U velikoj meri oni su posledica objektivnih istorijskih okolnosti. Uzroci koji do njih dovode ne mogu se otkloniti preko noći. Prema tome, jedinu predohranu i realan izlaz predstavlja pozivanje na privrženost principima i ciljevima nesvrstanosti i rešavanje sporova i sukoba mirnim putem. Kada je reč o ovom poslednjem, nije u pitanju stvaranje posebnih krutih mehanizama koji bi, sami po sebi, mogli sejati iluziju o rešavanju sporova i sukoba posredstvom bilo koje vrste političke ili pravne prinude. Celokupna istorija međunarodnog prava i međunarodnih odnosa pokazuje da su zemlje u sukobu uvek bile odbojne prema idejama koje nagoveštavaju mogućnost da se u njihov spor ili sukob umešaju treće zemlje, pa čak i međunarodne institucije obrazovane u tom cilju. Međutim, to ne znači da treba dići ruke od nastojanja da se sporovi rešavaju mirnim putem, već da procedura njihovog mirnog rešavanja mora da bude raznoobrazna i do krajnosti fleksibilna. Nema sumnje da će nesvrstane zemlje mo-

Digitized by Google

rati da budu aktivnije u projektovanju i prihvatanju takve procedure mirnog rešavanja sporova. Prvi korak je učinjen podnošenjem odgovarajućih projekata Jugoslavije i Šri Lanke, kao i formiranjem Komiteta dobre volje za Irak—Iran.

4. U poslednje vreme naročito indijski teoretičari nesvrstanosti iznose tezu da su nesvrstane zemlje potpuno suverene u svom spoljnopolitičkom odlučivanju i da, u skladu s tim, mogu biti bliže ovoj ili onoj velikoj sili i blokovskoj grupaciji. Još preciznije: nesvrstane zemlje imaju suvereno pravo da same odlučuju o svojim nacionalnim interesima. Zabune ne bi trebalo da bude: odista, pripadnost pokretu nesvrstanosti ni u kom vidu ne ograničava niti umanjuje suverena prava nesvrstanih zemalja. One mogu po slobodnoj volji i oceni da uspostavljaju oblike saradnje sa svim zemljama, pa i sa velikim silama i drugim članicama vojno-političkih saveza, koji najviše odgovaraju njihovim nacionalnim interesima. U političkoj praksi to i jeste slučaj. Suvereno odlučujući o svojim nacionalnim interesima, pojedine nesvrstane zemlje su uspostavile blisku saradnju sa jednim ili drugim blokom, dok se neke, na primer, oštro konfrontiraju sa drugim nesvrstanim zemljama.

Ipak, postavlja se pitanje: postoje li granice u slobodnoj interpretaciji vlastitih nacionalnih interesa? Odgovor je potvrdan: postoje. U svojoj praktičnoj političkoj akciji nesvrstane zemlje moraju voditi računa o kriterijumima, principima i ciljevima nesvrstanosti u kojima je sadržana ona suma zajedničkih interesa svih nesvrstanih zemalja koja ih i okuplja u pokretu nesvrstanosti. Nisu u pitanju formalno-pravne obaveze, jer se učešće u aktivnostima pokreta nesvrstanosti zasniva na principu dobrovoljnosti, već moralne i političke obaveze. Odnos prema tim moralnim i političkim obavezama pokazuje stepen privrženosti svake pojedine nesvrstane zemlje politici i pokretu nesvrstanosti.

Sve to ne bi trebalo da bude sporno. Ipak, u izvesnom smislu jeste sporno. U pitanju je, naime, odnos između nacionalnih interesa nesvrstanih zemalja i njihovih zajedničkih interesa i ciljeva ovaploćenih u politici i pokretu nesvrstanosti. Ako bismo rasvetljavanju tog odnosa prišli istorijsko-politički, videli bismo da su se nesvrstane zemlje, rukovođene upravo svojim nacionalnim interesima, uključivale u aktivnosti pokreta nesvrstanosti, to jest inspirisane spoznajom da će na platformi nesvrstanosti najefikasnije ostvarivati svoje nacionalne interese. U toku minulih dvadesetak godina u praksi se i potvrdilo da se dosledno ostvarivanje principa i ciljeva nesvrstanosti, zajedničkih interesa nesvrstaniih zemalja, poistovećuje sa ostvarivanjem njihovih neposrednih nacionalnih interesa.

Potreba naglašavanja suverenog prava svake nesvrstane zemlje da sama odlučuje o svojim nacionalnim interesima, da sama projektuje svoju spoljnopolitičku strategiju, bila bi shvatljiva da je u međuvremenu došlo do preterane institucionalizacije pokre-

Digitized by Google

ta nesvrstanosti i, na primer, do podređivanja nacionalnih interesa nesvrstanih zemalja interesima jednog rukovodećeg centra ili bilo kakvim drugim »višim interesima«. Ali to se nije desilo. Došlo je do obrnute situacije: da pojedine nesvrstane zemlje u svom spoljnopolitičkom delovanju odstupaju od principa i ciljeva nesvrstanosti i ulaze u samu senku blokova. Čini nam se da upravo ova pojava dovodi do toga da se u pojedinim političkim sredinama u pokretu nesvrstanosti jače eksponiraju teze o suverenom pravu svih nesvrstanih zemalja da same određuju svoju politiku ostvarivanja nacionalnih interesa.

Budući da je reč o nečemu što nije sporno, eksponiranje ove teze ima pozitivnu funkciju da predupredi ili osujeti pokušaje u pokretu nesvrstanosti da se »sudi« ovoj ili onoj zemlji što je učinila ovaj ili onaj politički potez i da se prirodna i razumljiva raznorodnost interesa nesvrstanih zemalja ne uzima kao predznak raspadanja pokreta nesvrstanosti, niti kao pretekst za neophodnost čvrste ruke i monolitizacije pokreta nesvrstanosti. Međutim, reklo bi se da bi ova teza u sadašnjoj fazi razvoja pokreta nesvrstanosti i u sklopu određenih prestrojavanja i sukobljavanja u međunarodnim odnosima mogla imati određenu negativniju svrhu i posledicu: da predstavlja »carte blanche« za takvu »slobodu« spoljnopolitičkog odlučivanja koja bi mogla staviti ovu ili onu nesvrstanu zemlju u službu političkih interesa jednog ili drugog bloka. Prenaglašavanje po sebi razumljivog prava da nesvrstane zemlje suvereno odlučuju o svojim nacionalnim interesima dovodi do veštačkog podvajanja nacionalnih interesa nesvrstanih zemalja i do zajedničkih ciljeva koji se ostvaruju na platformi politike i pokreta nesvrstanosti. Zbog toga, teza o suverenim nacionalnim interesima nesvrstanih zemalja uvek mora biti u direktnoj uzročno-posledičnoj dijalektičkoj komunikaciji sa zajedničkim interesima i ciljevima politike i pokreta nesvrstanosti — da ne bi bila zloupotrebljena kao teorijski plašt za tendencije odvajanja od principa i ciljeva nesvrstanosti.

5. Pitanje dosadašnje i eventualne buduće institucionalizacije pokreta nesvrstanosti postavlja se danas u dva ekstremna vida: jedni su za dalju sistematsku institucionalizaciju, dok drugi smatraju da je i u dosadašnjem toku institucionalizacije prevršena prava mera. Prvo stanovište zastupaju teoretičari iz zapadnih i neutralnih zemalja, ali i pojedinci iz nekih nesvrstanih zemalja, koji smatraju da bi dalja institucionalizacija pokreta povećala njegovu efikasnost. Prožeti dobrim namerama i uvereni da »dobra organizacija« predstavlja sinonim efikasnosti, oni predlažu usavršavanje postojećih i uvođenje novih mehanizama u pokret nesvrstanosti, gubeći iz vida kapitalnu okolnost da bi u tom slučaju pokret nesvrstanosti prerastao u organizaciju. Time bi pokret nesvrstanosti izgubio svoja dosadašnja svojstva i svrstao se u red postojećih organizacija blokovskog i neblokovskog tipa. To nije bio cilj osnivača nesvrstanosti, niti bi to obezbedilo izvesniju budućnost nesvrstanosti. Šta-

Digitized by Google

više, moglo bi se pretpostavljati da bi time pokret nesvrstanosti postepeno dobijao svojstva takozvanog trećeg bloka i uklopio se u tripolarnu shemu međunarodnih odnosa. Umesto da svojim postojanjem i aktivnostima dovede do stvaranja međunarodnih okolnosti u kojima bi se moglo realno govoriti o prevazilaženju blokovske podeljenosti, pa i samih blokova, pokret nesvrstanosti bi, *ipso facto*, doprineo produbljivanju blokovske konstelacije.

Možda bi još negativnije posledice bile u samom okviru pokreta nesvrstanosti. Preterana institucionalizacija stvorila bi, bez sumnje, odnose hijerarhije i otvorila prostor za uspostavljanje određenog rukovodećeg centra. Time bi uža grupa zemalja dobila mogućnost da svoje interese nameće drugim nesvrstanim zemljama, pa čak da i ceo pokret nesvrstanosti stavi u službu svojih posebnih interesa. Ukoliko bi ova uža grupa zemalja bila bliža jednom ili drugom bloku, utoliko bi nastajala realna mogućnost da se pokret nesvrstanosti ubaci u orbitu interesa jednog ili drugog bloka. Samo se po sebi razume da bi bilo koja od ovih solucija bila neprihvatljiva za većinu nesvrstanih zemalja, pa bi definitivni rezultat preterane i krute institucionalizacije bio — rascep pokreta nesvrstanosti.

Imajući to na umu, zastupnici drugog stanovišta iznose da već i dosadašnji oblici institucionalizacije pružaju mogućnosti za projiciranje posebnih interesa pojedinih zemalja u pokretu nesvrstanosti. Navode se i odgovarajući argumenti: mandat koji domaćin konferencije na vrhu nesvrstanih zemalja dobija kao predsedavajući u pokretu do narednog sastanka na vrhu; običaj da nacrt dokumenata konferencija nesvrstanih zemalja na visokom i najvišem nivou podnosi zemlja-domaćin; mogućnost koordinatora akcije nesvrstanih zemalja između dva sastanka na vrhu da utiče na rad koordinacionog biroa itd. Zbog toga oni predlažu ne samo to da bude obustavljena svaka dalja institucionalizacija, već i da se preispita šta bi se u dosadašnjim mehanizmima usklađivanja akcije nesvrstanih zemalja moglo menjati.

Iako je prvo stanovište objektivno opasnije po pokret nesvrstanosti, jer ga svesno ili spontano nameće i potreba za »boljim« usklađivanjem akcije sve šireg kruga nesvrstanih zemalja i »većim stepenom« efikasnosti, ipak je neprihvatljivo i stanovište da bi trebalo odustati od uvođenja bilo kakvih novih mehanizama u pokret nesvrstanosti. U ovom slučaju aprioristička stanovišta nisu preporučljiva. Polaznu tačku, svakako, treba da predstavlja načelno opredeljenje da pokret nesvrstanosti ne sme prerasti u organizaciju, jer bi time izgubio svoj demokratski identitet i narušio svoju međunarodnu ulogu nezavisnog, vanblokovskog i globalnog faktora u međunarodnim odnosima. Prava mera institucionalizacije mora da bude tražena i nalažena u skladu sa potrebom bolje organizovanosti i veće efikasnosti nesvrstanih zemalja, ali i očuvanja i unapređivanja demokratskih odnosa i pune ravnopravnosti u krugu nesvrstanih zemalja.

Digitized by Google

6. Dosadašnje stalno širenje pokreta nesvrstanosti teklo je na talasu antikolonijalne revolucije i bilo je istorijski moguće zbog toga što je svaka novooslobođena zemlja, gotovo bez izuzetka, stupala u redove pokreta nesvrstanosti. Brojčano širenje pokreta potvrđivalo je da je nesvrstanost na trasi zakonitih tendencija istorijskog razvoja i predstavljalo jednu od osnovnih komponenti izrastanja pokreta u materijalni činilac menjanja međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa. Iako su povremeno, iz različitih pobuda i interesa, uzimala maha gledišta da preterano širenje pokreta slabi njegovu efikasnost, ipak je u celokupnom dosadašnjem razvoju nedvojbeno potvrđeno da je realna istorijska snaga pokreta nesvrstanosti koliko u njegovim principima i ciljevima toliko i u njegovoj širini.

Međutim, proces dekolonizacije priveden je svom istorijskom završetku. To znači da će u doglednoj budućnosti prestati dalje skokovito širenje pokreta. To, razume se, nije nikakav signal za uzbunu, već objektivni istorijski limit rasprostiranja pokreta nesvrstanosti u krugu subjekata savremene međunarodne zajednice. Ipak, to ne znači da pokret nesvrstanosti treba da se zatvori i ograniči na zemlje koje se sticajem istorijskih i političkih okolnosti budu našle u njegovim redovima. Pokret nesvrstanosti može i treba da se otvara prema progresivnim političkim pokretima i partijama onih zemalja koje se ne nalaze u pokretu nesvrstanosti. Po svemu sudeći, tu se otvaraju novi prostori za širenje ideja nesvrstanosti i jačanje političke akcije pokreta nesvrstanosti. Analiza političkih programa pojedinih komunističkih, socijalističkih i drugih partija i pokreta u Evropi, Japanu i nekim drugim političkim sredinama pokazuje da u njima u eksplicitnom vidu postoje ideje nesvrstanosti. Bez obzira na to što je međunarodni položaj većine tih zemalja takav da u sadašnjoj blokovskoj konstelaciji ne bi mogle da se oslobode blokovskih obaveza, čak i u slučaju dolaska na vlast tih političkih partija i pokreta, ipak bi uspostavljanje određenih kontakata i oblika saradnje bilo korisno i za jednu i za drugu stranu.

Otvaranje prema progresivnim političkim partijama i pokretima u zemljama koje se nalaze izvan pokreta nesvrstanih ne bi trebalo tumačiti kao težnju da pokret nesvrstanosti, kao pokret država, preraste u nekakav pokret političkih i društvenih snaga. Nije reč o tome. Međutim, bilo bi preporučljivo otvaranje pokreta nesvrstanosti i prema političkim i društvenim snagama u samim nesvrstanim zemljama, ali samo u tom smislu što bi se na taj način širila društvena baza nesvrstane pozicije i orijentacije tih zemalja. Naime, u pitanju je dugotrajan istorijski proces većeg usklađivanja unutrašnje i spoljne politike nesvrstanih zemalja. Principi i ciljevi nesvrstanosti ne mogu služiti isključivo za »spoljnu upotrebu«, kao što je to slučaj u nekim nesvrstanim zemljama u kojima se na unutrašnjem planu odstupa od demokratskih i progresivnih načela na kojima treba da bude utemeljen novi međunarodni politički i ekonomski poredak za koji se zalaže pokret nesvrstanosti. Širenje ideja nesvrstanosti na unutrašnjem planu doprinelo bi jačanju po-

Digitized by Google

kreta nesvrstanosti i osnažilo njegovu moralnu legitimaciju kao nosioca borbe za najširu demokratizaciju međunarodnih odnosa.

7. Čak i kada su prožeti dobrim namerama, prigovori da pokret nesvrstanosti nije dovoljno efikasan u svojoj političkoj akciji izražavaju ne samo nerazumevanje za metode i suštinu delovanja nesvrstanosti, kao novog fenomena na svetskoj sceni, već pate i od konvencionalnog pristupa ocenjivanju efikasnosti u međunarodnim odnosima. Pokret nesvrstanosti nije blok i ne deluje metodima i sredstvima blokovske organizacije. Oslanjanje na vojnu silu, ekonomsku moć ili ideološki uticaj nije svojstveno pokretu koji deluje isključivo sredstvima političke akcije. Upravo tu se i začinje kardinalni nesporazum. Svi oni koji nekritički prihvataju konvencionalnu formulu da je vojna moć plus ekonomska sila ravna efikasnosti, koja se nalazi u osnovi tradicionalnog »prava jačega«, smatraju da pokret nesvrstanosti nije kadar da ostvaruje svoje principe i ciljeve, da širi svoje prisustvo i uticaj u međunarodnim odnosima, jer ne raspolaže ni vojnom silom ni ekonomskom moći.

Budući da je ovde u suštini reč o poklonicima blokovske organizacije i, u krajnjoj liniji, zagovornicima politike sa pozicija sile, mogli bismo izvršiti letimičnu analizu efikasnosti blokovskih sila i grupacija u posleratnim međunarodnim odnosima koja bi, bez sumnje, pokazala da je upravo blokovska politika bila i ostala sinonim neefikasnosti. Velike blokovske sile i njihove grupacije nisu, pre svega, ostvarile svoj osnovni globalni strateški cilj — da nadvladaju jedna drugu. U tom pogledu su krajnje neefikasne, iako su u tom cilju stvorile neviđene arsenale nuklearnog i raketnog oružja, koje je simbol moći, ali i bespomoćnosti. Isto tako, velike blokovske sile i njihove grupacije nisu uspele da ostvare svoj drugi veliki globalni strateški cilj — da podele svet na svoje zone uticaja, odnosno da bipolarizuju međunarodne odnose. Dokaz je postojanje stotinak nesvrstanih i drugih zemalja koje se nalaze izvan blokova. Uz ova dva generalna pokazatelja neefikasnosti blokovske politike mogli bi se navesti i mnogi drugi argumenti za ilustraciju iste teze: od debakla SAD u Vijetnamu, njihovog nevoljnog mirenja sa postojanjem socijalističke Kube, prinudnog mirenja sa gubitkom najjačeg — iranskog — mostobrana na Srednjem istoku, sve do avganistanskog hendikepa u političkoj strategiji SSSR-a, poljskih događaja itd.

U isto vreme, mogli bismo veoma opipljivim činjenicama dokazivati istorijsku efikasnost politike i pokreta nesvrstanosti u menjanju političkih i ekonomskih odnosa u svetu — od procesa dekolonizacije i uključivanja stotinak novooslobođenih država u savremenu međunarodnu zajednicu, transformisanja osnova, strukture i dejstava međunarodne zajednice, pretvaranja Ujedinjenih nacija od evropsko-američke u univerzalnu međunarodnu organizaciju, kodifikacije i afirmacije principa aktivne i miroljubive koegzistencije, pokretanja akcije za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka, sve do sužavanja područja blokovske konfronta-

Digitized by Google

cije, rešavanja međunarodnih sporova u skladu sa formulom nesvrstanosti, pružanja alternative za izlazak sveta iz kriznog stanja u koji ga je politika blokova dovela.

Nema sumnje da bi svet danas izgledao sasvim drukčije da nije bilo politike i pokreta nesvrstanosti i da bi budućnost sveta bila razapeta između Istoka i Zapada da ne postoje ideje slobode, nezavisnosti i ravnopravnosti naroda u političkom programu nesvrstanih zemalja.

Ove okolnosti zahtevaju nov prilaz pitanju efikasnosti u međunarodnim odnosima koji se neće temeljiti na kriterijumima ustanovljenim u vremenima koja su neopozivo pripala prošlosti.

8. Isticanje značaja navedenih političkih problema i dilema nikako ne bi smelo, niti može. baciti u senku ulogu koju ekonomski problemi imaju u savremenim međunarodnim odnosima, pa i u akciji pokreta nesvrstanih zemalja. Ne bi trebalo posebno naglašavati da se u osnovi sadašnje krajnje nestabilne situacije u svetu nalaze nerešena ekonomska pitanja. Već je odavno stekla pravo građanstva maksima da je podela Sever—Jug dugoročnija i sudbonosnija od podele Istok—Zapad.

Serijom raznovrsnih pokazatelja moglo bi se dokazati da rešavanje vapijućih probema svetske privrede i međunarodnih ekonomskih odnosa desetljećima stoji na mrtvoj tački. Štaviše, neprekidno se pogoršava položaj najugroženijih, to jest zemalja u razvoju, a posebno onih koje su među njima najnerazvijenije i najsiromašnije. U isto vreme, uprkos svom ubrzanom razvitku, i razvijene zemlje se suočavaju sa snažno izraženim pojavama recesije i ekonomske krize. Zbog toga se opravdano konstatuje da se međunarodni ekonomski odnosi nalaze u dubokoj krizi, čiji teret, razume se, ne snose svi ravnomerno, jer ona u najoštrijem vidu pogađa egzistencijalne interese zemalja u razvoju.

To je, svakako, tmurna slika, ali ne i situacija bez izlaza. Pokret nesvrstanosti je stavio na dnevni red istorije pitanje uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka. To nije ni zadatak ni posao od danas do sutra. Ali već sada je izvesno da su svi međunarodni ekonomski faktori, uprkos privilegijama i interesima koje imaju u postojećem sistemu ekonomskih odnosa, morali da prihvate debatu o uvođenju novog međunarodnog ekonomskog poretka, pa i da se u načelu saglase s odlukama koje su u tom smislu doneli nadležni organi Ujedinjenih nacija. Međutim, zemlje takozvanog realnog socijalizma, koje čine deo razvijenog sveta, prihvataju ideju uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka, ali odbijaju da podnesu svoj deo tereta u unapređivanju položaja zemalja u razvoju, pod izgovorom da su za stanje u kome se one danas nalaze krive isključivo bivše metropole i da je njihova moralna i ekonomska obaveza da pružaju pomoć zemljama u razvoju. Među zemljama zapadnog sveta ima onih koje su spremnije da odvajaju deo svog nacionalnog dohotka za zemlje u razvoju i da se na druge načine angažuju u multilateralnim ak-

Digitized by Google

tivnostima koje treba da utiru puteve uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka. Ali Sjedinjene Američke Države, kao najveća ekonomska sila savremenog sveta, uporno odbijaju da preuzmu svoj deo obaveza u smanjivanju disproporcija u svetskoj privredi i stvaranju novih međunarodnih ekonomskih odnosa. Odbojne prema svim multilateralnim projektima pružanja ekonomske pomoći, SAD ostaju čvrst zagovornik bilateralizma i privatne inicijative u tom domenu.

Uprkos zastojima i teškoćama, kolebanjima i otporima, globalni pregovori ostaju jedini put za rešavanje otvorenih ekonomskih pitanja u zajedničkom interesu i razvijenih zemalja i zemalja u razvoju.

9. Na sudbonosno pitanje kakva je perspektiva nesvrstanosti odgovor se mora potražiti u sklopu dileme: da li se svet kreće u pravcu totalne podele na dva bloka (što je doktrina i jednog i drugog bloka) ili u pravcu afirmisanja slobode i nezavisnosti svih subjekata međunarodnih odnosa (što je doktrina nesvrstanosti)?

Polaznu tačku za davanje odgovora predstavljaju sledeće istorijske činjenice.

Prvo, verifikovana je tendencija istorijskog razvoja da se pod dejstvom naučno-tehnološke revolucije, uprkos postojećoj neravnopravnosti u političkoj i ekonomskoj sferi, svet kreće ka sve većoj međuzavisnosti na osnovama ravnopravnosti i uzajamnih interesa.

Drugo, verifikovana je tendencija istorijskog razvoja da opada moć nosilaca imperijalističke i druge dominacije, uprkos još uvek izvanredno snažnim centrima ekonomske i vojne moći u svetu, i da se neprekidno povećava broj slobodnih i nezavisnih subjekata u međunarodnoj zajednici.

Treće, verifikovana je tendencija istorijskog razvoja da se šire prostori izrastanja socijalizma u svetski proces, uprkos teškoćama i krizama koje ga prate, i da se neprekidno menjaju odnosi snaga na svetskoj sceni u prilog nosilaca društvenog napretka.

Ni jedna od ovih tendencija istorijskog razvoja ne valorizuje se u blokovskoj podeli sveta. Blokovi su u suprotnosti sa jačanjem međuzavisnosti na osnovama ravnopravnosti i uzajamnih interesa; u suprotnosti sa nezaustavljivim procesom porasta broja nezavisnih subjekata u međunarodnim odnosima; u suprotnosti sa izrastanjem socijalizma u svetski proces. U razvoju posleratnih međunarodnih odnosa to se nedvosmisleno pokazalo. Zapadni blok nije uspeo da spreči slom kolonijalizma i pojavu stotinak novooslobođenih zemalja na međunarodnoj sceni. Istočni blok nije uspeo da uspostavi monopol nad socijalizmom i da društveni napredak poistoveti sa geografskim granicama svog postojanja i delovanja.

Sve navedene tendencije istorijskog razvoja, međutim, valorizuju se u koordinatama nesvrstanosti. Nesvrstanost je, sama po sebi, izraz i sastavni deo sve veće međuzavisnosti sveta koja u punoj meri može da se ostvari tek u novim međunarodnim političkim i ekonomskim odnosima zasnovanim na ravnopravnosti i uzajam-

Digitized by Google

nim interesima za koje se bori pokret nesvrstanih zemalja. Rast i snaženje politike i pokreta nesvrstanosti se podudaraju sa opadanjem moći imperijalizma i hegemonizma i širenjem kruga nezavisnih subjekata u savremenoj međunarodnoj zajednici. Politika i pokret nesvrstanosti su optimalan okvir za ostvarivanje progresivnih društvenih promena u nacionalnim i međunarodnim relacijama.

Na osnovu ovih verifikovanih istorijskih činjenica može se zaključiti da su blokovi u oštroj suprotnosti, a politika i pokret nesvrstanosti u punoj harmoniji sa osnovnim tendencijama razvoja u vremenu u kome živimo. U tome je sadržan i odgovor na pitanje da li se svet kreće u pravcu totalne blokovske podele ili u pravcu sve šireg afirmisanja slobode i nezavisnosti svih subjekata međunarodnih odnosa.

Ako, prema tome, budućnost ne pripada blokovima, već nezavisnim subjektima međunarodnih odnosa, onda je istorijska perspektiva nesvrstanosti, uprkos svim teškoćama, zasnovana na čvrstim temeljima.

Digitized by Google

Dragomir Radenković

Putevi radničkog pokreta u Španiji

Tendencije i procesi u radničkom pokretu Zapadne Evrope, njegove strategijske koncepcije i taktička opredeljenja predstavljaju, već duže vreme, a posebno u sklopu savremenih društveno-ekonomskih kretanja u kapitalističkom svetu, aktuelnu problematiku i podsticajan predmet istraživanja. Evidentno je da se kapitalizam danas nalazi u dubokoj krizi, koja ima višedimenzionalan — privredni, socijalni i politički karakter, kao i karakter krize moralnih vrednosti. U takvoj socijalno-ekonomskoj konstelaciji mogućnost i perspektiva kvalitativnih društvenih promena javlja se kao pitanje subjektivnog faktora. Presek savremenog radničkog pokreta pokazuje dve osnovne progresivne tendencije koje se mogu registrovati u poslednje vreme, a veoma su karakteristične i u sadašnjem trenutku — probijanje novih strujanja u komunističke partije nekih zemalja zapadne Evrope i uspon socijalističkog pokreta, što se najsnažnije manifestovalo u izbornim uspesima socijalističkih partija u kapitalističkim zemljama (Francuska, Grčka).

U kontekstu savremenog radničkog pokreta značajno mesto zauzima Španija. Interesovanje za izučavanje progresivnih društvenih strujanja u Španiji posebno je potencirano sledećim momentima. Prvo, procesi kapitalističkog razvoja imali su u Španiji izvesne specifičnosti u odnosu na ispoljene razvojne zako-

Digitized by Google

nitosti u drugim kapitalističkim zemljama. Drugo, u kapitalističkom svetu Španija zauzima istaknuto mesto kada je reč o razvijenosti i raznovrsnosti radničkog pokreta. Treće, to je zemlja koja je nakon četrdesetogodišnjeg življenja pod frankističkom diktaturom ostvarila miran prelaz iz fašizma u demokratiju, što je jedinstven fenomen u svetu.

Kako se pitanja radničkog pokreta ne mogu posmatrati izolovano, van konteksta kapitalističkog razvitka, ovu problematiku ćemo analizirati metodološkim pristupom koji posmatra savremeni španski radnički pokret i osnovna obeležja španskog kapitalizma u uzajamnoj dijalektičkoj povezanosti i međuzavisnosti.

Nastojeći da u razmatranju ovih pitanja budu zadovoljeni zahtevi aktuelnosti, u radu ćemo staviti akcent na savremenu dimenziju njihovog ispoljavanja. U analizi će biti obuhvaćena i istorijska dimenzija uključivanjem elemenata geneze kapitalističkog načina proizvodnje i elemenata istorije radničkog pokreta Španije.

Spori razvoj kapitalizma

U razvoju kapitalizma u Španiji mogu se izdiferencirati dva dominantna obeležja — veliko zakašnjenje snažne kapitalističke industrijalizacije, koja se javlja kao fenomen šezdesetih godina XX veka i činjenica da buržoasko-demokratska revolucija nije nikada ostvarena na celovit i konzistentan način. U ovim dvema markantnim crtama španskog kapitalističkog razvitka, koje se ne mogu posmatrati izolovano, već samo u njihovoj uzajamnoj povezanosti i dijalektičkoj međuzavisnosti, s obzirom na to da čine suštinski celovit proces, sadržane su osnovne determinante kojima je opredeljen opšti društveno-ekonomski ambijent kapitalističkog razvoja Španije.

Usporeni procesi industrijskog razvoja generisani su u uslovima nepovoljne vremenske koincidencije ekonomskih, društvenih i političkih faktora u XIX veku. Nedovoljnost energetskih izvora i neadekvatno korišćenje relativno obilnog rudnog bogatstva, uz nedostajanje raspoloživog kapitala i relativno odsustvo privredne preduzimljivosti, davali su — u kombinaciji sa nepovoljnim političkim događajima, kao što su bili, na primer, rat za nezavisnost 1808—1814. protiv Napoleona, koji je prouzrokovao velike materijalne štete, i gubitak kolonija, posebno intenzivan u periodu 1810—1826. — slabe podsticaje procesima industrijalizacije. Tome je, sa velikim ponderom, doprinelo i nepotpuno uspostavljanje kapitalističkih društvenih odnosa.

Činjenica da u Španiji buržoasko-demokratska revolucija nije u potpunosti sprovedena ne znači da nije bilo pokušaja uspostavljanja novog poretka. Španija je, naprotiv, bila svedok vrlo čestih

Digitized by Google

pokušaja ostvarivanja buržoaske revolucije[1], ali ishodi revolucionarnih situacija pokazuju da proizvodne snage u svom kontinuiranom razvoju u to vreme još nisu bile dostigle onaj nivo koji bi zahtevao neodložne radikalne promene u načinu proizvodnje. U uslovima sporog industrijskog i kulturnog razvitka, sa predominantnim učešćem seoskog stanovništva u ukupnoj populaciji i relativno brojnim zanatstvom u odnosu na slabo koncentrisan i malobrojan industrijski proletarijat i kolebljivu industrijsku buržoaciju, rušenje duboko utemeljene feudalne društvene zgrade pokazalo se složenim zadatkom. Tumačenje sporijeg razvoja proizvodnih snaga nalazimo u Marksovim tekstovima o Španiji napisanim za »New York Daily Tribune«, kao komentar revolucionarnih događaja u Španiji 1854—56. Marks ističe da sa uvođenjem apsolutističke monarhije u vreme Karla I španski gradovi, koji su u srednjem veku imali visok stepen autonomije i igrali istaknutu ulogu u društveno-političkom životu zemlje, počinju da gube svoj uticaj. Slabi koreni centralizacije sprečavali su španske gradove da, kao što je to bilo u drugim evropskim apsolutističkim zemljama, gubitak lokalne nezavisnosti i srednjovekovnog suvereniteta kompenziraju generalnom vlašću srednje klase i sopstvenim ekonomskim jačanjem. U Španiji, međutim, »gradovi su izgubili srednjovekovnu moć, a nisu dobili moderan značaj«, što se reperkutovalo na opadanje industrijskog i trgovačkog života u njima.[2] Ovakvi procesi imali su za posledicu sporo izrastanje srednje klase u društvenu snagu koja bi mogla biti lider pokreta za korenite promene proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa.

Činjenica da Španija predstavlja, verovatno, jedinstven slučaj većeg broja pokušaja buržoasko-demokratske revolucije od kojih ni jedan nije doneo konačan uspeh, govori o revolucionarnom raspoloženju narodnih masa, ali istovremeno ukazuje na nedovoljnu revolucionarnu zrelost i nespremnost buržoazije da na sebe preuzme misiju rukovodeće snage u buržoaskim društveno-ekonomskim promenama. Nasuprot kolebljivoj buržoaziji stajali su elementi snažne feudalne društveno-političke nadgradnje, čvrst blok vlasti, koji su činili latifundističko plemstvo, crkva, administracija i od sredine XIX veka vojska. Tom bloku vlasti pristupali su i

[1] Tokom XIX veka u Španiji je bilo pet revolucionarnih situacija — za vreme rata za nezavisnost, pri čemu je najvišu društveno progresivnu tačku predstavljao napredan buržoasko-demokratski ustav iz Kadisa 1812, koji je, međutim, ostao nesproveden; tokom liberalističkog dvogodišta 1820—22; u periodu izvesne liberalizacije političkog života između 1834—43, koja se najneposrednije ispoljila u donošenju progresističkog ustava 1837; u revolucionarnim događajima 1854—56, kojima Marks daje značajno mesto, a Španiju kvalifikuje kao najinteresantnije područje društvenih kretanja u Evropi toga vremena; u događajima koji su počeli »Slavnom revolucijom« 1868. i donošenjem ustava 1869. sa, do tada, najvišim stepenom političkih i ekonomskih sloboda, da bi se završili jednogodišnjim životom Prve republike 1873—74 (videti: Manuel Tuñon de Lara, *La España del siglo XIX, I*, 2, editorial »Laia«, Barçelona, 1980).

[2] Marx — Engels, *Escritos sobre España*, »Planeta«, Barselona, 1978, str. 19—20.

Digitized by Google

najkonzervativniji delovi krupne buržoazije, što, takođe, odražava njenu nehomogenost.

Duga dominacija tradicionalno zaostale poljoprivrede snažno je obeležavala tokove socijalno-ekonomskog razvoja španskog društva. Iako je bilo pojava kapitalističkog zakupa, to nije bio fenomen tipičan za španske agrarne modele, tako da se često u ličnosti zemljovlasnika koncentrisala i funkcija organizatora proizvodnje. Uzimajući kao kriterijum postojanje tri društvene klase u poljoprivrednoj proizvodnji — zemljovlasnika, zakupaca i najamnih radnika, dolazi se do zaključka da kapitalistički odnosi proizvodnje nisu uspeli da potpuno prodru na špansko selo na kome je nastavila da živi neka vrsta polufeudalnih odnosa proizvodnje. Tome je doprinelo zadržavanje latifundističkih struktura i njihovo reprodukovanje inkorporiranjem buržoazije u veleposednički sloj. Nagomilane protivrečnosti ruralne Španije pripremile su podlogu za izbijanje građanskog rata, što je predstavljalo kulminacionu tačku zaoštrenosti njihovog sukoba.

U takvom privrednom ambijentu procesi industrijalizacije dobili su karakter naglašene teritorijalne neravnomernosti. U prvim fazama geneze kapitalizma izdvojila su se dva fokusa industrijalizacije — Katalonija, koja se razvijala zahvaljujući društveno-ekonomskim procesima nacionalnog karaktera, i Baskija, za čije se izrastanje u industrijski centar dugovalo, prevashodno, impulsima stranog kapitala. Regionalna fokalizacija španske industrije zadržala je punu aktuelnost i u sadašnjoj konfiguraciji proizvodnih snaga Španije, u kojoj se, uz Kataloniju i Baskiju, kao značajna uporišta industrijskog razvoja, javljaju Madrid i Valensija.

S obzirom na nedostatak nacionalnih determinanti kapitalističkog razvitka, strani kapital predstavljao je značajnu polugu ekonomskog i društvenog razvoja, kako prilikom njegove pojave na tlu Španije (1860—1914), kada je zahvatio oblasti tipične za ulaganje u nerazvijene polukolonijalne zemlje, kao što su, na primer, rudarstvo i železnica, tako i u drugom ciklusu njegovog prisustva u Španiji (posle 1959. godine), kada nastupa na širem frontu privrednih aktivnosti i grana sa intencijom uvlačenja zemlje u lanac imperijalizma.

Relativno rano javljanje koncentracije proizvodnje i začetak monopolističkog organizovanja, već krajem XIX i početkom ovog veka, u odnosu na niži stupanj razvijenosti proizvodnih snaga u prethodnom periodu, duguje se vodećoj poziciji banaka i aktivnoj ulozi stranog kapitala. Specifičnost je i u tome što monopolistički kapitalizam počinje, u izvesnom smislu, rano da se razvija pod pokroviteljstvom države; njena direktna podrška monopolističkim procesima javlja se dvadesetih godina ovog veka, a to su godine kada se može govoriti o pojavi monopolističkog kapitalizma u pravom smislu, što znači da se monopolistički kapitalizam praktično od svojih prvih koraka razvijao pod patronatom države.

Digitized by Google

Uzroci prodora anarhizma i njegov utopijski karakter

Usled zakasnelog nastajanja kapitalističkih proizvodnih odnosa radnički pokret Španije javlja se sa izvesnim zakašnjenjem u odnosu na razvijene kapitalističke zemlje. S druge strane, netipične crte kapitalističkog razvoja uslovile su da španski radnički pokret razvije neke svoje vlastite osobine. Do organizovanog nastupanja radničke klase dolazi sredinom prošlog stoleća u vreme značajnijih promena u formiranju kapitalističkog društva. U fazi svog organizacionog konstituisanja u ovom periodu radnički pokret Španije evoluirao je od akcija mutualističkog profila, preko komisija radničke klase, kao Španiji svojstvenog, intermedijarnog oblika organizovane radničke borbe, pa do udruženja za otpor i prvih klasnih sindikata. Evoluciju organizacionih oblika radničkog pokreta Španije pratilo je njegovo klasno sazrevanje. Obrazovanje španske sekcije Prve internacionale (Španska regionalna federacija) krajem sedme decenije prošlog veka bio je odlučujući korak u organizacionom strukturiranju radničke klase i značajan moment za njeno nezavisno istupanje na klasnim ideološkim pozicijama.

Ideološka konfrontacija marksističkih i anarhističkih gledišta donela je, krajem XIX veka, prevagu pozicijama anarhizma. Tačno je da je Bakunjin poklonio pažnju i ispoljio inicijativu u odnosu na radnički pokret Španije, tako da su ideje Prve internacionale ušle u Španiju 1868. u bakunjinističkom tumačenju; tačno je da je Bakunjinov emisar Faneli tendenciozno stvorio konfuziju u radničkom pokretu Španije propagirajući i deleći program Bakunjinove »Alijanse socijalističke demokratije« kao program Internacionale; tačno je, konačno, da su u Španiji marksističke ideje prodrle sa izvesnim zakašnjenjem, faktički tek dolaskom Lafarga 1871. godine. Uz sve te momente koji, nesumnjivo, stoje kao nepobitne činjenice, mišljenja smo da se primarni razlog dominacije anarhizma nad marksizmom u početnoj fazi njihovog konfrontiranja u Španiji nalazi u činjenici da je ekonomska i socijalna sredina pogodovala pojavi anarhističkih strujanja. Neuspeh u sprovođenju buržoasko-demokratske revolucije i propuštena prilika u ostvarivanju agrarne reforme delovali su u pravcu reprodukovanja i konsolidovanja latifundističkih imanja i održavanja veoma teškog materijalnog položaja proletarizovanog poljoprivrednog stanovništva. Nestrpljenje seoskog proletarijata kada je reč o sprovođenju radikalnih društvenih promena, determinisano dramatičnošću njegovog, pre svega, ekonomskog položaja, manifestovalo se u čestim spontanim pobunama i ustancima, a proletarizovano seljaštvo predstavljalo je prijemčivu sredinu za širenje anarhističkih ideja.

Industrijske strukture u Kataloniji na dvojak način su pripremile pretpostavke za javljanje anarhističkih koncepcija. Usled relativno slabih tendencija industrijalizacije, za njih je, u drugoj

Digitized by Google

polovini prošlog veka, bila karakteristična istovremena egzistencija privrednih jedinica zanatskog i porodičnog tipa, s jedne, i oblika moderne industrije, s druge strane. Takva industrijska konfiguracija, u kojoj su znatan deo činile male, međusobno nepovezane, zanatske i porodične radionice, čiji su se radnici osećali ugroženi nastupanjem moderne industrije, sadržala je preduslove za pojavu anarhističkih ideja. Uz to, anarhizmu je pogodovala tradicija apolitičnog »sosijetarizma«[3] sa isključivim naglašavanjem strukovno-ekonomskih ciljeva.

Ovu grupu uzroka prodora anarhizma u Španiju potvrđuje geografski raspored anarhističkih i marksističkih shvatanja. Glavni centri anarhističkog uticaja nalazili su se u Kataloniji i Andaluziji, dok su osnovna uporišta marksizma, koji u radničke mase prodire počev od osamdesetih godina prošlog veka, bila u Baskiji i Asturiji, značajnim rudarskim i metalurškim centrima i, kasnije, u Madridu, u kojima su dominirala krupna koncentrisana preduzeća sa proletarijatom u klasičnom smislu reči.

Neadekvatna i utopistička priroda osnovnih anarhističkih postulata došla je do izražaja za vreme Druge republike (1931—1936), kao što je to bio slučaj i u vreme prvog preuzimanja vlasti od strane demokratskih snaga 1873. godine. Propagirajući principe apoliticizma i pozivajući na apstinenciju na izborima 1933, u čemu ih je sledio znatan broj anarhistički indoktriniranih radnika, anarhisti snose deo odgovornosti za izborni neuspeh progresivnih partija. Slične efekte imale su anarhističke koncepcije za vreme Prve republike. Radničko rukovodstvo, koje je bilo anarhističkog profila, smanjivalo je borbeno raspoloženje jednog dela radničke klase koji, pod uticajem anarhista, nije shvatio značaj demokratske revolucije za svoju istorijsku ulogu i postizanje sopstvenog oslobođenja. Ocenjujući efekte revolucionarne strategije anarhista na izborima 1873. godine, Engels u studiji *Bakunjinisti na delu*, između ostalog, kaže: »Kada sami događaji gurnu proletarijat u prvi plan, apstinencija postaje besmislica, a aktivna intervencija radničke klase neophodna potreba. Takav je bio slučaj Španije«.[4] Politika bezuslovne političke i izborne apstinencije, koja je u Španiji doživela očigledan neuspeh, pokazala je neodvojivost klasne i političke borbe proletarijata i dokazala punovažnost Engelsovih stavova, koje on iznosi u pismu Kunou od 24. januara 1872. godine — da »radničke mase ne može niko u to uveriti da javni poslovi njihove zemlje nisu ujedno i njihovi vlastiti poslovi, oni su po svojoj prirodi politički i svakoga ko ih nagovara da se odreknu politike oni će naposletku napustiti«[5].

Za vreme građanskog rata, svojim autonomističkim, ultrarevolucionarnim i antiautoritarnim stavovima, anarhisti, koji su

[3] Izraz »sosijetarizam«, izveden iz španske reči sociedad — društvo, odnosi se na borbu za pravo na udruživanje.

[4] Marx — Engels, *Escritos sobre España*, cit. izd., str. 194.

[5] K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, tom II, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 460.

Digitized by Google

tada pretežno već delovali u formi anarhosindikalizma, unosili su zabunu i izvesnu dezorganizaciju u republikanske redove. Tako su, na primer, shvatali, nasuprot komunistima, većini socijalista i republikancima, da borba protiv fašizma predstavlja, istovremeno, početak socijalističke revolucije, što je u tadašnjoj društveno-političkoj konstelaciji bilo nerealno.

Kapitalistička strategija za vreme frankizma

Frankov diktatorski politički režim imao je snažnog odraza u sferama ekonomskog života. U okviru strategije kapitalizma za vreme frankizma mogu se izdiferencirati tri faze ekonomskog razvoja. Pokazujući od samog početka jasnu naklonost za svoje stožerne elemente — latifundističku i finansijsku oligarhiju i crkvu, i u nastojanju da štiti njihove interese, frankizam je u prvoj fazi svoje vladavine 1939—59. razvijao autarkične ekonomske koncepcije. Ovakav ekonomski model, koji je u početku odgovarao krupnom monopolističkom i veleposedničkom kapitalu, budući da je državna intervencija bila u funkciji njihovog interesa i s obzirom na visok stepen eksploatacije radne snage, ubrzo se pokazao neodrživim. Neracionalni proizvodni postupci, tehnološka zaostalost proizvodne opreme, niska produktivnost rada, razvijani u uslovima izolovanosti od međunarodnih privrednih kretanja, zahtevali su otvaranje Španije ka inostranstvu. Opredeljujući se za liberalizaciju ekonomskog života, naročito u odnosima sa inostranstvom, sa nastupanjem sedme decenije XX veka Frankov politički sistem je pokazao pojačanu naklonost prema finansijskoj oligarhiji i industrijskom kapitalu. Zahvaljujući otvorenosti ka inostranstvu, otpočela je kapitalistička industrijalizacija u pravom smislu te reči, koja je, otvarajući kanale ruralnog egzodusa, omogućila dekompoziciju veleposedničkih struktura polufeudalnog tipa. Karakteristično je da se sve do šezdesetih godina u španskoj industriji, u uslovima represije i niskih nadnica, višak vrednosti prevashodno proizvodio produžavanjem radnog dana, dok je sa procesom industrijalizacije i tehnološkim osavremenjavanjem proizvodnje višak vrednosti nastajao u sve većoj meri podizanjem produktivnosti rada.

Zasnivajući ekonomski polet na integrisanju u međunarodne kapitalističke tokove, Španija je trpela i sve negativne posledice poremećaja i kriza svetskog kapitalizma, koje se na njenom tlu počinju manifestovati od 1973. godine. Privredni poremećaji sedamdesetih godina imali su, međutim, i svoju unutrašnju preambulu. Ona se primordijalno sastojala u nekonzistentno sprovedenoj liberalizaciji, koja je obuhvatala privrednu sferu društvenog života, zadržavajući na drugoj strani, u znatnoj meri, rigidnost fašističkih društveno-političkih institucija. Ovome treba dodati i činjenicu da su krupni strukturni problemi (ostaci latifundija, industrijska fokalizacija, suprotnost brojne mikroindustrije i oblika monopolističkog kapitalizma) i dalje ostali aktuelni.

Digitized by Google

Usled procesa snažne kapitalističke industrijalizacije Španija se danas približava grupi razvijenih kapitalističkih zemalja. O tome govore kako osnovni pokazatelji njenog privrednog razvitka tako i organizacioni oblici, procesi i tendencije karakteristični za savremeni kapitalizam. Mada u savremenoj Španiji preovlađuju kapitalistički proizvodni odnosi, u njenoj privrednoj svakodnevici srećemo izrazitu mozaičnost struktura. Izvesni polufeudalni recidivi dolaze do izražaja u postojanju latifundističkih poseda koji, iako znatno reducirani, i danas predstavljaju sastavni deo delatnosti španskog društva. U današnjoj strukturi agrarne proizvodnje nailazi se i na relativno širok sektor minifundija koje imaju obeležja intermedijarnog stadijuma između feudalnih i kapitalističkih oblika proizvodnje. U okviru industrijske konfiguracije, nasuprot finansijskom kapitalu, transnacionalnim korporacijama i aktivnoj ekonomskoj ulozi države, kao fenomenima savremenog kapitalizma, deluju sitna industrijska preduzeća, takozvana mikroindustrija.

Kriza KP Španije — ne evrokomunizma

Evolucija Španije ka društvu razvijenog kapitalizma opredelila je osnovne crte njenog savremenog radničkog pokreta. Cilj iznošenja panorame savremene socijalističke misli Španije u tome je da se posmatraju njena ispoljavanja u kontekstu socijalnih, ekonomskih i političkih prilika ove zemlje, a ne da se daju opšte ocene o tim progresivnim strujanjima današnjeg sveta, mada takvo razmatranje, prirodno, može doprineti njihovom širem sagledavanju.

U opštoj kvalifikaciji bitnih obeležja španskog savremenog radničkog pokreta zadržaćemo pažnju na onim najkarakterističnijima. Prvo, u uslovima kretanja Španije ka razvijenom industrijskom društvu (Španija se smatra desetom industrijskom zemljom sveta) kapital je učinio određene ustupke radničkoj klasi u materijalnom i društvenom pogledu, što znatno umanjuje njeno raspoloženje za socijalistički preobražaj nasilnim putem. Drugo, u okviru socijalističke misli Španije posebno se izdvaja evrokomunistička orijentacija KP Španije, koja traži nove puteve socijalističke transformacije koji bi odgovarali uslovima razvijenog kapitalizma. Treće, Socijalistička radnička partija Španije (PSOE) sve više dobija socijaldemokratska obeležja. Četvrto, anarhizam, nekada veoma jak, izgubio je mnogo od svog uticaja. Peto, na ekstremnoj levici javlja se niz brojnih, ideološki raznorodnih grupa (maoističke, trockističke, staljinističke, »marksističko-lenjinističke« itd.) čija je društvena i politička težina veoma mala.

U odnosu na suštinsko pitanje — kojim putem graditi socijalističko društvo i kakve karakteristike bi ono trebalo da poseduje, kod španskih komunista susrećemo se sa negativnom i pozitivnom definicijom. U prvom slučaju, reč je o otvorenom distanciranju u odnosu na praksu većine socijalističkih zemalja. Sa ovim je nepo-

Digitized by Google

sredno povezana kritika staljinizma, u kojoj je doprinos španskih komunista posebno značajan. U pozitivnom definisanju socijalizma ističe se njegova neodvojivost od demokratskih sadržaja i sloboda. Demokratija u viziji španskog evrokomunizma podrazumeva zadržavanje stranačkog pluralizma kao bitne komponente ne samo puta u socijalizam, nego i izgrađenog socijalističkog društva u uslovima razvijenih proizvodnih snaga.

Razloge za izbacivanje iz definicije partije termina lenjinizam španski komunisti nalaze u Lenjinovoj praktičnoj revolucionarnoj delatnosti, dok mnoge teorijske aspekte Lenjinovog opusa smatraju u današnje vreme relevantnim. Oni takođe priznaju ispravnost Lenjinove revolucionarne strategije u datim istorijskim okolnostima, ali ističu da se danas socijalistička revolucija ne može razviti pretvaranjem imperijalističkog rata u građanski, a diktatura proletarijata nespojiva je, po njima, sa tradicijama parlamentarne demokratije.

Prelazak u socijalizam mirnim putem španski evrokomunizam koncipira na temelju krupnih strukturalnih reformi ireverzibilnog karaktera, koje će dovesti do ekonomskog »prelomnog momenta« ne u smislu trenutnog čina rušenja poretka, već u smislu izmenjene hegemonije između privatnog i podruštvljenog kapitala u korist ovog drugog.

Fazi u kojoj će se odigrati bitne društvene transformacije, španski komunisti ne daju socijalistička obeležja, već je označavaju kao prvu fazu izgradnje socijalizma — fazu »političke i društvene demokratije«. »Politička i društvena demokratija — kaže se u rezolucijama Devetog kongresa KP Španije — etapa je prelaska između kapitalizma i socijalizma, etapa borbe za prevazilaženje sadašnjeg društva u kome je vlast u rukama kapitalističkih monopola.«[6] Preovlađujući moment koji, prema viđenjima evrokomunizma, u Španiji doprinosi da ova faza još uvek ne može poneti socijalističke atribute jeste koegzistencija privatnog i društvenog vlasništva, koja implicira nastavljanje klasne borbe. U Manifest-programu KP Španije kaže se: »Politička i društvena demokratija značiće prelazak odlučujućih ekonomskih i finansijskih instrumenata, danas u rukama oligarhije, u društvenu svojinu. One će, prema tome, predstavljati skok od istorijskog značaja u podruštvljavanje sredstava za proizvodnju. To, međutim, još uvek neće biti socijalizam... Kvalifikovati socijalizmom jedan poredak koji poseduje navedene karakteristike značilo bi potceniti socijalizam, koji nije samo sistem društvene svojine nad celinom sredstava za proizvodnju i razmenu, već jedna nova civilizacija koja poseduje određeni nivo razvijenosti proizvodnih snaga, individualne i društvene svesti, odnosa jednakosti i slobode, determinisanih ne samo karakterom klasa koje imaju rukovodeću ulogu, nego i efektivnim preobraža-

[6] *Noveno Congreso del Partido Comunista de España*, Madrid, 19—23, de abril de 1978, Ediciones PCE, Madrid, str. 362, 363.

Digitized by Google

jima koje su ove klase uspele da ostvare u ekonomskim strukturama, nadgradnji i društvenoj svesti.[7]

Da bi program strukturnih reformi postao stvarnost i da bi se obezbedio kontinuitet u razvoju progresivnih društvenih sadržaja, neophodno je steći podršku velike većine naroda. Ovaj moment implicira strategiju širokog socijalnog i političkog savezništva. Nov revolucionarni blok u strategiji španskog evrokomunizma predstavlja savez »snaga rada i kulture«, u najopštijoj definiciji zajedništvo radničke klase, kao okosnice ovakvog saveza, i inteligencije, uključujući i nemonopolističku buržoaziju, koju takođe pogađaju hegemonistička politika i pozicija krupnih monopola. Pitanje subjektivnog faktora jedno je od osnovnih pitanja svakog kvalitativnog društvenog preobražaja. U meri u kojoj je moguće realno postići široko antimonopolističko savezništvo biće stvoreni i bitni preduslovi socijalističkih promena. Dosadašnja iskustva, međutim, pokazuju svu složenost jedinstva potencijalnih saveznika, posebno kada je reč o političkom zajedništvu. Osim toga, realno se nameće pitanje — da li bi se nemonopolistički segment kapitala, koji je, bez sumnje, izložen negativnim efektima ekspanzivne i hegemonističke politike kapitalističkih monopola, opredeljivao za savez sa radničkom klasom ili bi prirodnog saveznika našao ipak u monopolističkom kapitalu, s obzirom na to da se u osnovi i jednog i drugog nalazi kapital kao društveni odnos.

Pitanje osvajanja vlasti, jedan od ključnih momenata svake korenite društvene promene, španski evrokomunisti, u skladu sa pluralističkom koncepcijom puta u socijalizam, ne svode na rušenje postojećeg državnog aparata. Uviđajući njegov klasni karakter, oni insistiraju na transformaciji državnog i ideološkog aparata, njihovom ovladavanju od strane socijalističkih snaga i na korišćenju protiv krupnog monopolističkog kapitala. Problem osvajanja vlasti, međutim, još uvek je u teorijskim koncepcijama španskog evrokomunizma nedovoljno razrađen.

Najnovija previranja u KP Španije daju osnova za zaključak da je za španske komuniste trenutno karakteristično stanje krize. Identifikovanje njenih osnovnih žarišta pokazuje da, prevashodno, nije reč o krizi evrokomunističke orijentacije, već je, pretežno, u pitanju unutrašnja partijska kriza. Elementi erodiranja evrokomunističke koncepcije zapažaju se u stavovima jednog dela Ujedinjene socijalističke partije Katalonije (PSUC), dok se kod ostalih dveju struja u okviru partijske opozicije, evrokomunista-obnovitelja i nadmoćnog nacionalističkog krila u KP Baskije, koje su, inače, zajedno znatno brojnije od dogmatskog krila PSUC, uočavaju razlike u tumačenju evrokomunizma. Kod »evrokomunista-obnovitelja« težište je na pitanju unutarpartijske demokratije, dok nacionalistička struja KP Baskije polazi od nacionalnog pitanja, koje, po njoj, zahteva izvesno restrukturiranje i reorganizovanje partije, saglasno pretvaranju Španije u autonomističku državu.

[7] *Manifiesto-programa del partido comunista de España*, Madrid, 1977, str. 44—45.

Digitized by Google

Prosovjetska struja, sa najjačim uporištem u Ujedinjenoj socijalističkoj partiji Katalonije, stoji na dogmatskim pozicijama, kako u odnosu na model i strukturu partije tako i u pogledu pitanja borbe za socijalizam. Ističući da blokovski sudar predstavlja klasnu borbu u međunarodnim razmerama, ona danas pokazuje nameru da izazove rascep u PSUC i stvori posebnu komunističku partiju, koja bi bila na dogmatskim pozicijama. Tendencija napuštanja evrokomunističkog kursa, koja je karakterisala celo razdoblje između 1977. i 1981. godine, da bi kulminirala na Petom kongresu PSUC, ne predstavlja jedinstvenu orijentaciju Ujedinjene socijalističke partije Katalonije. Naprotiv, odluci o napuštanju evrokomunističke linije prethodila su oštra razmimoilaženja, koja su došla do izražaja u diferenciranju tri struje — evrokomunističke, »lenjinističke« (na Četvrtom kongresu PSUC zalagala se za zadržavanje termina »lenjinizam« u definiciji partije) i »prosovjetske«. Karakteristično je da su se na Petom kongresu PSUC, pored evrokomunističkog krila i »lenjinisti« izjasnili za zadržavanje evrokomunističkog kursa. O postojanju evrokomunističkog raspoloženja u okviru PSUC govori i činjenica da je upravo u toku priprema vanrednog kongresa Ujedinjene socijalističke partije Katalonije, od koga se očekuje da reafirmiše evrokomunističko opredeljenje.

U pokušaju da registrujemo faktore odustajanja od evrokomunizma u okviru PSUC susrećemo se sa njihovom višedimenzionalnošću. Bez pretenzija da damo sveobuhvatnu analizu, ukazaćemo na neke od njih. Prema oceni španskih komunista, zauzimanje negativnog stava Ujedinjene socijalističke partije Katalonije prema evrokomunizmu bilo je prouzrokovano, pre svega, ekonomskim problemima. Neadekvatnost razvoja katalonske industrije pod frankizmom donosi danas negativne posledice. S obzirom na to da je katalonska industrija relativno zastarela, funkcionišući dugo bez rekonstrukcija i modernizacija, što se dugovalo dugotrajnosti frankističkog protekcionizma, radnička klasa Katalonije je u većoj meri, u odnosu na proletarijat u drugim industrijskim centrima Španije, pogođena ekonomskom i socijalnom krizom. Zbog toga su se kod katalonskog radništva javili tradicionalni refleksi o komunističkoj partiji. Došlo je do povlačenja od evrokomunizma, kao još nedovoljno poznatog i proverenog modela, i vraćanje starim, »klasičnim« ideološkim shemama.

Tendencija napuštanja koncepcije evrokomunizma bila je, delom, motivisana i potrebom jačanja pozicija radničkog dela populacije. U ovakvom opredeljenju prepoznatljivi su dogmatski koncepti tretiranja radničke klase kao isključivog revolucionarnog subjekta, koncepti koji i tradicionalno postoje u radničkom pokretu Španije, javljajući se u njegovoj istoriji u vidu takozvanog »obrerizma«.

Ovome treba dodati da se u radničkom pokretu Katalonije, pored anarhosindikalističke struje, razvijala i dogmatska komunistička tradicija, pri čemu i jedna i druga, u otežanim političkim uslovima, daju ideološko pribežište onom delu članstva koji ne-

Digitized by Google

strpljivo, udaljavajući se od realnosti, traži nagle društvene promene.

Drugu struju unutarpartijske opozicije čini brojno krilo evrokomunista-obnovitelja, koji oštricu svoje kritike pretežno lokalizuju na teren unutarpartijske demokratije. Ocenjujući da je stepen demokratije u unutrašnjem životu partije nedovoljan i da se nalazi u raskoraku sa demokratskom orijentacijom KPŠ u političkim procesima, »evrokomunisti-obnovitelji« se zalažu za postojanje struja mišljenja. Iako »evrokomunisti-obnovitelji« kategorički negiraju da se struje mišljenja nalaze u bilo kakvoj vezi sa frakcijama, jer, kako ističu, frakcije, to jest »organizovane tendencije su one koje imaju svoje rukovodstvo, nameću disciplinu svojim članovima, izdaju frakcionaške listove, otvaraju sopstvene lokale«[8]; ovakvu orijentaciju partijsko rukovodstvo kvalifikuje kao pokušaj razbijanja partijskog jedinstva. »Organizovane struje — ističe se u uvodnom članku novembarskog broja časopisa »Nuestra Bandera« za 1981. godinu — razvijale bi se u pravcu frakcija, prinudne frakcijske discipline... konačno, vodile bi ne širenju, nego razbijanju demokratije.«[9] Problem struja mišljenja nužno implicira pitanje stepena pridržavanja demokratskog centralizma. »Evrokomunisti-obnovitelji« zastupaju tezu da se u današnjim društveno-političkim uslovima Španije, kada radnički pokret ima pravo na legalan život, mogu uneti izvesne modifikacije u tumačenje i shvatanje demokratskog centralizma. »Ako smo u ilegalnosti bili prinuđeni da primenjujemo demokratski centralizam, stavljajući akcenat na centralizam, danas, u uslovima legalnosti i nalazeći se pred novim zadacima, morali bismo staviti mnogo jači naglasak na reč: demokratski.«[10] Prema ovom shvatanju, »revolucija većine«, za što se evrokomunizam zalaže, postavlja nove probleme u primeni demokratskog centralizma. Obaveza postojanja odluke većine postoji, naime, po njima, samo kada je reč o političkoj akciji, ali ne i kada u partijskoj debati dolazi do razlika u mišljenjima o pojedinim konkretnim temama. Nasuprot ovakvim stavovima, partijsko rukovodstvo insistira na punom važenju demokratskog centralizma, ističući da je reč ne samo o organizacionom, već i o suštinskom pitanju.

U oceni delovanja KP Španije, na osnovu iskustva njenog obnovljenog legalnog života, kod evrokomunista-obnovitelja, koji, inače, najviše pristalica imaju među partijskim intelektualcima, srećemo i druge kritičke aspekte. Posebno se ističu mišljenja da je smanjen uticaj Partije u društvenim pokretima; da se KPŠ nije razvijala adekvatno novom načinu rešavanja nacionalnog pitanja; da je došlo do odstupanja od prodiranja partije u pore društva,

[8] »Mundo Obrero«, 31. jul 1981, str. 10.

[9] »Nuestra Bandera«, revista teorica y politica del Partido Comunista de España, novembar, br. 109/1981, str. 4.

[10] Pilar Brabo, *Eurocomunismoy y partido*, »Nuestra Bandera«, revista teorica y politica del Partido Comunista de España, februar, br. 106/1981, str. 22.

Digitized by Google

a »revolucija većine« zahteva živu i angažovanu partiju na svim nivoima društva... koja transformiše realnost u fabrici, kancelariji, bolnici itd., partiju sa politikom postavljenom u praksi ne samo preko institucija, nego i u celokupnoj društvenoj sredini«[11].

Problemi koji proističu iz nacionalnog pitanja najžešće su eskalirali u Baskiji. Kao i kod evrokomunista-obnovitelja, nije reč o stavljanju evrokomunističke orijentacije pod znak pitanja, već o razlikama u njenom tumačenju, posebno kada je posredi organizaciona struktura Partije. Pri tom je karakteristično da dolazi do izvesnog preplitanja ovih dveju struja. Tako je, na primer, zbog solidarisanja sa federalističkom orijentacijom nacionalističkog krila KP Baskije, iz CK KPŠ isključeno šest evrokomunista-obnovitelja. Protagonisti opozicione grupe u KP Baskije ocenjuju sadašnju strukturu i politiku Partije kao suviše centralističku, koja bi, po njima, morala doživeti transformaciju u smislu davanja veće samostalnosti i autonomije nacionalnim komunističkim partijama. Ova vrsta problema ima svoje korene u brutalnom gušenju težnji nacionalnosti Španije u doba frankizma, a danas izbija na površinu s obzirom na to da se Španija pretvara u autonomističku državu sa širokim prerogativima koje dobijaju njeni autonomni delovi. U okviru delovanja »nacionalističkog krila« KP Baskije javlja se tendencija pretvaranja KPŠ u federaciju partija, uz njihovu samostalnost kako, pre svega, u organizacionom ustrojstvu tako i u utvrđivanju strategije, pri čemu zagovarači ovakve orijentacije, sa Lerčundijem[12] na čelu, ističu da bi takva partija imala još naglašenija evrokomunistička obeležja. Njihov zahtev centralno partijsko vođstvo kategorički odbacuje, smatrajući da bi to vodilo razbijanju KP Španije.

Ovo pitanje izbilo je u prvi plan kada je KP Baskije, nezavisno od KP Španije, čiji je integralni deo, otvorila proces pregovaranja, u cilju ujedinjenja sa levičarskom nacionalističkom partijom »Baskijskom levicom«, koja sebe označava kao marksističku partiju. Osnovne zamerke koje rukovodstvo KP Španije upućuje Komunističkoj partiji Baskije nisu vezane toliko za ideju stvaranja koalicije u Baskiji koliko za način vođenja cele akcije, način koji u prvi plan stavlja pitanje stepena samostalnosti, odnosno integralnosti u odnosima između komunističkih partija u pojedinim autonomnim delovima Španije i Komunističke partije Španije. Sporazumevanje KP Baskije sa »Baskijskom levicom«, što se čini, prema tvrđenju centralnog rukovodstva KPŠ, »iza leđa KP Španije«, ono kvalifikuje kao labavljenje veza unutar Partije, kao njenu dezintegraciju. Vođstvo KP Španije zamera takođe Lerčundiju i njegovim pristalicama da u pregovorima o ujedinjenju sa »Baskijskom levicom« nisu dovoljno raščistili stavove u pogledu dve bitne tačke — odnosa prema terorizmu i jedinstva zemlje. Ovaj sukob rezultirao je otvorenim rascepom, pri čemu su nastale dve baskijske

[11] Isto.

[12] Generalni sekretar KP Baskije i vođ »komunista-nacionalista« u ovom regionu.

Digitized by Google

komunističke partije — jedna koja je ostala vezana za KP Španije i druga koja je prekinula svaku organsku vezu sa njom.

Uvažavajući svu specifičnost nacionalne konfiguracije Španije i istorijske osobenosti njenog razvitka, smatramo da, i pored relativno kratkog vremenskog perioda za donošenje celovitijih ocena o uspešnosti evrokomunizma, jedan od uzroka krize u KP Španije treba tražiti u izostajanju neposrednih efekata evrokomunističke strategije. Pri tom mislimo, pre svega, na izostajanje rezultata politike »demokratske koncentracije« i na očigledne teškoće u sprovođenju kursa ujedinjene levice.

Tendencija socijaldemokratizacije Socijalističke radničke partije Španije

Najveću i najuticajniju grupaciju na španskoj levici čini Socijalistička radnička partija Španije, koja je na poslednjim parlamentarnim izborima, 1979. godine, dobila 5,4 miliona glasova. Posle dugogodišnje pasivnosti, za vreme Frankove diktature, PSOE je 1976. godine oživela kao dosta radikalna socijalistička partija. Iako su izvesne socijaldemokratske primese bile vidne — obeležja socijaldemokratskog reformizma, razuđivanje klasne strukture, u kojoj se radnička klasa ne posmatra kao stožer progresivnih društvenih promena — neke fundamentalne karakteristike PSOE, bar kada je reč o programskim opredeljenjima, kao što su izjašnjavanje u prilog marksizmu i prenošenju sredstava za proizvodnju u društvenu svojinu, saradnja sa komunistima u praktičnoj delatnosti, pokazuju da se PSOE tada, u znatnoj meri, distancirala od socijaldemokratskih pozicija.

U svom daljem razvoju Socijalistička radnička partija Španije evoluirala je u pravcu socijaldemokratizacije. Tendencije socijaldemokratizacije, izražene na Dvadeset osmom i Dvadeset osmom vanrednom, kao i na nedavno održanom Dvadeset devetom kongresu, ispoljavaju se u sledećih nekoliko, međusobno povezanih, momenata. Prvo, učinjeni su koraci ka razvodnjavanju marksističke definicije partije. Marksizam se kvalifikuje samo kao jedan u nizu značajnih doprinosa na kojima se zasniva koncepcija PSOE, a ne kao jedina prava ideološka platforma.[13] Za odnos španskih socijalista prema marksizmu karakteristično je, takođe, da rukovodstvo PSOE pitanje marksizma tretira kao sekundarno, koje se nalazi u senci formulisanja konkretne političke strategije. Drugo, potvrđena je, i do kraja dovedena, interklasna orijentacija PSOE. Rukovodstvo Socijalističke partije smatra da, kao rezultat visokog stepena složenosti društvenih i ekonomskih struktura u savremenom španskom kapitalizmu, dolazi do multiplikovanja klasne strukture i pojave nove vrste socijalnog antagonizma. Po mišljenju socijalista, sa procesom industrijalizacije međuprostor između dve

[13] Videti: Eduardo Chamorro, *Felipe Gonzales, Un Hombre a la espera*, »Planeta«, Barselona, 1980, str. 333.

Digitized by Google

antagonističke klase sve više se širi pojavom različitih društvenih grupa i slojeva, a podela na dve antagonističke klase pretvara se u konfrontiranje više društvenih klasa i slojeva. Razvodnjavanje marksističke definicije partije i razuđivanje klasne strukture sa napuštanjem opravdanosti samostalne klasne politike motivisano je pragmatskim pristupom usvajanju izborne taktike, koja će biti najdelotvornija sa stanovišta osvajanja političke vlasti. Treće, ciljevi Socijalističke radničke partije Španije, usvojeni na Dvadeset osmom kongresu, imaju već dosta jasno izražen socijaldemokratski smer. Umesto ranijih progresivnih opredeljenja za ukidanje eksploatacije i podruštvljavanje sredstava za proizvodnju, danas se u vizijama PSOE, kao osnovni ideali, ističu sloboda, jednakost i pravda. Četvrto, španski socijalisti hipertrofiraju značaj izborne pobede, a socijalističku strategiju svode, *de facto*, na okvire parlamentarnog mehanizma. U ovom opredeljenju vidljivi su elementi socijaldemokratskog etatizma, u kome se država javlja kao osnovno sredstvo društveih promena, a put u socijalističko društvo vodi osvajanju uticaja u postojećem državnom mehanizmu, i to bez njegovog dubljeg menjanja.

Sadašnja fizionomija PSOE ne može se, međutim, u celini označiti kao socijaldemokratska, bar kada je poredimo sa najtipičnijim izdanjima socijaldemokratije u visokorazvijenim zemljama severozapadne i severne Evrope. Zadržavanje izvesnih radikalnijih elemenata u sadašnjim opredeljenjima PSOE dolazi do izražaja u činjenici da veze sa marksizmom još uvek nisu potpuno prekinute, već je marksistička komponenta samo razvodnjena. Osim toga, antikomunizam španskih socijalista je umereniji u odnosu na takozvanu severnu grupaciju socijaldemokratskih partija.

Tendencija usvajanja socijaldemokratskog kursa od strane Socijalističke radničke partije Španije praćena je unutarpartijskom diferencijacijom uz izdvajanje tri osnovne struje — socijaldemokratskog krila, kao relativno najslabijeg; centra sa tendencijom ka socijaldemokratizaciji, sa Felipe Gonzalesom, koji ubedljivo preovlađujuće utiče na koncepcije PSOE, i levog marksističkog krila, uticajnijeg no što proizlazi iz kongresnih rezultata. Marksističko krilo energično kritikuje vođstvo stranke zbog kursa socijaldemokratizacije i zbog takvog stava nije ni učestvovalo na Dvadeset devetom kongresu.

Iluzije levog ekstremizma

Ostale struje u savremenoj španskoj socijalističkoj misli zauzimaju marginalne pozicije sa stanovišta realnih izgleda da budu inicijator krupnijih transformacija na političkoj i društveno-ekonomskoj sceni Španije. I pored toga, one privlače analitičku pažnju s obzirom na činjenicu da svojim levim ekstremizmom deluju dezorijentišuće i dezorganizujuće na borbu radničke klase. Ne pretendujući na sveobuhvatnu analizu teorijskih osnova političkih opredeljenja i

Digitized by Google

efekata praktičnog delovanja, inače brojne, ali i veoma heterogene grupacije na ekstremnoj levici, nerealnost njihovog shvatanja načina socijalističkog preobražaja pratićemo posmatranjem osnovnih stavova neoanarhista, neotrockista i novoleviČarske »Radikalne grupe«, kao reprezentanata ekstremne levice Španije.

Dve okolnosti posebno podstiču interesovanje za izučavanje savremenog španskog anarhizma. Prvo, Španija ulazi u krug zemalja sa relativno najbrojnijim anarhističkim pokretom danas[14], mada je on, apsolutno mereno, malobrojan, sa neznatnom ulogom u političkom životu zemlje. Drugo, sa evolucijom španskog kapitalizma, anarhistička struja znatno je izgubila na svom uticaju jer je sa vodećih pozicija u radničkom pokretu Španije u periodu do građanskog rata pala na same margine društveno-političkog života.

Savremeni španski anarhizam, koji se primordijalno javlja u formi anarhosindikalizma, rekonstruisan je na osnovama bakunjinističkih shvatanja[15], a njegovo mesto u savremenom radničkom pokretu Španije jasno govori o utopizmu osnovnih anarhističkih postulata. Takva shvatanja implicite su sadržana čak i u oceni rukovodioca Nacionalne konfederacije rada (CNT) Hose Anhela de la Fuentea, koji uzroke pada anarhističkog uticaja traži u »značajnim gubicima tokom ilegalnog otpora frankizmu, kada su anarhisti primenjivali metode gradske gerile; u prirodi savremenog potrošačkog društva koje ne pogoduje anarhizmu, jer pruža radnicima materijalne udobnosti kao rekompenzaciju za oduzete slobode; u činjenici da anarhističko odbacivanje parlamentarizma može destimulativno delovati na znatan broj ljudi, potencijalnih pristalica«.

U uslovima kada je radnička klasa postigla relativno poboljšanje materijalnog standarda i izborila se za legalan život svojih partija i organizacija klasični anarhistički postulati antiautoritarizma, uništenja države kao početka revolucionarne akcije, spontaniteta u izgradnji »slobodarskog društva«, apoliticizma — deluju izrazito anahrono. Upravo na ove principe, međutim, vraća se anarhosindikalizam u današnjoj Španiji. Tako, na primer, anarhistički autor Felipe Orero ističe da je »uništenje države *conditio sine qua non* prelaska iz kapitalističkog društva u slobodarsko, socijalističko društvo«[16]. Analogno klasičnim anarhističkim pozicijama, kritika države ima simetričan karakter jer se, pored države u kapitalizmu, podjednako odnosi i na socijalističku državu. »Jedan je od ciljeva anarhosindikalizma — kaže se u proglasu Petog kongresa CNT — rušenje svakog tipa države jer političko-pravna realnost podržava,

[14] U Španiji danas postoje i deluju sledeće neoanarhističke grupacije: anarhosindikalistička »Nacionalna konfederacija rada«, »Iberijska anarhistička federacija«, »Pokret slobodarske omladine«, »Slobodne žene«...

[15] U našoj literaturi je to osvetljeno u radu dr Vere Pilić: *Koreni anarhizma nove levice*, »Socijalizam«, br. 5/1973, str. 570—579.

[16] Felipe Orero, *El horizonte del anarcosindicalismo, CNT ser o no ser, la crisis 1976—1979*, »Ruedo Iberico«, 1979, str. 189.

Digitized by Google

posredstvom svojih različitih senata, ustava, parlamenata, ekonomske oblike eksploatacije.«[17]

Anarhistički antiautoritarizam ne odnosi se samo na državu, već sadrži odricanje od svake organizacije, kao što su, na primer, svi oblici političke organizovanosti, religija, ideologija, filozofija... Utopistički karakter ima neoanarhistička koncepcija spontanog nastupanja revolucionarnih snaga koje odbacuje potrebu i smisao radničkog organizovanja u političkoj partiji kao rukovodećoj snazi. Nasuprot političkoj organizovanosti, neoanarhisti ističu neophodnost sindikalnog organizovanja. Sindikat, koji se, prema španskim neoanarhistima, javlja kao stožer organizacione infrastrukture novog društva, predstavlja jedini instrument klasne borbe s obzirom na to da političke partije, ističu anarhisti, otupljuju klasnu borbu vodeći politiku klasnog kompromisa.

»Autoritarnom komunizmu« koji, po španskim anarhosindikalistima, predstavlja ovaploćenje marksizma, oni suprotstavljaju takozvani »slobodarski komunizam« sa konfederalnom organizacijom društva, čiji se proizvodno-ekonomski sistem zasniva na proizvodnim jedinicama koje potpuno autonomno odlučuju i koordiniraju svoju aktivnost, na gransкom, lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou. Ovakav projekt pati od očigledne nerealnosti, s obzirom na to da podrazumeva društvo koje ne bi bilo ekonomski integrisano niti bi imalo političku snagu koja bi ga povezivala i usmeravala.

Vanvremenski i vanistorijski karakter anarhističkih gledišta očigledno je došao do izražaja u neposrednom postfrankističkom periodu kada je otvaranje procesa demokratizacije, koje nužno podrazumeva sporazumevanje progresivnih snaga sa predstavnicima kapitala, predstavljalo pitanje života španskog društva. Ovakvim inicijativama španski neoanarhisti apsolutno su se suprotstavljali, a i danas su na istim pozicijama.

Otpor demokratskoj tranziciji pružali su i španski neotrockisti. Iako predstavlja jednu od jačih neotrockističkih grupacija u Evropi, trockistička struja u radničkom pokretu Španije nema veću ulogu u političkom životu zemlje. Indikativno je da je njihov uticaj ograničen na intelektualne krugove, bez većeg delovanja u radničkom stanovništvu. To nikako ne znači, međutim, da treba zanemarivati negativne efekte koje trockistička doktrina ima na radničku klasu i ostale progresivne snage društva.

Iako uspešni u sagledavanju i kritikovanju fenomena savremenog kapitalizma, španski neotrockisti, zasnivajući svoju aktivnost na autentičnim premisama Trockijevih shvatanja, izazivali su konfuziju i dezorijentaciju u redovima radničke klase kada je reč o putevima i metodima borbe za socijalizam. Neadekvatnost trockističkih koncepcija ispoljila se u kontekstu konkretnih društvenih i ekonomskih uslova Španije nakon 1976. godine, i to u sledećim momentima:

[17] »CNT, Organo de la Confederacion Nacional del Trabajo—AIT«, januar, br. 33—34/1980, str. 3.

Digitized by Google

Prvo, oni stoje na pozicijama permanentne revolucije, ističući da je strategija radničke klase uspešna isključivo kada predstavlja deo međunarodne borbe radnika. Ovakve polazne premise mogu voditi samo demobilizaciji radničke klase u borbi za progresivne društvene sadržaje. Drugo, neotrockisti su u Španiji zastupali doktrinarno gledište da su u vreme prelaska iz frankizma u demokratiju postojali uslovi za otvaranje socijalističkog procesa. U tome prepoznajemo trockističku tezu o povezanosti buržoaske i socijalističke revolucije. Za takav redosled poteza u Španiji se nisu stekli preduslovi, a insistiranje na revolucionarnim akcijama pre bi išlo u prilog reakcionarnim snagama. Treće, u situaciji kada je nakon Frankove smrti bilo neophodno uspostaviti široke političke saveze, s ciljem uvođenja demokratije, neotrockisti sužavaju politički front isključivo na radničku klasu. Četvrto, zauzimaju sektaški stav u odnosu na druge radničke političke partije, a KPŠ označavaju kao saradnika buržoazije i u celini odbacuju evrokomunističku strategiju, u čemu se ogleda njihov dogmatski pristup.

Nerealan i doktrinaran karakter neotrockističkih pozicija postao je vrlo očigledan u procesu demokratizacije, tako da je stepen njihovog uticaja u sklopu radničkog pokreta Španije, počev od 1976, kada je takođe bio relativno mali, pa do danas progresivno opadao.

Dezorganizaciju u redove radničke klase unose i shvatanja nove levice. Kako je reč o veoma heterogenoj grupaciji u okviru koje srećemo inspiracije anarhističkog, trockističkog, maoističkog... profila, koju, s obzirom na prirodu istraživanja, ne možemo celovitije pratiti i analizirati, opredelili smo se za selektivan pristup — koncepcije nove levice u Španiji posmatraćemo kroz shvatanja Radikalne grupe, koja je u tesnoj vezi sa Radikalnom partijom u Italiji, stvorenom 1956. godine.

Osnovna slabost novoleviČarske Radikalne grupe je u tome što je znatno eksplicitnija u kritikovanju postojećeg stanja nego u nuđenju alternativa sadašnjim problemima. Ona je relativno uspešna u kritikovanju kapitalizma kao iracionalnog sistema, pri čemu razmatra i neka pitanja koja je samo delimično isticala tradicionalna levica, kao što su, na primer, alijenacija, kriza kulturnih i moralnih vrednosti, pridavanje pažnje zemljama trećeg sveta. Svakako, ta pitanja ne tretira isključivo nova levica, nema monopol na njih, tako da naznačene probleme u određenom obimu srećemo, na primer, i kod evrokomunista. Radikalna grupa, međutim, ne ulazi u dublju analizu društvenih uslova koji su do tih pojava doveli.

Osim toga, ona ispoljava očiglednu slabost kada je reč o konkretnim putevima socijalističke transformacije i subjektivnim snagama koje treba da budu njeni nosioci. Ovde mislimo, pre svega, na činjenicu da se radničkoj klasi poriče revolucionarna uloga. U deklaraciji »Razlozi za radikalnu alternativu« ovakvo svoje opredeljenje Radikalna grupa temelji na shvatanju da je radnička klasa integrisana u mehanizam potrošačkog društva, dodajući da njena revolucionarna uloga do sada nigde nije potvrđena jer su »revo-

Digitized by Google

lucije našeg veka bile seljačke revolucije, u zonama periferije, a ne proleterske«. U nuđenju alternative radničkoj klasi kao subjektu revolucije Radikalna grupa je izrazito neubedljiva. Revolucionarna uloga u uslovima razvijenog kapitalizma prelazi, po njima, isključivo na marginalne društvene grupe (ekološki, feministički, antimilitaristički... pokret), mada ostaje nejasno kako manjinske grupe mogu srušiti poredak, koji, po njima, predstavlja oličenje totalne represije. U odnosu na sam čin revolucionarnog prevrata, koji je, inače, nedovoljno razrađen, odbacuje se potreba posrednih međučlanova, a revolucija se nedijalektički posmatra kao skok u novo stanje, a ne kao proces.

Radikalna grupa zauzima negativan stav prema političkoj organizovanosti i avangardi političke akcije, ističući da je »eksploatacija čoveka od strane čoveka zamenjena eksploatacijom čoveka od strane partije«. U odricanju avangardne uloge radničke partije, koja se, prema Radikalnoj grupi, birokratizovala i udaljila narod od političke akcije, srećemo grubo brkanje elemenata nekih empirijskih posmatranja i teorijskih uopštavanja.

Novi tip sindikata

Istraživanje savremenog radničkog pokreta Španije ne može da mimoiđe masovan i tradicionalno jak sindikalni pokret, realnu snagu u borbi radničke klase. Od velikog broja sindikalnih organizacija[18] mogućnost stvarnog upliva na položaj radnika, kao i na društveno-ekonomske tokove, imaju dve najsnažnije — Radničke komisije i Generalna unija radnika. Iako obe ove sindikalne centrale odriču da su transmisija bilo kakve političke partije, Generalna unija radnika je, *de facto*, pod neposrednim uticajem Socijalističke radničke partije Španije. Status Radničkih komisija je, međutim, složeniji, tako da se ne može dati jednoznačna ocena. Od političkih partija Radničke komisije su najbliže Komunističkoj partiji Španije, ali je njihovo bitno svojstvo upravo otvorenost. Široka baza i raznolik ideološki, socijalni i politički spektar imaju u osnovi pretpostavku da su, kada je u pitanju konfrontiranje eksploataciji, interesi radnika istovetni. Ovakva priroda Radničkih komisija opredeljena je samim načinom njihovog nastanka: rođene su za vreme frankizma u uslovima zabrane svih oblika radničkog otpora, izviruću iz neposrednih potreba borbe radničke klase koje su odražavale uslove života i rada na svakom radnom mestu. Tako je, nezavisno od bilo kakve sindikalne ili političke organizacije, nastajao spontani oblik otpora radničke klase koji se distancirao od bilo kakve političke i verske pripadnosti, obuhvatajući u zajedničkoj akciji radnike ko-

[18] Od uticajnih sindikata danas u Španiji deluju, pored Radničkih komisija i Generalne unije radnika, anarhosindikalistička Nacionalna konfederacija rada, Radnička sindikalna unija, trockistička Sindikalna konfederacija regionalne komunističke lige, priličan broj sindikalnih organizacija na nacionalnoj i regionalnoj osnovi i druge.

Digitized by Google

munističkog, socijalističkog, anarhističkog, katoličkog opredeljenja, kao i bivše falangiste. U dokumentu »Šta su Radničke komisije«, formulisanom 1966. godine, one se definišu kao nezavisan pokret radničke klase za odbranu njenih interesa, »kao forma ujedinjenja opozicije svih radnika bez obzira na politička ili religiozna opredeljenja«[19].

Radničke komisije, sindikat klasnog i revolucionarnog tipa, zauzimaju čelnu poziciju u sindikalnom pokretu Španije. U osnovi njihove borbe nalaze se materijalne revandikacije, ali one nisu i krajnji cilj njihovog delovanja. Radničke komisije imaju i društveno-ekonomsku obojenost, budući da neposrednu akciju radnika za poboljšanje uslova života i rada povezuju sa progresivnim političkim ciljevima u kojima je izražena strategija borbe za demokratiju i socijalizam. U knjizi *Predavanja u zatvoru* Marselino Kamačo određuje ih kao politički pokret »zato što su protivrečnosti društva, u kojima su Radničke komisije nastale, a zatim i uspele da žive kao društveni pokret radnika, zahtevale političke promene da bi bile prevaziđene, naime, postavljaju promenu političke vlasti«[20]. Ovim kvalitetom Radničke komisije bitno se razlikuju od sindikata reformističkog tipa kakav je Generalna unija radnika, koji, ne izlazeći van okvira ekonomskih pitanja, insistira na reformama kao jedinom sredstvu poboljšanja položaja radnika, uzdržavajući se od klasne borbe.

Značajno obeležje Radničkih komisija vezano je za činjenicu da im je imanentno ostvarenje radničke demokratije, što ih bitno razlikuje od sindikata klasičnog tipa. Dok se Generalna unija radnika zalaže za formiranje sindikalnih sekcija, pri čemu svaki sindikat u preduzeću ima svoju sekciju, dotle Radničke komisije insistiraju na preduzetnim komitetima i preduzetnim skupštinama u fabrikama, preduzećima, pogonima i radionicama, koji predstavljajù sve radnike bez obzira na sindikalnu pripadnost, a rukovodeći organi biraju se na opštim skupštinama i kongresima radnika, pod čijom se kontrolom njihova aktivnost i nalazi.

•

Supsumirajući u sebi osobenosti kapitalističkog razvitka, savremeni radnički pokret Španije odlikuje se znatnom razvijenošću i velikom raznolikošću. Ove dve njegove crte rezultat su, s jedne strane, tradicionalno jakih radničkih uporišta u Španiji, dok, s druge strane, što se naročito odnosi na dimenziju raznolikosti. odražavaju određenu nagomilanu glad progresivnih društvenih pokreta za demokratskim življenjem, pošto im je to pravo u istoriji radničkog pokreta Španije bilo uglavnom uskraćivano.

---

[19] Jose Antonio Biescas, Manuel Tuñon de Lara, *España bajo la dictadura franquista*, Editorial labor, Barselona, 1980, str. 107.

[20] Marselino Kamačo, *Predavanja u zatvoru*, »Rad«, Beograd, 1977, str. 115.

Digitized by Google

U širokom spektru socijalističkih strujanja u današnjoj Španiji realnu snagu u društveno-političkom životu zemlje predstavljaju socijalisti i komunisti. Dok se socijalisti, po izbornim rezultatima, bez sumnje, najsnažnija radnička politička partija, sve više kreću u pravcu socijaldemokratije, španski komunisti su, usvajanjem evrokomunističke politike i strategije, izabrali jedino moguć put borbe za socijalizam u uslovima industrijalizovanog društva. Put, međutim, na kojem ih očekuju mnoge Scile i Haribde, koji zahteva dugotrajan hod kroz institucije, uz nužnost istovremenog zadržavanja revolucionarnosti afirmisanja demokratskog legitimiteta, put koji sobom nosi kako socijaldemokratska iskušenja tako i opasnost vraćanja na stare pozicije.

U borbi protiv frankizma španski radnički pokret odigrao je veoma važnu ulogu. Sa uspostavljanjem demokratskog poretka unutar njega dolazi do deoba i razuđivanja, a kao rezultat traženja puteva i metoda dalje borbe nailazi se na raskršća teorijske, ideološke i strateške prirode, raskršća koja su karakteristična uopšte za sadašnje dileme radničke klase na evropskom Zapadu, ali i koja odražavaju značajne osobenosti španskog društvenog i ekonomskog razvoja.

Digitized by Google

Nebojša Savić

O otvorenim pitanjima sistema upravljanja akumulacijom u jugoslovenskom društvu

1. Uvodne napomene

Razvojni ciljevi u socijalističkom samoupravnom društvu su sastavni delovi strategije razvoja; otuda su oni, u stvari, neposredni zadaci samoupravljača, što znači da se, na osnovi njih prave projekti i definišu društveni dogovori. Kriterijumi za izbor i operacionalizaciju ciljeva su, s druge strane, sastavni deo filosofije razvoja, to jest deo integralnog programa samoupravljača. Tu se i nalazi tačka najjačeg spoja ekonomskog i političkog sistema, to je tačka spoja ciljeva i njihovih kriterijuma.[1] Zbog toga možemo reći: kada su kriterijumi optimalno komponovani, samoupravno društvo može prepustiti izbor ciljeva svakom nivou posebno. Otuda je značaj definisanja i kriterijuma optimalnosti sistema akumulacije vanredno velik. Tu se odmah mora učiniti jedna ograda, a to je da u samoupravnom sistemu ne može postojati samo jedan kriterijum optimizacije — a ta propozicija najčešće nije uvažavana — već je neophodno postojanje više kriterijuma optimalnosti.

[1] Šire o kriterijumima upravljanja u samoupravnom društvu vidi u radu: dr Radmila Stojanović, *Kriterijumi i alternative pri izboru ciljeva samoupravljača u procesu planiranja razvoja*, april 1979, str. 7, mimeografisano.

Digitized by Google

Samoupravni sistem akumulacije istovremeno mora biti duboko prožet i povezan sa investicionim ciklusima i kretanjem društvenog razvoja kroz njih. Sama faza investicionog ciklusa presudno će uticati na strukturu parametara koji obezbeđuju takozvani minimalni obim akumulacije, pa će, shodno tome, takozvani akumulacijski napon biti viši ili niži.

Postupak izražavanja društvene korisnosti, kao osnovnog kriterijuma optimalnosti u nas, mora se realizovati društvenim dogovaranjem i samoupravnim sporazumevanjem. Čak i najniži dogovor, na primer, o isporuci sirovina ili opreme vodi nas određivanju društvene korisnosti sredstava za proizvodnju, to jest društvene korisnosti realne akumulacije, jer bar ukazuje na to da postoji platežno sposobna tražnja; viša forma maksimiranja bili bi krupni projekti i na njima zasnovani društveni dogovori, a najviši oblik je kada neki projekt postaje deo plana razvojne politike.

2. Problem usklađivanja realne sa novčanom akumulacijom, i obrnuto

Značajno pitanje sistema akumulacije vezano je za usklađivanje proizvedene realne akumulacije, koja je koncentrisana kod proizvođača opreme, sirovina, energije i u građevinarstvu, i stvorene novčane akumulacije, koja je, nasuprot realnoj, rasuta manje ili više kod svih privrednih i društvenih aktera. Tu i nastaje jedan od ključnih konflikata u našim savremenim teškoćama koji još uvek nije dovoljno sagledan.[2] Naša privreda i društvo imaju izražen manjak i novčane i realne akumulacije, tako da se i jedna i druga uvoze; međutim, dok se novčana akumulacija može veštački stvarati (ako je potrebno), sa realnom akumulacijom se to ne može činiti, jer je ona rezultat konkretnog procesa proizvodnje u sasvim određenim granama materijalne proizvodnje. Empirijska istraživanja jasno ukazuju na okolnost da je limitiranost realne akumulacije jače izražena od limitiranosti novčane akumulacije, jer obim realne akumulacije ne zadovoljava postojeće potrebe. To je svakako rezultat modela razvoja koji je u nas vladao od privredne reforme naovamo, nedovoljno afirmisane uloge razvojne politike, neizgrađene celovite strategije razvoja i odsustva jasno izraženih investicionih ciklusa. Otuda i prioritete budućeg razvoja treba nalaziti baš u granama-proizvođačima realne akumulacije, i to iz tri razloga: prvo, mnoge komponente realne akumulacije mogu se lako kanalisati u potrošnju ukoliko se pojavi njen višak; drugo, dobar deo viška realne akumulacije može se plasirati kroz izvoz, jer na svet-

[2] Ovde želimo da ukažemo na značaj proširenja tretiranja otvorenih pitanja sistema akumulacije i na probleme realne, a ne samo novčane akumulacije. Smatramo ovo vrlo korisnim jer je većina naših ekonomista (dr D. Vojnić, dr M. Ćirović, dr Lj. Madžar, dr M. Korošić) razmatrala probleme novčane akumulacije, pa bi se tretiranjem i realne akumulacije zaokružila istraživanja o ovom vrlo složenom, a nerešenom pitanju.

Digitized by Google

skom tržištu vlada glad za realnom akumulacijom; i treće, ako i postoji višak realne akumulacije, ona se sa novčanom može usklađivati i veštačkim uvećanjem novčane akumulacije. Naravno, nesrazmerno su veći problemi kada nema dovoljno realne akumulacije, jer se ona ne može stvarati kao kvazirealna akumulacija, već se mora nužno uvoziti, dok se u slučaju novčane akumulacije mogu koristiti razni kvaziizvori, kao što su, na primer, deficitno finansiranje, javni zajmovi i sredstva stanovništva, kao i inostrana novčana akumulacija. Naravno, potpuno poklapanje tokova realne i novčane akumulacije samo je teorijski model, ali je sigurno da se one danas ne samo nedovoljno poklapaju, već, ukupno uzev, ni jedne ni druge nema dovoljno. Mi ne možemo biti proizvođači svih komponenti realne akumulacije potrebne našoj privredi, i to iz više razloga. Naime, naše prirodno bogatstvo u potrebnim sirovinama nije takvo da bismo ga mogli jednostrano i neracionalno eksploatisati kao prirodno dati faktor razvoja, ali nije ni toliko siromašno kao, na primer, u Vijetnamu, Japanu ili Mađarskoj, gde se to mora nadomeštati upravo ogromnim angažovanjem radnih ljudi i uvozom. Naše mesto je, prema istraživanjima Holisa Čenerija, negde u sredini, i to onoj idealnoj sredini u kojoj se ne nalazi ni jedna zemlja u svetu osim naše, to jest nemamo takvo prirodno bogatstvo koje bi samo po sebi bilo dovoljan faktor razvoja, ali ipak imamo toliko prirodnog bogatstva da nam ne mora biti prepreka razvoju ako se aktiviraju radne mase. Sve se ovo odnosi i na energiju kao drugu komponentu realne akumulacije. Što se tiče treće komponente realne akumulacije — opreme, naša pozicija je takva da nismo uspeli da stvorimo domaću tehnologiju i proizvodnju domaće opreme, već idemo na jednostran uvoz opreme i licenci raznorodnih svetskih proizvođača. Perspektiva ovde mora biti razvoj domaćih potencijala u proizvodnji opreme i razvoju tehnologije kako bismo u što većoj meri uspeli da držimo korak sa svetskom proizvodnjom i savremenim tehničkim progresom. Ponovo moramo istaći jednu ogradu — Jugoslavija je mala zemlja, sa relativno oskudnim prirodnim bogatstvom i uskim tržištem, na kome je teško ostvariti širok asortiman proizvodnje ili velike serije, a opasnost od satelizacije sprečava nas u ostvarivanju veće specijalizacije, pa sve to ukazuje na okolnost da moramo ići šire u proizvodnju realne akumulacije, ali opet ne smemo pokušavati da sami zadovoljavamo sve domaće potrebe za njom. Naprotiv, kao mala zemlja, upućeni smo na intenzivniju spoljnotrgovinsku razmenu, pa kako je deficit spoljnotrgovinske razmene koji je proistekao iz tokova realne akumulacije veći od ukupnog trgovinskog deficita, neposredan zadatak mora biti što skorije uspostavljanje ravnoteže u ovoj oblasti razmene, ali ne tako što će se jednostavno preseći uvoz realne akumulacije, već tako što će se uvoziti ona realna akumulacija koje nemamo, uz uporedni razvoj domaće realne akumulacije koja treba da bude i izvozno konkurentna, kako bi mogla pokriti potrebe za uvozom realne akumulacije koju ne možemo proizvoditi.

Digitized by Google

Novčana akumulacija u nas je takođe oskudna i ne stvara se primarno u procesu proizvodnje, kreiranjem novostvorene vrednosti, već i raznim kvaziizvorima, ali je u celini, i pored visoke limitiranosti, relativno manje limitirana od realne akumulacije. I pored toga što se raznim *by-passima* ona može naknadno stvarati, čak i posle izvršene raspodele novostvorene vrednosti, ostaje kao osnovno obeležje da se i realna i novčana akumulacija prelivaju mnogobrojnim kanalima u potrošnju.

U nas se već duže vreme raznim mehanizmima smanjuje proizvodni deo novčane akumulacije i usmerava u vanprivredne kanale, pa usled takve oskudne akumulacije jačaju razni društveni konflikti. Naravno, ovo nije problem samo malog obima, u ovom slučaju, novčane akumulacije, već i neizgrađenog sistema akumulacije uopšte. U raspodeli dohotka garantovani su lični dohoci, opšta i zajednička potrošnja su fiksni, što znači da potrošnja ima svoje minimume na relativno visokom nivou: otuda je nastao mali prostor za izdvajanja u novčanu akumulaciju i za stimulativni deo ličnih dohodaka, u skladu sa rezultatima rada. I tu je izbio kvazisukob između niske akumulativnosti jugoslovenske privrede i mase ličnih dohodaka, a kako je dobar deo ličnih dohodaka zagarantovan, praktično se taj konflikt svodi na sukob obima novčane akumulacije i obima stimulativnog dela ličnog dohotka. Naravno, reč je o zabludi, o kvazikonfliktu; niska akumulativnost naše privrede nije rezultat visokih ličnih dohodaka, mada izvesne manjkavosti i kod njih postoje. Kada se tvrdi da je problem u ličnim dohocima i ličnoj potrošnji, gube se iz vida sve one prethodne tačke raspodele — počev od primarne pa, preko sekundarne, do namenske — i samo se u poslednjoj karici raspodele, u raspodeli čistog dohotka na lične dohotke i akumulaciju, traži osnovni uzrok niske akumulativnosti. Ne upuštajući se dalje u osporavanje ovog koncepta, koji se u osnovi svodi na uravnilovku, na hrišćanski koncept zajedništva na temelju visoke zajedničke potrošnje, koji vodi destimulaciji radnih ljudi i socijalizmu siromaštva i sužene lične potrošnje, ići ćemo dalje u želji da istaknemo gde je osnovni defekt u tokovima novčane akumulacije. On je u prevelikoj opštoj i zajedničkoj potrošnji koje stalno nagrizaju proizvodne akumulativne fondove jugoslovenske privrede i društva, sužavajući njen proizvodni potencijal.

U razvijenom socijalizmu samoupravnog tipa, kome mi težimo, zajednička potrošnja mora biti dugoročno planirana na osnovi projekata, sa ukupnim privrednim i društvenim razvojem, pri čemu lična potrošnja treba brže da raste od zajedničke, budući da će se sve veći deo potreba zadovoljavati iz povećanih ličnih dohodaka. Jedino tako se može doći do samoupravljanja sa nagrađivanjem prema radu, a to je upravo razvijeni socijalizam. Podsetio bih da su i dva, verovatno najveća, ekonomista socijalističkog sveta, Poljaci Lange i Kalecki, takođe govorili o potrebi jačanja učešća nagrađivanja prema radu, pri čemu je Lange još istakao da su dve osnovne ekonomske slobode u socijalizmu — sloboda izbo-

Digitized by Google

ra zanimanja i trošenja ličnog dohotka, dok je Kalecki naglašavao da nije poenta u tome da li to vodi potrošačkom socijalizmu, jer ako je lični dohodak rezultat rada, onda ga pojedinac može slobodno trošiti shodno svojim potrebama.

U celini gledano, osnovni je problem naše privrede, a u tom kontekstu i društvene akumulativnosti, u preusmeravanju prioriteta ka realnoj akumulaciji, ka što većem ovladavanju domaćom proizvodnjom realne akumulacije, sve u okviru I faze investicionog ciklusa našeg budućeg desetogodišnjeg razvoja. Uporedo s tim se mora sprečavati prelivanje komponenti realne akumulacije u potrošnju, jer je to takođe potencijalno nepovoljan tok u nas danas. Na planu novčane akumulacije probleme treba razrešavati, pre svega, u domenu prevelike potrošnje, ali prvenstveno zajedničke potrošnje, pa opšte, a tek onda lične. Otuda je osnovni problem u preorijentaciji na proizvodnju realne akumulacije, pa tek onda na smanjivanje potrošnje i jačanje novčane akumulacije.

3. Šta je realna akumulacija?

Doskora se pod realnom akumulacijom podrazumevala proizvodnja sredstava za proizvodnju, što smatramo da nije ispravno, kao što je, s druge strane, u realnu akumulaciju uključivan i raspoloživi ljudski potencijal, to jest znanje. Ipak, iskristalisalo se da se pod realnom akumulacijom podrazumevaju sirovine, energija, oprema, transportna sredstva i građevine. Upravo tim povodom bismo želeli da istaknemo — a imajući na umu da proizvodnja realne akumulacije postaje naš osnovni prioritet — da se u našem budućem razvoju mora vrlo selektivno pristupiti definisanju komponenti realne akumulacije, i to, pre svega, u tom smislu da realna akumulacija obuhvata sirovine, energiju i opremu, zajedno sa transportnim sredstvima, što znači da građevinska komponenta gubi svoje mesto. Višestruki su razlozi za to. Prvo, logičan red veličina je da sa porastom nivoa razvoja i dubljim zalaskom u središnu fazu socijalističke industrijalizacije, a mi se tu nalazimo, treba relativno da opada učešće vrednosti građevinskih objekata i da ono ne iznosi više od 30—35% predračunske vrednosti. Međutim, taj procent je premašen i učešće ove komponente je prevashodno rastuće, a danas premašuje čak 50%. Drugo, analiza krupnih projekata nedvosmisleno ukazuje na to da najveći deo prekoračenja predračunske vrednosti investicija izaziva baš građevinska komponenta. Treće, to je najpasivniji element realne akumulacije bez neposrednog efekta na proizvodnju, mada time ne želimo umanjiti njegov funkcionalni značaj. I, četvrto, krajnje je neracionalno, u uslovima vrlo oskudne akumulacije, namenjivati polovinu ukupnih ulaganja ili čak više za ove svrhe.

Možemo, dakle, zaključiti da se pod realnom akumulacijom kao osnovnim razvojnim prioritetom podrazumeva proizvodnja sirovina, energije i opreme.

Digitized by Google

Osnovni pravci razvoja proizvodnje sirovina i repromaterijala u današnjim uslovima su izmenjeni utoliko što preovlađujuću masu predmeta rada ne čine više sirove materije koje primarna industrija dobija neposredno iz prirode. Naprotiv, izuzetno je povećana uloga hemijskih proizvoda, jer su u prethodnim fazama razvoja mašinske industrije oni zamenjivali predmete rada koji se nalaze u slobodnoj prirodi, a danas su postali samostalni i nezamenljivi predmeti rada. Tehnologija dobijanja novih predmeta rada hemijskim procesima relativno je smanjila ulogu prirodnih izvora oslobađajući čoveka neposredne zavisnosti od prirode.

U pogledu energije, kao druge komponente realne akumulacije, situacija je takva da se čovek još uvek nije dovoljno oslobodio zavisnosti od prirode, mada su učinjeni značajni proboji. I energija danas dobija daleko veći značaj nego ranije, pa je od nekada pomoćnog materijala toplotna energija danas izrasla u osnovni materijal i osnovnu sirovinu.

Što se tiče opreme, kao treće komponente realne akumulacije, možemo reći da je tu tehnički progres najviše izražen. Naravno, on nije bio ravnomeran i razlikovao se od grane do grane. U tradicionalnim granama tehnički progres je ranije završen i danas stagnira, odakle i usporeniji rast produktivnosti, dok se takozvanim propulzivnim granama tehnički progres svom silinom ostvaruje. Otuda su međunacionalne razlike u produktivnosti rada uzrokovane prevashodno razlikama u nivou tehničke opremljenosti propulzivnih grana. Uporedo sa neravnomernim tempom tehničkog progresa, koji se odražava na rast i kod akumulacijskog napona, dolazi do neravnomernog karaktera moralnog rabaćenja koje uzrokuje ubrzanu zamenu mašina i kapitalne opreme, odakle snažan pritisak na proizvodnju realne akumulacije. I tu opet imamo dve vrste zastarevanja — prva obuhvata proizvodnju opreme, jer se stara oprema porabaćuje odmah pojavom nove i savremenije, i drugi, onaj u eksploataciji, koji ne nastupa odmah, već kasnije, kada nova tehnika postane vladajuća. To praktično znači da stepen zastarevanja u granama-proizvođačima realne akumulacije ne sme biti izražen, dok kod ostalih grana to važi samo za takozvane »pokretačke«, to jest propulzivne, a radno, intenzivne grane.

Ovako snažan tehnički progres u proizvodnji opreme je upravo ključni razlog što ponder građevinske komponente, pored već navedenih, mora biti sužavan. Česta prekoračenja i probijanje rokova gradnje obezvređuju strahovitom brzinom kupljenu opremu van upotrebe. U najmodernijim granama vreme gradnje se tako reći izjednačava sa nulom, što praktično omogućava i skraćivanje I faze investicionog ciklusa. U uštedama koje se mogu ostvariti sužavanjem ulaganja u nove građevinske komponente krije se vanredno veliki razvojni potencijal. Isto tako, na osnovu već postojeće i instalirane opreme moguće je ostvariti daleko veću proizvodnju. Otuda nismo zagovornici smanjivanja investicija, već njihovog maksimalnog racionalisanja.

Digitized by Google

Naravno, investicije ne smeju ići izvan raspoložive mase društvene akumulacije, i to one koja je proistekla iz raspodele novostvorene vrednosti, a uvećane za iznos amortizacije. Prevelik obim investicija, koji sam po sebi ne mora biti nepovoljan, u nas je suboptimalan zbog toga što investicione odluke nisu donošene na osnovu javnih kriterijuma društveno najprihvatljivijih rešenja. Bez dovoljno informisanosti i koordinacije, a uz mnogo arbitrarnosti, voluntarizma i vanekonomskih faktora uticaja — jer je za nova ulaganja prvenstveno trebalo imati političku podršku, ponajpre opštinskih struktura — donošenje investicionih odluka pretvorilo se u izraz ostvarivanja uskih interesa, i to kratkoročno. Sagledavanje alternativne upotrebe resursa ograničeno je samo na mali broj krupnih projekata u kojima učestvuje šira društvena zajednica ili kada su to spoljni faktori zahtevali.

Budući da investicije nisu jedini faktor razvoja, a imajući našu današnju situaciju na umu, smatramo da je od izuzetnog značaja ukazivanje i na ostale faktore koji se mogu koristiti u razvoju a da ne budu direktno vezani za nova ulaganja i takozvane pozitivne investicione veličine. Prvo, u teoriji su poznate i takozvane »nulte« i »negativne« investicione veličine, koje čine, na primer, nedovoljno iskorišćeni kapaciteti, neracionalno iskorišćen stručni kadar, neiskorišćene a postojeće sirovine, kupljena oprema koja je van upotrebe itd., što se sve najvećim delom nalazi u formi realne akumulacije i čije aktiviranje ne zahteva nova novčana ulaganja, a daje rezultate jednake novom novčanom investiranju. I tu bi u punoj meri trebalo da dođe do izražaja uloga privrednih komora. Sve ovo upućuje na zaključak da u budućnosti moramo govoriti više o *razvojnim prioritetima*, a manje o investicionim.

S druge strane, da bi se obezbedila koordinacija ulaganja i planiranja razvojnih aktivnosti, Zavod za plan bi morao što pre sačiniti bilanse resursa kako bi pravovremeno mogao informisati samoupravljače o raspoloživim količinama resursa. Oni koji ulaze u nove razvojne akcije dostavljali bi Zavodu za plan kopiju zaključenog društvenog dogovora ili samoupravnog sporazuma, tako da bi se imala jasna slika o postojećim kapacitetima, o raspoloživim i slobodnim količinama resursa, kao i o slobodnom prostoru za razvoj novih objekata.

4. Uloga teritorijalne, granske i projektne dimenzije

Sledeći značajan problem je odnos teritorijalne i granske dimenzije upravljanja razvojem, u sklopu upravljanja društvenom akumulacijom. Novčana akumulacija je imobilisana i striktno vezana za teritoriju na kojoj je nastala, a u okviru nje ima veći afinitet prema vanproizvodnim granama. To je dovelo do usitnjavanja i drobljenja novčanog akumulacionog potencijala privrede i društva. Naglašena teritorijalna dimenzija razvoja, koja u sebi ima prevagu ka potrošnji, dvojako je nepovoljno uticala na novčanu akumulaciju: prvo,

Digitized by Google

zato što teritorijalni ugao posmatranja ima u vidu sve stanovnike date teritorije ona je vukla ka povećanju potrošnje, budući da je svima morala obezbeđivati zadovoljavanje raznih potreba u koje su prvenstveno ulazili potrošački, pa tek onda proizvodni objekti, što je sužavala proizvodnu akumulaciju, i, drugo, zato što im je morala obezbediti veću zaposlenost, a činilo se da je to najjeftinije povećavanjem vanproizvodnih radnih mesta, što je dovela do zatvaranja u sopstveni lokalitet, jer je novčana akumulacija bila oskudna za prevelike potrošačke i proizvodne ambicije. Ovo je pogotovu bilo izraženo na nivou opštinskog zatvaranja, ali i kao republičko zatvaranje.

Teritorija ima i svoje pogodnosti za formiranje novčane akumulacije, jer se takozvani dopunski, latentni izvori akumulacije mogu najvećim delom kroz ovu dimenziju aktivirati (reč je o raznim samodoprinosima, javnim zajmovima, dobrovoljnim uplatama i sličnom).

Pored novčane, i realna akumulacija je često podvrgavana teritorijalizaciji, ali ne u formi takozvane »vidljive«, već takozvane »nevidljive« realne akumulacije. Raznim metodima razvijenije teritorije prelivaju novčanu akumulaciju u realnu i tako iskazuju prosečnu akumulativnost kao nižu od stvarne. Najčešće se to čini povećanjem troškova održavanja osnovnih sredstava i povećanjem vrednosti zaliha. Kako su troškovi proizvodnje po jedinici proizvoda, zbog više produktivnosti, najniži na razvijenim teritorijama, one imaju prostora da podižu troškove povećavanjem izdataka za održavanje osnovnih sredstava sve do nivoa prosečnih jugoslovenskih troškova, vršeći tako praktično modernizaciju. Vidljive teritorijalizacije realne akumulacije nema, jer je, navodno, reč o troškovima održavanja osnovnih sredstava koji se ne pokrivaju iz akumulacije, ali to je, u suštini, teritorijalizacija akumulacije u »nevidljivoj« formi, pri čemu se fondovi novčane akumulacije iskazuju kao manji. Drugi vid je vezan za rast zaliha u uslovima visoke inflacije, kada razvijene teritorije opet nastoje da, zahvaljujući viškovima novčane akumulacije, izvrše teritorijalizaciju realne akumulacije u formi zaliha kupujući ih iznad svojih potreba, a uporedo smanjujući fondove novčane akumulacije. Pogodnost ovih »nevidljivih« formi realne akumulacije jeste u tome što se one lako mogu pretvarati u »vidljivu« formu realne akumulacije ili čak ponovo u novčanu.

Protiv naglašene teritorijalizacije prvenstveno novčane, a delom i realne akumulacije uspešno se može boriti prevashodno jačanjem uloge grana i njihovim dovođenjem u ravnotežniji odnos sa teritorijama, kao i razvojem ciljno-projektne dimenzije upravljanja društvenom akumulacijom.[3] Otuda bi od izuzetnog značaja

[3] Sada naglašena teritorijalna dimenzija razvoja svojim kumulativnim dejstvom u potonjim godinama dovela je do krupne opasnosti, koja se često identifikuje kao zatvorenost tržišta u okviru republika, a u najnovije vreme i u okviru regionalnih i opštinskih teritorija. Međutim, kako ta tendencija ima sve veći intenzitet, a pogotovu što se ona proširuje i ne obuhvata samo tržišne tokove, već i one koji nisu

Digitized by Google

bilo donošenje društvenog dogovora o društvenom usmeravanju grana, koji bi, s jedne strane, afirmisao značaj grana i stvaralaca realne akumulacije, a, s druge, pošto su prioriteti razvoja koncentrisani baš na proizvodnju realne akumulacije, taj društveni dogovor bi predstavljao osnov strategije našeg razvoja, tako da bi se istovremeno presekla do sada ispoljavana tendencija da se raznim zakonima i pravnim normama praktično supstituira strategija razvoja samoupravnog društva.[4]

5. Zašto su društvene vrednosti osnove upravljačke kategorije

Model razvoja samoupravnog društva nije se mogao uklopiti ni u jedan od dva modela razvoja, mada koristi komponente jednog i drugog. Filosofija samoupravnog pristupa razvoju polazi od toga da se, umesto jedinstvenog kriterijuma optimizacije, odredi samo sistem ograničenja, a da se svakom subjektu ostavi sloboda da optimizaciju vrši po kriterijumu koji mu najviše odgovara, ali data ograničenja u stvari su ključni razvojni ciljevi društva koji ne mogu biti dovođeni u pitanje. Kako u nas nije ishodišna tačka postizanje primata celine niti potpuna samostalnost delova, već je suština u maksimalnoj koordinaciji uz uvažavanje relativnog primata koji se daje celini i relativne samostalnosti delova, odnosno u usaglašenom optimumu, to je princip konvergencije osnovni princip filosofije samoupravnog pristupa razvoju.

Alternativa između filosofije optimizma prema kojoj se upravlja putem zakona i filosofije pesimizma prema kojoj se upravlja putem ciljeva nije prava alternativa. Jasno je zašto je neprihvatljivo upravljanje putem zakona, ali je sada bitno objasniti zbog čega to nije moguće ni putem ciljeva. Model u kome osnovnu upravljačku kategoriju predstavljaju ciljevi baziran je na tehnokratiji, na tržišnoj racionalnosti, pri čemu se od individualne ka društvenoj racionalnosti prelazi samo u onoj meri u kojoj je

---

prevashodno tržišni, a to se prvenstveno odnosi na tokove akumulacije i investicija, pa se može reći da važi i za dohodak u celini — nije li onda, u stvari, pod uslovom da se tendencije na dosadašnji način dalje razvijaju, *pred nama opasnost od zaokruživanja osam ekonomija.*

[4] Strategija razvoja samoupravnog društva mora biti rezultat najšireg društvenog usklađivanja različitih interesa, mora proisteći iz razvijenog sistema društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja, dakle, mora biti društveni konsenzus. Međutim, današnja situacija se odlikuje okolnošću da društveni dogovori i samoupravni sporazumi nisu instrumenti kojima samoupravljači iskazuju svoje interese samostalno, naravno, imajući kao ograničavajuće uslove društvene interese. Naprotiv, opravdano decentralizujući sistem, dakle, bežeći od centralizma, nismo stvorili odgovarajuće mehanizme za koordinaciju samoupravljačâ, tako da je došlo do nadiranja prave lavine pravnih akata koji praktično u drugi plan potiskuju neposredne interese samoupravljačâ.

Digitized by Google

potrebno obezbediti sopstveni stabilan razvoj. Tu situaciju karakteriše takozvani prinudni altruizam, sa ciljem da se svaki proizvođač može ponašati tako da ne pogoršava poziciju drugog, što se svodi na odavno poznati Pareto-optimum.

Možemo zaključiti da ni pravnički ni inženjerski pristup razvoju ne mogu biti osnov razvojne filosofije samoupravnog društva.

Vodeća uloga među upravljačkim kategorijama u nas pripada društvenim vrednostima. Prema sistemu vrednosti, na najpouzdaniji način se može dati ocena celog društvenog sistema. U centralističkim društvima proveravanje društvenih vrednosti se vrši veoma retko i ono je u isključivoj nadležnosti vrha političkog sistema. Operacionalistički pristup društvenim vrednostima, koji je karakteristika tržišnih privreda, zasnovan je na pragmatizmu, na eksperimentalnom dokazivanju društvenih vrednosti; srž ovog pristupa je u dokazivanju korisnosti određene društvene vrednosti, i to pre svega materijalne, u minimizaciji rizika, minimizaciji troškova, u maksimalnoj racionalnosti i sigurnosti rezultata. Na prvi pogled, ovaj pristup deluje vrlo elastično, jer svaku vrednost treba preispitivati u svakoj konkretnoj akciji, ali ta preterana fleksibilnost je ujedno i najbolji dokaz njegove slabe uloge u praksi privrednog i društvenog razvoja.

Jasno je da samoupravno društvo mora tražiti potpuno nov pristup sistemu društvenih vrednosti, i odmah u prvi plan izbija odnos sistema društvenih vrednosti i ideologije, to jest opasnost da se neka tekuća potreba proglasi društvenom vrednošću bez obzira na značaj te potrebe i opasnost od njenog neispunjenja. Društvene vrednosti trajnog karaktera zaokružene u celovit sistem čine bitno svojstvo svake ideologije. Supravrednosti, to jest trajne vrednosti, takođe su osnov razvojne politike, a iz njih dalje proističu ciljevi razvoja. Ukoliko ne bismo izdvojili značaj i ulogu društvenih supravrednosti, izložili bismo se opasnosti da se mnoge privremene i nevažne vrednosti uvuku u ideologiju, da se proglase trajnim društvenim interesom, čak i društvenim ciljem. Otuda je izuzetno značajno naglasiti potrebu stalnog preispitivanja koje društvene vrednosti možemo tretirati kao supravrednosti, i u tom smislu kao sastavni deo ideologije i filosofije razvoja.

S druge strane, između društvenih vrednosti koje su definisane Ustavom i razvojnih ciljeva postoji duboka veza, jer su razvojni ciljevi operacionalizovane društvene vrednosti. Saglasno tome, ako se pri formulaciji nekog cilja ne proanalizira dobro društvena vrednost koja se realizuje ostvarenjem tog cilja, onda se lako može doći u situaciju da »ciljem opravdavamo sredstvo«. Ovaj problem još uvek nije zauzeo dovoljno prostora u samoupravnoj teoriji i praksi. Samoupravljači uvek polaze od ciljeva uz prećutnu pretpostavku da su društvene vrednosti proverene i korektno pretvorene u razvojne ciljeve. Samo u drastičnim situacijama, kada nas nečiji razvojni ciljevi ugrožavaju, ponovo se pozivamo na društvene vrednosti, to jest na Ustav i rezolucije političkih organa.

Digitized by Google

Moramo, na kraju, naglasiti da se osnovna razlika u sistemima upravljanja tražila gotovo isključivo u različitim oblicima svojine na sredstvima za proizvodnju; i pored toga što je to tačno, ipak nam se to čini velikim pojednostavljenjem, jer treba imati na umu ne samo to ko upravlja, već i kako upravlja. Upravo zbog toga se veoma mnogo upravljačke kategorije, gledano u celini, razlikuju po svom karakteru u različitim sistemima upravljanja.

Sada možemo razmotriti zašto se u samoupravnom društvu upravlja pomoću društvenih vrednosti? Tri su momenta bitna. Prvo, jedino upravljanje pomoću vrednosti omogućuje ne samo kratkoročan i srednjoročan, već i dugoročan pristup, jer su vrednosti najstabilnije upravljačke kategorije. Drugo, moguća je daleko veća objektivizacija kriterijuma ako se upravlja pomoću vrednosti. Treće, promene u sistemu vrednosti su uvek suštinske promene i njihovo reflektovanje na ciljeve i ostale upravljačke kategorije uvek je i suštinska promena tih kategorija. Ovo nam omogućuje da razlikujemo kada je, na primer, promena cilja ili promena indikatora uspeha suštinska, a kada je to samo bolje održavanje istih vrednosti koje već postoje.

6. Zašto je potrebno ciljeve i akumulaciju gledati preko investicionih ciklusa

Okolnost da su društvene vrednosti osnovna upravljačka kategorija u samoupravnom društvu niukoliko ne umanjuje značaj razvojnih ciljeva, već ukazuje na to da društvene vrednosti moraju biti osnovne i polazne kategorije. U tom smislu razvojni ciljevi predstavljaju operacionalizovane društvene vrednosti, i to ne samo u samoupravnom, već u svim društvima. Specifičnost samoupravnog društva i aktivističkog pristupa upravljanju jeste metod kojim se društvene vrednosti transformišu u razvojne ciljeve, kao i način njihove realizacije.

Transformacija društvenih vrednosti u razvojne ciljeve do sada se suočavala sa dva problema: prvi je komplementarnost i međusobna povezanost ciljeva koji proizlaze iz iste društvene vrednosti, kako bi ona bila zahvaćena u celini, a drugi je precizna deoba na one ciljeve koje sami formulišemo, i na najpogodniji način za nas, i na ciljeve koji su nam dati i koje moramo prihvatiti kao rezultat dostignutog nivoa razvoja i međunarodne situacije.

Razvojna dinamika podrazumeva uporedno postojanje kratkoročnih, srednjoročnih i dugoročnih kretanja. Našu pažnju posebno privlače srednjoročna kretanja u kojima dominira zahtev za širenjem materijalne osnove proizvodnje, koji se ostvaruje, pre svega, novim investiranjem, a novo investiranje se zasniva na stalnom unapređivanju tehnike i dinamičnom tehničkom progresu. Otuda možemo zaključiti da investicioni ciklus predstavlja skup promena koje nastaju u razvojnim procesima pod dejstvom uvođenja nove tehnike.

Digitized by Google

Istovremeno, imamo vrlo jasnu potrebu za povezivanjem sistema samoupravnog planiranja i delovanjem investicionih ciklusa. Doduše, danas je ta povezanost mala, jer se planovi definišu za pojedina petogodišta, mada nije jasno zašto je to tako. Period od pet godina je arbitrarno određen i ne proističe iz nekog realnog toka, budući da je duži od potfaza investicionog ciklusa, a kraći od celog investicionog ciklusa; zatim, ako posmatramo i ukupne projekte koji pokrivaju razvojne ciljeve, period njihove realizacije takođe je duži od jednog petogodišta. Navedena disharmonija je značajna prepreka uočavanju prelomnih tačaka koje označavaju smenu razvojnih faza privrede. Povezivanje samoupravnog planiranja, odnosno društvenih dogovora, to jest krupnih projekata, a to u osnovi znači razvojnih ciljeva, sa investicionim ciklusima svelo bi pojavu navedene disharmonije u daleko uže okvire i stvorilo uslove za mnogo realnije hvatanje realnih razvojnih tokova, pogotovu zbog toga što je rok trajanja investicionih ciklusa baš onaj objektivno dati vremenski okvir u kome se i utvrđuju optimalne proporcije privredne strukture. Period trajanja jednog investicionog ciklusa je upravo rok u kome dolaze do izražaja efekti zaokruženih investicionih poduhvata, pa je otuda normalno da se i planovi vezuju za trajanje investicionog ciklusa, to jest za izbor optimalnih odnosa između proizvodnje i potrošnje, za izbor granske, teritorijalne i ciljno-projektne strukture investicija itd. Stoga je sasvim realno postaviti pitanje da li plan 1981—1985, koji je nazvan stabilizacionim, može u osnovi biti to kao plan čiji je rok pet godina. Nije li to već treći petogodišnji plan koji ima ambicije stabilizovanja, pri čemu prethodna dva nisu uspela da stabilizujuće deluju. Sigurno je da se dobar deo problema krije u kidanju i cepanju realnih razvojnih tokova podelom na petogodišta, tako da svi zadaci čije ostvarivanje premašuje pet godina — gube svoj kontinuitet. Valja pomenuti da mnoge privrede prelaze na planiranje u trajanju od sedam i osam godina, jer ne mogu realne tokove da stave u okvire petogodišta.

Možemo, dakle, zaključiti da je, s jedne strane, potrebno vreme za realizaciju razvojnih ciljeva u svakom slučaju duže od pet godina, a, s druge, da su investicioni ciklusi zaokružene celine razvojnih procesa koje obuhvataju skup programa kao krupnih projektnih celina, što znači da se razvojni ciljevi logično mogu posmatrati primarno u okviru trajanja investicionog ciklusa.

Sam investicioni ciklus ima dve faze — kumulatorsku i stabilizatorsku, pa je potrebno iz tog ugla analizirati značaj ciljeva i projekata preko investicionih ciklusa. Za razvojne ciljeve koji su usvojeni u određenoj fazi razvoja, i za njih sačinjeni projekti, mora biti obezbeđena akumulacija. To praktično znači da i akumulacija ima svoje cikluse, vrlo slične investicionim, zavisno od toga kakvi su prioriteti važeći i koja je faza investicionog ciklusa u pitanju. Drugim rečima, i novčana i realna akumulacija moraju biti opredeljene važećim razvojnim ciljevima, to jest prioritetima.

Digitized by Google

U I fazi investicionog ciklusa, koja obuhvata oko 2/3 ukupnog ciklusa, razvojna energija samoupravnog sistema biće usredsređena na mali broj vrlo krupnih projekata, čija realizacija presudno utiče na ukupne razvojne trendove. Zaključak je da će u I fazi ciklusa dolaziti do izraženog porasta akumulacijskog napona, dok će u II fazi ciklusa, kada se prioriteti budu unekoliko proširili i obuhvatili i one projekte sa kraćim rokom realizacije, uslediti pad akumulacijskog napona u korist rastuće potrošnje. To znači da investicioni ciklus obuhvata i period akumulacijske (I faza) i period potrošačke (II faza) strategije razvoja.

Sve ovo ukazuje na činjenicu da samoupravni sistem akumulacije može biti u samoupravnom društvu izgrađivan u sklopu prioriteta i rehabilitacije teorije ciklusa, naravno, ne onih teorija kriza, već teorija ciklusa sa stanovišta razvojne politike, to jest, investicionih ciklusa.

Samoupravno društvo problem smene prioriteta može uspešno prevazići upravljanjem fazama investicionih ciklusa i povećavanjem i smanjivanjem minimalnog obima akumulacije u optimalnom obimu akumulacije, a sve to treba da proistekne kao rezultat postignutog društvenog dogovora o društvenom usmeravanju grana. Drugim rečima, društveni dogovor o društvenom usmeravanju grana je samoupravno usaglašeni okvir trajanja investicionog ciklusa u kome je u I fazi od izuzetnog značaja formiranje takozvanog minimalnog obima akumulacije. U II fazi se smanjuje relativni značaj minimalnog obima na račun pojačanog učešća takozvanih decentralizovanih izvora, pre svega samoupravnih sporazuma.

Navedena kompozicija sistema akumulacije rezultat je činjenice da samoupravljanje nije samo decentralizacija, već splet horizontalnih i vertikalnih veza sa njihovom maksimalnom međusobnom koordinacijom, pa otuda i upravljanje akumulacijom u sistemu akumulacije mora biti plod kombinacije nešto »centralizovanijih« izvora za formiranje minimalnog fonda akumulacije na nivou društva, posebno u I fazi investicionog ciklusa, i nešto »decentralizovanijih« izvora koji treba da »nadoknade« razliku između minimalnog i optimalnog obima akumulacije, posebno u II fazi investicionog ciklusa.

7. Koliko neizgrađenost celokupnog sistema akumulacije utiče na projektovanje ciljeva i na programiranje tokova akumulacije za realizaciju ciljeva

U kontekstu istaknute potrebe davanja prioriteta realnoj akumulaciji neophodno je i sistem u celini, a i sistem akumulacije posebno, tako dograditi da se više afirmiše uloga grana u upravljanju razvojem.

Može se reći da je prenaglašenu teritorijalizaciju akumulacije omogućilo i odsustvo šireg izbora raznih oblika društvene koordi-

Digitized by Google

nacije, među kojima se, kao prvo, oseća nedostajanje razrađene opšte strategije privrednog razvoja u okviru investicionih ciklusa, iz koje bi usledila opšta politika upotrebe akumulacije i investicija na bazi koje bi se utvrdila i granska i teritorijalna struktura upotrebe akumulacije i investicija; drugo, oseća se nepostojanje dva-tri velika strateška društvena cilja, proistekla iz razvojne politike, koji bi se široko teritorijalno prožimali, ali bi i podsticali integracione tokove; treće, oseća se odsustvo razvijenog granskog planiranja i društvenog dogovaranja, pa na osnovu njih utvrđenog teritorijalnog rasporeda novih investicija; i, četvrto, oseća se nedovoljno naglašavanje kao prioritetnih onih programa razvoja koji obuhvataju veći broj projekata.

Sledi zaključak: nagomilani problemi u upravljanju društvenom akumulacijom i privrednim i društvenim razvojem nužno zahtevaju usklađivanje teritorijalne i granske dimenzije razvoja i afirmaciju ciljno-projektnog pristupa, koja podrazumeva obe dimenzije, ali iz prizme celine realizacije strateškog cilja.

A šta treba preduzeti da se ojačaju proizvodna akumulacija i granska dimenzija uz afirmaciju projektnog pristupa? Od ogromnog značaja je donošenje društvenog dogovora o društvenom usmeravanju grana, koji treba da istakne u prvi plan grane-stvaraoce realne akumulacije, pa tek kad je to učinjeno vršiti alokaciju akumulacije po teritorijama. Dalje, taj društveni dogovor treba da istakne dva-tri krupna strateška cilja koji će biti pokriveni projektima i razrađeni po fazama investicionog ciklusa.

Na kraju još jedan poen u prilog ovom društvenom dogovoru: on bi sprečio prolongiranje situacije u kojoj zakoni supstituiraju strategiju razvoja; takva situacija ne može biti prihvatljiva za samoupravno društvo u kome dogovarački metodi moraju biti osnov razvoja. Zakonsko regulisanje strategije razvoja je karakteristika državnog socijalizma.

Oseća se da nemamo celovit i zaokružen sistem akumulacije. Pokušaj sa udruživanjem sredstava je ipak, u osnovi, isuviše uprošćen, jer kada bi se složenost problema iscrpljivala samo sa potrebom udruživanja, ti problemi bi vrlo brzo bili otklonjeni.

Optimalni sistem akumulacije, koji je deo privrednog i društvenog sistema i koji treba da bude u funkciji usvojene strategije razvoja, mora svojim upravljačkim parametrima da osigura potrebnu motivisanost i stimulativnost za akumuliranje u razmerama koje samoupravno društvo zahteva. Tu je najjači spoj sistema akumulacije, s jedne, i privrednog sistema, razvojne politike i tekuće ekonomske politike, s druge strane. Sistem akumulacije treba da obezbedi potrebnu motivisanost za ostvarivanje akumulacije, ali, naravno, to ne može učiniti on sam kao takav: za to privredni sistem treba da obezbedi sve potrebne pretpostavke, a razvojna politika da afirmiše motivaciju za razvoj, čiji je samo jedan deo motivacije za akumulaciju. U tom kompleksu tekuća ekonomska politika bila bi u funkciji razvojne politike. Da bi se ostvarila potrebna motivisanost za akumulaciju i razvoj uopšte, samoupravni

Digitized by Google

sistem akumulacije treba da ima dve vrste parametara — *jednu* za obezbeđivanje takozvanog minimalnog obima akumulacije i *drugu* koja bi raznim stimulativnim merama osigurala stvaranje razlike između minimalnog i optimalnog obima akumulacije na bazi samostalnih odluka samoupravnih subjekata, a što je rezultat samoupravnog sporazumevanja.

Jasno je da bi ovde društveni dogovori o krupnim projektima imali dvostruku ulogu; njima bi se obezbeđivalo formiranje minimalnog obima društvene akumulacije, ali bi oni istovremeno osiguravali i optimalnost upotrebe tog minimalnog obima kroz projekte, dok bi se samoupravni sporazumi, krećući se slobodno u prostoru koji su omeđili društveni dogovori, uključili u formiranje optimalnog obima društvene akumulacije, uz uvažavanje najviše ekonomske slobode izbora koja se danas ogleda u slobodi izbora sopstvenog kriterijuma optimizacije.

Digitized by Google

Dragiša Milićević

Dohodak kao pokazatelj ekonomskog položaja

Zakon vrednosti je zakon ravnoteže i zakon razvoja. Zato i osnovni pokazatelj ekonomskog položaja proizvodnih jedinica, koji proističe iz zakona vrednosti, treba u nauci definisati tako da prikaže ne samo ravnotežu u interesima subjekata u proizvodnji, već da sadrži u sebi i elemente za ravnotežu u reprodukciji. Ovaj se pokazatelj može izvesti samo iz ciljeva koje proizvođači teže proizvodnjom da ostvare, a ovi ciljevi zavise, pak, od ekonomskih odnosa.[1]

I

Ekonomski položaj kapitalističke proizvodne jedinice izražava se odnosom ostvarenog profita (pf) prema prosečnom profitu (ppf), koji bi na predujmljeni kapital ostvarila kapitalistička proizvodna jedinica prema prosečnoj profitnoj stopi (Ep=pf/ppf). Ovakav pokazatelj ekonomskog položaja za kapitalističku proizvodnju izvodi se iz Marksove modifikacije zakona vrednosti, iz modifikacije vrednosne cene u cenu proizvodnje kao normalnu cenu

[1] »Zakon vrednosti je samo oblik ostvarenja privredne ravnoteže, jer njenu sadržinu određuju društveni odnosi« (Grupa autora, *Specifična cena proizvodnje i stvarne cene u privredi Jugoslavije 1964—1968*, Beograd, 1971, str. 37).

Digitized by Google

kapitalističke proizvodnje i raspodele. Marksov metod modifikacije zakona vrednosti polazi od dva osnovna elementa proizvodnog (ekonomskog) odnosa: (1) od svojine na sredstvima za proizvodnju (svojina kao kapital) i (2) od načina raspodele nove vrednosti koji je podređen kapitalu, pa se roba, a sa njome i višak vrednosti, javlja ne samo kao proizvod rada, već i kao proizvod kapitala. Iz interesa vlasnika kapitala da svojim kapitalom i tuđom radnom snagom maksimizira profit javlja se zakon prosečnog profita na predujmljeni kapital. Ovaj je zakon rezultat interesa vlasničke klase kao celine, interesa da zarada od kapitala bude jednaka bez obzira na granu proizvodnje u koju je kapital predujmljen. Ostvaruje se konkurencijom kapitala različitih grana proizvodnje.[2] Za Marksa je pri tome ovaj zakon, kao i drugi ekonomski zakoni, tendencija — nikad utvrdivi prosek večnih kolebanja, zakon čija se pravilnost sprovodi kroz nepravilnosti.

Ovde treba imati na umu da je ova modifikacija, a prema tome i pokazatelj o ekonomskom položaju, zasnovana na pretpostavkama statičke ekonomske analize. Dinamičku analizu sa aspekta ovog problema Marks nije razvio. Samo je u statičkoj ravnoteži privrede prosečan profit pokazatelj jednakosti u kapitalističkoj raspodeli. Kada se u analizu uvede dinamički element, promena organskog sastava kapitala, koja je nejednaka po granama proizvodnje, pokazuje se da se po granama proizvodnje moraju razlikovati profitne stope jer se u njima razlikuju stope akumulacije.

Ova se zakonitost različitih profita na jednake kapitale, a u uslovima tehničkog progresa, lako uočava kod akcionarskih društava kao savremenih oblika kapitalističkih preduzeća. Akcionarska društva u različitim granama proizvodnje ostvaruju različitu profitnu stopu na predujmljeni kapital, ali zato vlasnici kapitala na svoj deo akcijskog kapitala ostvaruju približno jednaku dividendu. Propulzivnije grane proizvodnje ostvaruju veći profit od prosečnog; kako je njihova stopa akumulacije veća od prosečne stope, to vlasnike kapitala u ovim granama proizvodnje ne stavlja u povoljniji položaj ukoliko je dividenda na uložene kapitale po granama proizvodnje približno jednaka. Ovaj zakon različitog profita a jednake dividende, opet, proističe iz ekonomskog interesa vlasnika kapitala da onaj deo profita koji njima pripada kao njihova dobit na uloženi kapital bude jednak, a različita akumulacija po granama proizvodnje samo služi kao uslov da se i ubuduće ostvaruje jednaka dividenda. Ukoliko nije jednaka, slobodni kapitali se opredeljuju za one grane proizvodnje koje su unosnije.[3]

Statički metod transformacije vrednosne cene u cenu proizvodnje, odnosno transformacije viška vrednosti u prosečan profit, nije nedostatak Marksovog metoda. Da bi se moglo objasniti kre-

[2] O teorijskoj i metodološkoj strani Marksove analize videti: M. Samardžija, *Cena proizvodnje*, Beograd, 1957.

[3] R. Hilferding, *Finansijski kapital*, Beograd, 1958, str. 220.

Digitized by Google

tanje, koje u privrednim tokovima nikada nije ravnomerno, treba prethodno objasniti stanje, i to stanje u hipotetičnoj privrednoj ravnoteži. Kada se uključe sile koje ravnotežu narušavaju, onda su odstupanja od opšte pravilnosti zakonita onoliko koliko su zakoniti uzroci tih odstupanja. Ti uzroci su u promeni organskog sastava kapitala koja menja strukturu privrede, iz čega proističu promene u strukturi i obimu društvenih potreba. Ovim promenama se različiti kapitali različito prilagođavaju, jer se promene vrše u realnom, a ne u takozvanom ekonomskom vremenu, pa su otuda nužna i odstupanja u odnosu na opšti zakon raspodele viška vrednosti po granama proizvodnje. Da bi se odstupanja mogla objasniti i mera tih odstupanja kvantifikovati, treba prethodno naći meru pravilnosti. Ona proističe iz osnovnog ekonomskog odnosa, koji je u ovom načinu proizvodnje zasnovan na kapitalu, pa iznalaženje te pravilnosti predstavlja produbljivanje analize tog ekonomskog odnosa. Zato Marksovu cenu proizvodnje treba tumačiti kao izraz suštine kapitalističkog ekonomskog odnosa. Tako se sistem zahvata u celini, pa se pokazuje da interes vlasnika kapitala nije okrenut samo prema njegovim najamnim radnicima, koji mu stvaraju višak vrednosti, već i prema drugim vlasnicima kapitala kojima on konkuriše i sa kojima se poredi u oceni stepena rentabilnosti njegovog kapitala. Marksov sistem analize kapitala zaokružen je tako što su oba elementa nove vrednosti (v+m) u ravnoteži: najamnine su jednake vrednosti radne snage, a profiti po granama su jednaki prosečnim profitima.

II

U analizi ekonomskog položaja socijalističke proizvodne jedinice treba takođe poći od zahvatanja sistema u celini, jer se samo tim putem može objasniti ispoljavanje osnovnog ekonomskog odnosa kroz interese socijalističkih proizvođača. U korišćenju društvenih sredstava za proizvodnju oni ostvaruju manje ili veće ekonomske rezultate koji se u novčanom obliku pokazuju kao dohodak (neto proizvod). U težnji za maksimizacijom ove veličine oni primenjuju organizacione i tehničke inovacije i time povećavaju dohodak po radniku, što ih stavlja u povoljniji ekonomski položaj u odnosu na proizvođače iste grane proizvodnje. Ali se problem ekonomskog položaja time ne iscrpljuje. U suštini, on tek tu počinje.

U okviru privredne grane, posmatrane izolovano od celine sistema, dohodak po radniku može se uslovno prihvatiti kao pokazatelj ekonomskog položaja budući da je on, ako zanemarimo razlike u tehničkoj opremljenosti, rezultat stepena ekonomičnosti u korišćenju sredstava, u produktivnosti i intenzivnosti rada. Ovaj ekonomski rezultat, međutim, nije tako jednostavno uporediv kao pokazatelj ekonomskog položaja proizvodnih jedinica različitih grana proizvodnje. Različite grane proizvodnje po prirodi svoje proizvodnje ne primenjuju sredstva za proizvodnju

Digitized by Google

iste efikasnosti. Budući da je dohodak pojavni oblik nove vrednosti, on nije samo rezultat rada (tekućeg rada), već i raspodele nove vrednosti između grana proizvodnje. U tome je dvojnost karaktera dohotka. Naime, on potiče iz proizvodnje i iz prometa. Prema tome, dohodak po radniku (po uslovnom radniku, po radniku prosečne kvalifikacije i slično) bio bi pokazatelj jednakosti u ekonomskom položaju privrednih grana samo u hipotetičnom stanju ravnoteže na temelju vrednosne cene i u uslovima jednakog organskog sastava proizvodnih činilaca po granama. Samo u ovakvom stanju ravnoteže, u jednakosti tržišnih cena sa tržišnim vrednostima po granama proizvodnje, nema prelivanja nove vrednosti iz jedne grane proizvodnje u drugu.

Ovaj najjednostavniji izraz ekonomskog položaja pripada istoriji ekonomske teorije, a prevaziđen je još Marksovom modifikacijom zakona vrednosti. No ovaj se izraz povremeno javlja tako što se za potrebe različitih naručilaca izračunava nova vrednost po granama proizvodnje po uslovnom radniku i upoređuje sa dohotkom tih grana. Tako bi, prema ovim računima, ekonomski položaj date grane proizvodnje bio jednak količniku dohotka te grane (d) i njene nove vrednosti (nv).

$$Ep = \frac{d}{nv}$$

Privredna grana koja ostvaruje dohodak veći od njene nove vrednosti realizuje ekstradohodak, i obrnuto.

Kako je nova vrednost rezultat tekućeg rada proizvodnih radnika, a dohodak njen pojavni oblik društveno priznat preko tržišne cene, to se razmena proizvoda po vrednosnoj ceni neposredno povezuje sa socijalističkim načelom raspodele prema radu. Tako je sovjetski ekonomist S.G. Strumilin, zalažući se za koncept vrednosne cene, nasuprot praksi »makaza cena«, koja je otvarala širok prostor za prelivanje nove vrednosti iz grane u granu, zaključivao: »Odredivši u planu opšti odnos m:v za celu zemlju, mi samim tim određujemo i meru potrošnje radnika u svim granama proizvodnje i u bilo kom posebnom socijalističkom preduzeću. Ona se ne može u njima razlikovati bez narušavanja principa socijalističke raspodele prema radu.[4] Ako imamo na umu vreme u kome su ove ideje nastale, onda njih treba tumačiti kao zahtev za uvažavanjem zakona vrednosti i vraćanjem njegovom izvornom pojmu. Neposredno posle toga vremena sovjetska se teorija, uvažavajući izvorne funkcije zakona vrednosti, opredeljuje za modifikovanje njegovog oblika u neki oblik normalne cene koji bi uključivao zakon proširene reprodukcije koji proističe iz osnovnog ekonomskog interesa socijalističkih preduzeća koja se u okviru centralizovanog planiranja osamostaljuju u odlučivanju o tehnološkim inovacijama na osnovama privrednog računa. Razmenu pro-

[4] S. G. Strumilin, *Problemy socializma i kommunizma v SSSR*, Moskva, 1961, str. 46.

Digitized by Google

izvoda po vrednosnoj ceni taj interes ne uvažava, pa zato nije zakonit oblik prometne vrednosti ni za socijalističku proizvodnju.[5]

Ni jugoslovenska ekonomska teorija, uglavnom, ne prihvata vrednosnu cenu kao normalnu cenu za socijalističku proizvodnju, a otuda ni model ekonomskog položaja izražen dohotkom naspram nove vrednosti. Ipak je ovaj koncept veoma često pominjan u raspravama između privrednih grana i regiona o svođenju čistih računa, o tome gde se i koliko stvaraju, a koliko prisvajaju nove vrednosti u obliku dohotka. Najrasprostranjeniji izraz ovog koncepta je svođenje pokazatelja ekonomskog položaja privrednih grana na dohodak po radniku. Stoga je potrebno razmotriti zašto ovakav pokazatelj ekonomskog položaja ne odgovara osnovnim elementima socijalističkog ekonomskog odnosa: (1) društvenoj svojini na sredstvima za proizvodnju i (2) načinu raspodele nove vrednosti, koji proističe iz ekonomskih interesa proizvodnih jedinica. Ili, drukčije rečeno: zašto proizvodnim jedinicama ne odgovara prisvajanje (primarna raspodela) one mase nove vrednosti koja je s njihove strane proizvedena, te mora doći do odstupanja normalne cene od vrednosti robe?

Za razmatranje ovog pitanja dovoljno je uzeti kao ilustraciju tri privredne grane. Ova će nam ilustracija pomoći i pri analizi drugih pokazatelja koji se u literaturi predlažu. Uzmimo da je u sve tri privredne grane zaposlen isti broj radnika prosečne kvalifikacije i da stvaraju istu masu nove vrednosti, što pretpostavlja optimalnu organizaciju rada u sve tri grane, ali se po granama proizvodnje razlikuju korišćena (i utrošena) sredstva za proizvodnju. Iz ovih pretpostavki proističe da će se po granama razlikovati veličina i struktura vrednosti proizvoda.

Privredna grana	Uložena (=utrošena) sredstva za proizvodnju	Nova vrednost	Vrednost robe = vrednosna cena (pv+nv)	Raspodela nove vrednosti	
				Lični dohoci	Akumulacija
	sp=pv	nv	vr	ld	a
I	60	40	100	30	10
II	80	40	120	30	10
III	100	40	140	30	10

Razmena proizvoda po vrednosnoj ceni omogućuje svakoj grani proizvodnje da ostvari dohodak jednak novoj vrednosti, pa bi, prema konceptu vrednosne cene, u sve tri privredne grane ekonomski položaj bio normalan, jer je u sve tri grane dohodak po

[5] Videti: V. S. Nemčinov, *Obščestvennaja stoimost' i planovaja cena*, Moskva, 1971, str. 354—380.

Digitized by Google

radniku jednak (d=40, nv=40). Za prostu reprodukciju ovakav bi izraz ekonomskog položaja bio dovoljan pokazatelj. Samo u prostoj reprodukciji celokupan dohodak se usmerava u fond ličnih dohodaka. Izvori proširene reprodukcije su na strani akumulacije. Pretpostavimo da se 3/4 nove vrednosti koriste za lične dohotke i 1/4 nove vrednosti za akumulaciju. Ova jednakost proističe iz vrednosne cene koja uključuje jednaku stopu akumulacije (a'=a/1d) po granama proizvodnje. Kao rezultat dobijamo jednake lične dohotke po radniku (svuda je isti broj zaposlenih) i jednaku akumulaciju po radniku.

Na osnovu ovakve raspodele nove vrednosti postavlja se pitanje, a to je suština problema ekonomskog položaja, da li je na ovakav način obezbeđeno ostvarenje raspodele prema socijalističkim načelima. Ostvarenje jednakog ličnog dohotka za isti rad ne možemo vezati samo za dati moment, jer su u datom momentu zaista realizovani jednaki lični dohoci po radniku. Ako se učini korak dalje, uočiće se da nisu ostvarene materijalne pretpostavke za reprodukovanje jednakosti u raspodeli u sledećem periodu. A zakon vrednosti je zakon ravnoteže za oba elementa nove vrednosti.

Jednako formirana akumulacija po radniku reprodukuje odnose jednakosti prema radnom načelu samo ako su i primenjena sredstva za proizvodnju po radniku jednaka. Kako to nije slučaj, jer se za jednaku proizvodnju nove vrednosti po radniku zahteva različita tehnička opremljenost rada, to se veličina akumulacije ne može meriti po radniku, već prema sredstvima za proizvodnju za čije prošireno reprodukovanje ona i služi. U našem primeru privredna grana I, koja po prirodi svoje proizvodnje ima najniži organski sastav proizvodnih činilaca (60 sp : 40 nv=3:2), ostvaruje najveću akumulaciju prema sredstvima za proizvodnju (16,66%), a privredna grana III, grana sa najvišim organskim sastavom (100 sp : 40 nv=5:2), ostvaruje najmanju akumulaciju prema sredstvima za proizvodnju (10%).

Ovakve razlike ne odgovaraju osnovnom ekonomskom interesu socijalističkih proizvođača koji je sadržan u jednakom prisvajanju dohotka, ne samo prema tekućem radu, nego i prema minulom radu opredmećenom u sredstvima za proizvodnju, koja treba prošireno reprodukovati u sledećem periodu.

Odavde sledi da se ekonomski položaj socijalističke proizvodne jedinice mora meriti elementima iz modifikovanog oblika zakona vrednosti. Iz ovog, uglavnom, prihvaćenog zaključka nastaju različite škole mišljenja i sporovi koji su korisni za socijalističku teoriju, jer se samo tako može doći do istine. Istina je celina. Zato i u analizi problema dohotka kao pokazatelja ekonomskog položaja treba poći od elemenata reprodukcije koji čine osnovni ekonomski odnos, u koji su uključeni svi proizvođači, pa je tako u njemu sadržana celina.

Sa organizovanjem jugoslovenske privrede na samoupravnim načelima, što znači na načelima osamostaljivanja proizvodnih jedinica kao robnih proizvođača, stvaraju se društveno-ekonomski us-

Digitized by Google

lovi za slobodnije ispoljavanje zakona vrednosti. Kako sa osamostaljivanjem proizvodnih jedinica njihov ekonomski položaj definiše zakon vrednosti, to naučna rasprava o obliku modifikacije zakona vrednosti dobija karakter rasprave o privrednom sistemu. Tako se različite koncepcije o privrednom sistemu odražavaju i na različite koncepcije o normalnoj ceni socijalističke proizvodnje. Mi ćemo kritički izložiti različite prilaze problemu normalne cene, a sa osvrtom na onaj element u strukturi cena kojim se definiše ekonomski položaj. Dovoljno je vremena prošlo od pojave ovih različitih koncepcija i dovoljno se praktičnih iskustava nakupilo u ovom periodu da se može sa distance sagledati ceo kompleks teorijskih modaliteta ispoljavanja zakona vrednosti i pokazatelja ekonomskog položaja, koji su iz posebnih shvatanja ovog zakona izvedeni.

III

Uz pozivanje na Marksov metod ekonomske analize nastaje koncept dohodne cene, koji ekonomski položaj proizvodnih jedinica definiše odnosom dohodne stope prema prosečnoj dohodnoj stopi, to jest odnosom ostvarenog dohotka prema prosečnom dohotku koji bi proizvodnoj jedinici pripao na osnovi prosečne dohodne stope. No ovo pozivanje na Marksov metod ima formalno, a ne i suštinsko obeležje. Problem je u sledećem. U imenitelju dohodne stope, kao sastavnom elementu dohodne cene, primenjena je Marksova ideja o stvarnoj ceni koštanja, naime, ideja da se stvarno koštanje robe ne svodi samo na izdatak za plaćanje činilaca proizvodnje, već na ukupan utrošak rada, minulog i tekućeg. Prema tome, stvarna cena koštanja jednaka je vrednosti robe. To što kapitalist ne računa stvarnu cenu koštanja proističe iz njegovog ekonomskog interesa koji određuje i način kalkulacije, ali se zato u analizi socijalističke proizvodnje stvarna (ili puna) cena koštanja ne može zanemariti. Zato se stopa socijalističke rentabilnosti, prema ovoj koncepciji, računa kao odnos dohotka (a ne samo viška rada) i ukupnog uloženog rada (a ne samo plaćenog rada) za ostvarenje tog dohotka. Ovaj odnos na nivou cele privrede dobija oblik prosečne ili opšte dohodne stope (D:/SP+NR/), koja kao opšta zakonitost služi za kriterij raspodele nove društvene vrednosti između grana proizvodnje. U stanju privredne ravnoteže svaka grana proizvodnje ostvaruje dohodak jednak prosečnom dohotku, a prema opštoj dohodnoj stopi.[6]

Prema tome, ekonomski položaj privredne grane (kao i proizvodnih jedinica u okviru grane) bio bi jednak količniku ostva-

[6] Upućujemo čitaoca na neke ranije i novije radove u kojima se zastupa koncept prosečnog dohotka izveden iz dohodne stope: M. Korać, *Teze za teoriju socijalističke robne proizvodnje*, »Socijalizam«, br. 1/1961; *Problemi teorije i prakse socijalističke robne proizvodnje* (zbornik), Zagreb, 1965; M. Korać, *Socijalistički samoupravni način proizvodnje*, Beograd, 1977.

Digitized by Google

renog dohotka i prosečnog dohotka, koji bi toj grani imao da pripadne prema prosečnoj dohodnoj stopi:

$$Ep = \frac{d}{pd}$$

Ako sve grane proizvodnje ostvaruju d=pd, onda je njihov ekonomski položaj normalan i elementi privrednog sistema su u ravnoteži. Naravno, sve u uslovima statičke ekonomske analize.

Napomenuli smo da ovaj metod modifikacije zakona vrednosti ne sadrži u sebi suštinsko obeležje Marksovog metoda, iako se poziva na Marksovu analizu stvarne cene koštanja robe. Marks polazi od realnog postojanja dve klase, koje su nosioci dva činioca proizvodnje, kapitala i rada. Vlasnici ovih činilaca ostvaruju dohotke prema zakonima kapitalističke raspodele — prosečan profit kao dohodak od kapitala i najamninu kao dohodak od rada jednak vrednosti radne snage. U socijalističkoj proizvodnji nestaju dve antagonističke klase kao nosioci činilaca proizvodnje, ali ostaju, i uvek će ostati, dva činioca proizvodnje, sredstva za proizvodnju i radna snaga. Oba ova činioca vuku deo nove vrednosti za proširenu reprodukciju, i to tako što se akumulacijom povećava vrednost korišćenih sredstava za proizvodnju, a ličnim dohocima se povećava fond potrošnje radnika. Kako se socijalistički ekonomski odnos zasniva na korišćenju društvenih sredstava i raspodeli prema radu (a ne kapitalu), to i pokazatelj ekonomskog položaja, koji proističe iz zakona vrednosti, mora izražavati ovaj ekonomski odnos i reprodukovati ga. Koncepcija o jednakosti dohotka i prosečnog dohotka izvedenog iz dohodne stope zanemaruje elemente proširene reprodukcije koji proističu iz osnovnog ekonomskog odnosa. Ne možemo osporavati činjenicu da se dohodak povećava racionalnijim korišćenjem sredstava i radne snage, već osporavamo tezu (jer je privredni život osporava) da se korišćenjem činilaca proizvodnje u različitim upotrebama formira prosečna dohodna stopa kao oblik modifikacije nove vrednosti u prosečan dohodak. Ova stopa kao pokazatelj rentabilnosti nije u skladu sa interesima socijalističkih proizvođača posmatranih kao celina.

U čemu je protivrečnost između ove stope i socijalističkog ekonomskog odnosa? Pri odgovoru na ovo pitanje moraju se imati na umu pretpostavke socijalističkog načina proizvodnje. To su društvena svojina na sredstvima za proizvodnju, koja i dohotku daje društveni karakter, i raspodela prema radnom načelu. Raspodela prema radu znači jednakost ličnih dohodaka za istu vrstu i intenzitet rada, bez obzira na granu proizvodnje u kojoj je radna snaga angažovana. Ovaj se princip u robnoj proizvodnji može ostvariti samo ako su materijalne pretpostavke za jednak porast ličnih dohodaka obezbeđene po granama proizvodnje. Tih pretpostavki u dohotku formiranom prema prosečnoj dohodnoj stopi nema.

Pokazaćemo to na već korišćenoj ilustraciji, uz pomoć tri privredne grane. Rezultat bi bio sličan i kada bi se uzeli stvarni od-

Digitized by Google

nosi u privredi. U našem primeru prosečna dohodna stopa bi iznosila 33,33%. Kako se veličina prosečnog dohotka grane obrazuje na osnovu pune cene koštanja (sp + nr) i prosečne dohodne stope (D:/SP+NR/), privredna grana I ostvarila bi 33,33 dohotka, privredna grana II — 40 dohotka i privredna grana III — 46,66 dohotka. (Podsetimo se da je u sve tri privredne grane jednaka nova vrednost, svuda po 40.) Tako dobijamo prelivanje dela nove vrednosti iz grane I u granu III, iz grane koja ima niži u granu koja ima viši organski sastav proizvodnih činilaca. Prema pokazatelju ekonomskog položaja =d/pd, u sve tri privredne grane ekonomski položaj bio bi normalan, jer je svuda d=pd.

Očigledno je da je autor dohodne stope imao na umu proširenu reprodukciju, jer uz pretpostavke proste reprodukcije nema akumulacije, pa bi u tom slučaju dohodak bio jednak novoj vrednosti, a ova jednaka ličnim dohocima. Uz te pretpostavke nema ni modifikacije vrednosne cene u neki drugi oblik normalne cene. Ako je već u pitanju proširena reprodukcija, onda se kao prvo postavlja pitanje strukture dohodaka po granama proizvodnje. Bez sagledavanja strukture dohodaka razmatranje ekonomskog položaja u proširenoj reprodukciji nema smisla. Ma kako pretpostavili strukturu dohodaka po granama proizvodnje, uočićemo da u dohotku obrazovanom prema prosečnoj dohodnoj stopi nisu sadržana oba elementa ravnoteže na kojima se zasniva zakon vrednosti. Realno je pretpostaviti da se po granama proizvodnje obrazuju jednaki lični dohoci za istu vrstu i intenzitet rada, a privredni sistem je racionalno organizovan tek onda kada omogućuje ostvarenje te jednakosti. U teoriji je ta jednakost nužna pretpostavka za analizu ekonomskog položaja privrednih grana, jer u robnoj proizvodnji niko ne proizvodi dobra zato što ih troši, već proizvodi robe da njihovom prodajom ostvari zaradu, i to približno jednaku zaradu. Prema tome, ni u početnom modelu pokazatelja ekonomskog položaja ne može se zanemariti činjenica, na koju se nailazi u svakodnevnom radu i životu ljudi, da se dohodak stiče uvek s obzirom na veličinu ličnih dohodaka, koja se može ostvariti u datom vremenu, kao i na promene koje se tu mogu očekivati u vezi sa izdvajanjem dela dohotka za akumulaciju. Zar je potrebno da radna snaga bude roba pa da radnik vodi računa o svom ekonomskom interesu? Ovo pitanje postavljamo s pravom, zato što zastupnici ove dohodne koncepcije kritikuju zagovornike jednakosti ličnih dohodaka po granama kao pristalice tretiranja radne snage kao robe.

Ako iz naše ilustracije uzmemo da se iz dohodaka u sve tri privredne grane izdvajaju jednaki lični dohoci, ukupno po 30, jer je u sve tri privredne grane jednak broj zaposlenih radnika, uočavamo da za akumulaciju u grani I ostaje 3,33, u grani II — 10 i u grani III — 16,66. Ovako formirane veličine akumulacije ni sa čim se ne mogu objasniti kao ravnotežne veličine. One ostaju potpuno nerazumljive. Zašto baš toliko, a ne manje ili više, i da li će te veličine akumulacije biti dovoljne da se odnosi jednakosti ostvare i u sledećem proizvodnom ciklusu? A pokazatelj ekonomskog položaja

Digitized by Google

mora reprodukovati jednakosti prema socijalističkim načelima; inače, čemu podruštvljavanje sredstava i udruživanje rada? Ovakva pitanja ne samo da ostaju bez odgovora, nego se ona sa aspekta dohodne stope kao pokazatelja ekonomskog položaja uopšte i ne postavljaju, zato što ova stopa polazi od dohotka kao jedinstvene veličine bez obezbeđivanja prostora za analizu njegove upotrebe. To je njena suštinska mana, a kada bi se ona pokušala otkloniti, ova bi stopa izgubila svoju sadržinu i oblik.

Autor dohodne stope zalaže se za takvu organizaciju narodne privrede koja bi zadržala društveni karakter sredstava za proizvodnju, jer su za njega, kao i za Marksa, »sredstva za proizvodnju postala prosta materijalna pretpostavka egzistencije ljudi i da ona više ne predstavljaju osnovu koja bilo kome (to jest pojedincu, grupi, klasi, pa ni državi) daje pravo da na osnovi same svojine prisvaja rezultate bilo čijeg tuđeg rada«.[7] Ako ovaj teorijski pristup svojini u socijalizmu pogledamo kroz dohodnu stopu, uočićemo protivrečnost između ideje i njenog ostvarenja. Privredna grana III, koja po prirodi svoje proizvodnje koristi društvena sredstva višeg tehničkog nivoa, prisvaja veći dohodak od njene nove vrednosti, što je i razumljivo u modifikovanom obliku zakona vrednosti, jer se dohodak prisvaja ne samo prema utrošenom tekućem, već i prema angažovanom minulom radu. Kako se u konceptu prosečne dohodne stope kao pokazatelju ekonomskog položaja ne postavlja pitanje raspodele dohotka na njegove sastavne delove (potrošnja i akumulacija), to proističe da je ovaj veći dohodak rezultat rada radnika date grane proizvodnje, a ne rezultat preraspodele nove vrednosti po osnovi korišćenja tehnički savršenijih sredstava. A sredstva su, kažemo, društvena i po osnovi korišćenja tih društvenih sredstava jedni ostvaruju veći, a drugi manji dohodak. Nameće se onda zaključak da su sredstva za proizvodnju grupna svojina koja radnom kolektivu daje pravo da po osnovi te svojine prisvaja rezultate tuđeg rada. Eksploatacije tuđeg rada ne bi bilo samo onda ako se taj veći ostvareni dohodak, koji je očigledno deo nove vrednosti ostalih grana, koristi za prošireno reprodukovanje društvenih sredstava da bi se u sledećem periodu ostvario jednak porast ličnih dohodaka kao i u drugim granama proizvodnje. A mera tog proširenog reprodukovanja mora biti sadržana u pokazatelju ekonomskog položaja. Jedne grane proizvodnje moraju prisvajati više društvene nove vrednosti, a druge manje, jer iz dohotka u fond akumulacije jedne izdvajaju više, a druge manje za ostvarenje istog cilja — jednakog porasta ličnih dohodaka po granama proizvodnje.

Ovakav zaključak iz dohodne stope ne proističe, jer, ako pogledamo problem s druge strane i pretpostavimo da sve grane proizvodnje povećavaju u istoj srazmeri korišćena sredstva za proiz-

[7] M. Korać, *Zakon vrednosti kao regulator raspodele dohotka u socijalističkom sistemu robne privrede*, »Ekonomski pregled«, br. 10/1966, str. 548.

Digitized by Google

vodnju, što znači da imaju srazmernu akumulaciju prema korišćenim sredstvima, ostaju neobjašnjive razlike u veličini dela dohotka koji im ostaje za lične dohotke. (Uvek imamo na umu bruto lične dohotke.) Ne možemo reći da će grane proizvodnje koje bi po dohodnoj stopi imale znatno veće lične dohotke postati unosnije za proizvodne jedinice koje su u nepovoljnijem ekonomskom položaju i da će društveni rad i sredstva pohrliti u te grane. Time bismo ušli u začarani krug, u modifikaciju modifikacije zakona vrednosti.

Osnovna greška u koncipiranju dohodne stope kao pokazatelja ekonomskog položaja na bazi zakona vrednosti je u tome što minuli i tekući rad u imenitelju sabira zajedno kao trošak, kao izdatak u radu, pa novu vrednost privrede raspodeljuje prema tom izdatku. Ova stopa polazi od homogenosti dve vrste rada, opredmećenog i tekućeg. Ne može se tvrditi da koncipiranje ove stope predstavlja razvijanje Marksovog metoda, jer je i Marks u imenitelju sabirao v+m, dakle, izdatak za postojani i izdatak za promenljivi kapital, budući da je u pitanju kapitalistička proizvodnja u kojoj je stvarna cena koštanja okrnjena. Marks je zaista sabirao, jer i svaki vlasnik kapitala sabira, ali je sabirao kapitale, a ne radove, sabirao je vrednost koju vlasnik kapitala ulaže da bi izračunao koliko dobija viška na taj ulog i prema njemu cenio rentabilnost svoje proizvodnje. Taj višak može u sledećem periodu uložiti kako mu je volja, to jest kako mu ekonomski interes nalaže — manje ili više u sredstva za proizvodnju (c), odnosno manje ili više u radnu snagu (v). Eventualni gubitak posla njegovih radnika njega ne zanima. Dohodak u socijalizmu nije nikakav višak u odnosu na podmirene troškove, nije, dakle, višak na ukupan utrošak rada, da bi se mogao upotrebiti kako je nekome volja, već je modifikovani oblik jednog dela vrednosti, nove vrednosti, odakle se moraju namiriti i lični dohoci i formirati akumulacija kao materijalni uslov za jednak porast ličnih dohodaka u budućem periodu. O sutrašnjem danu mora se voditi računa, pa i pokazatelj ekonomskog položaja mora uvažavati taj sutrašnji dan.

Pokazatelj ekonomskog položaja, koji se dobija na osnovi delovanja zakona vrednosti, treba izvoditi iz ponašanja proizvodnih jedinica, a ovo ponašanje proističe iz njihovih ciljeva koji izviru iz osnovnog ekonomskog odnosa. Ako je njihov cilj maksimizacija dohotka racionalnom upotrebom činilaca proizvodnje, to još ne znači da se ovaj kompleks ciljeva i angažovanih sredstava i rada može staviti u formulu koja bi služila kao pokazatelj njihovog položaja u primarnoj raspodeli. Ova formula ne može pokazivati ekonomski položaj, iz jednostavnog razloga što nije u skladu sa socijalističkim načelima proizvodnje i raspodele. Zato se ona i ne može formirati ni udruženim delovanjem proizvođača ni slobodnim seljenjem sredstava i rada jer ne odgovara osnovnom ekonomskom odnosu, ne proističe iz interesa proizvođača kao celine.

Digitized by Google

IV

Drugi način modifikacije zakona vrednosti iz koga se izvodi pokazatelj o ekonomskom položaju prikazan je u literaturi u obliku cene proizvodnje. Ova se koncepcija pežorativno naziva profitaškom, za razliku od one prethodne koju nazivaju dohodaškom. Emocija ima na obe strane. Smatramo pogrešnim vezivanje pojma cene proizvodnje samo za kapitalističku proizvodnju. Cena proizvodnje je sasvim pogodan termin i za druge oblike robne proizvodnje u kojima se ravnotežna cena i vrednost robe ne podudaraju. No stvar nije u imenu, već u sadržini termina. Cenu proizvodnje shvatamo kao modifikovani oblik vrednosti koji svakoj grani proizvodnje i prosečnom proizvođaču u grani obezbeđuje nadoknadu utrošenih sredstava i ostvarenje ravnotežnog dohotka. Shvatamo je, dakle, kao oblik prometne vrednosti koji zadovoljava osnovni ekonomski interes proizvođača kao celine, da je jednaka mera za sve. Za kapitalističkog robnog proizvođača ta jednaka mera je prosečan profit na uloženi kapital pod pretpostavkom da je radna snaga plaćena po vrednosti. Za socijalizam se ova jednaka mera svodi na ravnotežni dohodak, ali se ovaj pojam definiše veoma različito, što proističe iz razlika u oblicima cene proizvodnje koji su u literaturi opisani.

Za jedne je ravnotežni dohodak zbir minimalnih ličnih dohodaka, koji su izvor »za golo obnavljanje radne snage« (v), i prosečnog viška proizvoda (m), koji služi kao izvor za povećavanje minimalnih ličnih dohodaka, za izdatke za opštu potrošnju i za akumulaciju.[8] Za druge je ravnotežni dohodak zbir bruto ličnih dohodaka (koji obuhvataju i izdatke za opštu potrošnju) i prosečnog »viška« dohotka kao izvora za akumulaciju i za porast ličnih dohodaka iznad prosečnog nivoa.[9] Za treće je to zbir prosečnih bruto ličnih dohodaka i prosečne akumulacije za porast vrednosti poslovnih sredstava.[10] Zajedničko je za sve pomenute oblike da se stopa viška proizvoda, stopa viška dohotka, odnosno stopa akumulativnosti, izražava u odnosu na predujmljena sredstva za proizvodnju i predujmljeni fond za isplate ličnih dohodaka, i da se ova stopa formira kao pokazatelj ekonomskog položaja na osnovi delovanja zakona vrednosti. Pogledajmo koliko su ovi pokazatelji zaista u vezi sa zakonom vrednosti u uslovima društvene svojine.

Oblik cene proizvodnje, koji kao pokazatelj ekonomskog položaja sadrži stopu viška proizvoda m: (c + v), najbliži je Marksovoj ceni proizvodnje. Prema ovom konceptu, ekonomski položaj privredne grane (i prosečnog preduzeća u grani) normalan je ako data grana ostvari stopu viška proizvoda, m: (c + v), jednaku opštoj stopi viška proizvoda, M: (C + V). Prema tome, ekonomski položaj jednak je količniku viška proizvoda (vp) koji privredna grana ost-

[8] M. Todorović, *O nekim pitanjima našeg privrednog sistema*, »Socijalizam«, br. 6/1962, i br. 1,2—3, 11—12/1963.

[9] M. Mesarić, *Prilog diskusiji o obliku gravitacione cijene u socijalističkoj privredi*, »Ekonomski pregled«, br. 9—10/1965.

[10] Grupa autora, *Specifična cena proizvodnje i stvarne cene u privredi Jugoslavije*, Beograd, 1971.

Digitized by Google

vari i prosečnog viška proizvoda (pvp) koji bi datoj grani trebalo da pripadne prema prosečnoj (ili opštoj) stopi viška proizvoda.

$$Ep = \frac{vp}{pvp}.$$

Kako je višak proizvoda izvor za porast ličnih dohodaka iznad minimalnog nivoa, za opštu potrošnju društva i za akumulaciju kojom radni kolektiv proširuje svoje c + v, to radni kolektiv teži u svom poslovanju da maksimizira stopu viška proizvoda prema troškovima koji ulaze za proizvodnju tog viška. A ti troškovi su predujmljena sredstva za proizvodnju i fond ličnih dohodaka odakle se nadoknađuju sredstva koja su radnici potrošili na svoje izdržavanje.

Ovaj je koncept ekonomskog položaja zasnovan na tri pretpostavke: na društvenoj svojini na sredstvima za proizvodnju, na nerobnom karakteru radne snage i na samostalnosti radnih kolektiva kao robnih proizvođača. I ovde, kao i u kritici prethodnog pokazatelja ekonomskog položaja, stoji pitanje: da li ovakav oblik modifikacije vrednosti u normalnu cenu proističe iz osnovnog ekonomskog odnosa?

Ako uzmemo brojitelj ove stope, koji radni kolektiv, po ovoj koncepciji, teži da maksimizira, uočavamo protivrečnost između ovako postavljenog cilja i pretpostavke o ekonomskoj samostalnosti radnih kolektiva kao robnih proizvođača. Naime, ako je radni kolektiv samostalan, naravno, onoliko koliko se to može biti u uslovima korišćenja društvenih sredstava, nikako mu se ne može pripisati težnja da maksimizira višak proizvoda i da se pri tome tvrdi da ona proističe iz zakona vrednosti. Višak proizvoda je po definiciji izvor za dva različita toka: jedan je akumulacija za prošireno reprodukovanje društvenih sredstava, a drugi su izdaci za potrošnju neproizvodnih članova društva. Prema ovoj varijanti cene proizvodnje, u višak proizvoda ulaze delom i dopunski lični dohoci, dopunski iznad onih koji su sadržani u imenitelju kao *v*, a koji ne obezbeđuju nikakvo poboljšanje radnikovog života osim golog obnavljanja radne snage. Sa maksimizacijom viška proizvoda životni minimum radnikâ se povećava, pa su zato oni ekonomski motivisani da maksimiziraju m: (c + v). Ova korekcija viška proizvoda samo je pokušaj da se odbrani imenitelj ove formule, jer maksimizacija *m* znači minimizaciju *c + v*. Lični dohoci, bilo da su osnovni ili dopunski, dolaze tamo gde im je mesto, dakle, u *v*. Ne može se jedan njihov deo staviti u imenitelj koji treba minimizirati, a drugi deo u brojitelj koji treba maksimizirati.

Ako je radni kolektiv samostalan kao subjekt reprodukcije, onda kao prva posledica stoji da brojitelj stope koja pokazuje njegov ekonomski položaj mora biti oslobođen od svih izdataka koji ne pokazuju njegovu reproduktivnu sposobnost. U ovom slučaju to znači da mora biti umanjen za izdatke iz kojih se finansiraju dopunski lični dohoci ili, po drugoj varijanti cene proizvodnje, lični

Digitized by Google

dohoci iznad prosečnog nivoa, kao i izdaci za opštu potrošnju, da bi se fond akumulacije mogao sagledati u čistom obliku. Izdacima za opštu potrošnju je mesto uz lične dohotke, jer se bruto lični dohodak radnikâ umanjuje za fondove iz kojih se školuju njihova deca, finansira zdravstvo, socijalno osiguranje, državni aparat itd. Zar je potrebno podsećati na to da se i u kapitalizmu izdaci za opštu potrošnju formiraju najvećim delom iz najamnina radnika, bilo posredno preko poreza, bilo neposrednim plaćanjem za neproizvodne usluge?

Kod ovog pokazatelja ekonomskog položaja ostaje još problem imenitelja koji ćemo razmotriti u daljem izlaganju.

Drugi oblik cene proizvodnje, u literaturi poznat kao specifična cena proizvodnje, čini ispravku brojitelja, u smislu kako smo to istakli, pa u imenitelju predujmljenom fondu potrošnje radnika dodaje fond opšte potrošnje. Iz ovog oblika cene proizvodnje imamo stopu akumulativnosti kao pokazatelj ekonomskog položaja. To je odnos akumulacije (a) i društvenih sredstava reprodukcije angažovanih u određenoj vrsti proizvodnje (c + v). U okviru celokupne privrede formira se prosečna (opšta) stopa akumulativnosti (A:/C+V/), koja kao opšta zakonitost služi za kriterij raspodele društvene akumulacije među granama proizvodnje. U hipotetičnom stanju privredne ravnoteže svaka grana proizvodnje ostvaruje akumulaciju jednaku prosečnoj akumulaciji, a prema opštoj stopi akumulativnosti.

Odavde sledi da će pokazatelj ekonomskog položaja biti jednak količniku ostvarene akumulacije (a) i prosečne akumulacije (pa) koja bi toj grani trebalo da pripadne prema opštoj stopi akumulativnosti:

$$Ep = \frac{a}{pa}$$

U imenitelju stope akumulativnosti, a:/c+v/, figuriraju poslovna sredstva, u koja ulaze predujmljena sredstva za proizvodnju i predujmljena vrednost za lične dohotke radnika. Ova dva elementa, c+v, u jedinici proizvoda predstavljaju »svojevrsnu cenu koštanja«, to jest »toliko je radnu organizaciju koštao proizvod pre nego što je kao roba iznesen na tržište i pre nego što je realizovana njegova vrednost, odnosno određena prodajna cena...«[11]

Prigovor ovako definisanoj stopi akumulativnosti odnosi se na predujam vrednosti za lične dohotke u imenitelju ove stope. Kao što stoji prigovor da opšta potrošnja ne može figurirati u brojitelju, jer bi to značilo da pojedine delatnosti finansiraju opštu potrošnju u srazmeri sa angažovanim društvenim sredstvima[12], tako isto stoji i prigovor da u imenitelju stope akumulativnosti ne mogu figurirati lični dohoci kao predujmljena vrednost, jer to znači da se akumu-

[11] *Specifična cena proizvodnje i stvarne cene u privredi Jugoslavije*, str. 85.

[12] Navedeno delo, str. 43.

Digitized by Google

lacija po granama formira i prema onom elementu vrednosti za čije obnavljanje akumulacija ne služi. Za uključivanje predujma ličnih dohodaka u imenitelj stope akumulativnosti kaže se da se ova vrednost (v) javlja kao deo poslovnih sredstava, koja se predujmljuju u proizvodnji i prometu u vidu ličnih dohodaka radnika, zato što radnici ovu predujmljenu vrednost troše i pre nego što su prodali svoje proizvode. Tokom procesa proizvodnje oni svojim radom stvaraju novu, dodajnu vrednost proizvoda iz koje se reprodukuje deo poslovnih sredstava predujmljen za lične dohotke. Problem se sastoji u tome da niko ne može trošiti vrednost koju još nije realizovao, i sve dok tu vrednost ne realizuje mora imati određeni fond za potrošnju radnika koji će se prodajom proizvoda kontinuirano popunjavati.

Ovaj argument ne osporavamo, ali on još ne dokazuje zašto se i prema ovom delu sredstava mora računati akumulativnost. Očigledno je da su se autori stope akumulativnosti držali Marksove formule profitne stope, menjajući je utoliko što su iz brojitelja isključili fond kapitalističke potrošnje, jer nema vlasnika kapitala. Ali, ako nema vlasnika kapitala, onda se menja i ekonomski odnos, u kome se lični dohodak radnika računa kao trošak proizvodnje, a samo kao trošak on može ući u imenitelj stope koja pokazuje ekonomski položaj. U kapitalističkoj proizvodnji akumulativnost je račun izveden iz profitne stope, i on se uvek izvodi s pogledom na veličinu profitne stope koja će se ostvariti akumulacijom dela viška vrednosti. Zato je u Marksovoj analizi akumulacije kapitala, kao i u kapitalističkoj praksi, sadržana podela fonda akumulacije na dva dela: na prirast postojanog (Δc) i prirast promenljivog dela kapitala (Δv). Vlasnik kapitala računa i promenljivi deo kapitala i njegovo povećavanje kao trošak proizvodnje, jer on mu vezuje deo kapitala na koji on računa svoj profit u kome je i sadržana neposredna svrha njegove proizvodnje. Tako je za Marksa akumulacija kapitala »primenjivanje viška vrednosti kao kapitala, ili ponovno pretvaranje viška vrednosti u kapital...«[13]

Predujam promenljivog dela kapitala ide iz viška vrednosti, pa je i razumljivo da se profitna stopa kao pokazatelj kapitalističke rentabilnosti računa i prema tom delu kapitala. Predujam za lične dohotke u socijalističkoj proizvodnji ne ide iz akumulacije, pa zato i nema razloga da se u pokazatelju akumulativnosti uz sredstva za proizvodnju u imenitelju računa i predujmljeni fond potrošnje radnika. Ne može se ovde vremenski faktor uzimati kao razlog da se i prema predujmljenom fondu potrošnje računa akumulativnost. Ovaj fond za isplate ličnih dohodaka, i pre nego što se proda proizvodnja koja je u toku, ide uvek iz fonda potrošnje obrazovanog iz prethodnog obrta, a ne iz fonda akumulacije. Naravno, ovde će se postaviti pitanje početnog perioda pošto svaka proizvodnja i njeno proširenje ima svoj početak, ali on nije i prapočetak, jer je svaka nova jedinica privrede rezultat društvenih tokova reprodukcije, pa će i osnivač nove proizvodne jedinice obezbediti početni fond za is-

[13] K. Marks, *Kapital*, »Kultura«, Beograd, 1958, str. 415.

Digitized by Google

plate ličnih dohodaka, što nije i dovoljan razlog da se i prema ovom delu ulaganja računa akumulativnost. Ta ulaganja idu iz društvenog fonda potrošnje, a ne iz društvenog fonda akumulacije. Da li je radni kolektiv domaćinski koristio taj početni ulog, pokazaće se po nivou njegovih ličnih dohodaka koje ostvari od svoje proizvodnje i veličini akumulacije pomoću koje prošireno reprodukuje poverena mu društvena sredstva za proizvodnju.

Mada poređenje nije najpodesnije, ali boljeg nema, valja podsetiti da ni u prostoj robnoj proizvodnji proizvođači ne računaju akumulaciju prema delu dohotka koji im stoji kao rezerva za potrošnju, bez obzira na to što oni moraju živeti i u vreme dok još nisu prodali svoje proizvode. Stvar je u tome što tu nema nekog drugog subjekta koji bi računao svoju zaradu u odnosu na troškove za plaćanje njihovog rada. Kada oni postanu najamni radnici, onda vlasnik kapitala računa predujam za njihove najamnine kao svoj kapital, jer i prema tom delu kapitala računa svoj profit. Ali, kada ovi proizvođači svoja sredstva udruže u socijalističku proizvodnu jedinicu, nema nikakvog razloga da oni svoje lične dohotke računaju kao trošak prema kome bi cenili akumulativnost svoje proizvodnje. Umesto individualne, njihov dohodak postaje društvena kategorija, te izvor za jednako reprodukovanje društvenih sredstava za proizvodnju i za isplate ličnih dohodaka koji su za istu vrstu i intenzitet rada u granama proizvodnje jednaki.[14]

V

Sve pomenute koncepcije o pokazatelju ekonomskog položaja, koji se izvodi iz različitog viđenja problema modifikacije zakona vrednosti, imaju manji ili veći broj pristalica. To upućuje na zaključak o širini rasprave o bitnim elementima privrednog sistema. S druge strane, privredna stvarnost pokazuje da se problem ekonomskog položaja svodi na dva osnovna elementa koja treba rešiti, ne samo u teoriji, nego i u praksi. Mi smo u kritici različitih pokazatelja analizom izdvajali ta dva elementa od kojih se sastoji ravnotežni dohodak. Izabrali smo ovakav metod izlaganja da bismo različite teorijske modalitete približili privrednoj stvarnosti i pokazali koliko su oni u skladu sa interesima proizvođača posmatranih kao celina. Ta dva osnovna elementa su jednaki lični dohoci za istu vrstu i intenzitet rada, što nazivamo prosečnim ličnim dohotkom (pld), i ravnotežna akumulacija (ra) kao materijalna pretpostavka za održavanje odnosa jednakosti u raspodeli u budućem periodu. Ta dva ravnotežna elementa su ravnotežni elementi dohotka ili, kraće, ravnotežni dohodak (rd).

Kako se teorijski mogu izvesti ova dva ravnotežna elementa? Naveli smo da pokazatelj ekonomskog položaja, koji bi se formirao

[14] O ekonomskom položaju na bazi jednakosti akumulacije prema sredstvima za proizvodnju i jednakog preostalog dela dohotka po radniku videti: S. Popović, *Može li dohodna cena imati korisnu društvenu funkciju*, »Ekonomist«, br. 4/1964, str. 525.

Digitized by Google

na osnovi vrednosne cene, ne sadrži oba ravnotežna elementa proširene reprodukcije, jer se iz tog pokazatelja može izvesti ne samo jednak lični dohodak po radniku, već i jednaka akumulacija po radniku, što protivreči tehnički izdiferenciranoj strukturi privrede. Pokazatelj ekonomskog položaja, koji bi se formirao na osnovi dohodne cene, takođe ne definiše oba ravnotežna elementa budući da prisvajanje dohotka posmatra prema ukupno angažovanom radu, ne diferencirajući ravnotežne elemente dohotka prema činiocima za čije reprodukovanje oni služe. Iz ovog pokazatelja uvek jedan od elemenata dohotka ostaje u neravnoteži, ma kako pretpostavili raspodelu dohotka na njegove sastavne delove, lične dohotke i akumulaciju. Pokazatelji ekonomskog položaja, koji bi se formirali na osnovi cene proizvodnje, čine korak dalje u pravcu rešenja za definisanje ravnotežnih elemenata dohotka, ali je njihova osnovna mana što jednom formulom pokušavaju da reše oba ravnotežna elementa, a u tu formulu stavljaju elemente koji ne proističu iz osnovnog ekonomskog odnosa. Pokazali smo kako se ova formula postepeno oslobađa suvišnih elemenata svođenjem brojitelja na akumulaciju, a imenitelja na angažovana sredstva za proizvodnju za čije prošireno reprodukovanje akumulacija i služi.

Stopu akumulativnosti, prema tome, definišemo kao odnos akumulacije i vrednosti angažovanih sredstava za proizvodnju, a/sp. U okviru celokupne privrede formira se opšta stopa akumulativnosti, kao odnos ukupne društvene akumulacije i ukupno angažovánih društvenih sredstava za proizvodnju, A/SP. No, za razliku od napred izloženih metoda analize ekonomskog položaja na bazi cene proizvodnje, ne smatramo da se problem ekonomskog položaja može svesti samo na odnos akumulacije, koja se formira po granama proizvodnje (a), i ravnotežne akumulacije (ra), koja bi tim granama trebalo da pripadne prema opštoj stopi akumulativnosti. Ovo zato što grane proizvodnje mogu imati jednaku akumulaciju prema angažovanim sredstvima, ali, ako im se razlikuju lični dohoci u odnosu na prosečne lične dohotke za datu vrstu rada, onda njihov ekonomski položaj nije jednak, jer tada jednaka akumulacija prema sredstvima reprodukuje odnose nejednakosti u raspodeli nastale u prethodnim periodima razvoja privrede.

Odavde sledi da normalnu cenu ili socijalističku cenu proizvodnje definišemo kao zbir vrednosti utrošenih sredstava za proizvodnju (pv), prosečnih ličnih dohodaka za istu vrstu rada (pld) i ravnotežne akumulacije (ra):

$$Cp = pv + pld + ra.$$

Kako se ravnotežna akumulacija formira prema opštoj stopi akumulativnosti, to cena proizvodnje ima ovaj razvijeni oblik:

$$Cp = pv + pld + sp\frac{A}{SP}.$$

Iz naše ranije navedene ilustracije proističe da će se nova vrednost privrede (uz pretpostavke statičke ekonomske analize)

Digitized by Google

raspodeliti po granama proizvodnje tako što će prema opštoj stopi akumulativnosti od 12,5 procenata (30A/240SP=12,5%) svaka grana proizvodnje u primarnoj raspodeli prisvojiti različitu akumulaciju po radniku (a/rs), kao i različitu akumulaciju prema poslovnim sredstvima (a:/sp+ld/), ali zato jednaku akumulaciju prema angažovanim sredstvima za proizvodnju (a/sp). Ova akumulacija je materijalna pretpostavka za jednak porast ličnih dohodaka u sledećem periodu, naravno, uz pretpostavku o nepromenjenom organskom sastavu sredstava za reprodukciju proizvodnih činilaca (sp/ld).

Privredna grana	Uložena (=utrošena) sredstva za proizvodnju	Nova vrednost	Ravnotežni dohodak		Cena proizvodnje
			Prosečni lični dohoci	Ravnotežna akumulacija	
	sp=pv	nv	pld	$sp\frac{A}{SP}$	pv+pld+ra
I	60	40	30	7,5	97,5
II	80	40	30	10	120
III	100	40	30	12,5	142,5

Iz ovog oblika modifikacije zakona vrednosti proističe da se nova vrednost privrede raspodeljuje među granama proizvodnje i modifikuje u ravnotežne elemente dohotka, ravnotežne u odnosu na činioce za čije reprodukovanje oni i služe. Oni su ravnotežni zato što se pokazuju kao izvor za obrazovanje jednakih ličnih dohodaka po granama proizvodnje i za jednako povećavanje vrednosti angažovanih sredstava za proizvodnju, što služi kao materijalna pretpostavka i za jednak porast ličnih dohodaka u sledećem periodu.[15] Samo se u ovakvom obliku modifikacije zakona vrednosti, odnosno raspodele nove vrednosti po granama proizvodnje, možemo pozivati na opšteprihvaćeni stav iz marksističke političke ekonomije da su sredstva za proizvodnju postala prosta materijalna pretpostavka egzistencije ljudi, odnosno »sredstva za sve šire razvijanje životnog procesa za društvo proizvođača«[16].

Odavde možemo zaključiti da se ekonomski položaj socijalističke proizvodne jedinice izražava odnosom ostvarenog dohotka i ravnotežnog dohotka, naime, ravnotežnih elemenata dohotka.

$$Ep=\frac{d}{rd}, \text{ odnosno } =\frac{d}{pld+ra}$$

[15] Videti o tome naše radove: *Činioci proizvodnje i dohodak*, glava IV, Beograd, 1971. i *Ekonomski položaj regiona Jugoslavije*, Beograd, 1972.

[16] K. Marks, *Kapital*, str. 139.

Digitized by Google

Ako proizvodna jedinica prodajom svojih proizvoda ostvaruje dohodak koji je jednak ravnotežnom dohotku, to jest prosečnim ličnim dohocima za datu vrstu i intenzitet rada i ravnotežnoj akumulaciji prema vrednosti angažovanih sredstava za proizvodnju, ona se nalazi u normalnom ekonomskom položaju, jer je njen $d=rd$. I obrnuto. Ovaj je pokazatelj zasnovan na načelu dohotka, jer su proizvodne jedinice stimulisane da maksimiziraju dohodak i prema radniku i prema sredstvima za proizvodnju. Sa povećavanjem ekonomičnosti njihove proizvodnje one stiču mogućnost i da poboljšaju svoj ekonomski položaj u odnosu na prosek date grane proizvodnje.

Iz ovakvog pokazatelja ekonomskog položaja nastaju dva pitanja. Jedno je teorijska valjanost vrednovanja radne snage u obliku prosečnog ličnog dohotka, a drugo — način definisanja ravnotežne akumulacije u uslovima dinamičke ekonomske analize.

U vezi sa prvim pitanjem treba imati na umu sledeće. Ako se u analizi socijalističke proizvodnje zanemari vrednovanje radne snage, pa se lični dohoci isključe kao element jednakosti u osnovnom modelu, onda se gubi tačka oslonca za analizu proširene reprodukcije. Zato su naučno neodrživi argumenti koji se koriste u jednom delu naše literature protiv vrednovanja radne snage u obliku prosečnog ličnog dohotka, ravnotežnog ličnog dohotka i slično. Ovi argumenti polaze od premise da radna snaga nije u socijalizmu roba te da joj se unapred ne može ni definisati vrednost koja bi kao prosečan lični dohodak bila ekvivalent te radne snage. Rezonuje se da je veličina ličnog dohotka u zavisnosti od ostvarenog dohotka, koji proizvodna jedinica samostalno raspodeljuje na lične dohotke i akumulaciju, te svako prethodno određivanje kriterija za ovu raspodelu uvodi u sistem profitnu koncepciju koja je sa načelom dohotka nespojiva.

Osnovna mana ovakve argumentacije je u tome što analizi socijalističke proizvodnje pristupa sa kategorijalnim sistemom analize kapitalističke proizvodnje. Uzima se pojednostavnjeno da je tamo radna snaga roba — pa ima svoju vrednost, a ovamo radna snaga nije roba — pa ne može imati svoju vrednost. Međutim, ako se socijalistička proizvodnja u svom prelaznom obliku organizuje kao robna, onda u njoj deluje zakon vrednosti kao zakon cena roba, pa ovaj zakon deluje i na formiranje dohodaka preko obrazovanja cena roba, uključujući i cene roba koje radnik troši za svoju egzistenciju. Za egzistenciju radnika u normalnim uslovima reprodukcije njemu pripada određena količina sredstava potrošnje, a ta količina ima svoju vrednost. Ovu vrednost, koju radnik normalno prisvaja u uslovima privredne ravnoteže, nazivamo prosečnim ličnim dohotkom. Ovu veličinu određuje zakon vrednosti, bez obzira na to kako ko tretira radnu snagu, kao robu ili ne.[17]

Veličina ovog prosečnog ličnog dohotka zavisi od stepena privredne razvijenosti društva, koji determiniše namensku raspodelu

[17] Videti o tome: Lj. Marković, *Ekonomsko učenje. Rani socijalizam*, Beograd, 1971, str. 157.

Digitized by Google

dohotka, od složenosti rada radnika i od stepena njegove angažovanosti. Koliko će ostvareni lični dohodak odstupati od ovog prosečnog ličnog dohotka, koji se empirijski u svakom trenutku može utvrditi, zavisi od efikasnosti rada proizvodne jedinice kao subjekta proširene reprodukcije. Efikasnijim radom (tehničkim napretkom, organizacijom rada, uklapanjem u promenljive društvene potrebe) proizvodna jedinica može ostvariti i veće lične dohotke od proseka u grani, kao i veću akumulaciju od ravnotežne akumulacije. Ova su odstupanja zakonita u sistemu robne proizvodnje, ali ona nisu razlog da ekonomska teorija i ekonomska politika zanemare vrednost koja je za normalnu reprodukciju radne snage potrebna, a sa razvojem privrede se menja. Krajnja svrha proizvodnje nije ni proizvodnja ni sticanje dohotka, već potrošnja, kojoj su i proizvodnja i sticanje dohotka samo pretpostavke. Bar u tome treba da postoji saglasnost među ekonomistima. Ako ta saglasnost postoji, onda zašto u teoriji socijalističke proizvodnje radnika lišiti računa, koji ovaj inače drži u glavi, o tome da li je njegov rad približno jednako vrednovan u društvenoj raspodeli kao i radovi radnika u drugim granama proizvodnje?

U vezi sa drugim postavljenim pitanjem, o načinu definisanja ravnotežne akumulacije u uslovima dinamičke analize, što znači uz uvažavanje stvarnih odnosa u proizvodnji i raspodeli, poznato je da se svi oblici normalne cene u teoriji definišu na pretpostavkama nepromenjenog organskog sastava proizvodnih činilaca i nepromenjene strukture privrede, što uključuje i nepromenjenu strukturu društvenih potreba. Ove su pretpostavke uobičajene u ekonomskoj teoriji, da bi se pomoću ovih apstrakcija ukazalo na suštinu ekonomskog odnosa i isključili faktori koji bi tu suštinu u početnom modelu zamaglili. Prema tome, i napred definisanu cenu proizvodnje, i pokazatelj ekonomskog položaja koji iz nje proističe, treba posmatrati u toj funkciji. Nju treba dalje razvijati, da bi se element tog oblika prometne vrednosti, koji se vezuje za položaj proizvodne jedinice u primarnoj raspodeli, približavao privrednoj stvarnosti. To približavanje vidimo u tome što se opšta stopa akumulativnosti (A/SP), koja nije ništa drugo nego prosek, koriguje odgovarajućim koeficijentom koji se po granama proizvodnje mora razlikovati zbog različitog stepena tehničkog progresa u njima, promenâ u strukturi, a prema tome i u obimu društvenih potreba, i zbog mera ekonomske politike i društvenog planiranja kojima se deluje na brži razvoj jednih i sporiji razvoj drugih grana proizvodnje. Prosečnom stopom akumulativnosti ove se promene ne bi mogle ostvariti, jer jednaka akumulacija prema sredstvima reprodukuje odnose jednakosti u raspodeli samo u statičkoj strukturi privrede.

Kada ovo imamo na umu, onda normalna cena u uslovima dinamičke ekonomske analize ima oblik:

$$Cp = pv + pld + sp - e, \frac{A}{SP} \qquad \text{gde je: } e > 1 \text{ ili: } e < 1,$$

Digitized by Google

I ovako formiranu akumulaciju po granama proizvodnje nazivamo ravnotežnom akumulacijom (ra), jer sada različita akumulacija prema angažovanim sredstvima za proizvodnju omogućuje ostvarenje jednakih ličnih dohodaka po granama proizvodnje. Tako jedne grane proizvodnje prisvajaju akumulaciju veću od prosečne, a druge grane proizvodnje — manju od prosečne, jer im različite stope akumulativnosti omogućuju optimalan razvoj njihove proizvodnje, a samo se u optimalnoj strukturi privrede ostvaruje i najveći porast proizvodnje i jednakost u raspodeli prema socijalističkim načelima. Prema tome, i pokazatelj ekonomskog položaja $=\frac{d}{rd}$ ostaje u simbolima nepromenjen, s tim što se u imenitelju ravnotežna akumulacija kao element ravnotežnog dohotka (rd) koriguje na način koji je gore izložen.

Digitized by Google

Lazar Đurovski

Aspekti teritorijalne organizacije opština i komunalnog sistema

Teritorijalna određenost opštine jedno je od značajnih sistemskih pitanja u oblasti komunalnog sistema koje se na izvestan način ponovo aktuelizuje danas. To je i shvatljivo budući da je to u najužoj povezanosti s položajem i ulogom opštine u društveno-političkom sistemu Jugoslavije i funkcijama koje se ostvaruju u toj zajednici. Bez dvoumljenja može se reći da teritorijalni aspekt neposredno zadire u suštinu koncepcije i opredeljenja o opštini. S obzirom na to da je prostor bitna dimenzija opština, sa razlogom se govori o njima kao o teritorijalnim društvenim zajednicama i značajnom nivou teritorijalne organizacije našeg socijalističkog samoupravnog društva.

U sklopu rasprava u oblasti komunalnog sistema, koje imaju za cilj stvaranje sve povoljnijih uslova za doslednije ostvarivanje ustavne koncepcije i osnovnih idejno-političkih opredeljenja o opštini, važan sadržaj čine i određeni aspekti teritorijalne organizacije opština. Ne ulazeći u objašnjavanje razvoja političko-teritorijalne podele u nas, ipak je i u ovom radu potrebno podsetiti na neka iskustva i osobenosti, ne radi istorije i istoricizma, već da bi se iz toga mogle izvući određene pouke i da bi se videlo na šta upućuju sopstvena iskustva u tom pogledu. Tako se iz analize dosadašnjeg razvoja političko-teritorijalne podele može istaći bar nekoliko najopštijih konstatacija i tvrdnji.

Digitized by Google

Prvo, u proteklom razdoblju (preciznije rečeno, do 1968. godine) vršene su česte i dosta obimne političko-teritorijalne promene, što je imalo za posledicu znatnije smanjenje vrsta i broja »lokalnih jedinica« i neprekidno povećavanje njihove teritorije i snage. Često »krojenje« i »prekrajanje« političke mape Jugoslavije — jedna je od karakteristika razvoja političko-teritorijalne podele i komunalnog sistema u celini.

Drugo, razvoj političko-teritorijalne podele od veoma složenog sistema lokalne samouprave vodio je ka sve jednostavnijem sistemu, sve do postojeće organizacije komunalnog sistema.

Treće, jedinstvena opština, ustanovljena još 1955. godine, takođe je jedna od bitnih karakteristika razvoja političko-teritorijalne podele u nas i pitanje koje se danas posebno aktuelizuje u raspravama o komunalnom sistemu.

Četvrto, stvaranje velike opštine u našoj zemlji je jedna od realnosti komunalnog sistema danas i bitna karakteristika dosadašnjeg razvoja političko-teritorijalne podele. Jugoslovenska opština spada danas među najveće, i u poređenju sa sistemima lokalne samouprave u drugim zemljama i u odnosu na stanje u nas u prošlosti.

Peto, koncepcijski, opština je teritorijalno određena tako da po mogućnosti obuhvati grad i sela (naselja, zaseoci) koja mu prirodno gravitiraju. U tome se videla jedna od mogućnosti prevazilaženja nasleđene suprotnosti između grada i sela.

Šesto, u poslednje vreme karakteristično je i vidnije angažovanje nauke i korišćenje naučnih rezultata i saznanja koja ukazuju na stanje i probleme političko-teritorijalne podele i pravce njihovog rešavanja.[1]

S obzirom na to da je reč o veoma kompleksnoj temi, u ovom radu ukazujemo samo na određene aspekte teritorijalne organizacije opština i komunalnog sistema.

---

[1] Misli se na nekoliko materijala, kao rezultat manjih ili obimnijih istraživanja u pojedinim republikama, na primer: *Administrativna i samoupravna vizija prostora komune*, koje su u okviru Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka u Sarajevu priredili dr Stojan Tomić i Ilija Bradić u toku 1978. i 1979; *Teritorijalna organizacija opština*, u čijoj su izradi učestvovali Republički sekretarijat za pravosuđe i opštu upravu, Republički zavod za javnu upravu i Republički zavod za statistiku, 1980; *Teritorijalna organizacija, razvoj i ostvarivanje funkcija opština u SR Makedoniji* i *Pregled stavova i ocena u sagledavanju teritorijalne organizacije, razvitka i funkcija opština u Jugoslaviji*, sa izabranom bibliografijom, koje je za potrebe Sobranja SRM pripremio Institut za sociološka i političko-pravna istraživanja u Skoplju u toku 1981. godine; *Jugoslovenska komuna, teritorij, razvijenost, samoupravljanje u općini*, izveštaj o trećoj fazi istraživanja koji je sačinio Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu u toku 1976. godine itd.

Digitized by Google

1. Put ka jednostavnijoj organizaciji komunalnog sistema

Jedna od bitnih karakteristika u razvoju političko-teritorijalne podele u nas je postepen prelaz od višestepene na sve jednostavniju organizaciju komunalnog sistema.

Postojeća organizacija komunalnog sistema rezultat je mnogih političko-teritorijalnih promena izvršenih u proteklih trideset šest godina. Tako je posle prve političko-teritorijalne reorganizacije, sprovedene u 1946. godini, bilo šest različitih jedinica lokalne samouprave: mesta, srezovi, gradovi s položajem sreza, gradovi s položajem okruga, okruzi i oblasti. U narednih šest godina (1952) sistem lokalnog samoupravljanja u našoj zemlji bio je znatno pojednostavljen. Kao osnovne jedinice ostale su srez i opština, a uz njih zadržani su još gradovi i gradske opštine. Tako je sistem lokalne samouprave bio »sveden« na dvostepenu organizaciju. U sledeće tri godine (1955) opština je »prerasla« u težišni oblik društvenog organizovanja na mikronivou, a srez kao izvedeni, ali i obavezni oblik ujedinjavanja dveju ili više opština. Posle 1963. godine opština ostaje jedini oblik obaveznog organizovanja, a srez — fakultativni oblik. To je u narednom periodu dovelo do napuštanja srezova kao društveno-političkih zajednica, a posle 1968. godine — do »jednostepene« organizacije komunalnog sistema u Jugoslaviji. Srezovi su ukidani postepeno. Najpre u Crnoj Gori (1957) i na Kosovu (1958), zatim u Makedoniji, Sloveniji i Vojvodini (1965), Bosni i Hercegovini i u Srbiji bez autonomnih pokrajina (1966) i, najzad, u Hrvatskoj (1967. godine). Ustavom iz 1974. godine otvorena je mogućnost udruživanja opština u gradske i regionalne zajednice, ali se njegovoj realizaciji prišlo diferencirano, zavisno od uslova i prilika, ali i konkretnih procena u pojedinim republikama.

Posle svih političko-teritorijalnih promena, izvršenih posle rata, danas, početkom 1982. godine, ima ukupno 527 opština, i to: u Bosni i Hercegovini 109, Crnoj Gori 20, Hrvatskoj 113, Makedoniji 34, Sloveniji 65 i u Srbiji 186 — od toga na užem području Republike 114, Kosovu 22 i u Vojvodini 50. Ovde treba računati još i gradove, gradske i regionalne zajednice.

Imajući na umu postojeću organizaciju opština i komunalnog sistema, mogu se postaviti mnogobrojna pitanja, i ona su se u raznim prilikama faktički i postavljala. Na primer, u pogledu organizacije lokalne, odnosno komunalne samouprave, na šta ukazuju sopstvena iskustva i iskustva drugih? Koji su razlozi uticali na uspostavljanje ovakve teritorijalne organizacije komunalnog sistema u našoj zemlji? Da li postojeća organizacija komunalnog sistema izaziva određene teškoće i dileme, u čemu se one ogledaju i u kom pavcu se traže i nalaze rešenja? Itd.

Stečeno sopstveno iskustvo potvrđuje da je lokalna samouprava u prošlosti bila višestepena. To se podjednako odnosi na sve delove Jugoslavije do 1918. godine, ali i na period između dva svetska rata.

Digitized by Google

Prema stanju početkom devetnaestog veka, na primer, teritorijalnu organizaciju na području Dalmacije odlikovala je razvijena teritorijalna struktura. U pitanju je bila višestepena organizacija koju su činili: okruzi, distrikti, srezovi, opštine i podopštine.[2] Pred kraj devetnaestog veka, a prema Zakonu o ustrojstvu županija i o uređenju uprave u županijama i srezovima od 5. februara 1886. godine, kojim je uvedeno jedinstveno uređenje za celu Hrvatsku i Slavoniju, ovo područje je podeljeno na 8 županija, 66 srezova, 21 grad i 376 upravnih opština.[3] Gradovi Zagreb, Varaždin i Zemun ostali su i posle toga van sastava županija. To znači da je u tom delu zemlje bila uvedena četvorostepena organizacija lokalne samouprave. Teritorijalnu organizaciju Hrvatske i Slavonije do prvog svetskog rata karakterisao je stalan porast broja opština. Postepeno su stvorene male opštine. Pojedina sela su se izdvajala iz matičnih opština i organizovala kao samostalne upravne opštine, ali se, pri tom, tvrdilo da je u većini slučajeva stvaranje takvih opština bilo neopravdano i da su na njihovo stvaranje uticali većinom politički razlozi.[4] Vremenom teritorijalne promene dovele su do dvostepene organizacije. Tako je u Hrvatskoj 1913. godine bilo 70 srezova i 561 opština.

Pred kraj devetnaestog veka Srbija je, prema Zakonu o administrativnoj podeli Kraljevine Srbije od 15. marta 1890. godine, imala takođe višestepenu organizaciju lokalne samouprave, i to: 15 okruga, 72 sreza i 1.192 opštine.[5] Beograd i Niš u to vreme imali su poseban status. Prema izmenama i dopunama pomenutog zakona od 17. februara 1896. godine, tadašnja Srbija imala je 17 okruga, 81 srez i 3.275 opština. Posle balkanskih ratova lokalna samouprava u Srbiji imala je trostepenu organizaciju — okruge, srezove i opštine.

Složena teritorijalna organizacija bila je karakteristična i za područje Bosne i Hercegovine. Tako je, prema Zakonu o vilajetima od 1864. godine, teritorija ovog dela zemlje bila podeljena na vilajete, sandžake (okruge), kaze (srezove), nahije (podsrezove), gradske opštine i seoske opštine.

Crna Gora je, prema Zakonu o administrativnoj podeli Kneževine Crne Gore od 12. februara 1910. godine, bila podeljena na oblasti, kapetanije, varoši, opštine, odnosno sela, a osam godina kasnije (1918) na okruge, srezove, varoši i opštine.

Do prvog svetskog rata višestepena organizacija postojala je i u Makedoniji i Sloveniji.

---

[2] Problem veličine lokalnih jedinica iz Izveštaja o rezultatima prve faze rada na istraživačkom projektu (Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1966).

[3] Milan Nikolajević, *Pregled novog političkog i sudbenog razdielenija Kraljevinah Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1889, str. V.

[4] Milivoj Mandić, *Kako da se utvrde naše opštine i kakav bi trebao da bude novi općinski zakon?*, Zagreb, 1906, str. 20.

[5] *Zakon o administrativnoj podeli Kraljevine Srbije od 15. marta 1890. godine*, štampano u Kraljevskoj srpskoj štampariji, Beograd, 1890, str. 45.

Digitized by Google

Između dva svetska rata (1918—1941) takođe je bio karakterističan složen sistem teritorijalne podele. U novostvorenu državu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca ušle su pojedine jugoslovenske zemlje tako što su zadržale teritorijalnu organizaciju kakvu su imale pred početak prvog svetskog rata, uz neznatne promene u broju jedinica pojedinih stepena. Preovlađivala je trostepena organizacija lokalne samouprave (bolje reći, lokalne uprave). Prve teritorijalne promene izvršene su na osnovu Uredbe o podeli zemlje na oblasti, a Ustavom iz 1921. godine u teritorijalnoj organizaciji Jugoslavije bile su predviđene oblasti, okruzi, srezovi i opštine, a to znači četvorostepena organizacija lokalne samouprave.

Upoređivanje razvoja teritorijalne organizacije u Jugoslaviji između dva svetska rata s razvitkom poslednjih decenija devetnaestog veka, sve do prvog svetskog rata, pokazuje da je za oba ta perioda bila karakteristična trostepena organizacija.

Uporedno posmatranje stanja u sistemima lokalne samouprave u drugim zemljama pokazuje da jednostepenu organizaciju, s opštinom kao jedinom vrstom lokalne samouprave, poznaju samo pojedini kantoni u Švajcarskoj. U nekoliko drugih zemalja Evrope opština je takođe jedina jedinica lokalne samouprave, ali iznad nje postoje administrativne jedinice drugog stepena, kao ekspoziture centralnih organa vlasti i bez ikakve samoupravnosti.[6] Ipak, danas u svetu preovlađuje dvostepena organizacija lokalne samouprave.[7] Tako su organizovane sve zemlje zapadne Evrope, s izuzetkom Engleske. U pojedinim socijalističkim zemljama prešlo se takođe na dvostepenu organizaciju. Iako u manjem obimu, ali je zastupljena i trostepena organizacija lokalne samouprave. Poznata je, najzad, i višestepena organizacija lokalne samouprave.

U literaturi se ukazuje i na razloge od kojih zavisi kako će biti organizovana lokalna samouprava u jednoj zemlji.[8]

U prilog postojećoj organizaciji komunalnog sistema u našoj zemlji iznosi se nekoliko razloga: prosečno velika i snažna opština, relativno male republike, bez većih teškoća prevladan uticaj tradicije, shvatanje opštine kao samoupravne i osnovne društveno-političke zajednice i njeno postepeno prerastanje u komunu itd. Sve je to zahtevalo ukidanje ranije višestepene organizacije komunalnog sistema u našoj zemlji.

U jugoslovenskoj teorijskoj i političkoj misli, međutim, iznose se i stavovi koji su neposredno ili posredno značili opredeljivanje za dvostepenu, a u izvesnom smislu i trostepenu organizaciju komunalnog sistema. Pri tome se polazilo od ideje ponovnog usposta-

---

[6] Dr Miodrag Jovičić, *Jugoslovenska opština u svetlosti uporednopravnih saznanja*, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, br. 1/1973, str. 63.

[7] Dr Eugen Pusić, *Lokalne zajednice*, »Narodne novine«, Zagreb, 1963, str. 108.

[8] Dr Miodrag Jovičić, isto, str. 64.

Digitized by Google

vljanja sreza, odnosno vraćanja na srez kao društveno-političku zajednicu.[9] Ili se, s druge strane, smatralo da mesna zajednica treba da predstavlja najniži stepen u organizaciji komunalnog sistema, a srez — treći stepen.[10] Slično je tome i shvatanje prema kome se pod pojmom komunalni sistem u teoriji, po pravilu, podrazumevaju tri nivoa teritorijalnog organizovanja: mesna zajednica (kao najniži, primarni), opština (kao osnovni, opšti) i zajednica opština, odnosno grad (kao regionalni nivo organizovanja).[11]

2. Jedinstvena opština

Razvoj političko-teritorijalne podele i komunalnog sistema u celini posle 1955. godine karakteriše i uspostavljanje jedinstvene opštine u našoj zemlji. S tim u vezi, u raspravama o organizaciji komunalnog sistema postavljala su se mnogobrojna pitanja. Na primer, šta praktično znači istovetan položaj svih opština u društveno-političkom sistemu Jugoslavije? Kakve su prednosti i slabosti opredeljenja za jednak položaj svih opština? U čemu je smisao različitog ocenjivanja monotipnosti opština? Da li je realno održiva jedinstvena opština u današnjim uslovima i kakvi se argumenti iznose u prilog i protiv takvog opredeljenja i rešenja? Na šta u tom pogledu ukazuju sopstvena iskustva i iskustva drugih? Sva ova pitanja u poslednje vreme ponovo se aktualizuju, a naročito u pogledu opština koje obuhvataju takozvane srednje gradove. Neke od pomenutih opština već su se transformisale u gradske zajednice opština, a druge nameravaju da se tako organizuju. Međutim, da li će se tako i organizovati, zavisi od konačnih procena društvenih činilaca u pomenutim opštinama.

U pisanoj i usmenoj reči ponovo se aktualizuje pitanje jedinstvene opštine, to jest monotipne organizacije komunalnog sistema. U tom smislu mogu se izdvojiti, uslovno, dva mišljenja. Na jednoj strani, koncepcija o jedinstvenoj opštini se branila i ocenjivala kao krupna tekovina u razvoju komunalnog sistema i u poređenju sa stanjem u sistemima lokalne samouprave u drugim zemljama.[12] Na

[9] Videti o tome izlaganje dr Leona Geršković na savetovanju Stalne konferencije gradova Jugoslavije: »Opština i promene u političkom sistemu«, održanom u Ljubljani novembra 1971 (»Komuna«, br. 11/1971, str. 52).

[10] Videti o tome izlaganja dr Radomira Lukića, dr Eugena Pusića i dr Stojana Tomića na savetovanju: »Opština u reformi političkog sistema« održanom u Beogradu marta 1971.

[11] Videti izlaganje dr Zdravka Tomca: »O teorijskoj koncepciji jugoslovenskog komunalnog sistema«, pripremljeno za Treći kongres sindikata Jugoslavije održan u Beogradu januara 1978.

[12] Videti o tome šire u materijalima Stalne konferencije gradova Jugoslavije sa savetovanja: »Opština i promene u političkom sistemu« održanog u Ljubljani početkom novembra 1971. i sa XIX skupštine održane septembra 1972. u Novom Sadu, na kojoj je bila glavna tema: »Opština i ustavne promene«, objavljenim u časopisu »Komuna«, br. 11/1971. i br. 10/1972.

Digitized by Google

drugoj strani, iako u različitim formama, iznošeni su argumenti i razlozi protiv koncepcije jedinstvene opštine. Na primer, polazeći od stanja i prilika u Hrvatskoj, dr Eugen Pusić je pre desetak godina izražavao mišljenje o mogućnosti razlikovanja najmanje tri grupe (zone) opština, a da bi detaljnija analiza mogla ukazati i na mnoge potkategorije.[13]

O jedinstvenom ili različitom pravnom režimu opština u lokalnoj samoupravi u svetu susrećemo se dva različita mišljenja. Po jednom, izdvaja se postojanje dveju grupa opština — gradske i seoske. One su nastale i razvijale se na različit način i imaju različit istorijski koren. Zapravo, u te dve grupe opština izražava se razlika između grada i sela, karaktera stanovnika, načina života i slično. S obzirom na status, funkcije i organizaciju, pravi se razlika između gradskih i seoskih opština. Gradske opštine, po pravilu, imaju poseban status.

Naše iskustvo pokazuje da je tako bilo i našoj zemlji u prošlosti. Podela na gradske i seoske opštine, na primer, veoma je karakteristična za zakonodavstvo Srbije o opštinskoj samoupravi do prvog svetskog rata.[14] Pri tom je potrebno imati na umu socijalno-ekonomske, klasne, političke, kulturne i druge uslove u kojima se tako postupalo i šta se uopšte tada podrazumevalo pod opštinom. U Jugoslaviji između dva svetska rata postojala su takođe dva tipa opština, pa su, izgleda, zbog toga bila doneta dva posebna zakona.[15] Posle rata, Opšti zakon o narodnim odborima iz 1952. godine takođe je razlikovao opštine i gradske opštine, a predviđao je i mogućnost formiranja opština u sastavu grada. Počev od 1955, u komunalnom sistemu postoji u nas jedinstveni tip opštine.

Drugi koncept, koji je prihvaćen u većini zemalja, kao i u našoj, polazi od toga da sve opštine (osim, eventualno, velikih gradova) imaju u osnovi jedinstveni status, uz izvesne razlike u pogledu funkcija koje vrše i unutrašnje organizacije. Polazi se od toga da je proces stvaranja opština sa jedinstvenim statusom vremenski dugo trajao i da je danas prihvaćen u većem broju sistema lokalne samouprave u drugim zemljama. Obično se, pri tome, navodi Francuska, gde je opština uniformno organizovana. U toj zemlji postoji, načelno, jedinstveni pravni režim za male i velike, gradske i seoske opštine. Samo Lion i Pariz, kao opštine, imaju poseban status. Jedinstveni tip opštine, po dr Ivi Krbeku, karakterističan je i za staro (kojim je bio obuhvaćen i deo Jugoslavije do 1918. godine) i za novo austrijsko pravo. Poseban status i nešto

[13] Videti o tome šire i podrobnije u izlaganju dr Eugena Pusića na pomenutom savetovanju o aktualnim pitanjima komunalnog sistema: »Opština u reformi političkog sistema«.

[14] Videti o tome: Ustrojstvo opština od 13. jula 1839; Zakon o ustrojstvu opština i opštinskih vlasti od 24. marta 1866; Zakon o opštinama od 5. jula 1903, koji je bio na snazi u Jugoslaviji između dva svetska rata, sve do 1933.

[15] Videti o tome: Zakon o opštinama od 14. aprila 1933. i Zakon o gradskim opštinama od 22. jula 1934. godine, objavljeni u »Službenim novinama«, br. 85-XXX od 1. aprila 1933. i br. 169-XLIII od 27. jula 1934.

Digitized by Google

složeniji i naglašeniji položaj imaju samo gradske opštine s vlastitim statutom.

3. Velika opština

Među bitne karakteristike političko-teritorijalne podele i komunalnog sistema u celini spada i stvaranje velike opštine u našoj zemlji. Današnja opština obuhvata u proseku 485 kvadratnih kilometara i 53 naselja i ima 42.417 stanovnika.[16]

Budući da se pitanje teritorijalne organizacije opština i komunalnog sistema ponovo i sa razlogom aktualizuje, vredno je da se iz tog ugla pogleda kako se pojava velike opštine u našoj zemlji ocenjivala i ocenjuje danas u teorijskoj i političkoj misli? Kakve su prednosti, ali i slabosti tako zamišljene opštine? Kakvi se argumenti i razlozi mogu isticati i ističu danas u prilog i protiv koncepcije velike opštine? Na šta ukazuje upoređivanje današnje opštine u našoj zemlji sa opštinama, odnosno odgovarajućim jedinicama lokalne samouprave i sa opštinama u nas u prošlosti? Itd.

Polazimo od toga da je velika ili mala opština suštinsko pitanje i bitna dimenzija koncepcije i opredeljenja za opštinu. Stoga se može postaviti pitanje: šta je u većem skladu sa koncepcijom i opredeljenjima za opštinu — velika ili mala opština? Po tome kako se u jugoslovenskoj teorijskoj i političkoj misli gleda na pitanje veličine opštine, uprošćeno govoreći, sva mišljenja, izražena poslednjih godina, mogu se svrstati u dve grupe. Jednu čine ona mišljenja kojima se brani koncepcija velike opštine kakva je ona danas u nas i smatra se krupnom tekovinom u dosadašnjem razvoju komunalnog sistema i u poređenju sa stanjem u lokalnoj samoupravi u svetu. Drugu grupu čine mišljenja onih koji se izjašnjavaju, neposredno ili posredno, protiv velike opštine.

Pogledajmo, najpre, kakvi su argumenti onih koji brane postojeće stanje političko-teritorijalne podele, pa, prema tome, i koncepciju velike opštine? Šta, zapravo, navode u prilog velikoj opštini i u čemu vide prednost tako teritorijalno koncipirane opštine? Moglo bi se reći da su dosadašnje političko-teritorijalne promene dovele do takve teritorijalne organizacije opština u našoj zemlji koja u odnosu na mnoga rešenja u drugim zemljama, kako je to na jednom skupu u Ljubljani isticano još pre desetak godina, predstavlja kompleksnije i naprednije rešenje.[17] U prilog tom mišljenju navodi se da takva opština — teritorijalno organizovana kao zajednica ljudi koji, po pravilu, žive u jednom gradu

[16] Podaci o veličini teritorije, broju naselja i broju stanovnika oslanjaju se na podatke iz »Statističkog godišnjaka Jugoslavije« za 1981. godinu.

[17] Reč je o ocenama u materijalu pripremljenom za savetovanje Stalne konferencije gradova Jugoslavije, održano u Ljubljani početkom novembra 1971, na kome je jedina tema bila: »Opština i promene u političkom sistemu«, objavljenom zajedno sa raspravom u časopisu »Komuna«, br. 11/1971, str. 9—10.

Digitized by Google

i selima koja mu prirodno gravitiraju — obezbeđuje da u njoj ljudi izraze svoje zahteve, potrebe i mogućnosti; predstavlja prostor gde sve primarne zajednice mogu da se sučele, izraze svoje interese i potraže rešenja za svoje zajedničke potrebe, vodeći računa i o primeni principa solidarnosti i uzajamnosti; znači takvu meru društveno-političke i samoupravne organizovanosti koja na njenom području omogućava korišćenje prednosti i teritorijalnog i funkcionalnog grupisanja ljudi, povezivanje samoupravljanja u primarnim zajednicama i njegovo integrisanje na širim društvenim prostorima, kao i rešavanje drugih problema društva (na primer: odnosi selo — grad, urbanizacija, regionalni razvoj, planiranje društvenog razvoja itd.). Ukratko, to su argumenti koji su iznošeni u prilog postojećoj teritorijalnoj organizaciji opština i komunalnog sistema u celini.

U iznetim ocenama, što je i razumljivo, upozoravalo se i na neke negativne posledice dotadašnjih političko-teritorijalnih promena (na primer: materijalni troškovi reorganizacije, višemesečna pasivnost političkog i upravnog kadra pri obavljanju poslova koji su veoma značajni za područje opštine i usredsređivanje njihove pažnje na pitanja koja su vezana za reorganizaciju i tehničke, političke i personalne probleme čije rešavanje ona nameće). Bila je izražavana bojazan i od zapostavljanja razvijanja »pripojenih« područja opštine i slabljenja društveno-političke aktivnosti u njima, s obzirom na praksu poklanjanja najveće pažnje razvijanju »opštinskog centra«, iako se kao razlog za reorganizaciju isticala okolnost da se u malim opštinama nisu na zadovoljavajući način mogle ostvarivati složene i obimne društvene funkcije opštine.

Prema tim istim ocenama, došlo je do takve političko-teritorijalne podele koja je u mnogo čemu jedinstvena u poređenju sa drugim zemljama, to jest dovela je do stvaranja velike opštine. Po tom mišljenju, postojeću političko-teritorijalnu podelu u osnovi je trebalo sačuvati. Prilikom odlučivanja o teritorijalnim promenama moralo se računati sa postojećim opštinama i njihovom sposobnošću da što potpunije zadovolje ekonomske, socijalne, kulturne i druge interese i potrebe građana i da u isto vreme budu i pogodan društveni prostor za organizovanje i funkcionisanje samoupravljanja.

U prilog postojećoj političko-teritorijalnoj podeli isticalo se da dotadašnja praksa nije pružila mogućnost da se konstatuje kako se došlo do optimalnog modela komune, ali nije davala za pravo ni insistiranju na daljim promenama bez ubedljivijih i novih argumenata. Štaviše, naglašavalo se da je i nemoguće doći do takve teritorijalne organizacije koja bi, sama po sebi, obezbeđivala ravnomeran razvitak svih opština. Polazilo se od toga da razlike koje postoje među opštinama u pogledu njihove sposobnosti da ostvaruju značajne društvene funkcije treba otklanjati međusobnom saradnjom, pre svega u okviru regije, i uz svestranu pomoć širih društveno-političkih zajednica.

Digitized by Google

Isto tako se u prilog postojećoj političko-teritorijalnoj podeli i koncepciji velike opštine u našoj zemlji može navesti još jedno karakteristično mišljenje iz tog perioda. Po njemu, u poređenju sa bilo kojom teritorijalnom strukturom u Evropi, jugoslovenska je naprednija i racionalnija.[18] Veliki broj malih teritorijalnih jedinica različitih kategorija, statusa i stepena u Francuskoj, SR Nemačkoj, Italiji, Engleskoj i Velsu i u drugim zemljama predstavlja ostatak prošlosti. Ideja o velikoj opštini u Jugoslaviji je, prema tom mišljenju, dovoljno fleksibilna. U mesnoj zajednici i međuopštinskoj saradnji videla su se dva značajna korektiva takvog teritorijalnog profila opština — unutar nje same i, šire, van njenih granica.

U teorijskoj misli bilo je, međutim, stavova i ocena koji su kritički ukazivali, i danas ukazuju, na pojavu neprekidnog povećavanja opština u periodu posle 1955. godine i na negativne posledice takvog stanja i razvoja. Tako se, prema ocenama dr Radomira Lukića od pre desetak godina, faktički došlo u situaciju da su bivši srezovi postali opštine, to jest dobili ime opštine, a da su bivše opštine pretvorene u mesne zajednice.[19] Zato se, po njemu, početni impuls da se na ondašnju malu opštinu u okviru sreza prenese što je moguće više nadležnosti — u praksi pretvorio u svoju suprotnost. Naime, ukinute su nekadašnje male opštine, nazvane sada mesnim zajednicama, oduzeta im je svaka vlast i preneta ponovo na bivše srezove, koji se sada nazivaju opštinama, sa još širim nadležnostima nego što su ih imali u početku uvođenja komunalnog sistema 1955. godine. Do toga je nužno moralo doći zato što tako obimne nadležnosti onako male opštine nisu mogle ni materijalno ni kadrovski da ostvaruju.

Na šta ukazuju uporedno-pravna saznanja o veličini opštine i kakva su iskustva drugih u tom pogledu? Istorijski nastala, u skladu sa načelom »jedno naselje — jedna opština«, opština je u pojedinim zemljama i danas ostala oblik političko-teritorijalnog organizovanja svakog naselja za sebe.[20] U drugim zemljama se, međutim, pristupilo uključivanju više naselja u jednu opštinu. Taj princip »jedno naselje — jedna opština« spominje se i u nas, u starijim izvorima sa pojedinih područja Jugoslavije. U jednom od tih izvora, na primer, ističe se da je svako selo, po pravilu, bilo opština. Međutim, ako je selo premaleno, onda se više takvih sela udruživalo u jednu opštinu.[21] Po tome u kolikoj meri su se držale

[18] Videti raspravu na pomenutom savetovanju u Ljubljani, »Komuna«, br. 11/1971, str. 53.

[19] O tome se može videti šire u njegovom izlaganju na savetovanju: »Opština u reformi političkog sistema« održanom u Beogradu početkom marta 1971.

[20] O naseljima i njihovoj prirodi, poziciji i organizovanosti, kao političkih subjekata u komunalnom sistemu, pa i šire, veoma su interesantna razmatranja dr Leona Geršković izložena u pisanoj i usmenoj reči poslednjih godina.

[21] Milan Smrekar, *Ustav i ustroj seoskih občina u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji s osobitim izrazom na Dalmaciju*, Zagreb, 1887, str. 3.

Digitized by Google

iznetog načela »jedno naselje — jedna opština«, prema nekim autorima, mogu se izdvojiti tri grupe zemalja.[22] U pojedinim zemljama i danas preovlađuje rešenje koje se svodi na doslednu primenu pomenutog načela. S obzirom na postojanje velikog broja malih naselja, u praksi preovlađuju male opštine u tim zemljama (na primer, u Francuskoj, Švajcarskoj, SR Nemačkoj , Belgiji itd.). U drugim zemljama ovo načelo je samo delimično sprovedeno. Najčešće, više manjih susednih naselja čine opštinu (na primer, u Italiji, Švedskoj i većini socijalističkih zemalja). U treću grupu zemalja, s obzirom na veličinu, obično se svrstavaju Portugalija i Jugoslavija, gde su opštine, po pravilu, obrazovane od više naselja.

Ne ulazeći u navođenje razloga u prilog i protiv velike, odnosno male opštine, i o zadržavanju ili napuštanju načela »jedno naselje — jedna opština«, veličina opštine u našoj zemlji, prema ocenama dr Miodraga Jovičića, izraz je doslednog sprovođenja koncepcije o velikoj i snažnoj opštini kao neophodnom okviru u kome se razrešavaju mnoge protivrečnosti u našem društvu. S druge strane, slabosti koje ispoljava velika opština mogu se na odgovarajući način otkloniti jačanjem uloge i mesta mesnih zajednica.

4. Osnovni stavovi i principi o teritorijalnom obrazovanju opštine

Teritorijalno obrazovanje opština je značajno ustavno pravo republika i autonomnih pokrajina. One su, svojim ustavima, regulisale to pitanje na najopštiji način, tako da su u njima sadržani samo najvažniji stavovi, principi, uslovi i postupak teritorijalnog formiranja opština.[23] Za sve ove ustave iz 1974. godine u pogledu teritorijalnog obrazovanja opština zajedničko je nekoliko opštih stavova i principa, na koje u najkraćim crtama ukazujemo.

Prvo, teritorija opštine sastavni je deo republike, odnosno autonomne pokrajine. Teritorija republike, odnosno autonomne pokrajine, deli se na opštine. Pri tom se ni jedno naseljeno mesto ne može naći van sastava jedne opštine i ni jedan deo teritorije republike, odnosno autonomne pokrajine, nije van sastava jedne od opština. Time je potvrđen jedan od osnovnih principa ustavnog prava, ustanovljen još 1946. godine, po kome republike i pokrajine svojim zakonom utvrđuju teritoriju opština, to jest vrše političko-teritorijalnu podelu, ali ne ustanovljavaju opštinu kao oblik zajedništva, budući da to čini Ustav Jugoslavije.[24]

---

[22] O tome se može videti šire i iscrpnije u članku dr Miodraga Jovičića: *Jugoslovenska opština u svetlosti uporednopravnih saznanja*, objavljenom u časopisu »Arhiv za pravne i društvene nauke, br. 1/1973.

[23] Videti o tome član 265. Ustava SR Bosne i Hercegovine, član 279. Ustava SR Crne Gore, član 167. Ustava SR Hrvatske, član 198. Ustava SR Makedonije, član 184. Ustava SR Slovenije, član 282. Ustava SR Srbije, član 276. Ustava SAP Kosova i član 287. Ustava SAP Vojvodine.

[24] Dr Jovan Đorđević, *Ustavno pravo*, drugo dopunjeno izdanje, »Savremena administracija«, Beograd, 1976, str. 707.

Digitized by Google

Drugo, opština se obrazuje za područje na kome postoje uslovi koji obezbeđuju: (1) razvoj samoupravljanja, (2) ostvarivanje prava radnih ljudi i građana i vršenje njihovih dužnosti, (3) ostvarivanje prava i dužnosti opštine i (4) materijalni i društveni razvoj opštine.

Ne ulazeći u njihovo pojedinačno razmatranje i izvesne nijanse koje predviđaju pojedini ustavi, što je inače tema za sebe, može se ipak reći da se navedeni uslovi u stvarnosti međusobno dopunjuju. Samo uslovno mogu se analizirati izdvojeno. Ni jedan od njih se ne može i ne sme prenaglašavati, ali ni zanemarivati i zapostavljati. Razlike u shvatanju i tumačenju mogu nastati u pogledu kriterijumâ pomoću kojih se utvrđuje postojanje uslova na određenom prostoru. Pri svemu tome je potrebno imati na umu u isto vreme kvantitativnu i kvalitativnu stranu tih kriterijuma, to jest: veličinu teritorije, broj naselja, broj stanovnika i zatim — stepen društveno-ekonomske razvijenosti, postojanje zajedničkih funkcija, službi i institucija i njihovu grupisanost i raspored na određenom prostoru, samoupravnu organizaciju i slično. Uz sve to, treba imati u vidu i njihovu komplementarnost, iako u svim prilikama ne moraju da imaju isto značenje i ulogu. Otuda i potreba da se na svakoj teritoriji za koju se obrazuje opština posebno procenjuju navedeni uslovi. Takođe bi trebalo imati na umu i to da kriterijumi o kojima je ovde reč nisu statička kategorija i da se ne mogu objektivizirati jednom zasvagda, već da je reč o društvenim merilima koja se menjaju i nužno prilagođavaju u skladu sa dinamikom ukupnog razvoja. Prostor, kao veličina na kojoj se obrazuje opština, nije nešto što se ne može i ne sme menjati, organizovati i reorganizovati u skladu sa datim prilikama i potrebama, ali isto tako se ne smeju vršiti česte promene u prostoru, koje znače spajanje, pripajanje, razdvajanje i reorganizovanje, jer i to može izazvati diskontinuitet u njihovom društvenom razvoju, remetiti odnose u teritorijalnom sistemu, izazivati nesigurnost, smanjivati mogućnost trajnije orijentacije u razvoju, kidati već stabilizovane veze i slično.

Treće, obrazovanje novih opština, ukidanje i spajanje postojećih, izdvajanje pojedinih naseljenih mesta iz sastava jedne i njihovo uključivanje u sastav druge opštine, uz promene sedišta opština — mogu se vršiti samo na osnovu saglasnosti većine zborova radnih ljudi i građana u mesnim zajednicama sa područja na koje se promene odnose, kao i mišljenja odnosnih skupština. U ovom pogledu takođe se može govoriti o izvesnim nijansama u pojedinim ustavima u čije razmatranje ne ulazimo.

U svakom slučaju, i u našim uslovima potrebno je imati na umu nekoliko opštih činilaca koji takođe utiču na teritorijalno obrazovanje opština, a na koje se ukazuje u literaturi.[25] To su:

[25] Videti o tome u članku dr Milivoja Andrejevića: *Teritorija opštine*, objavljenom u časopisu »Arhiv za pravne i društvene nauke«, br. 1/1973, str. 91—100. i u člancima dr Stojana Tomića *Administra-*

Digitized by Google

stepen razvijenosti proizvodnih snaga i, na toj osnovi, sve veća podela rada i specijalizacija; urbanizacija, to jest razvoj gradova kao naselja specifičnog karaktera; prirodni uslovi življenja ljudi na određenom prostoru (hidrografski, orografski i drugi); istorijski uslovi i tradicija; karakter društveno-ekonomskog i političkog sistema itd.

5. Umesto zaključka

Opština kakvu imamo danas rezultat je revolucionarnih promena i preobražaja u celokupnom razvitku našeg društva u proteklom razdoblju. Političko-teritorijalne promene, počev od 1946. godine do današnjih dana, vodile su od dosta složene do sve jednostavnije organizacije komunalnog sistema, do uspostavljanja jedinstvene opštine i stvaranja velike opštine. Današnja opština, po pravilu, obuhvata jedno gradsko i više seoskih naselja koja im prirodno gravitiraju i s kojima čine celinu. S tim u vezi veoma je važno utvrditi da li je takav princip obrazovanja opština dao očekivane rezultate u smislu prevazilaženja suprotnosti i razlika između gradskih i seoskih naselja (bolje reći, opštinskih centara i periferije) i kakva su naša saznanja o tome. U uslovima razvijene infrastrukture i sve veće urbanizacije u poslednje vreme postavlja se i pitanje sudbine naseljâ, njihove prirode, položaja i organizovanosti kao samoupravnih i političkih subjekata u komunalnom sistemu, pa i šire.[26]

U svakom slučaju, neophodno je da se sve političko-teritorijalne podele u proteklom razdoblju, uključujući i određene aspekte postojeće teritorijalne organizacije komunalnog sistema, sagledavaju i ocenjuju sa stanovišta koliko su one doprinosile i koliko danas doprinose ostvarivanju socijalističkog samoupravnog zajedništva u opštini. Pri svemu tome, organizacione oblike odlučivanja (teritorijalne, radne, funkcionalne, interesne i druge) trebalo bi sagledavati i ocenjivati u sklopu određene političko-teritorijalne podele, i to tako da to bude što više u funkciji oslobađanja (i izražavanja) volje, interesa i potreba radnih ljudi i građana i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica putem odgovarajućih oblika odlučivanja.

Pitanje teritorijalne organizacije opština u pojedinim republikama ocenjuje se danas kao veoma kompleksno i s razlogom se prišlo širem sagledavanju postojećeg stanja. U tu aktivnost u sve

---

tivna i samoupravna vizija prostora komune i *Veličina prostora i komunalne samoupravne autonomije*, objavljenim u časopisu »Opština«, br. 3—4/1979, str. 17—34. i br. 12/1980, str. 49—60.

[26] U tom pogledu veoma su inspirativna razmišljanja dr Leona Geršković izložena u članku *Komunalni sistem — temelj socijalističkog zajedništva*, objavljenom u »Borbi« 6. aprila 1981. i *Društveni odnosi u ostvarivanju ustavne koncepcije komunalnog sistema*, koji je objavljen u »Komunistu« (Zagreb) 8. januara 1982. godine, kao i u drugim prilikama.

Digitized by Google

većoj meri se uključuju i angažuju naučnoistraživačke i druge institucije, kako bi se na osnovu rezultata takvog proučavanja moglo pristupiti odlučivanju i o eventualnim promenama u teritorijalnoj organizaciji opština u pojedinim republikama, odnosno autonomnim pokrajinama.[27] To je logično, budući da teritorijalni aspekt organizovanja komunalnog sistema u znatnoj meri i dosta neposredno utiče na mogućnost ostvarivanja samoupravnih prava ljudi, na jačanje opštine kao samoupravne zajednice, efikasnost u funkcionisanju društveno-političkog sistema u celini, a samim tim i na dinamiku ostvarivanja i razvijanja socijalističkih društvenih odnosa. Zauzimanje stavova o teritorijalnoj organizaciji komunalnog sistema, što takođe treba istaći, ima neposredan uticaj i na pravac društvene akcije usmerene na dograđivanje koncepcije o mesnoj zajednici, samoupravnoj interesnoj zajednici, samoj opštini i oblicima njihovog udruživanja u gradske i regionalne zajednice opština. Upravo zbog toga teritorijalnu organizaciju nije moguće razmatrati ukoliko se ne bude sagledavala celina problema i ukupne društvene akcije na ostvarivanju ustavne koncepcije i osnovnih idejno-političkih opredeljenja u opštini.

Umesto paušalnih ocena i izjašnjavanja u prilog i protiv »radikalnog« preispitivanja teritorijalne organizacije opština, odnosno »za« i »protiv« određene »korekcije« u toj organizaciji, danas sve više preovladava shvatanje o neophodnosti da se sa potrebnom pažnjom razmatra i u demokratski utvrđenom postupku ocenjuje opravdanost konkretnih zahteva koje radni ljudi i građani i njihove društveno-političke organizacije ističu u pogledu obrazovanja novih opština.

[27] O raznim aspektima teritorijalne organizacije komunalnog sistema pripremljeno je više prigodnih materijala u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Makedoniji, Sloveniji i Srbiji i na njih smo delimično ukazivali i u ovom radu.

Digitized by Google

Blagoja Kunovski

Treći filmski svijet

(Filmovi nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju)

Film je nedvojbeno pokazao da može biti velika mogućnost saopćavanja povijesne i suvremene istine o nacionalnoj, državnoj, kulturnoj i socijalnoj sredini. To je, dakle, komunikacijska prednost samog filmskog medija. Jer film, kao produkt određene umjetničke discipline, ma koliko slijedio kinestetičke postulate kao primarnost svog određenja, u isto je vrijeme moćan faktor informiranja, a to mu osigurava da se poslije svake valorizacije održi. Prema tome, film automatski postaje i moćno oruđe propagande (istina koja važi još od njegovog osnutka), što podrazumijeva i mogućnost provjere stupnja točnosti, istinitosti i usmjerenosti korištene filmske građe te njeno političko-ideološko i informacijsko-kulturološko odredište. Tu njegovu višestruku funkciju ne samo što su dosad obilato iskorištavale kinematografske i kulturno razvijene sredine, nego je »upotreba« filma u te svrhe postala imperativom za zemlje takozvanog trećeg filmskog svijeta, koje se obično svrstavaju u produkcijski nerazvijene i, osim nekoliko izuzetaka, s minimalnom kinematografskom tradicijom. Naročito je posljednje decenije došlo do prodora tog filmskog svijeta, čiji su školovani autori usmjerili svoje interesovanje ka dinamičnijoj afirmaciji stremljenja svojih naroda i zemalja. Tako se pos-

Digitized by Google

tepeno stvarala osnova koju su činili progresivni i talentirani sineasti Afrike, Azije i Latinske Amerike, koji će pomoću svojih kultiviranih autorskih izraza, koristeći pri tom neizmjerno bogatu nacionalnu tradiciju i povijest sredina u kojima stvaraju svoja djela, predočiti svjetskoj publici i kritici jednu novu sadržinsko-tematsku i kinestetičku galaksiju. Intenzitet tog zahuktalog razvoja kinematografija zemalja u razvoju naročito se osjeća tokom nekoliko posljednjih godina, kada učešće filmova iz tih zemalja postaje neizostavno na svim filmskim manifestacijama, među kojima po afirmaciji tih ostvarenja, putem specijaliziranih programa, prednjače festivali u Kanu, Londonu, Zapadnom Berlinu, Manhajmu, a u posljednje vrijeme i beogradski FEST, tako da se na horizontu svjetskog filma pojavio veći broj autora i filmova iz trećeg filmskog svijeta koji pobuđuju sve veću pažnju kritike i publike.

Prije konkretnog razmatranja najizrazitijih primjera tog prodora trećeg filmskog svijeta treba istaći karakteristike, inspiracije i tendencije koje su zajedničke za većinu tih filmova. Autori filmova su, prije svega, zaokupljeni korijenima povijesnog ugnjetavanja i imperijalističke eksploatacije, kojima su stoljećima bili podvrgnuti narodi Afrike, Azije i Latinske Amerike. Pri tom, ti procesi se još uvijek ne mogu svrstati u nešto što već pripada prošlosti; naprotiv, veći dio toga još traje i motivira narode tih zemalja za dalju borbu. To je svijet ekonomske nerazvijenosti, iz koje proizlaze nizak životni standard i neobrazovanost, a, s druge strane, zemlje i narodi ovih kontinenata još uvijek služe kao poligon imperijalističkom neokolonijalizmu te manipuliranju inozemne, a ponegdje i domaće oligarhije. Za održavanje statusa nerazvijenosti koriste se, na stanovit način, i usluge crkava i religije koje ove propovijedaju, držeći se isključivo tradicije narodne kulture, koja, u suštini, usporava progres i oslobađanje čovjeka. U takvim nepovoljnim uvjetima napredni filmski stvaraoci-intelektualci javljaju se kao savjest naroda kome pripadaju, kao glas istine, izlažući se često riziku pritiska cenzure, a ponekad i progonu iz zemlje, ovisno o stupnju tolerancije i mogućnosti izražavanja. No u svemu tome je ipak najvažnija komunikacija sa spoljašnjim svijetom kome autori svojim filmovima daju konkretne povijesne i suvremene informacije, pa je stoga sretna okolnost što se većina novooslobođenih zemalja politički opredijelila za nezavisan razvoj u oblasti kulture i umjetnosti, što je preduvjet stvaranja niza umjetnički i sadržinski zanimljivih filmova. Negdje je taj proces razvoja nacionalne kinematografije poodmakao (zahvaljujući tradicionalnom kinematografskom razvitku), te se već može govoriti o određenoj nacionalnoj kinematografskoj školi, kao što je to slučaj sa indijskom, egipatskom, alžirskom ili kubanskom kinematografijom. Neke, pak, zemlje tek krče put ka obezbjeđivanju integralnosti svojoj kinematografiji; neke su nedavno snimile tek svoj prvi igrani film, kao svojevrsno kinematografsko krštenje itd. U cjelini, to su djela autorâ koji su spremni da reha-

Digitized by Google

bilitiraju povijesnu istinu, smjelo zadirući u prošlost da bi još odlučnije mogli progovoriti o sadašnjosti svojih zemalja i naroda, gradeći polako svojevrstan treći autorski svijet, koji će biti izraz ne samo njihovih filmskih i političkih shvaćanja i opredjeljenja, nego i volje naroda u čije ime i stvaraju svoja djela, koja prerastaju u snažan faktor međunarodne informatike i komunikacije.

Afrički film

Jedan od najočitijih prodora filmova trećeg filmskog svijeta u posljednjih nekoliko godina svakako je napravio afrički film s dvadesetak veoma značajnih ostvarenja koja daju pečat zajedništvu i jedinstvenosti ove kontinentalne kinematografije koja je tim bogatija što se broj nacionalnih kinematografija povećava.

Prvi i najznačajniji prodor ka međunarodnoj afirmaciji — i to na velika filmska vrata — predstavljao je trijumf alžirskog redatelja Muhameda Lahdara Hamine sa filmom *Kronika vrelih godina* (»Chronique des années de braise«), koji je u Kanu prije četiri godine osvojio »Zlatnu palmu«. Prije toga se Hamina najavio sa također vrijednim filmom *Vruća zima* (»Decémbre«), snimljenim 1973. godine, čija se radnja zbiva 1960. godine u doba francuske kolonijalne vladavine u Alžiru. U njemu se opisuje borba pokreta otpora, Fronta nacionalnog oslobođenja (FLN), a u središtu filmske drame nalazi se zarobljeni lider FLN-a Si Ahmed, kojeg će saslušavati i voditi cijelu istragu francuska vojna policija.

Film *Kronika vrelih godina* predstavlja trosatnu filmsku epopeju alžirskog naroda, koja je u sebi sublimirala sve karakteristike autentične revolucije, u isto vrijeme odjeknuvši i kao svojevrstan filmski manifest ugnjetavanih naroda. Film počinje 1939. godinom, a to je doba svjetske ekspanzije fašizma, da bi se završio danom izbijanja alžirske revolucije. Već time efektno svjedoči o tome da početak tih događaja nije bio slučajan: naime, dugi niz godina zahuktali vulkan konačno će se sliti sa plamenom revolucije alžirskog naroda, čiji je povijesni epilog poznat. Film je, dramaturški, podijeljen na šest dijelova, na »filmska pjevanja« svoje vrste: Prašnjave godine, Godine varnica, Godine povlačenja, Godine tereta, Godine plamena i, konačno, Godine revolta, kojima je revolucija i počela. Redatelj Hamina daje kroniku nedavne prošlosti svoje zemlje, počev od kolonijalnog ropstva, preko godina ratovanja protiv Hitlerovog fašizma, sudjelovanja alžirskih vojnika u borbama za oslobođenje Evrope, zatim pobjede nad fašizmom i zadržavanja kolonijalnog statusa Alžira pod Francuskom, sve do početka revolucije i zbacivanja francuskog kolonijalizma. U cijelom tom povijesnom vihoru neprekidno se u filmu osjeća duh izmučenog, ali herojskog alžirskog naroda. Mada dokumentarno koncipiran, Haminin film ipak nije samo povijesni, već mu je cilj prikazivanje procesa sazrijevanja svijesti alžirskog seljaka o potrebi izvođenja revolucije, uz otvorene političke implikacije, s akcentom na pravu svakog naroda

Digitized by Google

na slobodu i nezavisnost. U dramaturško-redateljskom konceptu Hamine očituju se dvije linije koje formiraju sineastičku specifičnost filma. Naime, na općem planu prikazivanja zbivanja Hamina izgrađuje bogatu filmsku fresku s naglašenim epskim karakterom, u čijem se središtu nalazi narod kao kolektivni heroj, što koncepcijski podsjeća na Ejzenštajna. Također, Haminin film nema klasičnu fabulu, već se filmski izraz stvara stilizacijom motivâ iz legendi čiji je tvorac sam narod. Tokom cijelog filma, kao »ličnost lajt-motiv«, pojavljuje se bezumni Milud (kojega izvanredno sugestivno igra sam redatelj Hamina). Milud je, u stvari, inkarnacija proroka koji jedini ima moć da transponira istinu, uzdižući je do trijumfa pravde (prema arapskim legendama, takozvani »Mabuli«, to jest bezumnici, govorili su istinu, jer je njima bezumlje određeno od Alaha). Na općem planu Hamina znalački uklapa masu i gradi integralnost alžirskog pejzaža koji čine: pustinja, doline, sivoća stijenja, presahla rječna korita, seoski kućerci i mahale, a u svim tim autentičnim ambijentima dat je čovjek, kao imanentnost jedne sredine čiju prirodu i duh on označava. A budući da epopeja ne podnosi neposredno psihološko nijansiranje, pojedini će se detalji stopiti u kretanju cjeline, te će u filmu *Kronika vrelih godina* centralno mjesto zauzeti kolektivno biće — biće koje diše, pati, bori se i nada. Istinski heroj filma je narod koji se kalio u dugogodišnjem ropstvu, stekavši dovoljno odvažnosti i dostojanstva da odolijeva »vrelim godinama«, boreći se za vlastiti put u budućnost kakva se danas u Alžiru gradi.

Dok je Hamina postavio povijesne okvire alžirske revolucije, druga dva autora posvećuju pažnju dvjema tipičnim pojavama u suvremenom alžirskom društvu, u kome revolucija traje. Film *Nomadi* (»Les Nomades«, produkcija 1975) mladog redatelja Sida Ali Mazifa bavi se problemima najbrojnijeg sloja alžirskog društva seljacima-nomadima, dok film *Hrabri Omar* (»Omar Gatlato«, produkcija 1976) redatelja Merzaka Aluaša razotkriva protivrječnosti urbanog života. Vrijednost i jednog i drugog filma je u dokumentarističkom prikazivanju svakidašnjeg života u dvije različite socijalne sredine. Godine 1975, kada je film *Nomadi* snimljen, bilo je goruće pitanje ekonomskog i socijalnog preusmjeravanja agrarne revolucije. Tada nije bilo nimalo svejedno da li će obradiva zemlja prijeći u ruke monopolâ koji će uzrokovati siromaštvo većine seljaka. Ponašanje protagonista u tim društvenim procesima uvjetovano je ekonomsko-političkim stajalištima izgrađenim u samoj agrarnoj revoluciji, koja otvara puteve ka dubokim socijalnim i političkim promjenama u alžirskom društvu. Drugi film, *Hrabri Omar*, verističkim postupkom slikajući život mladog činovnika Omara, posredno podvrgava kritici navike i stanja u suvremenom životu alžirskih gradova. Monotonija (u stilu Felinijevih *Danguba)* kojom je zahvaćen mladi Omar izraz je akutnog otuđenja prouzrokovanog težnjom za podražavanjem životnog standarda Zapada, te atrofiranja želje za njegovanjem nacionalne tradicije. Tu je dat i fenomen »mašizma« — frustrirajuće nedostajanje žena i izostajanje

Digitized by Google

duhovnog življenja, što sobom donosi postojanje svojevrsnog gangsterizma u urbanoj periferiji, Kazbi. Redatelj Aluaš, čiji je ovo prvi film, s osjećajem za detalje iz svakodnevnog života, u kome pronalazi dosta komike i ironije, daje originalan portret mladog Alžirca, kao i mladog društva, koje u traženju vlastitog puta prolazi kroz očite kontroverznosti. Od alžirskih filmova treba spomenuti i film *Ljudi bez korijena* (»Les Déracinés«, produkcija 1976) redatelja Lamina Merbaha, u kome se govori o kolonizatorskom teroru Francuza vršenom nad seljacima-felasima, koje protjerivanjem sa njihovih planinskih posjeda prinuđuju na preseljavanje u gradove. A tamo, suočeni s besposlicom, moraju raditi u uvjetima najteže eksploatacije, čime se krug narodne nesreće u doba kolonijalnog jarma zatvarao, uz nastajanje potrebe za pobunom sa još težim posljedicama.

Pandan alžirskom filmu *Hrabri Omar* jest film *Mrlja na zidu* (»Jarha fi Ihaite« ili, na francuskom: »Une brèche dans le mur«, produkcija 1978) Marokanca Jilali Ferhatija, koji opisuje život u gradu Tangeru. I u ovom se filmu autor bavi opterećenjima koja su ostala u životu ljudi u gradovima iz kolonijalnog perioda, čime suvremeno marokansko društvo dovodi u pitanje svoju potpunu nezavisnost. »Inficiranje« turističkom industrijom (klubovi »Mediteran«, »urbanizirane« kamile, turistički vodiči) — dio je simbola u kontekstu ekonomskog i socijalnog nazadovanja svakidašnjeg života običnog Marokanca, koji je najčešće i žrtva dominiranja birokratske autoritarnosti. Ferhati slika gradsku gužvu, ulice pune prolaznika, daje prizore na plažama, a u pozadini je epizoda ubojstva neke hotelske sobarice, kao dio te stvarnosti u kojoj je čak i osumnjičeni manje krivac, a više žrtva. Ferhati kao da u svojstvu »inspektora« u svom filmu traži odgovor na pitanje: u čemu je život Maroka? Film *Mrlja na zidu*, slikajući svakidašnjicu grada Tangera i ljude u njemu, s njihovim preokupacijama, posredno razmatra i mnoge probleme današnjeg Maroka. Sličnim se društvenim problemima, ali sa aspekta seoskog života i migracije mladih iz sela u gradove, bavi još jedan marokanski autor. To je Ahmed El Maanuni, koji u svom filmu *Ah, ti dani* (»Alyam, Alyam«, na francuskom: »O, Les Jours«, produkcija 1978) ide korak dalje na planu verističke opservacije života u marokanskom društvu. Glavni akteri u njegovom filmu su autentični seljaci i njihove obitelji iz marokanskog sela Ulari Zisne, u blizini Kazablanke. Centralna ličnost, mladi seljak Abdelvahad, u stvari u filmu iznosi svoju sudbinu. Ovaj film tretira aktualan problem — sukob generacija u shvatanju suvremenosti, uz dileme mladih oko napuštanja sela i njegovog patrijarhalnog života te odlaska u veliki grad ili na rad u inozemstvo. Abdelvahad je u sukobu sa shvatanjima svoje majke Hilme, koja, nakon muževljeve smrti, od sina zahtijeva da ostane na selu kako bi preuzeo poslove svoga oca, kao novi, mladi vlasnik i glava obitelji. Međutim, Abdelvahad razrešava dilemu — nakon što je na očevom grobu zatražio »oproštenje«, konačno odlučuje da napusti selo. Maanuni, kao dobar poznavalac života na selu u vlasti-

Digitized by Google

toj zemlji, u filmu *Ah, ti dani* daje dokumentarno spontanu životnu atmosferu u kojoj autentični seljaci, sa njihovim običajima te folklorno-etničkim obeležjem, ostvaruju osmozu između fikcijskog i autentičnog, između životne imitacije i dokumentarne istine.

Problem koji je dosta obazrivo postavljen u filmu *Mrlja na zidu* dobija drastičan epilog u tuniskom filmu *Sunce hijena* (»Soleil des hyènes«, produkcija 1976/77) scenarista i redatelja Ridhe Behija. Studirajući sociologiju u Parizu, Behi je, u stvari, kondenzirao građu koju će upotrijebiti za svoj prvi igrani film. Naime, njegov film analizira korijene turističke ekspanzije stranog kapitala u Tunisu i susjednom Maroku i cijenu tog privida blagostanja. Sam je naslov filma veoma oštar u svojoj metaforičkoj sublimaciji problema — kako sunce sjeverne Afrike kradu zapadnoevropske »biznis-hijene«. Sela Tunisa i Maroka postaju oaze za bogataše; seljaci se više ne bave poslovima koje su decenijama obavljali; priobalnu zemlju su im oteli korumpirani domaći liferanti, koji u suradnji sa svjetskim kapitalom izrabljuju dotadašnje ribare, prodajući ih kao jeftinu radnu snagu strancima. More, vegetacija i autohtoni ljudi afričkog Sredozemlja postepeno propadaju zbog zahuktale najezde industrijskog turizma, koji krade prirodu i život i time čine nepopravljivo zlo. Film je doista strog i oštar u svojoj osudi, reklo bi se, nemilosrdan i pomalo militantan u svojoj kritičnosti te raskrinkavanju zavjere protiv dijela afričkog Sredozemlja.

Među kinematografijama afričkog arapskog svijeta određenu tradiciju svakako ima egipatska, čija je centralna ličnost, sa impozantnim filmskim opusom, redatelj Jusef Šahin, koji pune tri decenije djeluje u egipatskoj kinematografiji — ima više od 30 snimljenih filmova. Međutim, i pored te činjenice, Šahin, kao i mnogi drugi, ne samo arapski ili afrički redatelji, nego uopće oni iz trećeg filmskog svijeta (među kojima je najviše autora iz nesvrstanih zemalja), dosad su bili malo poznati široj svjetskoj publici, uključujući i jugoslavensku, što je pitanje distributerske politike, pa i drugih okolnosti. Zahvaljujući postojanju FEST-a, naša je publika u minuloj deceniji mogla vidjeti dio filmova trećeg filmskog svijeta, kojih je iz godine u godinu sve više. Tako je, nakon većeg vakuuma, kad je riječ o velikom opusu Šahina, naša publika mogla upoznati odlični film *Aleksandrija, zašto?* (»Iskindiria... Leh?«, produkcija 1978). Film u svojoj osnovi ima autobiografski karakter, pri čemu se u strukturi epske kronike o Egiptu tokom drugog svjetskog rata, kao nosilac autorovih uspomena iz mladosti, javlja 18-godišnji momak Jeha. To su svojevrsne autorove reminiscencije na nekadašnje vlastito doživljavanje svijeta, sa svim mladalačkim zanosom i ambicijama, ali sada filmski kondenzirane kod zrelog Šahina, koji je prema tim događajima iz mladosti već strogo kritičan. Egipat i rodna Aleksandrija u doba rata, tačnije, 1942, fašistička opasnost, približavanje Romelovih trupa, interesi Engleske, pokušaj atentata na Čerčila, svijet crne burze, impresije iz holivudske fabrike snova, Ester Vilijams u *Balu na vodi*, maštanje o od-

Digitized by Google

lasku na filmski studij u SAD te, na koncu, ironično predstavljeni dolazak na tle »obećane američke zemlje« — sve su to slike što ih, kroz slobodniju dramaturgiju i uz malo mjuzikla, mozaički daje Šahin, koji, primjenom romaneskne forme, stvara zaista sadržajno pregnantan film, pružajući posebno interesantne informacije o Egiptu i životu u velegradu kakav je Aleksandrija u doba drugog svjetskog rata.

Od novijih egipatskih filmova izdvaja se trideseti po redu film Šahinovog generacijskog kolege Salaha Abu Saifa *Vodonoša je mrtav* (»El sakka mat«, produkcija 1977), koji je egipatska kritika proglasila za najbolji domaći film 1977. To je biografski film, inspiriran životom poznatog egipatskog pisca Jusefa Al Sibaija, koji je ubijen u Londonu sredinom sedamdesetih godina. *Vodonoša je mrtav* u isto vrijeme predstavlja i svojevrstan rezime životnog i umjetničkog iskustva samog redatelja Saifa.

U protekloj deceniji su posebnu afirmaciju stekli filmovi crne Afrike, među kojima se svojom sadržinsko-kinestetskom vrijednošću izdvaja veća grupa ostvarenja koja se autentično bave povezivanjem afričke povijesti i tradicije sa sadašnjošću, bilo u formi dokumentaristički postavljene dramaturgije i režije ili u obliku metaforičko-asocijativne naracije. Među kinematografijama crne Afrike svakako su najinteresantniji autori i filmovi iz Senegala, a posebno stvaralaštvo vodećeg afričkog autora Usmana Sembenea. Spomenute usmjerenosti i tendencije suvremenog afričkog filma, čini se, najsublimnije i najpoetičnije su izražene u Sembenovom filmu *Sedo* (»Ceddo«, produkcija 1976). Ovaj Senegalac u svom osmom po redu ostvarenju (prethodni *Xala* je također značajan) izlaže svojevrsnu filmsku meditaciju, u kojoj su iznesene činjenice i događaji u periodu koji se proteže od vemena prije nekoliko stoljeća pa do naših dana. *Sedo* je priča o političkoj sili i vjerskim razmiricama u jednom afričkom selu, o svojevrsnom trostrukom sukobljavanju kršćanstva, muhamedanstva te vlastite religije sela, što rezultira kidnapiranjem kćeri seoskog glavara. Film počinje kao izvrsna komedija djonsonijanskog duha, da bi se okončao eksplozivnim i krvavim finalom. I sam Afrikanac, Sembene odvažno sugerira da crni ljudi ponekad mogu biti jednako korumpirani kao i bijelci, što je pitanje opće ljudske prirode. Na globalnom planu film *Sedo* predstavlja parabolu s višeslojnim značenjima. Prvi je sloj uzurpacija sile, kao glavni uzročnik postojanja sadašnjih vlada u većini afričkih zemalja. Drugi obuhvaća povezivanje feudalnih klasa sa sadašnjom buržoazijom Afrike. Treći sloj proizlazi iz priče o »nemirnom selu«, a odnosi se na religiju koja je dovedena dotle da predstavlja direktan uzročnik otuđenja Afrikanaca, čak i danas. Slijedeći sloj je dat u analizi trgovine crnim robljem u zamjenu za bofl-robu i tričarije sa Zapada, a posljednji obuhvaća afrički spiritualizam, koji je u filmu ilustriran autentičnim ritualima.

Pored Sembena, senegalski je film dao još jednog zanimljivog autora; to je mlada redateljka Safi Fej, jedna od retkih Afrikanki

Digitized by Google

koje se bave filmom. Ona se 1975. godine pojavila sa svojim prvim dugometražnim dokumentarnim filmom *Pisma seljaka* („Kaddu Beykat«), za koji je dobila francusku nagradu »Žorž Sadul«. Nakon uspjeha tog filma, Safi Fej, očito svjesna nepovoljnog položaja autorâ trećeg filmskog svijeta, iznosi svoj stav i položaj, kao i položaj svojih kolega, u okviru svjetske kinematografije, u jednoj vrsti manifestne izjave koja glasi: »Moj slijedeći film (ako uopće dođe do njega) bit će slika iz života mog rodnog sela Fad Jal, gdje imam kuću koju mi je podigao otac, kao miran kutak za rad. No za to mi je potreban novac, i onaj koji imam i onaj koji mi nisu isplatili francuski distributeri, iako je moj dokumentarni film *Pisma seljaka* postigao nesumnjiv uspjeh u Parizu. Uopće, francuski filmski biznismeni često se upravo tako ponašaju prema nama iz trećeg svijeta. Za sve što nam pripada moramo se izboriti. Zbog toga je nama, stvaraocima iz Afrike, neophodno da imamo studio i proizvodna sredstva koja će pripadati samo nama, kao što nam je potrebno da imamo i svoju distribuciju. Budući da i moje kolege slično žele, ima nade da ćemo jednom postati nezavisni. Najzad, tu je i jezička barijera. U Senegalu se govori šest različitih jezika. O tom problemu moramo razmišljati ako želimo ne samo da pravimo filmove u Africi i o Africi, nego i za Afriku...« Četiri godine kasnije, 1979, Safi Fej je ostvarila svoju želju snimivši film o životu svog sela Fad Jal (kod nas prikazan pod naslovom *Drvo života*, dok u originalu glasi: »Fad Jal«). Moto je ovog filma: »U Africi smrt svakog starca ima isti efekat kao da je jedna biblioteka izgorjela...« U filmu je takav starac Ibu Ndong i njegova obitelj, posredstvom kojih Safi Fej slika autentični život jednog senegalskog sela, sa plemenskim običajima i ritualima svakidašnjeg života.

Pored samih Afrikanaca, filmove o Africi snimaju i evropski redatelji. Na primer, Francuz Žak Šampro je u senegalsko-francuskoj koprodukciji snimio svoj prvi film *Sako, druga obala* (»Sako, autre côte«). Film obrađuje aktualan problem — emigraciju afričkih radnika u Evropu, sa svim teškim reperkusijama po njihovu ličnu bezbjednost, egzistenciju te ljudsko dostojanstvo. To je storija o mladom Afrikancu iz Malija — Bubakari Sako, koji je na putu do ilegalne emigracije suočen s nizom teškoća prolazeći kroz dio Afrike, zatim Španjolske, da bi na kraju, iscrpljen od umora, pao mrtav pred vratima stana svoga brata zaposlenog u Parizu. Šamproov film je mučan i mračan po svom sadržaju sa završnicom o beznađu, ali time je upućeno otvoreno pitanje ljudima Zapada, uz apeliranje na njihovu savjest, koji su svojom politikom diskriminacije s elementima neorasizma prouzrokovali mnoge nesreće Afrikancima. A sama činjenica da je to film bijelca, Evropljanina, još više zaoštrava pitanje kritičko-samokritičkog preispitivanja dosadašnjeg ponašanja »zapadnjaka«.

Sve je više i sve su češći filmovi u kojima afrički redatelji, školovani u Evropi, razmatraju odnose između Afrike i Evrope. Jedan od filmova koji također beskompromisno obrađuje život i sudbinu magrepskih gastarbajtera u Francuskoj jeste djelo *Ambasadori*

Digitized by Google

Mohameda Nasera Ktarija iz Tunisa. To je film koji u kolažno-dokumentarnom obliku priča o životu sjevernoafričkih radnika u Parizu, točnije, o njihovoj pariskoj oazi, »Zlatnoj kapljici« u blizini Monmartra. Teme se isprepliću, film je kao album u kome su zabilježene sudbine mnogih radnika muškaraca i žena, koji žive daleko od svojih domova, rade, vole, pate, bore se i umiru. Sam naslov filma je sarkastična aluzija na sadržaj teksta, koji se čita svim sjevernoafričkim radnicima prije njihovog odlaska u bilo koju zemlju Evrope. U tom tekstu njih proglašavaju »ambasadorima«, koji svojim radom i ponašanjem predstavljaju svoju zemlju i svoj narod. To su ti nesretni »ambasadori« bez ambasade, eksploatirani i prezreni, izloženi netrpeljivosti i rasističkoj zlovolji evropskih bijelih domaćina i gazda. Oni su, zapravo, žrtve jedne međunarodne apsurdne manipulacije kada, u potrazi za kruhom, napuštajući svoje afričke zemlje nude kapitalistima svoju radnu snagu na prodaju, ne pitajući za cijenu, uz neznatnu novčanu naknadu, a bez ikakve moralno-ljudske satisfakcije. Ali, i pored svakodnevnih stradanja i iskušenja, ti ljudi uspijevaju sačuvati svoje dostojanstvo u poniženju, dok film izlaže posrednoj kritici zluradost i hipokriziju Francuza. Kao diplomirani psiholog na Sorboni, mladi autor Ktari pokazuje veliko poznavanje psihe, naravi i karaktera svojih sunarodnjaka, posvećujući svoje prvo ostvarenje upravo njima. To je svojevrstan dosje o neoeksploataciji, filmska fikcija inspirirana stvarnošću, u kojoj, pored profesionalnih glumaca, nastupa i velik broj autentičnih Sjevernoafrikanaca, koji, u svojstvu naturščika, dočaravaju dio svoje svakidašnjice u tuđini.

U grupi filmova koji se vraćaju povijesti da bi osvijetlili procese i događaje što su još uvijek aktualni za afrički kontinent nalazi se i oskarovac *Crno i bijelo u koloru* (»Noir et Blanc en colour«, produkcija 1977/78) redatelja Žan-Žak Anoa, porijeklom iz Obale Slonovače, koji je, kao i mnogi afrički autori, školovan u Evropi, u Francuskoj, te je i sam film realiziran kao koprodukcija Obale Slonovače i Francuske. Fabula filma vraća nas u Francusku Ekvatorijalnu Afriku, u doba izbijanja prvog svjetskog rata. Mirni dani francuskih i njemačkih kolonijalnih trupa u tom dijelu Afrike odjednom prestaju nakon dobijenog obavještenja (mada sa zakašnjenjem od šest mjeseci) da je u Evropi počeo rat. U stvari, Ano gradi komediju na osnovi inače dosta ozbiljne građe koja polako prelazi u satiru i farsu na račun kolonijalizma, imperijalizma te buržujske hipokrizije francuskih osvajača. Sve ličnosti francuske kolonijalne vlasti, kao i predstavnici sitnoburžujskog mentaliteta, prikazani su kao svojevrsne karikature, bilo da je riječ o događajima u prodavaonici sabraće trgovaca bilo da su to crnohumorni prizori iz improviziranog rata između francuskih i njemačkih vojnika u kojem najviše stradaju domoroci.

Drugi film, koji također istražuje korijene i uzroke sadašnjosti jednog naroda i zemlje, jest film *Tri tisuće godina žetve* (»Harvest: three thousand years«, produkcija 1975) Etiopljanina Hailea Gerime. U svom dva i po satnom filmu redatelj Gerima, osebujnim si-

Digitized by Google

neastičkim senzibilitetom, slika povijest svoga naroda, njegove krvave »žetve« tokom jedne od najvećih dinastija, čiji kraj označava ubojstvo posljednjeg prijestolonasljednika (što je u to vrijeme bilo i aluzija na svrgnuće carskog režima u Etiopiji). Ova seoska filmska epopeja, s političkom intonacijom, predstavlja krik revolta protiv opresije i eksploatacije, čime lokalni događaji nadilaze, univerzalnim značenjem, promatrani fenomen.

Iz Nigerije tokom posljednjih pet godina stiglo je nekoliko interesantnih ostvarenja, od kojih u prvom redu treba izdvojiti film *Babatu-tri zapovijesti* (»Babatu-three commandment«) redatelja Žana Raouša. Njegov film predstavlja rekonstrukciju narodne legende o čuvenom nigerijskom ratniku Babatuu. U stvari, Raouš, u potrazi za filmskom građom, otkriva tu legendu kao dio stare usmene tradicije Nigerijaca. Te zapise o Babatuu dao je pisac Bubu Nama, po čijem scenariju redatelj Raouš gradi filmsku priču u kojoj su dijalozi i gluma izvedeni spontano, a glavne ličnosti tumače dvojica Raoušovih prijatelja koji svoja autentična imena: Damur i Lem zadržavaju i u filmu. Tako legenda o narodnom ratniku iz prošlog stoljeća — Babatuu, jedinom pravom ratniku zapadne Afrike koji se uspešno borio protiv Francuza, zatim protiv Engleza i Nijemaca — dobija svoje novo, rekonstruirano viđenje kroz sjećanja narodâ, dok sam film predstavlja poticaj i opomenu za sadašnje Afrikance, koji moraju nastaviti borbu koju su drugi prije njih započeli.

Prvi film mlade kamerunske kinematografije *Tuđi sin* (»Muna Moto«, produkcija 1975) Dikongue Pipa razmatra neke aktualne dileme suvremenih Afrikanaca. Kroz životnu ispovijest jednog čovjeka, kojem će u ime »viših ciljeva« biti uništena porodica, autor Pipa postavlja generalno pitanje: gdje je granica između općih društvenih i moralnih principa, te prava pojedinca na svoj subjektivni status unutar tih principa da kroz svoj intimni život osmišljava svoje postojanje. Suština ove suvremene afričke drame jest vječni konflikt između ljubavi i društvenih, vladajućih normi, između ljubavi i institucija. Prema tome, film *Tuđi sin* je još jedan iskreni pokušaj da se filmska umjetnost stavi u službu čovjekovih životnih problema, autorovim opredjeljenjem da se kroz sudbinu jedinke prelama socijalna i moralna slika događaja u suvremenom afričkom društvu, u kome se otkrivaju različiti aspekti njegove mnogostranosti.

Jedan od gorućih problema suvremene Afrike svakako je i religija, čiji krajnji oblici još uvijek predstavljaju veliku prepreku bržoj emancipaciji narodâ i njihovom progresivnom prosvjećivanju. Protiv ortodoksnosti i religioznog fanatizma, koji prerastaju u jednu vrstu eksploatatorstva, istupa film *Njangaan* (tako se nazivaju djeca koja pohađaju »Dara« ili »Koteb«-škole, gdje se uči Koran). Senegalski autor Mahama Traore prati sudbinu tih dječaka, koje crkveni režim zapravo eksploatira kroz neplaćeni rad. Tako djeca i njihove porodice postaju žrtve podmuklog izrabljivanja koje nad njima sprovodi kasta privilegiranih Marabuta, u dijelu afrič-

Digitized by Google

kih zemalja gdje dominira muslimanska religija. Koristeći religiju, a u dosluhu s neoimperijalizmom, Marabuti šire i učvršćuju svoje socijalne i političke pozicije zapostavljajući interes naroda. Tako se film suprotstavlja ponovnom porobljavanju naroda putem religije. Autorov je cilj da u filmu također pokaže da je eskalacija religije tako snažna da je čak ni sadašnje institucije ne nastoje suzbiti. Film *Njangaan*, dalje, prikazuje zabrinjavajući stadij iskorištavanja religije u eksploataciji narodâ, što rezultira sprečavanjem mladih generacija koje pokušavaju da nađu vlastiti identitet.

Film *Vjenčanje Zena* (»The weding of Zen«) u svojim je namjerama blizak *Njangaanu*. Njegov se autor Kalil Sidik iz Kuvajta inspirirao istoimenim romanom pisca Tajiba Salaha iz Sudana. U svom filmu redatelj Sidik fiksira ključnu temu romana — čovjekove snove između vjere, privida i života. A to je, opet, u skladu s konačnim intencijama filma — da mlade afričke, točnije, arapske nacije, suočavanjem s povijesnom i socijalnom realnošću, moraju definirati svoje aspiracije.

Vjera pripada onima koji vjeruju, a nada onima koji se bore. Kako bi drugačije ljudski snovi Afrikanaca bili mogući u teškoj realnosti? U tom smislu postoji više filmova koji govore o borbi čovjeka Afrike za slobodu i nezavisnost, među kojima se izdvajaju dva ostvarenja koja otkrivaju dio istine o dva karakteristična ratna žarišta afričkog kontinenta. To su: sirijsko-libijski film *Kafr Kasem* redatelja Burhana Alavije i film *Sambizanga*, Angolke koja živi u Francuskoj, Sare Maldoror. Film *Kafr Kasem* predstavlja rekonstrukciju autentičnog događaja, pokolja koji su izvršili izraelski vojnici nad nedužnim palestinskim stanovnicima sela Kafr Kasem u toku rata 1956. godine. U ovom djelu imponira primjena kinestetičke strukture jednog inteligentnog autora u cilju građenja filma s političkom porukom, koja razobličuje militantni cionizam, a pitanje sudbine Palestinaca ostavlja otvorenim kao dijalektičko i povijesno usmjerenje ka borbi za oslobođenje, jer je za Palestince istina — njihovo oružje. Drugi film, *Sambizanga*, prenosi nas u drugi kraj Afrike, u Angolu, u doba ratovanja boraca Narodnog pokreta za oslobođenje Angole protiv portugalskih kolonizatora. Film obrađuje priču, jednu od mnogih, iz 1961. godine, kada iz predgrađa Sambizanga kreću borci pokreta otpora prema Luandi da bi iz jednog zatvora oslobodili svoje zatočene drugove. Kao žena poznatog angolskog vođe, Marija De Andradea, redateljka Maldoror također stvara politički film o buđenju jednog naroda kroz borbu za nacionalnu i socijalnu slobodu. Ona prikazuje svoj narod koji se priprema za rat što se rasplamsava u Angoli. Film je više dokumentaristička informacija nego umjetnička konstrukcija. Sve što je u njemu proizlazi iz stvarnog doživljaja same autorke. Maldoror je kategorična kada kaže: »Afrički film će biti politički i revolucionaran ili ga neće biti.«

Lista autora iz Afrike u posljednjih nekoliko godina obogaćena je nekolicinom interesantnih mladih filmskih autora koji dolaze iz dosad manje poznatih kinematografskih sredina. Tako je iz Mozambika stigao film sličnih preokupacija kao i prethodna dva. To

Digitized by Google

je film *Mueda — sjećanje na jedan masakr* (»Mueda — Memoria e Massacre«, produkcija 1980) u režiji poznatog brazilskog redatelja, emigranta Rui Gera. Njegov film je također rekonstrukcija autentičnog događaja što se zbio prije dvadesetak godina na mozambičko-tanzanijskoj granici, kada je 600 ljudi, koji su branili svoje pravo na život u slobodi, pobijeno od strane portugalskih kolonizatorskih vojnika u selu Mueda. Iz Konga je stigao film *Kapela* (»La Chapelle«, produkcija (1980), po scenariju i u režiji Žak-Mišel Čisukua, u kome autor govori o sukobu između kršćanstva u Africi i autohtone vjere Afrikanaca, opisujući slučaj jednog zabačenog sela u Kongu. Spominjemo još jedan kamerunski film, *Naša kći* (»Notre fille«, produkcija 1980), scenariste, redatelja i producenta Daniela Kamvea, koji se također bavi aktualnim problemom današnje Afrike, naime, školovanjem djece, a što nailazi na otpor u sredinama gdje su jaka tradicionalna plemenska shvatanja dužnosti — to jest da se mora čuvati i održavati obiteljski lanac. To glavna ličnost filma rješava kompromisom — zadovoljavajući oba zahtjeva. Redove nigerijskih filmskih autora pojačao je i talentirani mladi redatelj Ola Balogun, koji se 1979. godine pojavio sa svojim prvim igranim filmom *Borba za slobodu* (»Ija Ominira«), u kome, dočaravajući tipičnu etno-folklornu atmosferu, prikazuje pobunu seljaka u jednom afričkom selu protiv tiranije lokalnog vladara i njegovog sina, i to u pretkolonijalnom periodu Nigerije. U Maliju je već više od decenije vodeći autor Sulejman Sise, koji je dosad snimio više dokumentarnih i tri igrana filma. Njegov posljednji film *Posao* (produkcija 1978/79) efektno aktualizira socijalne protivrječnosti u velikim afričkim gradovima, kroz svakidašnja životna zbivanja u Siseovom rodnom gradu Bamaku, a u čijem su središtu radnici-nosači, zvani »baare«. Kroz odnose u jednoj tvornici između tehnobirokratskih predstavnika biznisa i vlati, na jednoj, i radnika, na drugoj strani, Sise posredno sugerira potrebu socijalno-sindikalnih promjena u velikim afričkim gradovima. Aktualnom životnom problematikom bavi se i jedan od rijetkih igranih filmova iz Benina; to je *Pridošlica* (»Le nouveau venu«, produkcija 1978/79), prvi igrani film redatelja Rišara de Medeirosa, u kome autor govori o konfliktima u jednom beninskom poduzeću, konkretno, o suprotstavljanju zaposlenih mladom direktoru, jer namerava da uvede novu i efikasniju tehnologiju.

Azija

Filmski svijet iz Azije možda ne odlikuje toliki intenzitet nacionalnog kinematografskog kvantiteta iz više zemalja, kakav je slučaj sa afričkim filmom, ali iz tog dijela trećeg filmskog svijeta također, bez sumnje, stižu veoma značajna filmska ostvarenja.

Središnju poziciju ne samo u Aziji, već i šire, unutar trećeg filmskog svijeta, svakako zauzima indijska kinematografija, uz već

Digitized by Google

poznatu činjenicu da je jedna od najproduktivnijih u svijetu. Skoro tri decenije vodeća ličnost u filmu, sa svjetskom reputacijom, koja je na stanovit način inkarnirala suvremeni indijski film, jeste Satijajit Rej. On je u svom impozantnom opusu ostvario više antologijskih djela, koja u kontinuitetu dokazuju visoku sineastičku kulturu ovog autora, i to na svim svjetskim festivalima. Od njegovih prvih filmova *Pater Pančali* (»Pather Panchali«, produkcija 1955) i *Nepokoreni* (»Aparajito«, produkcija 1956), kojima je udario temelje angažiranog socijalnog filma indijske kinematografije, preko desetak filmova najrazličitijih sadržaja do onih najnovijih kao što su *Bog slon* (»Joi Baba Felunath«, produkcija 1978/79), kao jedna od verzija o popularnom indijskom Sherlok Holmsu — Feludu; zatim, muzička fantazija za sve uzraste s naslovom *Kraljevstvo dijamanata* (»Hiroc Rajar Deshe« ili »The Kingdom of Diamonds«, produkcija 1980), te lucidni *Igrači šaha* (»Schatrani ke Khilari« ili »The Chess Players«, produkcija 1977/78) — sve su to djela jedne integralne autorske ličnosti kroz koja Rej gradi svojevrsnu, autentičnu kroniku o Indiji i njenom narodu u povijesnom i sadašnjem življenju, filmski opus koji je u sebi apsorbirao bogatu tradiciju i kulturu indijskog potkontinenta, dajući time dragocjen doprinos obogaćivanju svjetskog filma uopće. U višejezičkoj i višedržavnoj Indiji, sa nekoliko religijsko-kulturnih struja — Rej je izvršio misiju ujedinitelja kinematografskih interesa na planu umjetničkog, sadržinskog i kinestetski bogatog filma, koji treba da brani čast ove kvantitativno superproduktivne kinematografije u kojoj mahom dominiraju filmovi muzičko-melodramskog žanra sa čisto komercijalnom namjenom. Zbog toga Rej i jeste osnivač suvremenog indijskog filma, koji je uticao na javljanje više generacija autora što u kontinuitetu čine novi val u razvoju indijskog filma. Pored njega, značajni autori iz njegove generacije, koji su dosad također stvorili veoma dobre filmove, jesu: Mrinal Sen i Shyam Benegal. Dok je Rej bio osnivač indijskog socijalnog filma, Sen i Benegal su učvrstili pozicije i dalje razvili socijalni film u Indiji, nalazeći inspiraciju, pre svega, u tradiciji i svakidašnjici indijskog sela, koje predstavlja populacijsku bazu višemilionske Indije. Shyam Benegal je kompletirao svoju tetralogiju sastavljenu od tipično socijalnih filmova: *Kraj noći* (»Nishant«, produkcija 1976), *Osemenjivanje* (»The Seedling«, produkcija 1977), zatim, *Zamućivanje* (»Manthan« ili »The Churning«, produkcija 1977) i *Blagoslov* (»Kondura« ili »The Boon«, produkcija 1977/78). Benegalov prvi film *Kraj noći* po svom sadržaju objedinjavao je i, kao manifestan, uticao na usmjerenost ostalih ostvarenja iz ovog socijalnog ciklusa. Taj film prikazuje život u jednom indijskom selu godine 1945, u kome su još vladali strogi feudalni zakoni. Jedna obitelj drži u pokornosti cijelo selo, a novi učitelj koji želi mijenjati svijest seljaka bit će kažnjen tako što će njegovu ženu silovati članovi moćne vladajuće obitelji. Međutim, učitelj ne posustaje, već upornošću uspijeva nagovoriti seljake na pobunu i osvjetu. Epilog filma i sama osnovna ideja ukazuju na okolnost da Indijcima smeta pokornost i verska

Digitized by Google

zatucanost, te da su im potrebne duboke socijalne promjene. Istim socijalnim problemima tradicije i života indijskog čovjeka i sela bavi se i Mrinal Sen, koji je svoju karijeru započeo 1955. godine, kad i Rej, a ostvario je također impozantan filmski opus. Posljednjih nekoliko godina Sen skreće pažnju na sebe zbog više svojih zanimljivih socijalnih filmova, kao što su *Hor* (»Chorus«, produkcija 1974/75), zatim, *Priča o selu* (»Oka oorie katha«, produkcija 1977), *Kraljevski lov* (»Mrigayaa« ili »The Royal Hunt«, produkcija 1976), *Čovjek sa sekirom* (»Parashuram« ili »The man with the axe«, produkcija 1978), i, noviji, *Polako dolazi zora* (»Ekdin Pratidin« ili »And quiet rolls the dawn«, produkcija 1979), u kome svoje socijalne preokupacije Sen vezuje za suvremenu urbanu sredinu. Kao kod Benegala, i kod Sena je manifestan njegov film *Hor*, sa svim socijalno-moralnim implikacijama. U njemu je Sen energičniji od Benegala u prikazivanju socijalnih procesa i žešće osuđuje neka sadašnja stanja u indijskom društvu. Prikazujući događaje ispred jedne tvornice u kojoj ljudi ne mogu dobiti posao, te izbijanje štrajka koji će biti krvavo ugušen, Sen, faktografskom neumoljivošću i nonkonformizmom, pruža gole i surove činjenice o ugroženosti čovjekove egzistencije uslijed toga što ne može obezbijediti osnovnu hranu — kruh. To je Indija sadašnjeg trenutka, a filmovi tipa *Hor* jedini mogu biti istinska informacija o Indiji i činiti čast njenoj kinematografiji, čija je filmska produkcija, na žalost, još u dubokim vodama komercijalnosti koja služi dezinformacijama i zaglupljivanju masa filmovima poput »Bidai« i sličnih. Međutim, s druge strane, pored Reja, Sena i Benegala, djeluje još nekolicina novih autora koji se bave angažovanim filmom. Tako od novijih autora u indijskoj kinematografiji, kao interesantnije, treba spomenuti G. Aravindana sa njegova dva žanrovski nova filma: *Cirkuska šatra* (»Thampu« ili »The Circus Tent«, produkcija 1978) i *Čovjek strašilo* (»Kummatty« ili »The Bogey man«, produkcija 1980), u kojima Aravindan ispoljava svoju modernu kinestetsku kulturu.

Iz drugih azijskih kinematografija, kao najprijatnije iznenađenje programa »Quinzaine« Kanskog festivala, pojavio se, prije četiri godine, film *Insiang* nezavisnog filipinskog redatelja Lino Broke. Kao što je i sam autor tada rekao na konferenciji za štampu, njegov je film izuzetak u okviru strogo komercijalizirane filmske produkcije na Filipinima, a problemi koje je imao tokom snimanja, pa i sa cenzurom — samo su dokaz nepoželjnosti takve vrste filmova u njegovoj zemlji. *Insiang* (ime djevojke, glavne ličnosti) je socijalno-problemski film, gotovo dokumentarni, koji prikazuje siromašna predgrađa velikih filipinskih gradova. Film je u cjelini lociran u jedan »slum«, slika život mlade djevojke Insiang koja živi u veoma teškim uvjetima, podvrgnuta torturi vanjskog svijeta, koji je uzrok raspadanja njene obitelji. Kroz dramu te djevojke, kroz šikaniranje od strane njene majke i njenog mladog ljubavnika, Broka zapravo opisuje socijalno i društveno nasilje karakteristično za siromašna predgrađa. Takvi životni uvjeti uzrokuju dezintegra-

Digitized by Google

ciju ljudskog bića, gubitak njegovog morala i dostojanstva, što podrazumijeva da se taj poražavajući *status quo* mora u datom društvu, poduzimanjem socijalno-političke reforme, mijenjati.

Situacija u drugim azijskim kinematografijama koje uključujemo u treći filmski svijet, izuzimajući japansku i kinesku, dosta se sporo i uz velike teškoće poboljšava. U Iranu je, za vrijeme Pahlavijeve diktature, postojala neka kinematografska baza, uz veoma strogu cenzuru; ona postoji i danas nakon poznatih društvenih promjena, ali, uslijed ograničavanja slobode stvaralaštva, još nema konkretnih rezultata. Odatle se jedva kroz cenzuru, nekad i sad, probija poneki igrani film, kao što je to bio slučaj sa ostvarenjem *Kameni vrt* (»Baghe Sangui«, produkcija 1975) redatelja Parviza Kimiavija, inspiriranim narodnim predanjem, koga je autor u svojoj viziji pretočio u svojevrsnu alegoriju, o životu s univerzalnim značenjem. Drugi vodeći iranski autor je Bahman Farmanara, koji se dosad na međunarodnom planu predstavio sa dva veoma interesantna filma. To su *Shazdeh Ehtedjab* (produkcija 1974), koji je prožet socijalno-klasnom idejom, i, nešto zanimljiviji, *Visoke sjene vjetra* (»Saiehaie Bolande Bad«, produkcija 1979), u kome autor, kroz mističnu atmosferu u jednom selu uzbuđenom zbog »oživljavanja« jednog strašila, daje metaforu totalnog straha.

Pakistanski emigrant Jamil Dehlavi, nakon što se zamjerio režimu generala Ziaha, između 1977. i 1980. godine, u emigraciji u Londonu realizira film *Huseinova krv* (»The Blood of Hussain«), o neuspjeloj pobuni, na čijem je čelu Husein, protiv autoritarne hunte.

Jedan od vodećih indonežanskih autora koji se pojavio tokom 70-tih godina je Teguh Karija, čiji najnoviji film *Novembar 1828.* predstavlja značajno djelo ove kinematografije, koje joj donosi međunarodnu reputaciju. Kao što i sam naslov sugerira, to je povijesni film zasnovan na autentičnom događaju koji se zbio u Centralnoj Javi, a poslužiće kao povod otpočinjanju borbe u Indoneziji protiv holandskih kolonijalnih snaga.

Latinoamerički film

Latinoamerički film je tradicionalno pobuđivao pažnju svjetske kritike, jer predstavlja značajnu kariku u kinematografskom lancu trećeg filmskog svijeta. Njegove su produkcijsko-kreativne mijene najčešće zbog političkih previranja u većini zemalja. Stalan je razvoj tradicionalno vodećih kinematografija: kubanske, brazilske i meksičke, ali s poznatim razlikama političkog stajališta. Neizvjesna je sudbina čileanskog i argentinskog filma nakon uspostavljanja diktatorskih režima u tim zemljama. Pa ipak, mada se u principu može govoriti o konkretnim nacionalnim kinematografijama, ovoga puta ćemo izdvojiti najznačajnija latinoamerička ostvarenja koja su se pojavljivala tokom minule decenije, kao dio općeg svjetskog kinematografskog procesa u kome sudjeluju autori trećeg

Digitized by Google

filmskog svijeta. Na čelu te kinematografske kolone svakako je čileanski emigrant Miguel Litin, koji se najprije pojavio s izvrsnim filmom *Obećana zemlja* (»La Tierra Prometida«, produkcija 1973), zatim, u istom stilu, s filmom *Događaji u Marusiji* (»Actas de Marusia«, produkcija 1975) i, najzad, s najnovijim filmom *Primjena metoda* (»El recurso del metodo«, produkcija 1976/77). Prvi film evocira događaje iz 30-tih godina, kada nezaposleni ljudi odlaze na jug Čilea u nadi da će tamo naći posao, a u borbama protiv vladinih trupa koje ih sprečavaju da rade na neobrađenim poljima latifundista predvodi ih Joze Durano. To je vrijeme kratkotrajne, 12-todnevne čileanske republike, koja je naposljetku u krvi ugušena. Drugi film *(Događaji u Marusiji)* tretira sličnu problematiku; vraća se u još ranije doba, u 1907. godinu, i prikazuje događaje vezane za pobunu u jednom čileanskom rudniku, koja je također bila ugušena uz mnogo prolivene krvi. Ova dva filma, evociranjem povijesti borbe čileanskog naroda, u stvari posredno sugeriraju da današnja tortura čileanske fašističke hunte mora, kad-tad, izazvati novi revolt koji će iznova podstaći narod na borbu za slobodu. Treći film *(Primjena metoda)*, koji je rađen prema istoimenom romanu kubanskog pisca Aleha Karpentjea, predstavlja svojevrsni »Latinoamerički Novecento«, u kome Litin daje kroniku događaja u nekoj latinoameričkoj zemlji, dok se u središtu zbivanja nalazi karakterističan tip diktatora koji u sebi inkarnira profil i karakter takozvanog Premijera Magistrata. Film obuhvaća događaje od početka stoljeća, preko prvog svjetskog rata, sve do pojave fašizma u Evropi. Te povijesne periode na latinoameričkom tlu objedinjava Diktator, dat kao karikatura militamtnog tiranina, čija je politička stupidnost zapravo osnovni razlog što se Latinska Amerika našla u pravom labirintu.

Drugi latinoamerički autor u emigraciji, pored mnogih, jeste poznati Fernando Solanas, Argentinac, koji je u Francuskoj snimio novu filmsku poemu o svom narodu. To je film *Sinovi Fierra* (»Los Hijos De Fierro«), započet 1972. u Argentini, a nakon Solanasove političke emigracije završen u Parizu 1977. godine. Rađen je prema motivima velike nacionalne argentinske poeme »Martin Fierro« iz 1872, koja je Solanasa inspirirala da razvije svoju filmsku parabolu koja seže sve do današnjih dana. Film *Sinovi Fierra* fragment je iz života argentinskog naroda, koji, u oštrom i kritičkom tonu, govori o potrebi otpora naroda i o njegovim patnjama u borbi za slobodu. U svojoj filmskoj poemi ličnost legendarnog junaka Fierra Solanas daje kao inkarnaciju argentinskog naroda, koji Fierra poziva na ujedinjenje u borbi za nacionalno i ljudsko oslobođenje.

Sadašnja brazilska kinematografija, nakon proslavljenog Glaubera Roche, u ličnosti Jorge Bodanski (koji režira u tandemu s Orlandom Senom) dobija značajnog sineasta, a izražena socijalna dimenzija u njegova dva do sada snimljena filma budi nade da će i ostali brazilski autori krenuti njegovim stopama, opredjeljujući se za socijalno kritičkiji film, odolijevajući nasrtajima budne cenzure. Ta dva filma tandema Bodanski — Sena su: *Djevojka Irasema*

Digitized by Google

(»Iracema«, produkcija 1974) i *Gitirana* (produkcija 1975), u kojima autori razotkrivaju uzroke koji brazilske seljake i radnike dovode u podređen položaj, i to u ime zahuktalog »progresa novog društva«, u kome vlada moć novca i stranog kapitala, gušeći svaku prirodnost i autohtonost brazilskog čovjeka. Na drugoj strani, boreći se za afirmaciju tih ideja, svojom stilizacijom i alegorijom u kazivanju i režiji ističu se još dva brazilska filma: *Prata Palomares* redatelja Andrea Farija i *Kiše ljeta* (»Chuvas de Verao«, produkcija 1977) scenariste i redatelja Karlosa Diegesa (»By, By Brasil«, produkcija 1979). Poput svog zemljaka Solanasa, još jedan Argentinac je morao završiti svoj film u Evropi, ovoga puta u Španjolskoj. To je Nikolas Sarkvis, čije je filmsko ostvarenje *Smrt Sebastijana Araša* (»La Muerte de Sebastian Arache«, započeto 1972. u Argentini, a završeno 1977. u Madridu) također svojevrsna alegorija sa određenom težinom životne fatalnosti. U Kolumbiji se pojavio film sa socijalnom problematikom *Gamin* (produkcija 1977/78), u kome Ciro Duran opisuje sudbinu napuštene djece-gamena.

Tradicionalno raznovrsna i sineastički bogata kubanska kinematografija, o kojoj se također može posebno pisati, u najnovijim ostvarenjima dvojice autora ima karakteristične predstavnike potvrđenog standarda. To su filmovi: *Posljednja večera* (»La ultima Cena«, produkcija 1976) scenariste i redatelja Tomasa Gutiereca Alea i *Rančeador* (produkcija 1977) redatelja Sergija Girala. Oba filma koriste povijesnu građu, prilično eksploatiranu u mnogim kubanskim filmovima — robovlasnički period. Prvi film *(Posljednja večera)* mnogo je snažniji u postavljanju problema — aluzije o mogućnosti koegzistiranja dvije suprotne klase: izrabljivačâ i robova. U jednoj dugoj i farsično intoniranoj sekvenci filma, u kojoj je prikazana svojevrsna tajna večera, na kojoj sudjeluju gazde plantaže šećera, u svojstvu Krista, i dvanaestorica izabranih robova, redatelj Alea pokazuje klasnu netrpeljivost, što potvrđuju krvavi događaji — pobuna i njeno svirepo ugušivanje u završnici filma. Drugi film *(Rančeador)* daje portret profesionalnog lovca na izbjegle robove, takozvanog rančeadora, kojeg su gospodari robova koristili kao »psa-čuvara« i goniča čuvajući tako svoje klasne interese primenom sistema najmračnije policije.

U ovom pogledu ostvarenja trećeg filmskog svijeta svakako treba spomenuti još tri zanimljiva latinoamerička filma. To su: *Prolaznici prolaze* (»Caminando Pasos... Caminando«, produkcija 1976) Meksikanca Federika Vajngartshofera; *Napolje odavde* (»Fuera de Aqui!«, produkcija 1976/77, Ekvador) Bolivijca Jorgea Sanjinesa i njegove grupe »Ukamau«, te film *Bog kiše* (»Chac«, produkcija 1974/75) panamskog autora Rolanda Kleina. I ova tri filma odražavaju osnovne preokupacije latinoameričkog filma: *Prolaze prolaznici* slika je siromaštva meksičkog sela i njegovih stanovnika izloženih najvećoj socijalnoj bijedi; film *Napolje odavde* zalaže se za nezavisnost latinoameričkih zemalja čiji narodi moraju jednom zasvagda protjerati imperijalističke neokolonizatore, kao što i sam naslov tog djela sugerira, dok je film *Bog kiše* zaokupljen odu-

Digitized by Google

miranjem čuvene civilizacije Maja. Naime, redatelj je posjetio jedno selo čiji se stanovnici drže mudrosti nekadašnjih predaka, ali ostaju na niskom stupnju razvoja u odnosu na suvremeni svijet, što je i glavna grotesknost zamisli filma.

Na kraju treba upozoriti još na grupu filmova iz trećeg filmskog svijeta najnovije produkcije (1980/81), koji su već sudjelovali na prošlogodišnjem jubilarnom 25. Londonskom festivalu festivala, na kome se, po tradiciji, prikazuju najbolji filmovi trećeg filmskog svijeta (a koji autor ovog teksta, na žalost, iz objektivnih razloga nije mogao pratiti, što je do sada šest godina zaredom činio). Sudeći prema katalogu Londonskog festivala, iz najnovije produkcije trećeg filmskog svijeta stiže grupa filmova poznatih, a i novih autora. Tako, iz Afrike dolaze najnovija ostvarenja dvojice poznatih autora. To su: Marokanac Ahmed El Maanuni (autor filma *Alyam, Alyam)* sa ostvarenjem *Ushićenja* (»El Hal«, produkcija 1981) i Nigerijac Ola Balogun (autor filma *Borba za slobodu)* s djelom *Plač slobode* (»Cry Freedom!«, produkcija 1981). A kao novi autori iz Afrike stižu: Fadika Kramo-Lancine iz Obale Slonovače, s filmom *Djelli,* i Jamie Uys iz Bocuane, s filmom *Bogovi mora da su ludi* (»The Gods Must be Crazy«, produkcija 1980). Iz Azije najpoznatiji autor Indijac Mrinal Sen uspio je snimiti čak dva nova filma u protekloj godini. To su: *U potrazi za Famine* (»Aakaler Sandhane« ili »In search of Famine«) i *Kaleidoskop* (»Chaalchitra« ili »The Kaleidoscope«), dok se kao debitant iz Indije pojavio dosadašnji snimatelj Benegala, Govind Nihalani, s filmom *Plač ranjenih* (»Aakrosh« ili »Cry of the Wounded«). S novim filmom dolazi i poznati filipinski autor Lino Broka (autor *Insianga)* s djelom *Bona* (produkcija 1980), a tu je i film autora iz Sri Lanke, Lestera Džemsa Periesa, *Selo u džungli* (»Baddegama« ili »Village in the Jungle«, produkcija 1980). Od latinoameričkih autora izdvajamo dvojicu: Peruanca Federika Garcie Hurtada s filmom *Slučaj Hajanaj* (»El Caso Huayanay«) i Portorikanca Jakoba Moralesa s filmom *Bog ih je stvorio* (»Dios Los Cria«).

Time, zahvaljujući prodoru nove generacije autora, kao i upornosti starije u kinematografiji trećeg filmskog svijeta, naši vidici i saznanja o previranjima u zemljama Afrike, Azije i Latinske Amerike postaju znatno širi (međutim, mora se reći da se to odnosi još samo na festivale u Kanu ili Londonu i u tome je prednost nas koji profesionalno pratimo te festivale, dok naša publika i dalje zavisi od domaćih distributera i FEST-a). A za sud o daljim pogledima i koncepcijama autorâ, koji će odražavati novi puls svojih naroda i zemalja, treba sačekati ponovni susret sa najnovijim filmskim djelima autorâ trećeg filmskog svijeta.

Digitized by Google

Ilindenka Petruševa

U fokusu — košmari savremenog sveta

(Povodom FEST-a 82)

Neki opšti utisci

Nemoguće je drugačije započeti ovaj kraći osvrt o ovogodišnjem Međunarodnom filmskom festivalu u Beogradu, održanom od 5. do 12. februara, nego sa usklikom u stilu »Novih fosila« — »Eh, naš FEST-u, bez tebe nam nema života, a kada si sa nama, onda smo puni pogrda za tebe«. Ostavljajući po strani brojna glasna i tiha šaputanja koja su bila puna negodovanja zbog ovogodišnje festovske dezorganizacije i, čini se, promašene programske koncepcije, priklonićemo se onim konstruktivnim težnjama, koje su imale jedinstveni cilj — poboljšanje i korak napred u odnosu na ono što jeste. I tu, sada, nailazimo na očigledne nesporazume — umesto da se FEST, taj svojevrsni filmski maraton, razvija u pravcu poboljšanja programske koncepcije i same organizacije (da unapređuje što doslednije svoje, nekada davno proklamovane, devize »Hrabri, novi svet« i »Najbolji filmovi sveta«), mi danas imamo situaciju koja nije nimalo ružičasta. Nećemo govoriti sada o organizaciji samog festivala (o tome je čitalac obilato obaveštavan tokom samog festivala), ali moramo reći neke stvari koje se, jednostavno, ne mogu zaobići.

Digitized by Google

Odmah na početku izreći ćemo konstataciju da FEST, onakav kakav jeste, ostvaruje svojevrsnu kulturnu misiju, pre svega, u pravovremenom informisanju jugoslovenskih ljubitelja filma o putevima i tendencijama savremenog svetskog filma, a takođe, bez sumnje, ima znatan uticaj na domaći bioskopski repertoar, čime, posredno, deluje na izgrađivanje filmske kulture, jer ne smemo zanemariti činjenicu da bioskopski repertoar i te kako utiče na formiranje filmsko-umetničkog ukusa, na razvijanje sposobnosti za doživljavanje filmskog dela, pa i njegovog umetničkog vrednovanja. Činjenica je da su protekli FEST-ovi obezbedili ovom filmskom prazniku neobičnu popularnost, gledaoce ponovo vratili filmu. Filmovi sa trakom »prikazan na FEST-u« vrte se u celoj zemlji pred prepunim gledalištem. To je posledica uvođenja jednog, nesumnjivo, zanimljivog oblika filmskog života u nas, koji nam je ponovo otkrio, ukazao i aktuelizovao brojna, već pomalo zaboravljena, pitanja o suštini komunikacijskog obrasca kinematografskog medijuma. Ali, čini se, poslednjih godina (naročito prošle i ove godine) FEST se našao u ozbiljnim nevoljama. Uvažavajući sve probleme koji prate organizatore, ipak ne možemo tako olako zaobići neka stanja. Pre svega, pominjemo programska skraćenja, koja su, čini se, mehaničkog karaktera. Rukovodeći se devizom »manje, a bolje« (što je, bez sumnje, dobro ako se realizuje), FEST se ove godine sveo na samo dva programa (u Sava centru i Domu sindikata). Stiče se utisak da je ostvaren samo prvi deo pomenute devize — bilo je manje filmova, međutim, bilo je podosta onih dela za koja se s pravom možemo upitati: »Otkud ovi na FEST-u?« Druge programske forme, osim već pomenuta dva glavna programa (kako »glavni«, kad ne postoje drugi?), FEST ove godine nije ponudio. Nije bilo filmova koji zbog svojih istraživanja i eksperimenata ostaju van zvaničnog bioskopskog repertoara, nije bilo filmova iz Japana i Indije, pa ni sa velikog latinoameričkog kontinenta (izuzev brazilskog *Baj, Baj, Brazil)* ... A da ne pominjemo da od nacionalnih kinematografija nesvrstanih zemalja nije bilo — ni traga ni glasa. Pa ipak, iako uzimamo u obzir sve novonastale teškoće organizatorâ FEST-a, nameće nam se pitanje kako to da se niko nije setio da malo pročeprka po fondu jedne od najbogatijih kinoteka u svetu (jugoslovenske, naravno), pa da se tako na jednom međunarodnom filmskom festivalu kakav je FEST nađe velika retrospektiva neke nacionalne kinematografije ili nekog autora, čime bi, svakako, ovogodišnji jednolični program postao zanimljiviji i svrsishodniji — sitnica, koja bi značila osveženje za FEST, koji, očigledno, prolazi kroz kreativnu krizu.

Vladajući trend i ostala tematska opredeljenja

Nadovezujući se na ne tako davni trend filmova katastrofe, očigledno je da su u ovom trenutku repertoarski hit filmovi šoka.

Digitized by Google

Po svaku cenu potresti bioskopskog gledaoca, izazvati kod njega osećanje straha, napetosti, podstaći ga na otkrivanje nepoznatog... To i jeste pomodni hit, ali nameće se, pri tom, pitanje: da li nas možda i takvi filmovi poput *Njujork 1997* Karpentera i *Kontrolori* Kronenberga upozoravaju na budućnost i — na prošlost. Njujorškom koncentracionom logoru i opštem ludilu koje je zahvatilo svet budućnosti Karpenter protivstavlja jednog jedinog čoveka. Prikazujući sredinu gde ne nalazimo pozitivne ličnosti, gde su moralne vrednosti zatvorenika jednake onima njihovih čuvara, ovaj reditelj filmova napetosti i strave stvara akcioni film u kome on ne želi niti ima nameru da daje zaključke. Ali oni su tu, nameću se, kao što ćemo i Kronenbergovo upozorenje otkriti u poslednjem kadru filma *Kontrolori*. U vremenu kada je čovekova bioenergija u žiži naučnih interesovanja, posmatrajući ovaj raspamećujući film, sama po sebi se nameće pomisao — kakve sve posledice mogu uslediti kada se jedno naučno otkriće ili prirodni fenomen nađu u pogrešnim rukama. Uzimajući kao osnovu za svoj film delo *Izmenjena stanja* Padija Čajevskog, Ken Rasel stvara svojevrsnu zemaljsku (čovekovu) odiseju, koja posredstvom eksperimenata vraća glavnog heroja prapočetku ljudi. Virtuoznim vizuelnim efektima i odličnim maskama Rasel se ovim svojim ostvarenjem priključuje šok-trendu savremenog filma, kao što i Brajan de Palma svojim filmom *Obučena da ubija* napaja gledaoce scenama strave i napetosti. Ovde valja pomenuti i šokantnog Žulavskog sa filmom *Posesivnost*, u kome reditelj divnom licu Izabele Ađani suprotstavlja misteriju i odvratnost njenog dvostrukog života. Bučno reklamirani film Stivena Spilberga *Pljačkaši ukradenog kovčega* ostaje samo zabavan avanturistički film (sa nekoliko lepih sekvenci), koji nije lišen uzbudljivih, napetih scena strave i užasa, pa se tako i Spilberg savršeno uklapa u najnovija repertoarska kretanja svetskog filma. Jer, konačno, ne smemo smetnuti s uma da je film, pored ostalog, i roba, koja se ponaša u skladu s hirovima tržišta.

Agonična i uznemiravajuća stanja savremenog društva, traume i patnje koje danas raspinju čoveka, ali i nada koja živi u ovom traumatičnom vremenu, nalaze snažan odraz u ostvarenjima nekolicine autora. Pomenućemo ih.

Terorizam, kao fenomen savremenog društva, osnovna je odrednica filma *Olovno vreme* Margarete fon Trota, ovogodišnjeg pobednika Venecijanskog festivala, dok je u filmu Franćeska Rosija *Tri brata* terorizam samo jedna od niti filmske priče. U svojoj kamernoj drami o sudbini dveju sestara fon Trota priča o terorizmu introspektivno, osvetljavajući, pri tome, unutrašnja stanja svojih junakinja, pri čemu, istovremeno, istražuje motive pribegavanja terorističkom aktu. U filmu nije prikazana ni jedna akcija terorista — sve je svedeno na dijaloški i psihološki plan. Fakturi svoje filmske priče fon Trota pridodaje i specifičnu filmsku fotografiju zagasitih tonova. Apsurdnost pojačanog naoružavanja i strah od sveopšteg uništenja izranjaju — u vidu nespoznate utva-

Digitized by Google

re, strašnije od bilo kojeg vidljivog neprijatelja — iz sivozelenkaste magličaste fotografije Endrjua Lasla u filmu Voltera Hila *Južnjački komfor*, kome ćemo posvetiti nešto pažnje malo kasnije.

Savremeni trenutak življenja je sa različitih aspekata dočaran i u filmovima koje ovde ne smemo zaobići: *Susetka* Fransoa Trifoa je višeslojni romantični film o ljubavi, strasti, rastanku i smrti, u kome su jasno ocrtani i karakter junaka i sama radnja; ukratko, jednostavan i lep film; Alen Korno, jedan od najdarovitijih novih francuskih stvaralaca, koji nesumnjivo poznaje i najtananije niti policijskog filma, predstavlja se filmom *Izbor oružja*, svojevrsnom studijom psihologije i karaktera ličnosti; ljudska psiha u današnjem svetu je centralna tema i najnovijeg Ferarijevog filma *Priče o običnom ludilu*, zasnovanog na pričama kontroverznog Čarlsa Bukovskog; socijalni problemi savremenog društva razmatrani su u najnovijem ostvarenju Karlosa Diegesa *Baj, baj, Brazil*, dok film Majkla Rajdela *Letnjikovac* veoma osećajno prikazuje život jednog starog bračnog para.

Prošlost je jedna od preokupacija svetskog filma, ali — dodajmo — to vraćanje u prošlost protkano je jasnim porukama namenjenim budućnosti. Naravno, iz ovog konteksta isključujemo lepo sročeni i spektakularni film-strip o kralju Arturu, o kojem nam priča Džon Borman u svom delu *Mač kralja Artura*. Nasuprot Bormanu, Majkl Čimino nije otišao u tako daleku prošlost da bi izrekao neke svoje sudove o ljudskoj bespoštednoj borbi za opstanak. U filmu *Vrata raja* Čimino priča o svojevrsnom genocidu čoveka nad čovekom u vreme osvajanja Divljeg zapada, priča bez ikakvih ulepšavanja, ali u tome mu ponestaje daha, pa tako film ostaje predug, pun »rupa«, nedostaje mu unutrašnje jedinstvo. Agonično doba kada je suludi nacizam ugrožavao svet prikazano je u više filmskih ostvarenja. Pre svega, tu je izvanredan *Mefisto* Ištvana Saboa i simpatična Fasbinderova melodrama *Lili Marlen*. U ovoj skupini filmova najznačajnije mesto zauzima Saboov *Mefisto*, koji postavlja pitanje umetnikove pripadnosti dobru ili zlu. Točak istorije kreće se dalje, pa tako dolazimo do bližeg istorijskog perioda, ali i to je vreme bezumlja i agonije. Radnja filma Petera Bača *Svedok* zbiva se u doba staljinističkih čistki i montiranih procesa, što je jedan od apsurda savremene civilizacije.

Jedna od uočljivih činjenica vezanih za filmove viđene na ovogodišnjem FEST-u je okolnost da je većina autora koristila književna ostvarenja kao osnovu za svoje filmove. Već smo pomenuli neke, ali sada želimo da ukažemo na još dva zanimljiva ostvarenja. To su *Koža* Lilijane Kavani (prema romanu Malapartea) i *Nekoliko dana iz života Oblomova* Nikite Mihalkova (prema delu Gončarova). U oba slučaja reč je o takozvanoj ekranizaciji književnih dela, pri čemu su reditelji verno slikali likove i dočaravali atmosferu romana. Međutim, Lilijana Kavani ide nešto dalje u otkrivanju surove ratne stvarnosti — sudar dva sveta, dve kulture, koji moraju biti jedni uz druge da bi preživeli, rediteljka je potkrepila stravičnim prizorima iz rata i mira.

Digitized by Google

U pogledu žanrova bilo je na FEST-u svega i svačega: od filmova strave i užasa, preko psiholoških i kriminalističkih drama, sve do britkih komedija kakva je, uostalom, film Jiržija Mencela *Strižено, skraćeno*, o kome ćemo kasnije nešto više reći.

Sabo, Bačo, Mencel, Rosi, Hil, Dieges

Remek-dela na ovogodišnjem FEST-u nije bilo, ali se ipak našlo nekoliko ostvarenja koja zaslužuju našu pažnju. Neka smo već pomenuli, pa ćemo ovom prilikom nešto više reći o filmovima *Mefisto* Ištvana Saboa, *Svedok* Petera Bača, *Strižено, skraćeno* Jiržija Mencela, *Tri brata* Francheska Rosija, *Južnjački komfor* Voltera Hila i *Baj, baj, Brazil* Karlosa Diegesa.

Prva dva pomenuta filma stigla su nam iz Mađarske; prvi kao najbolji mađarski film u protekloj godini, a uz to je dobio nagradu za scenario i Fiprescijevu nagradu na Kanskom festivalu, a drugi, takođe prikazan u Kanu, u sekciji »Izvestan pogled« i sa napomenom: »proizveden 1969, u bunkeru do 1979. godine«, podatak koji može govoriti samo o činjeničnom stanju, jer film nije izgubio ništa od svoje svežine i aktuelnosti tokom svih ovih godina. No, pođimo redom.

U filmu *Mefisto* razmatra se umetnikov odnos naspram određenih istorijskih, političkih i socijalnih zbivanja u vreme uspona nacizma, koji će Sabo suptilno razraditi u studiji o umetničkoj savesti sučeljenom sa zlom, u studiji o umetničkoj odgovornosti pred istorijom i samim sobom. Crveno-crni Mefistov ogrtač i njegova bela maska jedan su od elemenata koji snažno potkrepljuju ovu lekciju, pored ostalog, i o političkom oportunizmu, jer tokom celog filma provlači se snažna nota razočaranja i gorčine, ali ovi osećaji, sučeljeni sa ljudskom narcisoidnošću, postaju najgori mogući saveznik umetniku-glumcu, kojeg izvanredno tumači Klaus Marija Brandauer. Tako će glumac zakoračiti s onu stranu ogledala i postati samo marioneta u rukama stravične mašinerije kakav je bio nacizam. Ištvan Sabo dao je ovim svojim ostvarenjem svojevrsni komentar o istoriji i odgovornosti umetnika sučeljenog s društvenim tokovima. Sabo je za ovaj svoj »komentar« odabrao i izvanrednog saradnika u direktoru fotografije, Lajošu Koltaju, koji je svojom lucidnom fotografijom utisnuo snažan pečat atmosferi ovog ozbiljnog i plemenitog filma.

Za razliku od Saboovog junaka, koji se uživljava u ulogu koju mu je istorija tako iznenada dodelila, junak Petera Bača u filmu *Svedok*, skromni čuvar rečnog nasipa, ne može se snaći u događajima u koje je, protiv svoje volje, gurnut. Iako se po filmskom izrazu za ovaj film ne može reći da je izuzetno ostvarenje, ipak je to, po snazi svoje satire, film koji će se dugo pamtiti, jer jedino smeh koji izazivaju životne situacije glavnog junaka može do izvesne mere ublažiti mučninu gledaoca suočenog sa ne tako davnim, ali stravičnim zbivanjima iz bliže prošlosti naše civilizacije.

Digitized by Google

Bez sumnje, hrabar i odvažan film, nesvakidašnja satira na doba staljinizma.

Suprotnost ovoj političkoj satiri je britka komedija Jiržija Mencela *Strižено, skraćeno*, rađena prema priči Bohumila Hrabara. Lepršav film u tatijevskom maniru, protkan tananim humorom i divnim lirizmom. Ovaj jedinstveni spektakl, gegove, dosetke, pa ni samu lepršavost i jednostavnost nije moguće rečima dočarati. Tu se, u suštini, ništa ne dešava, a ipak je mnogo rečeno — pogledima glavnih junaka, kretanjem kamere, otvaranjem i zatvaranjem blende ili statičnim kadrom, u kome se ništa ne pomera i niko ništa ne govori — samo kompozicija kadra ili položaj glava glumaca otkrivaju autorovu zamisao. Izvanrednom utisku koji film ostavlja doprinose i odlična glumačka ostvarenja, u prvom redu ljupke Magde Vašarjove, kao i odlična, lirski intonirana, kamera Jaromira Sofra.

Tri brata Francheska Rosija slika je savremene Italije u vrtlogu političkih i socijalnih previranja. Tri brata i njihove porodice čine zatvoreni krug u kome je odslikano stanje u zemlji. Antipodi (svet male devojčice i svet njenog dede, koji ostaje sam) početak su i kraj tog kruga. Unutar njega su tri brata, kao oličenje savremenog Italijana — grozničavog potrošača, neobaveznog sanjara i indoktriniranog političkim izazovima društva. Ceo jedan mali svet u krugu porodice. To je film u kome Rosi govori o životu u celini, o smrti, o usamljenosti, o nasilju, o vrednostima koje čovek nosi u sebi.

Na kraju, skrećemo pažnju na još dva ostvarenja. Tu je u prvom redu akcioni film, pun napetosti i neizvesnosti, *Južnjački komfor* Voltera Hila, koji ima nekoliko nivoa. Na samom vrhu je priča o vojnicima-amaterima, gurnutim u ratne okolnosti, u stanje bezizlaza. U drugom planu su pred nama pojedinačne sudbine vojnika bačenih u beznađe, pri čemu reditelj nimalo ne insistira na utvrđivanju karaktera svojih junaka, ali to neprimetno izranja iz režijskog postupka. Sasvim na dnu je glavna potka na kojoj ovaj majstor avanturističkog filma zasniva svoju filmsku priču — to je alegorična drama o opasnostima ratnih vežbi, naoružavanja, o apsurdnosti rata, uopšte, o apsurdnosti sveopšteg uništenja.

I, konačno, stižemo do jednog neobičnog filma, punog kolorita i zanimljivih putovanja. Jedan od doslednih nastavljača brazilskog »Cinema Novo«, Karlos Dieges, nudi nam svoje najnovije filmsko ostvarenje kao svojevrsnu studiju o sadašnjem trenutku Brazila, pri čemu mislimo prvenstveno na njegov današnji socijalni trenutak. Autor, kroz likove svojih glavnih junaka, iznosi tragičnu stvarnost. Za to mu nisu potrebni umetnički postupci velikog stila. Sve je jednostavno, kao što je i putovanje kroz brazilsku džunglu — jednostavno. Tu je i porodica Indiosa, koja želi da putuje avionom — bilo kud; tu je i »veliki grad« u srcu džungle, gde se prodaje radna snaga po bagatelnoj ceni, tu su i »riblje kosti« (TV antene), kao nagoveštaj da je civilizacija doprla do najnepristupačnijih delova zemlje i time skratila radni vek cirkuskim i pokretnim

Digitized by Google

kino-karavanima. Svim ovim orijentirima koje smešta na pravo mesto i u pravo vreme Dieges, na način svojstven njegovoj umetničkoj kompoziciji, gradi, s izvanrednim majstorstvom, osnovu jedne jednostavne i nimalo ružičaste priče. Ima tu i sambe i muzike, ali ne u stilu velikih karnevala, već, onako ljudski, sa mnogo bola i gorčine. Jedan zadivljujući, sinestetički film.

Umesto zaključka, reći ćemo da je bilo zanimljivih ostvarenja (moglo je biti i boljih), bilo je dosta organizacijskih propusta (moglo ih je biti manje), ali FEST nam je potreban, naravno, sa određenim korekcijama i uz poklanjanje veće pažnje filmskoj umetnosti.

Digitized by Google

Група автори: Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава

(Институт за национална историја и Филозофски факултет, Скопје, страна 754+850)

U 1981. godini Institut za nacionalnu istoriju i Filozofski fakultet — Grupa za istoriju — Univerziteta „Kiril i Metodij" u Skoplju objavili su zbornik u dva toma *Dokumenti o borbi makedonskog naroda za samostalnost i za nacionalnu državu*, koji obuhvata dokumente, bibliografiju i registar imena. Redakciju zbornika čine: Hristo Andonov Poljanski, Velimir Brezovski, Ivan Katardžijev, Branko Panov i Aleksandar Hristov, afirmisani istoričari u zemlji i inostranstvu, a urednik izdanja je Hristo Andonov Poljanski.

Zbornik je plod dugogodišnjeg istraživačkog rada više makedonskih istoričara, koji su neposredno ili posredno učestvovali u stvaranju njegove koncepcije i u kritičkom izboru dokumenata. Oba toma sadrže 753 dokumenta i raznovrsne materijale o društveno-političkim, ekonomskim, socijalnim i prosvetno-kulturnim prilikama u kojima je živeo makedonski narod od naseljavanja Slovena u Makedoniji (početkom VI veka) sve do 1956. godine. Zbornik sadrži izvornu dokumentaciju neophodnu za „proučavanje svih perioda istorijskog razvoja makedonskog naroda, s ciljem da se naučno razjasni njegov osoben istorijski rast i nastajanje njegovih bitnih dostignuća tokom vekova" — ističe redakcija u predgovoru. Razume se, iz raznih razloga, a prvenstveno usled nedostupnosti arhivima u pojedinim

Digitized by Google

zemljama, ima još uvek mnogo dokumenata za sada neotkrivenih i neobjavljenih. To se odnosi, pre svega, na dokumentaciju o borbi makedonskog naroda za samostalnost i nacionalnu državu.

Prvi tom obuhvata period od VI veka do završetka prvog svetskog rata. U njemu, kao i u drugom tomu, dokumenti su prezentovani tematski i hronološki. Prvi tom sadrži dva dela sa po nekoliko većih i manjih celina. Dokumentacija iz prvog dela (112 dokumenata i materijala) hronološki se odnosi na period od VI do kraja XVIII veka. A tematski obuhvata, pre svega, „etnički proces stvaranja makedonskog naroda u okviru makedonskih Sklavina..." Makedonski Sklavini pripadaju plemenima koja su se stvarala i razvijala u pojedinim oblastima kao poludržavne formacije, odnosno nezavisne ili poluzavisne kneževine, koje su sredinom IX veka potčinile sebi Vizantija i Bugarska. No, bez obzira na tu potčinjenost, „proces formiranja makedonskog naroda teći će i dalje, dobijajući svoj završni oblik u Samuilovoj državi".

Više dokumenata i materijala govori o stvaranju posebne etničke teritorije koja obuhvata veći deo Makedonije, koja predstavlja geografsku i privrednu celinu. Drugi dokumenti svedoče o uspostavljanju feudalnih odnosa u zemlji, otporu i borbi protiv tuđih upravljača i o naporima usmerenim na stvaranje trajnijih državnih formacija. U zborniku nalazimo važnu dokumentaciju o stvaranju i razvoju slovenske, odnosno staromakedonske književnosti, o Ohridskoj kulturno-prosvetnoj školi i o drugim pitanjima. „Obilje priložene dokumentacije potvrđuje i ističe samosvojnost makedonskog naroda, kontinuitet njegovog istorijskog razvitka" (str. 7). Grupa dokumenata posvećena je antifeudalnoj i oslobodilačkoj borbi protiv vizantijske vladavine. Zatim slede dokumenti o međusobnim borbama balkanskih država za osvajanje Makedonije (XIII—XIV vek). Prvi deo završava sa 29 dokumenata i druge građe o borbi makedonskog naroda protiv otomanske vladavine (kraj XIV do kraja XVIII veka).

Drugi deo zbornika sa 293 dokumenta i materijala obuhvata period od kraja XVIII veka do 1919. godine. Podeljen je na pet većih celina sa po nekoliko odeljaka. U prvoj glavi, koja nosi naslov: »Društveno-politički i kulturno-prosvetni položaj makedonskog naroda«, brojni dokumenti govore o suprotstavljanju naroda turskom ugnjetavanju, o učešću Makedonaca u ratovima i ustancima protiv Turske, o pokretu za narodno prosvećivanje i kulturu i o makedonskom preporodu. Sva ta zbivanja odnose se na period od kraja XVIII do 70-tih godina XIX veka. Na to se nadovezuje druga glava u kojoj je detaljnije prikazan nacionalnooslobodilački makedonski pokret od 1875. do 1893. godine. U njoj je objavljena izvorna dokumentacija o tretiranju Makedonije kao posebne celine od strane velikih sila, o razlovečkom ustanku od 1876. godine, makedonskom (kresnenskom) ustanku od 1878. do 1879, privremenoj vladi Makedonije 1880—1881, o zahtevima Makedonaca za ostvarivanjem nacionalno-političkih prava u sledećim godinama sve do 1895, kao i o drugim pitanjima.

„Stvaranje revolucionarne organizacije i borba za oslobođenje i za sopstvenu državu (1893—1903)" naslov je treće glave drugog dela, u kojoj se sa 33 materijala dokumentuje razmatrana problematika. Osim toga, u njoj su objavljeni i malobrojni prilozi (svega dva) o makedonskom socijalističkom pokretu, o makedonskom pitanju i oslobodilačkoj borbi.

Četvrta glava sadrži više dokumenata i materijala kojima su obuhvaćeni: ilindenski ustanak 1903, odnos velikih sila prema njemu i njihove reforme u Makedoniji, izražene simpatije i solidarnost međunarodne javnosti sa borbom i stradanjima makedonskog naroda za vreme ustanka i nakon njega, specifičnosti makedonskog nacionalnog identiteta, nacionalnooslobodilački i radnički pokret u periodu 1904—1907. godine, Makedonija i mladoturska revolucija 1908—1912. U drugoj i trećoj glavi objavljeno je više dokumenata koji imaju poseban zna-

Digitized by Google

čaj. Na ovom mestu pomenućemo Pravila (Ustav) makedonskog ustaničkog komiteta (1878. godine) i dokumente privremene vlade Makedonije, u kojima su izneti ciljevi i zadaci makedonske nacionalnooslobodilačke borbe. Oni svedoče o osobenosti i stepenu razvijenosti makedonske politike i makedonske nacionalno-državotvorne misli i o naporima koji su se činili s ciljem ostvarivanja težnji naroda. Na njih se nadovezuju i nacionalni i politički zahtevi i zahtevi za sopstvenom državom (borba za autonomiju Makedonije) brojnih makedonskih udruženja i istaknutih pojedinaca u 70-tim, 80-tim i 90-tim godinama XIX veka. S njima su povezani napori i borba protiv inostrane propagande, kao i pokret za samostalnost crkveno-školskih opština, za obnavljanje Ohridske arhiepiskopije i stvaranje posebne makedonske književnosti.

Tako nastaje i postepeno se razvija makedonska revolucionarna misao koja će doprineti pokretanju akcije za stvaranje Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije (1893. godine). A ova će prerasti u masovni nacionalnooslobodilački pokret i podići će i izvesti ilindenski ustanak. Sa njim su makedonski narod i Makedonija krenuli onim istim putem za koji su se bili opredelili susedni narodi i zemlje na Balkanu, ali usled borbe velikih sila za novu, imperijalističku podelu Balkana, Makedonija neće uspeti da se izbori za svoju državu. Pri tom treba istaći da je makedonski nacionalnooslobodilački pokret, predvođen Unutrašnjom revolucionarnom makedonskom organizacijom, ostvarivanjem ilindenskog ustanka i formiranjem Kruševske republike, — kao i borbom protiv oružanih stranih snaga pokazao koliko su snažne težnje makedonskog naroda za oslobođenjem i stvaranjem svoje države u obliku demokratske republike i za očuvanjem celine Makedonije kao otadžbine makedonskog naroda i narodnosti, za čiju se ravnopravnost taj pokret borio. Ili, drugačije rečeno, makedonski nacionalnooslobodilački pokret borio se za priznavanje samosvojnosti makedonskog nacionalnog identiteta, a protiv posezanja i ugrožavanja makedonskog naroda. Taj pokret delovao je punim intenzitetom sve do podele Makedonije nakon balkanskih ratova (1912—1913), ali i posle toga borba je, uz nove napore, nastavljana — za očuvanje makedonskog nacionalnog integriteta i za stvaranje makedonske države. Pariska mirovna konferencija 1919. godine sankcionisala je podelu Makedonije. O tome su izneti mnogobrojni dokumenti u petoj glavi.

Borba makedonskog naroda za nacionalnu i socijalnu slobodu nastavlja se i nakon 1919. godine, i to u težim i složenijim uslovima, a završava se stvaranjem Narodne Republike Makedonije, koja predstavlja najveću i najznačajniju tekovinu. O tome i o drugim zbivanjima iz makedonske istorije od 1920. do 1956. godine objavljeni su mnogobrojni izvorni dokumenti u drugom tomu.

Drugi tom je takođe podeljen na dva dela sa po nekoliko glava. U svakoj glavi dokumentacija je grupisana posebno za Vardarsku (u sastavu Jugoslavije), Pirinsku (u sastavu Bugarske) i Egejsku (u sastavu Grčke) Makedoniju. U prvom delu dokumenti obuhvataju sledeće osnovne probleme vezane za istoriju Makedonije: položaj makedonskog naroda u tri oblasti Makedonije, međunarodna javnost o stradanjima i progonima Makedonaca i ispoljavanje njihovog nacionalnog identiteta, makedonski nacionalnooslobodilački pokret u podeljenoj Makedoniji i delovanje Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije (ujedinjena VMRO), radnički i nacionalnooslobodilački pokret u Vardarskoj, Pirinskoj i Egejskoj Makedoniji u periodu 1920—1945. godine, položaj i borba mnogobrojne makedonske emigracije i saosećanje međunarodnog radničkog pokreta prema teškom položaju i borbi Makedonaca, pre svega radništva. O ovim i drugim pitanjima objavljena su 153 dokumenta i različite građe. Iz ovih dokumenata proizlazi, pored ostalog, da nakon oktobarske socijalističke revolucije borbu makedonskog naroda za nacionalno i socijalno oslobođenje predvodi radnička klasa, pod rukovodstvom Komu-

Digitized by Google

nističke partije. S tim u vezi redakcija u uvodu opravdano ističe da je uloga Komunističke partije Jugoslavije, sa Josipom Brozom Titom na čelu, imala ogroman istorijski značaj. Dokumenti svedoče o tome da je aktivnost VMRO (ujedinjena), pored ostalog, veoma pozitivno uticala na dalje jačanje makedonske nacionalne svesti i na afirmisanje ideje o stvaranju posebne makedonske države. Na primer, njene organizacije u Egejskoj Makedoniji odlučno su se borile ne samo za socijalna, već i za nacionalna prava Makedonaca — otvaranje makedonskih škola, izdavanje makedonskih listova i drugo. Takvih i sličnih akcija bilo je i u Vardarskoj i Pirinskoj Makedoniji.

Drugi deo drugog toma obuhvata period od 1941. do 1956. godine i sadrži najobimniju građu — 195 dokumenata i različitih materijala. On nosi naslov: »Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Makedoniji«, a ima pet glava u kojima su dati brojni izvori i vrlo značajni dokumenti. Prva glava govori o fašističkoj nemačkoj, bugarskoj i italijanskoj okupaciji i o novoj podeli Makedonije. Zatim slede dokumenti i materijali o političkoj programskoj platformi, o pripremama i razvoju oružane borbe makedonskog naroda i narodnosti protiv fašističkih okupatora i njihovih domaćih kolaboracionista. Od brojnih veoma značajnih dokumenata pomenućemo Proglas CK KPJ od 15. aprila 1941. godine, kojim se narodi Jugoslavije, prvi u Evropi, pozivaju u borbu protiv okupatora. Takođe je neophodno istaći i Manifest Glavnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Makedonije iz oktobra 1943. godine. U njemu se, između ostalog, kaže: „Nikada do sada, makedonski narode, nisi bio u toliko povoljnom položaju niti si imao toliko saveznika u borbi za ostvarivanje tog vekovnog ideala — *stvaranje Makedonije*" (*kurziv* u zborniku). Istovremeno se pozivaju makedonski narod i narodnosti da masovno učestvuju u NOB (str. 409). Ogroman istorijski značaj ima odluka o stvaranju Jugoslavije na federativnom principu, donesena na Drugom zasedanju AVNOJ-a u Jajcu 29. novembra 1943. godine. Njome su bile postavljene osnove za uspostavljanje makedonske republike u okviru nove, Titove Jugoslavije.

Treća i četvrta glava sadrže mnogo izvornih dokumenata o konstituisanju makedonske nacionalne države u okviru jugoslovenske federacije. Tu se nalaze dokumenti o nastajanju i razvijanju nove, narodnooslobodilačke vlasti, o pripremama, radu i odlukama prvog makedonskog Sobranja. Antifašističkog sobranja narodnog oslobođenja Makedonije (ASNOM), čijem su zasedanju prisustvovali delegati iz gotovo svih krajeva Makedonije. Njegove odluke, naime, njegov manifest, proglas i drugi dokumenti imali su presudan značaj za jačanje NOB-e u sve tri oblasti Makedonije i za stvaranje prve makedonske narodnodemokratske republike u okviru federativne Jugoslavije (str. 604—614. i sledeće). Ustavom Narodne Republike Makedonije od 31. decembra 1946. godine završava se četvrta glava.

U petoj glavi objavljeni su mnogobrojni značajni dokumenti o borbi makedonskog naroda u Pirinskoj i Egejskoj Makedoniji. U njoj su iznete odluke i drugi dokumenti visokih, pa i najviših organa BRP i KPJ, kao i najviših rukovodilaca tih partija. Oni, naime, priznaju nacionalnu individualnost makedonskom narodu, kao i njegovu posebnu istoriju, priznaju postojanje makedonskog naroda i njegove republike.

Iz dokumenta 325. vidi se da je, prema popisu sprovedenom u Bugarskoj 1. decembra 1956. godine, u Pirinskoj Makedoniji bilo 187.789 stanovnika, od kojih 178.862 Makedonca. Iz dokumenata o Egejskoj Makedoniji, koji obuhvataju period do 1949. godine, proizlazi da je tada u njoj živelo oko 250.000 Makedonaca. Objavljena dokumentacija takođe pokazuje da je Pirinska Makedonija više godina (nakon 9. septembra 1944) imala mahom status nacionalne autonomi-

Digitized by Google

je, da su Makedonci u Egejskoj Makedoniji, bez obzira na razne nepravilnosti i odstupanja od utvrđenog stava, stekli značajna manjinska nacionalna prava (imali su tri političke organizacije, desetak listova, više škola). Makedonci u Pirinskoj i Egejskoj Makedoniji i u tom periodu su se bili afirmisali kao manjine koje se bore za sticanje svih nacionalnih prava, uz nastojanje da služe kao most prijateljstva među ovim susednim državama.

Na kraju, u vidu zaključka, iznećemo nekoliko konstatacija.

Za svaku pohvalu je inicijativa i angažovanje svih saradnika i članova redakcije zbornika, koji su za relativno kratko vreme odabrali, sredili i izdali dva toma dokumenata o borbi makedonskog naroda za samostalnost i nacionalnu državu iz najranijih vremena, pa sve do 1956. godine. Taj poduhvat je pokazao da napori u tom smislu mogu i treba da se nastave, jer makedonski i drugi istoričari imaju priličan broj već sprovedenih istraživanja. Zbornik sadrži obimnu arhivsku i drugu, objavljenu i neobjavljenu, dokumentaciju, veoma vrednu za naučna proučavanja.

Zbornik je u celini odgovorio postavljenim naučnim ciljevima. Dokumenti i materijali koji su u njemu sređeni hronološki i tematski u punoj meri omogućavaju da se prate i razjasne naučni i drugi momenti iz istorije makedonskog naroda, a prevashodno iz njegove borbe za samostalnost i nacionalnu državu. Inače, prvi put su objavljeni toliko obimni i brojni dokumenti koji govore o prošlosti Makedonaca koji su se održali tokom vekova uprkos ugnjetavanju kome su bili izloženi. Oni su se upravo borbom potvrdili kao poseban narod i nacija, koja se na kraju izborila za svoja nacionalna i socijalna prava i za svoju republiku u okviru Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

Risto Poplazarov

Živana Olbina: Investicione odluke u samoupravnoj privredi

(„Privredni pregled", Beograd, 1981)

U domenu izučavanja problematike društvene reprodukcije jedno od najznačajnijih područja predstavljaju investicije i investicione odluke. Za svaku zemlju je od vitalnog značaja efikasna upotreba akumulacije, odnosno odlučivanje o veličini i strukturi investicija. Investicionim odlukama rešavaju se osnovna pitanja privrednog razvoja: izbor određene proizvodne strukture, proporcije između privrednih delatnosti i grana, regionalni razmeštaj proizvodnje i izbor optimalne veličine privrednih jedinica. Bitno je naglasiti da su u savremenim privredama tehnološki razvoj i društveni uslovi postali sastavni deo investicionih odluka.

U ekonomskoj nauci postoje različite teorije o kriterijumima investiranja i o investicionom odlučivanju, a u okviru ovih teorija razlikuju stavovi pojedinih autora. Za građansku ekonomiju karakteristično je da se kao osnovni dinamički parametar u modelima investiranja uzima kamatna stopa na osnovu koje se izvode različiti kriterijumi investiranja (na primer, sadašnja neto vrednost, interna stopa povraćaja, period isplate), dok se u teorijskoj literaturi i praksi zemalja državnog socijalizma pri poređenju investicionih varijanti kao polazni kriterijum izbora uzima takozvani rok povraćaja sredstava.

U velikom delu knjige *Investicione odluke u samoupravnoj privredi* dr Živana Olbina izučava bazične investicione kriterijume i dinamičke investicione parametre u sistemu samoupravnog socijalizma. Stoga ova knjiga predstavlja značajan doprinos našoj ekonomskoj literaturi koja se bavi problematikom investicija.

Dosta prostora u ovoj studiji je dato osnovnim postavkama i kritici neoklasične teorije, poseb-

Digitized by Google

no teorije kapitala. Koriste se rezultati do kojih se došlo u preispitivanju teorije kapitala od strane kembridžke škole (Dž. Robinson, P. Srafa i drugi), ali se u kritici ide šire. Posebno se podvrgavaju kritičkoj analizi faktor kamatne stope i razni modeli diskontovanja, koji su se u našoj literaturi često nekritički koristili.

U studiji se daje, posredstvom raznih modela, prikaz investicionih kriterijuma u sistemu državnog socijalizma. Rok povraćaja kao standardna mera efikasnosti investicija ne kritikuje se sam po sebi, već se naglašava da je on konzistentan sa sistemom centralno-planskog privređivanja.

U analizi investicionih kriterijuma u samoupravnoj privredi u studiji se polazi od teze da određeni pokazatelji poslovne aktivnosti organizacija udruženog rada služe kao osnova za određivanje osnovne investicione funkcije u samoupravnoj privredi. Posebno se razmatraju tri pokazatelja: dohodak po sredstvima, dohodna stopa i dohodak po radniku. Pokazatelj dohodak po radniku uzima se kao baza za funkciju investicionog ponašanja samoupravnog radnog kolektiva, s obzirom na činjenicu da on najpotpunije izražava namensku raspodelu dohotka u radnom kolektivu. Poređenje investicionih projekata se vrši imajući na umu neki bazni dohodak po radniku, u slučaju kada kolektiv investira u sopstvene kapacitete. U knjizi se razmatraju i investicione situacije koje nastaju u procesu povezivanja i udruživanja rada, kada se sredstva ulažu u druge kolektive sa kojima je uspostavljena dohodovna, odnosno reprodukciona povezanost. Utvrđuju se investicione funkcije u slučaju kada organizacija udruženog rada ustupa na upotrebu svoju akumulaciju drugoj, bez ikakve direktne nadoknade osim obaveze vraćanja pozajmljenih sredstava, kao i u slučaju upotrebe akumulacije u takozvanim zajedničkim ulaganjima kada se stvara zajednički dohodak.

Posebno se postavlja pitanje prilikom ulaganja u nove kapacitete da li je samoupravnom kolektivu potreban neki kriterijum koji bi obezbeđivao društveno zahtevanu minimalnu efikasnost investicija. Autor ističe da bi takav kriterijum trebalo utvrditi sporazumevanjem u okviru različitih oblika udruženog rada, odnosno šire u društvenim dogovorima. Ovaj kriterijum bi sledio iz zahteva za porastom dohotka po radniku, kao izraza povećane produktivnosti rada. Prosečni dohodak po radniku za datu granu trebalo bi da predstavlja bazni dohodak prilikom ulaganja u nove kapacitete.

Poznato je da svaka odluka o investicijama sadrži i faktor vreme. Stoga modeli investicionih odluka moraju biti dinamički. U do sada poznatim modelima osnovne dinamičke parametre predstavljaju kamatna stopa i koeficijent roka povraćaja. Autor razmatra ulogu kamate u samoupravnoj privredi i dolazi do zaključka da kamatna stopa ne može igrati ulogu „automatskog rešeta" u selekciji investicionih projekata. Činjenica je da ona u našoj privredi postoji kao faktor podsticaja i mobilizacije akumulacije, ali uporedo deluju i drugi samoupravnoj privredi „svojstveniji" kriterijumi cirkulacije i mobilizacije akumulacije. Osnovne pretpostavke za delovanje kamatne stope nisu ispunjene pošto ne postoji jedinstveno „tržište kapitala" sa perfektnom konkurencijom, koje može da odredi jedinstvenu kamatnu stopu. Ova tvrdnja bitno ograničava upotrebu kamatne stope u dinamičkim investicionim modelima.

Autor naglašava da je kriterijum rok povraćaja nespojiv sa sistemom samoupravnog planiranja, s obzirom na činjenicu da norma efektivnosti (recipročna vrednost roka povraćaja) mora biti centralno određena da bi efikasno delovala.

Evidentna je potreba da se i u samoupravnoj privredi odredi dinamički investicioni parametar. U knjizi je razrađen način određivanja ovog parametra, koji je vezan za sistem projektovanja. 2 Olbina definiše projekt kao dogovor udruženog rada o nekom važnom cilju razvoja koji zahteva bitnije promene i koordiniranu akciju svih subjekata dogovara-

Digitized by Google

nja. Projekt znači reprodukciono i zaokruženo obuhvatanje programa ispunjenja nekog društvenog cilja, to je investiciona odluka u široj razvojnoj funkciji udruženog rada. Pri određivanju dinamičkog parametra autor polazi od minimalne dogovorene efikasnosti investicija u okviru projekta (bazni dohodak) i, uzimajući u obzir sve veličine relevantne za projekt (sredstva, broj radnika, a posebno proporcije namenske raspodele dohotka), izvodi minimalno zahtevanu obračunsku stopu rasta. Na osnovu ove stope rasta konstruisana je funkcija koja služi za poređenje investicionih varijanti. Za ovu funkciju je karakteristično da se, ukoliko stopa rasta ima vrednost jednaku nuli, svodi na dohodak po radniku. To znači: u slučaju kada u okviru projekta ne postoji potreba da se unapred dogovara stopa rasta, upotrebljavaće se statički, umesto dinamičkog investicionog modela. Ukoliko je stopa rasta veća od nule, prihvatiće se one varijante koje, uz dogovorenu stopu rasta, obezbeđuju najmanje minimalni dogovoreni lični dohodak po radniku. Ova razmatranja su u knjizi ilustrovana cifarskim primerom izbora između različitih investicionih varijanti.

Posebno se analiziraju, sa potpunom matematičkom preciznošću, metodi pripremanja investicionih odluka. Pored „klasičnih" metoda (modeli zamene, matematičko programiranje), daje se pregled novijih metoda (teorija igara i intuitivni metodi).

Investicione odluke su u ovoj studiji razmatrane i sa aspekta pitanja konflikta i neizvesnosti. Naglašeno je da je u investicionoj odluci sadržan konflikt raspodele koji se u opštem vidu ispoljava kao problem raspodele dohotka na akumulaciju i potrošnju, a u konkretnoj ekonomskoj politici pojavljuje se u odlučivanju o izboru varijante razvoja, novih investicija itd. Osnovno pitanje je vezano za odnos između potrošnje danas i u budućnosti. Fenomen neizvesnosti se najbolje sagledava na osnovi iznetog stava da je investicija izvesno odricanje radi neizvesnog dohotka. Posledice investicione odluke ne zavise samo od aktuelnog izbora, nego i od nepredvidljivih okolnosti (neizvesnosti) u okruženju.

Autor je posebno razmatrao pitanja izbora tehnike i tehničkog progresa. Naglašeno je da je višestruka uslovljenost tehničkog progresa i investicija sadržana u svakom trenutku investicione odluke.

Značaj ove studije sastoji se u preispitivanju „neutralnosti" ekonomskih metoda, kao i u uspešnoj kritičkoj analizi poznatih kriterijuma investiranja. Pored toga, autor je dao svoj originalni doprinos određivanju dinamičkog investicionog modela u samoupravnoj robnoj privredi.

Vesna Špoljarić

Dr Nevenka Petrić: Čovekove slobode, rađanje, samoupravljanje

(„Svjetlost", Sarajevo, 1981, strana 450)

Jedna od tekovina ljudske civilizacije i kulture je i planiranje porodice. Ova vrlo značajna i društveno celishodna aktivnost za dalji razvoj svakog društva ima svoju istoriju, teoriju, ideologiju, pravo i političku praksu. Ona je dvostruko uslovljena i određena kako stepenom društveno-ekonomskog razvoja datog društva tako i njegovim vladajućim sistemom vrednosti. Planiranje porodice postalo je centar interesovanja brojnih stručnjaka, kako u svetu tako i u našoj zemlji.

Krajem 1981. godine u izdanju sarajevske „Svjetlosti" i banjalučkog „Glasa" objavljena je knjiga *Čovekove slobode, rađanje, samoupravljanje*, čiji je autor dr Nevenka Petrić, predsednik Saveznog saveta za planiranje porodice. Ova studija tretira pitanje planiranja porodice na interdisciplinaran način i predstavlja uspeo pokušaj sagledavanja razvoja istorije, te-

Digitized by Google

orije, ideologije, prava i političke prakse planiranja porodice, kako u svetu tako i u našem društvu. Po svom sadržaju i dometu ova studija u neku ruku predstavlja prvu sociologiju o planiranju porodice u našoj literaturi. Imajući na umu sve ovo, kao i značaj ove studije za dalji razvoj naše teorije i prakse razvoja humanističkih odnosa među polovima i ljudima u našem socijalističkom samoupravnom društvu, odlučili smo se da prikažemo ovu monografiju.

Studija obuhvata 450 stranica teksta. Podeljena je na tri dela. Prvi deo nosi naslov: „Teorijsko-istorijski pristup planiranju porodice", drugi: „Razvoj planiranja porodice u svetu", a treći: „Razvoj pokreta za slobodno, odgovorno i društveno-aktivno roditeljstvo u Jugoslaviji". Naravno, knjiga sadrži i vrlo iscrpna zaključna razmatranja i bibliografske podatke i brojne priloge koji se odnose na planiranje porodice u svetu i kod nas. Studija ima i veći „summary" na engleskom, što je od nesumnjivog značaja.

U okviru prvog dela, koji je podeljen na pet poglavlja, autor traga za osnovnim teorijsko-istorijskim premisama planiranja porodice, od pojave klasnog društva pa sve do naših dana. Po prirodi stvari, on dovoljno prostora posvećuje razmatranju slobode, odnosno neslobode čoveka u oblasti rađanja. Autor osnovano zastupa tezu o uzajamnoj povezanosti i uslovljenosti poimanja slobode i planiranja porodice u svakom društvu. Svoja traganja za ljudskom slobodom autor započinje antičkom Grčkom, pa zatim nastavlja sve do naših dana. Rukovodeći se marksističkom metodom, dr Nevenka Petrić ukazuje na neke klasične doktrine o populacionoj politici i podrobno analizira teorijski pristup antičke Grčke i Rimskog carstva populaciji svoga stanovništva.

U svetlu marksističkog poimanja ljudskog društva i njegove istorije i kulture, autor polazi od osnovane pretpostavke da je religija imala nesumnjivo velik uticaj na razvoj određene društvene filozofije o populacionoj politici kod svih naroda. Imajući ovo na umu, dr Petrić podrobno analizira odnos religije i čovekovih sloboda, naime nesloboda u oblasti rađanja dece. Prvi put u našoj literaturi sociološki su analizirana mnoga religiozna učenja o ljudskim slobodama i odnos ovih učenja prema rađanju dece. Koristeći literaturu, autor je analizirao sledeće religijske doktrine: staroistočne religijske doktrine, učenje Zaratustre, muhamedanizam, egipatsku religiju, grčku i rimsku religiju, religiju starih Hebreja i hrišćanstvo. Razume se, najviše pažnje i prostora posvećeno je hrišćanstvu, jer je ono ostavilo najdublje tragove u svim oblastima ljudskog saznanja, života i kulture. U okviru hrišćanstva analizirano je učenje primitivnog hrišćanstva, učenje patristike, nikenskih i postnikenskih pisaca, učenje Tome Akvinskog, katoličke crkve, protestantske crkve i učenje istočne pravoslavne crkve.

Na kraju ovog pregleda o odnosu religije prema populaciji stanovništva autor uočava i konstatuje sledeće: „Religiozni uticaj u domenu rađanja i uopšte života porodice, posmatrano kroz istoriju, bio je, i sada je, dosta značajan. Kritički pristup religiji koji je bio zasnovan, prije svega, na gnoseološkoj i ontološkoj osnovi religija, sve više se pomjera prema političkoj i etičkoj funkciji religioznih učenja. U proročkoj djelatnosti osnivača svih velikih religija u prvi plan su uvijek dolazili politički, društveni i nacionalni elementi, koji su na određen način dovođeni u vezu sa vjerskim, a u tome okviru porodica je uvijek imala svoje sasvim određeno mjesto" (str. 71).

U doba liberalnog kapitalizma jedan od vodećih ideologa ove faze u razvoju građanskog društva bio je Tomas Robert Maltus. Njegovo učenje bilo je prihvatano i osporavano. Ono je i dan-danas vladajuće u mnogim zemljama, pod imenom neomaltuzijanizam. Čini se da je celo jedno poglavlje u svojoj studiji autor osnovano posvetio Maltusovom učenju o populacionoj politici. Ova teorija je bila velika meta kritike klasika marksizma. Imajući sve ovo na umu, autor je podrobno analizirao mesto populacione teorije T. R.

Digitized by Google

Maltusa u razvoju ekonomske misli, početna shvatanja o populacionoj politici pre Maltusove teorije, društvene uslove koji su prethodili pojavi Maltusove populacione teorije, pojavu *Eseja o načelima stanovništva*. Da bi izneo kritiku ove teorije, autor je podrobno analizirao sadržaj Maltusovog dela *Esej o načelima stanovništva*. Ovom analizom po prvi put kod nas su u dovoljnoj meri prikazani osnovni stavovi iz Maltusovog učenja o porodici i odnosu građanskog društva prema rađanju dece, prema ženi i drugim pitanjima iz domena odnosa među polovima.

U svetlu marksističkog učenja, autor je dao kritički osvrt na Maltusovu porodicu i pokušao da odredi njen značaj u razvoju ljudske misli o odnosu društva prema sopstvenoj reprodukciji.

Neosnovanost Maltusovog učenja uočili su i mnogi napredniji građanski teoretičari pre klasika marksizma. Međutim, pogubnu kritiku ovog učenja dali su predstavnici naučnog socijalizma. Dr Petrić s pravom ističe da se mnogi autori razilaze i u pogledu shvatanja Maltusove teorije. Ipak, autor ističe da je Maltusovo učenje o populaciji imalo znatan uticaj u XIX i XX veku i da se ono i danas žilavo održava u teorijama o stanovništvu kod mnogih naroda i država. Naravno, marksističko učenje i revolucionarna praksa su odavno opovrgli mnoge Maltusove stavove o odnosu porasta stanovništva i proizvodnje hrane za ishranu tog stanovništva. Postojanje gladi i gladnog stanovništva, kako ističe autor, posledica je spleta okolnosti koje nastaju zbog neadekvatne podele prirodnog bogatstva i drugih protivrečnosti koje postoje u savremenom svetu.

U okviru kritika i negiranja Maltusovog učenja dr Nevenka Petrić pristupa analizi o tome kako neki socijalistički i marksistički teoretičari shvataju populacionu politiku i odnos među polovima u klasnom i novom društvu. Razmatrajući ovo pitanje, razume se, najviše pažnje je posvetila marksističkom učenju o razvoju stanovništva. Od socijalističkih svatanja autor analizira učenje socijalista-utopista o stanovništvu, i to Tomasa Mora, Roberta Ovena, Furijea, Prudona, Černiševskog i drugih.

Posebnu pažnju autor je poklonio učenju Marksa i Engelsa o stanovništvu, braku, moralu, kako u klasnom tako i u novom društvu. On ukazuje kako je marksističko učenje o ovim pitanjima nastalo u borbi protiv Maltusove i drugih reakcionarnih teorija. U bespoštednoj kritici Maltusovog učenja i učenja njegovih sledbenika klasici naučnog socijalizma su razvijali svoju teoriju o stanovništvu, koja je umnogome potvrđena pobedom socijalizma kao društvenog uređenja i procesa. Pored ovoga, N. Petrić ukazuje na to kako su neki socijalistički teoretičari gledali na stanovništvo tumačeći učenje klasika naučnog socijalizma. Velika pažnja je posvećena Lenjinovom učenju o stanovništvu, porodici, odnosu među polovima i emancipaciji žene u novom društvu. Naročito su naglašena ona Lenjinova shvatanja u kojima se obračunava sa nekim predstavnicima anarhizma koji su razvoj odnosa među polovima u novom društvu umnogome vulgarizovali negirajući ne samo mnoge građanske vrednosti, već i samo postojanje ljubavi u odnosima među polovima. Lenjin je oštro napadao „teoriju slobodne ljubavi", odnosno „teoriju orgazma", „teoriju čaše vode". On se, u stvari, podjednako odlučno borio kako protiv reakcionarnih građanskih teorija o porodici, stanovništvu, odnosima među polovima tako i protiv svih pokušaja vulgarizacije marksističkog učenja o odnosima među polovima u novom društvu.

Pored Lenjinovog učenja, dat je kraći pregled učenja o stanovništvu i drugih teoretičara u prvoj zemlji socijalizma. Naročito je analizirao učenje Plehanova, Kolontajeve, Staljina i drugih sovjetskih teoretičara o stanovništvu. Autor s pravom ističe kako niko od marksističkih pisaca nije porast stanovništva smatrao uzrokom siromaštva u kolonijama. Naprotiv, oni su isticali da do toga siromaštva dovodi njihov kolonijalni položaj i nerazvijenost, kao posledica kolonijalizma. „Glavni

Digitized by Google

uzrok siromaštva u tim zemljama nije zbog prekobrojne populacije, već zbog njihovog društveno-ekonomskog položaja pod kolonijalnom upravom" (str. 114).

U posebnom poglavlju ove studije analizirani su stavovi jugoslovenskih teoretičara o „proizvodnji ljudi" i pravu čoveka da slobodno odlučuje o rađanju dece. Posebnu pažnju autor je posvetio razmatranju pitanja čovekovih sloboda i ljudskih prava u jugoslovenskom socijalističkom samoupravnom društvu. Prikazan je razvoj teorije jugoslovenskih naučnika o razvoju stanovništva u novom društvu. Podrobno su analizirani osnovni stručni radovi iz ove problematike. Autor ističe da su jugoslovenski teoretičari u svom poimanju populacione politike u novom društvu sledili učenje klasika marksizma.

Drugi deo ove studije posvećen je pitanju razvoja planiranja porodice u svetu. U ovom delu autor traga za osnovnim društvenim okolnostima koje su podstakle potrebu stvaranja osnovnih uslova za pokretanje pitanja planiranja porodice u svetu. I ovo pitanje autor rasvetljava istorijski.

U okviru prvog poglavlja ovog dela studije, koje nosi naslov „Društveni uslovi (preduslovi) za razvoj planiranja porodice", autor razmatra sledeća pitanja: pauperizaciju evropskog stanovništva u svetlosti Marksove i Engelsove analize relativne prenaseljenosti „prekobrojnog" stanovništva i odnos između Maltuzijanske lige i pokreta kontrole rađanja. Posebna pažnja je posvećena pitanju osnivanja Maltuzijanske lige (1887—1927) i njenog klasnog pristupa ograničavanju rađanja „prekobrojnog" stanovništva. Objašnjen je „zaokret" u radu Maltuzijanske lige (1913). Opisana je uloga porodice Drajzdl u osnivanju i radu Maltuzijanske lige. Posebno je objašnjen uticaj Maltuzijanske lige na razvoj stanovništva u Engleskoj i drugim zemljama. Naravno, opisan je i prestanak ove lige.

Kao reakcija na Maltusovo učenje, krajem XIX i početkom XX veka javljaju se mnogi pokreti za kontrolu rađanja, koji su prethodili razvoju teorije i prakse planiranja porodice. Od ovih pokreta opisan je rad Univerzalne federacije za rađanje čoveka i Svetske lige za seksualnu reformu. Prikazan je pokušaj daljeg raskrinkavanja Maltuzijanske lige. Pored ovoga, objašnjeno je osnivanje Međunarodne federacije lige za kontrolu rađanja i razvoj pokreta kontrole rađanja u nekoliko zemalja. Autor je ukazao i na sadržaj i značaj rada Prve svetske konferencije o stanovništvu, održane u Ženevi 1927. godine.

Prema autoru ove studije, pokret za planiranje porodice u svetu nije nastao pod uticajem Maltuzijanske lige i drugih neomaltuzijanskih pokreta, već se on temelji na korenitim društveno-ekonomskim promenama u svetu koje su se zbile posle drugog svetskog rata, naročito posle formiranja OUN i donošenja Deklaracije o pravima čoveka UN. U okviru analize pokreta za planiranje porodice prikazan je rad Prve međunarodne konferencije o planiranju porodice, održane u Stokholmu 1946. godine. Autor smatra da su na ovoj konferenciji postavljeni temelji pokreta za planiranje porodice. Pored ovoga, analiziran je i rad Druge međunarodne konferencije o planiranju porodice (Čeltenam, 1948) i utvrđen njen uticaj na brže širenje pokreta za planiranje porodice u svetu.

Razvoj pokreta za planiranje porodice umnogome je ubrzan formiranjem Međunarodne federacije za planiranje roditeljstva (MFPR). Autor je objasnio odnos između MFPR i specijalizovanih agencija UN na planu razvoja pokreta za planiranje porodice. Istovremeno, autor je dao kraći pregled razvoja regionalnih pokreta za planiranje roditeljstva. Posebno je opisan razvoj ovog pokreta u Evropi, Americi, Aziji, Dalekom istoku i Australiji, Srednjem istoku i severnoj Africi i Africi uopšte. Objašnjena je diskusija, koja je vođena u MFPR pod uticajem maltuzijanskog učenja o planiranju porodice.

Dr Nevenka Petrić, koristeći dugogodišnja svoja iskustva u radu organizacija Ujedinjenih nacija na planiranju porodice, prvi put je jugoslovenskoj javnosti učinila dostupnim mnoga dostignuća

Digitized by Google

iz rada UN na razvoju pokreta za planiranje porodice u svetu. Posebno je prikazan značaj Prve populacione konferencije UN za razvoj pokreta za planiranje porodice. Ova konferencija je održana u Rimu 1954. godine. Zatim je autor analizirao sadržaje rada svih ostalih konferencija UN o populacionoj politici i njihov značaj za razvoj politike o planiranju porodice. Počev od Druge populacione konferencije UN (1965), preko sadržaja izjava šefova država 1966. godine, sve do osnivanja fonda UN za populacione aktivnosti (1967), planiranja porodice u instrumentima UN, Teheranske proklamacije i drugih dokumenata, autor je posmatrao razvoj politike o unapređenju planiranja porodice. Potreban prostor je dat objašnjenju međunarodne strategije u drugoj dekadi razvoja i planiranja porodice. Istovremeno su analizirani neki dokumenti (studije) UN o planiranju porodice kao što su: studija OUN *Status žene i planiranje porodice,* dokument „Čovekovo pravo da slobodno odlučuje o rađanju dece u relaciji sa suverenošću države da formuliše i sprovodi populacionu politiku, studija UN *Proučavanje međuodnosa položaja žene i planiranje porodice* (1975), „Socijalna zaštita i planiranje porodice", „Sastanak grupe eksperata UN za socijalnu zaštitu" (1971), „Planiranje porodice i socijalna politika u Evropi" itd.

U okviru ovog poglavlja prikazano je planiranje porodice u planovima akcije svetskih konferencija UN; naročito je analiziran rad Treće svetske populacione konferencije UN (Bukurešt, 1974), Svetske konferencije UN o Međunarodnoj godini žena (Meksiko-Siti, 1975), kao i druge aktivnosti UN na planu razvoja planiranja porodice u svetu.

Autor se ne zadovoljava samo istraživanjem problematike planiranja porodice u prošlosti i sadašnjosti, već ide korak dalje i pokušava da nam predoči potrebe i mogućnosti planiranja porodice u bliskoj i daljoj budućnosti.

Treći deo ove studije je posvećen razvoju pokreta za slobodno, odgovorno i društveno aktivno roditeljstvo u Jugoslaviji. I u ovom poglavlju autor polazi od istorije „kao učiteljice života". Analizira borbu za „oslobođenje ženskinja" i slobodno roditeljstvo, vezujući je za programske orijentacije najprogresivnijih društvenih snaga na našem tlu za oslobođenje čoveka i rada.

Idejne potpore za razvoj politike o slobodnom roditeljstvu autor nalazi u razvoju progresivne misli kako u razvoju radničkog pokreta tako i u idejnom osposobljavanju njegove avangarde — KPJ, odnosno SKJ. Analiziran je stav svih kongresa KPJ, odnosno SKJ, i prema pitanju stvaranja uslova za ostvarenje ideje o slobodnom roditeljstvu i planiranju porodice u novom društvu.

Tragajući za razvojem pokreta za slobodno, odgovorno i društveno aktivno roditeljstvo, autor je analizirao sledeća pitanja: borbu KPJ za oslobođenje žene i poglede partije na ideju o slobodnom roditeljstvu, značaj dolaska Josipa Broza Tita na čelo KPJ za integraciju borbe za promenu društvenog položaja žene, značaj Pete zemaljske konferencije KPJ za unapređenje društvenog položaja žene, značaj pojave časopisa „Žena danas" za pokretanje aktuelnih problema roditeljstva, rađanja i abortusa itd.

Za razliku od mnogih drugih, ova studija sadrži iscrpan pregled razvoja zakonodavnog regulisanja odlučivanja o rađanju dece u Jugoslaviji nakon drugog svetskog rata. U okviru poglavlja autor je analizirao sledeća pitanja: zakonodavno regulisanje prekida neželjene trudnoće u našem društvu, značaj rasprave o članu 140. Krivičnog zakonika iz 1951. godine, stavove Drugog kongresa ginekologa-akušera Jugoslavije, značaj publicistike za razvoj pokreta za planirano roditeljstvo od 1950, angažovanje društveno-političkih činilaca na unapređivanju rada na širenju kontracepcije, sa posebnim ostvrtom na značaj savetovanja održanog 1963. u Beogradu (kao i osvrtom na aktivnosti posle ovog savetovanja), donošenje nove Uredbe o uslovima i postupku za dozvoljeni pobačaj (1960) i Opšteg zakona o prekidu trudnoće (1969), donošenje Rezoluci-

Digitized by Google

je Savezne skupštine o planiranju porodice (1969) itd. Posebno je podrobno objašnjeno ustavno pravo čoveka da slobodno odlučuje o rađanju dece (1974).

Pošto je niz godina istraživala odnos religije prema pravu na planiranje porodice, dr Nevenka Petrić je uspela da dokumentovano objasni ovaj odnos. Ona je naročito ukazala na niz otpora religije u odnosu na razvoj ideje o slobodnom roditeljstvu. Ovo mešanje crkve u poslove na planiranju porodice autor osnovano naziva „vancrkvenom funkcijom crkve". U okviru ovoga N. Petrić, raspravlja o uticaju religije na natalitet, abortus i upotrebu kontraceptivnih sredstava. Razume se, ona pledira za ograničavanje crkvenih akcija u necrkvenim područjima.

Planiranje porodice u našem socijalističkom samoupravnom društvu je dobilo i svoje institucionalne mogućnosti. I ovom pitanju je posvećena potrebna pažnja. Analiziran je rad Koordinacionog odbora pri Konferenciji za društvenu aktivnost žena Jugoslavije (1963), Jugoslovenskog odbora za regulisanje rađanja i obrazovno-vaspitnu delatnost u oblasti odnosa među polovima (1966), rad Saveznog saveta za planiranje porodice (osnovan 1967) i njegova integracija u aktivnosti Savezne konferencije SSRNJ. Na osnovu analize dokumenata prikazan je rad Saveznog saveta za planiranje porodice na unapređenju međunarodne saradnje Jugoslavije, kao jednog od osnivača pokreta nesvrstanosti, i na razvoju pokreta za slobodno i aktivno roditeljstvo u svetu.

Prvi put u našoj literaturi je opisan rad Saveznog saveta za planiranje porodice u okviru svih akcija UN. Objašnjena su sledeća pitanja: saradnja Saveznog saveta za planiranje porodice sa Fondom UN za populacione aktivnosti (UNFPA), angažovanje u Međunarodnoj godini stanovništva UN i Međunarodnoj godini žena UN (čiji je moto bio: „razvoj, jednakost, mir"), saradnja sa Međunarodnom federacijom za planiranje roditeljstva pre učlanjenja SFRJ u MFPR, delovanje predstavnika SSPP u MFPR, razvoj pokreta za planiranje roditeljstva u Jugoslaviji u svetlu dokumenata MFPR itd.

U zaključnim razmatranjima ove studije dr Nevenka Petrić je u dobroj meri uspela da sažme ogromnu građu do koje je došla kako na osnovu analize sadržaja raznih dokumenata tako i na temelju sopstvenog istraživanja razvoja pokreta za planiranje porodice u svetu i kod nas. Njeni zaključci su osnovani i dokumentovani. Pa ipak, autor u zaključnim razmatranjima otvara prostor za dalja istraživanja, što predstavlja posebnu vrednost ove studije.

Na kraju svoje studije autor je dao vrlo značajne priloge o razvoju pokreta za planiranje porodice u svetu i u našoj zemlji. Sve do pojave ove knjige mnogi značajniji dokumenti iz ove sfere društvene i naučne delatnosti nisu bili lako dostupni našoj naučnoj i političkoj javnosti. A ovim svojim radom autor pruža mogućnost svim zainteresovanim javnim i naučnim radnicima da se temeljitije bave proučavanjem pokreta za planiranje porodice.

Imajući na umu neosporne vrednosti ove studije dr Nevenke Petrić, izdavači knjige su se potrudili i uspeli da je prikladno opreme estetski i praktično. Može se reći da je ovo prva knjiga koja šire tretira problematiku o planiranju porodice u svetu i kod nas, a pri tom je sa mnogo ukusa opremljena.

Knjiga dr Nevenke Petrić *Čovekove slobode, rađanje, samoupravljanje* ima višestruki značaj za dalji razvoj teorije, prava, političke prakse i ukupnog našeg samoupravnog sistema vrednosti o razvoju humanističkih odnosa među polovima u našem društvu. Ona ne samo da zadovoljava potrebe za ovakvom vrstom studija, koje su sve veće, nego istovremeno predstavlja „otvoreno delo", koje navodi i podstiče na razmišljanje i dublja istraživanja.

Zbog svega ovoga i drugih neospornih vrednosti ova studija se s pravom može nazvati pionirskim delom iz domena sociologije porodice o planiranju porodice u našoj zemlji.

Slobodan Jakšić

Digitized by Google

Jadranka Goja: Obrazovanje i religijska svijest

(Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1980)

Iako postoje brojni radovi u kojima se raspravlja o odnosu religije i obrazovanja, činjenica je da ova tema, zbog svoje složenosti, suptilnosti i dinamičnosti, ostaje i dalje aktuelna, izazovna i još nedovoljno naučno istražena. Stoga istraživačka studija *Obrazovanje i religijska svijest* zaslužuje da bude predstavljena širem krugu potencijalnih korisnika. Ova studija je nastala u okviru programa istraživanja „Samoupravljanje i društvene promjene", dionica „Religija u suvremenom svijetu", koje je u periodu 1976—1980. realizirao Centar za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu. Radi informiranja, prvenstveno onih kadrova koji se bave izučavanjem religijskog fenomena, potrebno je ukazati na teme koje su bile obuhvaćene ovom istraživačkom dionicom. Osim teme „Obrazovanje i religijska svijest", obrađene su i slijedeće: „Religija i suvremeni svijet", „Sekularizacija i ateizacija suvremenog svijeta", „Religija i tradicionalni svijet urbanog i agrarnog suvremenog društva", „Religija i ruralni ambijent", „Religija i urbani ambijent", „Religija i klasno-socijalni status", „Religija u uvjetima potrošačkog društva", „Religija — obrazovanje — mladi", „Religija i povijesna dinamika", „Religija i znanost", „Religija i ideologija suvremenog svijeta", „Religija i ljudska emancipacija u uvjetima suvremenog svijeta" i „Kriza religije ili odsustvo krize".

Probleme odnosa obrazovanje — religijska svijest autorica je obradila u četiri poglavlja: Uvod; Obrazovanje — religija — poredak; Obrazovanost — religioznost; Zaključak, a dat je i spisak literature (77 bibliografskih jedinica).

U Uvodu je istaknuto da je danas očito da nauka, znanje i obrazovanje nisu ispunili pripisana im obećanja, kako u sferi željenog utjecaja na religijski fenomen tako ni u organizaciji i realizaciji razumnijeg i ljudskijeg svijeta. Prema autorici „izgleda apsurdno (ali je istinito) da, iako nauku stvara čovjek, nauka je nemoćna u odgovorima na pitanja čovjeka" (str. 3), što je jedan od izvora i uzroka žilavosti današnje religijske svijesti. No cilj ove studije nije da odgovori na pomenute probleme, nego su oni bili povod da se ovoj problematici priđe na određen metodološki način, da se učini pokušaj kritičkog pristupa i obrazovanju i religiji. Da bi provjerila svoju hipotezu da su i pozitivno obrazovanje i pozitivna religija u funkciji reprodukcije i održavanja postojećeg poretka i njegove ideologije, J. Goja je kretanje i vezu stupnja obrazovanja i privrženosti crkvi i religiji promatrala kroz empirijski, teorijski i ideologijski aspekt obrazovanja i religije.

U drugom poglavlju je obrađen problem odnosa obrazovanja, religije i društvenog sistema (poretka). Povezivanje religije i obrazovanja moguće je, pre svega, u kontekstu funkcija koje oni vrše u odnosu na uređenje sistema (poretka), jer, u pravilu, i institucionalna religija i institucionalno obrazovanje, u svojim krajnjim konsekvencama, nalaze se u funkciji socijalizacije i adaptacije na postojeće uređenje svijeta. Autorica naglašava da historija obrazovanja i historija religije otkrivaju ovu prikrivenu funkciju, a sadašnjost sve više ukazuje na sličnost njihove prikrivene strukture i da je jedino s takvog aspekta moguća i opravdana marksistička kritika i religije i obrazovanja. Znatan dio ovog poglavlja, uz obilato potkrijepljivanje citatima klasika marksizma, upravo je i posvećen razotkrivanju religijske i obrazovne funkcije „pokoravanja" ljudi i postojećih oblika života i svijesti u klasnom društvu.

Autorica je, iako u vrlo skromnim okvirima, ukazala i na odnos religije i obrazovanja u socijalističkim zemljama. U njima je „re-

Digitized by Google

ligija društveno negativno konotirana zbog kontradikcije proklamirane državne ideologije (promjene) i religijskog koncepta (statika)" (str. 21). Zbog toga obrazovanje, posebno njegov ideologijski aspekt, ima ulogu političke socijalizacije, čime idejno podupire novi socijalni poredak. U ovome poglavlju je značajna pažnja posvećena i razlikama i sličnostima između religije i nauke, uz aktualiziranje njihovih spoznajnih, socio-psiholoških i društvenih aspekata i uvjeta.

Sumirajući svoju analizu, autorica zaključuje da, po svojoj socijalnoj funkciji, nauka i obrazovanje u sferi svijesti koju proizvode podržavaju i reproduciraju, nalaze neke tangentne točke s religijom. I obrazovanje i religija na svoj način „socijaliziraju svijest", zapravo proizvode i opravdavaju „pozitivnu svijest", „pozitivno mišljenje", ne osporavajući datost konkretnog poretka. Tu je i uzrok mogućeg paralelnog koegzistiranja obrazovanosti i religioznosti, jer „karakteristike pozitivnog znanja su takve da bitno ne ugrožavaju religioznost, čak, naprotiv, one je često i omogućuju" (str. 41).

Na početku trećeg poglavlja J. Goja analizira odnos obrazovanosti i religioznosti, pri čemu ističe da su i religija i obrazovanje segmenti društvene zbilje „i stoga su u neprestanom odnosu s njom (u smislu društvene međuzavisnosti i relativne samostalnosti)" (str. 42), zbog čega ih se mora proučavati u kontekstu određenih društvenih i historijskih okolnosti u kojima ih zatičemo. Utvrđujući da se međuzavisnost religije i obrazovanja nalazi u odnosu transformacije, sa tendencijom jačanja uloge obrazovanja (u zavisnosti od utjecaja socijalno-političkog konteksta u kojemu se ono proučava), autorica naglašava da „obrazovni faktor očito ne „transcendira" ni socijalno-klasni status ni postojeći društveno-politički kontekst, jer se javlja kao njihova zavisna varijabla" (str. 48). Takva situacija ukazuje na značaj društvene konotiranosti religije i religioznosti unutar različitih političkih sistema, kao i na značaj ideološke obojenosti obrazovanja za stav prema crkvi i religiji.

U nastavku ovoga poglavlja prezentirani su empirijski podaci o odnosu obrazovanosti — religioznosti za Zapadnu Evropu i Ameriku, te za našu zemlju. Empirijski podaci o religioznosti u našoj zemlji nedvosmisleno govore o tome da su seljaštvo, a potom i radništvo najreligioznije kategorije stanovništva, dok je najmanja religioznost u kategoriji službenika. Iz toga, ne zanemarujući društveno-historijske osobitosti razvoja našega društva, autorica zaključuje da između obrazovanosti postoji negativna korelacijska veza.

U posljednjem poglavlju studije prikazani su rezultati istraživanja religioznosti omladine u našoj zemlji. Kada je u pitanju religioznost omladine, može se ustvrditi da se „struktura i hijerarhija religioznosti zabilježena u određenom društvu" (str. 77) u nešto blažoj formi samo „preslikava" na omladinsku populaciju. Jednako kao i kod odraslih, sa crkvom je, u Americi i Zapadnoj Evropi, čvršće povezana obrazovanija nego neobrazovanija omladina, dok je u socijalističkim zemljama, izuzev Poljske, zabilježen suprotan trend.

Podaci za našu zemlju kazuju da je religija „najprivlačnija za mlade s obzirom na etički momenat, tj. s obzirom na vrijednosni orijentir", što nedvosmisleno „govori o tome da ostali faktori odgojnog djelovanja nisu dovoljno privlačni za jedan dio omladine i da nemaju adekvatnu jačinu utjecaja na mlade" (str. 87). Interesantno je da više od 78% mladih ispitanika ističe potrebu suvremenog čovjeka da vjeruje u postojanje „nečega", što ukazuje na tendenciju mijenjanja objekta religioznosti (svetoga onim svjetovnog porijekla i karaktera). Takvo stanje još više naglašava ulogu odgojno-obrazovnog i šireg društveno-kulturnog utjecaja na mlade u fazi formiranja njihove ličnosti, kao puta i načina da se latentna religioznost ne transformira u manifestnu ili tradicionalnu religioznost.

U zaključku studije J. Goja ističe da empirijski podaci pokazu-

Digitized by Google

ju da se utjecaj obrazovanja na pojavu religioznosti ipak javlja kao nesamostalan i zavisan, kumulativan faktor. Utjecaj obrazovanja nije jednoznačan i pravolinijski, nego je determiniran utjecajem socio-klasnog statusa i društvenom konotiranošću religije. No obrazovanje ima univerzalno djelovanje s obzirom na jedan drugi moment, koji se ispoljava u činjenici „da obrazovaniji slojevi (više klase) neovisno o društveno-političkim kontekstima u kojima ih zatičemo pokazuju, u pravilu, uvijek konformniji stav prema postojećem sistemu i njegovoj ideologiji. Ako je religija pozitivno konotirana od strane države, više klase (obrazovanije) pokazuju i veći religijski konformizam. U slučaju da je ona negativno društveno konotirana, više (obrazovanije) klase konformnije su s dotičnom državnom ideologijom i najslabije su vezane uz crkvu i religiju" (str. 98).

Na kraju, rezimirajući prikaz ove istraživačke studije, treba istaći da se ona javlja u vrijeme kada se fenomen religije i nekih negativnih religijskih aspekata naglašenije ispoljava u našem društvu, što je čini izuzetno aktualnom, interesantnom i korisnom. No može se staviti primjedba da u studiji nije u dovoljnoj mjeri ekspliciran položaj, uloga i cilj obrazovanja u našem društvu. Prenaglašeno ukazivanje na ulogu obrazovanja kao „institucionalizirane ideologije poretka", čiji je cilj „konzerviranje postojećih društvenih i materijalnih odnosa" (str. 16), ne može se u potpunosti prihvatiti kao univerzalno pravilo — a što se iz teksta studije može implicitno zaključiti — za sve društvene sisteme, a posebno ne za uvjete socijalističkog samoupravnog odgoja i obrazovanja. Ipak, ova napomena ne umanjuje vrijednost i značaj koji će studija imati za dalji naučnoistraživački rad i eksplikaciju odnosa religioznosti i obrazovanja. Njemu će, kao uostalom i svim drugim društvenim fenomenima, trebati sve više pristupati multidisciplinarno, i interdisciplinarno, a ne samo, kao što je slučaj sa ovom studijom, sa aspekta sociologije religije i sociologije odgoja i obrazovanja.

Branko Bošnjak

„Marksizam u svetu", br. 1/1981.

Kontinuirano prateći aktuelna pitanja savremenog svijeta, „Marksizam u svetu" (časopis koji objavljuje tekstove iz strane periodike i knjiga), broj 1/1981. posvećuje temi „Participacija i samoupravljanje radnika u zemljama u razvoju". Sa dva pristupna rada naših autora (Stanislav Grozdanić, *Samoupravljanje i participacija u zemljama u razvoju* i Vladimir Štambuk, *Samoupravljanje i participacija — pokušaj određenja razlika)*, ova problematika je prezentirana na primjerima Alžira, Bangladeša, Gvajane, Indije, Malte, Perua i Tanzanije.

Pomenuti pristupni radovi imaju za cilj da aktualiziraju neka pitanja participacije i samoupravljanja u kontekstu njihove dosadašnje primjene i dalje perspektive. U tom kontekstu, prvi redovi kazuju da „savremene društveno-ekonomske, političke i kulturne preobražaje u svijetu karakterišu sve češća nastojanja da se ostvari neposredno i stvarno učešće i uticaj radnih ljudi u procesima upravljanja i odlučivanja u raznim oblastima društvenog života" (str. V). Zbog toga se, s pravom, društvene transformacije na osnovama socijalizma dovode u punu korelaciju sa ostvarivanjem radničkog samoupravljanja, što se ilustruje riječima Edvarda Kardelja da „bez samoupravljanja nema socijalizma". Grozdanić primjećuje da su sve raznovrsnije forme koje na razne načine otvaraju vrata radnicima da upravljaju preduzećima, te da to pobuđuje interesovanje nauke da ih elaborira i pokaže njihove domete. Otud i krucijalni upit: Da li se tehnokratsko-birokratskom sistemu upravljanja proizvodnjom rađa, kroz samoupravljanje, istin-

Digitized by Google

ska alternativa. Na ovo se nastoji i odgovoriti u istraživačkim opservacijama zemalja u razvoju.

Grozdanić je u svojoj studiji dobro postavio temeljni indikator po kojem treba utvrđivati vrednost participacije i samoupravljanja. To se čini „sa stanovišta koliko predstavljaju moguća rešenja za složene probleme humanizacije i suštinskog menjanja društvenih odnosa u uslovima savremene industrijske civilizacije" (str. VI). Polazeći od toga, promišljaće se pitanja participacije i samoupravljanja. Autor će, sagledavajući ove društvene segmente, s pravom naglasiti da radničko-samoupravna tendencija u zemljama u razvoju nije preovlađujuća, jer se još sa tim ne ugrožava ozbiljnije niti pak ukida svojinski monopol. Ali, unatoč tome, „radnička participacija je nov element u sistemu produkcionih odnosa, pokušaj da se prava radnika prošire i donekle otklone posljedice njihovog najamnog položaja". Dodali bismo da je upravo tako treba i posmatrati na sadašnjem stepenu razvoja. Naime, različiti oblici učešća radnika u upravljanju, posebno što su predvođeni progresivnim snagama, predstavljaju značajnu stepenicu ka izgradnji samoupravljanja i socijalizma na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju. U njima je, dakle, nukleus za samoupravljanje i socijalizam, kao viši oblik humanizacije ljudskog rada.

U pristupnoj studiji data je geneza dosadašnjih istraživanja participacije i samoupravljanja u zemljama u razvoju, pri čemu se naglašava da je i jugoslovenski „eksperiment radničkog samoupravljanja" u svemu ovome budio dužno interesovanje.

U studiji Vladimira Štambuka *Samoupravljanje i participacija* čini se pokušaj utvrđivanja razlika između ova dva pojma. S pravom su u prvi plan stavljeni slijedeći pokazatelji: da li se mijenja postojeći društveno-svojinski odnos, šta radnici sa participacijom, to jest samoupravljanjem dobivaju, da li se njihova društvena moć prostire i izvan preduzeća, koliko se zadržava partnerski odnos, ili je riječ o cjelovitom društvenom odnosu. Razmatrajući ova pitanja, autor dolazi do zaključka da postoji suštinska razlika između ovih dvaju oblika radničkog učešća u odlučivanju. Naime, „participativni oblici (...) po domenu svoga uticaja zatvoreni su u granice preduzeća" (str. XXX), dok, „za razliku od toga, samoupravljanje pretpostavlja širenje domena radničkog odlučivanja izvan radne organizacije, na društveno" (str. XXXI). Samim tim, naglašava se, gubi se partnerstvo, bilo sa upravom ili državom, proces odlučivanja teče stvarno na osnovu radničkih interesa. Posebna vrijednost u ovoj studiji su autorova nastojanja da dovede u vezu participaciju i samoupravljanje sa kategorijom svojine, gdje se osvrnuo i na zemlje u razvoju.

Nakon ovoga studioznog pristupa, pred čitaocem se nalazi izbor tekstova vezanih za istraživačke napore i poduhvate jednog broja zemalja u razvoju o participaciji i samoupravljanju. Riječ je o Alžiru, Bangladešu, Gvajani, Indiji, Malti, Peruu i Tanzaniji. Na kraju, u obliku pitanja, rad Rolanda Colina: *Ima li samoupravljanje smisla u Africi?*

U istraživačkim rezultatima o participaciji/samoupravljanju (dakle, ovi pojmovi su istovjetni) u *Alžiru* naznačeno je nekoliko aktuelnih pitanja, kao što su: seljaštvo i participacija/samoupravljanje, gradski proletarijat i participacija/samoupravljanje, primjena participacije/samoupravljanja i oblici upravljanja, participacija u političko-administrativnoj i pravnoj oblasti, participacija/samoupravljanje u privredi i drugi oblici upravljanja u društvenom i privatnom sektoru. U Alžiru je participacija normativno određena, prije svega Ustavom iz 1976. godine, Nacionalnom poveljom i drugim dokumentima, što govori o stabilnosti ovog procesa i podlozi njegove sistematičnosti. Njen osnovni sadržaj se iscrpljuje u uređenju i organizovanju vlasti, društveno-ekonomskoj organizaciji, u smislu bolje podjele vršenja vlasti i odgovornosti, kao i bolje kontrole naroda nad sprovođenjem odluka. Iznesena je distinkcija iz-

Digitized by Google

među alžirske narodne participacije i drugih vidova, pri čemu se naglašava njeno „suprotstavljanje konceptu participacije proistekle iz liberalne demokratije, time što je stavljena u službu izgradnje socijalističkog društva preko države radnika i sloja seljaka" (str. 5).

Drugi rad u ovom broju „Marksizma u svetu" posvećen je participaciji u *Bangladešu*, koja, istina, „nema dugu istoriju" (str. 33), ali zaslužuje određenu pozornost. Tu se obrađuju pitanja radničke participacije u Bangladešu, preduzetni odbori, industrijski sukobi u toj zemlji 1947—75, participativno upravljanje itd. Ideja participacije u Bangladešu oživljena je odmah nakon njegova oslobođenja. Međutim, i u tom društvenom ambijentu ostala je unutar toga sistema, ne dirajući u njegov svojinski odnos. Jer s pravom se konstatuje u radu: „mada je širi društveni i politički imperativ naklonjen participaciji u upravljanju, odnosi proizvodnje i pravna osnova ostaju daleko od nje, stvarajući protivrečnost, zbrku i prepreke ka progresu" (str. 49).

U kontekstu sagledavanja pitanja participacije i samoupravljanja u zemljama u razvoju ovaj aspekt je razmatran i u *Gvajani*. S tim u vezi akcenat je bio stavljen na razvoj sindikalnog pokreta u Gvajani i na uslove realizacije radničke participacije. Gvajansko društvo radničku participaciju dovodi u vezu sa razvojem socijalizma, pa se u tom pogledu konstatuje da je „koncepcija o radničkoj participaciji glavni element socijalizma na kojem se zasniva ideologija Gvajane; ona traži da se radniku omogući da učestvuje u raspodeli i kontroli izvora i bogatstva u njegovom sopstvenom interesu, što znači da mora biti uključen u proces odlučivanja u svim ekonomskim i društvenim aktivnostima, na svim nivoima" (str. 88). Ovdje se javlja jedna specifičnost, jer je gvajanska participacija djelo ne samo vlade, nego i sindikata, što je „pokazalo kakav interes sindikati pokazuju za participaciju radnika" (str. 88). Međutim, treba istaći konstataciju u ovom kolektivnom radu Nacionalnog istraživačkog tima Gvajane — da do sada nije vršena praktična analiza ostvarivanja participacije, što će biti ubuduće nužno češće činiti.

Tri rada su posvećena radničkoj participaciji u *Indiji: Radnička participacija u upravljanju*, Krishan C. Sethi, *Radnička participacija u Indiji — analiza i mogućnosti* i Mahesh Desai, *Radnička participacija u Indiji*. U prvom radu se govori o nekoliko faktora koji su doprineli tome da se udare temelji participaciji u ovoj velikoj azijskoj zemlji. Pre svega, ističe se aktivnost sindikata, Nacionalnog savjeta za participativno upravljanje, Državnog savjeta za participativno upravljanje, Centralnog odbora za obrazovanje radnika, organizacije poslodavaca itd. U sljedećem radu date su i neke ocjene razvoja participacije. S tim u vezi naglašava se da „uprkos prednosti ideje o participaciji radnika i značaju i nužnosti ovakvog predloga, moramo priznati da nastojanja da se ideja sprovede nisu dala očekivane rezultate" (str. 112). U trećem radu o participaciji u Indiji s pravom se ukazuje na puteve njenog daljeg razvoja i konstatuje se: „da bi bila efikasna, radnička participacija zahtijeva promjenu u strukturi vlasti, a ne puku promjenu njenoga stava..." (str. 131).

I u *Malti*, zemlji gdje je industrijalizacija relativno nov fenomen, participacija je našla određeno mjesto, čemu je u časopisu posvećen jedan prilog. To je, u stvari, kolektivni rad Nacionalnog istraživačkog tima Malte. *I participacija/samoupravljanje na Malti*. Postojeći oblici participacije radnika, o kojima se navode bitni podaci u radu, posljedica su *ad hoc* usvojene zakonske odredbe, odluke u okviru vladine politike, odluke privatnih (to jest nedržavnih) akcionara i odluke sindikata. Dugoročni ciljevi participacije radnika iskazani su u potrebi osposobljavanja radnika za to da sudjeluju, u značajnoj mjeri, u upravljanju poslovima na svom radnom mjestu. Jer „radnici se više neće smatrati samo kao jedan zubac u točku ili naprosto kao ime ili kao neki broj. Oni će biti

Digitized by Google

odgovorni za povećanje produktivnosti i za sprovođenje samodiscipline, te će na taj način ostati odgovorniji u ovom procesu" (str. 145).

Radnička demokratija u Peruu — studija o samoupravljanju i participacija u Peruu naslov je je rada u kome se razrađuje ova problematika u Peruu. S tim u vezi pregledno se daje istorijat samoupravljanja i participacije u poslovnim organizacijama — njihova osnovna i pravna priroda, oblici i sadržaj radničke participacije, pozitivni rezultati i teškoće i slično. Veoma je zanimljivo što se govori o participaciji u preduzećima u društvenoj svojini. Ističe se da je najveći problem organizovanje preduzeća u društvenoj svojini na samoupravnim osnovama, i zato će „biti potrebno još dosta vremena da radnici uvide zašto i kako mogu učestvovati u rukovođenju preduzećem" (str. 182). Uz sve teškoće, organizacija preduzeća u društvenoj svojini, a time i participacija, u Peruu su u usponu. Tako je, na primer, od 25 preduzeća, koliko ih je ukupno bilo 1976. godine, njihov broj povećan na 40. To je solidna baza i za razvoj participacije i samoupravljanja u ovoj zemlji.

Proučavanje radničke participacije u *Tanzaniji*, kao jednoj od zemalja u razvoju, takođe je veoma interesantno, pa je zbog toga zastupljeno sa dva rada u ovom broju časopisa „Marksizam u svetu". Prvi je kolektivni rad Nacionalnog istraživačkog tima Tanzanije, sačinjen 1979. godine, *Radnička participacija u Tanzaniji — pokret za nacionalno oslobođenje.* Iz ovog rada posebno treba istaći ciljeve participacije, onako kako su izloženi u nekoliko tačaka. To su: povećanje sklada i koordinacije odnosa, kako bi se podigla produktivnost rada, prenošenje veće odgovornosti na radnike, jačanje discipline zasnovane na političkoj svijesti i kolektivna odgovornost treba da zamijene disciplinu zasnovanu na naređenjima, strahu, osjećaj odanosti preduzeću, povećanje bezbjednosti privrede, razvoj samog čovjeka itd.

U drugom radu dr Imanuel Kilima Davu govori o radničkoj participaciji i partijskoj supremaciji u Tanzaniji. Kao što se može vidjeti, u Tanzaniji Partija ima veoma značajnu ulogu u uključivanju radnika u upravljanje. Drugim riječima, „korišćenjem svojih postojećih foruma, Partija omogućuje radnicima da dobiju informacije o važnim pitanjima politike preduzeća, da raspravljaju o takvim pitanjima i da zastupaju svoja gledišta koja relevantne ličnosti imaju u vidu pri formulisanju partijske politike" (str. 214).

U radu Rolanda Colina *Ima li samoupravljanje smisla u Africi?* raspravlja se o tome gdje su mogućnosti samoupravnih odnosa na ovom kontinentu. Navedimo samo završnu konstataciju u ovom radu, u kojoj se ističe: „Zar ne bismo mogli reći da samoupravljanje u Africi neće biti moguće i uspješno ako se ne izađe, na što nas podstiče kulturno pamćenje, iz produktivističke logike privređivanja, koja vlada čovekom i istovremeno je odvojeno od čoveka, da bismo kroz novo stvaralaštvo ponovo došli do zajednice generacija, koja je bila razorena, odnosno izgubljena?" (str. 339). Dodajmo, samoupravljanje je u Africi moguće.

Može se, na kraju, reći da je časopis „Marksizam u svetu" objavljivanjem radova o participaciji i samoupravljanju u zemljama u razvoju zaista učinio dobar potez prezentirajući široku panoramu rezultata, iskustava, ali i problema u ovom domenu. Može se jasno sagledati da savremene preobražaje karakteriše stalno nastojanje radnog čovjeka da bude subjekt plodova i rezultata svoga rada. Posebnu vrijednost ovi prilozi imaju za nas koji izgrađujemo samoupravljanje, pa nam je upoznavanje sa iskustvima drugih od izvanredno velike koristi.

Bećir Macić

Digitized by Google

Henri Lefebvre: Misao postala svijetom

(„Globus", Zagreb)

Knjiga *Misao postala svijetom* A. Lefevra, u prevodu Ane Bujan i sa predgovorom Radeta Kalanja, objavljena je u zagrebačkom „Globusu", u ediciji „Pronetej". Predstavljajući je jugoslovenskim čitaocima, Lefevr je saopštio da je ona napisana „u teškim okolnostima, u nadi da će se te okolnosti uskoro promijeniti. Ona je pokušaj da se marksistička misao, prelaženjem u ofenzivu, ne samo brani nego i objasni i promakne".

Od koga Lefevr „brani" marksizam? Kako to čini i na čemu svoju „odbranu" zasniva?

Lefevr nas najpre suočava s onim što se dogodilo u marksizmu oko marksizma; skreće nam pažnju na sva ona „maligna" i „benigna" tkiva koja su bujala oko ovog „jezgra", pretećí čas više čas manje da ga prekriju, a ponekad potpuno razore. Raskorak između „marksističke" teorije i političke prakse, ponor koji je njime stvoren, čini autorovo polazište razmišljanja o Marksu i njegovom delu i predstavlja temeljni problem koji se provlači kroz ovo delo i koji to delo pokreće. Da bi se dala ocena „marksizma" i njegovog današnjeg položaja, neophodno je, ističe autor, izneti ocenu revolucionarnog, komunističkog i socijalističkog radničkog pokreta. No, s obzirom na to da takve ocene ne postoje, neophodno je bilo najpre njih razmotriti. Lefevr podvrgava kritici dve nepomirljive teze. Jedna je takozvana trijumfalistička, po kojoj „sve ide nabolje", a druga je „defetistička" i čak „likvidatorska" teza, po kojoj je cela istorija marksizma i socijalizma „niz promašaja i poraza", ukratko: propast.

Između ovih dveju krajnosti Lefevr pokušava da nađe novo rešenje, to jest smatra da bi bilo objektivnije reći da revolucija i antirevolucija „idu ukorak", podstičući i menjajući jedna drugu, i da do danas ni jedna od njih nije definitivno pobedila. Istorija sadrži primere kako za jednu tako i za drugu, ali ne daje za pravo, u potpunosti, ni zastupnicima prvog ni zastupnicima drugog stava. Nepristrasno sagledavanje sadašnjeg stanja i zbivanja koja ga uslovljavaju iziskuje, po Lefevrovom mišljenju, i preispitivanje nekih ocena iz prošlosti. To se odnosi, pre svega, na Drugu internacionalu, koja je okupljala sjajne duhove i razvila mnoge plodne i značajne rasprave. Lenjin, mišljenja je Lefevr, duguje mnoge zamisli Kauckom (posebno njegovoj studiji o agrarnom pitanju), koje je on posle prikrivao napadima na svog učitelja i savetnika.

Kad se pojavila Treća internacionala, zavladali su strah, zbunjenost i ćutnja. U uslovima za ulazak u Treću internacionalu bilo je nečeg odlučnog i smelog, ali i bezumnog, što je umnogome paralisalo mišljenje, a izdiglo upozorenje i zapovedne parole, i to pre staljinističke diktature. Marksisti koji još pokušavaju da izvorno misle i promišljaju probleme čine to uglavnom „tajno", kao, na primer, Gramši u zatvoru. Treća internacionala i, posle nje, Kominform (1947—1956) deluju, ocenio je Lefevr, poput snažnih strojeva za ispiranje mozgova, za potiranje misli uopšte, a „marksističke" misli posebno. Stvarne analize ustupile su mesto ritualnim i šupljim napadima, pa se danas, ne bez mnogo ironije, može postaviti pitanje: da li je marksizam uopšte postojao? Utoliko su rasprave koje „marksistima" pripisuju gulage dvostruko licemerne, to jest komedijaške i retorične, jer uzimaju Marksovu misao i marksizam kao entitet koji pokreće đavolski duh.

Suočavajući ideje prošlosti sa zbivanjima u savremenom svetu, Lefevr ističe da je „s povijesnog stajališta Lasal važniji od Marksa" (istorijski kompromis radničke klase izmislio je F. Lasal), jer „njegovo shvaćanje i danas prevladava (državni socijalizam putem parlamentarne demokracije)". Zatim, anarhist Bakunjin je pretekao istoriju svojim predviđanjem odnosa između države i

Digitized by Google

radničke klase, dok je Lenjin, suprotno onome što je najavio knjigom *Država i revolucija*, vodio državu ne prema odumiranju, nego je jačao, tvrdi Lefevr. U nastavku Lefevr razmatra levičarske i ultralevičarske napade na marksizam i Marksovu misao koji su se, isprva, činili originalnima. Oni su nalazili argumente, uglavnom, u idejama koje su zastupali anarhisti Marksovog doba: Štirner, Bakunjin i, kasnije, Sorel.

Imajući na umu kritike, a, pre svega, dosadašnji istorijski razvoj, Lefevr pokušava da ispita Marksovo delo, ispisujući „tablicu s dva stupca". U stupcu B, kako je izneo, stajale bi zapamćene, još valjane tvrdnje koje razjašnjavaju današnji svet, a stubac A bi sadržavao sumnjive iskaze ili iskaze odbačene posle konfrontacije sa činjenicnima. Prema ovoj „radnoj hipotezi", prihvatljivoj trenutno i ne bez ironije, Lefevr smatra: (1) teško je podržati Marksov racionalistički optimizam; (2) Marks poima prirodu na način koji nama izmiče i koji treba istorijski rekonstruisati; (3) postavka o nemogućnosti rasta u kapitalističkim društvenim odnosima inspirisala je Lenjina da piše o imperijalizmu kao poslednjoj fazi kapitalizma, a ova postavka, koja je na početku stoleća bila delimično tačna, onemogućila je mnogima da shvate drugu polovinu stoleća; i (4) Marks je svojim naslednicima ostavio neku vrstu „kalendara kraja", što je, mišljenja je Lefevr, preuzeo iz filozofije koja mu je prethodila, u prvom redu od Hegela.

U stubac B Lefevr je svrstao: (1) Marksovo poimanje istorije, koja teče kroz sukobe i delovanjem suprotnih sila i rizika, što omogućava da se nazre i pojavi nešto drugo; zatim, to je (2) slika drugačije prirode koja se pomalja iz prvobitne prirode pomoću društvene prakse (praxis); (3) primarnost ekonomskog u kapitalizmu, iz čega je pogrešno izvedena postavka o „strogoj ekonomskoj determiniranosti"; i, najzad, Marksu još treba priznati: tendenciju opadanja prosečne norme profita, koji je definisan veličinom Vv/k+v, što su neki „marksisti" pretvorili u zakon.

Lefevr, potom, razmatra pokušaje obnove Marksove misli, kakve nalazimo u delima Koste Akselosa i Luja Altisera. Akselos svodi Marksovu misao na razmatranje o tehnici, to jest čini ga pretečom tehnokratske ideologije, što je netačno, jer Marksova misao podrazumeva savladavanje same tehnike pomoću društvenih sila i ovladavanje prirodnim silama pomoću tehnike, dok Altiser vuče Marksovu misao prema nauci, to jest epistemologiji. Ova struja postala je sastavni deo univerzitetske ideologije u Francuskoj i način je postojanja akademski prihvatljivog marksizma. U vezi sa pomenutim interpretacijama, to jest redukcijama Marksove misli, Lefevr razmatra pitanja o filozofiji, nauci i teoriji, i time stvara uslove za propitivanje nastanka Marksove misli. Povodom ranijih razmatranja, koja su polazila od metoda, Lefevr ističe da se razmatranja metoda obično razdvajaju od korpusa doktrine koja se proučava: metod se ispituje kao da je pre dela, i gotovo izvan njega. Kada je reč o Marksu, takvo se odvajanje ne bi moglo opravdati. „Kao što su kritika i negativno u Marksa inherentni njegovim pozitivnim analizama (činjenice, zakoni, pojmovi), tako je metoda u njega svagdje prisutna, nikad nije izdvojena; on se jedanput služi logikom, drugi put dijalektikom, jedanput dedukcijom, drugi put konstrukcijom, ali ovi postupci nisu determinante njegove misli. „Teorija", ako je teorija posrijedi, ne proizlazi iz primjene određene metode. Ako njegova misao ima pobudu (početak), onda je ta početna aktivnost prisutna i na kraju i prožima djelo. Nije, dakle, pogrešno reći da razmatranje o toj misli može početi s posljednjim djelima, pod uvjetom da je doista slijedimo unatrag sve do početka" (str. 77).

Polazeći od toga kako se poimala i poima Marksova misao Lefevr ukazuje na probleme i pitanja koji iz takvih shvatanja proizlaze, a zatim govori o ulozi filozofije, humanističkim naukama, otuđenju, pojmu i njegovoj ulo

Digitized by Google

zi u Marksovom izlaganju, o društvenoj teoriji, odnosu između Hegela i Marksa i revoluciji i znanju. Autor je ovim razmatranjem želeo da uspostavi temeljni postupak misli Karla Marksa, čije značenje razmatra u novom, trećem poglavlju.

Osnovno Marksovo polazište je ljudski rad. Pojam ljudskog, dakle društvenog i konkretnog rada, je „živo središte, srce ili jezgra" njegove teorije. „Prostor" koji je proizveo rad jeste sledeća tema; u vezi s tim slede način proizvodnje, znanje, vreme, svakidašnje, individualno, država i svetski sistem državâ, posle čega autor dolazi do one „mučne istine", to jest da je „shema primjenljiva i na sam marksizam". Naime, marksizam je, po Lefevrovom mišljenju, postao homogen, jer se sastoji od simplicističkih tvrdnji koje se stalno ponavljaju (o materiji i misli, o nadgradnji i bazi itd.), fragmentaran i čak rastočen na oprečna proučavanja, škole i tendencije, bilo kritične bilo hiperkritične, bilo dogmatične, hijerarhizovane, jer postoje, prema vrlo rasprostranjenom mišljenju, „dobri" i „loši" marksisti, oni kojima se može verovati i oni kojima se ne može verovati i koji nemaju vlast itd.

U četvrtom poglavlju („Binarno i trijadičko") Lefevr preispituje gde su se odigrale revolucije i pod kojim su okolnostima izvedene. Agrarna reforma je imala revolucionarno značenje u 20. veku; nije ukinula kapitalizam i buržoaziju, ali je u pojedinim zemljama omogućila proširenje unutrašnjeg tržišta i ukinula vladavinu ugnjetačke i istaknute klase, zemljišno plemstvo. To nam govori da se Marksova misao i predviđanja nisu ostvarili, ali je isto tako nemogućno tvrditi da njegova misao nije imala uticaja u planetarnim razmerama. Može se govoriti o skretanju, to jest promeni pravca njegove misli, ali ne o sterilnosti.

Na pitanje: kako je došlo do pomaka revolucionarne misli i šta ga je omogućilo? — autor odgovara podsećanjem na Marksove radove i njegove polemike s Rikardom, zatim na radove koji su podstakli Lenjina, a kasnije Mao Ce Tunga.

Pojedinih problema i teškoća bio je i sam Marks svestan, podseća Lefevr, objašnjavajući zašto je *Kapital* ostao nedovršen. Tu dramatiku Marks je izrazio i u poruci kojom se završava *Kritika Gotskog programa*. Povodom ovih i drugih pitanja koja se tretiraju u ovoj knjizi (sa pomalo provokativnim podnaslovom: „Treba li napustiti Marksa?") autor primećuje da bi mu neko mogao prigovoriti da „otkriva u Marksovim djelima ono čega u njima nema", pa odgovara: „Možda, ali kakvu bi važnost danas moglo imati da se ponavlja na lošiji način ono što je rekao i napisao Marx...? Zašto ne pokazati jasno, u Marksa, ono što se u njega nalazi potencijalno? Ne znači li to otkriti Marksovu misao, primjenjujući na nju svoj postupak?"

Za razliku od mnogih tumača Marksovog učenja koji su, po Lefevrovom mišljenju, počinili temeljnu pogrešku, jer su njegovu teoriju pretvorili, naglašavanjem „realizma", u teoriju „realnog" — autor knjige *Misao postala svijetom* govori o Marksu, pre svega, kao o misliocu mogućeg. U toj svetlosti, Lefevr se ponovo vraća na ključna pitanja Marksove teorije, dokazujući kako su ona obrazlagana i u kojoj meri pojedini argumenti kojima se služio Marks još (ili više ne) važe. To je potrebno uraditi u svim oblastima, jer se samo tako Marksova misao može osloboditi dogmatskog sektaštva i negativnog skepticizma i zahvatiti svetsko, koje je puno zagonetki i paradoksa i ostvaruje se putem onoga što mu se opire. Drugim rečima, piše Lefevr, u Marksa ne treba tražiti ni aktualne istine, ni okvir, ni utvrđene kriterije, nego kretanje, istraživanje o mogućem i nemogućem. Dakle, marksizmu se pristupa ne kao utvrđenom znanju, odnosno ideologiji, nego kao živoj i podsticajnoj misli, koja treba da omogući sagledavanje onoga što se zbiva u sadašnjosti i promišljanje onoga što dolazi iz budućnosti.

Digitized by Google

Reč je o jednoj vrlo podsticajnoj knjizi, jer bez ikakvog opterećenja progovara o suštinskim problemima Marksove misli i socijalističkog radničkog pokreta, ne nudeći pri tom gotova rešenja i odgovore. U situaciji koja trenutno vlada u marksizmu ova je knjiga dobrodošla i može doprineti prevladavanju zastoja i kriznog perioda u marksističkoj misli uopšte.

Rajko Đurić

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

GENERAL LIBRARY - U.C. BERKELEY
B000568675
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA
Digitized by Google

Digitized by Google